

Nepali

भारतको संविधान

[१ जून, १९९६ सम्म यथाविद्यमान]

१९९९

भारत सरकार

विधि, न्याय अनि कम्पनी मामला मन्त्रालय

विधायी विभाग, राजभाषा खण्ड

PREFACE

This is the Nepali translation of the Constitution of India. In this edition, the text of the Constitution has been brought up-to-date by incorporating therein all the amendments up to and including the Constitution (Seventy-eighth Amendment) Act, 1995.

2. The work relating to the printing of Nepali version of the Constitution was entrusted to the Government of West Bengal. We are thankful to the office of the Official Language Branch (Nepali), Government of West Bengal and the Advisory Committee (Nepali), Government of West Bengal for timely production of the present text.

Dr. Raghubir Singh

Secretary to the Government of India

New Delhi,
The 3rd December, 1999

प्राक्कथन

भारतको संविधानको यो नेपाली अनुवाद हो। यस संस्करणमा भारतका संविधानको पाठलाई संविधान (अठ्ठात्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९५ सहित सम्पूर्ण संशोधनहरूलाई सम्मिलित गरेर अद्यावधिक गरिएको छ।

२. संविधानको नेपाली अनुवादको मुद्रण सम्बन्धी कार्य पश्चिम बंगाल सरकारलाई जिम्मा दिइएको छ। पश्चिम बंगाल सरकारको सरकारी भाषा शाखा (नेपाली) को कार्यालय अनि परामर्शदाता समिति (नेपाली) पश्चिम बंगाल सरकार प्रति समयमै प्रस्तुत पाठ निकाल्न सकेको खण्डमा हामी धन्यवाद दिन्छौं।

नयाँ दिल्ली,
३ दिसम्बर, १९९९

डा. रघवीर सिंह
सचिव
भारत सरकार

संक्षेपाक्षरहरूको सूची

का० आ०	..	कानूनी आदेश।
का० नि० आ०	..	कानूनी नियम अनि आदेश।
सं०	..	संख्याक (नम्बर)।
सं० आ०	..	संविधान आदेश।

भारतको संविधान

विषय-सूची

उद्देशिका

अनुच्छेद

पृष्ठ

भाग १

संघ अनि यसको राज्यक्षेत्र

१.	संघको नाम अनि राज्यक्षेत्र	..	१
२.	नयाँ राज्यको प्रवेश वा स्थापना	..	१
२क.	[निरसित]	...	१
३.	नयाँ राज्यहरूको निर्माण अनि वर्तमान राज्यहरूका क्षेत्रहरू, सीमाहरू अथवा नामहरूमा परिवर्तन	..	१
४.	पहिलो अनुसूची तथा चौथो अनुसूचीको संशोधन तथा अनुपूरक, आनुषंगिक अनि पारिणामिक विषयहरूका उपबन्ध गर्नको लागि अनुच्छेद २ अनि अनुच्छेद ३ अनुसार बनाइएका विधिहरू	..	१

भाग २

नागरिकता

५.	संविधानको प्रारम्भमा नागरिकता	..	३
६.	पाकिस्तानबाट भारतमा प्रव्रजन गर्ने केही व्यक्तिहरूका नागरिकताको अधिकार	..	३
७.	पाकिस्तानमा प्रव्रजन गर्ने कतिपय व्यक्तिहरूको नागरिकताको अधिकार	..	३
८.	भारतबाहिर बसोबासो गर्ने भारतीय मूलका केही व्यक्तिहरूका नागरिकताको अधिकार	..	३
९.	विदेशी राज्यको नागरिकता स्वेच्छाले प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूका नागरिकता नहुनु	..	३
१०.	नागरिकताको अधिकारहरू बनाई राख्नु	..	४
११.	संसद्द्वारा नागरिकताका अधिकारका विधिद्वारा विनियमन गर्नु	..	४

भाग ३

मौलिक अधिकार

साधारण

१२.	परिभाषा	..	५
१३.	मौलिक अधिकारहरूदेखि असंगत अथवा त्यसको अल्पीकरण गर्ने विधिहरू	..	५

अनुच्छेद

पृष्ठ

समानताको अधिकार

१४.	विधिको सामु समानता	५
१५.	धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग अथवा जन्मस्थानको आधारमा विभेद गर्नु निषेध	५
१६.	लोक नियोजनको विषयमा अवसरको समानता	५
१७.	अस्पृश्यताको अन्त	६
१८.	उपाधिहरूको अन्त	६

स्वतन्त्रताको अधिकार

१९.	वाक् स्वतन्त्रता इत्यादि विषय कतिपय अधिकारहरूका संरक्षण	६
२०.	अपराधहरूको लागि दोषसिद्धिको सम्बन्धमा संरक्षण	७
२१.	प्राण अनि शारीरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण	७
२२.	कतिपय अवस्थाहरूमा गिरफ्तारी प्रतिरोधबाट संरक्षण	७

शोषणको विरुद्ध अधिकार

२३.	मानव जातिलाई दुर्व्यापार अनि जबरजस्ती काम लगाउनु निषेध	८
२४.	कारखाना इत्यादिमा बालकहरूलाई काम लगाउन प्रतिबन्ध	८

धर्म स्वतन्त्रताको अधिकार

२५.	अन्तःकरणबाटै धर्मलाई स्वतन्त्र पेशाको रूपमा मान्ने, आचरण र प्रचारको स्वतन्त्रता	८
२६.	धार्मिक कार्यहरू प्रबन्ध गर्ने स्वतन्त्रता	९
२७.	कुनै विशिष्ट धर्म अभिवृद्धि गर्नको लागि खजाना तिर्ने स्वतन्त्रता	९
२८.	कतिपय शिक्षा संस्थाहरूमा धार्मिक शिक्षा अथवा धार्मिक उपासनामा उपस्थित हुनलाई स्वतन्त्रता	९

संस्कृति अनि शिक्षा सम्बन्धी अधिकार

२९.	अल्पसंख्यक वर्गका हितको संरक्षण	९
३०.	शिक्षा संस्थाहरूका स्थापना अनि प्रशासन गर्ने अल्पसंख्यक वर्गका अधिकार	९
३१.	[निरसित]	९

केही विधिहरूको व्यावृत्ति

३१क.	सम्पदाहरू इत्यादिको आर्जनको लागि उपबन्ध गर्ने वाला विधिहरूमा व्यावृत्ति	१०
३१ख.	केही अधिनियमहरू अनि विनियमहरूलाई विधि मान्यकरण	११
३१ग.	केही निर्देशक तत्वहरूलाई प्रभावी गर्ने विधिहरूको व्यावृत्ति	११
३१घ.	[निरसित]	११

अनुच्छेद

पृष्ठ

संवैधानिक उपचारहरूको अधिकार

३२.	यस भागद्वारा प्रदत्त अधिकारहरूलाई लागू गराउनको लागि उपचार	..	११
३२क.	[निरसित]	..	११
३३.	यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरूका बल इत्यादि लागू हुनमा, उपान्तरण गर्नमा संसद्को शक्ति	..	११
३४.	जब कुनै क्षेत्रमा सेना विधि लागू छ तब यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरू माथि नियन्त्रण	..	१२
३५.	यस भागका उपबन्धहरूलाई प्रभावपूर्ण पार्ने विधान	..	१२

भाग ४

राज्यका लागि नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू

३६.	परिभाषा	..	१३
३७.	यस भागमा अन्तर्विष्ट सिद्धान्तहरू लागू हुनु	..	१३
३८.	राज्यले लोक कल्याणको अभिवृद्धिका लागि सामाजिक व्यवस्था बनाउनेछ	..	१३
३९.	राज्यद्वारा अनुसरणीय केही नीति सिद्धान्तहरू	..	१३
३९क.	समान न्याय र निःशुल्क विधिक सहायता	..	१३
४०.	ग्राम पञ्चायतहरूको संगठन	..	१३
४१.	कतिपय स्थितिहरूमा काम, शिक्षा र लोक सहायता पाउने अधिकार	..	१३
४२.	कामको न्यायसंगत अनि मानवोचित अवस्थाहरूका तथा प्रसूति सहायताको उपबन्ध	..	१३
४३.	कार्यकारीहरूका लागि निर्वाह मजदूरी आदि	..	१४
४३क.	उद्योगहरूको प्रबन्धमा कर्मचारीहरूले भाग लिनु	..	१४
४४.	नागरिकहरूको लागि एक समान सिविल संहिता	..	१४
४५.	बालकहरूका लागि निःशुल्क अनि अनिवार्य शिक्षाको उपबन्ध	..	१४
४६.	अनुसूचित जातिहरू, अनुसूचित जनजातिहरू तथा अन्य कमजोर वर्गका शिक्षा अनि अर्थ सम्बन्धी हितहरूका अभिवृद्धि	..	१४
४७.	पौष्टिक आहारको स्तर अनि जीवन स्तर उच्च गर्ने तथा लोक स्वास्थ्य सुधार गर्ने राज्यको कर्तव्य	..	१४
४८.	कृषि तथा पशु पालनको संगठन	..	१४
४८क.	पर्यावरणको संरक्षण र संवर्धन अनि वन तथा वन्य प्राणीहरूका रक्षा	..	१४
४९.	राष्ट्रिय महत्त्वका संस्मारकहरू, स्थानहरू अनि वस्तुहरूको संरक्षण	..	१४
५०.	कार्यपालिका बाट न्याय पालिकाको पृथकीकरण	..	१४
५१.	अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति अनि सुरक्षाको अभिवृद्धि	..	१४

भाग ४क

मौलिक कर्तव्य

५१क.	मौलिक कर्तव्य	..	१५
------	---------------	----	----

भाग ५

संघ

अध्याय १ — कार्यपालिका

राष्ट्रपति अनि उपराष्ट्रपति

५२.	भारतको राष्ट्रपति	१६
५३.	संघको कार्यपालिका शक्ति	१६
५४.	राष्ट्रपतिको निर्वाचन	१६
५५.	राष्ट्रपतिको निर्वाचनको रीति	१६
५६.	राष्ट्रपतिको पदावधि	१७
५७.	पुनर्निर्वाचनको लागि पात्रता	१७
५८.	राष्ट्रपति निर्वाचित हुनका लागि योग्यताहरू	१७
५९.	राष्ट्रपति पदका लागि शर्तहरू	१७
६०.	राष्ट्रपतिद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान	१७
६१.	राष्ट्रपति माथि महाभियोग चलाउने प्रक्रिया	१७
६२.	राष्ट्रपतिको पद रिक्त भए त्यो भर्ती गर्नको लागि निर्वाचन गर्ने समय अनि आकस्मिक रिक्तता भर्ती गर्नको लागि निर्वाचित व्यक्तिको पदावधि	१८
६३.	भारतको उपराष्ट्रपति	१८
६४.	उपराष्ट्रपति राज्य सभाको पदेन सभापति हुनेछ	१८
६५.	राष्ट्रपतिको पद अनायासै रिक्त भएको समय अथवा उसको अनुपस्थितिमा उपराष्ट्रपतिले राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गर्ने तथा उनका कार्यहरूको निर्वहन	१८
६६.	उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन	१८
६७.	उपराष्ट्रपतिको पदावधि	१९
६८.	उपराष्ट्रपतिको रिक्त पद भर्नको लागि निर्वाचन गर्ने समय अनि आकस्मिक रिक्तता भर्नको लागि निर्वाचित व्यक्तिको पदावधि	१९
६९.	उपराष्ट्रपतिद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान	१९
७०.	अन्य आकस्मिकताहरूमा राष्ट्रपतिका कार्यहरूका निर्वहन	१९
७१.	राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसित सम्बन्धित अथवा संसक्त विषय	१९
७२.	क्षमा-दान इत्यादि अनि कतिपय मामलाहरूमा दण्डादेशलाई स्थगन, परिहार अथवा संक्षिप्त गर्ने राष्ट्रपतिको शक्ति	१९
७३.	संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार	२०

अनुच्छेद

पृष्ठ

मन्त्री-परिषद्

७४.	राष्ट्रपतिलाई सहायता अनि सल्लाहा दिनको निमित्त मन्त्री-परिषद्	२०
७५.	मन्त्रीहरूका विषयमा अन्य उपबन्ध	२०

भारतका महान्यायवादी

७६.	भारतका महान्यायवादी	२१
-----	---------------------	----

सरकारी कार्य सञ्चालन

७७.	भारत सरकारको कार्य सञ्चालन	२१
७८.	राष्ट्रपतिलाई जानकारी दिने इत्यादि सम्बन्धमा प्रधान मन्त्रीको कर्तव्य	२१

अध्याय २ — संसद्

साधारण

७९.	संसद्को गठन	२१
८०.	राज्य सभाको संरचना	२१
८१.	लोक सभाको संरचना	२२
८२.	प्रत्येक जनगणना पछि फेरि समायोजन	२२
८३.	संसद्का सदनहरूको अवधि	२३
८४.	संसद्को सदस्यताका लागि योग्यता	२३
८५.	संसद्को सत्र, संत्रावसन अनि विघटन	२३
८६.	सदनहरूमा अभिभाषन तथा त्यसका सन्देश पठाउने राष्ट्रपतिको अधिकार	२३
८७.	राष्ट्रपतिको विशेष अभिभाषण	२३
८८.	सदनहरूका बारेमा मन्त्रीहरू तथा महान्यायवादीका अधिकार	२४

संसद्को अधिकारी

८९.	राज्य सभाका सभापति अनि उपसभापति	२४
९०.	उपसभापतिको पद रिक्त हुनु, पदत्याग अनि पदबाट हटाउनु	२४
९१.	सभापतिको पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्न अथवा सभापतिको रूपमा कार्य गर्ने उपसभापति अथवा अन्य व्यक्तिको शक्ति	२४
९२.	जब सभापति अथवा उपसभापतिलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएमा त्यसको पीठासीन अध्यक्ष अथवा उप अध्यक्षले नगर्ने	२४
९३.	लोक सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष	२४
९४.	अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनु, पदत्याग अनि पदबाट हटाउनु	२४

अनुच्छेद	पृष्ठ
९५. अध्यक्षका पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्न अथवा अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्न उपाध्यक्ष अथवा अन्य व्यक्तिको शक्ति ..	२५
९६. जब अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प बिचाराधीन भएमा त्यसको पीठासीन नहुनु ..	२५
९७. सभापति अनि उपसभापति तथा अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका वेतन र भत्ता ..	२५
९८. संसदको सचिवालय ..	२५

कार्य संचालन

९९. सदस्यहरूद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान ..	२५
१००. सदनहरूमा मतदान, रिक्त स्थानहरू भए तापनि सदनहरूको कार्य गर्ने शक्ति तथा गणपूर्ति ..	२५

सदस्यहरूका अयोग्यताहरू

१०१. स्थानहरू रिक्त हुनु ..	२६
१०२. सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू ..	२६
१०३. सदस्यहरूका अयोग्यताहरूसित सम्बन्धित प्रश्नहरूमाथि निर्णय ..	२७
१०४. अनुच्छेद ९९ अनुसार शपथ लिनु अथवा प्रतिज्ञान गर्नु अधि कहिले अयोग्य साबित भयो अथवा कहिले योग्य साबित गर्दा बसिने अनि मत दिनको लागि दण्ड ..	२७

संसद् अनि संसद् सदस्यहरूका अधिकारहरू, विशेषाधिकार अनि उन्मुक्तिहरू

१०५. संसद्का सदनहरू तथा त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूका अधिकारहरू, विशेषाधिकार इत्यादि ..	२७
१०६. सदस्यहरूका तलब अनि भत्ता ..	२७

विधायी प्रक्रिया

१०७. विधेयकहरू पुरःस्थापन अनि पारित गरिने सम्बन्धमा उपबन्ध ..	२८
१०८. कतिपय मामलामा दुवै सदनहरूका संयुक्त बैठक ..	२८
१०९. धन विधेयकहरूको सम्बन्धमा विशेष प्रक्रिया ..	२८
११०. "धन विधेयक" को परिभाषा ..	२९
१११. विधेयकहरूमाथि अनुमति ..	२९

आर्थिक विषयहरूका सम्बन्धमा प्रक्रिया

११२. वार्षिक आर्थिक विवरण ..	२९
११३. संसद्मा प्राक्कलनाहरू सम्बन्धमा प्रक्रिया ..	३०
११४. विनियोग विधेयक ..	३०

अनुच्छेद	पृष्ठ
११५. अनुपूरक, अतिरिक्त या अधिक अनुदान	३०
११६. लेखानुदान, प्रत्ययानुदान अनि अपवादानुदान	३१
११७. वित्त विधेयकहरूको बारेमा विशेष उपबन्ध	३१

साधारण प्रक्रिया

११८. प्रक्रियाको नियम	३१
११९. संसद्मा वित्तीय कार्य सम्बन्धी प्रक्रियाको विधिद्वारा विनियमन	३२
१२०. संसद्मा प्रयोग गरिने भाषा	३२
१२१. संसद्मा चर्चामाथि निबन्धन	३२
१२२. न्यायालयहरूद्वारा संसद्का कार्यवाहीहरू जाँच नगरिनु	३२

अध्याय ३ – राष्ट्रपतिका विधायी शक्तिहरू

१२३. संसद्का विश्रान्तिकालमा अध्यादेश जारी गर्ने राष्ट्रपतिको शक्ति	३२
---	----

अध्याय ४ – संघको न्यायपालिका

१२४. उच्चतम न्यायालयको स्थापना अनि गठन	३३
१२५. न्यायाधीशहरूको वेतन इत्यादि	३४
१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्ति	३४
१२७. तदर्थ न्यायाधीशको नियुक्ति	३४
१२८. उच्चतम न्यायालयका सभाहरूमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको उपस्थिति	३४
१२९. उच्चतम न्यायालयको अभिलेख न्यायालय हुनु	३४
१३०. उच्चतम न्यायालयको स्थान	३४
१३१. उच्चतम न्यायालयका आरम्भिक अधिकारिता	३४
१३१क. [निरसित]	३५
१३२. कतिपय मामलाहरूमा उच्च न्यायालयहरूसित अपीलहरूमा उच्चतम न्यायालयको अपील गर्नेहरूको अधिकारिता	३५
१३३. उच्च न्यायालयहरूबाट सिविल विषयहरूसित सम्बन्धित अपीलहरूमा उच्चतम न्यायालयका अपीली अधिकारिता	३५
१३४. दाण्डिक विषयहरूमाथि उच्चतम न्यायालयमा अपील गर्ने अधिकारिता	३५
१३४क. उच्चतम न्यायालयमा अपीलको लागि प्रमाण-पत्र	३६
१३५. विद्यमान विधिको अधीन फेडरल न्यायालयको अधिकारिता अनि शक्तिहरूको उच्चतम न्यायालयद्वारा प्रयोग हुनु	३६

अनुच्छेद	पृष्ठ
१३६. अपील गर्नको लागि उच्चतम न्यायालयको विशेष अनुमति	३६
१३७. निर्णयहरू अथवा आदेशहरूलाई उच्चतम न्यायालयद्वारा पुनर्विलोकन	३६
१३८. उच्चतम न्यायालयका अधिकारिताको वृद्धि	३६
१३९. केहि रिट निकाल्ने शक्तिहरू उच्चतम न्यायालयलाई प्रदत्त गरिनु	३६
१३९क. कतिपय मामलाहरूको स्थानान्तर	३६
१४०. उच्चतम न्यायालयका आनुषंगिक शक्तिहरू	३७
१४१. उच्चतम न्यायालयद्वारा घोषित विधिलाई सम्पूर्ण न्यायालयहरूमा आवद्ध हुनु	३७
१४२. उच्चतम न्यायालयका डिक्रीहरू अनि आदेशहरू लागु अनि प्रकटीकरण आदिको विषयमा आदेश	३७
१४३. उच्चतम न्यायालयसित परामर्श गर्ने राष्ट्रपतिको क्षमता	३७
१४४. सिविल अनि न्यायिक प्राधिकारीहरूद्वारा उच्चतम न्यायालयको सहायतामा कार्य गर्नु	३७
१४४क. [निरसित]	३७
१४५. न्यायालयका नियम इत्यादि	३७
१४६. उच्चतम न्यायालयको अधिकारी अनि सेवक तथा खर्च	३८
१४७. निर्वचन	३९

अध्याय ५ - भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक

१४८. भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक	३९
१४९. नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका कर्तव्य र अधिकारहरू	३९
१५०. संघका अनि राज्यहरूका लेखाहरूको प्ररूप	३९
१५१. लेखा जोखा प्रतिवेदन	३९

अनुच्छेद

पृष्ठ

भाग ६

राज्य

अध्याय १ – साधारण

१५२. परिभाषा

.. ४०

अध्याय २ – कार्यपालिका

राज्यपाल

१५३. राज्यहरूका राज्यपाल

.. ४०

१५४. राज्यका कार्यपालिको शक्ति

.. ४०

१५५. राज्यपालको नियुक्ति

.. ४०

१५६. राज्यपालको पदावधि

.. ४०

१५७. राज्यपाल नियुक्त हुनलाई योग्यताहरू

.. ४०

१५८. राज्यपालका पदका लागि शर्तहरू

.. ४०

१५९. राज्यपालद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञा

.. ४१

१६०. केहि आकस्मिकताहरूमा राज्यपालका कृत्यहरूका निर्वहन

.. ४१

१६१. क्षमा आदि गर्ने अनि कतिपय मुद्दाहरूमा दण्डादेशलाई निलम्बन, परिहार अथवा कम्ती गर्ने राज्यपालको शक्ति

.. ४१

१६२. राज्यका कार्यपालिका शक्तिको विस्तार

.. ४१

मन्त्री-परिषद्

१६३. राज्यपाललाई सहायता र सल्लाहा दिनको लागि मन्त्री-परिषद्

.. ४१

१६४. मन्त्रीहरूको बारेमा अन्य उपबन्ध

.. ४१

राज्यको महा अधिवक्ता

१६५. राज्यको महा अधिवक्ता

.. ४२

सरकारी कार्य संचालन

१६६. राज्य सरकारले कार्य संचालन

.. ४२

१६७. राज्यपाललाई जानकारी दिने आदि सम्बन्धमा मुख्य मन्त्रीको कर्तव्य

.. ४२

अध्याय ३ – राज्यको विधान मण्डल

साधारण

१६८. राज्यहरूका विधान मण्डलको गठन

.. ४२

१६९. राज्यहरूमा विधान परिषद्हरूको उन्मूलन अथवा सृजन

.. ४३

अनुच्छेद

पृष्ठ

१७०.	विधान सभाहरूका संरचना	४३
१७१.	विधान परिषद्हरूको संरचना	४४
१७२.	राज्यहरूका विधान मण्डलहरूको अवधि	४४
१७३.	राज्यका विधान मण्डलका सदस्यताको लागि योग्यता	४४
१७४.	राज्यका विधान मण्डलको सत्र, सत्रावसान अनि विघटन	४५
१७५.	सदन अथवा सदनहरूमा अभिभाषण तथा संदेश पठाउने राज्यपालको अधिकार	४५
१७६.	राज्यपालका विशेष अभिभाषण	४५
१७७.	सदनहरूका विषयमा मन्त्रीहरू अनि महा अधिवक्ताको अधिकार	४५

राज्यका विधान मण्डलका अधिकारी

१७८.	विधान सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष	४५
१७९.	अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनु, पदत्याग अनि पदबाट हटाउनु	४५
१८०.	अध्यक्ष पदका कर्तव्यहरू पालन गर्ने अथवा अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्ने उपाध्यक्ष अथवा अन्य व्यक्तिका शक्ति	४६
१८१.	जब अध्यक्ष या उपाध्यक्षलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन हुन्छ तब त्यसको पीठासीन नहुनु	४६
१८२.	विधान परिषद्को सभापति अनि उपसभापति	४६
१८३.	सभापति अनि उपसभापतिको पद रिक्त हुनु, पदत्याग तथा पदबाट हटाउनु	४६
१८४.	सभापतिका पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्ने अथवा सभापतिको रूपमा कार्य गर्ने उपसभापति अथवा अन्य व्यक्तिको शक्ति	४६
१८५.	जब सभापति अथवा उपसभापतिलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन छ तब पीठासीन हुन छैन	४६
१८६.	अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष तथा सभापति अनि उपसभापतिका तलब र भत्ता	४७
१८७.	राज्यका विधान मण्डलको सचिवालय	४७

कार्य संचालन

१८८.	सदस्यहरूद्वारा शपथ या प्रतिज्ञा	४७
१८९.	सदनहरूमा मतदान, खाली भएर पनि सदनहरूको कार्य गर्ने शक्ति र गणपूर्ति	४७

अनुच्छेद

सदस्यहरूका लागि अयोग्यताहरू

पृष्ठ

१९०.	स्थानहरू रिक्त हुनु	४७
१९१.	सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू	४८
१९२.	सदस्यहरूका अयोग्यताहरूसँग सम्बन्धित प्रश्नहरूमाथि विनिश्चय	४८
१९३.	अनुच्छेद १८८ का अधीन शपथ लिनु वा प्रतिज्ञा गर्नुभन्दा पहिला वा योग्य नहुँदा अयोग्य ठहराइएमा बस्न र मत दिनका निमित्त शास्ति	४९

राज्यहरूका विधान मण्डलहरू अनि यसका सदस्यहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार र उन्मुक्तिहरू

१९४.	विधान मण्डलका सदनहरूका लागि तथा त्यसका सदस्यहरू एवं समितिहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार आदि	४९
१९५.	सदस्यहरूका तलब र भत्ताहरू	४९

विधायी प्रक्रिया

१९६.	विधेयकहरूको पुरःस्थापन अनि प्रारित गरिने सम्बन्धमा उपबन्ध	४९
१९७.	धन विधेयकहरू भन्दा वेग्लै विधेयकहरूको बारेमा विधान परिषद्का शक्तिहरूमाथि निर्बन्धन	४९
१९८.	धन विधेयकहरूका सम्बन्धमा विशेष प्रक्रिया	५०
१९९.	"धन विधेयक" को परिभाषा	५०
२००.	विधेयकहरूमाथि अनुमति	५१
२०१.	विचारका लागि आरक्षित विधेयक	५१

वित्तीय विषयहरूको सम्बन्धमा प्रक्रिया

२०२.	वार्षिक वित्तीय विवरण	५१
२०३.	विधान मण्डलमा प्राक्कलनहरूको सम्बन्धमा प्रक्रिया	५२
२०४.	विनियोग विधेयक	५२
२०५.	अनुपूरक, अतिरिक्त व अधिक अनुदान	५२
२०६.	लेखानुदान, प्रत्यानुदान र अपवादानुदान	५२
२०७.	वित्त विधेयकहरू बारे विशेष उपबन्ध	५३

साधारणतय प्रक्रिया

२०८.	प्रक्रियाको नियम	५३
२०९.	राज्यको विधान मण्डलमा वित्तीय कार्य सम्बन्धी प्रक्रियाको विधिद्वारा विनियमन	५३
२१०.	विधान मण्डलमा प्रयोग गरिने भाषा	५३
२११.	विधान मण्डलमा बहस गर्नबाट निर्बन्धन	५४
२१२.	न्यायालयहरूद्वारा विधान मण्डलका कार्यवाहीहरू जाँच नगरिनु	५४

अनुच्छेद

पृष्ठ

अध्याय ४ - राज्यपालको विधायी शक्ति

२१३.	विधान मण्डलको शक्ति विश्रामकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने राज्यपालको शक्ति	५४
------	---	----

अध्याय ५ - राज्यहरूका लागि उच्च न्यायालय

२१४.	राज्यहरूका लागि उच्च न्यायालय	५५
२१५.	उच्च न्यायालयहरूका अभिलेख न्यायालय हुनु	५५
२१६.	उच्च न्यायालयहरूको गठन	५५
२१७.	उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको नियुक्ति र तिनका पदका शर्तहरू	५५
२१८.	उच्चतम न्यायालयसित सम्बन्धित केही उपबन्धहरू उच्च न्यायालयहरूमा लागू हुनु	५६
२१९.	उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूद्वारा शपथ व प्रतिज्ञान	५६
२२०.	स्थायी न्यायाधीश पदमा रहे पश्चात विधि व्यवसाय माथि निर्बन्धन	५६
२२१.	न्यायाधीशहरूको वेतन आदि	५६
२२२.	कुनै न्यायाधीशको एउटा उच्च न्यायालयदेखि अर्को उच्च न्यायालयमा सरुवा	५७
२२३.	कार्यकारी मुख्य न्यायामूर्तिको नियुक्ति	५७
२२४.	अतिरिक्त र कार्यकारी न्यायाधीशहरूको नियुक्ति	५७
२२४क.	उच्च न्यायालयहरूका बैठकमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको नियुक्ति	५७
२२५.	विद्यमान उच्च न्यायालयहरूको अधिकारिता	५७
२२६.	कतिपय रिट जारी गर्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	५८
२२६क.	[निरसित]	५८
२२७.	सबै न्यायालयहरूमा अधीक्षण गर्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	५८
२२८.	कतिपय मामिलाहरूको उच्च न्यायालयमा स्थानान्तर	५९
२२८क.	[निरसित]	५९
२२९.	उच्च न्यायालयहरूका अधिकारी अनि सेवक तथा व्यय	५९
२३०.	उच्च न्यायालयहरूको अधिकारिताको संघ राज्यक्षेत्रहरूमा विस्तार	६०
२३१.	दुई वा अधिक राज्यहरूका लागि एउटै उच्च न्यायालयको स्थापन	६०

अध्याय ६ - अधीनस्थ न्यायालय

२३३.	जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति	६०
२३३क.	केही जिल्ला न्यायाधीशहरूका नियुक्तिहरूको अनि तिनहरूद्वारा गरिएका निर्णयहरू आदिको विधिमान्यकरण	६०
२३४.	न्यायिक सेवामा जिल्ला न्यायाधीशहरूभन्दा भिन्न व्यक्तिहरूको भर्ती	६१

अनुच्छेद	पृष्ठ
२३५. अधीनस्त न्यायालयहरूमाथि नियन्त्रन	६१
२३६. निर्वचन	६१
२३७. कतिपय वर्ग या वर्गहरूका म्याजिस्ट्रेटमाथि यस अध्यायका उपबन्धहरू लागू हुनु	६१

भाग ७

पहिलो अनुसूचीको भाग ख का राज्य

२३८. [निरसित]	६१
---------------	----

भाग ८

संघ राज्यक्षेत्र

२३९. संघ राज्य क्षेत्रहरूका प्रशासन	६२
२३९क. कुनै संघ राज्य क्षेत्रहरूका लागि स्थानीय विधान मण्डलहरू तथा मन्त्रीपरिषद्हरूका तथा दुवैका सृजना	६२
२३९कक. दिल्लीका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	६२
२३९कख. संवैधानिक तन्त्र विफल भएको स्थितिमा उपबन्ध	६३
२३९ख. विधान मण्डलका विश्रान्तिकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने प्रशासकको शक्ति	६४
२४०. कुनै संघ राज्य क्षेत्रहरूका लागि विनियम बनाउने राष्ट्रपतिको शक्ति	६४
२४१. संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि उच्च न्यायालय	६५
२४२. [निरसित]	६५

भाग ९

पञ्चायत

२४३. परिभाषाहरू	६६
२४३क. ग्राम सभा	६६
२४३ख. पञ्चायतहरूका गठन	६६
२४३ग. पञ्चायतहरूका संरचना	६६
२४३घ. स्थानहरूका आरक्षण	६७
२४३ङ. पञ्चायतहरूका अवधि, आदि	६७
२४३च. सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू	६८
२४३छ. पञ्चायतहरूका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व	६८
२४३ज. पञ्चायतहरू द्वारा कर अधिरोपित गर्ने शक्तिहरू अनि त्यसका निधिहरू	६८

अनुच्छेद

पृष्ठ

२४३झ.	वित्तीय स्थितिका पुनर्विलोकनका लागि वित्त आयोगका गठन	६८
२४३ञ.	पञ्चायतहरूका हर हिसाबको संपरीक्षा	६९
२४३ट.	पञ्चायतहरूका लागि निर्वाचन	६९
२४३ठ.	संघ राज्यक्षेत्रहरूमा लागू हुनु	६९
२४३ड.	यस भागका कतिपय क्षेत्रहरूमा लागू नहुनु	६९
२४३ढ.	विद्यमान विधिहरू अनि पञ्चायतहरू बनाइरहनु	७०
२४३ण.	निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरूका हस्तक्षेपको वर्जन	७०

भाग ९क

नगरपालिकाहरू

२४३त.	परिभाषाहरू	७१
२४३थ.	नगरपालिकाहरूको गठन	७१
२४३द.	नगरपालिकाहरूको संरचना	७१
२४३ध.	वार्ड समितिहरू, आदिको गठन अनि संरचना	७२
२४३न.	स्थानहरूको आरक्षण	७२
२४३प.	नगरपालिकाहरूको अवधि, आदि	७२
२४३फ.	सदस्यताका निम्ति अयोग्यताहरू	७३
२४३ब.	नगरपालिकाहरू, आदिका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व	७३
२४३भ.	नगरपालिकाहरूद्वारा कर अधिरोपित गर्ने शक्ति अनि त्यसका विधिहरू	७३
२४३म.	वित्त आयोग	७४
२४३य.	नगरपालिकाहरूको हर-हिसाब संपरीक्षा	७४
२४३यक.	नगरपालिकाहरूको निम्ति निर्वाचन	७४
२४३यख.	संघ राज्यक्षेत्रहरूमा लागू हुनु	७४
२४३यग.	यस भागका कतिपय क्षेत्रहरूमा लागू न हुनु	७४
२४३यघ.	जिल्ला योजनाको निम्ति समिति	७४
२४३यङ.	महानगर योजनाको निम्ति समिति	७५
२४३यच.	विद्यमान विधिहरू अनि नगरपालिकाहरू कायम रहनु	७६
२४३यछ.	निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरूको हस्तक्षेपको वर्जन	७६

अनुच्छेद

पृष्ठ

भाग १०

अनुसूचित अनि जनजाति क्षेत्र

२४४.	अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासन	७७
२४४क.	असमका केही जनजाति क्षेत्रहरूलाई समाविष्ट गर्ने एउटा स्वशासित राज्य बनाउनु अनि त्यसको निमित्त स्थानीय विधान-मण्डल अथवा मन्त्री-परिषद्को अथवा दुवैको सृजना	७७

भाग ११

संघ अनि राज्यहरूको माझ सम्बन्ध

अध्याय १ - विधायी सम्बन्ध

विधायी शक्तिहरूको वितरण

२४५.	संसद्द्वारा अनि राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाएको विधिहरूको विस्तार	७८
२४६.	संसद्द्वारा अनि राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाएको विधिहरूको विषय-वस्तु	७८
२४७.	केही अतिरिक्त न्यायालयहरूको स्थापनाको उपबन्ध गर्नेलाई संसद्को शक्ति	७८
२४८.	अवशिष्ट विधायी शक्तिहरू	७८
२४९.	राज्य सूचीमा परेको विषय सम्बन्धमा राष्ट्रिय हितमा विधि बनाउने संसद्को शक्ति	७८
२५०.	यदि आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ भने राज्यसूचीमा भएका विषयको सम्बन्धमा विधि बनाउने संसद्को शक्ति	७९
२५१.	संसद्द्वारा अनुच्छेद २४९ अनि २५० अन्तर्गत बनाइएका विधिहरू अनि राज्यहरूको विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाइएका विधिहरूमा असंगति	७९
२५२.	दुई वा अधिक राज्यहरूका निमित्त तिनीहरूको सहमतिद्वारा विधि बनाउने संसद्को शक्ति तथा यस्तो विधिलाई कुनै अन्य राज्यद्वारा अंगीकार गरिनु	७९
२५३.	अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूलाई प्रभावी गर्नेको निमित्त विधान	७९
२५४.	संसद्द्वारा बनाइएका विधिहरू अनि राज्यहरूको विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाइएका विधिहरूमा असंगति	७९
२५५.	सिफारिशहरू अनि पूर्व स्वीकृतीको विषयमा अपेक्षाहरूलाई केवल प्रक्रियाको विषयमा मात्र	८०

अनुच्छेद

पृष्ठ

अध्याय २ – प्रशासनिक सम्बन्ध

साधारण

२५६.	राज्यहरू अनि संघको वाध्यता	८०
२५७.	कतिपय अवस्थामा राज्यहरूमाथि संघको नियन्त्रण	८०
२५७क.	[निरसित]	८०
२५८.	कतिपय अवस्थामा राज्यहरूलाई शक्ति प्रदान गर्ने आदि बिषयमा संघको शक्ति	८०
२५८क.	संघलाई कर्तव्य सुम्पिने राज्यको शक्ति	८१
२५९.	[निरसित]	८१
२६०.	भारत बाहिरका राज्यक्षेत्रहरू सम्बन्धमा संघको अधिकारिता	८१
२६१.	सार्वजनिक कार्य, अभिलेख अनि न्यायिक कार्यवाहीहरू	८१

जल सम्बन्धी विवाद

२६२.	अन्तर्राज्य नदीहरू अथवा नदी उपत्यकाहरूका जल सम्बन्धित विवादहरूको न्यायनिर्णयन	८१
------	---	----

राज्यहरूको माझमा समन्वय

२६३.	अन्तर्राज्य परिषद् सम्बन्धमा उपबन्ध	८१
------	-------------------------------------	----

भाग १२

वित्त, सम्पत्ति, संविदा अनि वाद

अध्याय १ – वित्त

साधारण

२६४.	निर्वचन	८२
२६५.	विधिको प्राधिकार बिना करहरू अधिरोपण नगरिनु	८२
२६६.	भारत अनि राज्यहरूका संचित कोषहरू अनि लोक लेखाहरू	८२
२६७.	आकस्मिकता कोष	८२

अनुच्छेद

पृष्ठ

संघ अनि राज्यहरूका माझ राजस्वहरूको वितरण

२६८.	संघद्वारा उद्गृहीत गरिने तर राज्यहरूद्वारा संगृहित अनि विनियोजित गरिने शुल्क	८२
२६९.	संघद्वारा उद्गृहीत अनि संगृहित तर राज्यहरूलाई सुम्पिनु पर्ने कर	८३
२७०.	संघद्वारा उद्गृहीत अनि संगृहित तथा संघ अनि राज्यहरूमाझ वितरित गरिने कर	८३
२७१.	केही शुल्कहरू अनि करहरूमाथि संघको प्रयोजनको निम्ति अधिभार	८४
२७२.	कर जुन संघद्वारा उद्गृहीत अनि संगृहित गरिन्छ तथा जो संघ अनि राज्यहरूमाझ वितरित गर्न सकिनेछ	८४
२७३.	पाटमाथि अनि पाट उत्पादनहरूमाथि निर्यात शुल्कको स्थानमा अनुदान	८४
२७४.	यस्तो कराधनमाथि जसमा राज्य हितबद्ध छ, प्रभाव पार्ने विधेयकहरूका निम्ति राष्ट्रपतिका पूर्व सिफारिशका अपेक्षा	८४
२७५.	केही राज्यहरूलाई संघबाट अनुदान	८४
२७६.	वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनहरूमाथि कर	८५
२७७.	व्यावृत्ति	८५
२७८.	[निरसित]	८५
२७९.	“शुद्ध आगम” आदिको गणना	८५
२८०.	वित्त आयोग	८५
२८१.	वित्त आयोगका सिफारिशहरू	८६

प्रकीर्ण वित्तीय उपबन्ध

२८२.	संघ अथवा राज्यद्वारा आफ्नो राजस्वबाट गरिने व्यय	८६
२८३.	संचित कोषहरू, आकस्मिकता कोषहरू अनि लोक लेखाहरूमा जम्मा धनराशीहरूको अभिरक्षा आदि	८६
२८४.	लोक सेवकहरूका अनि न्यायालयहरूद्वारा प्राप्त वादकर्ताहरूका जम्मा गरिएका राशीहरू तथा अन्य धनराशीहरूको अभिरक्षा	८६
२८५.	संघको सम्पत्तिलाई राज्यको करहरूबाट छूट	८६
२८६.	समानको क्रय अथवा विक्रयमाथि करको अधिरोपणको विषयमा निर्बधन	८७
२८७.	विद्युतमाथि करहरूबाट छूट	८७
२८८.	जल अथवा विद्युत सम्बन्धमा राज्यहरूद्वारा कराधानबाट कतिपय स्थितिहरूमा छूट	८७
२८९.	राज्यहरूको सम्पत्ति अनि आयलाई संघको कराधानबाट छूट	८८
२९०.	कतिपय व्ययहरू अनि पेन्सनहरू सम्बन्धमा समायोजन	८८
२९०क.	केही देवस्वम् निधिहरूका वार्षिक भुक्तान	८८
२९१.	[निरसित]	८८

अनुच्छेद

पृष्ठ

अध्याय २ - सापटी

२९२.	भारत सरकारद्वारा सापटी लिनु	८८
२९३.	राज्यहरूद्वारा सापटी लिनु	८८

अध्याय ३ - सम्पत्ति, संविदाहरू, अधिकार, दायित्व, वाध्यताहरू अनि वाद

२९४.	कुनै स्थितिहरूमा सम्पत्ति, आस्तिहरू, अधिकारहरू, दायित्वहरू अनि वाध्यताहरूका उत्तराधिकार	८९
२९५.	अन्य स्थितिमा सम्पत्ति, आस्तिहरू, अधिकारहरू, दायित्वहरू र वाध्यताहरूका उत्तराधिकार	८९
२९६.	राज्यगामी वा व्यपगत वा स्वामीविहीन हुँदा प्रोद्भूत सम्पत्ति	८९
२९७.	राज्यक्षेत्रीय, सागर खण्ड वा महाद्वीपीय मग्नतट भूमिमा स्थित बहुमूल्य चीजहरू अनि अनन्य आर्थिक क्षेत्रका सम्पत्ति स्रोतहरू संघमा निहित हुनु	९०
२९८.	व्यापार गर्ने क्षमता आदि	९०
२९९.	संविदाहरू	९०
३००.	वाद एवं कार्यवाहीहरू	९०

अध्याय ४ - सम्पत्तिको अधिकार

३००क.	विधिको प्राधिकार बिना व्यक्तिहरूलाई सम्पत्तिबाट वञ्चित नगरिनु	९०
-------	---	----

भाग १३

भारतको राज्यक्षेत्रभित्र व्यापार, वाणिज्य अनि समागम

३०१.	व्यापार, वाणिज्य अनि समागमको स्वतन्त्रता	९१
३०२.	व्यापार, वाणिज्य अनि समागममाथि निर्बन्धन अधिरोपित गर्नेलाई संसद्को शक्ति	९१
३०३.	व्यापार अनि वाणिज्यको सम्बन्धमा संघ अनि राज्यहरूको विधायी शक्तिहरूमाथि निर्बन्धन	९१
३०४.	राज्यमाझ व्यापार, वाणिज्य अनि समागममाथि निर्बन्धन	९१
३०५.	विद्यमान विधिहरू अनि राज्यका एकाधिकारका उपबन्ध गर्ने विधिहरूको व्यावृत्ति	९१
३०६.	[निरसित]	९१
३०७.	अनुच्छेद ३०१ देखि अनुच्छेद ३०४ का प्रयोजनहरूलाई कार्यान्वित गर्नको निम्ति प्राधिकारीको नियुक्ति	९१

भाग १४

संघ अनि राज्यहरूका अधीन सेवाहरू

अध्याय १ – सेवाहरू

३०८.	निर्वचन	..	९२
३०९.	संघ अथवा राज्यको सेवा गर्ने व्यक्तिहरूको भर्ती अनि सेवाका शर्तहरू	..	९२
३१०.	संघ अथवा राज्य सेवा गर्ने व्यक्तिहरूको पदावधि	..	९२
३११.	संघ अथवा राज्य अधीन नागरिक रूपमा नियोजित व्यक्तिहरूको पदच्युत गरिनु, पदबाट हटाउनु अथवा पंक्तिमा खारेज गरिनु	..	९२
३१२.	अखिल भारतीय सेवाहरू	..	९३
३१२क.	कतिपय सेवाहरूका अधिकारीहरूको सेवाका शर्तहरूमा परिवर्तन गर्नु अथवा त्यसलाई रद्द गर्ने संसद्को शक्ति	..	९३
३१३.	संक्रमणकालीन उपबन्ध	..	९४
३१४.	[निरसित]	..	९४

अध्याय २ – लोक सेवा आयोग

३१५.	संघ अनि राज्यहरूको निम्ति लोक सेवा आयोग	..	९४
३१६.	सदस्यहरूको नियुक्ति अनि पदावधि	..	९४
३१७.	लोक सेवा आयोगको कुनै सदस्यलाई हटाउनु अथवा निलम्बित गर्नु	..	९५
३१८.	आयोगका सदस्यहरू अनि कर्मचारीवर्गका सेवा शर्तको विषयमा विनियम बनाउने शक्ति	..	९५
३१९.	आयोगका सदस्यहरूद्वारा यस्तो सदस्य नरहेको खण्डमा पद धारण गर्नको निम्ति प्रतिषेध	..	९५
३२०.	लोक सेवा आयोगको कर्तव्य	..	९६
३२१.	लोक सेवा आयोगका कर्तव्यहरू विस्तार गर्ने शक्ति	..	९७
३२२.	लोक सेवा आयोगहरूका व्यय	..	९७
३२३.	लोक सेवा आयोगहरूको प्रतिवेदन	..	९७

भाग १४क

अधिकरण

३२३क.	प्रशासनिक अधिकरण	..	९८
३२३ख.	अन्य विषयहरूको निम्ति अधिकरण	..	९८

अनुच्छेद

पृष्ठ

भाग १५

निर्वाचन

३२४.	निर्वाचनहरूको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण निर्वाचन आयोगमा निहित हुनु	..	१००
३२५.	धर्म, मूलवंश, जाति अथवा लिंगको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई निर्वाचक नामावलीमा सम्मिलित गर्नको निम्ति अपात्र नहुनु अनि उद्वारा कुनै विशेष निर्वाचक नामावलीमा सम्मिलित गरिने दाबी नगरिनु	..	१००
३२६.	लोक सभा अनि राज्यहरूको विधान सभाहरूको निम्ति निर्वाचनहरूमा वयस्क मताधिकारको आधारमा हुनु	..	१००
३२७.	विधान मण्डलहरूका निर्वाचनको सम्बन्धमा उपबन्ध गर्ने संसद्को शक्ति	..	१००
३२८.	कुनै राज्यका विधान मण्डलका निम्ति निर्वाचनहरू सम्बन्धमा उपबन्ध गर्ने त्यस विधान मण्डलको शक्ति	..	१०१
३२९.	निर्वाचन सम्बन्धी मुद्दाहरूमा न्यायालयको हस्तक्षेपबाट रोक	..	१०१
३२९क.	[निरसित]	..	१०१

भाग १६

केही वर्गका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध

३३०.	लोक सभामा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति स्थानहरूको आरक्षण	..	१०२
३३१.	लोक सभामा एंग्लो-भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व	..	१०२
३३२.	राज्यको विधान सभाहरूमा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति स्थानहरूको आरक्षण	..	१०२
३३३.	राज्यहरूको विधान सभाहरूमा एंग्लो-भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व	..	१०३
३३४.	स्थानहरूको आरक्षण अनि विशेष प्रतिनिधित्व पचास वर्ष भए पश्चात् नरहनु	..	१०३
३३५.	सेवाहरू अनि पदहरूको निम्ति अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको दावी	..	१०४
३३६.	केही सेवाहरूमा एंग्लो-भारतीय समुदायको निम्ति विशेष उपबन्ध	..	१०४
३३७.	एंग्लो-भारतीय समुदायको लाभको निम्ति शैक्षिक अनुदानको निम्ति विशेष उपबन्ध	..	१०४
३३८.	राष्ट्रिय अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति आयोग	..	१०४
३३९.	अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन अनि अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको विषयमा संघको नियन्त्रण	..	१०५
३४०.	पछौटै वर्गहरूको अवस्थाहरूको अन्वेषणको निम्ति आयोगको नियुक्ति	..	१०५
३४१.	अनुसूचित जातिहरू	..	१०६
३४२.	अनुसूचित जनजातिहरू	..	१०६

अनुच्छेद

पृष्ठ

भाग १७

राजभाषा

अध्याय १ - संघको भाषा

३४३.	संघको राजभाषा	..	१०७
३४४.	राजभाषाको सम्बन्धमा आयोग अनि संसद्को समिति	..	१०७

अध्याय २ - प्रादेशिक भाषाहरू

३४५.	राज्यको राजभाषा अथवा राजभाषाहरू	..	१०८
३४६.	एउटा राज्य अनि दोस्रो राज्यका माझ अथवा कुनै राज्य अनि संघका माझ पत्रादिको राजभाषा	..	१०८
३४७.	कुनै राज्यको जनसंख्याको कुनै अनुभागद्वारा बोलिने भाषा सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	..	१०८

अध्याय ३ - उच्चतम न्यायालय, उच्च न्यायालयहरू आदिको भाषा

३४८.	उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालयहरूमा अनि अधिनियमहरू, विधेयकहरू आदिको निम्ति प्रयोग गरिने भाषा	..	१०८
३४९.	भाषासँग सम्बन्धित केही विधिहरू अधिनियमित गर्नको निम्ति विशेष प्रक्रिया	..	१०९

अध्याय ४ - विशेष निर्देश

३५०.	गुनासोको निवारणको लागि अभ्यावेदनमा प्रयोग गरिने भाषा	..	१०९
३५०क.	प्राथमिक स्तरमा मातृभाषामा शिक्षाका सुविधाहरू	..	१०९
३५०ख.	भाषाई अल्पसंख्यक वर्गका लागि विशेष अधिकारी	..	१०९
३५१.	हिन्दी भाषाका विकासको लागि निर्देश	..	१०९

भाग १८

आपत् उपबन्ध

३५२.	आपत्को उद्घोषणा	..	११०
३५३.	आपत् उद्घोषणाको प्रभाव	..	१११
३५४.	जब आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा रहन्छ तब राजस्वहरूको वितरण सम्बन्धी उपबन्धहरू लागु हुनु	..	१११
३५५.	वाह्य आक्रमण अनि आन्तरिक अशान्ति देखि राज्यलाई जोगाएर राख्ने संघको कर्तव्य	..	१११

अनुच्छेद	पृष्ठ
३५६. राज्यहरूमा संवैधानिक तन्त्र विफल भएको स्थितिमा उपबन्ध	१११
३५७. अनुच्छेद ३५६को अधीन गरिएको उद्घोषणाको अधीन विधायी शक्तिहरूको प्रयोग	११२
३५८. आपत्को स्थितिमा अनुच्छेद १९का उपबन्धहरूको निलम्बन	११३
३५९. आपत्को समयमा भाग ३ द्वारा प्रदत्त अधिकारहरूको प्रवर्तनमा निलम्बन	११४
३५९क. [निरसित]	११४
३६०. वित्तीय आपत्को बारे उपबन्ध	११५

भाग १९

प्रकीर्ण

३६१. राष्ट्रपति अनि राज्यपालहरू वा राजप्रमुखहरूको संरक्षण	११६
३६१क. संसद् तथा राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूका कार्यवाहीहरूको प्रकाशनको संरक्षण	११६
३६२. [निरसित]	११६
३६३. केही सन्धिहरू, करारहरू आदिद्वारा उत्पन्न भएका विवादहरूमा न्यायालयहरूको हस्तक्षेपका वर्जन	११६
३६३क. देशी राष्ट्रहरूका शासकहरूलाई दिइएको मान्यताको समाप्ति अनि नीजी थैलीहरूको अन्त	११७
३६४. महावन्दरगाहरू एवं विमान क्षेत्रहरूका बारेमा विशेष उपबन्ध	११७
३६५. संघद्वारा दिइएका निर्देशहरू अनुपालन गर्नमा अथवा यसलाई प्रभावी गर्नमा असफलताका प्रभाव	११७
३६६. परिभाषाहरू	११७
३६७. निर्वचन	१२०

भाग २०

संविधानको संशोधन

३६८. संविधानको संशोधन गर्ने संसद्को शक्ति अनि त्यसको लागि प्रक्रिया	१२१
---	-----

भाग २१

अस्थायी, संक्रमणकालीन र विशेष उपबन्ध

३६९. राज्य सूचीमा भएका कतिपय विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउनेलाई संसद्को अस्थायी शक्ति ताकि त्यो समवर्ती सूचीको विषय होस्	१२२
३७०. जम्मू-काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा अस्थायी उपबन्ध	१२२

अनुच्छेद	पृष्ठ
३७१. महाराष्ट्र अनि गुजरात राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२३
३७१क. नागाल्याण्ड राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२३
३७१ख. आसाम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२५
३७१ग. मनिपुर राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२५
३७१घ. आन्ध्र प्रदेश राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२५
३७१ङ. आन्ध्र प्रदेशमा केन्द्रीय विश्वविद्यालयको स्थापना	.. १२७
३७१च. सिक्किम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२७
३७१छ. मिजोराम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२९
३७१ज. अरुणाचल प्रदेश राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२९
३७१झ. गोवा राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	.. १२९
३७२. विद्यमान विधिहरू र त्यसको अनुकूलन प्रवृत्त बनिरहनु	.. १२९
३७२क. विधिहरू अनुकूल गर्नलाई राष्ट्रपतिको क्षमता	.. १३०
३७३. निवारक निरोधमा राखिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा केही स्थितिहरूमा आदेश जारी गर्न सक्ने राष्ट्रपतिको क्षमता	.. १३०
३७४. फेडरल न्यायालयका न्यायाधिशहरू र फेडरल न्यायालयमा वा सपरिषद् मौसुफ सरकार समक्ष थाँतीमा रहेका कार्यवाहीहरूका बारेमा उपबन्ध	.. १३१
३७५. संविधान उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर न्यायालयहरू, प्राधिकारीहरू र अधिकारीहरूले कृत्य गरि रहनु	.. १३१
३७६. उच्च न्यायालयहरूका न्यायाधीशहरूका बारेमा उपबन्ध	.. १३१
३७७. भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका बारेमा उपबन्ध	.. १३१
३७८. लोक सेवा आयोगहरूका बारेमा उपबन्ध	.. १३१
३७८क. आन्ध्र प्रदेश विधान सभाको अवधिको बारेमा विशेष उपबन्ध	.. २३२
३७९-३९१. [निरसित]	.. १३२
३९२. कठिनाइहरूलाई हटाउने राष्ट्रपतिको क्षमता	.. १३२

भाग २२

संक्षिप्त नाम, प्रारम्भ, हिन्दीमा प्राधिकृत पाठ एवं निरसन

३९३. संक्षिप्त नाम	.. १३३
३९४. प्रारम्भ	.. १३३
३९४क. हिन्दी भाषामा प्राधिकृत पाठ	.. १३३
३९५. निरसन	.. १३३

अनुच्छेद

पृष्ठ

अनुसूचीहरू

पहिलो अनुसूची -

१. राज्य	..	१३४
२. संघ राज्यक्षेत्र	..	१३७

दोस्रो अनुसूची -

भाग क - राष्ट्रपति अनि राज्यहरूका राज्यपालहरूका विषयमा उपबन्ध	..	१३८
भाग ख - [निरसित]	...	१३८
भाग ग - लोक सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षको तथा राज्य सभाको सभापति अनि उपसभापतिको तथा राज्यका विधान सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका तथा विधान परिषदको सभापति अनि उपसभापतिको विषयमा उपबन्ध	..	१३८
भाग घ - उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालयहरूको न्यायाधिशहरूका विषयमा उपबन्ध	..	१३९
भाग ङ - भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका विषयमा उपबन्ध	..	१४०

तेस्रो अनुसूची - शपथ अथवा प्रतिज्ञानको प्रारूप	..	१४२
--	----	-----

चौथी अनुसूची - राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	...	१४५
---	-----	-----

पाँचौँ अनुसूची - अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको प्रशासन अनि नियन्त्रणको विषयमा उपबन्ध	..	१४७
---	----	-----

भाग क - साधारण	..	१४७
----------------	----	-----

भाग ख - अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको प्रशासन अनि नियन्त्रण	..	१४७
--	----	-----

भाग ग - अनुसूचित क्षेत्र	..	१४८
--------------------------	----	-----

भाग घ - अनुसूचीको संशोधन	...	१४९
--------------------------	-----	-----

छैटौँ अनुसूची - असम, मेघालय, त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूका जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासनको विषयमा उपबन्ध	..	१५०
--	----	-----

सातौँ अनुसूची -

सूची १ - संघ सूची	..	१६४
सूची २ - राज्य सूची	..	१६८
सूची ३ - समवर्ती सूची	...	१७०

आठौँ अनुसूची - भाषाहरू	..	१७३
------------------------	----	-----

नवौँ अनुसूची - कतिपय अधिनियमहरू अनि विनियमहरूको विधिमान्यकरण	..	१७४
--	----	-----

अनुच्छेद	पृष्ठ
दशौं अनुसूची - दल परिवर्तनको आधारमा अयोग्यताको बारेमा उपबन्ध	.. १८४
एघारौं अनुसूची - पञ्चायतहरूका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व	.. १८७
बाह्रौं अनुसूची - नगरपालिकाहरू, इत्यादिका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व	.. १८८
परिशिष्ट १ - संविधान (जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश, १९५४	.. १८९
परिशिष्ट २ - संविधानका, ती अपवादहरू अनि उपान्तरणहरूको जसका अधीन संविधान जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुन्छ, वर्तमान पाठप्रति निर्देशद्वारा, पुनर्कथन	.. १९९
परिशिष्ट ३ - संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ बाट निकालिएको सार	.. २१०
संक्षेपाक्षरहरूका सूची	.. २११
अनुक्रमणिका	.. २११

भारतको संविधान

उद्देशिका

हामी भारतका जनता भारतलाई एउटा ^१[सम्पूर्ण-प्रभुत्व सम्पन्न समाजवादी पन्थ निरपेक्ष लोक तन्त्रात्मक गणराज्य] बनाउनको लागि, तथा यसका समस्त नागरिकका सामाजिक, आर्थिक अनि राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म अनि उपासनाको स्वतन्त्रता, प्रतिष्ठा अनि अवसरको समानता प्राप्त गराउनको लागि तथा ती सबमा व्यक्तिको गरिमा अनि ^२[राष्ट्रको एकता अनि अखण्डता] सुनिश्चित गर्ने बन्धुता बढाउनको लागि।

दृढ संकल्प भएर आफ्नो यस संविधान सभामा आज तारीख २६ नोभेम्बर १९४९ ई. (मिति मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमी, सम्वत् दुई हजार छ विक्रमी) मा एतद्वारा यस संविधानलाई अंगीकृत, अधिनियमित अनि आत्मार्पित गर्दछौं।

-
१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) “प्रभुत्व सम्पन्न लोक तन्त्रात्मक गणराज्य” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
  २. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) “राष्ट्रको एकता” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

संघ अनि यसको राज्यक्षेत्र

१. संघको नाम अनि राज्य क्षेत्र - (१) इण्डिया अर्थात् भारत राज्यहरूको संघ हुनेछ । ११

१[(२) राज्य अनि यसको राज्य क्षेत्र त्यो हुनेछ जुन पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ।]

(३) भारतका राज्य क्षेत्रमा -

(क) राज्यहरूका राज्यक्षेत्र

२[(ख) पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट संघ राज्यक्षेत्र, अनि]

(ग) यस्ता अन्य राज्यक्षेत्र जुन आर्जन गरिनेछ समाविष्ट हुनेछ ।

२. नयाँ राज्यको प्रवेश वा स्थापना - संसद् विधिद्वारा यस्ता निबन्धनहरू अनि शर्तहरूमा जसलाई उनीहरू ठीक संभन्धन, संघमा नयाँ राज्यहरूको प्रवेश अथवा त्यसको स्थापना गर्न सक्नेछ ।

३क. [सिक्किम संघसित संयुक्त हुनु] संविधान (छत्तीसौं संशोधन) अधिनियम १९७५ को धारा ५ द्वारा (२६-४-१९७५ १० देखि) निरसित ।

३. नयाँ राज्यहरूको निर्माण अनि वर्तमान राज्यहरूका क्षेत्रहरू, सीमाहरू अथवा नामहरूमा परिवर्तन - संसद् विधिद्वारा -

(क) कुनै राज्यबाट उसको राज्यक्षेत्र अलग गरेर अथवा दुई अथवा अधिक राज्यहरूका भागहरू मिलाएर अथवा कुनै राज्य क्षेत्रलाई कुनै राज्यका भागसित मिलाएर नयाँ राज्यको निर्माण गर्न सक्नेछ;

(ख) कुनै राज्यको सीमा क्षेत्र बढाउन सक्नेछ :

(ग) कुनै राज्यको क्षेत्र घटाउन सक्नेछ :

(घ) कुनै राज्यका सीमाहरूमा परिवर्तन गर्न सक्नेछ :

(ङ) कुनै राज्यको नाममा परिवर्तन गर्न सक्नेछ :

४[यद्यपि यस प्रयोजनको लागि कुनै विधेयक राष्ट्रपतिको सिफारिस बाहेक अनि जहाँ विधेयकमा अन्तर्विष्ट प्रस्तावनाका प्रभाव ★★ राज्यहरूभित्रै कसैको क्षेत्र, सीमाहरू अथवा नाम माथि पर्छ त्यहाँ तबसम्म त्यस राज्यका विधान मण्डलबाट त्यसमाथि आफ्नो विचार, यस्तो अवधि भित्र जुन चाहिँ जुन निर्देशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ अथवा यस्तो अतिरिक्त अवधिभित्र जुन राष्ट्रपतिले अनुमोदन गर्नेछ, बुझाउनलाई त्यो विधेयक राष्ट्रपतिद्वारा यसलाई निर्देशित नगरेको भए यस प्रकार विनिर्दिष्ट अथवा सिफारिस अवधि समाप्त नभएको भए, संसद्का कुनै पनि सदनमा पुनः स्थापित गरिने छैन ।]

५[स्पष्टीकरण १ - यस अनुच्छेदको खण्ड (क) देखि खण्ड (ङ) मा "राज्य" अन्तर्गत संघ राज्यक्षेत्र हो, तर परन्तुकमा "राज्य" अन्तर्गत संघ राज्यक्षेत्र भने होइन । १५

स्पष्टीकरण २ - खण्ड (क) द्वारा संसदलाई दिइने अधिकार अन्तर्गत कुनै राज्य अथवा संघ राज्य क्षेत्रको कुनै भागलाई कुनै अन्य राज्य अथवा संघ राज्य क्षेत्र सित मिलाएर नयाँ राज्य अथवा संघ राज्यक्षेत्र निर्माण गर्नु हो ।

४. पहिलो अनुसूची अनि चौथो अनुसूचीको संशोधन तथा अनुपूरक, आनुषंगिक अनि पारिणामिक विषयहरूका उपबन्ध गर्नको लागि अनुच्छेद २ अनि अनुच्छेद ३ अनुसार बनाइएका विधिहरू - (१) अनुच्छेद २ अथवा अनुच्छेद ३

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २ द्वारा खण्ड (२) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २ द्वारा उपखण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. संविधान (पैंतीसौं संशोधन) अधिनियम १९७४ को धारा २ द्वारा (१-३-१९७५ देखि) अन्तः स्थापित ।

४. संविधान (पाँचौं संशोधन) अधिनियम, १९५५ को धारा २ द्वारा परन्तुकको स्थानमा प्रति स्थापित

५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग 'क' तथा भाग 'ख' मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो ।

६. संविधान (अठ्ठाहौं संशोधन) अधिनियम, १९६६ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित ।

मा निर्दिष्ट कुनै विधिमा पहिलो अनुसूची अनि चौथो अनुसूचीको संशोधनको लागि यस्ता उपबन्ध अन्तर्विष्ट हुनेछ, जुन त्यस विधिको उपबन्धहरूलाई प्रभाव पार्नका लागि आवश्यक छ तथा यस्ता अनुपूरक आनुषंगिक अनि पारिमासिक उपबन्ध पनि (जस अन्तर्गत यस्ता विधिबाट प्रभावित राज्य अथवा राज्यहरूका संसद्मा अनि विधान मण्डलहरूमा प्रतिनिधित्वको विषयमा उपबन्ध छ)

अन्तर्विष्ट हुन सक्नेछ जसलाई संसदले आवश्यक ठान्छ।

(२) पूर्वोक्त यस्ता कुनै पनि विधि अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि यस संविधानमा संशोधन भएको ठानिने छैन।

भाग २

नागरिकता

५. संविधानको प्रारम्भमा नागरिकता - यस संविधानको प्रारम्भमा प्रत्येक व्यक्ति जसको बसोबासो भारतको राज्य क्षेत्रमा रहेको छ, अनि

(क) जो भारतको राज्य क्षेत्रमा जन्मेका थिए : वा

(ख) जसका माता वा पितामध्ये कोही पनि भारतको राज्यक्षेत्रमा जन्मेका थिए : वा

(ग) जो यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला कम्तीमा पाँच वर्षसम्म भारतको राज्यक्षेत्रभित्र सामान्य रूपले बसोबासो गरेका भए भारतको नागरिक हुनेछन्।

६. पाकिस्तानबाट भारतमा बसाइ सरेका केही व्यक्तिहरूको नागरिकताको अधिकार - अनुच्छेद ५ मा कतिपय करा भए तापनि यस समय पाकिस्तान अन्तर्गत पर्ने राज्यक्षेत्रबाट भारतको राज्यक्षेत्रमा आएर प्रवास गरेका कुनै पनि व्यक्तिलाई यस संविधानको प्रारम्भमा भारतको नागरिक मानिनेछ -

(क) यदि त्यो अथवा उसका माता अथवा पिता मध्ये कोही अथवा उसका बाजे वा बज्यै वा मावली बाजे वा मावली बाजेमध्ये कोही (मूल रूपमा यथा अधिनियमित) भारत शासन अधिनियम १९३५ अन्तर्गत परिभाषित भारतमा जन्मेको थियो : अनि

(ख) (i) जो १९ जुलाई १९४८ भन्दा अघि वा पछि यस प्रकारले प्रवासित भएपछि आफू प्रवासित भएको मितिदेखि भारतको राज्य क्षेत्रमा मामूली प्रकारले बसिरहेको छ, अथवा

(ii) जो १९ जुलाई १९४८ मा वा त्यस पश्चात् यस प्रकारले प्रवासित भएपछि त्यसले नागरिकता पाउनको लागि भारत डोमिनियनको सरकारद्वारा तोकिएको प्रारूपमा र ढाँचा मुताबिक यो संविधान प्रारम्भ हुनुभन्दा अघि सरकारबाट यस प्रयोजनको लागि नियुक्त गरिएका अधिकारीलाई आवेदन गरेर ती अधिकारीद्वारा भारतको नागरिकको रूपमा पञ्जीकृत गरिएको छ :

परन्तु, यदि कुनै व्यक्ति आवेदन गरेको मितिदेखि ठीक पहिला कम्तीमा पनि ६ महीना भारतको राज्य क्षेत्रमा रहेका छैनन् भने त्यस्ता व्यक्तिलाई यस प्रकारले पञ्जीकृत गरिने छैन।

७. पाकिस्तानमा बसोबासो गर्ने कतिपय व्यक्तिहरूको नागरिकताको अधिकार -

अनुच्छेद ५ र अनुच्छेद ६ मा कतिपय कुरा तापनि कुनै व्यक्तिले १ मार्च १९४७ पछि भारतको राज्य क्षेत्रबाट यस समय पाकिस्तान अन्तर्गत पर्ने राज्य क्षेत्रमा बसोबासो गरेको भएमा यस्ता व्यक्तिलाई भारतको नागरिक मानिने छैन :

परन्तु यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा यस्ता व्यक्तिलाई लागू हुने छैन, जो अहिले पाकिस्तानभित्र पर्ने राज्य क्षेत्रमा प्रवासित भएपछि भारतको राज्य क्षेत्रमा यस्तो अनुज्ञा अनुसार फर्केर आएका छन, जो पुनर्वासको निम्ति अथवा स्थायी रूपमा फर्कनका लागि कुनै विधिको प्राधिकारद्वारा वा त्यस अधीन दिइएको छ अनि प्रत्येक यस्ता व्यक्तिको विषयमा अनुच्छेद ६ को खण्ड (ख) का प्रयोजनहरूका निम्ति त्यसले भारतको राज्यक्षेत्रमा १९ जुलाई १९४८ पछि प्रवास गरेको मानिनेछ।

८. भारत बाहिर बसोबासो गर्ने भारतीय मूलका केही व्यक्तिहरूका नागरिकताको अधिकार - अनुच्छेद ५ मा कतिपय थप कुरा भए तापनि, कुनै व्यक्ति अथवा जसका माता पितामध्ये कोही पनि अथवा बाजे बराजु अथवा बाजे-बराजु मध्ये कोही (मूल रूपमा यथा अधिनियमित) भारत शासन अधिनियम १९३५ मा परिभाषित भारतमा जन्मेका थिए अनि जो यस प्रकार परिभाषित भारतदेखि बाहिर कुनै देशमा साधारण रूपमा बसोबासो गरिरहेका भए भारतको नागरिक संभिद्नेछ, यदि त्यो नागरिकता प्राप्तिको लागि भारत डोमिनियनको सरकारद्वारा अथवा भारत सरकारद्वारा नियुक्त प्रारूपमा अनि रीतिद्वारा आफैद्वारा त्यस देशमा, जहाँ उ त्यस समय बसोबासो गरिरहेका थिए, भारतको राजनयिक अथवा कौसलीय प्रतिनिधिलाई यस संविधानको प्रारम्भदेखि पहिले अथवा त्यसको पछि आवेदन गरिएपछि यस्तो राजनयिक अथवा कौसलीय प्रतिनिधिद्वारा भारतको नागरिक पञ्जीकृत गरिलिएको हुनेछ।

९. विदेशी राज्यको नागरिकता स्वेच्छाले प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूका नागरिकता नहुनु - यदि कुनै व्यक्तिले कुनै विदेशी राज्यको नागरिकता स्वेच्छाले प्राप्त गरेको भए त्यो अनुच्छेद ५ को आधारमा भारतका नागरिक हुने छैन अथवा अनुच्छेद ६ अथवा अनुच्छेद ८ को आधारमा भारतको नागरिक ठानिने छैन।

१०. नागरिकताका अधिकारहरू बनाई राख्नु - प्रत्येक व्यक्ति, जो यस भागका पूर्वगामी उपबन्धहरूमध्ये कुनैको अधीन भारतका नागरिक हो अथवा संभिद्नेछ, यस्तो विधिका उपबन्धहरू अनुसार रहेर पनि, जो संसद्द्वारा बनाइन्छ, भारतका नागरिक बनिरहन्छ।

११. संसद्द्वारा नागरिकताका अधिकारका विधिद्वारा विनियमन गर्नु - यस भागका पूर्वगामी उपबन्धहरूका कतिपय कुरा नागरिकताका अर्जन अनि समाप्ति तथा नागरिकतासित सम्बन्धित अन्य सम्पूर्ण विषयहरूका सम्बन्धमा उपबन्ध गर्ने संसद्का शक्तिका अल्पीकरण हुने छैन।

भाग ३

मौलिक अधिकार

साधारण

१२. परिभाषा — यस भागमा जबसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित नभए “राज्य” अन्तर्गत भारतको सरकार अनि संसद् तथा राज्यहरू मध्येबाट प्रत्येक राज्यको सरकार अनि विधान मण्डल तथा भारतको राज्यक्षेत्र भित्र अथवा भारत सरकारको नियन्त्रण अधीन रहेका सम्पूर्ण स्थानीय अनि अन्य प्राधिकारी हुन्।

१३. मौलिक अधिकारहरूदेखि असंगत अथवा त्यसको अल्पीकरण गर्ने विधिहरू — (१) यस संविधानको प्रारम्भको ठीक पहिले भारतका राज्य क्षेत्रमा प्रवृत्त सम्पूर्ण विधिहरू तबसम्म शून्य हुन्छ जबसम्म त्यो यस भागका उपबन्धहरूदेखि प्रतिकूल हुन्छ।

(२) राज्यले यस्तो कुनै विधि बनाउने छैन जुन यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरू खोस्छ अथवा कम गरिदिन्छ अनि यस खण्डलाई उल्लंघन गरी बनाइएका प्रत्येक विधि उल्लंघन गरिएका जति शून्य हुन्छन्।

(३) यस अनुच्छेदमा, जहाँसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित नभएमा -

(क) “विधि” अन्तर्गत भारतका राज्यक्षेत्रमा विधिको शक्ति राख्ने कुनै अध्यादेश, आदेश, उपविधि, नियम, विनियम, अधिसूचना, रूढि अथवा प्रथा हुन्छ;

(ख) “प्रवृत्त विधि” अन्तर्गत भारतका राज्यक्षेत्रमा कुनै विधान-मण्डल अथवा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा यस संविधानको प्रारम्भदेखि पहिले पारित अथवा बनाइएको विधि हो, जुन पहिले नै निरसित गरिएको थिएन, चाहे यस्तो कुनै विधि अथवा त्यसको कुनै भाग त्यस समय पूर्णरूपमा अथवा विशिष्ट क्षेत्रहरूमा लागू भएको थिएन।

^१[(४) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा अनुच्छेद ३६८ को अधीन गरिएका यस संविधानका कुनै संशोधनमा लागू हुने छैन।]

समानताको अधिकार

१४. विधिको सामु समानता — राज्य, भारतको राज्य क्षेत्रमा कुनै व्यक्तिलाई विधिको सामु समानतापूर्वक अथवा विधिहरूका समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन।

१५. धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग अथवा जन्मस्थानको आधारमा विभेद गर्नु निषेध — (१) राज्य कुनै नागरिकको विरुद्ध केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, जन्मस्थान अथवा यी मध्ये कुनैको पनि आधारमा कुनै विभेद गरिने छैन।

(२) कुनै नागरिक केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, जन्मस्थान अथवा यी मध्ये कुनैको पनि आधारमा -

(क) दोकानहरू, सार्वजनिक भोजनालयहरू, होटलहरू अनि सार्वजनिक मनोरञ्जनका स्थानहरूमा प्रवेश, अथवा

(ख) पूर्णतः अथवा आंशिकरूपमा राज्य निधिद्वारा पोषित अथवा साधारण जनताका प्रयोगको लागि समर्पित कुवाहरू, तलावहरू, स्नानघाटहरू सड़कहरू अनि सार्वजनिक समागमका स्थानहरूका उपयोगको सम्बन्धमा कुनै पनि अयोग्यता, दायित्व, निर्बन्धन अथवा शर्तको अधीन हुने छैन।

^२[(४) यस अनुच्छेदको वा अनुच्छेद २९ को खण्ड (२) को कतिपय विषय राज्यको सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिबाट पछाडिएका नागरिकहरूका कुनै पनि वर्गका उन्नतिका निम्ति वा अनुसूचित जातिहरू र अनुसूचित जनजातिहरूका निम्ति कुनै विशेष उपबन्ध गर्नबाट निवारित गर्ने छैन।]

(३) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा राज्यका नारीहरू तथा बालकहरूका लागि कुनै विशेष उपबन्ध गर्नलाई निवारित गरिने छैन।

१६. लोक नियोजनको विषयमा अवसरको समानता — (१) राज्यका अधीन कुनै पदमा नियोजन अथवा नियुक्तिसित सम्बन्धित विषयहरूमा सम्पूर्ण नागरिकहरूको लागि अवसरको समानता हुनेछ।

(२) राज्यको अधीन कुनै नियोजन अथवा पदको सम्बन्धमा केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, उद्भव, जन्मस्थान, निवास अथवा यी मध्येमा कुनैको पनि आधारमा न त कुनै नागरिक अपात्र हुनेछ तथा उ त्यसबाट विभेद गरिनेछ।

१. संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा २ द्वारा जोडिएको छ।

(३) यस अनुच्छेदका कतिपय विषय संसद्का कुनै कुनै यस्ता विधि बनाउनुबाट निवारित गर्ने छैन ^१[कुनै राज्य अथवा संघ राज्यक्षेत्रको सरकारको अथवा त्यसमा कुनै स्थानीय वा अन्य प्राधिकारीका अधीन कुनै वर्ग अथवा वर्गहरूका पदमा नियोजन अथवा नियुक्तिको सम्बन्धमा यस्तो नियोजन अथवा नियुक्तिदेखि पहिले त्यस राज्य अथवा संघ राज्य क्षेत्रभित्र बसोबासो विषयक कतिपय आवश्यकता निर्धारित गरिन्छ।]

(४) यस अनुच्छेदमा कतिपय विषय राज्यका पछाडिएका नागरिकहरूका कुनै वर्गको पक्षमा, जसका प्रतिनिधित्व राज्यको सल्लाहामा राज्यका अधीन सेवाहरूमा पर्याप्त नभए नियुक्तिहरू अथवा पदहरूको आरक्षणको लागि उपबन्ध गर्नमा निवारित लगाइने छैन।

^२[(४क) यस अनुच्छेदमा कतिपय विषय राज्यका अनुसूचित जाति तथा अनुसूचित जनजातिका पक्षमा, जसको प्रतिनिधित्व राज्यको सल्लाहामा राज्यका अधीन सेवाहरूमा पर्याप्त हुँदैन, राज्यका अधीन सेवाहरूमा कुनै वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा पदोन्नतिको मामलामा आरक्षणको लागि उपबन्ध गर्न निवारित गरिने छैन।]

(५) यस अनुच्छेदका कतिपय विषय कतिपय यस्ता विधिको प्रयोगमा प्रभाव पार्ने छैन जसले यो उपबन्ध गर्छ कि कुनै धार्मिक अथवा साम्प्रदायिक संस्थाका कार्य कलापसित सम्बन्धित कुनै पदधारी अथवा उसको सञ्चालन समितिका कुनै सदस्य कुनै विशिष्ट धर्म मान्नेवाला अथवा विशिष्ट सम्प्रदायको नै होस्।

१७. अस्पृश्यताको अन्त - “अस्पृश्यता” को अन्त गरिन्छ अनि यसको कुनै पनि रूपमा आचरण निषिद्ध गरिन्छ। “अस्पृश्यता”-बाट निस्केको कुनै अयोग्यतालाई लागू गर्न अपराध हुनेछ जुन विधि अनुसार दण्डनीय हुनेछ।

१८. उपाधिहरूको अन्त - (१) राज्य, सेना अथवा विद्या सम्बन्धी सम्मान बाहेक अरू कुनै उपाधि प्रदान गर्ने छैन।

(२) भारतका कुनै पनि नागरिकले कुनै विदेशी राज्यबाट कुनै उपाधि स्वीकार गर्ने छैन।

(३) कुनै व्यक्ति जो भारतको नागरिक होइन, राज्यको अधीन लाभ अथवा विश्वासका कुनै पनि पद धारण गर्दै कुनै विदेशी राज्यबाट कुनै उपाधि राष्ट्रपतिको सहमति बिना स्वीकार गर्ने छैन।

(४) राज्यका अधीन लाभ अथवा विश्वासको पद धारण गर्ने कुनै व्यक्तिले कुनै विदेशी राज्यबाट अथवा त्यसको अधीन कुनै पनि रूपमा कुनै उपहार, उपलब्धि या पद राष्ट्रपतिको सहमति बिना स्वीकार गर्ने छैन।

स्वतन्त्रताको अधिकार

१९. वाक् स्वतन्त्रता इत्यादि विषय कतिपय अधिकारहरूका संरक्षण - (१) सबै नागरिकहरूलाई —

(क) वाक् स्वतन्त्रता अनि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका अधिकार हुनेछ,

(ख) शान्तिपूर्वक अनि हात हतियार बिना भेला हुने अधिकार,

(ग) संगम तथा संघ बनाउने अधिकार,

(घ) भारतका राज्य क्षेत्रमा स्वतन्त्रतापूर्वक घुम फिर गर्ने अधिकार,

(ङ) भारतका राज्य क्षेत्रका कुनै पनि भागमा रहने र बसोबासो गर्ने अधिकार ^३[अनि]

★

★

★

★

(छ) कुनै वृत्ति, उपजीविका, व्यापार कारबार गर्ने अधिकार हुनेछ।

^४[(२) खण्ड (१) को उपखण्ड (क) मा कतिपय विषय उक्त उपखण्ड द्वारा निर्धारित अधिकारको प्रयोगमा ^५[भारतको प्रभुता अनि अखण्डता] राज्यको सुरक्षा, विदेशी राज्यहरूसितको मैत्रीपूर्ण सम्बन्धहरू, लोक व्यवस्था, शिष्टाचार अथवा सदाचारका हितमा अथवा न्यायालय अवहेलना, मानहानि अथवा अपराध उद्दीपनका सम्बन्धमा युक्ति युक्त निर्बन्धन जबसम्म कुनै विद्यमान विधि अधिरोपित गरे तब त्यसको प्रयोगमा प्रभाव पर्ने छैन त्यसरी नै निर्बन्धन अधिरोपित गर्ने कुनै विधि बनाउँदैन राज्यलाई निवारित गरिने छैन।]

(३) उक्त खण्डको उपखण्ड (ख) का कतिपय विषय उक्त उपखण्ड द्वारा दिइएका अधिकारका प्रयोग ^६[भारतको प्रभुता अनि अखण्डता अथवा] लोक व्यवस्थाको हितमा युक्तियुक्त निर्बन्धन जबसम्म कुनै विद्यमान विधि अधिरोपित भए तबसम्म यसको प्रयोगमा प्रभाव पर्ने छैन अथवा त्यस्तै निर्बन्धन अधिरोपित गर्ने कुनै विधि बनाउँदैन राज्यलाई निवारित गर्ने छैन।

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यका अथवा त्यसको क्षेत्रमा कुनै स्थानीय वा अन्य प्राधिकारीका अधीन त्यस राज्यको भित्र बसोबासो विषय कुनै अपेक्षा विहित गरिन्छ” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सत्तरौँ संशोधन) अधिनियम, १९९५ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

३. संविधान (चौवालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तःस्थापित।

४. संविधान (चौवालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) उपखण्ड (च) लोप गरियो।

५. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ३ द्वारा (भूलतः प्रभावबाट) खण्ड (२) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान (सोह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित।

(४) उक्त खण्डको उपखण्ड (ग) का कतिपय कुरा उक्त उप खण्डद्वारा दिइएका अधिकारको प्रयोग^१ [भारतको प्रभुता अनि अखण्डता अथवा] लोक व्यवस्था अथवा सदाचारको हितमा युक्ति युक्त निर्बन्धनले जहाँसम्म कुनै विद्यमान विधि अधिरोपित गरेको भए तबसम्म त्यसको प्रयोगमाथि प्रभाव पार्ने छैन अथवा त्यस्तै प्रतिरोध अधिरोपित गर्ने कुनै विधि बनाउनुबाट राज्यलाई निवारित गरिने छैन।

(५) उक्त खण्डको^२ [उपखण्ड (घ) अनि उपखण्ड (ङ) का कतिपय कुरा उक्त उपखण्डहरूद्वारा दिइएका अधिकारहरूको प्रयोगमा साधारण जनताका हितमा अथवा कुनै अनुसूचित जनजातिका हितको संरक्षणको लागि युक्ति युक्त निर्बन्धन जहाँसम्म कुनै विद्यमान विधि अधिरोपित गरेमा त्यहाँसम्म त्यसको प्रयोगमा कुनै प्रभाव पार्ने छैन तर त्यस्तो निर्बन्धन अधिरोपित गर्ने वाला कुनै विधि बनाउनुबाट राज्यलाई निवारित गरिने छैन।

(६) उक्त खण्डको उपखण्ड (छ) का कतिपय कुरा उपखण्डद्वारा दिइएका अधिकारको प्रयोगमा साधारण जनताको हितमा युक्तियुक्त निर्बन्धन जहाँसम्म कुनै विद्यमान विधि अधिरोपित गरेको भए तबसम्म त्यसको प्रयोगमा प्रभाव पर्ने छैन अथवा त्यस्तो निर्बन्धन अधिरोपित गर्ने वाला कुनै विधि बनाउनुबाट राज्यलाई निवारित गरिने छैन अनि विशिष्टतया^३ [उक्त उपखण्डका कतिपय कुरा -

(i) कुनै वृत्ति, उपजीविका, व्यापार अथवा कारबार गर्नको लागि आवश्यक वृत्तिक अथवा तकनीकी योग्यताहरूदेखि, अथवा

(ii) राज्यद्वारा अथवा राज्यका स्वामीत्व अथवा नियन्त्रणमा कुनै नियमद्वारा कुनै व्यापार, कारबार, उद्योग अथवा सेवा नागरिकहरूका पूर्ण अथवा आधा त्याग गरेर अथवा चलाइ दिने जहाँसम्म कुनै विद्यमान विधि सम्बन्ध राख्छ त्यहाँसम्म त्यसको प्रयोगमा प्रभाव पार्ने छैन अथवा यस प्रकार सम्बन्ध राख्नेवाला कुनै पनि विधि बनाउनुबाट राज्यलाई निवारित गरिने छैन]

२०. अपराधहरूको लागि दोषसिद्धिको सम्बन्धमा संरक्षण - (१) कति व्यक्तिलाई कुनै अपराधको लागि तबसम्म सिद्धदोष ठहराइने छैन, जब सम्म उसले यस्ता कुनै कार्य गरेको समय, जसलाई अपराधको रूपमा आरोपित गरिएको छ, कुनै प्रवृत्त विधिलाई अतिक्रमण गरेको छैन अथवा त्यसभन्दा बढ्ता सजायको भागी हुने छैन, जुन त्यस अपराधको लागि गरिने समय चालू विधिको अधीन अधिरोपित गरिन सकिने थियो।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई एउटै अपराधको लागि एक पल्टभन्दा धेरै दण्डित गर्न सकिने छैन।

(३) कुनै पनि अपराधको लागि अभियुक्तले कुनै व्यक्तिलाई स्वयं आफ्नै विरुद्ध गवाही हुनको लागि बाध्य गर्न सक्ने छैन।

२१. प्राण अनि शारीरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण - कुनै व्यक्तिलाई उसको प्राण तथा शारीरिक स्वतन्त्रताले विधिद्वारा स्थापित प्रक्रिया अनुसार नै वञ्चित गर्न सकिनेछ, नत्र सकिने छैन।

२२. कतिपय अवस्थाहरूमा गिरफ्तारी प्रतिरोधबाट संरक्षण - (१) कुनै व्यक्ति जसलाई गिरफ्तार गरिएको छ, यस्ता गिरफ्तारका कारणहरूबाट जति सक्दो छिटो अवगत नगराईकन अभिरक्षामा निरुद्ध राख्नु हुँदैन अथवा आफ्नो मनले खाएको विधि व्यवसायीसित परामर्श गर्ने अनि प्रतिरक्षा गराउने अधिकारबाट वञ्चित राख्नु हुँदैन।

(२) प्रत्येक व्यक्ति जसलाई गिरफ्तार गरिएको छ अनि अभिरक्षामा निरुद्ध राखिएको छ, गिरफ्तारीको स्थानदेखि मेजिस्ट्रेटको न्यायालयसम्म यात्राको लागि आवश्यक समय छोडेर यस्ता गिरफ्तारी भएदेखि चौबीस घण्टाको अवधिमा नजीकको मेजिस्ट्रेटको सामु प्रस्तुत गरिनेछ अनि यस्ता कुनै व्यक्तिलाई मेजिस्ट्रेटका अनुमति बिना उक्त अवधिभन्दा धेरै अवधिको लागि अभिरक्षामा निरुद्ध राख्न सकिने छैन।

(३) खण्ड (१) अनि खण्ड (२) का कतिपय कुरा कुनै यस्तो व्यक्तिलाई लागू हुँदैन, जो -

(क) त्यस समय अन्य देशको शत्रु भए : अथवा

(ख) निवारक निरोधको उपबन्ध गर्ने कुनै विधिको अधीन गिरफ्तार अथवा अड्काइराख्ने काम गरेको भए।

(४) निवारक निरोधकै उपबन्ध गर्ने कुनै विधिको कुनै व्यक्तिलाई तीन महीना भन्दा बेसी अवधिका निम्त तबसम्म निरुद्ध गर्न प्राधिकृत गर्ने छैन जबसम्म -

(क) यस्ता व्यक्तिहरूबाट जो उच्च न्यायालयका न्यायाधीश छन् वा न्यायाधीश पदमा रहेका थिए वा न्यायाधीशका

१. संविधान (सोही संशोधन) अधिनियम १९६३ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा २ द्वारा (२०. ६. १९७९ देखि) "उपखण्ड (घ), उपखण्ड (ङ) अनि उपखण्ड (च)" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ३ द्वारा कति शब्दका स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ३ प्रवर्तित भए पछि अनुच्छेद २२ त्यस अधिनियमको धारा ३ मा निदेशित रूपमा संशोधित हुनेछ। त्यस अधिनियमको धारा ३ को पाठ परिशिष्ट ३ मा हेर्नुहोस्।

पदमा नियुक्ति हुनको लागि योग्य छन्, मिलेर बनिएको साल्लाहकार बोर्डले तीन महीनाको उक्त अवधि समाप्त हुनभन्दा पहिला त्यसको सम्पत्तिमा यस्ता निरोधका निम्ति पर्याप्त कारण छन, भनी प्रतिवेदन दिएको छैन :

परन्तु यस उपखण्डको कुनै कुरा कुनै व्यक्तिको त्यस अधिकतम अवधिभन्दा बेसी अवधिका निम्ति निरुद्ध गरिनु प्राधिकृत गर्ने छैन जुन खण्ड (७) को उपखण्ड ख को अधीन संसद्द्वारा बनाएको विधिद्वारा विहित गरिएको छ :

अथवा -

(ख) यस्ता व्यक्तिलाई खण्ड (७) को उपखण्ड (क) र उपखण्ड (ख) को अधिनमा संसद्द्वारा बनाएका विधिका उपबन्धहरू अनुसार निरुद्ध गरिने छैन ।

(५) जब कुनै व्यक्तिलाई निवारक निरोधको उपबन्ध गर्ने कुनै विधि अधीन गरिएको आदेशको अनुसरणमा विरुद्ध गरिन्छ, तब आदेश गर्ने प्राधिकारी यथाशीघ्र त्यस व्यक्तिलाई त्यो आदेश कुन आधारहरूमा गरिएको छ र त्यो आदेश विरुद्ध अर्जी चडाउनमा लागि उसलाई चाँडोभन्दा चाँडो मौका दिइनेछ भनी संसूचित गर्नेछन् ।

(६) खण्ड (५) का कतिपय कुरा यस्ता आदेश, जुन यस खण्डमा निर्दिष्ट भए गर्ने वाला प्राधिकारीको लागि यस्ता तथ्यहरू प्रकट गर्न आवश्यक हुने छैन, जसलाई प्रकट गर्न यस्ता प्राधिकारी लोकहितको विरुद्ध सम्मन्छ ।

(७) संसद् विधिद्वारा निर्धारित गर्न सक्नेछ, कि -

(क) कुन परिस्थिति अनुसार अनि कुन वर्ग अथवा वर्गहरूका मामलाहरूमा कुनै व्यक्तिलाई निवारक प्रतिरोध उपबन्ध गर्ने विधि अनुसार तीन महीनाभन्दा अधिक अवधिको लागि खण्ड (४) को उपबन्ध (क) का उपबन्धहरू अनुसार साल्लाहकार बोर्डको राय प्राप्त नगरी निरुद्ध गर्न सकिनेछ;

(ख) कुनै श्रेणी अथवा श्रेणीहरूका मामलाहरूमा कति अधिकताम अवधिको लागि कुनै व्यक्तिलाई निवारक निरोधको उपबन्ध गर्ने कुनै विधिको अधीन निरुद्ध गर्न सकिने छ : अनि

(ग) खण्ड (४) को उपखण्ड (क) को अधीन गरिनेवाला जाँचमा साल्लाहकार बोर्डद्वारा अनुशरण गरिने प्रक्रिया के हुन्छ ।

शोषणको विरुद्ध अधिकार

२३. मानव जातिलाई दुर्व्यापार अनि जबरजस्ती काम लगाउनु निषेध - (१) मानवको दुर्व्यापार अनि भिख माग्ने तथा यस्तै प्रकारका अन्य जबरजस्ती काम लगाउन निषेध गरिनेछ अनि यस उपबन्धको कुनै पनि उल्लंघन अपराध ठहरिनेछ अनि विधिद्वारा यो दण्डनीय हुनेछ ।

(२) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा राज्यका सार्वजनिक प्रयोजनहरूका लागि अनिवार्य सेवा जबर्जस्त अधिरोपित गर्नु हुँदैन । यस्ता सेवा अधिरोपित गर्नमा राज्यले केवल, धर्म, मूलवंश, जाति या वर्ग अथवा यी मध्ये कुनैको आधारमा विभेद गर्ने छैन ।

२४. कारखाना इत्यादिमा बालकहरूलाई काम लगाउन प्रतिबन्ध - चौध वर्षभन्दा कम उमेरका कुनै पनि बालकलाई कुनै पनि कारखाना अथवा खानीमा काम गर्नको लागि नियुक्त गर्नु हुँदैन अथवा कुनै अन्य परिसंकटमय काममा लगाइने छैन ।

धर्म स्वतन्त्रताको अधिकार

२५. अन्तः करणबाटै धर्मलाई स्वतन्त्र पेशाको रूपमा मात्रै, आचरण र प्रचारको स्वतन्त्रता - (१) लोक व्यवस्था सदाचार अनि स्वास्थ्य तथा यस भागका अरू उपबन्धहरू अधीन रहेर पनि सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका अन्तः करणको स्वतन्त्रता तर्फ धर्मलाई स्वतन्त्र रूपमा मान्नु आचरण गर्नु तथा प्रचार गर्ने समान हक रहनेछ ।

(२) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा कुनै यस्तो विद्यमान विधिका प्रयोगमाथि प्रभाव पार्ने छैन अथवा राज्यलाई कुनै यस्तो विधि बनाउनबाट निषेध गर्न सक्ने छैन, जसले,

(क) धार्मिक आचरणसित सम्बद्ध कुनै आर्थिक, वित्तीय राजनैतिक अथवा अन्य लौकिक क्रिया कलापका विनियमन अथवा निर्बन्धन गर्छ;

(ख) सामाजिक कल्याण अनि सुधारका लागि अथवा सार्वजनिक प्रकारका हिन्दूहरूका धार्मिक संस्थाहरूलाई हिन्दूहरूका सम्पूर्ण वर्ग तथा विभागहरूका लागि खोल्ने उपबन्ध गर्छ ।

स्पष्टीकरण १ - कृपाण भिर्नु तथा लिएर हिँड्नु सिक्ख धर्म मान्नुको अङ्ग समझिनेछ ।

स्पष्टीकरण २ - खण्ड (२) को उपखण्ड (ख) मा हिन्दूहरू प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइन्छ कि जस अन्तर्गत सिख, जैन या बौद्ध धर्म मान्नेवाला व्यक्तिहरू प्रति निर्देश छ अनि हिन्दूहरूका धार्मिक संस्थाहरूप्रति निर्देशको अर्थ त्यही अनुसार लगाइन्छ।

२६. धार्मिक कार्यहरू प्रबन्ध गर्ने स्वतन्त्रता - लोक व्यवस्था, सदाचार अनि स्वास्थ्यको अधीन रहेर पनि प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदाय अथवा त्यसका कुनै विभागलाई -

- (क) धार्मिक तथा दानशील प्रयोजनहरूका लागि संस्थाहरू स्थापना अनि पोषण गर्ने
- (ख) आफ्नो धर्म विषयका कार्यहरू प्रबन्ध गर्ने,
- (ग) चल तथा अचल सम्पत्ति आर्जन गर्ने अनि स्वामीत्व लिने, तथा
- (घ) यस्ता सम्पत्तिलाई विधि अनुसार प्रशासन गर्ने अधिकार हुनेछ।

२७. कुनै विशिष्ट धर्म अभिवृद्धि गर्नको लागि खजाना तिर्ने स्वतन्त्रता - कुनै पनि व्यक्तिलाई यस्ता खजानाहरू तिर्नको लागि बाध्य गर्न सकिने छैन जसको आमदानी कुनै विशिष्ट धर्म अथवा धार्मिक सम्प्रदायको अभिवृद्धि अथवा पोषणमा खर्च गर्नकोलागि निर्दिष्ट रूपमा निर्धारित गरिन्छ।

२८. कतिपय शिक्षा संस्थाहरूमा धार्मिक शिक्षा अथवा धार्मिक उपासनामा उपस्थित हुनलाई स्वतन्त्रता -
(१) राज्य निधिद्वारा पूर्णतः पोषित कुनै शिक्षा संस्थामा कुनै धार्मिक शिक्षा दिन सकिने छैन।

(२) खण्ड (१) का कतिपय कुरा यस्ता शिक्षा संस्थालाई लागू हुने छैन, जसको प्रशासन राज्यले गर्छ, तर जुन चाहिँ यस्तो विन्यास अथवा न्यासको अधीन स्थापित भएको छ, जुन अनुसार त्यस संस्थामा धार्मिक शिक्षा दिनु आवश्यक छ।

(३) राज्यबाट मान्यता प्राप्त अथवा राज्य निधिको सहायता पाउने वाला शिक्षा संस्थामा उपस्थित हुने कुनै व्यक्तिलाई यस्ता संस्थामा दिइने धार्मिक शिक्षामा भाग लिनको लागि अथवा यस्ता संस्थामा अथवा उनीसित संलग्न गरिने धार्मिक उपासनामा उपस्थित हुनको लागि तबसम्म बाध्य गराउन सकिँदैन जबसम्म त्यस व्यक्तिले अथवा यदि उ अवयस्क भए उसको संरक्षकले यसको लागि आफ्नो सहमति दिँदैन।

संस्कृति अनि शिक्षा सम्बन्धी अधिकार

२९. अल्पसंख्यक वर्गका हितको संरक्षण - (१) भारतको राज्य क्षेत्र अथवा यसको कुनै भागका निवासी नागरिकहरूका कुनै अनुभागलाई जसको आफ्नो विशेष भाषा, लिपि अथवा संस्कृति छ त्यसलाई जोगाई राख्ने अधिकार हुनेछ।

(२) राज्यद्वारा पोषित अथवा राज्य निधिबाट सहायता पाउने वाला कुनै शिक्षा संस्थामा प्रवेश गरेर कुनै पनि नागरिकलाई केवल धर्म, मूलवंश, जाति, भाषा अथवा यसमध्ये कुनैको आधारमा वञ्चित गराउन सकिने छैन।

३०. शिक्षा संस्थाहरूका स्थापना अनि प्रशासन गर्ने अल्पसंख्यक वर्गका अधिकार - (१) धर्म अथवा भाषामा आधारित सम्पूर्ण अल्पसंख्यक वर्गका आफ्नो रुचिको शिक्षा संस्थाहरूलाई स्थापना अनि प्रशासनको अधिकार हुनेछ।

^१[(१क) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट कुनै अल्पसंख्यक वर्ग द्वारा स्थापित अनि प्रशासित शिक्षा संस्थाको सम्पत्ति अनिवार्य आर्जन गर्नको लागि उपबन्ध गर्ने विधि बनाएको समय, राज्यले यो सुनिश्चित गर्नेछ कि यस्ता सम्पत्ति आर्जनको लागि यस्तो विधिद्वारा नियत अथवा यसको अधीन अवधारित पैसा यति हुनुपर्छ कि त्यस खण्डको अधीन प्रत्याभूत अधिकार निर्बधित अथवा निराकृत नहोस्।]

(२) शिक्षा संस्थाहरूलाई सहायता दिनको निम्ति कुनै शिक्षा संस्थाको बिरुद्ध यस आधारमा विभेद हुने छैन कि त्यो धर्म अथवा भाषामा आधारित कुनै अल्पसंख्यक वर्गको प्रबन्धमा छ।

२ ★ ★ ★

३१. [सम्पत्तिलाई अनिवार्य अर्जन।] संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ६ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि निरसित)

१. संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्त स्थापित।

२. संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ५ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) उपशीर्षक "सम्पत्तिको अधिकार" हटाइयो।

१[केही विधिहरूको व्यावृत्ति]

२[३१ क. सम्पदाहरू इत्यादिको आर्जनको लागि उपबन्ध गर्ने वाला विधिहरूमा व्यावृत्ति - ३[(१) अनुच्छेद १३ मा अन्तर्विष्ट कतिपय कुरा भए तापनि -

(क) कतिपय सम्पदाको अथवा त्यसमा कैयन् अधिकारहरू राज्यद्वारा अर्जनको लागि अथवा कैयन यस्ता अधिकारहरूलाई दमन अथवा त्यसमा परिवर्तनको लागि, अथवा

(ख) कतिपय सम्पत्तिको प्रबन्ध लोकहितमा अथवा सम्पत्तिको उचित प्रबन्ध सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले परिसीमित अवधिको लागि राज्य द्वारा लिनको निम्ति, अथवा

(ग) दुइ अथवा अधिक नियमहरूलाई लोक हितमा अथवा ती नियमहरू मध्ये कतिको उचित प्रबन्ध सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले गठबन्धन गर्नको लागि, अथवा

(घ) नियमहरूका प्रबन्ध अभिकर्ताहरू, सचिवहरू अनि कोषाध्यक्षहरू, प्रबन्ध निर्देशहरू, निर्देशकहरू अथवा प्रबन्धकहरूका निर्देशक कैयन अधिकारहरू यसका शेरधारकहरूलाई मत दिनकालागि कैयन अधिकारहरू दमन अथवा तिनमा परिवर्तनको लागि, अथवा

(ङ) कुनै खनिज अथवा खनिज तेलको खोज गर्न अथवा त्यसलाई प्राप्त गर्ने प्रयोजनको लागि कुनै शर्त, पट्टा अथवा अनुज्ञापिको आधारमा लाभ हुने वाला कैयन अधिकारहरूको दमन अथवा त्यसमा परिवर्तनको लागि कुनै यस्तो शर्त, पट्टा अथवा अनुज्ञापिलाई समयभन्दा पहिले नै समाप्त गर्नु, अथवा रद्द गर्नुको लागि, उपबन्ध गर्ने विधि यस प्रकार शून्य ठाउँ हुँदैन त्यो ४[अनुच्छेद १४ अथवा अनुच्छेद १९] द्वारा प्रदान गरिएका अधिकारहरू मध्ये कुनैसित असंगत भए त्यसलाई खोसिने छ अथवा कम गरिने छ;

यद्यपि, जहाँ यस्ता विधि कुनै राज्यको विधान मण्डल द्वारा बनाइएको विधि भए त्यहाँ यस अनुच्छेदका उपबन्ध त्यस विधिलाई तबसम्म लागू हुने छैन, जबसम्म यस्तो विधिलाई राष्ट्रपतिका विचारको लागि आरक्षित राखिन्छ, उसको अनुमति प्राप्त भएको हुँदैन:]

५[यद्यपि, यो अझ जहाँ कुनै विधिमा कुनै सम्पदालाई राज्य द्वारा अर्जनको लागि केही उपबन्ध गरिएको भए अनि यसमा समाविष्ट केही भूमि कुनै व्यक्तिको आफ्नै जोतमा छ, त्यहाँ राज्यको लागि यस्तो भूमिको यस्तो भागलाई, जुन त्यस समयका चालु विधि अनुसार त्यसमा लागू भएका अधिकतम सीमाभित्र भए अथवा त्यसमाथि निर्मित अथवा त्यससित संलग्न कुनै भवन अथवा संरचनालाई अर्जित गर्ने त्यस अवस्थामा विधिपूर्ण हुँदैन, जुन दशमा यस्तो भूमि, भवन अथवा संरचनाको अर्जनसित सम्बन्धित विधि त्यस दरदेखि प्रतिकरको भुगतानको लागि उपबन्ध गर्नेछ, जुन उसको बजार मूल्यभन्दा कम हुने छैन।]

(२) यस अनुच्छेदमा, -

६[(क) "सम्पदा" शब्दको कुनै स्थानीय क्षेत्रको सम्बन्धमा त्यही अर्थ हुन्छ, जुन त्यस शब्दको अथवा त्यसकै समतुल्य स्थानीय शब्दलाई त्यस क्षेत्रमा प्रवृत्त भू-धृतिहरूसित सम्बन्धित विद्यमान विधिमा हुन्छ अनि यस अन्तर्गत -

(i) कुनै जागीर, इनाम तथा मुआफी अथवा त्यस्तै अन्य अनुदान अनि ७[तामिलनाडु] अनि केरल राज्यहरूमा कतिपय जन्मम् अधिकार पनि हुनेछ;

(ii) रैयतवाड़ा बन्दोवस्त अन्तर्गत के कुनै भूमि पनि हुनेछ;

(iii) कृषिका प्रयोजनको लागि त्यसको सहायक प्रयोजनहरूका लागि धृत अथवा पट्टामा दिइएका केही भूमि पनि हुनेछ, जस अन्तर्गत बाँझो भूमि, चरन अथवा भूमिका कृषकहरू, कृषि श्रमिकहरू अनि ग्रामीण कारीगरहरूको दखलमा भवनहरू अनि अन्य संरचनाहरूको स्थल छ:]

(ख) "अधिकार" पद अन्तर्गत, कुनै सम्पदाको सम्बन्धमा कुनै स्वत्वधारी उप स्वत्वधारी, अवर स्वत्वधारी, भू-धृतिधारक ८[रैयत, अवर रैयत] अथवा अरु मध्यवर्तीमा निहित केही अधिकार अनि भू-राजस्वको सम्बन्धमा केही अधिकार अथवा विशेषाधिकार हुनेछ।]

१. संविधान (बियालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ३ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

२. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ४ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावबाट) अन्तः स्थापित।

३. संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९५५ को धारा ३ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावबाट) खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ वा अनुच्छेद ३१" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान (सत्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६४ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

६. संविधान (सत्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६४ को धारा २ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावदेखि) उपखण्ड (क) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. मद्रास राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ५३) को धारा ४ द्वारा (१४.१.१९६९ देखि) 'मद्रास' को स्थानमा प्रतिस्थापित।

८. संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम १९५५ को धारा ३ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावबाट) अन्तः स्थापित।

^१[३१ ख. केही अधिनियमहरू अनि विनियमहरूलाई विधि मान्यकरण - अनुच्छेद ३१ क. मा अन्तर्दिष्ट उपबन्धहरूको व्यापकतामा प्रतिकूल प्रभाव नपारी कन नवीं अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट अधिनियमहरू अनि विनियमहरू मध्येमा अनि तिनको उपबन्धहरू मध्ये कुनै यस आधारमा शून्य अथवा कहिले शून्य भएको ठानिने छैन, त्यो अधिनियम विनियम अथवा उपबन्ध यस भागका कुनै उपबन्धहरूद्वारा प्रदान गरिएका अधिकारहरू मध्ये कुनै सित पनि असंगत भए अथवा त्यसलाई हनन गर्ने भए अथवा कम गराउने भए अनि कुनै न्यायालय अथवा अधिकरणका कुनै प्रतिकूल निर्णय, डिक्री अथवा आदेश भए तापनि उक्त अधिनियमहरू तथा विनियमहरू मध्ये प्रत्येक नै यसलाई निरसित गर्ने वा संशोधित गर्ने कुनै सक्षम विधान मण्डलको शक्ति अधीन रहेर पनि लागू रहनेछ।

^२[३१ ग. केही निर्देशक तत्त्वहरूलाई प्रभावी गर्ने विधिहरूको व्यावृत्ति - अनुच्छेद १३ मा कतिपय कुरा भए तापनि केही विधि जुन ^३[भाग ४ मा अधि कथित सम्पूर्ण अथवा कतिपय तत्त्वहरू]लाई सुनिश्चित गर्नको लागि राज्यको नीतिलाई प्रभावी गर्ने भए यस आधारमा शून्य ठानिने छैन त्यो ^४[अनुच्छेद १४ अथवा अनुच्छेद १९] द्वारा प्रदत्त अधिकारहरू मध्ये कुनैसित असंगत भए अथवा यसलाई हनन गर्छ अथवा कम गर्छ ^५[अनि कुनै विधि, जसमा यो घोषणा छ कि त्यो यस्तो नीतिलाई प्रभावी गर्नको लागि हो कुनै न्यायालयमा यस आधार माथि प्रश्नगत रहने छैन कि त्यसले यस्तो नीतिलाई प्रभाव पार्ने छैन]

यद्यपि, जहाँ यस्ता विधि कुनै राज्यको विधान मण्डलद्वारा बनाइएको खण्डमा यस अनुच्छेदका उपबन्ध त्यस विधिलाई तबसम्म लागू हुँदैन जबसम्म यस्तो विधिलाई जुन राष्ट्रपतिको विचारको लागि आरक्षित राखिन्छ जबसम्म उसको अनुमति प्राप्त भएको हुँदैन।]

^६३१ घ [राष्ट्र विरोधी क्रिया कलापको सम्बन्धमा विधिहरूको व्यावृत्ति।] - संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७७ को धारा २ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित।

संवैधानिक उपचारहरूको अधिकार

३२. यस भागद्वारा प्रदत्त अधिकारहरूलाई लागू गराउनको लागि उपचार - (१) यस भागद्वारा प्रदत्त अधिकारहरूलाई लागू गराउनको लागि समुचित कार्यवाहीहरूद्वारा उच्चतम न्यायालयमा समावेदन गर्ने अधिकार प्रत्याभूत गरिन्छ।

(२) यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरू मध्ये कुनैलाई लागू गर्नको लागि उच्चतम न्यायालयलाई यस्तो निर्देश अथवा आदेश अथवा रिट जस अन्तर्गत बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार, पृच्छा अनि उत्प्रेषणरिट होस् जुनै भए पनि समुचित भए निकाल्ने शक्ति हुनेछ।

(३) उच्चतम न्यायालयको खण्ड (१) अनि खण्ड (२) द्वारा दिइएका अधिकारहरू माथि प्रतिकूल प्रभाव नपारी कन संसद्, उच्चतम न्यायालयद्वारा खण्ड (२) को अधीन प्रयोक्तव्य कुनै अथवा सम्पूर्ण अथवा कतिपय शक्तिहरूलाई अथवा कुनै अन्य न्यायालयलाई आफ्नो अधिकारिताका स्थानीय सीमाहरू भित्र प्रयोग गर्नको लागि विधिद्वारा सशक्त गर्न सकिनेछ।

(४) यस संविधानद्वारा अन्यथा उपबन्धित बाहेक यस अनुच्छेद द्वारा प्रत्याभूत अधिकार निलम्बित गरिने छैन।

^७३२ क. [राज्य विधिहरूलाई संवैधानिक वैधता माथि अनुच्छेद ३२ को अधीन कार्यवाहीहरूमा विचार नगर्नु।] - संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७७ को धारा ३ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित।

^८[३३. यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरूका बल इत्यादि लागू हुनमा, उपान्तरण गर्नमा संसद्को शक्ति - संसद् विधिद्वारा अवधारण गर्न सक्नेछ कि यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरू मध्ये कति -

(क) सशस्त्र बलहरूका सदस्यहरूलाई, अथवा

(ख) लोक व्यवस्था बनाइ राख्नलाई भार साधन गर्ने बलका सदस्यहरूलाई, अथवा

(ग) आसूचना अथवा प्रति आसूचनाका प्रयोजनहरूका लागि राज्यद्वारा स्थापित कुनै ब्यूरो वा अन्य संगठनमा काम गर्ने गरेका व्यक्तिहरू, अथवा

१. संविधान (पहिला संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ५ द्वारा अन्तःस्थापित।

२. संविधान (पच्चीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा (२०.४.१९७२ देखि) अन्तः स्थापित।

३. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ४ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) "अनुच्छेद ३९ को खण्ड (ख) अथवा खण्ड (ग) मा विनिर्दिष्ट सिद्धान्तहरू का स्थानमा प्रतिस्थापित। धारा ४ का उच्चतम न्यायालयद्वारा मिनर्भा मिल्स लि. अनि अरू बनाम भारत संघ अनि अरू (१९८०) २ एस. सी. सी. ५९१ मा अविधिमान्य घोषित गरियो।

४. संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अनुच्छेद १४ अनुच्छेद १९ अथवा अनुच्छेद ३१ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. उच्चतम न्यायालयले केशवानन्द भारती बनाम केरल राज्य (१९७३) अनुपूरक एस. सी. आर. १ मा कोष्ठकमा दिइएका उपबन्धलाई अविधि मान्य घोषित गरेको छ।

६. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ५ द्वारा (३-१-१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

७. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ६ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

८. संविधान (पचासौं संशोधन) अधिनियम १९८४ को धारा २ द्वारा अनुच्छेद ३३ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(घ) खण्ड (क) देखि खण्ड (ग) मा निर्दिष्ट कुनै बल, ब्यूरो अथवा संगठनका प्रयोजनहरूका लागि स्थापित दूर संचार प्रणालीमा अथवा त्यसको सम्बन्धमा नियोजित व्यक्तिहरूलाई लागू हुनमा कति बिस्तारसम्म निर्बधित अथवा निराकृत गरिन्छ जसले उनका कर्तव्यहरूलाई उचित पालन अनि आनुशासन बनाई राख्न सुनिश्चित रहन्छ ।]

३४. जब कुनै क्षेत्रमा सेना विधि लागू छ तब यस भागद्वारा दिइएका अधिकारहरू माथि नियन्त्रण - यस भागका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कति कुरा भए तापनि संसद् विधिद्वारा संघ अथवा कुनै राज्यको सेवामा कुनै व्यक्तिलाई अथवा अन्य कुनै व्यक्तिलाई कुनै यस्तो कार्यको सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति गर्न सक्नेछ जुन उसले भारतका राज्य क्षेत्रको भित्र कुनै क्षेत्रमा जहाँ सेवा विधि लागू थियो, व्यवस्था बनाई राख्न अथवा पुनः स्थापनाको सम्बन्धमा गरेको भए अथवा यस क्षेत्रमा सेना विधिको अधीन पारित दण्डादेश, दिएको दण्ड, आदिष्ट समपहरण अथवा गरिएका अन्य कार्यलाई पनि विधि मान्य गर्न सक्नेछ ।

३५. यस भागका उपबन्धहरूलाई प्रभावपूर्ण पार्ने विधान - यस संविधानमा कति कुरा भए तापनि -

(क) संसदलाई शक्ति हुनेछ अनि कुनै राज्यको विधान मण्डलको शक्ति हुने छैन त्यो -

(i.) जुन विषयहरूको लागि अनुच्छेद १६ को खण्ड (३) अनुच्छेद ३२ को खण्ड (३) अनुच्छेद ३३ अनि अनुच्छेद ३४ को अधीन संसद् विधि द्वारा उपबन्ध गर्न सक्नेछ, त्यस मध्ये, कसैको लागि, अनि

(ii.) यस्ता कार्यहरूका लागि, जुन यस भागको अधीन अपराध घोषित गरिएको छ दण्ड निर्धारित गर्नको लागि, विधि बनाएर अनि संसद् यस संविधानका प्रारम्भ भएपछि जतिसक्दो शीघ्र यस्ता कार्यहरूका लागि, जुन उपखण्ड (२) मा निर्दिष्ट छ, दण्ड निर्धारित गर्नको लागि विधि बनाइने बनाउनेछ :

(ख) खण्ड (क) को उपखण्ड (१) मा निर्दिष्ट विषयहरू मध्ये कुनै सित सम्बन्धित अथवा त्यस खण्डको उपखण्ड (२) मा विनिर्दिष्ट कुनै कार्यको लागि दण्डको उपबन्ध गर्ने कुनै चालू विधि जुन भारतको राज्य क्षेत्रमा यस संविधानको प्रारम्भ देखि ठीक पहिले लागू भए त्यसको नियन्त्रणहरू तर्फ अनुच्छेद ३७२ को अधीन त्यसमा गरिएका कतिपय अनुकूलनहरू अनि उपान्तरणहरूको अधीन रहे तापनि तबसम्म लागू रहनेछ जबसम्म त्यसलाई संसद्द्वारा परिवर्तन अथवा निरसन अथवा संशोधन गरिदैन ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा "प्रवृत्त विधि" शब्दको त्यही अर्थ हुन्छ जुन अनुच्छेद ३७२ मा छ ।

राज्यका लागि नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू

३६. परिभाषा - यस भागमा जबसम्म सन्दर्भदेखि अव्यथा अपेक्षित नभएमा, "राज्य" को त्यही अर्थ हुनेछ जुन भाग ३ मा उल्लिखित छ।

३७. यस भागमा अन्तर्विष्ट सिद्धान्तहरू लागू हुनु - यस भागमा अन्तर्विष्ट उपबन्ध कुनै न्यायालयद्वारा प्रवर्तनीय हुने छैन तर पनि यसमा अधिकथित सिद्धान्त देशको शासनमा मूलभूत हुन्छ अनि विधि बनाउनमा यी सिद्धान्तहरूलाई लागू गर्न राज्यको कर्तव्य हुनेछ।

३८. राज्यले लोक कल्याणको अभिवृद्धिका लागि सामाजिक व्यवस्था बनाउनेछ - ^१[(१) राज्यले यस्ता सामाजिक व्यवस्थालाई जसमा सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक न्याय राष्ट्रिय जीवनका सबै संस्थाहरूलाई अनुप्राणित गरेर सकेभर प्रभावी रूपमा स्थापना र संरक्षण गर्दै लोक कल्याणको अभिवृद्धिका लागि प्रयास गर्नेछ।

^२[(२) राज्यले विशिष्टतया आयको लागि असमानताहरूलाई कम्ती गराउने प्रयास गर्नेछ अनि केवल व्यक्तिहरूका माफमा मात्र सीमित नराखीकन विभिन्न क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने र धेरै प्रकारका व्यवसायमा लागेका मानिसहरूको समूहका माफमा पनि प्रतिष्ठा सुविधाहरू र अवसरहरूको असमानतालाई समाप्त गर्ने प्रयास गर्नेछ।]

३९. राज्यद्वारा अनुसरणीय केही नीति सिद्धान्तहरू - राज्यले आफ्ना नीतिको विशिष्टतया यस प्रकारले सञ्चालन गर्नेछ जो सुनिश्चित रूपद्वारा -

(क) पुरुष र स्त्री सबै नागरिकहरूलाई समान रूपले जीविकाको निम्ति पर्याप्त साधन प्राप्त गर्ने अधिकार मिलोस् :

(ख) समुदायको भौतिक संसाधनको स्वामीत्व र नियन्त्रण यस प्रकारले बाँडिएको होस् जसमा सामूहिक हितको सर्वोत्तम साधन रहोस् :

(ग) आर्थिक व्यवस्था यस प्रकारले सञ्चालन होस् जसमा धन र उत्पादन साधनहरूको सर्वसाधारणका निमित्त अहितकारी संकेन्द्रण नहोस् :

(घ) पुरुष तथा स्त्रीहरू दुवैलाई समान कार्यका निम्ति बराबर वेतन होस् :

(ङ) पुरुष तथा स्त्री कर्मचारीहरूको स्वास्थ्य र शक्ति तथा बालकहरूको सुकुमार अवस्थाको दुरुपयोग नहोस् अनि आर्थिक आवश्यकताद्वारा विवश भएर नागरिकहरूलाई यस्तो रोजगारीमा जान नपरोस् जसद्वारा उनीहरूको आयु र शक्तिमा अनुकूल असर परोस् :

^३[(च) बालकहरूलाई स्वतन्त्र तथा गरिमामय वातावरणमा स्वास्थ्य विकासको मौका र सुविधाहरू दिइयोस् तथा बालकहरू अल्प उमेरका व्यक्तिहरूलाई शोषणबाट साथै नैतिक अनि आर्थिक परित्यागबाट रक्षा गरियोस्।]

^४[३९ क. समान न्याय र निःशुल्क विधिक सहायता - राज्यले समान अवसरको आधारमा न्याय सुलभ होस भनी विधिक व्यवस्था चलाउने कार्यलाई सुनिश्चित गर्नेछ र विशिष्टतया यो सुनिश्चित गर्नका निम्ति आर्थिक वा अरु कुनै अयोग्यताको कारणले कुनै नागरिक न्याय पाउने अवसरबाट वञ्चित नरहोस्, उपर्युक्त विधान वा योजनाद्वारा वा कुनै अरु रीतिले विधिक सहायताको व्यवस्था गर्नेछ।]

४०. ग्राम पञ्चायतहरूको संगठन - राज्यले ग्राम-पञ्चायतहरू संगठन गर्नका निम्ति कदम उठाउनेछ र यस्ता शक्तिहरू र प्राधिकारहरू प्रदान गर्नेछ जसद्वारा त्यसलाई स्वायत्त शासनका एकाइहरूको रूपमा कार्य गर्न योग्य बनाउनका निमित्त आवश्यक होस्।

४१. कतिपय स्थितिहरूमा काम, शिक्षा र लोक सहायता पाउने अधिकार - राज्यले आफ्नो आर्थिक सामर्थ्य र विकासका सीमाहरूभित्र काम पाउने शिक्षा पाउने र बेकारी, बूढेसकाल, विमारी र निःशक्तता तथा अन्य टार्न नसकिने अभावका स्थितिहरूमा लोक सहायता पाउने अधिकारलाई प्राप्त गराउनका लागि प्रभावी उपबन्ध गर्नेछ।

४२. कामको न्यायसंगत अनि मानवोचित अवस्थाहरूका तथा प्रसूति सहायताको उपबन्ध - राज्यका कामको न्याय संगत अनि मानवोचित अवस्थाहरूलाई सुनिश्चित गर्नको लागि अनि प्रसूति सहायताको लागि उपबन्ध गर्नेछ।

१. संविधान (चर्चालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अनुच्छेद ३८ को खण्ड (१) को रूपमा पुनः संख्याकित गरियो।
२. संविधान (चर्चालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित।
३. संविधान (बियालिसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) खण्ड (च) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
४. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ८ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

४३. कार्यकारीहरूका लागि निर्वाह मजदूरी आदि - राज्यले उपयुक्त विधान अथवा आर्थिक संगठनद्वारा अथवा कुनै अन्य रीतिले कृषिको उद्योगको अथवा अन्य प्रकारका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूका काम, निर्वाह मजदूरी, शिष्ट जीवन स्तर अनि अवकाशका सम्पूर्ण उपभोग सुनिश्चित गर्ने कामका अवस्थाहरू तथा सामाजिक अनि सांस्कृतिक अवसर प्राप्त गराउने प्रयास गर्नेछ अनि विशिष्टतया ग्रामहरूमा कुटीर उद्योगहरूलाई व्यक्तिगत अथवा सहकारी आधारमा बढाउने प्रयास गर्नेछ।

^१[४३ क. उद्योगहरूको प्रबन्धमा कर्मचारीहरूले भाग लिनु - राज्यले कुनै उद्योगमा लागेका उपक्रमहरू, स्थापनाहरू अथवा अरू संगठनहरूका प्रबन्धमा कर्मचारीहरूलाई भाग लिन सुनिश्चित गराउनका लागि उपयुक्त विधानद्वारा अथवा कुनै अन्य रीतिले पाइला चाल्नेछ।]

४४. नागरिकहरूको लागि एक समान सिविल संहिता - राज्यले भारतका सम्पूर्ण राज्यक्षेत्रमा नागरिकहरूका लागि एक समान सिविल संहिता प्राप्त गर्ने कोशिस गर्नेछ।

४५. बालकहरूका लागि निःशुल्क अनि अनिवार्य शिक्षाको उपबन्ध - राज्यले यस संविधानका प्रारम्भ देखि दश वर्षको अवधिभित्र सम्पूर्ण बालकहरूले चौध वर्षको उमेर पूरा गरूज्जेल निःशुल्क अनि अनिवार्य शिक्षा दिनको लागि उपबन्ध गर्ने प्रयास गर्नेछ।

४६. अनुसूचित जातिहरू, अनुसूचित जनजातिहरू तथा अन्य कमजोर वर्गका शिक्षा अनि अर्थ सम्बन्धी हितहरूका अभिवृद्धि - राज्यले जनताका कमजोर वर्गका विशेषगरी अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूका शिक्षा अनि अर्थ सम्बन्धी भलाइलाई विशेष सावधानी पूर्वक अभिवृद्धि गर्नेछ अनि सामाजिक अन्याय अनि सबै प्रकारका शोषणबाट उनीहरूको संरक्षण गर्नेछ।

४७. पौष्टिक आहारको स्तर अनि जीवन स्तर उच्च गर्ने तथा लोक स्वास्थ्य सुधार गर्ने राज्यको कर्तव्य - राज्यले आफ्ना मानिसहरूका पौष्टिक आहारको स्तर अनि जीवन स्तर उच्च गर्नको निम्ति अनि लोक स्वास्थ्य सुधारलाई आफ्ना प्राथमिक कर्तव्य मान्नेछ अनि राज्य विशेषगरी मादक पेयहरू तथा स्वास्थ्यका लागि हानीकारक औषधिहरूका औषधीय प्रयोजनदेखि बाहिरका उपभोग गर्ने प्रयास गर्नेछ।

४८. कृषि तथा पशु पालनको संगठन - राज्यले कृषि अनि पशु पालनलाई आधुनिक अनि वैज्ञानिक प्रणालीहरू सित संगठित गर्ने प्रयास गर्नेछ अनि विशेष गरी गाई तथा ज्राछाहरू तथा अन्य दूध दिने र बाहक पशुहरूका वंशलाई सुरक्षा अनि सुधार गर्नको लागि तिनीहरूको वध गर्न निषेध गर्न कदम उठाउनेछ।

^२[४८ क. पर्यावरणको संरक्षण र संवर्धन अनि वन तथा वन्य प्राणीहरूका रक्षा - राज्यले देशको पर्यावरणका संरक्षण तथा संवर्धनको अनि वन तथा वन्य प्राणीहरूको रक्षा गर्ने प्रयास गर्नेछ।]

४९. राष्ट्रिय महत्त्वका संस्मारकहरू, स्थानहरू अनि वस्तुहरूको संरक्षण - ^३[संसद्द्वारा बनाइएका विधिद्वारा अथवा यसको अधीन] राष्ट्रिय महत्त्वका ^३[घोषित गरिएका] कलात्मक अथवा ऐतिहासिक अभिरूचि भएका प्रत्येक संस्मारक अथवा स्थान अथवा वस्तु यदि लुटपाट भएमा विरूपण भएमा, व्यायन भएमा अथवा निर्यातबाट संरक्षण गर्न राज्यको बाध्यता हुनेछ।

५०. कार्यपालिका बाट न्याय पालिकाको पृथकीकरण - राज्यका लोक सेवाहरूमा न्यायपालिकालाई कार्य पालिकाहरूबाट पृथक गर्नका लागि राज्यले पाइला चाल्नेछ।

५१. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति अनि सुरक्षाको अभिवृद्धि - राज्यले, -

(क) अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति अनि सुरक्षाको अभिवृद्धिको

(ख) राष्ट्रहरू माफ न्यायसंगत अनि सम्मानपूर्वक सम्बन्धहरू राख्नका लागि

(ग) संगठित व्यक्तिहरूका एकार्का प्रतिका व्यवहारहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय विधि अनि सन्धि बाध्यताहरू प्रति आदर बडाउन, अनि

(घ) अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूलाई मध्यस्थताद्वारा समाधान गर्नको लागि प्रोत्साहन दिने प्रयास गर्नेछ।

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ९ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा १० द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

३. संविधान (सार्ती संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २७ द्वारा "संसद्द्वारा विधिद्वारा घोषित" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१[भाग ४क

मौलिक कर्तव्य

५१ क. मौलिक कर्तव्य - भारतका प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुनेछ कि उसले -

(क) संविधानको पालन गरोस् अनि यसका आदर्शहरू, संस्थाहरू, राष्ट्रिय भण्डा अनि राष्ट्रिय गीतलाई आदर गरोस् :

(ख) स्वतन्त्रताको लागि हाम्रा राष्ट्रिय आन्दोलनलाई प्रेरित गर्ने उच्च आदर्शहरूलाई हृदयमा सजाएर राखोस् अनि त्यसको पालन गरोस्;

(ग) भारतको प्रभुता, एकता अनि अखण्डताको रक्षा गरोस् अनि यसलाई अक्षुण्ण राखोस्;

(घ) देशको रक्षा गरोस् अनि आह्वान गरिएको खण्डमा राष्ट्रलाई सेवा गरोस्;

(ङ) भारतका सम्पूर्ण मानिसहरूमा समरसता अनि समान भातृत्वको भावनाको निर्माण गरोस् जुन धर्म, भाषा अनि प्रदेश अथवा वर्गमा आधारित सम्पूर्ण भेदभाव देखि टाढा होस् यस्ता प्रथाहरूलाई त्याग गरोस् जुन नारीहरूको सम्मानको विरुद्ध छ;

(च) हाम्रो सामासिक संस्कृतिको गौरवशाली परम्पराको महत्त्व सम्झेर यसको संरक्षण गरोस्;

(छ) प्राकृतिक पर्यावरणलाई जसमा वन, भूतल, नदी अनि वन्य प्राणी पर्छन् रक्षा गरोस् तथा प्राणी मात्रको लागि दयाभाव राखोस्;

(ज) वैज्ञानिक दृष्टिकोण, मानववाद अनि ज्ञानार्जन तथा सुधारको भावनालाई विकास गरोस्;

(झ) सार्वजनिक सम्पत्तिलाई सुरक्षित राखोस् अनि हिंसादेखि टाढा रहोस्

(ञ) व्यक्तिगत अनि सामूहिक गतिविधिहरूका सम्पूर्ण क्षेत्रमा उत्कर्ष तर्फ बढाउनको लागि सतत प्रयास गरोस् जसले राष्ट्र निरन्तर बढ्दै गएका प्रयत्न र उपलब्धिका नयाँ उँचाईहरूलाई स्पर्श गरोस् ।]

भाग ५

संघ

अध्याय १ - कार्य पालिका

राष्ट्रपति अनि उपराष्ट्रपति

५२. भारतको राष्ट्रपति - भारतका एकजना राष्ट्रपति हुनेछन्।

५३. संघको कार्यपालिका शक्ति - (१) संघको कार्य पालिका शक्ति राष्ट्रपतिमा निहित हुनेछ अनि उनले यसको प्रयोग यस संविधान अनुसार स्वयं अथवा आफ्ना अधीनस्थ अधिकारीहरूद्वारा गर्नेछन्।

(२) पूर्व गामी उपबन्धको व्यापकता माथि प्रतिकूल प्रभाव नपारी कन, संघका रक्षा बलहरूका सर्वोच्च समादेश राष्ट्रपतिमा निहित हुनेछ अनि त्यसको प्रयोग विधि द्वारा विनियमित हुनेछ।

(३) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा -

(क) कुनै विद्यमान विधिद्वारा कुनै राज्यका सरकार अथवा अन्य प्राधिकारीलाई प्रदान गरिएका कार्यहरू राष्ट्रपतिलाई अन्तरित गर्ने वाला सम्झिने छैन; अथवा

(ख) राष्ट्रपति देखि बेग्लै अन्य प्राधिकारीहरूलाई विधिद्वारा कृत्यहरू प्रदान गरिँदा संसद्लाई निवारित हुने छैन।

५४. राष्ट्रपतिका निर्वाचन - राष्ट्रपतिको निर्वाचन यस्ता निर्वाचक गण सदस्यले गर्नेछ, जसमा

^१[स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेद तथा अनुच्छेद ५५ मा, "राज्य" का अन्तर्गत दिल्ली राष्ट्रिय राजधानी राज्यक्षेत्र तथा पाण्डिचेरी संघ राज्यक्षेत्र छ।]

(क) संसद्का दुवै सदनहरूका निर्वाचित सदस्य, अनि

(ख) राज्यहरूका विधान सभाहरूका निर्वाचित सदस्य हुनेछन्।

५५. राष्ट्रपतिको निर्वाचनको रीति - (१) जतिसम्म हुन्छ राष्ट्रपति निर्वाचनमा भिन्न भिन्न राज्यहरूका प्रतिनिधित्वको नापमा एक रूपता हुनेछ।

(२) राज्यहरूमा आपसमा एकरूपता तथा सम्पूर्ण राज्यहरू अनि संघमा समतुल्यता प्राप्त गर्नको लागि संसद अनि प्रत्येक राज्यका विधान सभाका प्रत्येक निर्वाचित सदस्य यस्ता निर्वाचनमा जति भोट दिने अधिकार छ त्यसको संख्या निम्नलिखित प्रकारले निर्धारित गरिनेछ, अथवा -

(क) कुनै राज्यको विधान सभाका प्रत्येक निर्वाचित सदस्यका त्यति नै भोट हुनेछ जति एक हजारले गुणा गर्दा त्यस भाग फल भित्र पर्छ जुन राज्यको जन संख्यालाई त्यस विधान सभाका निर्वाचित सदस्यहरूका मोठ संख्याले भाग गर्दा निस्कन्छ,

(ख) यदि एक हजारको उक्त गुणन फल लिए पछि शेष पाँच सौ भन्दा कम नभए उपखण्ड (क) मा निर्दिष्ट प्रत्येक सदस्यका मत संख्यामा अझ एक जोडि दिनु पर्छ;

(ग) संसद्का प्रत्येक सदनका प्रत्येक निर्वाचित सदस्यका मत संख्या त्यही हुनेछ जुन उपखण्ड (क) अनि उपखण्ड (ख) का अधीन राज्यहरूका विधान सभाहरूका सदस्यहरूको लागि तोकिएका मोठ भोट संख्यालाई संसद्का दुवै सदनहरूका निर्वाचित सदस्यहरूका मोठ संख्याले भाग दिएपछि आएको जसमा आधाभन्दा अधिक भिन्नलाई एक गणना गरिनेछ अनि अन्य भिन्नहरूलाई गणना गरिने छैन।

(३) राष्ट्रपतिको निर्वाचन अनुपातिक प्रतिनिधित्व पद्धति अनुसार एकल संक्रमणीय मतद्वारा हुनेछ अनि यस्तो निर्वाचनमा मतदान गुप्तरूपमा हुनेछ।

^२[स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा "जन संख्या" शब्दबाट यस्तो अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणनामा तोकिएका जनसंख्या बुझिन्छ जसको अनुकूल आँकडा प्रकाशित भएको छ;

यद्यपि यस स्पष्टीकरणमा अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणना प्रति जसको अनुकूल आँकडा प्रकाशित भएको छ, निर्देश अनुसार जबसम्म सन् २००० को पछि गरिएका पहिलो जन गणनाको अनुकूल आँकडा प्रकाशित हुँदैन, यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो सन् १९७१ को जन गणना प्रतिको निर्देश हो।]

१. संविधान (सत्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९९२ द्वारा (१.६.१९९५ देखि) अन्तःस्थापित।

२. संविधान (बियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा १२ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) स्पष्टीकरणको स्थानमा प्रतिस्थापित।

५६. राष्ट्रपतिको पदावधि - (१) राष्ट्रपतिले आफ्नो पद ग्रहण गरेको तारीखदेखि पाँच वर्षको अवधिसम्म पदमा रहनेछः यद्यपि -

(क) राष्ट्रपतिले उपराष्ट्रपतिलाई सम्बोधन गरेर आफ्नो हस्ताक्षर सहित लेखेर आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछन्;

(ख) संविधानलाई अतिक्रमण गरेमा राष्ट्रपतिलाई अनुच्छेद ६१ मा उपबन्धित रीति अनुसार महाभियोगद्वारा पदबाट हटाउन सकिनेछ;

(ग) राष्ट्रपतिले आफ्नो पदको अवधि समाप्त भएपछि पनि तबसम्म पदमा रहन सक्नेछ जबसम्म उसको उत्तराधिकारीले आफ्नो पद ग्रहण गर्दैन।

(२) खण्ड (१) को रहल खण्ड (क) को अधीन उपराष्ट्रपतिलाई सम्बोधित त्याग पत्रको सूचना उनीद्वारा लोक सभाको अध्यक्षलाई लगत्तै दिइनेछ।

५७ पुनर्निर्वाचनको लागि पात्रता - कुनै व्यक्ति जो - राष्ट्रपतिको रूपमा पद ग्रहण गर्छ अथवा गरेको छ भने यस संविधानका अन्य उपबन्धहरूका अधीन रहेता पनि त्यस पदको लागि पुनर्निर्वाचन पात्र हुनेछ।

५८. राष्ट्रपति निर्वाचित हुनका लागि योग्यताहरू - (१) कुनै व्यक्ति राष्ट्रपति पदमा निर्वाचित हुनका पात्र तब हुन्छ जब उ, -

(क) भारतको नागरिक हुन्छ

(ख) पैतीस वर्षका आयु पूरा गरेको हुन्छ अनि

(ग) लोक सभाका सदस्य निर्वाचित हुनको लागि योग्य हुन्छ।

(२) कुनै व्यक्ति जो भारत सरकारको अथवा कुनै राज्य सरकारको अधीन अथवा उक्त सरकारहरू मध्ये कुनैको नियन्त्रणमा कुनै स्थानीय अथवा अन्य प्राधिकारीका अधीन कुनै लाभ हुने पद ग्रहण गर्छ भने राष्ट्रपति निर्वाचित हुन योग्य पात्र हुने छैन।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूको लागि कुनै व्यक्ति केवल यस कारण कुनै पनि पद लाभको दृष्टिले ग्रहण गर्नेवाला सन्झिइने छैन कि उनी संघको राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपति अथवा कुनै राज्यको राज्यपाल^१*** हो अथवा संघका अथवा कुनै राज्यका मंत्री हो।

५९ राष्ट्रपति पदका लागि शर्तहरू - (१) राष्ट्रपति संसद्का अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डलका कुनै सदनको सदस्य हुने छैन अनि यदि संसद्का कुनै सदनको अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डलका कुनै सदनका कुनै सदस्य राष्ट्रपति निर्वाचित भएका भए यो सन्झिइनेछ कि उसले त्यस सदनमा आफ्नो स्थान राष्ट्रपतिको रूपमा आफ्नो पद ग्रहण गरेको तारीखदेखि रिक्त गरेको छ।

(२) राष्ट्रपतिले अन्य कुनै पनि लाभ हुने पद ग्रहण गर्ने छैनन्।

(३) राष्ट्रपतिले किराय नदिईकन आफ्नो शासकीय निवासहरूको उपयोग गर्ने हकदार हुनेछन् अनि यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू अनि विशेषाधिकारहरू पनि जुन संसद् विधिद्वारा अवधारित गरिन्छ अनि जबसम्म यसका निमित्त यस प्रकार उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू अनि विशेषाधिकारहरूका जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ हकदार हुनेछन्।

(४) राष्ट्रपतिका उपलब्धिहरू अनि भत्ता उनको पदावधिको समय कम गरिंदैन।

६०. राष्ट्रपतिद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान - प्रत्येक राष्ट्रपति अनि प्रत्येक व्यक्ति जसले राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गरिरहेका छन् अथवा उनका कार्यहरूका निर्वहन गरिरहेका छन् आफ्नो पद ग्रहण गर्न पहिले भारतका मुख्य न्याय मूर्ति अथवा उनको अनुपस्थितिमा उच्चतम न्यायलयका उपलब्ध जेठा न्यायाधीशका समक्ष निम्नलिखित प्रारूपमा शपथ लिनेछन् अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछन् अनि त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछन्, अथवा -

“म, अमूक ईश्वरको नाममा शपथ लिन्छु कि म श्रद्धार्थक भारतका राष्ट्रपतिका पदको कार्यपालन अथवा राष्ट्रपतिका कार्यहरूका निर्वहन सत्यनिष्ठा पूर्वक प्रतिज्ञान गर्छु, गर्नेछु अनि आफ्नो पूरा योग्यताले संविधान अनि विधिको परिरक्षण, संरक्षण अनि प्रतिरक्षण गर्नेछु अनि म भारतका जनताको सेवा अनि कल्याणमा लागि रहनेछु।”

६१. राष्ट्रपति माथि महाभियोग चलाउने लगाउने प्रक्रिया - १. जब संविधानलाई अतिक्रमण गरेको खण्डमा राष्ट्रपतिमाथि महाभियोग लगाइन्छ तब संसद्का कुनै पनि सदनले आरोप लगाउनेछ।

२. यस्ता कुनै पनि आरोप तबसम्म लगाइने छैन, जब सम्म -

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “अथवा राजप्रमुख अथवा उप राजप्रमुख” शब्दहरू लुप्त गरियो।

क. यस्ता आरोप लगाउने प्रस्थापना कुनै यस्तो संकल्पमा अन्तर्विष्ट छैन, जुन कम्तीमा चौध दिनका यस्तो लिखित सूचना दिएपछि प्रस्तावित गरिएको छ जसमा त्यस सदनका मोठ सदस्य संख्याको कम्तीमा एक चौथाइ सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरेर त्यस संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आ-आफ्ना आशय प्रकट गरेका भए, अनि

ख. त्यस सदनका मोठ सदस्य संख्याको कम्तीमा पनि दुई तिहाई बहुमत द्वारा यस्तो संकल्प पारित नगरेको भए ।

३. संसद्का कुनै पनि सदनद्वारा आरोप लगाएको भए तब यसमा दोस्रो सदनले त्यस आरोपलाई अन्वेषण गर्नेछ अथवा गराउने छ अनि यस्तो अन्वेषणमा उपस्थित हुनु अथवा आफ्नो प्रतिनिधित्व गराउने राष्ट्रपतिको अधिकार हुनेछ ।

४. यदि अन्वेषणको परिणाम स्वरूप यो घोषित गर्ने संकल्प राष्ट्रपतिको विरुद्ध लगाएको आरोप सिद्ध भएको खण्डमा आरोपको अन्वेषण गर्ने अथवा गराउने वाला सदनको मोठ सदस्य संख्या कम्तीको दुई-तिहाई बहुमतद्वारा पारित गरिदिएको भए यस्तो संकल्पको प्रभाव उसलाई यस प्रकार पारित गरिने तारीख देखि राष्ट्रपतिलाई उसको पददेखि हटाउनु पर्नेछ ।

६२. राष्ट्रपतिको पद रिक्तभए त्यो भर्ती गर्नको लागि निर्वाचन गर्ने समय अनि आकस्मिक रिक्तता भर्ती गर्नको लागि निर्वाचित व्यक्तिको पदावधि - (१) राष्ट्रपतिको पदावधि समाप्त भएको रिक्तता भर्तीको लागि निर्वाचन पदावधिको समाप्त हुन अघि नै पूर्ण गरिनेछ ।

(२) राष्ट्रपतिको मृत्यु, पदत्याग अथवा पदबाट हटाइने अथवा अरु कारणले भएको उनको रिक्त पद भर्ती गर्नको लागि निर्वाचन पद रिक्त हुने तारीख पछि नै जति सक्दो अनि प्रत्येक अवस्थामा दमहीना बिल अघि नै गरिनेछ, अनि रिक्त स्थान भर्तीको लागि निर्वाचित व्यक्ति अनुच्छेद ५६ का उपबन्धहरूको अधीन रहे तापनि आफ्नो पद ग्रहणको तारीख देखि पाँच वर्षको पूरा अवधिसम्म पद धारण गर्ने हकदार हुनेछ ।

६३. भारतको उप राष्ट्रपति - भारतको एकजना उपराष्ट्रपति हुनेछ ।

६४. उपराष्ट्रपति राज्य सभाको पदेन सभापति हुनेछ - उपराष्ट्रपति राज्य सभाको पदेन सभापति हुनेछ अनि अन्य कुनै लाभ हुने पद धारण गर्ने छैनन् :

यद्यपि, जुन कुनै समयमा पनि उपराष्ट्रपतिले अनुच्छेद ६५ को अधीन राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गर्नेछ अथवा राष्ट्रपतिका कार्यहरूका निर्वहन गर्नेछ, त्यस समयावधिमा उसले राज्य सभाका सभापतिका पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्ने छैन, अनि त्यो अनुच्छेद ९७ को अधीन राज्य सभाका सभापतिलाई मुग्तान गरिने वेतन अथवा भत्ताका हकदार हुने छैन ।

६५. राष्ट्रपतिको पद अनायासै रिक्त भएको समय अथवा उसको अनुपस्थितिमा उपराष्ट्रपतिले राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गर्ने तथा उनका कार्यहरूको निर्वहन - (१) राष्ट्रपतिको मृत्यु, पदत्याग अथवा पदबाट हटाइने अथवा अन्य कारणले उनको पद रिक्त भएको अवस्थामा उपराष्ट्रपतिले त्यस तारीखसम्म राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गर्नेछ जुन तारीख यस्ता रिक्त स्थान भर्तीको लागि यस अध्यायका उपबन्धहरू अनुसार निर्वाचित नयाँ राष्ट्रपतिले आफ्नो पदभार ग्रहण गर्छ ।

(२) जब राष्ट्रपति अनुपस्थिति बिमारी अथवा अन्य कुनै कारणले आफ्ना कार्यहरू निर्वहन गर्न असमर्थ हुन्छन् तब उपराष्ट्रपतिले त्यस तारीखसम्म उसका कार्यहरूको निर्वहन गर्नेछ, जुन तारीखदेखि राष्ट्रपतिले आफ्ना कार्यहरू सञ्चाल्नेछन् ।

(३) उपराष्ट्रपतिलाई त्यस अवधि अनि त्यस समयावधिको सम्बन्धमा उसले राष्ट्रपतिको रूपमा यस प्रकार कार्य गरिरहेको छ अथवा उनका कार्यहरूका निर्वहन गरिरहेको भए राष्ट्रपतिका सम्पूर्ण शक्तिहरू अनि उन्मुक्तिहरू दिइनेछ अनि उनले यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू अनि विशेषाधिकारहरू जुन संसद्, विधिद्वारा निर्धारित गरिएका छन्, अनि जबसम्म यसका लागि यस प्रकारका उपबन्धहरू गरिदैन तबसम्म यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू अनि विशेषाधिकारहरू जुन दोस्रो अनुसूचीमा तोकिएका छन्, त्यसका हकदार हुनेछन् ।

६६. उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन - १. उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन ^१[संसद्का दुवै सदनहरूका सदस्यहरूसित मिलेर बनिने निर्वाचक गणका सदस्यहरू] द्वारा आनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली अनुसार एकलौ संक्रमणीय मत द्वारा हुनेछ अनि यस्तो निर्वाचनमा मतदान गुप्त हुनेछ ।

२. उपराष्ट्रपति संसद्का कुनै सदनको अथवा कुनै राज्यका विधान मण्डलका कुनै सदनको सदस्य हुने छैन अनि यदि संसद्का कुनै सदनका अथवा कुनै राज्यका विधान मण्डलका कुनै सदनका कुनै सदस्य उपराष्ट्रपति निर्वाचित भएमा यो सम्झिइनेछ कि उसले त्यस सदनमा आफ्नो स्थान उपराष्ट्रपतिको रूपमा आफ्नो पद ग्रहणको तारीखदेखि रिक्त गरिदिएको छ ।

३. कुनै पनि व्यक्ति उपराष्ट्रपति निर्वाचित हुनको लागि तब योग्य हुनेछन्, जब

क. भारतको नागरिक भएमा

१. संविधान (एघारौँ संशोधन) अधिनियम, १९६९को धारा २द्वारा "संयुक्त अधिवेशनमा समवेत संसद्का दुवै सदनका सदस्यहरू" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

ख. पैंतीस वर्षको उमेर पूरा गरिसकेको भएः अनि
ग. राज्य सभाको सदस्य निर्वाचित हुनको लागि योग्य भए ।

४. कुनै व्यक्ति जो भारत सरकारको अथवा कुनै राज्यका सरकारको अधीन अथवा उक्त सरकारहरू मध्ये कुनैको नियन्त्रणमा कुनै स्थानीय अथवा अन्य प्राधिकारीका अधीन कुनै पनि लाभ हुने पद धारण गरेमा, उपराष्ट्रपति निर्वाचित हुने योग्य हुने छैन ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि कुनै व्यक्ति केवल यस कारण कुनै लाभको पद धारण गर्नेवाला संश्लिङ्गने छैन कि उ संघको राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपति अथवा कुनै राज्यको राज्यपाल ^१★ ★ ★ हुन् अथवा संघको अथवा कुनै राज्यको मन्त्री हुन् ।

६७. उपराष्ट्रपतिको पदावधि - उपराष्ट्रपतिले आफ्नो पद ग्रहणको मिति देखि पाँच वर्षको अवधिसम्म पद धारण गर्नेछः यद्यपि -

(क) उप राष्ट्रपतिले राष्ट्रपतिलाई आफ्नो हस्ताक्षरमा सम्बोधित लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग्न सक्नेछन् ,

(ख) उपराष्ट्रपतिलाई राज्य सभाको यस्तो संकल्पद्वारा आफ्नो पदबाट हटाउन सकिने छ जसलाई राज्य सभाका तत्कालीन सम्पूर्ण सदस्यका बहुमतले पारित गरेको छ अनि जसबाट लोकसभा सहमत छ, तरपनि यस खण्डका प्रयोजनका लागि कुनै संकल्प तबसम्म प्रस्तावित गरिदैन जबसम्म त्यस संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आशयलाई कम्तीको चौधदिनको सूचना यदि दिइएको छैन भनेः

(ग) उपराष्ट्रपतिले आफ्नो पदको अवधिसमाप्त भई सक्दा पनि तबसम्म पद धारण गरिरहने छ , जबसम्म उसका उत्तराधिकारीले आफ्नो पद ग्रहण गर्ने छैनन् ।

६८. उपराष्ट्रपतिको रिक्त पद भर्नको लागि निर्वाचन गर्ने समय अनि आकस्मिक रिक्तता भर्नको लागि निर्वाचित व्यक्तिको पदावधि - (१) उपराष्ट्रपतिको पदावधि समाप्त भएपछि भएको रिक्तता भर्नको लागि निर्वाचन, पदावधिको समाप्ति पहिले नै पूर्ण गरिन्छ ।

(२) उप राष्ट्रपतिको मृत्यु, पद त्याग अथवा पदबाट हटाइनु अथवा अन्य कारणले भएका उसको रिक्त पद भर्नको लागि निर्वाचन पद रिक्त भए पश्चात् यथाशीघ्र गरिनेछ अनि रिक्त स्थान भर्नको लागि निर्वाचित व्यक्ति, अनुच्छेद ६७ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि आफ्नो पद ग्रहणको तारीखदेखि पाँच वर्षको पूरा अवधिसम्म पदमा रहिरहने हकदार हुनेछन् ।

६९. उपराष्ट्रपतिद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान - प्रत्येक उपराष्ट्रपति आफ्ना पद ग्रहण गर्न अघि राष्ट्रपति अथवा उनीद्वारा यस निमित्त नियुक्त कुनै व्यक्तिको समक्ष निम्नलिखित प्रारूपमा शपथ लिनेछन् अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछन् अनि त्यसमा हस्ताक्षर गर्नेछन्, अथवाः

“म, अमृत ईश्वरको शपथ लिँदैछु कि म विधिद्वारा स्थापित सत्य निष्ठासित प्रतिज्ञान गर्छु

भारतको संविधान प्रति साँच्चो श्रद्धा अनि निष्ठा राख्नेछु तथा जुन पद म ग्रहण गर्नेवाला छु यसका कर्तव्यहरूलाई श्रद्धापूर्वक पालन गर्नेछु” ।

७०. अन्य आकस्मिकताहरूमा राष्ट्रपतिका कार्यहरूका निर्वहन - संसद यस्तो कुनै आकस्मिकतामा जुन यस अध्यायमा उपबन्धित छैन राष्ट्रपतिका कार्यहरूका निर्वहनको लागि यस्तो उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन उसले ठीक सम्मन्छ ।

^२[७१. राष्ट्रपति अथवा उप राष्ट्रपतिको निर्वाचनसित सम्बन्धित अथवा संसक्त विषय - (१) राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनबाट उत्पन्न संसक्त सम्पूर्ण शंकाहरू अनि विवादहरूका जाँच अनि विनिश्चय उच्चतम न्यायालयद्वारा गरिनेछ अनि त्यसको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ ।

(२) यदि उच्चतम न्यायालयद्वारा कुनै व्यक्ति राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिको रूपमा निर्वाचनलाई रद्द घोषित गरिदिमा उनीद्वारा हुनसक्छ राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिका पदका अधिकारहरूका प्रयोग अनि कर्तव्यहरूका पालनमा उच्चतम न्यायालयका विनिश्चयको तारीखलाई अथवा त्यससित पहिले गरिएको कार्य त्यस घोषणाको कारण अविधिमान्य हुने छैन ।

(३) यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिका निर्वाचनसित सम्बन्धित अथवा संसक्त कुनै विषयका विनियमन संसद् विधिद्वारा गर्न सक्नेछ ।

(४) राष्ट्रपति अथवा उपराष्ट्रपतिको रूपमा कुनै व्यक्तिको निर्वाचनलाई उसलाई निर्वाचित गर्ने निर्वाचकगणका सदस्यहरूमा कुनै पनि कारणले विद्यमान कुनै रिक्त स्थानको आधारमा प्रश्नगत रहने छैन ।

७२. क्षमा-दान इत्यादि अनि कतिपय मामलाहरूमा दण्डादेशलाई स्थगन परिहार अथवा संक्षिप्त गर्ने राष्ट्रपतिको अधिकार - (१) राष्ट्रलाई कुनै अपराधको लागि सिद्धदोष ठहराएका कुनै व्यक्तिलाई क्षमा दान त्यसलाई प्रविलम्बन, विराम अथवा परिहार गर्ने अथवा दण्डादेशलाई स्थगन, परिहार अथवा संक्षिप्त गर्ने -

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा “अथवा राजप्रमुख अथवा उपराज प्रमुख” शब्दहरू लोप गरियो ।

२. अनुच्छेद ७१ संविधान (उनचालीसौँ संशोधन) अधिनियम १९७५ का धारा २ द्वारा (१०.८.१९७५ देखि) अनि तत्पश्चात् संविधान (चौवालीसौँ संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा १० द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) संशोधित भएर उपरोक्त रूपमा आयो ।

- (क) ती सम्पूर्ण विषयहरूमा जसमा दण्ड अथवा दण्डादेश सेना न्यायालयले दिएको छ,
 (ख) ती सम्पूर्ण विषयहरूमा जसमा दण्ड अथवा दण्डादेश यस्तो विषय सम्बन्धी कुनै विधिको विरुद्ध अपराधको लागि दिइएको छ, जुन विषयसम्म संघको कार्यपालिका शक्ति फैलिएको छ,
 (ग) ती सम्पूर्ण विषयहरूमा जसमा दण्डादेश, मृत्यु दण्डादेशको शक्ति हुनेछ।

(२) खण्ड (१) को उपखण्ड (क) का कति कुरा संघका सशस्त्र बलहरूका कुनै अफिसरको सेना न्यायालयद्वारा पारित दण्डादेशको निलम्बन, परिहार अथवा लघुकरणका विधिद्वारा प्रदत्त शक्तिमाथि प्रभाव पार्ने छैन।

(३) खण्ड (१) को उपखण्ड (ग) का कति विषय त्यस समय चालु कुनै विधिको अधीन कुनै राज्यका राज्यपाल^१ ★★ ★ द्वारा प्रयोक्तव्य मृत्यु दण्डादेशलाई निलम्बन, परिहार अथवा संक्षिप्तीकरण गर्ने अधिकारमा प्रभाव पार्ने छैन।

७३. संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार - (१) यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार-

- (क) जुन विषयहरूका सम्बन्धमा संसदलाई विधि बनाउने शक्ति छ त्यहाँसम्म, अनि
 (ख) कुनै सन्धि अथवा शर्तको आधारमा भारत सरकारद्वारा प्रयोग गरिने अधिकारहरू, प्राधिकार अनि अधिकारिकताका प्रयोग सम्म हुनेछ :

यद्यपि, यस संविधानमा अथवा संसदद्वारा बनाइएका कुनै विधिमा अभिव्यक्त रूपले हुनसक्छ उपबन्धित बाहेक उपखण्ड (क) मा निर्दिष्ट कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै २ राज्यमा यस्ता विषयहरूसम्म हुने छैन जसको सम्बन्धमा त्यस राज्यको विधान मण्डललाई पनि विधि बनाउने शक्ति छ।

(२) संसदद्वारा उपबन्ध नगरिएसम्म यस अनुच्छेदमा कति विषय भए तापनि कुनै राज्य अनि राज्यका कुनै अधिकारी अथवा प्राधिकारी ती विषयहरूमा जसका सम्बन्धमा संसदलाई त्यस राज्यको लागि विधि बनाउने शक्ति छ, यस्तो कार्यपालिकाको शक्तिका अथवा कार्यहरूका प्रयोग गर्न सक्नेछ, जसको प्रयोग त्यही राज्य अथवा त्यसका अधिकारी अथवा प्राधिकारी यस संविधानको शुरूदेखि नै ठीक पहिले गर्न सक्ने थियो।

मन्त्री-परिषद्

७४. राष्ट्रपतिलाई सहायता अनि सल्लाहा दिनको निमित्त मन्त्री-परिषद् - ^३[(१) राष्ट्रपतिलाई सहायता अनि सल्लाहा दिनको लागि एउटा मन्त्री-परिषद् हुनेछन् जसको प्रधान, प्रधान मन्त्री हुनेछन् अनि राष्ट्रपति आफ्ना कार्यहरूको प्रयोग गर्नलाई यस सल्लाहा अनुसार कार्य गर्नेछन् :]

^४[यद्यपि राष्ट्रपति मन्त्री-परिषद्बाट यस सल्लाहा माथि साधारणतया अथवा अन्य पुनर्विचार गर्ने आशा गर्न सक्नेछ अनि राष्ट्रपतिले यस्तो पुनर्विचार पछि दिइएका सल्लाहा अनुसार कार्य गर्नेछ।]

(२) यस प्रश्नलाई कुनै न्यायालयमा जाँच गराइने छैन कि मन्त्रीहरूले राष्ट्रपतिलाई कुनै सल्लाहा दिए अनि यदि दिए भने कस्तो सल्लाहा दिए।

७५. मन्त्रीहरूका विषयमा अन्य उपबन्ध - (१) प्रधान मन्त्रीको नियुक्ति राष्ट्रपतिले गर्नेछ अनि अरू मन्त्रीहरूको नियुक्ति राष्ट्रपतिले प्रधान मन्त्रीका सल्लाहा अनुसार गर्नेछ।

(२) मन्त्रीहरूले राष्ट्रपतिको प्रसाद पर्यन्त आफ्नो पदमा रहनेछन्।

(३) मन्त्री परिषद् लोक सभा प्रति सामूहिक रूपले उत्तरदायी रहनेछ।

(४) कुनै मन्त्रीद्वारा आफ्नो पद ग्रहण गर्न अघि राष्ट्रपतिले तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनको लागि दिइएका प्रारूपहरू अनुसार उनको पद र गोपनीयताको शपथ गराउनेछन्।

(५) कुनै मन्त्री जो नियनितरूपले ६ महीनाको अवधिसम्म संसदका कुनै सदनको सदस्य नभएमा त्यस अवधि समाप्त भएपछि मन्त्री रहने छैनन्।

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "प्रथम अनुसूचीको भाग (क) अनि भाग (ख) मा उल्लिखित" शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो।

३. संविधान (बियालिसौँ संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा १३ द्वारा (३.१.१९७७ देखि खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (चैवालिसौँ संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ११ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तस्थापित।

(६) मन्त्रीहरूको वेतन अनि भत्ता यस्तो हुनेछ जुन संसद् विधिद्वारा समय समयमा निर्धारित गरिन्छ अनि जबसम्म संसदले यसरी निर्धारित गर्दैन तबसम्म दोस्रो अनुसूचीमा जे छ त्यस्तै रहनेछ ।

भारतका महान्यायवादी

७६. भारतका महान्यायवादी - (१) राष्ट्रपतिले उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीश नियुक्त गर्नको लागि योग्य कुनै व्यक्तिलाई भारतका महान्यायवादी नियुक्त गर्नेछन् ।

(२) महान्यायवादीको यो कर्तव्य हुनेछ कि उसले सरकारको विधि सम्बन्धी यस्ता विषयहरूमा सल्लाहा देओस् अनि विधि को स्वरूप यस्ता अन्य कर्तव्यहरू पालन गरोस् जुन राष्ट्रपतिले समय समयमा निर्देशित गरोस् अथवा सुम्पियोस् अनि ती कार्यहरू निर्वाह गरोस् जुन उसले यस संविधान अथवा त्यस समय लागू कुनै अन्य विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन प्रदान गरिएको होस् ।

(३) महान्यायवादीहरूलाई आफ्नो कर्तव्यका पालन गर्नमा भारतका सबै न्यायालयमा सुनवाई गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(४) महान्यायवादी राष्ट्रपतिको इच्छा भएसम्म पद धारण गर्नेछन् अनि राष्ट्रपतिले निर्धारण गरेका पारिश्रमिक प्राप्त गर्नेछन् ।

सरकारी कार्य सञ्चालन

७७. भारत सरकारको कार्य सञ्चालन - (१) भारत सरकारका समस्त कार्यपालिकाका कार्यवाही राष्ट्रपतिको नामबाट भएको ठानिनेछ ।

(२) राष्ट्रपतिको नामबाट गरिएका तथा निष्पादित आदेशहरू अनि दस्तावेजहरूलाई यस प्रकारले अधिप्रमाणित गरिन्छ कि जुन राष्ट्रपतिद्वारा बनाइने नियमहरूमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ अनि यस प्रकारले अधिप्रमाणित आदेश तथा दस्तावेजलाई यस आधारमा विधिमान्यता हुन्छ त्यसलाई राष्ट्रपतिद्वारा जारी गरिएको आदेश वा दस्तावेज होइन भनेर प्रश्नगत राखिने छैन ।

(३) राष्ट्रपतिले भारत सरकारका कार्य अधिक सुविधाजनक गर्नको लागि तथा मन्त्रीहरूमा उक्त कार्य विभाजन गर्नको लागि नियम बनाउनेछन् ।

२* * * * *

७८. राष्ट्रपतिलाई जानकारी दिने इत्यादि सम्बन्धमा प्रधान मन्त्रीको कर्तव्य - प्रधान मन्त्रीको यो कर्तव्य हुनेछ कि उसले -

(क) संघको कार्यकलाप प्रशासन सम्बन्धी अनि विधान विषयक प्रस्थापनाहरू सम्बन्धी मन्त्री परिषद्का सम्पूर्ण निर्णय राष्ट्रपतिलाई सूचित गर्ने ;

(ख) संघको कार्यकलाप विषयमा तथा विधान विषयक प्रस्थापनाहरू सम्बन्धी जुन जानकारी राष्ट्रपतिले चाहन्छ त्यो दिने, अनि

(ग) कुनै विषय जसमाथि कुनै मन्त्रीले निर्णय लिएका भए तापनि मन्त्री परिषद्ले विचार नगरेका भए राष्ट्रपतिले चाहेको खण्डमा मन्त्री परिषद्को सामु विचारको लागि राख्नेछ ।

अध्याय २ — संसद्

साधारण

७९. संसद्को गठन - संघको लागि एउटा संसद् हुनेछ जुन राष्ट्रपति अनि दुवै सदनसित मिलेर बन्नेछ जसको नाम राज्य सभा अनि लोक सभा हुनेछ ।

८०. राज्य सभाको संरचना - (१) ^३[४*** राज्य सभा] -

(क) राष्ट्रपतिद्वारा खण्ड (३) का उपबन्धहरू अनुसार नाम निर्देशित गरिने बाह्र जना सदस्य, अनि

१. हेनोस समय समयमा यथा संशोधन अधिसूचना सं. का. आ. २२९७ तारीख ३ नोभेम्बर १९५८ भारतको राजपत्र असाधारण १९५८ भाग २, अनुभाग ३(१) पृ. १३१५ ।

२. संविधान (बियालीस संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा १४ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) खण्ड (४) अन्तः स्थापित गरियो अनि संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १२ द्वारा (२०.६.१९७९देखि) त्यसको लोप गरियो ।

३. संविधान (पैंतीसौं संशोधन) अधिनियम १९७४ को धारा ३ द्वारा (१.३.१९७५ देखि) "राज्य सभा" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (छत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ५ द्वारा (२६.४.१९७५ देखि) "दर्शी अनुसूचीको प्यारा ४ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि" शब्दहरू लोप गरियो ।

(ख) राज्यहरूको (अनि संघ राज्यक्षेत्रहरूका) दुई सय अड़तीस भन्दा अधिक प्रतिनिधिहरूसित मिलेर बनिनेछ।

(२) राज्य सभामा राज्यहरूका ^१[अनि संघ राज्यक्षेत्रहरूका] प्रतिनिधिहरूद्वारा पूर्ति गरिने स्थानहरूको वितरण चौथो अनुसूचीमा यसको निम्ति अन्तर्विष्ट उपबन्धहरू अनुसार हुनेछ।

(३) राष्ट्रपतिद्वारा खण्ड (१) को उपखण्ड (क) का अधीन नाम निर्देशित गरिने सदस्य यस्तो व्यक्ति हुनेछ जसलाई निम्नलिखित विषयहरूको सम्बन्धमा विशेष ज्ञान अथवा व्यावहारिक अनुभव छ, अर्थात् :-

साहित्य, विज्ञान, कला अनि समाज सेवा।

(४) राज्य सभामा प्रत्येक ^२**** राज्यका प्रतिनिधिहरूको निर्वाचन त्यस राज्यका विधान सभाका निर्वाचित सदस्यहरूद्वारा अनुपातिक प्रतिनिधित्व अनुसार एकल संक्रमणीय मतद्वारा गरिनेछ।

(५) राज्य सभामा ^३[संघ राज्यक्षेत्रहरू] का प्रतिनिधि यस्ता प्रकारले चुनिनेछ जुन संसद् विधिद्वारा तय गरिनेछ।

^४[८१. लोक सभाको संरचना - (१) ^५[अनुच्छेद ३३१ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि ^६****] लोक सभा -

(क) राज्यहरूमा प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा चुनिएका ^७[पाँच सय तीस] देखि बढ्ता ^७[सदस्यहरू], अनि

(ख) संघ राज्य क्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व गर्नको लागि यस प्रकारले, जो संसद् विधिद्वारा उपबन्धित गरी चुनिएका ^८[बीस] देखि अधिक ^८[सदस्यहरू], सित मिलेर बनिनेछ।

(२) खण्ड (१) का उपखण्ड (क) का प्रयोजनहरूका लागि -

(क) प्रत्येक राज्यको लोक सभामा स्थानहरूको वितरण यस्तो प्रकारले गरिनेछ कि स्थानहरूका संख्याबाट त्यस राज्यका जनसंख्याको अनुपात सम्पूर्ण राज्यको लागि जति सक्दो एउटै होस्, अनि

(ख) प्रत्येक राज्यको सीमान्त निर्वाचन क्षेत्रहरू यस्तो प्रकारले विभाजन गरिनेछ कि प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रको जनसंख्या त्यो विभाजित स्थानहरूको संख्याको अनुपात सम्पूर्ण राज्यमा जतिसक्दो एकै होस् :

^९[यद्यपि, यस खण्डको उपखण्ड (क) का उपबन्ध कुनै राज्यको लोक सभामा स्थानहरूको वितरणका प्रयोजनको लागि तबसम्म लागू हुने छैन, जबसम्म राज्यको जनसंख्या साठी लाख भन्दा बेसी हुने छैन।]

(३) यस अनुच्छेदमा “जनसंख्या” शब्दले यस्ता अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणनामा सुनिश्चित गरिएको जनसंख्या अभिप्रेत हुन्छ जसको सम्बद्ध आँकडा प्रकाशित भएको छ:]

^{१०}[यद्यपि, यस खण्डमा अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणना प्रति, जसको सम्बद्ध आँकडा प्रकाशित भएको छ, निर्देशको जबसम्म सन् २००० पछि गरिएको पहिलो जनगणनाको सम्बद्ध आँकडा प्रकाशित नभएमा यो अर्थ लगाउनु पर्नेछ कि त्यो १९७१ को जनगणना प्रतिको निर्देश हो।]

८२. प्रत्येक जनगणना पछि फेरि समायोजन - प्रत्येक जनगणनाको समाप्ति पछि राज्यहरूका लोक सभामा स्थानहरूका वितरण अनि प्रत्येक राज्यका सीमान्त निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजनका यस्ता प्राधिकारीद्वारा अनि यस्तो रीतिले पुनः समायोजन गरिनेछ जुन संसद् विधिद्वारा निर्धारित गरिनेछ :

यद्यपि, यस्तो पुनः समायोजनले लोक सभाको प्रतिनिधित्व माथि कुनै प्रभाव पर्ने छैन, जबसम्म त्यस समयका विद्यमान लोक सभा विघटन हुने छैन :

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा ३ द्वारा जोडिएको छ।
२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ३ द्वारा “पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा निर्धारित” शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो।
३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ३ द्वारा “पहिलो अनुसूचीको भाग ग मा विनिर्दिष्टराज्यहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।
४. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ४ द्वारा अनुच्छेद ८१ र ८२ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
५. संविधान (पैंतीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा ४ द्वारा (१.३.१९७५ देखि) “अनुच्छेद ३३१ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
६. संविधान (छत्तीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७५को धारा ५ द्वारा (२६.४.१९७५ देखि) “अनि दशौँ अनुसूचीको प्यारा ४” शब्दहरू अनि अक्षरहरूका लोप गरियो।
७. गोवा, दमन अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७, (१९८७ को १८) को धारा ६३ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) “पाँच सय पच्चीस” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
८. संविधान (एकतीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा २ द्वारा “पच्चीस सदस्य” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
९. संविधान (एकतीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।
१०. संविधान (बियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा १५ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

^१[यद्यपि, यो तथा यस्ता पुनः समायोजन त्यस तारीखदेखि प्रभावी हुनेछ जुन राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गर्नेछ अनि यस्तो पुनः समायोजन प्रभावी भइञ्जेलसम्म लोक सभाको लागि कुनै निर्वाचन त्यस सीमान्त निर्वाचन क्षेत्रहरूका आधारमा हुन सक्नेछ जुन यस्तो पुनः समायोजनको अधि विद्यमान थियो,

यद्यपि जबसम्म सन् २००० पछि गरिएको पहिलो जन गणनाका सम्बद्ध आँकडा प्रकाशित हुँदैन तबसम्म राज्यहरूका लोक सभामा स्थानहरूको वितरण अनि यस अनुच्छेदको अधीन प्रत्येक राज्यका सीमान्त निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजन गर्ने पुनः समायोजन आवश्यक हुने छैन ।]

८३. संसद्का सदनहरूको अवधि - (१) राज्य सभाको विघटन हुँदैन, तर यसका सदस्यहरू भित्रबाट जतिसक्दो निकटतम एक तिहाई सदस्य, संसद्द्वारा विधिद्वारा यसका निमित्त गरिएका उपबन्धहरू अनुसार प्रत्येक दोस्रो वर्ष सकिएपछि जतिसक्दो चाँडै अवकाश हुनेछ ।

(२) यदि लोक सभा पहिले नै विघटित नगरिएको भए आफ्नो पहिलो अधिवेशनको लागि निर्धारित तारीखदेखि ^२[पाँच वर्ष] सम्म बनीरहनेछ, यसभन्दा बढ्ता होइन अनि ^२[पाँच वर्ष] को उक्त अवधिका समाप्तिको परिणाम नै लोक सभाको विघटन हुनेछ :

यद्यपि उक्त अवधिमा पनि हुनसक्छ यदि आपत्तकलीन स्थिति जारी गर्ने घोषणा भएमा संसद विधिद्वारा यस्तो अवधिको लागि बढाउन सक्नेछ जुन एक पल्टमा एक वर्ष भन्दा बेसी हुने छैन अनि उद्घोषणा लागू समाप्त भएपछि कुनै पनि अवस्थामा यसको विस्तार ६ महीनाको अवधि भन्दा बढ्ता रहने छैन ।

८४. संसद्का सदस्यताका लागि योग्यता - कुनै पनि व्यक्ति संसद्का कुनै स्थान पूर्ति गर्नको लागि चुनिएको लागि तबमात्र योग्य हुनेछन् जब -

^३[(क) उनी भारतको नागरिक हुन्छ अनि निर्वाचन आयोग द्वारा यसको निम्ति कुनै प्राधिकृत व्यक्तिको समक्ष तेश्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनको लागि दिइएका प्रारूप अनुसार शपथ लिन्छ अथवा प्रतिज्ञान गर्छ अनि त्यस माथि हस्ताक्षर गर्छ:]

(ख) उसले राज्य सभामा स्थानको लागि कम्तीमा तीस वर्षको आयु अनि लोक सभामा स्थानको लागि कम्तीमा पच्चीस वर्षको आयु पूरा गरेको हुनुपर्छ अनि

(ग) उसकोमा यस्ता अन्य योग्यता होस् जुन संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन यसको निम्ति निर्धारित गरियोस् ।

^४[८५. संसदको सत्र, सत्रावसन अनि विघटन - (१) राष्ट्रपतिले समय समयमा संसदको प्रत्येक सदनलाई यस्तो समय तथा स्थानमा जसलाई उसले उपयुक्त ठान्छन् अधिवेशनको लागि आह्वान गर्छन्, तर पनि यसको एक सत्रको अन्तिम बैठक अनि अगामी सत्रका पहिलो बैठकको लागि तारीखको समय माभ ६ महीनाको अन्तर हुने छैन ।

(२) राष्ट्रपतिले समय समयमा -

(क) सदनहरू अथवा कुनै सदनको सत्रावसन गर्न सक्नेछ;

(ख) लोक सभाको विघटन गर्न सक्नेछ ।]

८६. सदनहरूमा अभिभाषण तथा त्यसका सन्देश पठाउने राष्ट्रपतिको अधिकार - (१) राष्ट्रपतिले संसदका कुनै एक सदनमा अथवा एक साथ संयुक्त रूपमा दुवै सदनमा अभिभाषण गर्न सक्नेछन् अनि यस प्रयोजनका लागि सदस्यहरूका उपस्थितिको अपेक्षा गर्न सक्नेछन् ।

(२) राष्ट्रपतिले संसदमा त्यस समय लम्बिइरहेका कुनै विधेयकको सम्बन्धमा सन्देश अथवा कुनै सन्देश संसदको कुनै पनि सदनलाई पठाउन सक्नेछ अनि जुन सदनको कुनै सन्देश यस प्रकारले पठाइएको छ त्यो सदन त्यस सन्देशद्वारा बिचार गर्नको लागि अपेक्षित विषयमा सुविधानुसार चाँडै बिचार गर्नेछ ।

८७. राष्ट्रपतिको विशेष अभिभाषण - (१) राष्ट्रपतिले ^५[लोक सभाको लागि प्रत्येक सोधारण निर्वाचन पछिको पहिलो सत्र] को शुरूमा ^५[अनि प्रत्येक वर्षको पहिलो सत्रको शुरूमा] एक साथ संयुक्त रूपमा संसद्का दुवै सदनमा अभिभाषण गर्नेछन् अनि संसदलाई उसले बोलाउनुको कारण बताउनेछन् ।

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा १६ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (चवाँलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८को धारा १३ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "छः वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा १७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) "पाँच वर्ष" मूल शब्दहरूको स्थानमा "छः वर्ष" शब्द प्रतिस्थापित गरिएको थियो ।

३. संविधान (सोलहौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ३ द्वारा खण्ड (क) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ६ द्वारा अनुच्छेद ८५ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

५. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ७ द्वारा "प्रत्येक सत्र" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

(२) प्रत्येक सदनको प्रक्रियाको विनियमन गर्ने नियमहरू द्वारा यस्ता अभिभाषणमा निर्दिष्ट विषयहरूका चर्चाको लागि समय प्रदान गर्नको लागि ^१*** उपबन्ध गरिनेछ।

८८. सदनहरूका बारेमा मन्त्रीहरू तथा महान्यायवादीका अधिकार - प्रत्येकमन्त्री तथा भारतका महान्यायवादीको यो अधिकार हुनेछ कि त्यो कुनै सदनमा सदनहरू कुनै संयुक्त बैठकमा अनि संसदका कुनै समितिमा जसमा उसको नाम सदस्यको रूपमा दिइएको छ बोल्ने अनि यसका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने अधिकार भए पनि यस अनुच्छेदको आधारमा उनीहरूको मत दिने अधिकार हुने छैन।

संसदको अधिकारी

८९. राज्य सभाका सभापति अनि उपसभापति - (१) भारतका उपराष्ट्रपति राज्य सभाका पदेन सभापति हुनेछन्।

(२) राज्य सभाले जति सक्दो आफ्नो कुनै सदस्यलाई आफ्नो उप सभापति चुन्नेछ अनि जब जब उपसभापतिको पद रिक्त हुनेछ तब राज्य सभाका अरू कुनै सदस्यलाई आफ्नो उपसभापति चुन्नेछ।

९०. उपसभापतिको पद रिक्त हुनु, पदत्याग अनि पदबाट हटाउनु - राज्य सभाको उपसभापतिको रूपमा पद ग्रहण गर्ने सदस्य -

(क) यदि राज्य सभाको सदस्य नभएमा आफ्नो पद रिक्त गर्नेछ;

(ख) कुनै पनि समय सभापतिलाई सम्बोधित गरेर आफ्नो हस्ताक्षर सहित लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछ; अनि

(ग) राज्य सभाका तत्कालीन समस्त सदस्यहरूका बहुमतले पारित संकल्पद्वारा आफ्नो पदद्वारा हटाउन सकिने छ:

यद्यपि, खण्ड (ग) का प्रयोजनको लागि कुनै संकल्प तबसम्म प्रस्तावित गरिदैन जबसम्म त्यस संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आशयको सूचना कम्तीको पनि चौध दिन दिइएको हुँदैन।

९१. सभापतिको पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्न अथवा सभापतिको रूपमा कार्य गर्न उपसभापति अथवा अन्य व्यक्तिको अधिकार - (१) जब सभापतिको पद रिक्त रहन्छ अथवा त्यही अवधिमा जब उप राष्ट्रपतिले राष्ट्रपतिको रूपमा कार्य गरिरहेको छ अथवा उनका कार्यहरूका निर्वहन गरिरहेको छ, तब उप सभापति अथवा यदि उप सभापतिका पद पनि रिक्त भए राज्य सभाका यस्तो सदस्य जसलाई राष्ट्रपतिले यस प्रयोजनको लागि नियुक्त गरे उसले त्यस पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्नेछ।

(२) राज्य सभाका कुनै बैठकमा सभापतिको अनुपस्थिति भए उप-सभापति अथवा उनी पनि अनुपस्थित भएमा यस्तो व्यक्ति जो राज्य सभाका प्रक्रियाका नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिन्छ, यदि यस्ता कुनै पनि व्यक्ति उपस्थित नभएमा यस्तो अन्य व्यक्ति, जो राज्य सभाद्वारा निर्धारित हुन्छ, सभापतिको रूपमा कार्य गर्नेछ।

९२. जब सभापति अथवा उपसभापतिलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएमा त्यसको पीठासीन अध्यक्ष अथवा उप अध्यक्षले नगर्ने - (१) राज्य सभाको कुनै बैठकमा, जब उप राष्ट्रपतिलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए सभापति, अथवा उप सभापतिलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए उपसभापति उपस्थित रहे तापनि पीठासीन हुने छैन अनि अनुच्छेद ९१ को खण्ड (२) का उपबन्ध यस्ता प्रत्येक बैठकको सम्बन्धमा त्यसै लागू हुन्छ जस्तो त्यस बैठकको सम्बन्धमा लागू हुन्छ, यथास्थिति सभापति अथवा उपसभापति अनुपस्थित भए तापनि।

(२) जब उपराष्ट्रपतिलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प राज्य सभामा विचाराधीन भए सभापतिको राज्य सभामा बोल्ने अनि त्यसका कार्यवाहीहरूमा पनि भाग लिने अधिकार हुनेछ, तर पनि त्यो अनुच्छेद १०० मा कतिपय कुरा भए तापनि यस्तो संकल्पमा अथवा यस्ता कार्यवाहीहरूको समय कुनै अन्य विषयमा मत दिने अधिकार पटकै हुँदैन।

९३. लोक सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष - लोक सभाले जतिसक्दो चाँडै आफ्ना दुई सदस्यहरूलाई अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष चुनाव गर्नेछ अनि जब जब अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनेछ तब हुनसक्छ लोक सभाले अरू कुनै सदस्यलाई अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्ष चुन्नेछ।

९४. अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनु, पद त्याग अनि पदबाट हटाउनु - लोक सभाको अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको रूपमा पद ग्रहण गर्नेवाला सदस्य -

(क) यदि लोक सभाको सदस्य नभएमा आफ्नो पद रिक्त गर्नेछ;

(ख) कुनै पनि समय, यदि त्यो सदस्य अध्यक्ष भएमा उपाध्यक्षलाई सम्बोधित गरेर अनि त्यो सदस्य उपाध्यक्ष रहेमा अध्यक्षलाई सम्बोधित गरी आफ्नो हस्ताक्षर सहित लेखद्वारा आफ्ना पद त्याग गर्न सक्नेछ; अनि

१. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ७ द्वारा "अनि सदनको अन्य कार्यमाथि यस चर्चालाई अग्रता दिनको लागि" शब्दहरू लोप गरियो।

(ग) लोक सभाको तत्कालीन सम्पूर्ण सदस्यका बहुमतबाट पारित संकल्पद्वारा आफ्नो पदबाट हटाउन सकिनेछ :

यद्यपि, खण्ड (ग) को प्रयोजनको लागि कुनै संकल्प तबसम्म प्रस्तावित गरिने छैन, जबसम्म त्यस संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आशय कम्तीमा चौध दिनको सूचना नदिइएको भए;

यद्यपि, अझ जब कहिले लोक सभा विघटन गरिएमा विघटन पश्चात् हुने वाला लोक सभाको पहिलो अधिवेशनको ठीक पहिले सम्म अध्यक्षले आफ्नो पद रिक्त गर्ने छैन ।

९५. अध्यक्षका पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्न अथवा अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्न उपाध्यक्ष अथवा अन्य व्यक्तिको अधिकार - (१) जब अध्यक्षको पद रिक्त हुन्छ तब उपाध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पद पनि रिक्त भए लोक सभाको यस्तो सदस्य जसलाई राष्ट्रपतिले यस प्रयोजनको लागि नियुक्त गर्छन, त्यस पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्नेछ ।

(२) लोक सभाको कुनै बैठक अध्यक्षको अनुपस्थितिमा उपाध्यक्ष यदि उनी पनि अनुपस्थित रहे यस्ता व्यक्ति जो लोक सभाका प्रक्रियाका नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिएको यदि यस्तो कुनै व्यक्ति उपस्थित नभएमा यस्तो अन्य व्यक्ति जो लोक सभाद्वारा निर्धारित गरिएको हुन्छ, अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्नेछ ।

९६. जब अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प बिचाराधीन भएमा त्यसको पीठासीन नहुनु - (१) लोक सभाको कुनै बैठकमा जब अध्यक्षलाई उसको पदबाट हटाउने संकल्प बिचाराधीन छ, अध्यक्ष या उपाध्यक्षलाई उसको पदात् हाउने नै संकल्प बिचाराधीन छ, तब उपाध्यक्ष उपस्थित रहे तापनि पीठासीन हुनै छैनन्, अनि अनुच्छेद ९५ को खण्ड (२) का उपबन्ध यस्ता प्रत्येक बैठकको सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ, यथास्थिति अध्यक्ष या उपाध्यक्ष अनुपस्थित भएपनि त्यसरी बैठकको सम्बन्धमा लागू हुने गर्छ ।

(२) जब अध्यक्षलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प लोक सभामा विचाराधीन छ, तब उसलाई लोक सभामा बोल्ने अनि उनका कार्यवाहीहरूमा अन्यथा भाग लिने अधिकार हुनेछ, अनि अनुच्छेद १०० मा कतिपय कुरा भए तापनि यस्ता संकल्पमा अथवा यस्ता कार्यवाहीहरूका समय कुनै अन्य विषयमाथि पहिले नै मत दिने हकदार हुनेछ, तर मत बराबर भएको अवस्थामा मतदान गर्ने हकदार हुने छैन ।

९७. सभापति अनि उपसभापति तथा अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका वेतन र भत्ता - राज्य सभाका सभापति अनि उपसभापतिलाई तथा लोक सभाका अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षलाई संसद् विधिद्वारा दोस्रो अनुसूचीमा निर्धारित यस्तो तलब र भत्ता जबसम्म यसको निम्ति यस प्रकारका उपबन्ध नभएसम्मको लागि भुगतान गर्नेछ ।

९८. संसद्को सचिवालय - (१) संसद्का प्रत्येक सदनको छुट्टै सचिवालय कर्मचारीवृन्द हुनेछ :

यद्यपि, यस खण्डको कुनै कुरोको यो अर्थ लाग्दैन कि त्यस संसद्का दुवै सदनको लागि सम्मिलित पदहरूलाई रूकावट गर्छ ।

(२) संसद् विधिद्वारा संसद्को प्रत्येक सदनका सचिवीय कर्मचारीहरूमा भर्ती अनि नियुक्ति भएका व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरूलाई विनियमन गर्न सक्नेछ ।

(३) जबसम्म संसद् खण्ड (२) को अधीन उपबन्ध गरिंदैन, तबसम्म राष्ट्रपतिले यथास्थिति लोक सभाको अध्यक्ष अथवा राज्य सभाका सभापतिसित परामर्श गरे पछि लोक सभाका अथवा राज्य सभाका सचिवीय कर्मचारीहरूमा भर्तीको अनि नियुक्त व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरूका विनियमन गर्नको लागि नियम बनाउन सक्नेछ, अनि यस प्रकारले बनाएका नियम उक्त खण्डको अधीन बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि प्रभावी हुनेछ ।

कार्य सञ्चालन

९९. सदस्यहरूद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान - संसद्का प्रत्येक सदनको प्रत्येक सदस्य आफ्नो स्थान ग्रहण गर्न पहिले राष्ट्रपति अथवा उनीद्वारा यसको निमित्त नियुक्त व्यक्तिको सामु तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनको लागि दिइएका प्ररूप अनुसार शपथ लिनेछ अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछ अनि त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछ ।

१००. सदनहरूमा मतदान रिक्त स्थानहरू भए तापनि सदनहरूका कार्य गर्ने शक्ति तथा गणपूर्ति - (१) यस संविधानमा क्रमैले अन्यथा उपबन्धित बाहेक प्रत्येक सदनको बैठकमा अथवा सदनहरूका संयुक्त बैठकमा सम्पूर्ण प्रश्नहरूको अवधारणा अध्यक्षलाई अथवा सभापति अथवा अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्ने व्यक्तिलाई छोडेर उपस्थित अनि मत दिनेवाला सदस्यहरूका बहुमतबाट गरिनेछ ।

सभापति अथवा अध्यक्ष, अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्ने वाला व्यक्तिले पहिले त मत दिने छैन, तर मत बराबर भएको अवस्थामा त्यसको निर्णायक मत हुनेछ अनि उसले त्यसको प्रयोग गर्नेछ ।

(२) संसद्का कुनै पनि सदनको सदस्यतामा कुनै रिक्त स्थान भएमा त्यस सदनलाई कार्य गर्ने शक्ति हुनेछ, यदि पछिबाट यो पत्तो लाग्छ कि कुनै व्यक्ति जसलाई यसो गर्ने हक छैन भने कार्यवाहीहरूमा उपस्थित रहेको भए अथवा उसले मत दिएको भए अन्यथा भाग लिएको भए तापनि संसद्का कुनै कार्यवाही विधिमान्य हुनेछ।

(३) जबसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म संसद्का प्रत्येकसदनलाई अधिवेशन गठित गर्नको लागि गणपूर्ति सदनका सदस्यहरूका मोटो संख्याको दशौं भाग हुनेछ।

(४) यदि सदनको अधिवेशनमा कुनै समय गणपूर्ति नभएमा सभापति अथवा अध्यक्ष अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्नेवाला व्यक्तिको यो कर्तव्य हुनेछ कि उसले सदनलाई स्थगित गर्छ अथवा अधिवेशनलाई तबसम्मको लागि निलम्बित गर्छ जबसम्म गण पूर्ति हुँदैन।

सदस्यहरूका अयोग्यताहरू

१०१. स्थानहरू रिक्त हुनु - (१) कुनै पनि व्यक्ति दुवै सदनहरूका सदस्य हुने छैनन्, जुन व्यक्तिलाई दुवै सदनहरूका सदस्यको रूपमा चुनाव गरिएको छ भने उसलाई एउटा अथवा दुवै सदनको स्थान रिक्त गर्नलाई संसद्भिन्न विधिद्वारा उपबन्ध बनाइनेछ।

(२) कुनै व्यक्ति संसद् अनि कुनै ^१राज्यको विधान मण्डलको कुनै सदन, दुवैका सदस्य हुने छैन अनि यदि कुनै व्यक्ति संसद् अनि ^२[कुनै राज्य] को विधान मण्डलको कुनै सदन, दुवैका सदस्यको रूपमा चुनाव गरिए यस्तो अवधि समाप्त भए जुन राष्ट्रपतिद्वारा बनाइएका नियमहरूले ^३ विनिर्दिष्ट गरियोस् संसद्मा यस्ता व्यक्तिको स्थान रिक्त हुनजान्छ यदि तिनले राज्यको विधान मण्डलमा आफ्नो स्थानलाई पहिलेबाटै त्यागदिएका छैनन्।

(३) यदि संसद्को कुनै सदनका सदस्य -

(क) ^४[अनुच्छेद १०२ को खण्ड (१) अथवा खण्ड (२)] मा वर्णित कुनै अयोग्यताद्वारा ग्रस्त हुन्छन्, अथवा

^५[(ख) यथास्थिति, सभापति या अध्यक्षलाई सम्बोधित गरेर आफ्नो हस्ताक्षर सहित लेखद्वारा आफ्नो पदलाई त्याग गरिदिन्छ, अनि उसका त्यागपत्र, यथास्थिति सभापति या अध्यक्षद्वारा स्वीकार गरिए] यसो भएमा उसको स्थान रिक्त हुनेछ :

^६[यद्यपि उपखण्ड (ख) मा निर्दिष्ट त्याग पत्रका अवस्थामा, यदि प्राप्त जानकारीबाट या अन्यथा अन्य यस्तो जाँच गरे पश्चात जुन उसले ठीक सम्फन्छ, यथास्थिति सभापति या अध्यक्षलाई यो समाधान हुन्छ कि यस्ता त्यागपत्र स्वैच्छिक या असली होइन तब उसले यस्ता त्यागपत्र स्वीकार गर्ने छैन।]

(४) यदि संसद्का कुनै सदनका कुनै सदस्य साठी दिनको अवधिसम्म सदनको अनुमति बिना यसका सम्पूर्ण अधिवेशनहरूमा अनुपस्थित रहन्छ भने सदनले उसको स्थान रिक्त भएको घोषणा गर्न सक्नेछ :

यद्यपि साठी दिनका उक्त अवधिलाई गणना गर्दा कुनै यस्तो अवधिलाई हिसाबमा लिइँदैन जुन समय सदन सत्रावसित या निरन्तर चार अथवा अधिक दिनहरूको लागि स्थागित रहन्छ।

१०२. सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू - (१) कुनै व्यक्ति संसद्का कुनै सदनका सदस्यको रूपमा युनिसको लागि अनि सदस्य हुनको लागि अयोग्य हुनेछ -

(क) यदि उ भारत सरकारको अथवा कुनै राज्य सरकारको अधीन यस्ता पद छोडेर जुन पद वा लाभ धारण गर्नेलाई संसद्ले विधिद्वारा अयोग्य भएको घोषणा गर्नेछ,

(ख) यदि उ विकृत चित्त छ अनि सक्ष न्यायालयका यस्तो घोषणा विधमन छ;

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्द अनि अक्षरहरूलाई हटाइयो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनुसूचीद्वारा "यस्ता कुनै राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. हेनोस् विधि मन्त्रालयको अधिसूचना संख्या एफ ४६/५० सी तारिक २६ जनवरी १९५० भारतको राजपत्र, असाधारण, पृष्ठ ६७८ मा प्रकाशित समसामयिक सदस्यता प्रतिशेष नियम, १९५०।

४. संविधान (बाउज्रौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा २ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) "अनुच्छेद १०२ को खण्ड (१)" स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान (तेतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा २ द्वारा उपखण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान (तेतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

(ग) यदि उ अनुमत्त दिवालिया भए :

(घ) यदि उ भारतको नागरिक होइन भने अथवा उसले कुनै विदेशी राज्यको नागरिकता स्वेच्छाले अर्जित गरेको छ अथवा उ कुनै विदेशी राज्यप्रति निष्ठा अथवा अनुषक्तिको अभिस्वीकार गरेको भए :

(ङ) यदि उ संसदद्वारा बनाएको कुनै विधिद्वारा अथवा यस अनुसार नियोग ठहरिएकोमा ।

^१[स्पष्टीकरण - यस खण्डका प्रयोजनहरूका लागि] कुनै व्यक्ति केवल यस कारण भारत सरकारको अथवा कुनै राज्य सरकारको अधीन लाभ हुने पद ग्रहण गर्नेवाला मानिंदैन यदि उ संघ अथवा यस्ता राज्यका मन्त्री भए ।

^२[(२) यदि कुनै व्यक्ति कुनै संसदका सदनका सदस्य हुन बाट तब अयोग्य सावित हुनेछ यदि उ दशौं अनुसूची अनुसार यस प्रकारले अयोग्य सावित भएको छ भने ।]

^३[१०३. सदस्यहरूका अयोग्यताहरूसित सम्बन्धित प्रश्नहरूमाथि निर्णय - (१) यदि यो प्रश्न उठछ संसदका कुनै सदनको कुनै सदस्य अनुच्छेद १०२ को खण्ड (१) मा वर्णित कुनै अयोग्यता ग्रस्त भएको छ अथवा छैन त्यो प्रश्न राष्ट्रपतिको निर्णयको लागि निर्देशित गरिनेछ अनि उसको निर्णय नै अन्तिम हुनेछ ।

(२) यस्तो कुनै प्रश्नमाथि निर्णय गर्न अधि राष्ट्रपति निर्वाचन आयोगको सल्लाह लिइनेछ अनि यस्तो सल्लाह अनुसार कार्य गरिनेछ ।]

१०४. अनुच्छेद ९९ अनुसार शपथ लिनु अथवा प्रतिज्ञान गर्नु अधि कहिले अयोग्य साबित भयो अथवा कहिले योग्य साबित गर्दा बसिने अनि मत दिनको लागि दण्ड - यदि संसदको कुनै सदनमा कुनै व्यक्ति अनुच्छेद ९९ का प्रयोजनहरूका पालन गर्न अधि अथवा यो जान्दछ उसको सदस्यताको लागि योग्य अथवा अयोग्य सावित भएको छ अथवा संसदद्वारा बनाइएको कुनै विधिका उपबन्धहरूबाट यसो गर्न निषेध गरिएको छ, सदस्यको रूपमा प्रत्येक दिन बस्छ अथवा मत दिन्छ, जब उ यस प्रकारले बस्छ अथवा मत दिन्छ भने उसलाई पाँच सय रूपियाँको सजाय दिइनेछ जुन चाहिँ संघलाई दिएको ऋणको रूपमा अदाय गरिनेछ ।

संसद् अनि संसद् सदस्यहरूका अधिकारहरू विशेषाधिकार अनि उन्मुक्तिहरू -

१०५. संसद्का सदनहरू तथा त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूका अधिकारहरू, विशेषाधिकार इत्यादि - (१) यस संविधानका उपबन्धहरूका अनि संसद्का प्रक्रियाका विनियमन गर्ने नियमहरू अनि स्थायी आदेशहरू रहे तापनि संसद्मा वाक् स्वतन्त्रता हुन्छ ।

(२) संसद्मा अथवा यसको कुनै समितिमा संसदका कुनै सदस्यद्वारा भनिएका कुनै कुरा अथवा प्रकट गरिएका कुनै मत विषयमा त्यसको विरुद्ध कुनै न्यायालयमा कुनै कार्यवाही गरिने छैन अनि कुनै व्यक्तिको विरुद्ध संसदको कुनै सदनको प्राधिकारद्वारा अथवा त्यसको अधीन कुनै प्रतिवेदन, पत्र, मतहरू अथवा कार्यवाहीहरूको प्रकाशनको सम्बन्धमा यस प्रकारका कार्यवाही गरिने छैन ।

(३) अन्य कुराहरूमा प्रत्येक सदन अनि प्रत्येक सदस्यहरू अनि समितिहरूका अधिकारहरू, विशेषाधिकार अनि उन्मुक्तिहरू यस्ता हुनेछन् जुन संसद् समय समयमा विधिद्वारा परिनिश्चित गरिन्छ अनि जबसम्म त्यसलाई यसप्रकार परिनिश्चित गरिंदैन तबसम्म ^४[त्यही हुनेछ जुन संविधान (चौवालीस संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १५ लागू हुनु भन्दा ठीक अधि त्यस सदनको अनि सदस्यहरूका अनि समितिहरूका थिए] ।

४. जुन व्यक्तिहरूलाई यस संविधानको आधारमा संसद्को कुनै सदन अथवा उसको कुनै समितिमा बोल्ने अनि त्यसका कार्यवाहीहरूमा यदि भाग लिने अधिकार भए यसको सम्बन्धमा खण्ड (१) खण्ड (२) अनि खण्ड (३) को उपबन्ध त्यही प्रकार लागू हुन्छ जुन प्रकार त्यो संसद् सदस्यहरूका सम्बन्धमा लागू हुन्छ ।

१०६. सदस्यहरूका तलब अनि भत्ता - संसदका प्रत्येक सदनका यस्ता तलब अनि भत्ता जुन संसदले समय समयमा विधिद्वारा निर्धारित गर्छ अनि जबसम्म यस सम्बन्धमा यस प्रकारको व्यवस्था गरिंदैन, तबसम्म यस्ता भत्ता, यस्ता दरहरूबाट अनि यस्ता शर्तहरूमा, जुन भारत डोमिनियनको संविधान सभा सदस्यहरूलाई यस संविधानको शुरू हुन अघिदेखि नै लागू थियो, पाउने हकदार हुनेछ ।

१. संविधान (बाउन्सौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ३ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) (२) यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूको लागि "कोष्ठक, अंक अनि शब्दहरूका स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (बाउन्सौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ३ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) अन्तस्थापित संशोधित भएर उपरोक्त रूपमा आयो ।

३. अनुच्छेद १०३ संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २० द्वारा (३.१.१९७७ देखि) त्यसपछि संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा १४ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) संशोधित भएर उपरोक्त रूपमा आयो ।

४. संविधान (चौवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १५ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

विधायी प्रक्रिया

१०७. विधेयकहरू पुर स्थापन अनि पारित गरिने सम्बन्धमा उपबन्ध - (१) धन विधेयकहरू अनि अन्य वित्त विधेयकहरूको सम्बन्धमा अनुच्छेद १०९ अनि ११७ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि कुनै विधेयक संसदका कुनै पनि सदनमा आरम्भ हुन सक्नेछ।

(२) अनुच्छेद १०८ अनि अनुच्छेद १०९ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि, कुनै विधेयक संसदका सदनहरू द्वारा तबसम्म पारित गरेको ठानिने छैन जबसम्म संशोधन बिना अथवा केवल यस्ता संशोधनहरूसहित जसमाथि दुवै सदन सहमत भएका छन् त्यसमाथि दुवै सदन सहमत नहुन सक्थे।

(३) संसदमा लम्बित विधेयक सदनहरूका सत्रावसनको कारण व्यपगत हुने छैन।

(४) राज्य सभामा लम्बित विधेयक जसलाई लोक सभाले पारित गरेको छैन भने, लोक सभा विघटन हुँदा व्यपगत हुँदैन।

(५) कुनै विधेयक जुन लोक सभामा लम्बित छ अथवा जुन लोक सभा द्वारा पारित गरिएको छ अनि राज्य सभामा लम्बित छ, अनुच्छेद १०८ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि लोकसभा विघटन भए तापनि व्यपगत हुनेछ।

१०८. कतिपय मामलामा दुवै सदनहरूका संयुक्त बैठक - (१) यदि कुनै विधेयकलाई एक सदनद्वारा पारित गरिने अनि दोस्रो सदनमा स्थानान्तरित गरिए पश्चात् -

(क) दोस्रो सदनद्वारा विधेयक अस्वीकार गरिएको छ, अथवा

(ख) विधेयकमा गरिने संशोधनहरूको विषयमा दुवै सदन अन्तिम रूपले असहमत भएको छ, अथवा

(ग) दोस्रो सदनको विधेयक प्राप्त भएको तारिक देखि उद्घारा विधेयक पारित नगरी ६ महीनाभन्दा बेसी बितेर गएको छ, तब यस अवस्था बाहेक जसमा लोक सभा विघटन भएको कारण विधेयक व्यपगत भएको छ भने, राष्ट्रपतिले विधेयक माथि बिचार विमर्श गर्ने अनि मत दिने प्रयोजनको लागि सदस्यहरूलाई संयुक्त बैठकमा अधिवेशित हुनको लागि आह्वान गरेर आफ्नो आशयको सूचना यदि उनीहरू बैठकमा भए सदशद्वारा यदि बैठकमा नभए लोक अधिसूचनाद्वारा दिइनेछ :

यद्यपि, यस खण्डका कुनै पनि कुरो धन विधेयकमा लागू हुनेछैन

(२) ६ महीनाको यस्तो अवधि गणना गर्दा जुन खण्ड (१) मा निर्दिष्ट छ, कुनै यस्तो अवधिको हिसाबमा लिइँदैन, जसमा उक्त खण्डको उपखण्ड (ग) मा निर्दिष्ट सदन सत्रावसित अथवा निरन्तर चारभन्दा अधिक दिनको लागि स्थगित गरिनेछ।

(३) यदि राष्ट्रपतिले खण्ड (१) को अधीन सदनहरूका संयुक्त बैठकमा अधिवेशित हुनलाई आह्वानको लागि आफ्नो आशयको सूचना दिएको भए कुनै पनि विधेयकमाथि पहिले कार्यवाही गरिने छैन; यद्यपि राष्ट्रपतिले आफ्नो अधिसूचनाको तारीख पछि कुनै समय सदनहरूलाई अधिसूचनामा तोकिएका प्रयोजनको लागि संयुक्त बैठकमा अधिवेशित हुनलाई आह्वान गर्न सक्नेछ अनि यदि उसले यसो गर्छ भने सदन त्यही अनुसार अधिवेशित हुनेछ।

(४) यदि सदनहरूका संयुक्त बैठकमा विधेयक यस्ता संशोधनहरूसहित यदि केही भए जसमा संयुक्त बैठकमा सहमति हुन जानेछ, दुवै सदनहरूको उपस्थिति अनि मत दिनेवाला सदस्यहरूको मोठ संख्याको बहुमतद्वारा पारित भएमा यस संविधानका प्रयोजनहरूको लागि ती दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरिएको ठानिनेछ, यद्यपि, संयुक्त बैठकमा -

(क) यदि विधेयक एक सदनदेखि पारित गरिए पछि दोस्रो सदन द्वारा संशोधनहरूसहित पारित गरिएन भने अनि त्यस सदनलाई, जसमा त्यसको शुरू भएको थियो, फिर्ता दिइएन भने यस्ता संशोधनहरू देखि बेग्लै (यदि केही भए), जुन विधेयक पारित हुनमा ढिलाई भएको कारण आवश्यक भएमा, विधेयकमा कुनै अरु संशोधन प्रस्थापित गरिने छैन;

(ख) यदि विधेयक यस प्रकार पारित गरिएर फिर्ता गरिएमा विधेयकमा केवल पूर्वोक्त संशोधन अनि यस्ता अन्य संशोधन, जुन ती विषयहरूमा अनुकूल छ जसमा सदनहरूमा सहमति नभए प्रस्थापित गरिनेछ अनि पीठासीन व्यक्तिको यस बारेमा निश्चय अन्तिम हुनेछ कि जुन चाहिँ संशोधन यस खण्डको अधीन ग्रहणीय छ।

(५) सदनहरूमा संयुक्त बैठकमा अधिवेशित हुनलाई आह्वान गर्न आफ्नो आशयलाई राष्ट्रपतिको सूचना पछि लोक सभाको विघटन बीचमा भइगए पनि यस अनुच्छेदको अधिन संयुक्त बैठक हुन सक्ने छ अनि यसमा विधेयक पारित हुन सक्नेछ।

१०९. धन विधेयकहरूको सम्बन्धमा विशेष प्रक्रिया - (१) धन विधेयक राज्य सभामा पुर्नस्थापित गरिने छैन।

(२) धन विधेयक लोक सभाद्वारा पारित गरिए पश्चात राज्य सभामा यसको सिफारिशको लागि पठाइनेछ अनि राज्य सभा विधेयक प्राप्तिको तारीखदेखि चौध दिनभित्र विधेयकलाई आफ्ना सिफारिशहरूसहित लोक सभामा पठाइदिनेछ अनि यसो भएमा लोक सभा, राज्य सभाले सम्पूर्ण या कतिपय सिफारिशहरू स्वीकार अथवा अस्वीकार गर्न सक्नेछ ।

(३) यदि लोक सभाले राज्य सभाका कुनै सिफारिशलाई स्वीकार गर्छ भने धन विधेयक राज्य सभाद्वारा सिफारिश गरिए अनि लोक सभाद्वारा स्वीकार गरिए संशोधनहरूसहित दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरिएको मानिनेछ ।

(४) यदि लोक सभा, राज्य सभाको कुनैको पनि सिफारिस स्वीकार भएमा धन विधेयक, राज्य सभाद्वारा सिफारिस गरिएका संशोधन बिना, दुवै सदनहरूद्वारा त्यस रूपमा पारित गरिएको संझिनेछ जसमा त्यो लोकसभाद्वारा पारित गरिएका थिए ।

(५) यदि लोक सभाद्वारा पारित अनि राज्य सभामा यसका सिफारिसको लागि स्थानान्तरित धन विधेयक उक्त चौध दिनको अवधिभित्र लोक सभालाई फिर्ता गरिएन भने उक्त अवधि समाप्त भएपछि ती दुवै सदनबाट त्यस रूपमा पारित गरिएको संझिनेछ जसरी त्यो लोक सभाद्वारा पारित गरिएको थियो ।

११०. “धन विधेयक” को परिभाषा - (१) यस अध्यायका प्रयोजनको लागि कुनै विधेयकलाई धन विधेयक संझिनेछ, यदि त्यसमा निम्नलिखित सम्पूर्ण अथवा कुनै पनि विषयहरूसित सम्बन्धित प्रावधान भएको खण्डमा, अथवा

(क) कुनै शुल्कको अधिरोपण, उत्सादन, परिहार परिवर्तन अथवा विनियमन:

(ख) भारत सरकारद्वारा धन उधारो लिने अथवा कुनै मियाद दिनका विनियमन अथवा भारत सरकारले आफू माथि लिएको अथवा लिन पर्ने कुनै वित्तीय बाध्यताहरूसित सम्बन्धित विधिको संशोधन :

(ग) भारतका संचित निधि अथवा आकस्मिकता निधिको अभिरक्षा, यस्ता कुनै निधिभित्र धन जम्मा गर्नु अथवा त्यसबाट धन निकाल्नु :

(घ) भारतको संचित निधिभित्र देखि धनको विनियोग :

(ङ) कुनै व्ययलाई भारतको संचित निधिमाथि भार व्यय धोषित गर्नु अथवा यस्तो रूपिया बढाउनु :

(च) भारतको संचित निधि अथवा भारतको लोक लेखामध्ये धन प्राप्त गर्नु अथवा यस्तो धनको अभिरक्षा अथवा निर्गमन अथवा संघ या राज्यका लेखाहरूको संपरीक्षा : अथवा

(छ) उपखण्ड (क) देखि उपखण्ड (च) मा विनिर्दिष्ट कुनै विषयका आनुषांगिक कुनै विषय ।

(२) कुनै विधेयक केवल यसकारण धन विधेयक संझिने छैन कि ती जरिमानाहरू अथवा अन्य सजायहरूका अधिरोपण अथवा अनुज्ञप्तिहरूका लागि शुल्कहरूको माँगको अथवा भुगतानका प्रावधान गर्छ अथवा यस कारण धन विधेयक संझिने छैन त्यो स्थानीय प्राधिकारी अथवा निकायबाट स्थानीय प्रयोजनहरूका लागि कुनै शुल्कको अधिरोपण, उत्सादन, परिहार, परिवर्तन वा विनियमनका उपबन्ध गरिनेछ ।

(३) यदि यो प्रश्न उठ्छ कुनै विधेयक धन विधेयक हो या होइन त्यसमाथि लोक सभाको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ ।

(४) जब धन विधेयक अनुच्छेद १०९ को अधीन राज्यसभालाई पारेषित गरिन्छ अनि त्यो अनुच्छेद १११ अनुसार अनुमतिको लागि राष्ट्रपतिको सामु प्रस्तुत गरिन्छ, तब प्रत्येक धन विधेयक माथि लोक सभाको अध्यक्षको हस्ताक्षर सहित यो प्रमाण पृष्ठांकित गरिनेछ कि यो धन विधेयक हो ।

१११. विधेयकहरूमाथि अनुमति - जब कुनै विधेयक संसद्का सदनहरूद्वारा पारित गरिन्छ ब त्यो राष्ट्रपतिका समक्ष प्रस्तुत गरिनेछ अनि राष्ट्रपतिले घोषित गर्नेछ त्यस विधेयकमाथि अनुमति दिनेछ अथवा अनुमति दिने छैन :

यद्यपि, राष्ट्रपतिले अनुमतिको लागि आफ्नो समक्ष विधेयक प्रस्तुत गरिसके पछि जतिसक्दो चाँडै त्यस विधेयकलाई यदि त्यो धन विधेयक होइन भने सदनहरूमा यस सन्देशसित फिर्ता गर्न सक्नेछ कि त्यस विधेयक माथि उसको कुनै पनि विनिर्दिष्ट उपबन्धहरूमाथि पुनर्विचार गरिन्छ अनि विशिष्टतया कुनै यस्ता संशोधनहरू पुर स्थापना गर्ने आवश्यकता माथि विचार गरिन्छ जुनचाहिँ उसले आफ्नो सदेशमा सिफारिस गरेका छन् । जब विधेयक यस प्रकारले फिर्ता गरिन्छ तब सदनले विधेयकमाथि तदनुसार पुनर्विचार गर्नेछ अनि यदि विधेयक सदनहरूबाट संशोधनसहित अथवा त्यसो नगरीकन फेरि पारित गरेर राष्ट्रपतिको सामु अनुमतिको लागि प्रस्तुत गरिए राष्ट्रपतिले त्यसमाथि अनुमति दिने छैन

आर्थिक विषयहरूका सम्बन्धमा प्रक्रिया

११२. वार्षिक आर्थिक विवरण - (१) राष्ट्रपति प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा संसद्का दुवै सदनहरूका समक्ष भारत सरकारका त्यस वर्षका प्राक्कलित प्राप्तिहरू अनि खर्चका विवरण राखिनेछ जसलाई यस भागमा “वार्षिक आर्थिक विवरण” भनिएको छ ।

(२) वार्षिक आर्थिक विवरणमा दिइएका खर्चका प्राक्कलनहरूमा -

(क) यस संविधानमा भारतका संचित निधिमा भारत व्ययको रूपमा वर्णित व्ययको पूर्तिको लागि चाहिने राशीहरू, अति

(ख) भारतको संचित निधि भित्रै गरिने प्रस्थापित अन्य व्ययको पूर्तिको लागि अपेक्षित राशीहरू पृथक् पृथक् देखिन्छ अनि राजस्व लेखा हुनेवालाको व्ययका अन्य व्ययबाट भेद गरिनेछ।

(३) निम्नलिखित खर्च भारतको सञ्चित निधिमा भार हुने खर्च हुनेछ, अथवा

(क) राष्ट्रपतिका उपलब्धिहरू अनि भत्ता तथा उनको पदसित सम्बन्धित खर्च;

(ख) राज्य सभाका सभापति अनि उप सभापतिको तथा लोक सभाका अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका तलब अनि भत्ता;

(ग) यस्तो ऋण भार जसको दायित्व भारत सरकारमाथि छ, जस अन्तर्गत व्याज, निक्षेप निधि भार अनि मोचन भार तथा उधारो लिने अनि ऋण सेवा अनि ऋण मोचनसित सम्बन्धित अन्य खर्च भए;

(घ) (i) उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूलाई अथवा उनीहरूका सम्बन्धमा भुगतान हुने तलब, भत्ता अनि पेन्सन;

(ii) फेडरल न्यायालयका न्यायाधीशहरूलाई अथवा उनका सम्बन्धमा भुगतान गरिने पेन्सन;

(iii) त्यस उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूका अथवा उनीहरूका सम्बन्धमा दिइने पेन्सन, जुन भारतका राज्यक्षेत्र अन्तर्गत कुनै क्षेत्रको सम्बन्धमा अधिकारिताका प्रयोग गरिन्छ अथवा जुन ^१[भारत डोमिनियनका राज्य पालवाला प्रान्त] अन्तर्गत कुनै क्षेत्रको सम्बन्धमा यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा पहिले कुनै पनि समय अधिकारिताको प्रयोग गर्दै थिए;

(ङ) भारतका नियंत्रक महालेखा परीक्षकलाई अथवा उसको सम्बन्धमा भुगतान गरिने तलब, भत्ता अनि पेन्सन;

(च) कुनै न्यायालय अथवा मध्यस्थम अधिकरणको निर्णय डिक्री अथवा पंचाटको सन्तुष्टिको लागि चाहिएका धनहरू।

(छ) कुनै अरू खर्च जुन यस संविधानद्वारा अथवा संसद्द्वारा यस प्रकारको दायित्व धोषित गरिन्छ।

११३. संसद्मा प्राक्कलनहरू सम्बन्धमा प्रक्रिया -

(१) प्राक्कलनहरूमध्ये जति प्राक्कलन भारतको संचित निधिमा लाग्ने खर्चदेखि सम्बन्धित भए त्यो संसद्मा मतदानको लागि राखिदैन, तर पनि यस खण्डमा कति कुरा यो अर्थ पनि लगाउन सकिदैन त्यो संसद्का कुनै सदनमा ती प्राक्कलनहरू मध्ये कुनै पनि प्राक्कलनमाथि चर्चाको व्याख्या गर्नेछ।

(२) उक्त प्राक्कलनहरूमा जति प्राक्कलन अरू खर्चहरूसित सम्बन्धित छ ती लोक सभाको समक्ष अनुदानहरूका मांगहरूको रूपमा राखिन्छ अनि लोक सभाको अधिकार हुनेछ कि ती कुनै पनि मांगलाई अनुमति दिनु अथवा अस्वीकार गर्नु अथवा त्यसमा तोकिएका कुनै प्रकारका यागलाई कम गरेर अनुमति दिनु।

(३) कुनै अनुदानको मांग राष्ट्रपतिको सिफारिसमा गरिनेछ, अन्यथा गरिने छैन।

११४. विनियोग विधेयक - (१) लोक सभाद्वारा अनुच्छेद ११३को अधीन अनुदान गरिए पछि जति सक्दो चाँडो भारतको संचित निधिबाट -

(क) लोक सभाद्वारा यस प्रकार गरिएका अनुदानहरूलाई, अनि

(ख) भारतका संचित निधिमाथि भारत, तर संसद समक्ष पहिलो राखिएको विवरणमा देखाइएको रकमबाट कुनै पनि हालतमा अनावश्यक खर्चको पूर्तिको लागि चाहिएको सबै धनराशीहरूका विनियोगको उपबन्ध गर्नको लागि विधेयक फेरि स्थापित गरिने छ।

(२) यस प्रकार गरिएको कुनै अनुदानको खर्चको रकममा परिवर्तन गर्न वा अनुदानको लक्ष्य बदल्न अथवा भारतको संचित निधिमा लाग्ने खर्चको रकममा परिवर्तन गर्ने प्रभाव राख्ने कुनै संशोधन यस्तो कुनै विधेयकमा संसद्का कुनै सदनमा प्रस्थापित गरिदैन अनि पीठासीन व्यक्तिको विनिश्चय यस विषयमा अन्तिम हुनेछ कि कुनै संशोधन यस खण्ड अनुसार अग्राह्य हुन्छ अथवा हुँदैन।

(३) अनुच्छेद ११५ अनि अनुच्छेद ११६ का उपबन्धहरूका अधीन रहेर पनि भारतका संचित निधिमा यस अनुच्छेदका उपबन्धहरू अनुसार पारित विधिद्वारा गरिएको विनियोगका अधीन नै कुनै पनि धन निकालिने छ, नभए निकालिने छैन।

११५. अनुपूरक, अतिरिक्त या अधिक अनुदान - (१) यदि

(क) अनुच्छेद ११४का उपबन्धहरू अनुसार बनाइएको कुनै विधिद्वारा कुनै विशिष्ट सेवामा चालू आर्थिक वर्षको

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग 'क' मा विनिर्दिष्ट राज्यको तत्स्थानी प्रान्त" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

लागि गरिने प्राधिकृत कुनै रकम त्यस वर्षका प्रयोजनहरूको लागि अपर्याप्त पाइए अथवा त्यस वर्षका वार्षिक वित्तीय विवरणमा ठीक ध्यान नदिएर कुनै नयाँ सेवामा अतिरिक्त खर्चको चालू वित्तीय वर्षको लागि आवश्यकता जन्मेको छ, अथवा

(ख) कुनै वित्तीय वर्षको लागि कुनै सेवामा त्यस वर्ष त्यस सेवाको लागि अनुदान गरिएको रकम भन्दा अझ बेसी कुनै धन खर्च भएको छ, तब राष्ट्रपतिले यस्तो स्थितिमा संसद्का दुवै सदनका समक्ष त्यस खर्चको अनुमानित रकम देखाउने वाला विवरण राखिनेछ अथवा लोक सभामा यस्ता अधिकताको लागि माँग गराउनेछ ।

(२) यस्तो कुनै विवरण अथवा खर्चका मांगको सम्बन्धमा तथा भारतका संचित निधि भित्र नै यस्तो खर्च अथवा यस्तो मांग सित सम्बन्धित अनुदानको पूर्तिको लागि धनको विनियोग प्राधिकृत गर्नको लागि बनाइने कुनै विधिको सम्बन्धमा पनि अनुच्छेद ११२, ११३ अनि अनुच्छेद ११४ का उपबन्ध त्यस्तै प्रभावी हुन्छ जसरी त्यो वार्षिक वित्तीय विवरण अनि त्यसमा वर्णित व्यय अथवा कुनै अनुदानको कुनै मांगको सम्बन्धमा अनि भारतका संचित निधिमार्फत व्यय अथवा अनुदानको पूर्तिको लागि धनको विनियोग प्राधिकृत गर्नको लागि बनाइने विधिको सम्बन्धमा प्रभावकारी छ ।

११६. लेखानुदान प्रत्ययानुदान अनि अपवादानुदान - (१) यस अध्यायका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कतिपय कुरा भए तापनि लोक सभाका

(क) कुनै पनि आर्थिक वर्षका भागको लागि अनुमानित खर्चको सम्बन्धमा कुनै अनुदान त्यस अनुदानको लागि मतदान गर्नका लागि अनुच्छेद ११३ मा निर्धारित प्रक्रिया अनुसार नभइजेलसम्म अनि त्यस खर्चको सम्बन्धमा अनुच्छेद ११४ का उपबन्धहरू नुा बधि परित भइजेलसम्म, अग्रिम दिनलाई;

(ख) जब कुनै सेवाको महत्व अथवा त्यसको अनिश्चित रूपको कारण मांग यस्तो प्रकारको वर्णन गर्न सकिँदैन जुन वार्षिक आर्थिक विवरणमा साधारणतः दिइन्छ, तब भारतका सम्पत्तिस्रोतहरूमाथि अप्रत्याशित माँगको पूर्ति को लागि अनुदान गर्न ;

(ग) कुनै आर्थिक वर्षको चालू सेवा जुन अनुदान भाग होइन, यस्तो कुनै अपवादानुदान गर्ने शक्ति हुनेछ अनि जुन प्रयोजनको लागि उक्त अनुदान गरिएको छ उसको लागि भारतको संचित निधिमार्फत धन निकाल्न विधिद्वारा प्राधिकृत संसदको शक्ति हुनेछ ।

(२) खण्ड (१) को अधीन गरिने कुनै अनुदान अनि त्यस खण्ड अधीन बनाइने कुनै पनि विधिको सम्बन्धमा अनुच्छेद ११३ अनि अनुच्छेद ११४ को उपबन्धको त्यस्तै प्रभाव हुनेछ जस्तो वार्षिक वित्तीय विवरणमा वर्णित कुनै खर्चको विषयमा कुनै अनुदान गर्ने सम्बन्धमा भारतको संचित निधिभित्रबाट यस्तो खर्च पूर्तिको लागि धनको लगानी प्राधिकृत गर्नलाई बनाइने विधिको सम्बन्धमा प्रभावी हुन्छ ।

११७. वित्त विधेयकहरूको बारेमा विशेष उपबन्ध - (१) अनुच्छेद ११० को खण्ड (१) को उपखण्ड (क) देखि उपखण्ड (च) मा निर्धारित कुनै विषयको लागि उपबन्ध गर्ने विधेयक अथवा संशोधन राष्ट्रपतिको सिफारिश देखि पुरःस्थापित अथवा प्रस्तावित गरिनेछ यसो नभएमा यस्तो उपबन्ध गर्ने विधेयक राज्य सभामा पुरःस्थापित गरिने छैन :

यद्यपि, कुनै शुल्क धटाउनु अथवा उत्पादन गर्नको लागि उपबन्ध गर्ने कुनै संशोधनको प्रस्तावको लागि यस खण्डको अधीन सिफारिसको आशा हुँदैन ।

(२) कुनै विधेयक या संशोधन उक्त विषयहरूमा कसैको लागि उपबन्ध गर्ने केवल यसकारणले मात्र संझिइने छैन कि त्यो जरिमाना अथवा अरू आर्थिक सजायहरूको अधिरोपणको अथवा अनुज्ञापतिहरूका लागि शुल्कहरूद्वारा गरिएका सेवाहरूका लागि शुल्कका माँग अथवा त्यसका भुगतानीको उपबन्ध गर्छ अथवा यसकारण संझिइने छैन कि त्यो कुनै स्थानीय प्राधिकारी अथवा निकायद्वारा स्थानीय प्रयोजनहरूका लागि कुनै शुल्कको अधिरोपण, उत्पादन, परिहार, परिवर्तन या विनियमनको उपबन्ध गर्छ ।

(३) जुन विधेयकको अधिनियमित अनि प्रवर्तित गरिँदा भारतको संचित निधिभित्रबाट खर्च गर्न, पर्नेछ त्यो विधेयक संसद्का कुनै सदनद्वारा तबसम्म पारित गरिने छैन जबसम्म यस्ता विधेयकमाथि विचार गर्नको लागि त्यस सदनदेखि राष्ट्रपतिले सिफारिस गरेको छैन ।

साधारण प्रक्रिया

११८. प्रक्रियाको नियम - (१) यस संविधानका उपबन्धहरू अधीनमा रहँदा रहदै पनि संसद्का प्रत्येक सदन आफ्नो प्रक्रिया अनि आफ्नो कार्य संचालन विनियमनको लागि नियम बनाउन सक्ने छ ।

(२) जबसम्म खण्ड (१) अनुसार नियम बनाइँदैन तबसम्म यस संविधानको प्रारम्भको ठीक पहिले भारत डोमिनियनका

विधान मण्डलको सम्बन्धमा जुन प्रक्रियाको नियम अनि स्थायी आदेश प्रवृत्त थिए ती यस्ता संशोधनहरू अनि अनुकूलनहरू अनुसार रहेता पनि संसद्का सम्बन्धमा प्रभावशाली हुनेछ जसमा, यथास्थिति राज्य सभाका सभापति अथवा लोक सभाका अध्यक्षले त्यसमा गर्नसक्छ।

(३) राष्ट्रपति राज्य सभाका सभापति अनि लोक सभाका अध्यक्षसित परामर्श गरेपछि दुवै सदनका संयुक्त बैठकसित सम्बन्धित अनि तिनमा परस्पर संचारसित सम्बन्धित प्रक्रियाको नियम बनाउन सक्नेछ।

(४) दुवै सदनका संयुक्त बैठकमा लोक सभाका अध्यक्ष अथवा उसको अनुपस्थितिमा यस्तो व्यक्ति पीठासीन हुनेछ जसको खण्ड (३) को अधीन बनाएका प्रक्रियाका नियमहरूका अनुसार अवधारण गरिनेछ।

११९. संसद्मा वित्तीय कार्य सम्बन्धी प्रक्रियाको विधिद्वारा विनियमन -

संसद्, वित्तीय कार्यको समयभित्र पूरा गर्ने प्रयोजनको लागि कुनै वित्तीय विषयसित सम्बन्धित अथवा भारतको संचित निधिभिन्नबाट धनको विनियोग गर्नको लागि कुनै विधेयकसित सम्बन्धित, संसद्को प्रत्येक सदनको प्रक्रिया अनि कार्य संचालनको विनियमन विधिद्वारा गर्न सक्नेछ। तथा यदि जहाँसम्म यस प्रकारले बनाइएका कुनै विधिको कुनै उपबन्ध अनुच्छेद ११८ को खण्ड (१) को अधीन संसद्का कुनै सदनद्वारा बनाएका नियमदेखि अथवा त्यस अनुच्छेदका खण्ड (२) को अधीन संसद्को सम्बन्धमा प्रभाव पार्ने कुनै नियम अथवा स्थायी आदेशसित प्रतिकूल भएमा त्यसको लागि यस्तो उपबन्ध सफल (अभिभावी) हुनेछ।

१२०. संसद्मा प्रयोग गरिने भाषा - (१) भाग १७ मा कतिपय कुरा भए तापनि साथै अनुच्छेद ३४८ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि संसद्मा कार्य हिन्दी अथवा अंग्रेजीमा गरिनेछ;

यद्यपि, परिस्थिति अनुसार राज्य सभाका सभापति अथवा लोक सभाका अध्यक्ष अथवा त्यस रूपमा काम गर्ने व्यक्ति कुनै पनि सदस्यलाई, जसले हिन्दीमा अथवा अंग्रेजीमा आफ्नो अभिव्यक्ति पूर्णरूपले प्रकट गर्न सक्तैन भने उसलाई आफ्नो मातृभाषामा नै सदनलाई सम्बोधित गर्ने अनुमति दिन सक्नेछ।

(२) जबसम्म संसद्ले विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गर्दैन तबसम्म यो संविधानको प्रारम्भदेखि पन्ध्र वर्षको अवधि समाप्त भए पश्चात् यो अनुच्छेद यसरी मानिलिउँ “वा अंग्रेजीमा” भन्ने शब्दहरूलाई त्यसबाट लोप गरिदिएको होस्।

१२१. संसद्मा चर्चामाथि निबन्धन - उच्चतम न्यायालय वा कुनै उच्च न्यायालयका कुनै न्यायाधीशको, आफ्ना कर्तव्यहरूको निर्वहनमा गरिएको आचरणको विषयमा संसद्मा कुनै चर्चा यसमा यसकै पछि उपबन्धित रीतिबाट त्यस न्यायाधीशलाई हटाउने प्रार्थना गर्ने समावेदनलाई राष्ट्रपतिका समक्षमा प्रस्तुत गर्ने प्रस्ताव माथि नै हुनेछ, अन्यथा हुँदैन।

१२२. न्यायालयहरूद्वारा संसद्का कार्यवाहीहरू जाँच नगरिनु - (१) संसद्का कुनै कार्यवाहीलाई विधि मान्यताका प्रक्रियाका कुनै अभिकथित अनियमितताको आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन।

(२) संसद्का कुनै अधिकारी या सदस्य, जसमा यस संविधानद्वारा अथवा यसको अधीन संसद्मा प्रक्रिया अथवा कार्य संचालनको विनियमन गर्ने अथवा व्यवस्था बनाइ राख्ने शक्तिहरू निहित छ, तिनै शक्तिहरू आफैद्वारा प्रयोगको विषयमाथि कुनै न्यायालयको आधिकारिकताको अधीन हुने छैन।

अध्याय ३ - राष्ट्रपतिका विधायी शक्तिहरू

१२३. संसद्का विश्रान्तिकालमा अध्यादेश जारी गर्ने राष्ट्रपतिको शक्ति - (१) संसद्का दुवै सदन सत्रमा भएको समयलाई छोडेर यदि कुनै समय राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन जान्छ कि यस्तो परिस्थिति उपस्थित भए जसको कारण तुरन्त कारवाई गर्न त्यसको लागि आवश्यक भए यस्तो अध्यादेश प्रख्यापित गर्न सक्नेछ जुन चाहिँ ती परिस्थितिहरूमा अपेक्षित छन्।

(२) यस अनुच्छेद अनुसार जारी अध्यादेशको त्यही बल अनि प्रभाव हुनेछ जुन संसद्का अधिनियमको हुनेछ, तर प्रत्येक यस्तो अध्यादेश -

(क) संसद्का दुवै सदनका समक्ष राखिनेछ अनि संसद् फेरि समवेत हुनभन्दा ६ सप्ताहको समाप्त अथवा यदि त्यस अवधिका समाप्ति पहिले नै दुवै सदनले त्यसको अनुमोदनको संकल्प पारित गरिदिएमा, तब यसमा दोस्रो संकल्प पारित भएमा चालु हुने छैन : अनि

(ख) राष्ट्रपतिद्वारा कुनै पनि समय फिर्ता लिन सक्नेछ।

स्पष्टीकरण - जब संसदको सदन भित्र भित्र तारीखका पुन समवेत हुनको लागि निमन्त्रण गरिन्छ तब यस खण्डमा आवश्यकताको लागि ६ सप्ताहको अवधिको गणना ती तारीखभित्रमा पछिल्लो तारीखबाट गरिनेछ।

(३) यदि जबसम्म यस अनुच्छेद अनुसार अध्यादेश कुनै यस्तो उपबन्ध गरेको भए जसलाई अधिनियमित गर्नलाई संसद यस संविधान अनुसार सक्षम नभएसम्म त्यो अध्यादेश शून्य हुनेछ।

१*

*

*

*

*

अध्याय ४ - संघको न्यायपालिका

१२४. उच्चतम न्यायालयको स्थापना अनि गठन - (१) भारतको एक उच्चतम न्यायालय हुनेछ जुन भारतका मुख्य न्यायमूर्ति अनि जबसम्म संसदविधिद्वारा अधिक संख्या बढाउन घोषणा गर्दैन तबसम्म सातजना ^२ न्यायाधिश मिलेर बनिनेछ।

(२) उच्चतम न्यायालयका तर्फबाट राज्यहरूका उच्च न्यायालयहरूका यस्ता न्यायाधीशहरूसित परामर्श गरेपछि जससित राष्ट्रपति यस प्रयोजनको लागि परामर्श गर्न आवश्यक सम्मन्छ, राष्ट्रपतिले आफ्नो हस्ताक्षर अनि मुद्रासहित अधिपत्र जारी गरेर उच्चतम न्यायालयका प्रत्येक न्यायाधीशलाई नियुक्त गर्नेछ अनि ती न्यायाधीश तबसम्म पदमा रहनेछन् जबसम्म पैंसठ्ठ वर्षको आयु सीमा पार गर्दैनन्।

यद्यपि मुख्य न्यायमूर्ति नियुक्ति बाहेक अन्य न्यायमूर्तिका नियुक्तिको अवस्थामा भारतको मुख्य न्यायाधीशसित सदैव परामर्श लिन पर्नेछ :

त्यस बाहेक -

(क) कुनै पनि न्यायाधीशले राष्ट्रपतिलाई आफ्नो हस्ताक्षरसहितको लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछन्;

(ख) कुनै पनि न्यायाधीशलाई खण्ड (४) मा उपबन्धित रीतिद्वारा उसको पदबाट हटाउन सकिनेछ।

^३[(२क) उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशको आयु यस्ता प्राधिकारी द्वारा अनि यस्तो रीतिद्वारा निर्धारित गर्न सकिनेछ जसलाई संसद विधिद्वारा उपबन्ध गरिन्छ।

(३) कुनै व्यक्ति उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा नियुक्तिको लागि तब नै योग्य हुनेछ जब उ भारतको नागरिक हुन्छ, अनि -

(क) कुनै उच्च न्यायालयका यस्ता दुई अथवा न्यायालयहरूमा कम्तीको पाँच वर्ष सम्म लगातार रूपले न्यायाधीश रहेको छ अनि

(ख) कुनै उच्च न्यायालयका अथवा यस्ता दुई या अधिक न्यायालयमा लगातार कम्तीको दश वर्षसम्म अधिवक्ता रहेको छ; अथवा

(ग) राष्ट्रपतिको मतमा पारंगत विधिवेत्ता भए।

स्पष्टीकरण १ - यस खण्डमा “उच्च न्यायालय” भन्नाले त्यो उच्च न्यायालय अभिप्रेत हुन्छ जुन भारतको राज्य क्षेत्रका कुनै भागमा अधिकारिता प्रयोग गर्छ, अथवा यस संविधानको शुरूदेखि पहिलेको समय प्रयोग गर्थे।

स्पष्टीकरण २ - यस खण्डका प्रयोजनको लागि, कुनै व्यक्ति अधिवक्ता रहेको समय गणना गर्दा त्यो अवधि पनि सम्मिलित गरिनेछ जुन समय कुनै व्यक्ति अधिवक्ता भएपछि यस्तो न्यायिक पद ग्रहण गरेको छ जुन जिल्ला न्यायाधीशको पदभन्दा तल्लो दर्जाको होइन।

(४) उच्चतम न्यायालयका कुनै न्यायाधीशलाई उसको पदबाट तबसम्म हटाइने छैन, जबसम्म प्रमाणित दुर्व्यवहार अथवा असमर्थताको आधारमा यसरी हटाउनको लागि संसदका प्रत्येक सदनद्वारा आफ्नो मोट सदस्य संख्याको बहुमतद्वारा तथा उपस्थित तथा मत दिनेवाला सदस्यहरूको कम से कम दुई तिहाई बहुमतद्वारा समर्थित समावेदन, राष्ट्रपतिको सामु त्यही सत्रमा राखेमा राष्ट्रपतिले आदेश नदिए उच्चतम न्यायालयका कुनै न्यायाधीशलाई उसको पदबाट तबसम्म हटाइने छैन।

(५) संसद खण्ड (४) को अधीन कुनै समावेदन राख्ने तथा न्यायाधीशका कदाचार अथवा असमर्थताको अन्वेषण तथा साबित गर्ने प्रक्रियालाई विधिद्वारा विनियमन गर्न सक्नेछ।

(६) उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीश हुनको लागि नियुक्त प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो पद ग्रहण गर्न अघि राष्ट्रपति अथवा उनीद्वारा यस प्रयोजनका निमित्त नियुक्त व्यक्तिको समक्ष तेश्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनको लागि दिइएका प्ररूप अनुसार शपथ लिनेछ, अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछ अनि त्यसमा हस्ताक्षर गर्नेछ।

(७) कुनै व्यक्ति जसले उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा पद धारण गरेको छ, भारतका राज्य क्षेत्रभित्रका कुनै न्यायालयमा अथवा कुनै प्राधिकारीको समक्ष अभिवचन अथवा कार्य गर्ने छैन।

१. संविधान (अड्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा २ द्वारा खण्ड (४) अन्तःस्थापित गरियो अनि संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १६ द्वारा (२०-६-१९७९) देखि यसलाई हटाइयो।

२. १९८६ को अधिनियम सं. २२ को धारा २ अनुसार अब यो संख्या ‘पच्चीस’ हो।

३. संविधान (पन्द्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

१२५. न्यायाधीशहरूको वेतन इत्यादि - ^१[(१) उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूका यस्ता वेतनहरूको भुगतान गरिनेछ जुन संसद विधिद्वारा निर्धारित हुन्छ अनि जबसम्म यसको निमित्त यस प्रकार उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म यस्ता वेतनहरू भुगतान गरिन्छ जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट गरिएको छ।]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश यस्ता विशेषाधिकारहरू अनि भत्ताहरूका तथा अनुपस्थिति छुट्टी अनि पेन्सनका सम्बन्धमा यस्ता अधिकारहरू, जुन संसदद्वारा बनाइएका विधिद्वारा अथवा यसको अधीन समय समयमा निर्धारित गरिन्छ अनि जबसम्म यस प्रकारले निर्धारित गरिंदैन तबसम्म यस्ता विशेषाधिकारहरू, भत्ताहरू अनि अधिकारहरू जुन दोस्रो अनुसूचीमा छ, का हकदार हुनेछ;

यद्यपि, कुनै न्यायाधीशका विशेषाधिकारहरू अनि भत्ता तथा अनुपस्थिति छुट्टी अनि पेन्सनको सम्बन्धमा उसका अधिकारहरूमा उसको नियुक्ति पछि उसको लागि अलाभकारी परिवर्तन गरिने छैन।

१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्ति - जब भारतका मुख्य न्यायमूर्ति अनुपस्थितिको कारण अथवा आफ्ना पदका कर्तव्यहरू पालन गर्नमा असमर्थ भएमा न्यायालयका अन्य न्यायाधीशहरू मध्येबाट एकजना न्यायाधीश जसलाई राष्ट्रपतिले यस प्रयोजनको लागि नियुक्त गर्छन् त्यस पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्नेछ।

१२७. तदर्थ न्यायाधीशको नियुक्ति - (१) यदि कुनै समय उच्चतम न्यायालयका सत्रलाई आयोजित गर्न अथवा चालू राख्नको लागि त्यस न्यायालयका न्यायाधीशहरूका गणपूर्ति प्राप्त नभएका भारतका मुख्य न्यायाधीशले राष्ट्रपतिको पूर्व सहमतिद्वारा तथा सम्बन्धित उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायाधीशसित परामर्श गरेपछि कुनै उच्च न्यायालयका कुनै यस्ता न्यायाधीशसित, जो उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीश नियुक्त हुनको लागि सम्यकरूपले योग्य छ अनि जसलाई भारतका मुख्य न्यायाधीशले नामोद्विष्ट गरे, न्यायालयका सभाहरूमा त्यति समयावधिको लागि जति आवश्यक छ, तदर्थ न्यायाधीशको रूपमा उपस्थित हुनको लागि लिखितरूपमा अनुरोध गर्न सक्नेछ।

(२) यस प्रकार नामोद्विष्ट न्यायाधीशको कर्तव्य हुन्छ कि उसले आफ्नो पदका अन्य कर्तव्यहरूमा प्राथमिकता दिएर त्यस समय र त्यस अवधिको लागि जसको लागि उसको उपस्थिति अपेक्षित छ, उच्चतम न्यायालयका सभाहरूमा उपस्थित भएर अनि जब उसले यस प्रकार उपस्थित हुन्छ तब उसलाई उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशका सम्पूर्ण अधिकारिता शक्तिहरू अनि विशेषाधिकार हुनेछ अनि उसले उक्त न्यायाधीशका कर्तव्यहरूका पालन गर्नेछ।

१२८. उच्चतम न्यायालयका सभाहरूमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको उपस्थिति - यस अध्यायमा कतिपय कुरा भए तापनि भारतका मुख्य न्यायमूर्तिले कुनै पनि समय राष्ट्रपतिको पूर्व सहमति लिएर कुनै व्यक्ति सित जो उच्चतम न्यायालय अथवा फेडरल न्यायालयका न्यायाधीशको पद धारण गरेको छ ^१[अथवा जो उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको पद धारण गरिसकेको छ अनि उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीश नियुक्त हुनको लागि सम्यक रूपमा योग्य छ] उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा बस्नु अनि कार्य गर्ने अनुरोध गर्न सक्नेछ अनि यस्तो प्रत्येक व्यक्ति जसलाई यसप्रकार अनुरोध गरिन्छ यसप्रकार बस्नु तथा कार्य गर्दाको समय यस्ता भत्ताहरूको हकदार हुनेछ, जुनचाहिँ राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा निर्धारित गर्नेछ अनि उसलाई त्यस न्यायालयका न्यायाधीशका अधिकारिता, शक्तिहरू अनि विशेषाधिकार हुनेछ, तर यति भए तापनि उसलाई न्यायालयका न्यायाधीश ठानिने छैन :

यद्यपि जबसम्म यथा पूर्वोक्त व्यक्ति त्यस न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा बस्ने अनि कार्य गर्ने सहमति नदिएर सम्म यस अनुच्छेदका कति कुरा यस्तो गर्ने अपेक्षा गर्ने वाला संभिद्ने छैन।

१२९. उच्चतम न्यायालयको अभिलेख न्यायालय हुनु - उच्चतम न्यायालय अभिलेख न्यायालय हुनु अनि यसको आफ्नो तिरस्कारको लागि दण्ड दिने शक्ति सहित यस्ता न्यायालयका सम्पूर्ण शक्ति हुनेछ।

१३०. उच्चतम न्यायालयको स्थान - उच्चतम न्यायालय दिल्लीमा अथवा अन्य स्थानहरूमा अधिविष्ट हुनेछ जसले राष्ट्रपतिको अनुमोदन लिएर समय समयमा भारतका मुख्य न्यायमूर्तिले नियुक्ति गर्छ।

१३१. उच्चतम न्यायालयका आरम्भिक अधिकारिता -

यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि,

(क) भारत सरकार अनि एक अथवा अधिक राज्यहरूका बीच, अथवा

(ख) एक तर्फ भारत सरकार अनि कुनै राज्य अथवा राज्यहरू अनि दोस्रो तर्फ एक अथवा अधिक अन्य राज्यहरूका बीच, अथवा

(ग) दुई अथवा अधिक राज्यको बीच

कुनै विवादमा यदि अनि जहाँसम्म त्यस विवादमा विधिको अथवा तथ्यलाई यस्तो कुनै प्रश्न अन्तर्विलत छ जसमा कुनै विधिक अधिकारको अस्तित्व अथवा विस्तार निर्भर छ अनि त्यहाँसम्म अन्य न्यायालयहरूका अपवर्जन गरेर उच्चतम न्यायालयलाई आरम्भिक अधिकारिता हुनेछ :

१. संविधान (चौवथो संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा २ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (पन्द्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित।

^१[यद्यपि उक्त अधिकारिताको बिस्तार त्यस विवादमा हुँदैन जुन कुनै यस्तो सन्धि, करार प्रसंविदा, वचनबद्ध, सनद अथवा यस्तै अन्य साधनबाट उत्पन्न भएको छ जुन यस संविधानको प्रारम्भको पहिले गरिएको थियो अथवा निष्पादित गरिएको थियो; अनि यस्तो प्रारम्भ पछि लागू छ अथवा जसले यो उपबन्ध गर्छ कि उक्त अधिकारिताको विस्तार यस्ता विवादमा हुने छैन।]

^२१३१ क [केन्द्रीय विधिहरूलाई संवैधानिक वैधतासित सम्बन्धित प्रश्नहरूका बारेमा उच्चतम न्यायालयका अनन्य अधिकारिता] संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ४ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित।

१३२. कतिपय मामलाहरूमा उच्च न्यायालयहरूसित अपीलहरूमा उच्चतम न्यायालयका अपील गर्नेहरूको अधिकारिता - (१) भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयका सिविल दाण्डिक अथवा अन्य कार्यवाहीमा दिइएका कुनै निर्णय, डिक्री अथवा अन्तिम आदेशको अपील उच्चतम न्यायालयमा हुनेछ ^३[यदि त्यो उच्च न्यायालय अनुच्छेद १३४ क को अधीन प्रमाणित गरिदिनेछ] कि यस मामलामा यस संविधानको निर्वचनको विषयमा विधिका कुनै सारपूर्ण प्रश्न अन्तर्विलित भए।

★

★

★

★

(३) जहाँ यस्ता प्रमाण पत्र दिइएको छ ★★ त्यहाँ यस मामलामा कुनै पक्षकार यस आधारमा उच्चतम न्यायालयमा अपील गर्न सक्नेछ कि पूर्वोक्त कुनै प्रश्नमा निश्चितता गलतरूपमा गरिएको हो ★★★५।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूको लागि "अन्तिम आदेश" पद अन्तर्गत यस्ता विवादको विनिश्चय गर्ने आदेश छ जुन यदि अपीलार्थीहरूको पक्षमा विनिश्चित गरिन्छ भने त्यस मामलालाई अन्तिम रूपमा सुल्झाउनु पर्याप्त हुनेछ।

१३३. उच्च न्यायालयहरूबाट सिविल विषयहरूसित सम्बन्धित अपीलहरूमा उच्चतम न्यायालयका अपीली अधिकारिता - ^६[(१) भारतका राज्यक्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयका सिविल कार्यवाहीमा दिइएका कुनै निर्णय, डिक्री अथवा अन्तिम आदेशको अपील उच्चतम न्यायालयमा हुनेछ ^७[यदि उच्च न्यायालय अनुच्छेद १३४ क को अधीन प्रमाणित गरिन्छ कि]

(क) त्यस मामलामा विधिको व्यापक महत्त्वको कुनै महत्त्वपूर्ण प्रश्न अन्तर्विलित भए : अनि

(ख) उच्च न्यायालयको मतमा त्यस प्रश्नलाई उच्चतम न्यायालयद्वारा निश्चय गर्नु आवश्यक भए।]

(२) अनुच्छेद १३२ मा कतिपय कुरा भए तापनि, उच्चतम न्यायालयमा खण्ड (१) को अधीन अपील गर्ने कुनै पनि पक्षकारले यस्ता अपीलको आधारमा यो आधार पनि बताउन सक्नेछ कि यस संविधानका निर्वचनको बारेमा विधिका कुनै पनि महत्त्वपूर्ण प्रश्नलाई गलत गरिएको छ।

(३) यस अनुच्छेदमा कतिपय कुरा भए तापनि उच्च न्यायालयका एक न्यायाधीशको निर्णय, डिक्री अथवा अन्तिम आदेशको अपील उच्चतम न्यायालयमा तबसम्म हुने छैन, जबसम्म संसदविधिद्वारा अन्य उपबन्ध हुँदैन।

१३४. दाण्डिक विषयहरूमाथि उच्चतम न्यायालयमा अपील गर्ने अधिकारिता - (१) भारतका राज्यक्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयका दाण्डिककार्यवाहीमा दिइएका कुनै निर्णय, अन्तिम आदेश अथवा दण्डादेशको अपील उच्चतम न्यायालयमा हुनेछ, यदि -

(क) त्यस उच्च न्यायालयको अपीलमा कुनै अभियुक्त व्यक्तिलाई दोष मुक्तिको आदेश उल्टाइ दिएर उसलाई मृत्युको दण्डादेश दिएको भए; अथवा

(ख) त्यस उच्च न्यायालयले आफ्नो प्राधिकारको अधीनस्थ कुनै न्यायालयसित कुनै मामलालाई विचारणको लागि आफ्नो पास मागेको छ अनि यस्तो विचारणमा अभियुक्त व्यक्तिलाई रिद्धदोष ठहराइएको छ अनि उसलाई मृत्युको दण्डादेश दिएको भए; अथवा

(ग) त्यस उच्च न्यायालय ^८[अनुच्छेद १३४ क को अधीन प्रमाणित गरिदिएको छ] कि मामला उच्चतम न्यायालयमा अपील गरिन योग्य भए :

यद्यपि, उपखण्ड (ग) को अधीन अपील यस्ता उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि जुन अनुच्छेद १४५ को खण्ड (१) को अधीन यस निमित्त बनाइन्छ अनि यस्ता शर्तहरूको अधीन रहेको हुनेछ जुन उच्च न्यायालयले चाहन्छ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ५ द्वारा परन्तुकको स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (बिचौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २३ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित।

३. संविधान (चौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १७ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) "यदि उच्च न्यायालयले प्रमाणित गरे" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (चौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १७ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) खण्ड (२) को लोप गरियो।

५. संविधान (चौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १७ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) केही शब्दहरू लोप गरियो।

६. संविधान (तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा २ द्वारा (२७.२.१९७३ देखि) खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. संविधान (चौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १८ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) "यदि उच्च न्यायालय प्रमाणित गरियो" भन्ने स्थानमा प्रतिस्थापित।

८. संविधान (चौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १९ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) "प्रमाणित गर्छ" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(२) संसद् विधिद्वारा उच्चतम न्यायालयलाई भारतका राज्य क्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयको दायिद्वार कार्यवाहीमा दिइएका कुनै निर्णय, अन्तिम आदेश अथवा दण्डादेशको अपील यस्ता शर्तहरू अनि परिसीमाहरूका अधीन रहे तापनि जुन यस्ता विधिमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, ग्रहण गर्न अनि सुन्ने थप अधिकार दिन सक्नेछ।

^१[१३४ क. उच्चतम न्यायालयमा अपीलको लागि प्रमाणपत्र - प्रत्येक उच्च न्यायालय जुन अनुच्छेद १३२ को खण्ड (१) अथवा अनुच्छेद १३३ को खण्ड (१) अथवा अनुच्छेद १३४ को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट निर्णय, डिक्री, अन्तिम आदेश अथवा दण्डादेश पारित गरिन्छ अथवा दिइन्छ, यसप्रकार पारित गरिने अथवा दिइए पछि जतिसक्दो शीघ्र यस प्रश्नको अवधारणालाई त्यस मामलाको सम्बन्धमा यथास्थिति अनुच्छेद १३२ को खण्ड (१) अथवा अनुच्छेद १३३ को खण्ड (१) अथवा अनुच्छेद १३४ को खण्ड (१) को उपखण्ड (ग) मा विनिर्दिष्ट प्रकृतिको प्रमाण पत्र दियो अथवा दिइएन, -

(क) यदि उसले यसो गर्नु ठीक सम्झेमा स्व प्रेरणाले उसले यसो गर्न सक्नेछ; अनि

(ख) यदि यस्तो निर्णय, डिक्री, अन्तिम आदेश अथवा दण्डादेश पारित गरिने अथवा गर्न दिएपछि अपमानित पक्षकार द्वारा अथवा उसको पक्षबाट मौखिक आवेदन गरिन्छ भने गर्नेछ।]

१३५. विद्यमान विधिको अधीन फेडरल न्यायालयको अधिकारिता अनि शक्तिहरूका उच्चतम न्यायालयद्वारा प्रयोग हुनु - जबसम्म ससदविधि द्वारा अन्यथा उपबन्ध नगरे तबसम्म न्यायालयलाई पनि कुनै विषयको सम्बन्धमा, जसमा अनुच्छेद १३३ अथवा अनुच्छेद १३४ का उपबन्धहरू लागू हुँदैन, अधिकारिता अनि शक्तिहरू हुनेछ यदि यस विषयको सम्बन्धमा यस संविधानको प्रारम्भदेखि ठीक पहिले कुनै विद्यमान विधिको अधीन अधिकारिता अनि शक्तिहरू फेडरल न्यायालयबाट प्रयोगरत थिए।

१३६. अपील गर्नको लागि उच्चतम न्यायालयको विशेष अनुमति - (१) यस अध्यायमा कतिपय कुरा भए तापनि उच्चतम न्यायालयले आफ्नो विवेक अनुसार भारतका राज्यक्षेत्रमा कुनै न्यायालय अथवा अधिकरणद्वारा कुनै वाद अथवा मामला मा पारित गरिएका अथवा दिइएका कुनै निर्णय, डिक्री, अवधारणा, दण्डादेश अथवा आदेशको अपीलको लागि विशेष अधिकार दिन सक्नेछ।

(२) खण्ड (१) का कति कुरा सशस्त्र बलहरूसित सम्बन्धित कुनै विधिद्वारा अथवा यसको अधीन गठित कुनै न्यायालय अथवा अधिकरणद्वारा पारित गरिएका अथवा दिइएका कुनै निर्णय, अवधारणा, दण्डादेश अथवा आदेशलाई लागू हुने छैन।

१३७. निर्णयहरू अथवा आदेशहरूलाई उच्चतम न्यायालयद्वारा पुनर्विलोकन - संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिको अथवा अनुच्छेद १४५ को अधीन बनाइएका नियमहरूका उपबन्धहरूको अधीन रहे तापनि उच्चतम न्यायालयलाई आफूद्वारा सुनाइएका निर्णय अथवा दिइएका आदेशलाई पुनर्विलोकन गर्ने शक्ति हुनेछ।

१३८. उच्चतम न्यायालयका अधिकारिताको वृद्धि - (१) उच्चतम न्यायालयलाई संघ सूचीका विषयहरू मध्ये कुनैको सम्बन्धमा यस्ता अतिरिक्त अधिकारिता तथा शक्तिहरू हुनेछ जुन संसद विधिद्वारा प्रदान गरिन्छ।

२. यदि संसद् विधिद्वारा उच्चतम न्यायालयद्वारा यस्ता अधिकारिता अनि शक्तिहरूका प्रयोगको उपबन्ध गरेमा उच्चतम न्यायालयलाई कुनै विषयको सम्बन्धमा यस्तो अतिरिक्त अधिकारिता अनि शक्तिहरू हुनेछ जुन भारत सरकारले अनि कुनै राज्यलाई विशेष करारद्वारा प्रदान गरिन्छ।

१३९. केही रिट निकाल्ने शक्तिहरू उच्चतम न्यायालयलाई प्रदत्त गरिनु - संसद विधिद्वारा उच्चतम न्यायालयका अनुच्छेद ३२को खण्ड (२) मा वर्णित कतिपय प्रयोजनहरूका लागि यस्ता निर्देश, आदेश अथवा रिट जस अन्तर्गत बन्दी प्रत्यक्षीकरण परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छा अनि उन्मेषण रिट हुन् अथवा त्यस मध्ये बाट केही निकाल्ने शक्ति प्रदान गर्न सक्नेछ।

^१[१३९क. कतिपय मामलाहरूको स्थानान्तर - कतिपय ^३[(१) यदि यस्ता मामला, जसमा विधिको समान अथवा मुख्यतः समान प्रश्न अन्तर्बर्तित भए उच्चतम न्यायालयका अनि एक अथवा अधिक उच्च न्यायालयहरूका दुई अथवा अधिक उच्च न्यायालयहरूका समक्ष लम्बिरहेको भए अनि उच्चतम न्यायालयका स्वप्रेरणाबाट अथवा भारतका महान्यायावदीद्वारा अथवा यस्ता कुनै मामलाका कुनै पक्षकारद्वारा गरिएका आवेदनमा यो समाधान हुनेछ यस्ता प्रश्न व्यापक महत्त्वको सारपूर्ण प्रश्न भएमा, उच्चतम न्यायालय अथवा ती उच्च न्यायालयहरूका समक्ष लम्बिरहेका मामला अथवा मामलाहरूलाई आफ्नै सामु मगाउन सक्नेछ अनि ती सम्पूर्ण मामलाहरूलाई आफैले समाधान गर्न सक्नेछ।

यद्यपि, उच्चतम न्यायालयले यसप्रकार मगाएका मामलालाई उक्त विधिका प्रश्नहरूलाई अवधारणा गरे पश्चात् यस्ता प्रश्नहरूमाथि आफ्नो निर्णयको प्रतिलिपि सहित त्यस उच्च न्यायालयलाई जससित मामला मगाइएको थियो, फिर्ता गर्न सक्नेछ यदि त्यो उच्च न्यायालयले यो प्राप्त गरे पछि त्यस मामलालाई यस्तो निर्णय अनुरूप सुल्काउनको निम्ति आगामी कार्यवाही गर्नेछ।]

१. संविधान (चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २० द्वारा (१.८.१९७९ देखि) अन्तःस्थापित।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा २४ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित।

३. संविधान (चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा २१ द्वारा (१.८.१९७९ देखि) खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(२) यदि उच्चतम न्यायालयका उद्देश्य पूर्तिको लागि यस्तो गर्नु समीचीन ठानिनेछ भने तब यो कुनै उच्च न्यायालयका समक्ष लम्बिरहेको कुनै मामला, अपील अथवा अन्य कार्यवाहीलाई अन्य उच्च न्यायालयमा स्थानान्तरण गर्न सक्नेछ।

१४०. उच्चतम न्यायालयका आभुषंगिक शक्तिहरू - संसद् विधिद्वारा उच्चतम न्यायालयलाई यस्ता अनुपूरक क्षमता प्रदान गर्नको लागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ, जुन यस संविधानका उपबन्धहरू मध्ये कुनै सित पनि प्रतिकूल हुँदैन अनि त्यस न्यायालयको यस संविधानद्वारा अथवा यसको अधीन दिइएका अधिकारितालाई ज्यादा प्रभावशाली रूपले प्रयोग गर्न योग्य बनाउनको लागि आवश्यक अथवा वाञ्छनीय प्रतीत होस्।

१४१. उच्चतम न्यायालयद्वारा घोषित विधिलाई सम्पूर्ण न्यायालयहरूमा आवद्ध हुनु - उच्चतम न्यायालयद्वारा घोषित विधि भारतका राज्यक्षेत्र सम्पूर्ण न्यायालयहरूमा आवद्ध हुनेछ।

१४२. उच्चतम न्यायालयका डिक्रीहरू अनि आदेशहरू लागू अनि प्रकटीकरण आदिको विषयमा आदेश - (१) उच्चतम न्यायालय आफ्नो अधिकारिताको प्रयोग गर्दा यस्ता डिक्रीहरू पारित गर्न सक्नेछ अथवा आदेश दिन सक्नेछ जुन उसको सामु टंगाइराखेको कुनै वाद अथवा विषयमा पूर्ण न्याय गर्नको लागि आवश्यक होस् अनि यसप्रकार पारित डिक्री अथवा गरिएको आदेश भारतका राज्य क्षेत्रमा सर्वत्र यस्तो रीतिले जुन संसद्द्वारा बनाइएको कुनै विधिद्वारा अथवा त्यसको अधीन निर्धारित गरिन्छ, अनि जबसम्म यसको निम्ति यस प्रकारको उपबन्ध गरिँदैन तबसम्म यस्तो रीतिले जुन राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा निर्धारित गर्छ प्रवर्तनीय हुनेछ।

(२) संसद्द्वारा यसको निम्ति बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि, उच्चतम न्यायालयलाई भारतका सम्पूर्ण राज्यक्षेत्रका बारेमा कुनै पनि व्यक्तिलाई उपस्थित गराउने कुनै दस्तावेजहरू प्रकटीकरण अथवा प्रस्तुत गराउने अथवा आफ्नो कुनै तिरस्कार अन्वेषण गर्न अथवा दण्ड दिने प्रयोजनको लागि कुनै आदेश गर्ने सम्पूर्ण अनि प्रत्येक शक्ति हुनेछ।

१४३. उच्चतम न्यायालयसित परामर्श गर्ने राष्ट्रपतिको क्षमता - (१) यदि कुनै पनि समय राष्ट्रपतिलाई प्रतीत हुन्छ कि विधि अथवा तथ्यको कुनै यस्तो प्रश्न उत्पन्न भएको छ अथवा उत्पन्न हुने संभावना छ जुन यस प्रकृतिको अनि यस्तो व्यापक महत्वको छ कि त्यसमाथि उच्चतम न्यायालयको मत प्राप्त गर्नु उचित छ, तब त्यस प्रश्नलाई विचार गर्नको लागि त्यस न्यायालयलाई निर्देशित गर्न सक्नेछ अनि त्यस न्यायालयले यस्तो सुनवाई पछि उसले जे ठीक ठहराउँछ, राष्ट्रपतिलाई त्यसमाथि आफ्नो मन्तव्य प्रतिवेदित गर्न सक्नेछ।

(२) राष्ट्रपति अनुच्छेद १३१^{२***} को परन्तुकमा कतिपय कुरा भए तापनि, यस प्रकारको विवादलाई जुन^३ (उक्त परन्तुक) मा वर्णित छ, मत दिनको लागि उच्चतम न्यायालयलाई निर्देशित गर्न सक्नेछ अनि उच्चतम न्यायालय यस्तो सुनवाईपछि उसले जुन ठीक सम्फन्छ राष्ट्रपतिलाई त्यसमाथि आफ्नो मन्तव्य प्रतिवेदित गर्नेछ।

१४४. सिविल अनि न्यायिक प्राधिकारीहरूद्वारा उच्चतम न्यायालयको सहायतामा कार्य गर्नु - भारतका राज्यक्षेत्रका सम्पूर्ण सिविल अनि न्यायिक प्राधिकारी उच्चतम न्यायालयको सहायतामा कार्य गर्नेछ।

^४१४४ क. [विधिहरूको संवैधानिक वैधतासित सम्बन्धित प्रश्नहरू विचाराधीनका बारेमा विशेष उपबन्ध] (संविधान त्रिचालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७७ को धारा ५ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित।

१४५. न्यायालयका नियम इत्यादि - (१) संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि उच्चतम न्यायालयले समय समयमा राष्ट्रपतिको अनुमोदनद्वारा न्यायालयका प्रक्रियाका साधारणतया विनियमनको लागि नियम बनाउन सक्नेछ जस अन्तर्गत निम्नलिखित पनि छन्, अथवा -

(क) त्यस न्यायालयमा विधि व्यवसाय गर्ने वाला व्यक्तिहरूका बारेमा नियम :

(ख) अपीलहरू सुन्नको लागि प्रक्रियाको बारेमा अनि अपीलहरूका बारेमा जस अन्तर्गत त्यो समय पनि छ जसभित्र अपील त्यस न्यायालयमा ग्रहण गरिन्छ नियम,

(ग) भाग ३ द्वारा दिइएका अधिकारहरूमध्येबाट कुनैलाई प्रवर्तन गराउनको लागि त्यस न्यायालयमा कार्यवाहीहरूको बारेमा नियम :

^५[(गग) ^६[अनुच्छेद १३९क] को अधीन त्यस न्यायालयमा कार्यवाहीहरूका बारेमा नियम:]

(घ) अनुच्छेद १३४ को खण्ड (१) को उपखण्ड (ग) को अधीन अपीलहरूलाई ग्रहण गरिने बारेमा नियम:

१. उच्चतम न्यायालय (डिक्री अनि आदेश) प्रवर्तन आदेश, १९५४ (संविधान अधिनियम ४७) हेर्नोस्।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ औं अनुसूचीद्वारा "क खण्ड (१) शब्दहरू कोष्ठकहरू तथा अंक लोप गरियो।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "उक्त खण्ड" का स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (बियालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा २५ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

५. संविधान (बियालिसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा २६ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

६. संविधान (त्रिचालिसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ६ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) "अनुच्छेद १३१ क अनि १३९ क" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(ङ) त्यस न्यायालयद्वारा मुनाइएको कुनै निर्णय अथवा गरिएका आदेश जुन शर्तहरूका अधीन रहे तापनि पुनर्विलोकन गर्न सक्नेछ त्यसको बारेमा यस्ता पुनर्विलोकनको लागि प्रक्रियाको बारेमा जस अन्तर्गत त्यो समय पनि छ जसभित्र यस्ता पुनर्विलोकनका लागि आवेदन त्यस न्यायालयमा ग्रहण गरिने छ, नियमः

(च) त्यस न्यायालयमा कुनै कार्यवाहीहरूका अनि प्रासंगिक खर्चको बारेमा तथा कार्यवाहिहरूका सम्बन्धमा लाग्ने फीसहरूको विषयमा नियमः

(छ) जमानत मज्जुर गर्ने बारेमा नियमः

(ज) कार्यवाहीहरू रोक्ने बारेमा नियमः

(फ) जुन अपीलको बारेमा त्यस न्यायालयलाई यस्तो प्रतीत हुन्छ कि त्यो तुच्छ अथवा दिक्क गर्ने भए अथवा ढिलो गर्ने उद्देश्यले गरिएको भए, त्यसको संक्षिप्त अवधारणाको लागि उपबन्ध गर्ने नियमः

(ज) अनुच्छेद ३१७ को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट जाँचहरूको लागि प्रक्रियाको बारेमा नियम।

(२) ^१[२*** खण्ड (३) का उपबन्धहरू] का अधीन रहे तापनि यस अनुच्छेद अधीन बनाएका नियम, ती न्यायाधीशहरूका न्यूनतम संख्या निर्धारित गर्न सक्नेछ, जुन कुनै प्रयोजनको लागि बस्नेछ तथा एकलो न्यायाधीशहरू अनि खण्ड न्यायालयहरूलाई शक्तिको लागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

(३) जुन मुद्दामा यस संविधानका निर्वचनको विषयमा विधिमा कुनै महत्त्वपूर्ण प्रश्न अन्तर्वर्तित भए त्यसलाई सुनिश्चित गर्नको लागि अथवा यस संविधानको अनुच्छेद १४३ को अधीन निर्देशलाई सुनवाई गर्ने प्रयोजनको लागि बस्ने न्यायाधीशको ^३[२*** न्यूनतम संख्या] पाँच हुनेछः

यद्यपि, जहाँ अनुच्छेद १३२ सित भिन्दै यस अध्यायका उपबन्धहरूका अधीन अपील सुनवाई गर्ने न्यायालय पाँचजना भन्दा कम न्यायाधीश मिलेर बनिएको भए अनि अपील सुनवाई गर्ने समय त्यस न्यायालयको समाधान हुनेछ कि अपीलमा संविधानको निर्वचनको विषयमा विधिमा यस्तो महत्त्वपूर्ण प्रश्न अन्तर्वर्तित भए जसको अवधारणा अपील समाधानको लागि आवश्यक छ भने त्यस न्यायालयले यस्ता प्रश्नलाई त्यस्तो न्यायालयमा निर्देशित गर्नेछ, जसले यस्ता प्रश्न अन्तर्वर्तित गर्नेवाला कुनै पनि मामला सुनिश्चित गर्नको लागि यस खण्डको आशानुसार गठित गरिन्छ, अनि यस्तो संल्लाह पाएपछि त्यस अपीललाई त्यस संल्लाहा अनुसार समाधान गरिनेछ।

(४) उच्चतम न्यायालयले प्रत्येक निर्णय खुल्ला न्यायालयमा नै सुनाउनेछ, नत्रभने अनुच्छेद १४३ का अधीन प्रत्येक प्रतिवेदन खुल्ला न्यायालयमा सुनाइएको राय अनुसार नै दिइनेछ, नत्र दिइने छैन।

(५) उच्चतम न्यायालयद्वारा प्रत्येक निर्णय अनि यस्ता प्रत्येक संल्लाहा मुद्दासुनवाईमा उपस्थित न्यायाधीशहरूका बहुसंख्याका सहमतिबाट नै दिइनेछ, नत्रभने यस खण्डका कतिपय कुरा कुनै सहमत नभएका न्यायाधीशलाई उसको निर्णय दिन निवारित गरिने छैन।

१४६. उच्चतम न्यायालयका अधिकारी अनि सेवक तथा खर्च - (१) उच्चतम न्यायालयका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूका नियुक्तिहरू भारतका मुख्य न्यायमूर्तिले गर्नेछ अथवा त्यस न्यायालयका यस्ता अन्य न्यायाधीश अथवा अधिकारीले गर्नेछ जसलाई उसले निर्देश गर्छन्ः

यद्यपि, राष्ट्रपतिले नियमद्वारा यो अपेक्षा गर्न सक्नेछ कि यस्ता कतिपय मुद्दाहरूमा जुन नियममा तोकिएका छन्, कुनै यस्ता व्यक्तिलाई जो पहिलेबाटै न्यायालयसित संलग्न नभएमा न्यायालयसित सम्बन्धित कुनै पदमा संघ लोक सेवा आयोग सित सर संल्लाहा गरेर नै नियुक्त गरिनेछ नत्र गरिने छैन।

(२) संसदद्वारा बनाइएका विधिंका उपबन्धहरूको अधीन रहे तापनि उच्चतम न्यायालयका अधिकारीहरू तथा सेवकहरूका सेवाका शर्तहरू यस्तो हुनेछ कि जुन भारतका मुख्य न्यायमूर्ति अथवा त्यस न्यायालयका यस्ता अन्य न्यायाधीश अथवा अधिकारीद्वारा जसलाई भारतका मुख्य न्यायमूर्तिले यस प्रयोजनको लागि नियम बनाउनको लागि प्राधिकृत गरेर बनाएका नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिनेछः

यद्यपि, यस खण्डको अधीन बनाइएका नियमहरूका लागि, जहाँसम्म तलब, भत्ता छुट्टी या पेन्सनसित सम्बन्धित भए राष्ट्रपतिको अनुमोदन चाहिन्छ।

३. उच्चतम न्यायालयका प्रशासनिक खर्च, जस अन्तर्गत त्यस न्यायालयका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूलाई या उनका सम्बन्धमा संदेय सम्पूर्ण वेतन, भत्ता अनि पेन्सन छन्, भारतको संचित निधिमाथि भारित हुनेछ अनि त्यस न्यायालयद्वारा लिइएका शुल्कहरू अनि अन्य धनराशीहरू त्यस निधिका भाग हुनेछ।

१. संविधान (बियालिसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २६ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) "खण्ड (३) का उपबन्धहरू" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ६ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) केही शब्दहरू, अंकहरू अनि अक्षरहरू लाप गरिया।

३. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २६ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) "न्यूनतम संख्या" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१४७. निर्वचन - यस अध्याय र भाग ६ को अध्याय ५ मा यस संविधानका निर्वचनको विषयमा विधिका कुनै सारपूर्ण प्रश्नप्रति निर्देशहरूका यो अर्थ लगाइने छ कि त्यस अन्तर्गत भारत शासन अधिनियम १९३५ (जस अन्तर्गत त्यस अधिनियम संशोधक अथवा अनुपूरक कुनै अधिनियमिति भए) अथवा कुनै सपरिषद् आदेश अथवा त्यस अधीन बनाइएका कुनै आदेश अथवा भारतीय स्वतन्त्रता अधिनियम १९४७ का अथवा त्यस अधीन बनाइएका कुनै पनि आदेशको निर्वचनको विषयमा विधिका कुनै महत्त्वपूर्ण प्रश्न प्रति निर्देश छ।

अध्याय ५ - भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक

१४८. भारतका नियन्त्रक - महालेखा परीक्षक - (१) भारतको एकजना नियन्त्रक महालेखा परीक्षक हुनेछ जसलाई राष्ट्रपतिले आफ्नो हस्ताक्षर अनि मुद्रा सहित अधिपत्रद्वारा नियुक्त गर्नेछ अनि उसलाई उसको पदबाट त्यही रीति तथा आधारहरूमा हटाउनेछ, जुन रीति तथा आधारहरूमा उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशलाई हटाइने छ।

(२) प्रत्येक व्यक्ति जसलाई भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक नियुक्त गरिन्छ उसले आफ्नो पद ग्रहण गर्न अधि राष्ट्रपति अथवा उनीद्वारा यस कार्यको निम्ति नियुक्त व्यक्तिको सामु तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनको लागि दिइएका प्ररूप अनुसार शपथ लिनेछ अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछ अनि त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछ।

(३) नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका तलब अनि सेवाका अन्य शर्तहरू यस्ता हुनेछ जुन संसद् विधिद्वारा निर्धारित गरिन्छ अनि जबसम्म यसप्रकारले निर्धारित गरिंदैन तबसम्म दोस्रो अनुसूचीमा जे छ त्यही हुनेछ:

यद्यपि, नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका तलबहरूमा तथा अनुपस्थित छुट्टी, पेन्सन अथवा रिटायर्डको उमेर विषयमा उसका अधिकारहरूमा उसको नियुक्ति पश्चात् उसको लागि हानिकारक परिवर्तन गरिने छैन।

(४) नियन्त्रक महालेखा परीक्षक आफ्नो पदमा नरहे पछि भारत सरकारका अथवा कुनै राज्यका सरकारको अधीन कुनै अरू पदको पात्र हुने छैन।

(५) यस संविधानका अनि अफ संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि भारतीय लेखा परीक्षा अनि लेखा विभागमा सेवा गर्ने व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरू अनि नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका प्रशासनिक शक्तिहरू यस्ता हुनेछन् जुन नियन्त्रक महालेखा परीक्षकसित परामर्श गरेपछि राष्ट्रपतिद्वारा बनाइएका नियमहरूद्वारा निर्धारित हुनेछ।

(६) नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका कार्यालयका प्रशासनिक खर्च जसमा त्यस कार्यालयमा सेवा गर्ने व्यक्तिहरूका अथवा उनका सम्बन्धमा भुगतान गरिने तलब, भत्ता अनि पेन्सन छन् भारतका सञ्चित निधिले भुगतान गर्नेछ।

१४९. नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका कर्तव्य र अधिकारहरू - नियन्त्रक महालेखा परीक्षक संघका अनि राज्यहरूका तथा कुनै अन्य प्राधिकारी अथवा निकायका लेखाहरूका सम्बन्धमा यस्ता कर्तव्यहरूका पालन अनि यस्ता शक्तिहरूका प्रयोग गर्नेछ जसलाई संसद्द्वारा बनाइएका विधि द्वारा अथवा यसको अधीन निर्धारित गरिन्छ। अनि जबसम्म यसको निम्ति यसप्रकारको उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म, संघ तथा राज्यहरूका लेखाहरूको विषयमा यस्ता कर्तव्यहरूको पालन र यस्ता शक्तिहरूको प्रयोग गर्नेछ, जुन यस संविधान प्रारम्भको ठीक अधि क्रमशः भारत डोमिनियनको अनि प्रान्तहरूका लेखाहरूको सम्बन्धमा भारतका महालेखा परीक्षकलाई प्राप्त थियो अथवा उनीद्वारा प्रयोगयोग्य थियो।

^१[१५०. संघका अनि राज्यहरूका लेखाहरूको प्ररूप - संघका तथा राज्यहरूका लेखाहरूलाई यस्तो प्ररूपमा राखिनेछ जसलाई राष्ट्रपतिले भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक ^२[को सल्लाहामा] निर्धारित गर्नेछ।]

१५१. लेखा जोखा प्रतिवेदन - (१) भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका संघको लेखाहरू सम्बन्धी प्रतिवेदनहरूलाई राष्ट्रपति समक्ष प्रस्तुत गरिनेछ जुन उनका संसद्का प्रत्येक सदनको समक्ष राखिनेछ।

(२) भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका कुनै राज्यमा लेखाहरू सम्बन्धी प्रतिवेदनहरूलाई त्यस राज्यका राज्यपाल ^३★★★ को समक्ष प्रस्तुत गरिनेछ, जुन उनको विधान मण्डलको सामु राखिनेछ।

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २७ द्वारा (१.४.१९७७ देखि) अनुच्छेद १५० को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (चवालिसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २२ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "देखि परामर्शपछि" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

भाग ६

१*** राज्य

अध्याय १ - साधारण

१५२. परिभाषा - यस भागमा, जबसम्म सन्दर्भसित अन्यथा अपेक्षित नभएमा, “राज्य” शब्द ^३[को अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्य पर्दैन।]

अध्याय २ - कार्यपालिका

राज्यपाल

१५३. राज्यहरूका राज्यपाल - प्रत्येक राज्यका लागि एकजना राज्यपाल हुनेछन् :

^३[परन्तु यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा एउटा व्यक्तिलाई दुई अथवा अधिक राज्यका लागि राज्यपाल नियुक्त गर्नुबाट निवारित गरिने छैन।]

१५४. राज्यका कार्यपालिकाको शक्ति - (१) राज्यका कार्यपालिका शक्ति राज्यपालमा निहित हुनेछ, अनि उसले यसको प्रयोग, यस संविधान अनुसार स्वयम् या आफ्नै अधीनस्थ अधिकारीहरूद्वारा गर्नेछ।

(२) यस अनुच्छेदका कतिपय कुरा -

(क) कुनै विद्यमान विधिद्वारा कुनै अन्य प्राधिकारीलाई प्रदान गरिएका कृत्यहरू राज्यपाललाई अन्तर्गत गर्ने ठानिने छैन : अथवा

(ख) राज्यपालका अधीनस्थ कुनै पनि प्राधिकारीलाई विधिद्वारा कृत्य प्रदान गर्नुबाट संसद् या राज्यका विधान-मण्डललाई निवारित गरिने छैन।

१५५. राज्यपालको नियुक्ति - राज्यका राज्यपाललाई राष्ट्रपतिले आफ्नो हस्ताक्षर अनि (शील) मुद्रा सहित अधिपत्रद्वारा नियुक्त गर्नेछ।

१५६. राज्यपालको पदावधि - (१) राज्यपालले राष्ट्रपतिले चाहेसम्मको अवधिमात्र पद धारण गर्नेछ।

(२) राज्यपालले राष्ट्रपतिलाई आफ्नो हस्ताक्षरसहित सम्बोधन लेखद्वारा पद त्याग गर्न सक्नेछ।

(३) यस अनुच्छेदका पूर्वगामी उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि राज्यपालले आफ्नो पद ग्रहणको तारीखदेखि पाँच वर्षको अवधिसम्म पद धारण गर्नेछ :

यद्यपि राज्यपालले आफ्नो पदको अवधि समाप्त भए तापनि तबसम्म पद धारण गरिरहनेछ जबसम्म उनका उत्तराधिकारीले आफ्नो पद ग्रहण गर्ने छैन।

१५७. राज्यपाल नियुक्त हुनुलाई योग्यताहरू - कुनै पनि व्यक्ति राज्यपाल नियुक्त हुने पात्र तब नै हुन्छ जब उ भारतको नागरिक हुन्छ अनि पैंतीस वर्षको उमेर पूरा गरेको हुन्छ।

१५८. राज्यपालका पदका लागि शर्तहरू - (१) राज्यपाल संसद्का कुनै सदनको अथवा पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यको विधान मण्डलका कुनै सदनका सदस्य हुने छैन यदि संसद्का कुनै सदनको अथवा कुनै राज्यका विधान मण्डलका कुनै सदनको कुनै राज्यपाल नियुक्त भएमा यो ठानिने छ कि उसले त्यस सदनमा आफ्नो स्थान राज्यपालको रूपमा आफ्नो पद ग्रहणको तारीखदेखि रिक्त गरेका रहेछन्।

(२) राज्यपालले लाभ हुने अन्य कुनै पद ग्रहण गर्ने छैनन्।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा “पहिलो अनुसूचीको भाग क मा को” शब्दहरू लोप गरियो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ धारा २९ द्वारा “क अर्थ पहिलो अनुसूचीको भाग क मा उल्लिखित राज्यहरू हुन्” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ६ द्वारा जोडियो।

(३) राज्यपालले भाड़ा नदिइकन आफ्ना शासकीमा निवास स्थानहरू उपयोग गर्न हकदार हुनेछ, अनि यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू तथा विशेषाधिकारहरू पनि जुन संसद विधिद्वारा निर्धारित गरिन्छ अनि जबसम्म यसको निमित्त यस प्रकारका उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म यस्ता उपलब्धिहरू, भत्ताहरू तथा विशेषाधिकार जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ती सबैको हकदार हुनेछन्।

^१[(३क) जहाँ एकै व्यक्तिलाई दुई अथवा अधिक राज्यका राज्यपालको रूपमा नियुक्त गरिन्छ त्यहाँ ती राज्यपाललाई दिइने उपलब्धिहरू अनि भत्ता ती राज्यका बीच यस्तो अनुपातमा बाँडिन्छ जुन राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा निर्धारित गरिनेछ।]

(४) राज्यपालद्वारा उपलब्धिहरू तथा भत्ता उनको पदावधिको समयकम गरिने छैन।

१५९. राज्यपालद्वारा शपथ अथवा प्रतिज्ञान - प्रत्येक राज्यपाल तथा प्रत्येक व्यक्ति जसले राज्यपालका कार्यहरूको पालन गरिरहेको छ, आफ्नो पद ग्रहण गर्न भन्दा पहिले त्यस राज्यको सम्बन्धमा अधिकारिताको प्रयोग गर्नेवाला उच्च न्यायालयका प्रमुख न्यायमूर्ति अथवा उसको अनुपस्थितिमा त्यस न्यायालयको सबैभन्दा जेठा न्यायाधीशको समक्ष निम्नलिखित प्ररूपमा शपथ लिनेछ अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछ अनि त्यसमाथि आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछ, अथवा -

"म, फलाना ईश्वरको शपथ लिंदैछु कि म श्रद्धापूर्वक ..... सत्यनिष्ठा सहित प्रतिज्ञान गर्छु

(राज्यको नाम) - का राज्यपालको पदको कार्य पालन (अथवा राज्यपालका कार्यहरूका पालन) गर्नेछु साथै आफ्नो पूरा योग्यतासित संविधान तथा विधिको परिरक्षण, संरक्षण अनि प्रतिरक्षण गर्नेछु अनि म..... (राज्यको नाम) का जनताका सेवा तथा कल्याणमा लगातार लागि रहनेछु।"

१६०. केही आकस्मिकताहरूमा राज्यपालका कृत्यहरूका निर्वहन - राष्ट्र पतिले यस्ता आकस्मिकता, जुन यस अध्यायमा उपबन्धित छैन, राज्यका राज्यपालका कृत्यहरूका निर्वहनको लागि यस्ता उपबन्ध गर्न सक्नेछ, जुन उसले ठीक सम्पन्न।

१६१. क्षमा आदि गर्ने अनि कतिपय मुद्दाहरूमा दण्डादेशलाई निलम्बन, परिहार अथवा कम्ती गर्ने राज्यपालको शक्ति - कुनै राज्यका राज्यपाललाई त्यस विषयमा त्यस राज्यका कार्य पालिका शक्तिको विस्तार गर्ने, कुनै विधिको विरुद्ध कुनै अपराधको लागि दोष प्रमाणित भए कुनै व्यक्तिको दण्डलाई क्षमा दिने, त्यसलाई प्रबिलम्बन गर्ने, विराम अथवा परिहार गर्ने अथवा दण्डादेशलाई निलम्बन, परिहार अथवा कम गर्ने अधिकार हुनेछ।

१६२. राज्यका कार्यपालिका शक्तिको विस्तार - यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि कुनै राज्यका कार्यपालिका शक्तिको विस्तार ती विषयहरूमा हुनेछ, जसको सम्बन्धमा त्यस राज्यका विधान मण्डललाई विधि बनाउने अधिकार छ;

यद्यपि, जुन विषयको सम्बन्धमा राज्यको विधान मण्डल अनि संसदलाई विधि बनाउने शक्ति छ त्यसमा राज्यका कार्यपालिका शक्ति यस संविधानद्वारा अथवा संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा संघ अथवा यसका अधिकारीहरूलाई अभिव्यक्त रूपले दिइएका कार्यपालिका शक्तिको अधीन तथा त्यससित परिसीमित हुनेछ।

मन्त्री-परिषद्

१६३. राज्यपाललाई सहायता र सल्लाहा दिनको लागि मन्त्री-परिषद् - (१) जुन कुराहरूद्वारा यस संविधानद्वारा यसको अधीन राज्यपालबाट यो अपेक्षित छ कि आफ्ना कार्यहरू अथवा त्यस मध्ये कुनैलाई आफ्नो विवेक अनुसार गरे ती कुराहरूलाई छाडेर राज्यपाललाई आफ्ना कार्यहरूको प्रयोग गर्नमा सहायता तथा सल्लाहा दिनको लागि एक मन्त्री परिषद् हुनेछ जसको प्रधान, मुख्य मन्त्री हुनेछन्।

(२) यदि कुनै प्रश्न उठ्छ कि कुनै विषय यस्तो छ अथवा छैन जसको सम्बन्धमा यस संविधानद्वारा अथवा यसको अधीन यो अपेक्षित छ कि उसले आफ्नो विवेकानुसार कार्य गरे राज्यपालको आफ्नो विवेकानुसार गरिएका निर्णय अन्तिम हुनेछ अनि राज्यपालद्वारा गरिएका कुनै कुरो विधिमन्यता यस आधारमा प्रश्नगत रहने छैन कि उसले आफ्नो विवेकानुसार कार्य गर्नु पर्ने थियो अथवा थिएन।

(३) यस प्रश्नलाई कुनै न्यायालयमा जाँच गरिने छैन कि के मन्त्रीहरूले राज्यपाललाई कुनै सल्लाहा दियो, कि दिएन।

१६४. मन्त्रीहरूको बारेमा अन्य उपबन्ध - (१) मुख्य मन्त्रीको नियुक्ति राज्यपालले गर्नेछ अनि अन्य मन्त्रीहरूको नियुक्ति राज्यपालले मुख्य मन्त्रीको सल्लाहामा गर्नेछ तथा मन्त्री, राज्यपालको इच्छा भएसम्म मन्त्रीहरूले पद धारणा गर्नेछन् :

यद्यपि बिहार मध्यप्रदेश अनि उडिसा राज्यहरूमा जनजातिहरूका कल्याणका भारसाधक एक मन्त्री हुनेछ जो चाहिँ सँगसँगै अनुसूचित जातिहरू तथा पछाडिएका वर्गहरूका कल्याणका अथवा अन्य कुनै कार्यको पनि भारसाधक हुन सक्नेछ।

१. संविधान (सार्तौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ७ द्वारा अन्तःस्थापित।

- (२) मन्त्री परिषद् राज्यका विधान सभाप्रति सामूहिक रूपले उत्तरदायी हुनेछन्।
- (३) कुनै पनि मन्त्रीले आफ्नो पद भार ग्रहण गर्न भन्दा अघि राज्यपालले तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनका लागि दिइएका प्ररूपहरू अनुसार उसको पद तथा गोपनीयताको शपथ ग्रहण गराउने छन्।
- (४) कुनै पनि मन्त्री जसले निरन्तर ६ महीनाको अवधिसम्म राज्यका विधान मण्डलका सदस्य छैनन् भने त्यस अवधि समाप्त भएपछि मन्त्री पनि रहने छैनन्।
- (५) मन्त्रीहरूका तलब अनि भत्ता यस्तो हुनेछ जुन त्यस राज्यको विधान मण्डल विधिद्वारा समय समयमा निर्धारित गरिन्छ अनि जबसम्म त्यस राज्यका विधान मण्डल यस प्रकारले निर्धारित गर्दैन तबसम्म त्यस्तै हुनेछ जुन दोस्रो अनुसूचीमा निर्दिष्ट गरिएको छ।

राज्यको महा अधिवक्ता

१६५. राज्यको महाअधिवक्ता - (१) प्रत्येक राज्यका राज्यपाल, उच्च न्यायालयका न्यायाधीश नियुक्त हुनको लागि योग्य कुनै व्यक्तिलाई राज्यको महा अधिवक्ता नियुक्त गर्नेछ।
- (२) महा अधिवक्ताको यो कर्तव्य हुनेछ कि उसले त्यस राज्य सरकारलाई विधि सम्बन्धी यस्ता विषयहरूमा सल्लाहा दिने अनि विधिक स्वरूप यस्ता अन्य कर्तव्यहरू पालन गर्ने जुन राज्यपालले उसलाई समय समयमा निर्देशित गरोस् अथवा सुम्पिदेओस् अनि ती कार्यहरू निर्वहन गरोस् जुन उसलाई यस संविधान अथवा त्यस समय चालू कुनै अन्य विधिद्वारा अथवा यस अनुसार प्रदान गरिएको छ।

- (३) महा अधिवक्ताले राज्यपालले इच्छा गरेसम्म पद धारणा गर्नेछ अनि राज्यपालद्वारा निर्धारित पारिश्रमिक पाउनेछ।

सरकारी कार्य सञ्चालन

१६६. राज्य सरकारले कार्य सञ्चालन - (१) कुनै पनि राज्य सरकारका सम्पूर्ण कार्यपालिकाको कार्यवाही राज्यपालले नाममै प्रकट गरिनेछ।
- (२) राज्यपालका नामबाट कार्यान्वयन गरिएका आदेशहरू तथा अन्य दस्तावेजहरूलाई यस्तो प्रकारले अधिप्रमाणित गरिनेछ जुन राष्ट्रपतिद्वारा बनाइने विषयहरूमा विनिर्दिष्ट गरिनेछ अनि यस प्रकारले अधिप्रमाणित आदेश अथवा दस्तावेजको विधि मान्यता प्रति यस आधारमा त्यो राज्यपालद्वारा कार्यान्वयन गरिएका आदेश वा दस्तावेज होइन भनेर प्रश्न गरिने छैन।
- (३) राज्यपालले राज्य सरकारको कार्य अधिका सुविधापूर्वक गर्नको लागि अनि जहाँसम्म यस्तो कार्य नभए जसको विषयमा यस संविधानद्वारा अथवा यसको अधीन राज्यपालसित यो अपेक्षित छ कि उसले आफ्नो विवेक अनुसार कार्य गरोस् जहाँ सम्म मन्त्रीहरूमा उक्त कार्य वितरणको लागि नियम बनाउनेछ।

१६७. राज्यपाललाई जानकारी दिने आदि सम्बन्धमा मुख्य मन्त्रीको कर्तव्य -

- (क) राज्यका कार्यहरूका प्रशासन सम्बन्धी अनि विधान विषयक प्रस्थापनाहरू सम्बन्धी जुन जानकारी राज्यपालले माँग्न त्यो दिने; अनि
- (ख) राज्यका कार्य प्रशासन सम्बन्धी अनि विधान विषयक प्रस्थापनाहरू सम्बन्धी जे जानकारी राज्यपालले माँग्न त्यो दिने; अनि
- (ग) कुनै विषयलाई जस माथि कुनै मन्त्रीले निश्चय गरिदिएको छ कि यद्यपि मन्त्रीले निश्चय गरेको भए तर मन्त्री परिषद्ले विचार गरेन भने राज्यपालद्वारा इच्छा गरिएको खण्डमा परिषद्को सामु विचारको लागि राखिन्छ।

अध्याय ३ - राज्यको विधान मण्डल

साधारण

१६८. राज्यहरूका विधान मण्डलको गठन - (१) प्रत्येक राज्यको लागि एक विधान मण्डल हुनेछ जुन राज्यपाल अनि

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा २८ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) खण्ड (४) अन्तः स्थापित गरिएको थियो अनि यसको संविधान (चवौँलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २३ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) लोप गरियो।

(क) ^१ *** बिहार ^२ *** ३-४ *** ^५ [महाराष्ट्र] ^६ [कर्णाटक] ^७ *** ^८ [अनि उत्तर प्रदेश] ^९ राज्यहरूमा दुई सदनहरू देखि;

(ख) अरू राज्यहरूमा एक सदनसित मिलेर बन्नेछ।

(२) जहाँ कुनै राज्यको विधान मण्डलका दुवै सदन छन्, त्यहाँ एउटाको नाम विधान परिषद् अनि दोस्रो को नाम विधान सभा हुनेछन् अनि जहाँ एउटै सदन भए त्यसको नाम विधान सभा हुनेछ।

१६९. राज्यहरूमा विधान परिषद्हरूको उन्मूलन अथवा सृजन - (१) अनुच्छेद १६८ मा कतिपय कुरा भए तापनि संसद् विधि द्वारा कुनै विधान परिषद् भएका राज्यमा विधान परिषदलाई उन्मूलन गर्नको लागि अथवा यस्तो राज्यमा, जसमा विधान परिषद् नभएमा विधान परिषद् बनाउनको लागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ यदि त्यस राज्यको विधान सभाले यस आशयको संकल्प विधान सभाको मोठ सदस्य संख्याको बहुमत तथा उपस्थित अनि मत दिने सदस्यहरूका संख्याको कम्तीमा दुई तिहाइ बहुमतद्वारा पारित गरिदिएको छ।

(२) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट कुनै विधिमा यस संविधान संशोधनको लागि यस्ता उपबन्ध अन्तर्विष्ट हुनेछ जुन त्यस विधिका उपबन्धहरूलाई प्रभावी गर्नको लागि आवश्यक छ तथा यस्ता अनुपूरक, प्रासङ्गिक तथा परिणाम स्वरूप उपबन्ध पनि अन्तर्विष्ट हुन सक्नेछ जसलाई संसदले आवश्यक ठान्नेछ।

(३) उपर्युक्त प्रकारका कुनै विधि अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि यस संविधानले संशोधन गर्न उचित हुने छैन।

१७०. विधान सभाहरूका संरचना - (१) अनुच्छेद ३३३ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि प्रत्येक राज्यका विधान सभा त्यस राज्यमा प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूसित प्रत्यक्ष निर्वाचन द्वारा चुनिएका पाँच सयभन्दा अधिक अनि साठीभन्दा कम नभएका सदस्यहरू मिलेर बनिनेछ।

(२) खण्ड (१) का प्रयोजनहरूका लागि प्रत्येक राज्यका प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूमा यस्तो प्रकारले विभाजित गरिनेछ कि प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रको जनसंख्यालाई विभाजित स्थानहरूका संख्यासितको अनुपात सम्पूर्ण राज्यमा जतिसक्दो एउटै होस्।

१० [स्पष्टीकरण - यस खण्डमा “जनसंख्या” शब्दले यस्तो अन्तिम पूर्ववर्ती जन गणनामा अभिनिश्चित गरिएको जनसंख्या बुझिन्छ जसको अनुकूल आँकडा प्रकाशित भएको छ :

यद्यपि यस स्पष्टीकरणमा अन्तिम पूर्ववर्ती जन गणना प्रति जसको अनुकूल आँकडा प्रकाशित भएको छ, निर्देशद्वारा जबसम्म सन् २००० पछि गरिएको पहिलो जनगणनाको अनुकूल आँकडा प्रकाशित नभएमा यो अर्थ लगाइने कि त्यो १९७१ को जनगणना प्रति निर्देश हो।]

(३) प्रत्येक जन गणना पछि प्रत्येक राज्यको विधान सभामा स्थानहरूको मोठ संख्या अनि प्रत्येक राज्यका प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजनका यस्ता प्राधिकारीद्वारा अनि यस्तो रीतिले जुन: समायोजन गरिनेछ जुन संसद् विधिद्वारा निश्चित गरियोस:

यद्यपि, यस्ता पुन समायोजनबाट विधान सभाको प्रतिनिधित्व माथि कुनै प्रभाव पर्ने छैन, जब सम्म त्यस विद्यमान विधान सभाको विधटन हुने छैन:]

११ [यद्यपि यहाँ अझ यस्ता पुन: समायोजन त्यस तारीखबाट प्रभावी हुनेछ जुन राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट हुनेछ अनि यस्ता पुन: समायोजन प्रभावी भइञ्जेलसम्म विधान सभाको लागि कुनै पनि निर्वाचन त्यस प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूका आधारमा हुन सक्नेछ जुन यस्ता पुन: समायोजन भन्दा पहिले विद्यमान भए:

१. “आन्ध्र प्रदेश”, शब्दहरूका आन्ध्र प्रदेश विधान परिषद् (उत्सादन) अधिनियम १९८५ (१९८५ को ३४) का धारा ४ द्वारा (१.६. १९८५ देखि) लोप गरियो।

२. मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा २० द्वारा (१.५.१९६० देखि) “मुम्बई” शब्दलाई लोप गरियो।

३. यस उपखण्डमा “मध्य प्रदेश” शब्दहरूका अन्त स्थापनाको लागि संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा ८ (२) को अधीन कुनै तारीख तोकिएको छैन।

४. तामिलनाडु विधान परिषद् (उत्सादन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ४०) को धारा ४ द्वारा (१.११.१९८६ देखि) “तामिलनाडु” शब्द लोप गरियो।

५. मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा २० द्वारा (१.५.१९६० देखि) अन्त: स्थापित।

६. मैसूर राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को ३१) को धारा ४ द्वारा (१.११.१९७३ देखि) “मैसूर” को स्थानमा प्रतिस्थापित जसलाई संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ८(१) बाट अन्त: स्थापित गरियो।

७. पंजाब विधान परिषद् (उत्सादन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ४६) को धारा ४ द्वारा (७.१.१९७० देखि) “पंजाब” शब्दलाई लोप गरियो।

८. पश्चिम बंगाल विधान परिषद् (उत्सादन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को २०) को धारा ४ द्वारा (१.८.१९६९ देखि) “उत्तर प्रदेश अनि पश्चिम बंगाल” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

९. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ९ द्वारा अनुच्छेद १७० को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१०. संविधान (वियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २९ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) स्पष्टीकरणको स्थानमा प्रतिस्थापित।

११. संविधान (बियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २९ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्त: स्थापित।

यद्यपि, जबसम्म २०००को पछि गरिएको पहिलो जनगणनाको उपयुक्त आँकडा प्रकाशित हुँदैन तबसम्म प्रत्येक राज्यको विधान सभामा स्थानहरूको मोठ संख्याको अनि यस खण्डको अधीन यस्ता राज्यलाई प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजन गर्ने पुनः समायोजनको आवश्यकता पर्दैन ।)

१७१. विधान परिषद्हरूको संरचना - (१) विधान परिषद् भएका राज्यलाई विधान परिषद्का सदस्यहरूका मोठ संख्या त्यस राज्यका विधान सभाका सदस्यहरूमा मोठ संख्याको ^१[एक तिहाई]भन्दा बेसी हुने छैन :

यद्यपि कतिपय राज्यका विधान परिषद्का सदस्यहरूको मोठ संख्या कुनै पनि हालतमा चालीस भन्दा कम हुने छैन ।

(२) जबसम्म संसद् विधिद्वारा अर्को उपबन्ध नगरेसम्म कुनै पनि राज्यका विधान परिषद्को संरचना खण्ड (३)मा उपबन्धित रीतिले हुनेछ ।

(३) कुनै राज्यका विधान परिषद्का सदस्यहरूको मोठ संख्याको -

(क) जतिसक्दो निकटतम एक तिहाई भाग त्यस राज्यका नगरपालिकाहरू, जिल्ला बोर्डहरू अनि अन्य यस्ता स्थानीय प्राधिकारीहरूको जुन संसद्विधिद्वारा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, सदस्यहरू सित मिलेर बनिने निर्वाचक मण्डलहरू द्वारा निर्वाचित हुनेछ :

(ख) जति सक्दो निकटतम बाह्रौं भाग त्यस राज्यमा निवास गर्ने वाला व्यक्तिहरूसित मिलेर बनिने निर्वाचक मण्डलहरू द्वारा निर्वाचित हुनेछ, जुन भारतका राज्य क्षेत्रमा कुनै विश्वविद्यालयका कम्तीमा तीन वर्ष देखि स्नातक हो अथवा जो सित कम्तीमा तीन वर्ष देखि यस्ता योग्यताहरू छन् जुन संसद् द्वारा बनाइएका कुनै विधि अथवा त्यसको अधीन यस्ता कुनै विश्वविद्यालयका स्नातकका योग्यताहरूका समतुल्य निर्धारित गरिएको छ;

(ग) जतिसक्दो निकटतम बाह्रौं भाग यस्ता व्यक्तिहरूसित मिलेर बनिने निर्वाचक मण्डलहरूद्वारा निर्वाचित हुनेछ जुन राज्यका भित्री माध्यामिक पाठशालाहरू अनिमित्त स्तरका यस्ता शिक्षा संस्थाहरूमा, जुन संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा अथवा त्यसको अधीन निर्धारित गरियोस् पढाउने काममा कम्तीमा तीन वर्षदेखि लागेको होस् -:

(ध) जतिसक्दो निकटतम एक तिहाई भाग राज्यका विधान सभाका सदस्यहरूद्वारा यस्ता व्यक्तिहरूमध्येबाट निर्वाचित हुनेछ जो विधान सभाका सदस्य होइनन् :

(ङ) रहल सदस्य राज्यपालद्वारा खण्ड (५) का उपबन्धहरू अनुसार नाम निर्देशित गरिनेछ ।

(४) खण्ड (३) का उपखण्ड (क) उपखण्ड (ख) अनि उपखण्ड (ग) को अधीन निर्वाचित हुने सदस्य यस्ता प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूमा चुनिने छन्, जुन संसद्द्वारा बनाइएका विधिद्वारा अथवा यसको अधीन निश्चित गरियोस् तथा उक्त उपखण्डहरूका अथवा उक्त खण्डका उपखण्ड (घ) को अधीन निर्वाचन आनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली अनुसार एकल संक्रमणीय मतबाट हुनेछ ।

(५) राज्यपालद्वारा खण्ड (३) का उपखण्ड (ङ) अनुसार नाम निर्देशित गरिने सदस्य यस्तो व्यक्ति हुनेछ जसलाई निम्न लिखित विषयहरू सम्बन्धमा विशेष ज्ञान अथवा व्यवहारिक अनुभव छ, अथवा -

साहित्य, विज्ञान, कला, सहकारी आन्दोलन अथवा समाज सेवा ।

१७२. राज्यहरूका विधान मण्डलहरूको अवधि - (१) प्रत्येक राज्यका प्रत्येक विधान सभा, यदि पहिले नै विघटित नगरिएको भए आफ्नो पहिलो अधिवेशनको लागि नियुक्त तारीखदेखि ^२[पाँच वर्ष] सम्म बनी रहनेछ, यस भन्दा अधिक होइन अनि ^२[पाँच वर्ष] को उक्त अवधि समाप्त भएको परिणामस्वरूप विधान सभा विघटन हुनेछ :

यद्यपि, उक्त अवधिभित्र जब आपतकालीन स्थितिको घोषणा प्रवर्तन भए त्यस बेला संसद विधिद्वारा यस्ता अवधिलाई बढाउन सक्नेछ, जुन एक पल्टमा एक वर्षभन्दा बढ्ता हुने छैन, तथा घोषणा चालू नभएमा कुनै पनि हालतमा त्यसको विस्तार ६ महीनाको अवधिदेखि बढ्ता हुने छैन ।

(२) राज्यका विधान परिषद् विघटन हुने छैन, तर यसका सदस्यहरूमध्ये कम्तीको एक तिहाई सदस्य संसद्द्वारा विधिद्वारा यसका निमित्त बनाइएका उपबन्धहरू अनुसार प्रत्येक दोस्रो वर्ष सकिना साथ जतिसक्दो सेवा मुक्त हुनेछ ।

१७३. राज्यका विधान मण्डलका सदस्यताको लागि योग्यता - कोही व्यक्ति कुनै राज्यका विधान मण्डलका कुनै स्थान पूर्ति गर्नको लागि चुनिएको लागि योग्यता तब हुनेछ जब -

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा १०द्वारा "एक चौथाई "को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
२. संविधान (चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २४ द्वारा (६.९.१९७९ देखि) "६ वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित । संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३० द्वारा (३.९.१९७७ देखि) मूलशब्दहरू "पाँच वर्ष" को स्थानमा "६ वर्ष" प्रतिस्थापित गरिएका थिए ।

^१[(क) उनी भारतका नागरिकहुन अनि निर्वाचन आयोगद्वारा यसको निम्ति प्राधिकृत कुनै पनि व्यक्तिको सामु तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनका लागि दिइएका प्ररूप अनुसार शपथ लिनेछ अथवा प्रतिज्ञान गर्नेछ तथा त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछ :]

(ख) उ विधान सभाका स्थानको लागि कम्तीमा पच्चीस वर्षका उमेरको भए अनि विधान परिषद्का स्थानको लागि कम्तीमा तीस वर्षका आयुका भए; अनि

(ग) उनीसित यस्ता अन्य योग्यताहरू भए जुन यसको निम्ति संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन निर्धारित गरियोस्।

^२[१७४. राज्यका विधान मण्डलको सत्र-सत्रावसान अनि विघटन - (१) राज्यपालले समय समयमा राज्यका विधान मण्डलका सदन अथवा प्रत्येक सदनको यस्तो समय अनि स्थानमा, जसलाई उसले ठीक सम्मन्छ, अधिवेशनको लागि डाक्नेछन्, तर पनि यसको एकसत्रको अन्तिम बैठक अनि आगामी सत्रको पहिलो बैठकको लागि तोकिएका तारीखको बीच ६ महीनाको अन्तर हुने छैन।

(२) राज्यपालले समय समयमा -

(क) सदनका अथवा कुनै सदनको सत्रावसान गर्न सक्नेछ;

(ख) विधान सभालाई विघटन गर्न सक्नेछ।]

१७५. सदन अथवा सदनहरूमा अभिभाषण तथा सन्देश पठाउने राज्यपालको अधिकार - (१) राज्यपालले विधान सभामा अथवा विधान परिषद् भएका राज्यका दशामा त्यस राज्यका विधान मण्डलका कुनै एक सदनमा अथवा एकै साथ समवेत दुवै सदनहरूमा, अभिभाषण गर्न सक्नेछ अनि यस प्रयोजनको लागि सदस्यहरूका उपस्थितिलाई अपेक्षा गर्न सक्नेछ।

२. राज्यपालले राज्यको विधान मण्डलमा त्यस समय लम्बित कुनै विधेयकको सम्बन्धमा सन्देश अथवा अरु कुनै सन्देश त्यस राज्यको विधान मण्डलको सदन अथवा सदनहरूमा पठाउन सक्नेछ अनि जुन सदनका कुनै सन्देश यस प्रकारले पठाइएको भए त्यस सदनलाई त्यस सन्देशद्वारा बिचार गर्नको लागि अपेक्षित विषयमा सुविधा अनुसार चाँडै बिचार गर्नेछ।

१७६. राज्यपालका विशेष अभिभाषण - (१) राज्यपालले ^३[विधान सभाको लागि प्रत्येक साधारण निर्वाचनको पछि पहिलो सत्रको आरम्भमा अनि प्रत्येक वर्षका प्रथम सत्रको आरम्भमा] विधान सभामा अथवा विधान परिषद् भएका राज्यका अवस्थामा एकसाथ समवेत दुवै सदनहरूमा अभिभाषण गर्नेछन् अनि विधान मण्डललाई उनले आह्वानको कारण बताउनेछन्।

(२) सदन अथवा प्रत्येक सदनका प्रक्रियालाई विनियमन गर्ने नियमहरू बाट यस्ता अभिभाषणमा निर्दिष्ट विषयहरूका चर्चाको लागि समय निर्धारण लागि ^४*** उपबन्ध गरिनेछ।

१७७. सदनहरूका विषयमा मन्त्रीहरू अनि महा अधिवक्ताको अधिकार - प्रत्येक मन्त्री अनि राज्यका महाअधिवक्तालाई यो अधिकार हुनेछ कि उसले त्यस राज्यको विधान सभामा अथवा विधान परिषद् भएका राज्यको अवस्थामा

दुवै सदनमा बोल्ने तथा त्यसका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने अनि विधान मण्डलका कुनै समितिमा, जहाँ उसको नाम सदस्यको रूपमा दिइएको भए त्यहाँ बोल्ने तथा त्यसका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने यद्यपि यस आधारमा त्यहाँ भोट दिने अधिकार हुने छैन।

राज्यका विधान मण्डलका अधिकारी

१७८. विधान सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष - प्रत्येक राज्यको विधान सभाले जतिसक्दो चाँडै आफ्ना दुइजना सदस्यलाई आफ्ना अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष छान्नेछ अनि जब अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पद रिक्त हुन्छ त्यसबेला विधान सभाले कुनै अन्य सदस्यलाई यथास्थिति अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्ष छान्नेछ।

१७९. अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनु, पदत्याग अनि पदबाट हटाउनु - विधान सभाका अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको रूपमा पद धारण गर्ने सदस्य -

(क) यदि विधान सभाका सदस्य छैन भने आफ्नो पद रिक्त गरिदिनेछ;

(ख) कुनै पनि समय यदि यस्ता सदस्य अध्यक्ष भए उपाध्यक्षलाई सम्बोधित अनि यदि यस्ता सदस्य उपाध्यक्ष भए अध्यक्षलाई सम्बोधित आफ्नो हस्ताक्षरसितको लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछ; अनि

१. संविधान (सोह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ४ द्वारा खण्ड (क) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ८ द्वारा अनुच्छेद १७४ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ९ द्वारा "प्रत्येक सत्र" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ९ द्वारा "तथा सदनका अन्य कार्यमा यस चर्चालाई अग्रता दिनको लागि" शब्दहरू लोप गरियो।

(ग) विधान सभाका तत्कालीन सम्पूर्ण सदस्यका बहुमतले पारित संकल्पद्वारा आफ्नो पदबाट हटाउन सकिनेछ; यद्यपि, खण्ड (ग) को प्रयोजनको लागि कुनै संकल्प तबसम्म प्रस्तावित गरिने छैन, जबसम्म त्यस संकल्प प्रस्तावित गर्ने आशयको सूचना कम्तीमा चौदह दिनको सूचना नदिइएको भए;

यद्यपि, अझै पनि जब कहिले कहीं विधान सभा विघटन गरिएमा विघटन पश्चात् हुनेवाला विधान सभाको पहिलो अधिवेशनको ठीक पहिले सम्म अध्यक्षले आफ्नो पद रिक्त गर्ने छैन।

१८०. अध्यक्ष पदका कर्तव्यहरू पालन गर्न अथवा अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्ने उपाध्यक्ष अथवा अन्य व्यक्तिका अधिकार - (१) जब अध्यक्षको पद रिक्त हुन्छ तब उपाध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षको पद पनि रिक्त हुन्छ त्यसबेला विधान सभाको यस्ता सदस्य जसलाई राज्यपालले यस कार्यको लागि नियुक्त गर्छन् भने उनले कर्तव्यहरूको पालन गर्नेछ।

(२) विधान सभाको कुनै सभाद्वारा अध्यक्षको अनुपस्थितिमा उपाध्यक्ष अथवा यदि उसको पनि अनुपस्थिति भएमा यस्तो व्यक्ति, जो विधान सभाका सम्पूर्ण प्रक्रियाका नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिएमा अथवा यस्तो कुनै व्यक्ति उपस्थित नभएमा यस्तो अन्य व्यक्ति जसलाई विधान सभाद्वारा निर्धारित गरिन्छ उनले अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्नेछन्।

१८१. जब अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्षलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन हुन्छ तब त्यसका पीठासीन नहुनु - (१) विधान सभाको कुनै बैठकमा जब अध्यक्षलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए तब अध्यक्ष, अथवा जब उपाध्यक्षलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए तब उपाध्यक्ष उपस्थित रहे तापनि पीठासीन हुने छैन, अनि अनुच्छेद १८० को खण्ड (२) को उपबन्ध यस्ता प्रत्येक सभाको सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ जसरी त्यो त्यस सभाको सम्बन्धमा लागू हुन्छ जसबाट यथास्थिति, अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्ष अनुपस्थित हुन्छन्।

(२) जब अध्यक्षलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विधान सभामा विचाराधीन छ तब उसलाई विधान सभामा बोल्ने अनि यसका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने अधिकार हुनेछ अनि त्यो अनुच्छेद १८१ मा कतिपय कुरा हुँदा हुँदै पनि यस्तो संकल्पमा अथवा यस्ता कार्यवाहीहरूको समय कुनै अन्य विषयमा पहिले नै मत दिने हकदार हुनेछ तर पनि मत बराबर भएको अवस्थामा हकदार हुने छैन।

१८२. विधान परिषद्को सभापति अनि उपसभापति - विधान परिषद् भएका प्रत्येक राज्यका विधान परिषद्ले जतिसक्दो आफ्ना दुई सदस्यहरूलाई आफ्ना सभापति तथा उपसभापति चुन्नेछ, अनि जब जब सभापति अथवा उपसभापतिको स्थान रिक्त हुन्छ तब स्थिति अनुसार परिषद्ले कुनै अन्य सदस्यलाई सभापति अथवा उपसभापति चुन्नेछ।

१८३. सभापति अनि उपसभापतिको पद रिक्तो हुनु, पदत्याग तथा पदबाट हटाउनु - विधान परिषद्का सभापति अथवा उपसभापतिको रूपमा पद ग्रहण गर्ने सदस्य -

(क) यदि विधान परिषद्को सदस्य नभएमा आफ्नो पद रिक्त गरिदिनेछ;

(ख) कुनै पनि समय यदि त्यो सदस्य सभापति भए उपसभापतिलाई सम्बोधित गरेर यदि त्यो सदस्य उपसभापति भए सभापतिलाई सम्बोधित गरी आफ्नै हस्ताक्षर सहित लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग्न सक्नेछ; अनि

(ग) विधान परिषद्का तत्कालीन सम्पूर्ण सदस्यका बहुमतद्वारा पारित संकल्पद्वारा आफ्नो पदबाट हटाउन सकिनेछ; यद्यपि खण्ड (ग) का प्रयोजनको लागि कुनै संकल्प तबसम्म प्रस्तावित गरिने छैन जबसम्म त्यस संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आशयले कम्तीमा चौध दिनको सूचना दिइदैन।

१८४. सभापतिका पदका कर्तव्यहरूका पालन गर्ने अथवा सभापतिको रूपमा कार्य गर्ने उप सभापति अथवा अन्य व्यक्तिको शक्ति - (१) जब सभापतिको पद रिक्त हुन्छ तब उपसभापति अथवा यदि उपसभापतिको पद पनि रिक्त रहे विधान परिषद्का यस्तो सदस्य जसलाई राज्यपालले यस कार्यको लागि नियुक्त गरियो, जसले त्यस पदका कर्तव्यहरूलाई पालन गर्नेछ।

(२) विधान परिषद्का कुनै सभामा सभापतिको अनुपस्थितिमा उपसभापति, वा उनीपति अनुपस्थित भएमा यस्ता व्यक्ति जो विधान परिषद्का प्रक्रियाका नियमहरूद्वारा निर्धारित गरिन्छ, अथवा यदि यस्तो कुनै पनि व्यक्ति उपस्थित नभएमा यस्ता व्यक्ति, जसलाई विधान परिषद्द्वारा निर्धारित गरिन्छ, सभापतिको रूपमा कार्य गर्नेछ।

१८५. जब सभापति अथवा उपसभापतिलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन छ तब पीठासीन हुने छैन -

(१) विधान सभाको कुनै पनि सभामा जब सभापतिलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए तब सभापति अथवा उपसभापतिलाई जब उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भए तब उपसभापति उपस्थित रहे तापनि पीठासीन हुने छैनन् अनि अनुच्छेद १८४ को खण्ड (२) का उपबन्ध यस्ता प्रत्येक सभाको सम्बन्धमा त्यस्तै लागू हुनेछ जस्तो त्यस सभाको सम्बन्धमा लागू हुन्छ जसबाट यथास्थिति सभापति अथवा उपसभापति अनुपस्थित छन्।

(२) जब सभापतिलाई उसको पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विधान परिषद्मा विचाराधीन छ तब उसलाई विधान परिषद्मा बोल्ने अनि कार्यवाहीहरूमा पनि भाग लिने अधिकार हुनेछ अनि त्यो अनुच्छेद १८९ मा कतिपय कुरा भए तापनि यस्तो संकल्प माथि अथवा यस्ता कार्यवाहीहरूको समय कुनै अन्य विषयमा पहिलेबाटै मत दिने हकदार हुनेछ, तर पनि मत बराबर भएको दशमा मत दिने अधिकार हुने छैन।

१८६. अध्यक्ष अनि उपाध्यक्ष तथा सभापति अनि उपसभापतिका तलब र भत्ता - विधान सभाका अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षलाई तथा विधान परिषद्का सभापति अनि उपसभापतिलाई यस्ता तलब अनि भत्ताहरू जुन राज्य विधान मण्डल, विधिद्वारा तोकिन्छ अनि जबसम्म यसको निम्ति यस प्रकारले उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म यस्ता तलब अनि भत्ताहरू जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ, भुगतान गर्न सक्नेछ।

१८७. राज्यका विधान मण्डलको सचिवालय - (१) राज्यका विधान मण्डलका सदनको अथवा प्रत्येक सदनका बेग्लै सचिवीय कर्मचारीहरू हुनेछन् :

यद्यपि, विधान परिषद् भएका राज्यका विधान मण्डलको अवस्थामा यस खण्डका कुनै कुराको अर्थ यो लगाईदैन कि त्यो यस्तो विधान मण्डलका दुवै सदनहरूको लागि सम्मिलित पदहरूको सिर्जनालाई निषेध गर्नेछ।

(२) राज्यको विधान मण्डल विधिद्वारा राज्यका विधान मण्डलका सदन अथवा सदनहरूका सचिवीय कर्मचारीहरूमा भर्ती गर्ने तथा नियुक्त व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरू सञ्चालन गर्न सक्नेछ।

(३) जबसम्म राज्यका विधान मण्डल खण्ड (२) को अधीन उपबन्ध गर्दैन तबसम्म राज्यपालले यथास्थिति विधान सभाका अध्यक्ष अथवा विधान परिषद्का सभापतिसित परामर्श गरे पछि विधान सभाको अथवा विधान परिषद्का सचिवीय कर्मचारीहरूमा भर्नाको अनि नियुक्त व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरूका सञ्चालनका लागि नियम बनाउन सक्नेछ। यसबाहेक यस प्रकार बनाएका नियम उक्त खण्डका अधीन बनाइएका कुनै पनि विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि प्रभावी हुनेछ।

कार्य सञ्चालन

१८८. सदस्यहरूद्वारा शपथ या प्रतिज्ञान - राज्यका विधान सभा वा विधान परिषद्का प्रत्येक सदस्यले आफ्नो स्थान ग्रहण गर्नु भन्दा पहिला राज्यपाल वा तिनीद्वारा यसका लागि नियुक्त व्यक्तिको समक्ष तेस्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनका लागि दिइएका प्रारूप अनुसार शपथ लिनेछन वा प्रतिज्ञान गर्नेछन अनि त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछन्।

१८९. सदनहरूमा मतदान, खाली भएर पनि सदनहरूको कार्य गर्ने शक्ति र गणपूर्ति - (१) यस संविधानमा अन्यथा उपबन्धित बाहेक कुनै सदनको बैठकमा सबै प्रश्नहरूको अवधारण अध्यक्ष वा सभापतिलाई अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्ने व्यक्तिलाई छाडेर उपस्थित अनि मतदान दिने सदस्यहरूको बहुमतद्वारा गरिनेछ।

अध्यक्ष वा सभापति अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्ने व्यक्तिले प्रथमतः दिने छैनन् तर मत बराबर भएको खण्डमा तिनको निर्णायक मत हुनेछ र तिनले त्यसको प्रयोग गर्नेछन्।

(२) राज्यका विधान मण्डलको कुनै सदनको सदस्यतामा कुनै स्थान रिक्त हुँदा हुँदै पनि त्यस सदनलाई कार्य गर्ने शक्ति हुनेछ र यदि त्यसपछि यो थाहा लाग्छ कि कुनै व्यक्ति जो यसो गर्न हकदार थिएनन् तापनि कार्यवाहीहरूमा उपस्थित रहेका अथवा तिनले मत दिएका थिए वा अन्यथा भाग लिएका भएपनि राज्यको विधानमण्डलको कार्यवाही विधिमान्य हुनेछ।

(३) जबसम्म राज्यको विधान मण्डलद्वारा अन्यथा उपबन्ध गर्दैन, तबसम्म राज्यको विधान मण्डलको कुनै सदनको अधिवेशन गठन गर्नको लागि गणपूर्ति दश सदस्य वा सदनका सदस्यहरूको मोठ संख्याको दशौं भाग यसमध्ये जुन अधिक हुन्छ, त्यही हुनेछ।

(४) यदि राज्यको विधान सभा वा विधान परिषद्को अधिवेशनका कुनै पनि समय गणपूर्ति भएन भने अध्यक्ष अथवा सभापति अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्ने व्यक्तिको यो कर्तव्य हुनेछ कि या त तिनी सदनलाई स्थगित गरून वा अधिवेशनलाई तबसम्मका लागि निलम्बित गरून जबसम्म गणपूर्ति हुँदैन।

सदस्यहरूका लागि अयोग्यताहरू

१९०. स्थानहरू रिक्त हुनु - (१) कुनै पनि व्यक्ति राज्यको विधान मण्डलका दुवै सदनहरूका सदस्य रहने छैनन्, अनि जुन व्यक्ति दुवै सदनहरूको सदस्य चुनिन्छन उक्त पहिलो वा दोस्रो सदनको स्थानलाई रिक्त गर्नका लागि त्यस राज्यको विधान मण्डलले विधिद्वारा उपबन्ध गर्नेछ।

(२) कुनै पनि व्यक्ति पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट दुई वा अधिक राज्यहरूका विधान मण्डलहरूका सदस्य हुने छैनन् अनि यदि कुनै व्यक्ति दुई वा अधिक यस्ता राज्यहरूका विधान मण्डलहरूका सदस्य चुनिएमा यस अत्रधिको समाप्ति पश्चात्

जुन राष्ट्रपतिद्वारा बनाइएका नियमहरूमा^१ विनिर्दिष्ट गरियोस्, यस्ता सबै राज्यहरूका विधान मण्डलहरूमा त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थान रिक्त हुनेछ, यदि तिनले एउटा राज्यलाई छाडेर अन्य राज्यहरूका विधानमण्डलहरूमा आफ्नो स्थानलाई पहिला नै त्यागिदिएका छैनन् भने

(३) यदि राज्यका विधान मण्डलका कुनै सदनका सदस्य -

(क) ^२[अनुच्छेद १९१ को खण्ड (१) अथवा खण्ड (२) मा वर्णित अयोग्यताले ग्रस्त हुन्छन्, अथवा

^३[(ख) यथास्थिति, अध्यक्ष वा सभापतिलाई सम्बोधित आफ्नो हस्ताक्षरसहित लेखद्वारा आफ्नै स्थान त्याग गरिदिन्छन् अनि तिनको त्यागपत्र, यथास्थिति अध्यक्ष वा सभापति द्वारा स्वीकार गरिन्छ] भने यस्तो भएमा तिनको स्थान रिक्त हुनेछ :

^४ [परन्तु उपखण्ड (ख) मा निर्दिष्ट त्याग पत्रको स्थितिमा यदि प्राप्त जानकारीबाट वा अन्यथा र यस्तो जाँच गरिए पश्चात् जुन तिनी ठीक सम्झन्छन्, यथास्थिति, अध्यक्ष वा सभापतिलाई यो समाधान हुन जान्छ कि यस्ता त्यागपत्र आफ्नो स्वेच्छा अनुसार वा असली छैन भने यस्ता त्यागपत्रलाई तिनले स्वीकार गर्ने छैनन् ।]

(४) यदि कुनै राज्यको विधान मण्डलका कुनै सदनका सदस्य साठी दिनको अवधिसम्म सदनको अनुज्ञाबिना त्यसका सबै अधिवेशनहरूमा अनुपस्थित रहन्छन् भने सदनले तिनको स्थानलाई रिक्त घोषित गर्न सक्नेछ :

परन्तु साठी दिनको उक्त अवधिको गणना गर्दा कुनै यस्ता अवधिलाई हिसाबमा लिइने छैन जुनबेला सदन सत्रावसित वा निरन्तर चार दिन भन्दा अधिक दिनहरूका निमित्त स्थागित रहन्छ ।

१९१. सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू - (१) कुनै व्यक्ति कुनै राज्यको विधान सभा वा विधान परिषद्को सदस्य चुनिनका लागि अनि सदस्य हुनका लागि अयोग्य ठहरिनेछन् -

(क) यदि तिनी भारत सरकारको वा पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यको सरकार अधीन यस्ता पदलाई छोडेर जसलाई धारण गर्ने व्यक्ति अयोग्य नहुन राज्यको विधानमण्डलले विधिद्वारा घोषित गरेको छ, कुनै लाभको पद धारण गर्दछन् :

(ख) यदि तिनी विकृत चित्तका छन् अनि सक्षम न्यायालयको यस्तो घोषणा भए विद्यमान छः

(ग) यदि तिनी अनुमोचित दिवालिया हुन् :

(घ) यदि तिनी भारतका नागरिक होइनन् वा तिनले कुनै विदेशी राज्यको नागरिकता स्वेच्छाले आर्जन गरेका छन् वा तिनले कुनै विदेशी राज्यप्रति निष्ठा वा अनुषक्ति अभिस्वीकार गरेका छन् :

(ङ) यदि तिनी संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा वा त्यस अधीन यस प्रकारले अयोग्य ठहरियाइन्छन् ।

५. [स्पष्टीकरण - यस खण्डका प्रयोजनहरूका लागि,] कुनै व्यक्तिलाई केवल यसकारण भारत सरकारको वा प्रथम अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यमा सरकारको अधीन फायदाजनक पद धारण गर्न मानिनिइने छैन कि तिनी संधका वा यस्ता राज्यका मन्त्री हुन् ।

^६ [(२) कुनै व्यक्ति स्वयम् कुनै राज्यको विधानसभा वा विधान परिषद्का सदस्य हुनका निम्ति अयोग्य ठहरिने छन् यदि तिनी दशौं अनुसूची अधीन यस प्रकारले अयोग्य भएका छन् ।]

१९२. सदस्यहरूका अयोग्यताहरूसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू माथि विनिश्चय - (१) यदि यो प्रश्न उद्दछ कि कुनै राज्यको विधान मण्डलको कुनै सदनका कुनै सदस्य अनुच्छेद १९१ को खण्ड (१) मा वर्णित कुनै अयोग्यता द्वारा ग्रस्त भएका छन् वा छैनन् भन्ने प्रश्न राज्यपाललाई विनिश्चयका लागि निर्देशित गरिनेछ र तिनको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ ।

१. हेर्नोस् विधि मन्त्रालयको अधिसूचना सं. एफ ४६/५० सी. दिनाङ्क २६ जनवरी, १९५० भारतको राजपत्र, असाधारण, पृष्ठ ६७८ मा प्रकाशितसम्म सामयिक सदस्यता प्रतिषेध नियम, १९५० ।

२. संविधान (बाउन्न संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ४ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) "अनुच्छेद १९१ को खण्ड (१)" स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. संविधान (तेतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा ३ उपखण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (तेतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित ।

५. संविधान (वाउन्नौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ५ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) "(२) यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि" स्थानमा प्रतिस्थापित ।

६. संविधान (बाउन्नौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ५ द्वारा (१.३.१९८५देखि) अन्तःस्थापित ।

७. अनुच्छेद १९२, संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३३ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अनि त्यसपछि, संविधान (चवालिसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २५ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) संशोधित भएर उपरोक्त रूपमा आयो ।

(२) यस्ता कुनै प्रश्नमाथि विनिश्चय लिनुभन्दा अघि राज्यपालले निर्वाचन आयोगबाट राय लिनेछन् अनि यस्तो रायमुताबिक कार्य गर्नेछन् ।

१९३. अनुच्छेद १८८ का अधीन शपथ लिनु वा प्रतिज्ञा गर्नुभन्दा पहिला वा योग्य नहुँदा वा अयोग्य ठहराइएमा बस्न र मत दिनका निम्ति शास्ति - यदि कुनै राज्यको विधानसभा वा विधान परिषद्मा कुनै व्यक्ति अनुच्छेद १८८का अपेक्षाहरूको अनुपालन गर्नुभन्दा अघि वा यो जान्दा जान्दै कि उ त्यसका सदस्यताको लागि योग्य छैन भनेर वा अयोग्य ठहराइएको छ, वा संसद वा राज्यको विधान मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधिका उपबन्धहरूद्वारा यसो गर्नमा निषेध गराइएको छ, सदस्यको रूपमा बस्छन् वा मत दिन्छन् भने ती प्रत्येक दिनका लागि जब उ यस प्रकार बस्दछन् वा मत दिन्छन् पाँच सय रूपियाँको शास्तिको भागी हुनेछन्, जुन राज्यलाई दिने ऋणको रूपमा असूल गरिने छ ।

राज्यहरूका विधान मण्डलहरू अनि यसका सदस्यहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार र उन्मुक्तिहरू

१९४. विधान मण्डलका सदनहरूका लागि तथा त्यसका सदस्यहरू एवं समितिहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार आदि - (१) यस संविधानका उपबन्धहरूको र विधान मण्डलहरूका प्रक्रियाको विनियमन गर्ने नियमहरू एवं स्थायी आदेशहरूको अधीनमा रहँदै प्रत्येक राज्यको विधानमण्डलमा वाक् स्वतन्त्रता हुनेछ ।

(२) राज्यको विधान मण्डलमा वा त्यसको कुनै समितिमा विधानमण्डलका कुनै सदस्यद्वारा भनिएको कुरो वा दिइएको कुनै मतको सम्बन्धमा त्यसको विरुद्ध कुनै न्यायालयमा कुनै कार्यवाही गरिने छैन, अनि कुनै व्यक्तिको विरुद्धमा यस्तो विधान मण्डलको कुनै सदनका प्राधिकार द्वारा अथवा त्यस अधीन कुनै प्रतिवेदन पत्र, मतहरू वा कार्यवाहीहरूको प्रकाशन सम्बन्धमा यस प्रकारको कुनै कार्यवाही गरिने छैन ।

(३) अन्य विषयहरूमा राज्यका विधान मण्डलका कुनै सदनको र यस्ता विधान मण्डलको कुनै सदनका सदस्यहरू तथा समितिहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार एवं उन्मुक्तिहरू यस्ता हुनेछन्, जुन त्यो विधान मण्डलले समय समयमा, विधिद्वारा परिनिश्चित गरेको - अनि जबसम्म यस प्रकार परिनिश्चित गरिदैन तबसम्म ^१[त्यही हुनेछ जुन संविधान (चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २६ प्रवृत्त हुनुभन्दा लगत्तै पहिला त्यस सदनको अनि त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूको थियो ।]

(४) जुन व्यक्तिहरूलाई यस संविधानको आधारमा राज्यको विधानमण्डलको कुनै सदन वा त्यसको कुनै समितिमा बोल्न अनि त्यसको कार्यवाहीहरूमा अन्यथा भाग लिने अधिकार छ यसको सम्बन्धमा खण्ड (१), खण्ड (२) अनि खण्ड (३) का उपबन्ध त्यस प्रकारले लागू हुन्छ जस्तो प्रकारले त्यो विधान मण्डलका सदस्यहरूका सम्बन्धमा लागू हुन्छ ।

१९५. सदस्यहरूका तलब र भत्ताहरू - राज्यका विधान सभा अनि विधान-परिषद्का सदस्यलाई यस्ता तलब र भत्ताहरू जसलाई त्यस राज्यको विधान मण्डलले समय समयमा विधिद्वारा अवधारित गरेको अनि जबसम्म यस सम्बन्धमा यस प्रकारको उपबन्ध गरिदैन, तबसम्म यस्ता तलब अनि भत्ताहरू यस्ता दरहरूले अनि यस्ता शर्तहरूमा जुन तत्स्थानी प्रान्तको विधान सभाका सदस्यहरूलाई यो संविधान शुरू हुनुभन्दा ठीक पहिला लागू थियो, प्राप्त गर्ने हकदार हुनेछन् ।

विधायी प्रक्रिया

१९६. विधेयकहरूको पुरः स्थापन अनि पारित गरिने सम्बन्धमा उपबन्ध - (१) धन विधेयकहरू तथा अन्य वित्तविधेयकहरूको सम्बन्धमा अनुच्छेद १९८ अनि अनुच्छेद २०७ का उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर पनि कुनै विधेयक विधान परिषद् भएको राज्यको विधान मण्डलको कुनै पनि सदनमा आरम्भ हुन सक्नेछ ।

(२) अनुच्छेद १९७ र अनुच्छेद १९८ का उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर पनि कुनै विधेयक विधान परिषद् भएको राज्यको विधान मण्डलका सदनहरूद्वारा तबसम्म पारित भएको मानिनिइने छैन, जबसम्म संशोधन नगरी अथवा केवल यस्ता संशोधन सहित जसमाथि दुवै सदन सहमत भएका छन्, त्यसमाथि दुवै सदन सहमत नहुन पनि सक्थे ।

(३) कुनै राज्यको विधान मण्डलमा थाँतीमा रहेका विधेयक त्यसका सदन वा सदनहरूको सत्रावसानको कारण व्यपगत हुँदैन ।

(४) कुनै राज्यको विधान परिषद्मा थाँतीमा रहेका विधेयक जसलाई विधानसभाले पारित गरेको छैन विधान सभाको विधटनमा व्यपगत हुँदैन ।

(५) कुनै विधेयक जुन कुनै राज्यको विधानसभामा थाँतीमा रहेका छ अथवा जुन विधानसभाद्वारा पारित गरिदिएको छ, अनि विधान परिषदमा थाँतीमा रहेको छ विधान सभाको विधटनमा व्यपगत हुनेछ ।

१९७. धन विधेयकहरू भन्दा बेग्लै विधेयकहरूको बारेमा विधान परिषद्का शक्तिहरूमाथि निर्बन्धन - (१) यदि विधान परिषद् भएको राज्यको विधान सभाद्वारा कुनै विधेयकलाई पारित गरिन र विधान परिषदलाई पारेषित गरिए पश्चात्

१. संविधान (चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २६ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

(क) विधान परिषद्द्वारा विधेयक अस्वीकार गरिदिइन्छ, अथवा

(ख) विधान परिषद्का समक्षमा विधेयक राखिएका मितिदेखि यसद्वारा विधेयक पारित नगरीकन तीन महीना भन्दा धेरै समय बितेको छ, अथवा

(ग) विधान परिषद्द्वारा विधेयक यस्ता संशोधनहरूसहित पारित गरिन्छ, जुनसँग विधान सभा सहमत हुँदैन भने विधानसभाले विधेयकलाई आफ्नो प्रक्रियाको विनियमन गर्ने नियमहरूका अधीनमा रहेर त्यही वा कुनै पश्चात्तवर्ती सत्रमा वा त्यस्ता संशोधनहरूसहित अथवा त्यस बिना यदि कुनै भएमा जुन विधान परिषद्ले गरेको छ, हल गरेको छ अथवा जससँग विधान परिषद् सहमत छ, फेरि पारित गर्न सक्नेछ, तब यस प्रकारले पारित विधेयक विधान परिषद्ले पारेषित गर्न सक्नेछ।

(२) यदि विधान सभाद्वारा विधेयक यस प्रकार दोस्रो पल्ट पारित गरिएमा अनि विधान परिषद्द्वारा पारेषित गरिए पश्चात्, -

(क) विधान परिषद्द्वारा विधेयकलाई अस्वीकार गरिदिन्छ, अथवा

(ख) विधान परिषद्समक्ष विधेयक राखिएको मितिदेखि त्यस द्वारा विधेयक पारित नगरीकन एक महीना भन्दा अधिक समय बितेको भएमा, अथवा

(ग) विधान परिषद्द्वारा विधेयक यस्ता संशोधनहरूसहित पारित गरिन्छ जुनसँग विधानसभा सहमत हुँदैन भने विधेयक राज्यको विधान मण्डलका सदनहरूद्वारा यस्ता संशोधनहरूसहित यदि कुनै छन भने, जुन विधान परिषद्ले गरेको छ, वा सुझाव भए जसबाट विधानसभा सहमत छ, त्यस रूपमा पारित गरिएको मानि लिइने छ, जसमा त्यस विधानसभाद्वारा दोस्रो पल्ट पारित गरिएको थियो।

(३) यस अनुच्छेदको कुनै कुरा धन विधेयकलाई लागू हुने छैन।

१९८. धन विधेयकहरूका सम्बन्धमा विशेष प्रक्रिया - (१) धन विधेयक विधान - परिषद्मा पुरः स्थापित गरिने छैन।

(२) धन विधेयक विधान परिषद् भएको राज्यको विधान सभाद्वारा पारित गरिए पश्चात् विधान परिषद्ले त्यसका सिफारिशहरूका निम्ति पारेषित गरिनेछ र विधान परिषद्ले विधेयक प्राप्त गरेको मितिदेखि चौध दिनको अवधिभित्र विधेयकलाई आफ्ना सिफारिशहरू लगायत विधानसभालाई फर्काइदिनेछ अनि यस्तो भएको खण्डमा विधानसभा, विधान परिषद्का सबै अथवा केही सिफारिशहरूलाई स्वीकार वा अस्वीकार गर्न सक्नेछ।

(३) यदि विधान सभा, विधानपरिषद्का कुनै सिफारिशलाई स्वीकार गरेमा धन विधेयक विधान परिषद्द्वारा सिफारिश गरिएका र विधान सभाद्वारा स्वीकार गरिएका संशोधनहरू समेत दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरिएको मानि लिइने छ।

(४) यदि विधान सभा, विधान परिषद्को कुनै पनि सिफारिशलाई स्वीकार गर्दैन भने धन विधेयक विधान परिषद्द्वारा सिफारिश गरिएको कुनै संशोधन बाहेक दुवै सदनहरूद्वारा त्यस रूपमा पारित गरिएको मानि लिइने छ, जसरी त्यो विधान सभाद्वारा पारित गरिएको थियो।

(५) यदि विधान सभाद्वारा पारित अनि विधान परिषद्ले त्यसका सिफारिशहरूका निम्ति पारेषित धन विधेयक उक्त चौध दिनको अवधिभित्रमा विधान सभालाई फिर्ता गरिएन भने उक्त अवधिको समाप्तिमा ती दुवै सदनहरूद्वारा त्यस रूपमा पारित गरिएको मानि लिइनेछ, जुन त्यस विधान सभाद्वारा जस्तो रूपमा पहिला पारित गरिएको थियो।

१९९. “धन विधेयक” को परिभाषा - (१) यस अध्यायका प्रयोजनको लागि कुनै विधेयकलाई “धन विधेयक” मानि लिइनेछ, यदि त्यसमा केवल निम्नलिखित सबै वा कुनै विषयहरूसँग सम्बन्धित उपबन्ध छन्, अथवा -

(क) कुनै करको अधिरोपण उत्सादन, परिहार, परिवर्तन वा विनियमन :

(ख) राज्यद्वारा धन सापटी लिने वा कुनै प्रत्याभूति दिने विनियमन अथवा राज्यद्वारा आफूमाथि लिइएको अनि लिइने कुनै वित्तीय वाध्यताहरूसँग सम्बन्धित विधिको संशोधन:

(ग) राज्यको संचितकोष वा आकस्मिकता कोषको अभिरक्षा यस्ता कुनै कोषहरूमा धन जम्मा गर्न वा त्यसबाट धन निकाल्न :

(घ) राज्यको संचित कोषबाट धनको विनियोग:

(ङ) कुनै व्ययलाई राज्यको संचित कोषमा भारत व्यय घोषित गर्न वा यस्तो कुनै व्ययहरूको रकमलाई बढाउन:

(च) राज्यको संचित कोष वा राज्यको लोक लेखबाट धन प्राप्त गर्न अथवा यस्ता धनको अभिरक्षा वा त्यसको निर्गमन: अथवा

(छ) उपखण्ड (क)देखि उपखण्ड(च)मा विनिर्दिष्ट कुनै विषयको आनुषंगिक कुनै विषय।

(२) कुनै विधेयक खालि यसकारण धन विधेयक मानि लिइने, छैन कि ती जरिमानाहरू वा अरू धनीय शास्तिहरूका

अधिरोधको अथवा अनुज्ञप्तिहरूका निमित्त शुल्कहरू वा गरिएका सेवाहरूका लागि शुल्कहरूको माग वा त्यसको भुक्तानीको उपबन्ध गर्दछ, अथवा यो कारण धन विधेयक मानिलिइने छैन कि त्यसले कुनै स्थानीय प्राधिकारी वा निकायद्वारा स्थानीय प्रयोजनहरूको निम्ति कुनै करको अधिरोध, उत्पादन, परिहार, परिवर्तन वा विनियमनको उपबन्ध गर्दछ ।

(३) यदि यो प्रश्न उठेदछ कि विधान परिषद् भएको कुनै राज्यको विधान मण्डलमा पुरःस्थापित कुनै विधेयक धन विधेयक हो वा होइन भन्ने त्यसमा त्यस राज्यको विधान सभाका अध्यक्षको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ ।

(४) जब धन विधेयक अनुच्छेद १९८ को अधीन विधान परिषदलाई पारेषित गरिनेछ अनि जब त्यो अनुच्छेद २००को अधीन अनुमतिका निम्ति राज्यपालका समक्षमा प्रस्तुत गरिनेछ तब प्रत्येक धन विधेयकमा विधान सभाका अध्यक्षको हस्ताक्षर सहित यो प्रमाण पृष्ठाङ्कित गरिनेछ कि त्यो धन विधेयक हो ।

२००. विधेयकहरूमाथि अनुमति - जब कुनै विधेयक राज्यको विधानसभाद्वारा वा विधान परिषद् भएको राज्यमा विधानमण्डलका दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरिदिएको छ तब त्यसलाई राज्यपालका समक्षमा प्रस्तुत गरिनेछ अनि राज्यपालले यो घोषणा गर्ने छन कि त्यस विधेयकलाई अनुमोदन गर्दछन् वा अनुमोदन गर्दैनन् अथवा त्यस विधेयकलाई राष्ट्रपतिका विचारका निम्ति आरक्षित राख्दछन्:

परन्तु राज्यपालले अनुमोदनका निम्ति तिनी समक्ष विधेयक प्रस्तुत गरिए पश्चात यथाशीघ्र त्यस विधेयकलाई यदि त्यो धन विधेयक होइन भने, सदन वा सदनहरूलाई यो सन्देशसहित फिर्ता दिन सक्ने छन कि सदन वा दुवै सदनद्वारा विधेयकलाई वा त्यसका कुनै विनिर्दिष्ट उपबन्धहरू माथि फेरि विचार गरियोस् अनि विशिष्टतया माथि विचार गरियोस्, जसलाई उनले आफ्नो सन्देशमा सिफारिश गरेका छन् र जब विधेयक यस प्रकार फिर्ता गरिन्छ तब सदन वा दुवै सदन विधेयकमाथि तदनुसार पुनर्विचार गर्नेछन् र यदि विधेयक सदन वा सदनहरूद्वारा संशोधन सहित वा संशोधन बिना फेरि पारित गरिन्छ र राज्यपालका समक्ष अनुमतिका निम्ति प्रस्तुत गरिन्छ भने त्यसमा राज्यपालले अनुमतिमा रोक लगाउने छैनन् :

परन्तु यो पनि कुनै विधेयकद्वारा यदि त्यो विधि बनिँएमा राज्यपालको विचारमा उच्च न्यायालयका शक्तिहरूको यस्तो अल्पीकरण हुनेछ कि त्यो स्थान जसको पूर्तिका निम्ति त्यो न्यायालय यस संविधानद्वारा परिकल्पित छ, संकटापन्न हुनेछ, त्यस विधेयक माथि राज्यपालले अनुमति दिने छैन, तर त्यसलाई राष्ट्रपतिलाई विचार गर्नका लागि आरक्षित राखिने छ ।

२०१. विचारका लागि आरक्षित विधेयक - जब राज्यपालद्वारा कुनै विधेयक राष्ट्रपतिको विचारका निमित्त आरक्षित राखिन्छ तब राष्ट्रपति यो घोषित गर्नेछन् कि या त त्यो विधेयकलाई अनुमति दिन्छन् वा अनुमति दिनबाट रोक लगाउँछन् :

परन्तु जहाँ विधेयक धन विधेयक हुँदैन त्यहाँ राष्ट्रपतिले राज्यपाललाई यो निर्देश दिन सक्नेछन् कि त्यो विधेयकलाई यथास्थिति, राज्यको विधानमण्डलका सदन अथवा सदनहरूलाई यस्ता सन्देशसँग, जुन अनुच्छेद २००भन्दा पहिला परन्तुकमा वर्णित छ, फिर्ता गरिदिउन, अनि जब कुनै विधेयक यस प्रकारले फिर्ता गरिन्छ तब यस्तो सन्देश पाएको मिति देखि ६ महीनाको अवधिभित्र सदन वा सदनहरूद्वारा त्यसमाथि तदनुसार पुनर्विचार गरिनेछ र यदि त्यो सदन वा सदनहरूद्वारा संशोधन सहित वा संशोधन बिना पुनः पारित गरि दिइन्छ भने तब त्यसलाई राष्ट्रपति समक्ष उनको मन्तव्यको लागि पुनः प्रस्तुत गरिनेछ ।

वित्तीय विषयहरूको सम्बन्धमा प्रक्रिया

२०२. वार्षिक वित्तीय विवरण - (१) राज्यपाल प्रत्येक वित्तीय वर्षको सम्बन्धमा राज्यका विधानमण्डलको सदन अथवा सदनहरूमा त्यस राज्यका त्यस वर्षका निम्ति प्राक्कलित प्राप्तहरू अनि व्ययको विवरण राख्न लगाउने छन्, जसलाई यस भागमा "वार्षिक वित्तीय विवरण" भनिएको छ ।

२. वार्षिक वित्तीय विवरणमा दिइएका व्ययका प्राक्कलनहरूमा -

(क) यस संविधानमा राज्यको संचित कोषमाथि भारित व्ययको रूपमा वर्णित व्ययको पूर्तिका लागि अपेक्षित राशीहरू, अनि

(ख) राज्यको संचित कोषबाट गरिने प्रस्थापित अन्य व्ययको पूर्तिकालागि अपेक्षित राशीहरू अलग अलग देखाइनेछ अनि राजस्व लेख हुने व्ययलाई अन्य व्ययबाट बेग्लै छुट्याइनेछ ।

(३) निम्नलिखित व्यय प्रत्येक राज्यको संचित कोषमा भारित व्यय हुनेछ, अर्थात्:

(क) राज्यपालका उपलब्धिहरू अनि भत्ता तथा उसको पदसँग सम्बन्धित अन्य व्यय:

(ख) विधानसभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्षको तथा विधान परिषद् भएको राज्यको स्थितिमा विधान परिषद्का सभापति र उपसभापतिको पनि वेतन र भत्ताहरू :

(ग) यस्ता ऋण भार जसको दायित्व राज्यमाथि छ, जस अन्तर्गत ब्याज, निक्षेप निधिभार अनि मोचन भार तथा उधारो लिने अथवा ऋण सेवा र ऋण मोचनसँग सम्बन्धित अरू व्ययहरू छन् :

(घ) कुनै उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूका वेतन र भत्ताहरूको सम्बन्धमा व्यय :

(ङ) कुनै न्यायालय वा माध्यस्थम् अधिकरणको निर्णय, डिक्री अथवा पंचाटको सन्तुष्टिका लागि अपेक्षित राशीहरू :

(च) कुनै अन्य व्यय जुन यस संविधानद्वारा वा राज्यका विधानमण्डलद्वारा विधिद्वारा यस प्रकारले भारत घोषित गरिन्छ ।

२०३. विधानमण्डलमा प्राक्कलनहरूको सम्बन्धमा प्रक्रिया - (१) प्राक्कलनहरूमध्ये जति प्राक्कलन राज्यको संचित कोषमा भारत व्ययसँग सम्बन्धित छन् त्यसलाई विधान सभामा मतदानका लागि राखिने छैन, तर पनि यस खण्डको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यसले विधानमण्डलमा ती प्राक्कलनहरूमध्ये बाट कुनै प्राक्कलन माथि गरिने चर्चालाई निवारित गर्दछ ।

(२) उक्त प्राक्कलनहरूमध्ये जति प्राक्कलन अन्य व्ययसँग सम्बन्धित छन् त्यसलाई विधानसभा समक्ष अनुदानहरूका मागहरूको रूपमा राखिनेछ र विधान सभालाई यो शक्ति हुनेछ कि त्यसले कुनै भागलाई अनुमति देओस् अथवा अनुमति दिन नमानोस् अथवा कुनै मागलाई त्यसमा विनिर्दिष्ट रकमलाई घटाएर अनुमति देओस् ।

(३) कुनै अनुदानको माग राज्यपालको सिफारिशमा नै गरिनेछ अन्यथा हुँदैन ।

२०४. विनियोग विधेयक - (१) विधानसभाद्वारा अनुच्छेद २०३ को अधीन अनुदान गरिए पश्चात् जतिसक्दो छिट्टै राज्यको संचित कोषबाट -

(क) विधानसभाद्वारा यस प्रकार गरिएका अनुदानहरूको, अनि

(ख) राज्यको संचित कोषमाथि भारत तर सदन वा सदनहरूका समक्षमा पहिला राखिएको विवरणमा देखाइएको रकमबाट कुनै पनि स्थितिमा अनाधिक व्ययको पूर्तिको लागि अपेक्षित सबै धनराशीहरूको विनियोगको उपबन्ध गर्नका लागि विधेयक पुरः स्थापित गरिनेछ ।

(२) यस प्रकारले गरिएका कुनै अनुदानको रकममा परिवर्तन गर्ने वा अनुदानको लक्ष्यलाई परिवर्तन गर्ने अथवा राज्यको संचित कोषमा भारत व्ययको रकममा परिवर्तन गर्न प्रभाव पार्ने कुनै संशोधन, यस्ता कुनै विधेयकमा राज्यको विधानमण्डलको सदनमा वा कुनै सदनमा प्रस्थापित गरिने छैन, अनि पीठासीन व्यक्तिको यस बारेमा दिइएको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ कि यस खण्डको अधीन कुनै संशोधन अग्राह्य छ वा छैन ।

(३) अनुच्छेद २०५ र अनुच्छेद २०६ का उपबन्धहरूका अधीनमा रहेर पनि राज्यका संचित कोषमध्ये यस अनुच्छेदका उपबन्धहरू अनुसार पारित विधिद्वारा गरिएका विनियोगको अधीन बाटै कुनै धनराशी निकालिनेछ, अन्यथा हुँदैन ।

२०५. अनुपूरक, अतिरिक्त वा अधिक अनुदान - (१) यदि -

(क) अनुच्छेद २०४ का उपबन्धहरू मुताबिक बनाइएको कुनै विधिद्वारा कुनै विशिष्ट सेवामा चालू वित्तीय वर्षका लागि खर्च गर्नका निम्ति प्राधिकृत कुनै रकम त्यस वर्षका प्रयोजनहरूका लागि अपर्याप्त पाइन्छ वा त्यसवर्षको वार्षिक वित्तीय विवरणमा अनुध्यात नगरिएको कुनै नयाँ सेवामा अनुपूरक वा अतिरिक्त व्ययको चालू वित्तीय वर्षको अवधिमा कुनै आवश्यकता पैदा भएको छ, वा

(ख) कुनै वित्तीय वर्षको अवधिमा कुनै सेवामा त्यस वर्ष अनि त्यस सेवाका लागि अनुदान गरिएको रकम भन्दा बेसी कुनै धन खर्च भएको छ,

भने राज्यपाल, यथास्थिति, राज्यको विधान मण्डलका सदन वा सदनहरूका समक्षमा त्यस व्ययको प्राक्कलित रकमलाई देखाउने दोस्रो विवरण राख्न लगाउने छन् वा राज्यको विधान सभामा यस्तै आधिक्यको लागि माग प्रस्तुत गर्न लगाउनेछन् ।

(२) यस्ता कुनै विवरण अनि व्यय वा मागको सम्बन्धमा तथा राज्यको संचित कोषबाट यस्ता व्यय वा यस्ता माँगसँग सम्बन्धित अनुदान पूर्तिको लागि धनको विनियोग प्राधिकृत गर्नका लागि बनाइने कुनै विधिको सम्बन्धमा पनि, अनुच्छेद २०२, अनुच्छेद २०३ र अनुच्छेद २०४ का उपबन्ध त्यसरी नै प्रभावी हुने छन्, जसरी त्यो वार्षिक वित्तीय विवरणमा वर्णित कुनै पनि व्ययको विषयमा कुनै अनुदान कुनै माँग गर्ने सम्बन्धमा अनि राज्यको संचित कोषबाट यस्ता व्यय अथवा अनुदान पूर्तिका लागि धनको विनियोग प्राधिकृत गर्नका लागि बनाइने विधिको सम्बन्धमा प्रभावी हुन्छ ।

२०६. लेखानुदान, प्रत्यानुदान र अपवादानुदान - (१) यस अध्यायका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै कुरो भए तापनि कुनै राज्यको विधान सभालाई -

(क) कुनै वित्तीय वर्षका भागको लागि प्राक्कलित व्ययका सम्बन्धमा केही अनुदान, त्यस अनुदानको लागि मतदान गर्नलाई अनुच्छेद २०३ मा विहित प्रक्रिया पूरा भइज्जेल सम्म अनि त्यस व्ययको सम्बन्धमा अनुच्छेद २०४ का उपबन्धहरू अनुसार विधि पारित भइज्जेलसम्म अग्रिम दिनलाई,

(ख) जब कुनै सेवाको महत्ता अथवा त्यसको अनिश्चित रूपको कारण माग यस्तो विवरणसँग वर्णित गर्न सकिंदैन जुन वार्षिक वित्तीय विवरणमा सामान्यतया दिइन्छ तब राज्यका सम्पत्ति स्रोतहरूमाथि अप्रत्याशित मागको पूर्तिका लागि अनुदान गर्न लाई,

(ग) कुनै वित्तीय वर्षको चालू सेवाका अनुदान भाग नभएका खण्डमा यस्ता कुनै अपवादानुदान गर्ने शक्ति हुनेछ अनि जुन प्रयोजनहरूका लागि उक्त अनुदान गरिएको भए त्यसका निम्ति राज्यका संचित कोषबाट रकम निकाला गर्न विधिद्वारा प्राधिकृत गर्ने राज्यको विधानमण्डलाई शक्ति हुनेछ ।

(२) खण्ड (१) को अधीन द्वारा गरिने कुनै अनुदान र त्यस खण्डका अधीन द्वारा बनाइने कुनै विधिको सम्बन्धमा अनुच्छेद २०३ र अनुच्छेद २०४ का उपबन्ध त्यसरी नै प्रभावी हुनेछ जसरी त्यो वार्षिक वित्तीय विवरणमा वर्णित कुनै व्ययको विषयमा कुनै अनुदान गर्ने सम्बन्धमा अनि राज्यको संचित कोषबाट यस्ता व्यय पूर्तिका निम्ति धनको विनियोग प्राधिकृत गर्नका लागि बनाइने विधिको सम्बन्धमा प्रभावी हुन्छ ।

२०७. वित्त विधेयकहरू बारे विशेष उपबन्ध - (१) अनुच्छेद १९९ को खण्ड (१) को उपखण्ड (क) देखि उपखण्ड (च) मा विनिर्दिष्ट कुनै विषयका लागि उपबन्ध गर्ने विधेयक वा संशोधन राज्यपालको सिफारिशद्वारा नै पुरःस्थापित अथवा प्रस्तावित गरिनेछ, अन्यथा गरिंदैन र यस्तो उपबन्ध गर्ने विधेयकलाई विधान परिषद्मा पुरःस्थापित गरिने छैन:

परन्तु कुनै करलाई घटाउन अथवा उत्सादन गर्नका लागि उपबन्ध गर्ने कुनै संशोधनको प्रस्तावको लागि यस खण्ड अधीन सिफारिशको अपेक्षा हुने छैन ।

(२) कुनै विधेयक वा संशोधन उक्त विषयहरूबाट कुनै विषयका लागि उपबन्ध गर्ने केवल यो कारण मानिलिइने छैन कि ती जरिमानाहरू वा अन्य धनीय शास्तिहरूका अधिरोपणको अथवा अनुज्ञप्तिहरूका लागि शुल्कको वा गरिएका सेवाहरूका लागि शुल्कहरूको माग वा त्यसका भुक्तानको लागि उपबन्ध गर्छ अथवा यसकारण मानि लिइने छैन कि त्यसले कुनै स्थानीय प्राधिकारी वा निकायबाट स्थानीय प्रयोजनहरूका लागि कुनै करको अधिरोपण, उत्सादन, परिहार परिवर्तन वा विनियमनको उपबन्ध गर्दछ ।

(३) जुन विधेयकलाई अधिनियमित अनि प्रवर्तित गरिएमा राज्यको संचित कोषबाट खर्च गर्नु पर्नेछ, त्यस विधेयकलाई राज्यको विधानमण्डलको कुनै सदनद्वारा तबसम्म पारित गरिंदैन जबसम्म यस्ता विधेयकमाथि विचार गर्नका लागि त्यस सदनका राज्यपालले सिफारिश गरेका छैनन् ।

साधारणतय प्रक्रिया

२०८. प्रक्रियाको नियम - (१) यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीनमा रहे तापनि राज्यको विधान मण्डलको कुनै सदनले आफ्नो प्रक्रिया अनि आफ्नो कार्य संचालनको विनियमनका लागि नियम बनाउन सक्नेछ ।

(२) जब सम्म खण्ड (१) को अधीन नियम बनाइने छैन तब सम्म यस संविधानको प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिला तत्स्थानी प्रान्तको विधानमण्डलको सम्बन्धमा जुन प्रक्रियाको नियम अनि स्थायी आदेश प्रवृत्त थियो ती यस्तै उपान्तरणहरू र अनुकूलनहरूका अधीनमा रहे तापनि त्यस राज्यको विधानमण्डलको सम्बन्धमा प्रभावी हुनेछ जसलाई यथास्थिति, विधानसभाका अध्यक्ष वा विधान परिषद्का सभापतिले त्यस मुताबिक गरून् ।

(३) विधानसभा भएका राज्यमा राज्यपालले विधान सभाका अध्यक्ष र विधान परिषद्का सभापति सँग परामर्श गरे पछि दुवै सदनहरूमा परस्पर संचारसँग सम्बन्धित प्रक्रियाको नियम बनाउन सक्नेछन् ।

२०९. राज्यको विधानमण्डलमा वित्तीय कार्य सम्बन्धी प्रक्रियाको विधिद्वारा विनियमन - कुनै राज्यको विधानमण्डल, वित्तीय कार्यलाई समयभित्र नै पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि कुनै वित्तीय विषयसँग सम्बन्धित अथवा राज्यको संचित कोषबाट धनको विनियोग गर्नका लागि कुनै विधेयकसँग सम्बन्धित राज्यका विधानमण्डलको सदन वा सदनहरूका प्रक्रिया अनि कार्य संचालनको विनियमन विधिद्वारा गर्न सक्नेछ तथा यदि जहाँसम्म यस प्रकार बनाइएका कुनै विधिको कुनै उपबन्ध अनुच्छेद २०८ को खण्ड (१) को अधीन राज्यका विधान मण्डलको सदन वा कुनै सदनद्वारा बनाइएको नियमबाट अथवा त्यस अनुच्छेदको खण्ड (२) को अधीन राज्यका विधान मण्डलको सम्बन्धमा प्रभावी कुनै नियम वा स्थायी आदेशसँग असंगत छ भने त्यहाँसम्म यस्तो उपबन्ध अभिभावी हुनेछ ।

२१०. विधानमण्डलमा प्रयोग गरिने भाषा - (१) भाग १७मा कतिपय कुरा भए तापनि तर अनुच्छेद ३४८का उपबन्धहरूका अधीनमा रहे तापनि राज्यको विधानमण्डलमा कार्य राज्यको राजभाषा वा राजभाषाहरूमा वा हिन्दीमा वा अंग्रेजीमा गरिनेछ :

यद्यपि, यथास्थिति, विधान सभाका अध्यक्ष वा विधान परिषद्का सभापति अथवा त्यस रूपमा कार्य गर्ने व्यक्ति कुनै सदस्यलाई, जो पूर्वोक्त भाषाहरूबाट कुनै भाषामा आफ्नो पर्याप्त अभिव्यक्ति गर्न सक्दैनन् भने उसलाई मातृभाषामा सदनलाई सम्बोधित गर्ने अनुज्ञा दिन सक्नेछन् ।

(२) जब सम्म राज्यको विधानमण्डलले विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गर्दैन तबसम्म यस संविधानको प्रारम्भ भएदेखि पन्ध्र वर्षको अवधि समाप्त भएपश्चात यो अनुच्छेद यसरी नै प्रभावी हुनेछ मानिलिउँ "वा अंग्रेजीमा" भन्ने शब्दहरूलाई त्यसबाट लोप गरिदिएको होस्:

^१[यद्यपि ^२[हिमाचल प्रदेश, मणिपुर, मेघालय र त्रिपुरा राज्यहरूका विधान मण्डलहरू] का सम्बन्धमा, यो खण्ड यस प्रकारले प्रभावी हुनेछ मानौं यसमा आउने “पन्ध्र वर्ष” भन्ने शब्दहरूका स्थानमा “पच्चीस वर्ष” शब्द राखिदिएको होस्]

^३[यद्यपि यो पनि कि ^{४-५}[अरुणाचल प्रदेश, गोवा र मिजोराम राज्यहरूका विधान मण्डलहरू] का सम्बन्धमा यो खण्ड यसरी नै प्रभावी हुनेछ कि मानौं यसमा आउने “पन्ध्र वर्ष” भन्ने शब्दहरूका स्थानमा “चालीस वर्ष” शब्द राखिएको होस् ।]

२११. विधानमण्डलमा बहस गर्नबाट निर्बन्धन - उच्चतम न्यायालय अथवा कुनै उच्च न्यायालयका कुनै न्यायाधीशले आफ्ना कर्तव्यहरूको निर्वहनमा गरिएका आचरणका विषयमा राज्यको विधानमण्डलमा कुनै बहस हुने छैन ।

२१२. न्यायालयहरूद्वारा विधानमण्डलका कार्यवाहीहरू जाँच नगरिनु - (१) राज्यका विधानमण्डलको कुनै पनि कार्यवाहीको विधिमाम्यतालाई प्रक्रियाको कुनै अभिकथित अनियमितताको आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन ।

(२) राज्यको विधानमण्डलका कुनै अधिकारी वा सदस्य जससँग यस संविधानद्वारा वा यस अधीन त्यस विधान मण्डलमा प्रक्रिया वा कार्य संचालनका लागि विनियमन गर्ने अथवा व्यवस्था बनाइराख्ने शक्तिहरू निहित छन, ती शक्तिहरूलाई आफैद्वारा प्रयोग गरिएका विषयमा कुनै न्यायालयको अधिकारिताको अधीन हुने छैन ।

अध्याय ४

राज्यपालको विधायी शक्ति

२१३. विधानमण्डलको शक्ति विश्रामकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने राज्यपालको शक्ति - (१) त्यस समयलाई छोडेर जब कुनै राज्यको विधानसभा सत्रमा छ वा विधान परिषद् भएको राज्यमा विधान मण्डलका दुवै सदनहरू सत्रमा छन्, यदि कुनै समय राज्यपाललाई यो समाधान हुन्छ कि यस्ता परिस्थितिहरू विद्यमान छन् जसको कारण तुरन्त कार्यवाही गर्नका निम्ति आवश्यक भएको छ भने तिनले यस्ता अध्यादेश प्रख्यापित गर्न सक्नेछन्, जुन तिनलाई त्यस्ता परिस्थितिहरूमा अपेक्षित प्रतीत होस् :

यद्यपि, राज्यपालले राष्ट्रपतिका अनुदेश बिना कुनै यस्ता अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने छैनन्, यदि -

(क) त्यस्तै नै उपबन्ध अन्तर्दिष्ट गर्ने विधेयकलाई विधान मण्डलमा पुरः स्थापित गरिनका लागि राष्ट्रपतिको पूर्व भञ्जुरीको अपेक्षा यस संविधानको अधीनमा हुन्छ : अथवा

(ख) तिनले त्यस्तै नै उपबन्ध अन्तर्दिष्ट गर्ने विधेयकलाई राष्ट्रपतिको बिचारका लागि आरक्षित राख्न आवश्यक ठान्छन् : अथवा

(ग) त्यस्तै नै उपबन्ध अन्तर्दिष्ट गर्ने राज्यका विधानमण्डलका अधिनियम यस संविधानको अधीन तबसम्म अविधिमाम्य हुन्छ जबसम्म राष्ट्रपतिको विचारका लागि आरक्षित राखिएमा त्यसलाई अनुमति प्राप्त भएको हुँदैन ।

(२) यस अनुच्छेदको अधीन प्रख्यापित अध्यादेशको त्यही बल अनि प्रभाव हुनेछ जुन राज्यको विधानमण्डलको यस्तो अधिनियमको हुन्छ, जसलाई राज्यपालले अनुमति दिएका छन्, तर प्रत्येक यस्ता अध्यादेश -

(क) राज्यको विधानसभा समक्ष अनि विधान परिषद् भएको राज्यमा दुवै सदनहरूका समक्षमा राखिनेछ तथा विधानमण्डल पुनः समवेत भएको छ हप्ताको समाप्तिमा वा यदि त्यस अवधि समाप्त हुनुभन्दा पहिला विधान सभाले त्यसका अनुमोदनको संकल्प पारित गरिदिन्छ अनि यदि विधान परिषद् भएमा त्यससँग सहमत भएमा यथास्थिति, संकल्प पारित भएमा अथवा विधान परिषद्द्वारा संकल्पसित सहमत भएमा प्रवर्तनमा रहने छैनः अनि

(ख) राज्यपालद्वारा कुनै पनि समय फिर्ता लिन सकिनेछ ।

स्पष्टीकरण - जहाँ विधान परिषद् भएको राज्यमा विधान मण्डलको सदन बेग्ला बेग्लै मितिहरूलाई पुनः समवेत हुनका लागि आह्वान गरिन्छ, त्यहाँ यस खण्डको प्रयोजनका लागि ६ हप्ताको अवधिको गणना ती मितिहरूमध्ये पश्चात्पूर्व मितिदेखि गरिनेछ ।

(३) यदि जहाँसम्म यस अनुच्छेदको अधीन अध्यादेशले कुनै यस्तो उपबन्ध गर्दछ, जुन राज्यको विधानमण्डलको यस्तो

१. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७०को भाग ५३) को धारा ४६द्वारा २५.१.१९७१देखि अन्तः स्थापित ।
२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२देखि) “हिमाचल प्रदेश राज्यका विधान मण्डल” का स्थानमा प्रति स्थापित ।
३. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६को ३४) को धारा ३९द्वारा (२०.२.१९८७देखि) अन्तः स्थापित ।
४. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६को ६९) को धारा ४२ द्वारा (२०.२.१९८७देखि) “मिजोराम राज्यको विधान मण्डल” को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
५. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७को १८) को धारा ६३द्वारा (३०.५.१९८७देखि) “अरुणाचल प्रदेश अनि मिजोराम” को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

अधिनियममा, जसलाई राज्यपालले अनुमति दिइसकेका छन्, अधिनियमित गरिए पनि विधिमान्य नभएमा त्यहाँसम्म त्यो अध्यादेश शून्य हुनेछ :

यद्यपि, राज्यको विधानमण्डलका यस्ता अधिनियमको जुन समवर्ती सूचीमा प्रगणित, कुनै विषयका बारेमा संसद्का कुनै अधिनियम वा कुनै विद्यमान विधिको विरुद्ध छ, प्रभावसँग सम्बन्धित यस संविधानका उपबन्धहरूको प्रयोजनको लागि यो हुन्छ कि कुनै अध्यादेश, जुन राष्ट्रपतिका अनुदेशहरूको अनुसरणमा यस अनुच्छेदको अधीन प्रख्यातपित गरिन्छ, राज्यको विधानमण्डलको यस्तो अधिनियम मानिलिइनेछ, जुन राष्ट्रपतिको विचाराधीनको निम्ति आरक्षित राखिएको थियो, अनि जसलाई उनले अनुमति दिइसकेका छन् ।

१*

*

*

*

*

अध्याय ५ — राज्यहरूका लागि उच्च न्यायालय

२१४. राज्यहरूका लागि उच्च न्यायालय - २*** प्रत्येक राज्यका लागि एउटा उच्च न्यायालय हुनेछ

३*

*

*

*

*

२१५. उच्च न्यायालयहरूका अभिलेख न्यायालय हुनु - प्रत्येक उच्च न्यायालय अभिलेख न्यायालय हुनेछ अनि त्यसलाई आफ्नो अवमानको लागि दण्ड दिने शक्ति सहित यस्ता न्यायालयका सबै शक्तिहरू हुनेछन् ।

२१६. उच्च उच्च न्यायालयहरूको गठन - प्रत्येक उच्च न्यायालय मुख्य न्यायमूर्ति र यस्ता अन्य न्यायाधीशहरू मिलेर बनिनेछ जसलाई राष्ट्रपतिले समय समयमा नियुक्त गर्ने आवश्यक सम्झनेछन् ।

४*

*

*

*

*

२१७. उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको नियुक्ति र तिनका पदका शर्तहरू - (१) भारतका मुख्य न्यायमूर्तिसित त्यस राज्यका राज्यपालले र मुख्य न्यायमूर्ति भन्दा बेलै कुनै न्यायाधीशको नियुक्तिको स्थितिमा त्यस उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायमूर्तिसित परामर्श गरे पश्चात् राष्ट्रपति आफ्नो हस्ताक्षर तथा मोहोर सहित अधिपत्रद्वारा उच्च न्यायालयका प्रत्येक न्यायाधीशलाई नियुक्त गर्ने छन् र ती न्यायाधीश ^५ अपर वा कार्यकारी न्यायाधीशको स्थितिमा अनुच्छेद २२४ मा उपबन्धित रूपमा पद धारण गर्ने छन् कुनै अन्य स्थितिमा तबसम्म पद धारण गर्ने छन जब सम्म तिनी ^६[बियासठ वर्ष] को आयु पूरा गर्दैनन् -] :

यद्यपि-

(क) कुनै न्यायाधीशले राष्ट्रपतिलाई आफ्नो हस्ताक्षरसहित लेखद्वारा सम्बोधित गरेर आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछन् :

(ख) कुनै न्यायाधीशलाई उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीश पदबाट हटाउनका लागि अनुच्छेद १२४ को खण्ड (४) मा उपबन्धित रीतिले तिनलाई पदबाट राष्ट्रपतिद्वारा हटाउन सकिनेछ :

(ग) कुनै न्यायाधीशको पद, राष्ट्रपतिद्वारा तिनलाई उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीश नियुक्त गरिएमा अथवा राष्ट्रपति द्वारा तिनलाई भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै अन्य उच्च न्यायालयमा स्थानन्तरण गराइएमा रिक्त हुनेछ ।

(२) कुनै व्यक्ति कुनै उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा नियुक्तिको लागि तबमात्र योग्य हुनेछन जब तिनी भारतका नागरिक छन्, अनि-

(क) भारतको राज्यक्षेत्रमा कम्तीको दश वर्ष सम्म न्यायिक पद धारण गरिसकेका छन् अथवा

(ख) कुनै ^७*** उच्च न्यायालयका वा यस्ता दुई वा अधिक न्यायालयहरूमा लगातार कम्तीको दश वर्ष सम्म अधिवक्ता रहेका छन् । ^८***

८*

*

*

*

*

१. संविधान (अडतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ३द्वारा खण्ड (४) (भूतलक्षी प्रभावले) अन्तः स्थापित गरिएको थियो तथा संविधान (चर्वालिस्सौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) यसको लोप भयो ।
२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा २९अनि अनुसूचीद्वारा कोष्ठक अनि अंक "(१)" लाई हटाइयो ।
३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा २९अनि अनुसूचीद्वारा खण्ड (२) तथा (३) लाई हटाइयो ।
४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा ११द्वारा परन्तुकलाई हटाइयो
५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा १२द्वारा "तबसम्म पद धारण गर्ने छन् जबसम्म उनी ६० वर्षको आयु पूरा गर्दैनन्" भन्ने शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।
६. संविधान (पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३को धारा ४द्वारा "साठौं वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
७. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा "पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यमा" शब्दहरूलाई हटाइयो ।
८. संविधान (बियालिस्सौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३द्वारा (३.१.१९७७ देखि) शब्द "वा" अनि उपखण्ड (ग) अन्तः स्थापित गरिएको थियो तथा संविधान (चर्वालिस्सौं संशोधन) अधिनियम, १९७८को धारा २८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) त्यसलाई हटाइयो ।

स्पष्टीकरण - यस खण्डका प्रयोजनहरूका निम्ति -

^१[(क)] भारतको राज्यक्षेत्रमा न्यायिक पद धारण गर्ने अवधिको संगणना गर्दा त्यो अवधि पनि सम्मिलित गरिनेछ जुन समयमा कुनै व्यक्ति न्यायिक पद धारण गरे पश्चात् कुनै उच्च न्यायालयको अधिवक्ता रहेका छन् वा तिनले कुनै अधिकरणको सदस्यका पद धारण गरेका छन्, अथवा संघ वा राज्यको अधीन कुनै यस्ता पद धारण गरेका छन् जसका लागि विधिको विशेष ज्ञान अपेक्षित छ:]

^२[(कक)] कुनै उच्च न्यायालयका अधिवक्ता रहने अवधि गणना गर्दा त्यो अवधि पनि सम्मिलित गरिनेछ, जुन समय कुनै व्यक्तिले अधिवक्ता भए पश्चात् ^३[न्यायिक पद धारण गरेका छन् अथवा कुनै अधिकरणका सदस्यका पद धारण गरेका छन् अथवा संघ वा राज्यका अधीन कुनै यस्ता पद धारण गरेका छन् जसको लागि विधिको विशेष ज्ञान अपेक्षित हुन्छ] :

(ख) भारतका राज्यक्षेत्रमा न्यायिक पद धारण गर्ने अथवा कुनै उच्च न्यायालयका अधिवक्ता रहने अवधिको संगणना गर्न यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिलेको त्यो अवधि पनि सम्मिलित गरिनेछ जुन बेला कुनै व्यक्तिले यथास्थिति यस्ता क्षेत्रमा जो १५ अगस्त १९४७ भन्दा पहिला भारत शासन अधिनियम, १९३५ मा परिभाषित भारतमा समाविष्ट थियो, न्यायिक पद धारण गरेको छन् वा तिनी यस्ता कुनै क्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयका अधिवक्ता रहेका छन्।

^४[(३) यदि उच्च न्यायालयका कुनै न्यायाधीशको आयुका बारेमा कुनै प्रश्न उठ्छ भने त्यस प्रश्नको विनिश्चय भारतका मुख्य न्यायाधिसित परामर्श गरे पश्चात् राष्ट्रपतिद्वारा गरिनेछ अनि राष्ट्रपतिको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ।]

२१८. उच्चतम न्यायालयसित सम्बन्धित केही उपबन्धहरू उच्च न्यायालयहरूमा लागू हुनु - अनुच्छेद १२४ का खण्ड (४) अनि खण्ड (५) का उपबन्ध, जहाँ जहाँ त्यसमा उच्चतम न्यायालयप्रति निर्देश छ, त्यहाँ त्यहाँ न्यायालयप्रति निर्देश प्रतिस्थापित गरेर उच्च न्यायालयका सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ जसरी त्यो उच्चतम न्यायालयका सम्बन्धमा लागू हुँदछ।

२१९. उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूद्वारा शपथ वा प्रतिज्ञान - ^५★★उच्च न्यायालयका न्यायाधीश हुनका लागि नियुक्त प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो पद ग्रहण गर्नु भन्दा पहिले त्यस राज्यका राज्यपाल

वा तिनीद्वारा यस निमित्त नियुक्त व्यक्तिका समक्ष तेश्रो अनुसूचीमा यस प्रयोजनका लागि दिइएका प्रारूप अनुसार शपथ लिनेछन् वा प्रतिज्ञान गर्नेछन् अनि त्यसमा आफ्नो हस्ताक्षर गर्नेछन्।

^६[२२०. स्थायी न्यायाधीश पदमा रहे पश्चात् विधि व्यवसाय माथि निर्बन्धन - कुनै व्यक्ति जसले यस संविधानको प्रारम्भ पश्चात् कुनै उच्च न्यायालयका स्थायी न्यायाधीशका रूपमा पद धारण गरेका छन् उच्चतम न्यायालय र अरू उच्च न्यायालयहरू बाहेक भारतमा कुनै न्यायालय वा कुनै प्राधिकारीका समक्ष अभिवचन अथवा कार्य गर्ने छैनन्।

[स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा “उच्च न्यायालय” पद अन्तर्गत संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को प्रारम्भ^७ भन्दा पहिले विद्यमान पहिलो अनुसूचीको भाग ख मा विनिर्दिष्ट राज्यको उच्च न्यायालय हुँदैन।]

२२१. न्यायाधीशहरूको वेतन आदि - ^८[(१) प्रत्येक उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूलाई यस्ता वेतनहरूको मुक्तान गरिने जुन संसद् विधिद्वारा अवधारित गर्दछ अनि जबसम्म यसका लागि यस प्रकार उपबन्ध गरिँदैन तबसम्म यस्ता वेतनहरूको मुक्तान गरिने जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छन्।]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश यस्ता भत्ताहरूको तथा अनुपस्थिति छुट्टी र पेन्सनका सम्बन्धमा यस्ता अधिकारहरूको जुन संसद्द्वारा बनाइएको विधिद्वारा वा त्यस अधीन समय समयमा अवधारित गरिन्छ अनि जबसम्म यस प्रकारले अवधारित गरिँदैन तबसम्म यस्ता भत्ताहरू एवं अधिकारहरूको हकदार हुनेछन्, जुन दोस्रो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छन् :

१. संविधान (चौथौँ संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित।
२. संविधान (चौथौँ संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड (क) को खण्ड (कक) को रूपमा पुनः अक्षराङ्कित गरियो।
३. संविधान (वियाँलीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३६ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) “न्यायिक पद धारण गरेको छ” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
४. संविधान (पन्ध्रौँ संशोधन) अधिनियम १९६३ को धारा ४ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावले) अन्तःस्थापित।
५. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ द्वारा तथा अनुसूची द्वारा “कुनै राज्यमा” शब्दलाई हटाइयो।
६. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम १९५६ को भाग ३ द्वारा अनुच्छेद २२० को स्थानमा प्रतिस्थापित।
७. १ नवम्बर १९५६
८. संविधान (चौवथौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा ३ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) खण्ड (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

यद्यपि, कुनै न्यायाधीशका भत्ताहरू र अनुपस्थिति छुट्टी वा पेन्सनका सम्बन्धमा तिनका अधिकारहरूमा आफ्नो नियुक्ति पश्चात् तिनको निम्ति कुनै अलाभप्रारी परिवर्तन गरिने छैन।

२२२. कुनै न्यायाधीशको एउटा उच्च न्यायालयदेखि अर्को उच्च न्यायालयमा सरुवा - (१) राष्ट्रपतिले भारतका मुख्य न्यायमूर्तसित परामर्श गरे पश्चात् ^१** कुनै न्यायाधीशलाई एउटा उच्च न्यायालयदेखि अर्को उच्च न्यायालयमा सरुवा गर्न सक्नेछन्।

^२[(२) जब कुनै न्यायाधीश यस प्रकारले सरुवा गरिएका छन् वा गरिनेछन् भने तिनी उक्त अवधिभित्र जुन समय तिनी संविधान (पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को प्रारम्भ भएदेखि अर्को उच्च न्यायालयका न्यायाधीशका रूपमा सेवा गर्दैछन्, आफ्नो वेतन बाहेक यस्ता प्रतिकरात्मक भत्ता, जुन संसद् विधिद्वारा अवधारित गर्दछ, अनि जबसम्म यस प्रकार अवधारित गरिदैन तबसम्म यस्ता प्रतिकरात्मक भत्ता, जसलाई राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा नियत गरियोस् प्राप्त गर्ने हकदार हुने छन्।]

२२३. कार्यकारी मुख्य न्यायामूर्तिको नियुक्ति - जब कुनै उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायामूर्तिको पद रिक्त छ अथवा जब यस्ता मुख्य न्यायामूर्तिको अनुपस्थितिको कारणले वा अन्यथा आफ्नो पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्न असमर्थ छन् तब न्यायालयका अरू न्यायाधीशहरू मध्ये यस्ता एकजना न्यायाधीश जसलाई राष्ट्रपति यस प्रयोजनका निमित्त नियुक्त गरून, त्यस पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्नेछन्।

^३[२२४. अतिरिक्त र कार्यकारी न्यायाधीशहरूको नियुक्ति - (१) यदि कुनै उच्च न्यायालयका कार्यमा कुनै अस्थायी बृद्धिको कारणले वा तिनको कार्यको बकायाको कारण राष्ट्रपतिलाई यो प्रतीत हुन्छ कि त्यस न्यायालयका न्यायाधीशहरूको संख्यालाई तत्समयका लागि बढाउनु परेमा राष्ट्रपतिले सम्यक रूपमा योग्य व्यक्तिहरूलाई दुई वर्ष भन्दा अनधिक यस्ता अवधिका लागि जुन तिनी विनिर्दिष्ट गरून, त्यस न्यायालयका अतिरिक्त न्यायाधीश नियुक्त गर्न सक्नेछन्।

(२) जब कुनै उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायामूर्तिभन्दा बेग्लै कुनै न्यायाधीशको अनुपस्थितिको कारण वा अन्य कारणले आफ्नो पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्नमा असमर्थ छन् वा मुख्य न्यायामूर्तिको रूपमा अस्थायी कार्य गर्नका लागि नियुक्त गरिन्छ, तब राष्ट्रपति सम्यक रूपले कुनै योग्य व्यक्तिलाई तबसम्मका लागि त्यस न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा कार्य निम्ति नियुक्त गर्न सक्नेछन् जबसम्म स्थायी न्यायाधीशले आफ्ना कर्तव्यहरू पुनः सम्हाल्दैन।

(३) उच्च न्यायालयका अतिरिक्त अथवा कार्यकारी न्यायाधीशको रूपमा नियुक्त कुनै व्यक्ति ^४(ब्यासठ वर्ष)-को आयु पुगे पछि पद धारण गर्ने छैनन्।]

^५[२२४. क. उच्च न्यायालयहरूका बैठकमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको नियुक्ति - यस अध्यायमा कतिपय कुरा रहे तापनि कुनै राज्यको उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायामूर्ति, कुनै पनि समय, राष्ट्रपतिको पूर्व सहमतिद्वारा कुनै व्यक्तिसँग, जसले त्यो उच्च न्यायालय वा अन्य कुनै उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको पद धारण गरिसकेका छन्, त्यस राज्यका उच्च न्यायालयको न्यायाधीशको रूपमा बस्ने र कार्य गर्ने अनुरोध गर्न सक्नेछन् र प्रत्येक यस्ता व्यक्ति जससँग यस प्रकारको अनुरोध गरिन्छ, यस प्रकारले बस्ने अनि कार्य गरेका समयमा यस्ता भत्ताहरूको हकदार हुनेछन्, जुन राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा अवधारित गरियोस् अनि तिनलाई त्यस उच्च न्यायालयका न्यायाधीशका जम्मा अधिकारिता, शक्तिहरू र विशेषाधिकार हुनेछ, तरपनि उसलाई अन्यथा त्यस उच्च न्यायालयका न्यायाधीश मानि लिइने छैनः

यद्यपि, जबसम्म यथापूर्वोक्त व्यक्ति त्यस उच्च न्यायालयका न्यायाधीशको रूपमा बस्ने कार्य गर्ने सहमति दिदैनन् तबसम्म यस अनुच्छेदका कति कुराले तिनलाई यसो गर्ने अपेक्षा गर्न मानि लिइने छैन।]

२२५. विद्यमान उच्च न्यायालयहरूको अधिकारिता - यस संविधानका उपबन्धहरूको अधीनमा रहे तापनि यस संविधान द्वारा समुचित विधानमण्डलाई प्रदत्त शक्तिहरूका आधारमा सोही विधान मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधिका उपबन्धहरूको अधीनमा रहे तापनि, कुनै विद्यमान उच्च न्यायालयका अधिकारिता र त्यसमा प्रशासित विधि तथा त्यस न्यायालयमा न्याय प्रशासनको सम्बन्धमा त्यसका न्यायाधीशहरूका आफ्ना आफ्ना शक्तिहरू, जस अन्तर्गत न्यायालयका नियम बनाउने शक्तितथा त्यस न्यायालय र यसका सदस्यहरूका बैठकहरूमा, चाहे त्यो एकलो बैठक होस् वा खण्ड न्यायालयहरूको बैठक विनियमन गर्ने शक्ति छ, त्यही हुनेछ जुन यस संविधान प्रारम्भ हुनुभन्दा ठीक पहिला थियोः

^६[यद्यपि राजस्व सम्बन्धी अथवा यसको संग्रहण गर्नमा आदिष्ट वा गरिएको कुनै कार्य सम्बन्धी विषय बापत उच्च

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १४ द्वारा "भारतको राज्यक्षेत्र भित्र" भन्ने शब्दलाई हटाइयो।

२. संविधान (पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ५ द्वारा अन्तः स्थापित। संविधान(सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा १४ द्वारा मूल खण्ड (२) लाई हटाइयो।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १५ द्वारा अनुच्छेद २२४ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ६ द्वारा "साठी वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान(पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ७ द्वारा अन्तःस्थापित।

६. संविधान (चौधौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा २९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित। संविधान(बियालिसौ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३७ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) मूल परन्तुक शब्दलाई हटाइयो।

न्यायालयहरूबाट कुनैको प्रारम्भिक अधिकारिताको प्रयोग, यस संविधानको प्रारम्भ हुनुभन्दा ठीक पहिला, जुन कुनै निर्बन्धनको अधीनमा थियो, त्यो निर्बन्धन यस्ता अधिकारिताको प्रयोग यस्तो प्रारम्भ पश्चात् लागू हुने छैन ।]

^१ [२२६. कतिपय रिट जारी गर्ने उच्च न्यायालयको शक्ति - (१) अनुच्छेद ३२ मा कतिपय कुरो भए तापनि ^२*** प्रत्येक उच्च न्यायालयलाई ती राज्यक्षेत्रहरूमा सर्वत्र जसको सम्बन्धमा आफ्नो अधिकारिताको प्रयोग गर्दछ, ^३[भाग ३ द्वारा प्रदत्त अधिकारहरूबाट कसैलाई प्रवर्तित गराउनका लागि र अन्य प्रयोजनको लागि] ती राज्य क्षेत्रहरूभित्र कुनै व्यक्ति वा प्राधिकारीलाई अथवा समुचित मामिलाहरूमा कुनै सरकारलाई यस्तो निर्देश, आदेश वा रिट जस अन्तर्गत ^३(बन्दी) प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छा र उत्प्रेषण रिट पर्दछन्, वा त्यस मध्ये कुनै] जारी गर्ने शक्ति हुनेछ ।]

(२) कुनै सरकार, प्राधिकारी वा व्यक्तिलाई निर्देश, आदेश वा रिट जारी गर्ने खण्ड(१) द्वारा प्रदत्त शक्तिको प्रयोग ती राज्यक्षेत्रहरूको सम्बन्धमा, जसभित्र यस्ता शक्तिको प्रयोगका निम्ति वादहेतुक पूर्णतः अथवा भागतः उत्पन्न हुँदछ, अधिकारिताको प्रयोग, कुनै उच्च न्यायालयद्वारा पनि यो कुरा भए तापनि गर्न सकिनेछ कि यस्ता सरकार वा प्राधिकारीको स्थान वा यस्ता व्यक्तिको निवासस्थान जुन ती राज्यक्षेत्रहरू भित्र पर्दैनन् ।

^४[(३) जहाँ कुनै पक्षकार जसको विरुद्ध खण्ड (१) अधीन कुनै याचिकामा वा तयससँग सम्बन्धित कुनै कार्यवाहीमा व्यादेशको रूपमा वा रोक्काको रूपमा वा अन्य कुनै रीतिले कुनै अन्तरिम आदेश -

(क) यस्ता पक्षकारलाई यस्ता याचिकाको र अन्तरिम आदेशका निम्ति अभिवाकको सर्मथनमा सबै हस्तावेजहरूका प्रतिलिपिहरू, अनि

(ख) यस्ता पक्षकारलाई सुनवाईको अवसर, नदिइकन गरिएको छ, यस्ता आदेशहरूलाई रद्द गराउनका लागि उच्च न्यायालयलाई आवेदन गर्दछ अनि यस्ता आवेदनको एकप्रतिलिपि त्यस पक्षकारलाई जसको पक्षमा यस्तो आदेश गरिएको छ वा तिनको काउन्सिललाई दिन्छन् त्यहाँ उच्च न्यायालय त्यसको प्राप्तिको मितिदेखि वा यस्ता आवेदनको प्रतिलिपि यस प्रकारले दिइने मितिदेखि दुई हप्ताको अवधिभित्र यसमध्ये कुनै पनि पश्चात्पूर्ति होस् वा जहाँ उच्च न्यायालय त्यस अवधिको आखिरी दिनमा बन्द छ, त्यहाँ त्यसको ठीक भोलिपल्टको दिन समाप्ति हुन पहिले जुन दिन उच्च न्यायालय खुल्ला रहन्छ : आवेदनलाई सुलझाउनेछ, अनि आवेदन यस प्रकारले सुलझाएन भने अन्तरिम आदेश यथास्थिति, उक्त अवधिको वा उक्त ठीक भोलिपल्टको दिन समाप्ति मा रह हुनेछ ।]

^५[(४) यस अनुच्छेदद्वारा उच्च न्यायालयलाई प्रदत्त शक्तिको अल्पीकरण हुने छैन ।]

^६२२६क. [अनुच्छेद २२६ कार्यवाहीहरूमा केन्द्रीय विधिहरूको संवैधानिक बंधतामाथि विचार नगरिनु ।] - - संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ८ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित ।

२२७. सबै न्यायालयहरूमा अधीक्षण गर्ने उच्च न्यायालयको शक्ति - ^७[(१) प्रत्येक उच्च न्यायालय ती राज्यक्षेत्रहरूमा सर्वत्र जसको सम्बन्धमा त्यसले आफ्नो अधिकारिताको प्रयोग गर्छ, सबै न्यायालयहरू अनि अधिकारणहरूको अधीक्षण गर्नेछ ।]

(२) पूर्वगामी उपबन्धको व्यापकतामाथि प्रतिकूल प्रभाव नपारीकन उच्च न्यायालय-

(क) यस्ता न्यायालयहरूबाट तथ्याङ्क मगाउन सक्नेछः

१. संविधान (बिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३८ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अनुच्छेद २२६ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
२. संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ७ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) "परन्तु अनुच्छेद १३१ क अनि २२६ क का उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर" भन्ने शब्दहरू, अंकहरू र अक्षरहरूलाई हटाइयो ।
३. संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३० द्वारा (१.८.१९७९ देखि) जस अन्तर्गत बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार - पृच्छा तथा उत्प्रेषण प्रकारको लेख पनि छ अथवा "जसमा कुनैलाई" शब्ददेखि प्रारम्भ भएर" न्यायको सारवान निष्फलता भएको छ, कुनै क्षतिको प्रतितोषका लागि "शब्दहरूसित समाप्त हुने भागको स्थानमा प्रतिस्थापित ।
४. संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३० द्वारा (१.८.१९७९ देखि) खण्ड (३), खण्ड (४) खण्ड (५) तथा खण्ड (६) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
५. संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३० द्वारा (१.८.१९७९ देखि) खण्ड (७) -लाई खण्ड (४) को रूपमा पुनः संख्याकित गरियो ।
६. संविधान (बिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३९ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित ।
७. खण्ड (१) संविधान (बिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४० द्वारा (१.२.१९७७ देखि) तथा त्यस पश्चात् संविधान (चवौलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३१ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) प्रतिस्थापित भएर उपर्युक्त रूपमा आएको छ ।

(ख) यस्ता न्यायालयहरूको पद्धति अनि कार्यवाहीहरूका विनियमनका लागि साधारण नियम र प्रारूप बनाउन सक्नेछ अनि जारी गर्न सक्नेछ तथा विहित गर्न सक्नेछः अनि

(ग) कुनै यस्ता न्यायालयहरूका अधिकारीहरूद्वारा राखिने पुस्तकहरू, प्रविष्टिहरू, तथा लेखाइहरूको प्रारूप विहित गर्न सक्नेछ ।

(३) उच्च न्यायालयले ती शुल्कहरूका सारिणीहरू पनि स्थिर गर्न सक्नेछ, जुन यस्ता न्यायालयहरूको शेरिफलाई तथा सबै लिपिकहरू र अधिकारीहरूलाई तथा त्यसमा विधि व्यवसाय गर्ने अटर्नीहरू अधिवक्ताहरू र वकीलहरूको अनुज्ञेय हुनेछः

यद्यपि, खण्ड (२) वा खण्ड (३) को अधीन बनाइएका कुनै नियम, विहित गरिएका कुनै प्रारूप वा स्थिर गरिएको कुनै सारिणी त्यस समय प्रवृत्त कुनै विधिको उपबन्ध सँग असंगत हुँदैन र यसको लागि राज्यपालको पूर्व अनुमोदनको अपेक्षा हुन्छ ।

(४) यस अनुच्छेदका कुनै कुरा उच्च न्यायालयलाई सशक्त बलहरूसँग सम्बन्धित कुनै विधिद्वारा वा त्यसको अधीन गठित कुनै न्यायालय अथवा अधिकारणमा अधीक्षणका शक्तिहरू दिने भनेर मानिने छैन ।

१*

*

*

*

*

२२८. कतिपय मामिलाहरूको उच्च न्यायालयमा स्थानान्तर - यदि उच्च न्यायालयलाई यो समाधान हुन्छ कि यसका अधीनस्थ कुनै न्यायालयमा थौंतीमा रहेका कुनै मामिलामा यस संविधानका निर्वचनको बारेमा विधिको कुनै सार वान प्रश्न अन्तर्वर्तित छ, जसका अवधारण मामिलाहरू सुन्झाउनका लागि आवश्यक छ ^१[तब त्यो ^३***त्यस मामिला लाई आफूसँग झिकाउने छ, अनि]

(क) मामिलालाई आफै सुन्झाउन सक्नेछ, वा

(ख) उक्त विधिको प्रश्नको अवधारण गर्न सक्नेछ,

अनि त्यस मामिलालाई यस्ता प्रश्नमाथि निर्णयको प्रतिलिपि सहित त्यस न्यायालयलीई, जसद्वारा यस प्रकार मामिलाहरू मगाइको छ, फर्काउन सक्नेछ अनि उक्त न्यायालयलाई त्यो प्राप्त भएमा त्यस मामिलालाई यस्ता निर्णयको अनुरूप सुन्झाउनका लागि अगाडि कार्यवाही गर्ने छ ।

^४[२२८. क. राज्य विधिहरूको संवैधानिक वैधतासँग सम्बन्धित प्रश्नहरूलाई समाधान गर्ने बारेमा विशेष उपबन्ध] संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७७ को धारा १० द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) निरसित ।]

२२९. उच्च न्यायालयहरूका अधिकारी अनि सेवक तथा व्यय - (१) कुनै उच्च न्यायालयका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूका नियुक्तिहरू त्यस न्यायालयका मुख्य न्यायामूर्तिले गर्ने छन्, अथवा त्यस न्यायालयका यस्ता अरू न्यायाधीश वा अधिकारीले गर्नेछन्, जसलाई तिनीद्वारा निर्दिष्ट गरिन्छः

यद्यपि, त्यस राज्यका राज्यपाल ^५*** नियमद्वारा यो अपेक्षा गर्न सक्ने छन कि यस्ता कुनै पनि स्थितिहरूमा जुन नियममा विनिर्दिष्ट गरिन्छ कुनै यस्तो व्यक्तिलाई जो पहिला देखि नै न्यायालयमा संलग्न छैनन्, न्यायालयसित सम्बन्धित कुनै पदमा राज्य लोकसेवा आयोग सँग परामर्श गरेर मात्र नियुक्त गरिन्छ, अन्यथा गरिदैन ।

(२) राज्यका विधानमण्डल द्वारा बनाइएको विधिका उपबन्धहरूको अधीनमा रहे तापनि उच्च न्यायालयका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूका सेवाका शर्तहरू यस्ता हुनेछन्, जुन त्यस न्यायालयका मुख्य न्यायामूर्ति वा त्यस न्यायालयका यस्ता अन्य न्यायाधीश वा अधिकारीद्वारा जसलाई मुख्य न्यायामूर्तिले यस प्रयोजनका निम्ति नियम बनाउनुलाई प्राधिकृत गरेका छन, बनाइएका नियमहरूद्वारा विहित गरियोस्ः

यद्यपि यस खण्ड अधीन बनाइएका नियमहरूका लागि जहाँसम्म ती वेतनहरू, भत्ताहरू, छुट्टीहरू र पेन्सनहरूसित सम्बन्धित छन्, त्यस राज्यको राज्यपालको ^५*** अनुमोदनको अपेक्षा हुँदछ ।

(३) उच्च न्यायालयका प्रशासनिक व्यय जस अन्तर्गत त्यस न्यायालयका संदेय सबै वेतन, भत्ताहरू तथा पेन्सन छन, राज्यका संचित निधिमाथि भारित हुँदछ अनि त्यस न्यायालय द्वारा लिइएको शुल्कहरू तथा अन्या धनराशीहरू त्यस निधिका भाग हुनेछ ।

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४० द्वारा (१.२.१९७७ देखि) खण्ड (५) अन्तः स्थापित गरियो तथा यसको संविधान चर्चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३१ द्वारा (२०-६-१९७९ देखि) हटाइयो ।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४१ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) " त्यस मामिलालाई आफ्नो मा झिकाउनेछ तथा " को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को भाग ९ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) " अनुच्छेद १३१ क का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि " शब्दहरू, अंकहरू अनि अक्षर हटाइयो ।

४. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४२ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित ।

५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा "जसमा उच्च न्यायालयका मुख्य स्थान छ" भन्ने शब्दहरू हटाइयो ।

^१[२३०. उच्च न्यायालयहरूको अधिकारिताको संध राज्यक्षेत्रहरूमा विस्तार - (१) संसद्, विधिद्वारा, कुनै संध राज्यक्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयमा अधिकारिताको विस्तार गर्न सक्ने छ वा कुनै संध राज्यक्षेत्रबाट कुनै उच्च न्यायालयको अधिकारिताको अपवर्जन गर्न सक्ने छ।

(२) जहाँ कुनै राज्यको उच्च न्यायालय कुनै संध राज्यक्षेत्रको सम्बन्धमा अधिकारिताको प्रयोग गर्दछ, त्यहाँ-

(क) यस संविधानको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यो त्यस राज्यको विधान मण्डललाई त्यसको अधिकारितामा वृद्धि, निर्बन्धन वा उत्सादन गर्नकालागि सशक्त गर्दछ; अनि

(ख) त्यस राज्यक्षेत्रमा अधीनस्थ न्यायालयहरूकालागि कुनै नियमहरू, प्रारूपहरू वा

सारिणीहरूका सम्बन्धमा अनुच्छेद २२७मा राज्यपालप्रति निर्देशको, यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो राष्ट्रपतिप्रति निर्देश छ।

२३१. दुई वा अधिक राज्यहरूकालागि एउटै उच्च न्यायालयको स्थापन - (१) यस अध्यायका पूर्ववर्ती उपबन्धहरूमा कुनै कुरा भए तापनि, संसदले विधिद्वारा, दुई वा अधिक राज्यहरूकालागि अथवा दुई वा अधिक राज्यहरू र कुनै संध राज्यक्षेत्रकालागि एउटै उच्च न्यायालय स्थापित गर्न सक्ने छ।

(२) कुनै यस्ता उच्च न्यायालयका सम्बन्धमा,

(क) अनुच्छेद २१७ मा त्यस राज्यका राज्यपालप्रति निर्देशको यो अर्थ हुने छ कि त्यो ती सम्पूर्ण राज्यहरूका राज्यपालप्रति निर्देश छ जसका सम्बन्धमा तिनी उच्च न्यायालय अधिकारिताको प्रयोग गर्दछन्;

(ख) अधीनस्थ न्यायालयहरूकालागि कुनै नियमहरू, प्रारूपहरू वा सारिणीहरूका सम्बन्धमा, अनुच्छेद २२७ मा राज्यपालको प्रति निर्देशको यो अर्थ हुनेछ छ कि त्यो राज्यका राज्यपालप्रति निर्देश छ जसमा अधीनस्थ न्यायालय स्थित छ; अनि

(ग) अनुच्छेद २१९अनि अनुच्छेद २२९मा राज्यप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ हुने छ कि त्यो त्यस राज्यप्रति निर्देश छ, जसमा त्यो उच्च न्यायालयको मुख्य स्थान छ:

परन्तु यदि यस्तो मुख्य स्थान कुनै संध राज्यक्षेत्रमा छ भने अनुच्छेद २१९ र अनुच्छेद २२९मा राज्यका राज्यपाल, लोक सेवा आयोग, विधानमण्डल र संचित निधिकोप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ हुनेछ कि तिनीहरूको क्रमशः राष्ट्रपति, संध लोक सेवा आयोग, संसद् र भारतको संचित निधि प्रति निर्देश रहन्छ।]

अध्याय ६- अधीनस्थ न्यायालय

२३३. जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति - (१) कुनै राज्यमा जिल्ला न्यायाधीश नियुक्ति हुने व्यक्तिहरूको नियुक्ति तथा जिल्ला न्यायाधीशको पद स्थापना अनि पदोन्नति त्यस राज्यका राज्यपालले यस्ता राज्यको सम्बन्धमा अधिकारिताको प्रयोग गर्ने उच्च न्यायालयसित परामर्श गरेर गर्ने छन्।

(२) ती व्यक्ति, जो संघको वा राज्यको सेवामा पहिलादेखि नै छैनन्, जिल्ला न्यायाधीश नियुक्त हुनका लागि तब मात्र पात्र हुने छन् जब तिनी कम्तीमा सात वर्षसम्म अधिवक्ता वा प्लीडर रहेका छन् र तिनको नियुक्तिकालागि उच्च न्यायालयले सिफारिश गरेको छ।

^२[२३३. क. केही जिल्ला न्यायाधीशहरूका नियुक्तिहरूको अनि तिनीहरूद्वारा गरिएका निर्णयहरू आदिको विधिमान्यकरण - कुनै न्यायालयको कुनै निर्णय, डिक्री वा आदेश हुँदा - हुँदै पनि,-

(क) (i) ती व्यक्ति जो राज्यको न्यायिक सेवामा पहिला देखि नै छन् वा ती व्यक्ति, जो कम्तीमा सात वर्षसम्म अधिवक्ता वा प्लीडर रहेका छन्, त्यस राज्यमा जिल्ला न्यायाधीशको रूपमा नियुक्तिको बापत, अनि

(ii) यस्ता व्यक्तिको जिल्ला न्यायाधीशको रूपमा पदस्थापना, प्रदोन्नति वा स्थानान्तरणको लागि,

जुन संविधान (बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९६६ को प्रारम्भभन्दा पहिला कुनै समय अनुच्छेद २३३ वा अनुच्छेद २३५का उपबन्धहरू अनुसार नगरेर अन्यथा गरिएको छ, मात्र यो तथ्यको कारण कि यस्ता नियुक्ति, पदस्थापना, प्रदोन्नति वा स्थानान्तरण उक्त उपबन्धहरू अनुसार गरिएको थिएन, यो मानिलिइने छैन कि त्यो अवैध वा शून्य छ वा कहिले पनि अवैध वा शून्य रहेको थियो:

(ख) कुनै राज्यमा जिल्ला न्यायाधीशको रूपमा अनुच्छेद २३३ अथवा अनुच्छेद २३५ का उपबन्धहरू अनुसार नगरेर अन्यथा नियुक्ति, पदस्थापित, पदोन्नति वा अन्तारित कुनै व्यक्तिद्वारा वा तिनी समक्ष संविधान (बीसौं संशोधन) अधिनियम,

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा १६ द्वारा अनुच्छेद २३०, २३१, तथा २३२को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९६६ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

१९६६को प्रारम्भ भन्दा पहिले प्रयुक्त अधिकारिताको, पारित गरिएको वा दिइएको निर्णय, डिक्री, दण्डादेश वा आदेशको र गरिएका अन्य कार्य वा कार्यवाही बापत, मात्र यस तथ्यको कारण कि यस्ता नियुक्ति, पदस्थापना, प्रदोन्नति वा स्थानान्तरण उक्त उपबन्धहरू अनुसार गरिएको थिएन, यो मानिलिइने छैन कि त्यो अवैध वा अविधिमान्य रहेको छ वा कहिले पनि अवैध वा अविधिमान्य रहेको थियो ।]

२३४. न्यायिक सेवामा जिल्ला न्यायाधीशहरू भन्दा भिन्न व्यक्तिहरूको भर्ती - जिल्ला न्यायाधीशहरू भन्दा भिन्न व्यक्तिहरूको कुनै राज्यको न्यायिक सेवामा नियुक्ति, त्यस राज्यका राज्यपालद्वारा, राज्य लोक सेवा आयोगसित अनि यस्ता राज्यको सम्बन्धमा अधिकारिताको प्रयोग गर्ने उच्च न्यायालयसित परामर्श गरे पश्चात्, तथा राज्यपालद्वारा यस निमित्त बनाइएका नियमहरू अनुसार गरिने छन ।

२३५. अधीनस्थ न्यायालयहरूमाथि नियन्त्रण - जिल्ला न्यायालयहरू अनि त्यसका अधीनस्थ न्यायालयहरूको नियन्त्रण जस अन्तर्गत राज्यको न्यायिक सेवाका व्यक्तिहरू तथा जिल्ला न्यायाधीशको पद भन्दा निम्न कुनै पदलाई धारण गर्ने व्यक्तिहरूको पदस्थापना, प्रदोन्नति र तिनीहरूलाई छुट्टी दिने कार्य उच्च न्यायालयमा निहित हुनेछ, तर यस अनुच्छेदको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यसले यस्ता कुनै व्यक्तिबाट आफ्नो पुनरावेदनको अधिकारलाई छिन्जो जो तिनको सेवाका शर्तहरूका विनियमन गर्ने विधि अधीन तिनलाई प्राप्त छ वा उच्च न्यायालयलाई यस कुराको निम्ति प्राधिकृत गर्दछ कि तिनले त्यसै विधि अधीन विहित तिनको सेवाका शर्तहरू अनुसार व्यवहार नगरेर, अन्यथा व्यवहार गरून् ।

२३६. निर्वाचन - यस अध्यायमा, -

(क) "जिल्ला न्यायाधीश" पद अन्तर्गत नगर सिविल न्यायालयका न्यायाधीश, अतिरिक्त जिल्ला न्यायाधीश, संयुक्त जिल्ला न्यायाधीश, सहायक जिल्ला न्यायाधीश, लघुवाद न्यायालयका मुख्य न्यायाधीश, मुख्य प्रेसिडेन्सी म्याजिस्ट्रेट, अतिरिक्त मुख्य प्रेसिडेन्सी म्याजिस्ट्रेट, सेशन न्यायाधीश, अतिरिक्त सेशन न्यायाधीश र सहायक सेशन न्यायाधीश पर्दछन्;

(ख) "न्यायिक सेवा" पदबाट यस्तो सेवा बुझिन्छ जुन अन्यतः यस्ताव्यक्तिहरू मिलेर बनेको हुन्छ जसद्वारा जिल्ला न्यायाधीशको पद अनि जिल्ला न्यायाधीशको पदभन्दा निम्नस्थ अरु सिविल न्यायिक पदहरू भर्ती हुन आशयित हुन्छ ।

२३७. कतिपय वर्ग या वर्गहरूका म्याजिस्ट्रेटमाथि यस अध्यायका उपबन्धहरू लागू हुनु - राज्यपालले लोक सूचनाद्वारा निर्देश दिन सक्नेछ कि यस अध्यायका पूर्वगामी उपबन्ध अनि यसका अधीन बनाएका यस्तो तारीखदेखि जसले यसको निमित्त निश्चित गर्छ, यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरणहरूको अधीन रहे तापनि जुन यस्ता अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, राज्यमा कुनै वर्ग या वर्गहरूका म्याजिस्ट्रेटहरूका सम्बन्धमा पनि त्यसरी नै लागू हुन्छ जस्तो कि राज्यका न्यायिक सेवामा नियुक्त भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा लागू हुन्छ ।

भाग ७ - पहिलो अनुसूचीको भाग ख का राज्य ।] संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को भाग २९ अनि अनुसूचीद्वारा निरसित ।

भाग ८

^१[संघ राज्य क्षेत्र]

^२[२३९. संघ राज्य क्षेत्रहरूका प्रशासन — (१) संसद्द्वारा बनाएको विधिद्वारा यथा अन्यथा उपबन्धित बाहेक, प्रत्येक संघ राज्य क्षेत्रका प्रशासन राष्ट्रपतिद्वारा गरिने छ, अनि उसले आफूद्वारा यस्ता पदाविधान सहित, जुन उसले विनिर्दिष्ट गर्छ, नियुक्त गरिएको प्रशासकको माध्यमले त्यति मात्रा सम्म कार्य गर्नेछ जति सम्म उसले उचित ठान्नेछ।

(२) भाग ६ मा कुनै विषय भए तापनि, राष्ट्रपतिले कुनै राज्यका राज्यपाललाई कुनै निकटवर्ती संघ राज्य क्षेत्रका प्रशासक नियुक्त गर्न सक्ने छ अनि जहाँ कुनै राज्यपाललाई यस प्रकारले नियुक्त गरिन्छ त्यहाँ उ यस्ता प्रशासकका रूपमा आफ्ना कार्यहरूका प्रयोग आफ्नो मन्त्री परिषद्सित स्वतन्त्र रूपले गर्नेछ।

^३[२३९क. कुनै संघ राज्य क्षेत्रहरूका लागि स्थानीय विधान-मण्डलहरू तथा मन्त्रीपरिषद्हरूका तथा दुवैका सृजना — (१) संसद्, विधिद्वारा ^४[पाँडिचेरी, संघ राज्य क्षेत्रका लागि,]

(क) त्यस संघ राज्य क्षेत्रका विधानमण्डलका रूपमा कार्य गर्नका लागि निर्वाचित तथा भागतः नाम निर्देशित अनि भागतः निर्वाचित समितिका, तथा

(ख) मन्त्री-परिषद्का,

तथा दुवैका सृजन गर्न सक्नेछ, जसबाट प्रत्येकका गठन, शक्तिहरू अनि कार्य, त्यो हुनेछ जसलाई त्यस विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस्।

(२) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधिको, अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि यस संविधानका संशोधन यस विषयका भए तापनि यो ठानिने छैन कि त्यसमा कुनै यस्ता उपबन्ध अन्तर्विष्ट हुन्छ जसमा यस संविधानका संशोधन हुन्छ तथा संशोधन गर्ने अधिकार राख्दछ।]

^५[२३९ कक. दिल्लीका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध — (१) संविधान (उनहत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९१ का प्रारम्भदेखि दिल्ली संघ राज्य क्षेत्रलाई दिल्ली राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्र (जसलाई यस भागमा यसको पश्चात् राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्र भनिएको छ) भनिने छ अनि अनुच्छेद २३९ का अधीन नियुक्त त्यसका प्रशासकका पदाभिधान उप-राज्यपाल हुनेछ।

(२) (क) राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका लागि एउटा सभा हुनेछ अनि यस्ता विधान सभामा स्थान राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रमा प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरू मध्ये प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा चुनिएका सदस्यहरू भर्ती छ।

(ख) विधान सभामा स्थानहरूका कुल संख्या, अनुसूचित जातिहरूका लागि आरक्षित स्थानहरूका संख्या, राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका प्रादेशिक निर्वाचन - क्षेत्रहरूमा विभाजन (जस अन्तर्गत यस्ता विभाजनका आधार हुन्छ) तथा विधान सभाका कार्यकरणसित सम्बन्धित सम्पूर्ण अन्य विषयहरूका विनियमन, संसद्द्वारा बनाएको विधिद्वारा गरिनेछ।

(ग) अनुच्छेद ३२४ देखि अनुच्छेद ३२७ अनि अनुच्छेद ३२९ का उपबन्ध राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्र, राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका विधान सभा अनि त्यसका सदस्यहरूका सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ जस्तै त्यो, कुनै राज्य, कुनै राज्यको विधान सभा अनि त्यसका सदस्यहरूका सम्बन्धमा लागू हुन्छ, तथा अनुच्छेद ३२६ अनि अनुच्छेद ३२९ मा “समुचित विधान मण्डल” को प्रति निर्देशको बारेमा यो बुझिन्छ कि त्यो संसद् प्रति निर्देश हो।

(३) (क) यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, विधान सभामा राज्य सूचीको प्रविष्टि १, प्रविष्टि २ अनि प्रविष्टि १८ देखि तथा त्यस सूचीको प्रविष्टि ६४, प्रविष्टि ६५ अनि प्रविष्टि ६६ देखि, जहाँ सम्म त्यसका सम्बन्ध उक्त प्रविष्टि १, प्रविष्टि २ अनि प्रविष्टि १८ सित छ, सम्बन्धित विषयहरू भन्दा भिन्न राज्य सूचीमा तथा समवर्ती सूचीमा प्रगणित कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा, जहाँसम्म यस्ता कुनै विषय संघ राज्य क्षेत्रहरूमा लागू हुन्छ, सम्पूर्ण राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्र तथा त्यसको कुनै भागका लागि विधि बनाउने शक्ति हुनेछ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १७ द्वारा शीर्षक “प्रथम अनुसूचीको भाग ग मा का राज्य” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १७ द्वारा अनुच्छेद २३९ अनि अनुच्छेद २४० को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (चौदहौं संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा ४ द्वारा अन्तः स्थापित।

४. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६३ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) “गोवा, दमण अनि दीव अनि पाँडिचेरी संघ राज्य क्षेत्रहरू मध्ये कसैको लागि” शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान (उनहत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९१ को धारा २ द्वारा (१-२-१९९२ देखि) अन्तः स्थापित।

(ख) उप-खण्ड (क) को कुनै विषयसित संघ राज्य क्षेत्र तथा त्यसको कुनै भागको लागि कुनै पनि विषयको सम्बन्धमा यस संविधानका अधीन विधि बनाउने संसद्को शक्तिका अल्पीकरण हुँदैन।

(ग) यदि विधान सभाद्वारा कुनै विषयको सम्बन्धमा बनाइएका विधिको कुनै उपबन्ध संसद्द्वारा त्यस विषयको सम्बन्धमा बनाइएका विधिको, चाहे त्यो विधान सभाद्वारा बनाएको विधि भन्दा पहिला तथा त्यसको पछि पारित गरिएको होस्, तथा कुनै पूर्वतर विधिको, जुन विधान सभाद्वारा बनाएको विधि भन्दा भिन्न छ, कुनै उपबन्धको विरुद्ध भए तब, दुवै स्थितिमा, यथास्थिति, संसद्द्वारा बनाएको विधि, तथा यस्तो पूर्वतर विधि अभिभावी हुनेछ अनि विधान सभाद्वारा बनाएको विधि त्यस विरोधको मात्रासम्म शून्य हुनेछ :

यद्यपि यदि विधान सभाद्वारा बनाएको कुनै यस्तो विधिलाई राष्ट्रपतिको विचारको लागि आरक्षित राखिएको हुन्छ, अनि त्यसमा उसको अनुमति पाएको खण्डमा यस्तो विधि राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रमा अभिभावी हुनेछ:

यद्यपि यो तथा कि यस उप-खण्डको कुनै विषय संसद्को त्यही विषयको सम्बन्धमा कुनै विधि, जस अन्तर्गत यस्तो विधि छ जसलाई विधान सभाद्वारा यस प्रकार बनाएको विधिलाई परिवर्धन, संशोधन, परिवर्तन तथा निरसन गर्छ, कुनै पनि समय अधिनियमित गर्नुबाट निवारित गरिने छैन।

(४) जुन विषयहरूमा कुनै विधिद्वारा तथा त्यस अधीन उप - राज्यपालबाट यो अपेक्षित हुन्छ कि उसले आफ्नो विवेकानुसार ती विषयहरू कार्यलाई छोडेर गरून्, उप-राज्यपालको, ती विषयहरूको सम्बन्धमा जसको सट्टा विधान सभालाई विधि बनाउने शक्ति छ, आफ्ना कार्यहरूका प्रयोग गर्नमा सहायता अनि सल्लाह दिनका लागि एउटा मन्त्री-परिषद् हुनेछ जुन विधान सभाको कुल सदस्य संख्याको दश प्रतिशत भन्दा अनधिक सदस्यहरू मिलेर बनिन्छ, जसको प्रधान, मुख्य-मन्त्री हुने छन् :

यद्यपि उप-राज्यपाल अनि उनका मन्त्रीहरूको बीच कुनै विषयमा मतभेदको स्थितिमा, उप-राज्यपालले यसलाई राष्ट्रपतिको विनिश्चयका लागि निर्देशित गर्नेछ, अनि राष्ट्रपतिद्वारा त्यसमा गरिएको विनिश्चयका अनुसार कार्य गर्नेछ तथा यस्ता विनिश्चय भए सम्म उप-राज्यपाल कुनै यस्ता मामलामा, जहाँ त्यो विषय, उसको बिचारमा, यति आवश्यक छ जसको कारण चाँडै कार्यवाही गर्नु उसको लागि आवश्यक छ त्यहाँ, त्यस विषयमा यस्ता कार्यवाही गर्ने तथा यस्ता निर्देश दिनको लागि, जसलाई उसले आवश्यक ठाने, सक्षम हुनेछ।

(५) मुख्य मन्त्रीको नियुक्ति राष्ट्रपतिले गर्नेछन् अनि अन्य मन्त्रीहरूको नियुक्ति राष्ट्रपतिले मुख्य मन्त्रीको सल्लाहामा गर्ने छन् तथा मन्त्री, राष्ट्रपतिको प्रसाद पर्यन्त आफ्नो पद धारण गर्नेछन्।

(६) मन्त्री-परिषद् विधान सभा प्रति सामूहिक रूपले उत्तरदायी हुनेछ।

^१[(७)(क)] संसद्, पूर्वगामी खण्डहरूलाई प्रभावी पार्नका लागि, तथा त्यसमा अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूको अनुपूर्तिको लागि अनि त्यसको आनुषंगिक तथा पारिणामिक सम्पूर्ण विषयहरूका लागि, विधिद्वारा, उपबन्ध गर्न सक्ने छ:

^२[(ख) उप-खण्ड (क) -मा निर्दिष्ट विधिलाई, अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि यस संविधानका संशोधन ठानिने छैन भए तापनि कि त्यसमा कुनै यस्ता उपबन्ध अन्तर्विष्ट छ जसले यस संविधानका संशोधन गर्छ तथा संशोधन गर्ने अधिकार राख्छ।

(८) अनुच्छेद २३९ ख का उपबन्ध, जहाँसम्म हुन सके, राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्र, उप राज्यपाल अनि विधान सभाको सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ, जस्तै त्यो पाँडिचेरी संघ राज्यक्षेत्र, प्रशासक अनि त्यसको विधान मण्डलको सम्बन्धमा लागू हुन्छ; अनि त्यस अनुच्छेदमा "अनुच्छेद २३९ क को खण्ड (९)" प्रति निर्देशको बारेमा यो ठानिनेछ कि त्यो यथास्थिति, यस अनुच्छेद तथा अनुच्छेद २३९ क ख प्रति निर्देश हो।

२३९ क ख. संवैधानिक तंत्र विफल भएको स्थितिमा उपबन्ध — यदि राष्ट्रपतिले उप- राज्यपालबाट प्रतिवेदन पाएमा, तथा अन्यथा, यो समाधान हुन्छ कि, —

(क) यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको छ जसमा राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका प्रशासन अनुच्छेद २३९ क क तथा त्यस अनुच्छेदका अनुसरणमा बनाएको कतिपय विधिका उपबन्धहरू अनुसार चलाउनु सकिँदैन; तथा

(ख) राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका उचित प्रशासनका लागि यस्तो गर्नु आवश्यक तथा समीचीन हुन्छ,

तब राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा, अनुच्छेद २३९ क क का कतिपय उपबन्धका अथवा त्यस अनुच्छेदका अनुसरणमा बनाएको कुनै विधिको सम्पूर्ण तथा कतिपय उपबन्धहरूको प्रवर्तनको, यस्तो अवधिका लागि अनि यस्ता शर्तहरूका अधीनमा भए तापनि, जसले यस्ता विधिमा विनिर्दिष्ट गरून अनि जसलाई निलम्बित पनि गर्न सक्ने छ, तथा यस्ता आनुषंगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध गर्न सक्ने छ जसलाई अनुच्छेद २३९ अनि अनुच्छेद-२३९ क क का उपबन्धहरूका अनुसार राष्ट्रिय राजधानी राज्य क्षेत्रका प्रशासनका लागि उसलाई आवश्यक तथा समीचीन प्रतीत हुन्छ।]

१. संविधान (सत्रौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा ३ द्वारा (२१-१२-१९९१) देखि "(७)" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सत्रौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा ३ द्वारा (२१-१२-१९९१ देखि) अन्तः स्थापित।

१[२३९ ख. विधान — मण्डलका विश्रान्तिकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने प्रशासकको शक्ति — (१) त्यस समयलाई छोडेर जब १[पाँडिचेरी] संघ राज्य क्षेत्रका विधान-मण्डल सूत्रमा छ, यदि कुनै समय त्यसका प्रशासकलाई यो समाधान हुन्छ कि यस्ता परिस्थितिहरू विद्यमान छ जसको कारण चाँडै कार्यवाही गर्न उसको लागि आवश्यक भएको छ तब उसले यस्तो अध्यादेश प्रख्यापित गर्न सक्नेछ जुन उसलाई ती परिस्थितिहरूमा अपेक्षित प्रतीत हुन्छ:

यद्यपि प्रशासकले, कुनै यस्ता अध्यादेश राष्ट्रपतिबाट यस निम्ति अनुदेश अभिराप्त गरे पश्चात् नै प्रख्यापित गर्ने छ, अन्यथा गर्ने छैन :

यद्यपि यो तथा कि जब कहिले कही उक्त विधान-मण्डलका विघटन गरिन्छ तथा अनुच्छेद २३९ क को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधिको अधीन गरिएको कार्यकरण निलम्बित हुन्छ तब प्रशासकले यस्ता विघटन तथा निलम्बनका अवधिको समयमा कुनै अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने छैन ।

(२) राष्ट्रपतिका अनुदेशहरूका अनुसरणमा यस अनुच्छेदका अधीन प्रख्यापित अध्यादेश संघ राज्य क्षेत्रका विधान-मण्डलका यस्ता अधिनियम बुझिन्छ जसलाई अनुच्छेद २३९ क का खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधिमा, त्यस निम्ति अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूका अनुपालन गरे पश्चात् सम्यक् रूपले अधिनियमित गरिएको छ, तर प्रत्येक यस्ता अध्यादेश -

(क) संघ राज्य क्षेत्रका विधान-मण्डलका समक्ष राखिने छ अनि विधान-मण्डलका पुनः संयोजक हुन छ सप्ताहको समाप्तिमा तथा यदि त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला विधान-मण्डलले त्यसको अनुमोदनका संकल्प पारित गर्छ भने तब संकल्पको पारित भएमा प्रवर्तनमा रहँदैन; अनि

(ख) राष्ट्रपतिले यस निम्ति अनुदेश अभिप्राप्त गरे पश्चात् प्रशासकद्वारा कुनै पनि समय फिर्ता लिनु सक्ने छ ।

(३) यदि अनि जहाँसम्म यस अनुच्छेदका अधीन अध्यादेश कुनै यस्ता उपबन्ध गर्छ जसलाई संघ राज्य क्षेत्रका विधान-मण्डलका यस्ता अधिनियममा, जसलाई अनुच्छेद २३९ क को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधिमा यस निम्ति अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूका अनुपालन गरे पश्चात् बनाएको हो, अधिनियमित गरेमा विधिमाम्य हुँदैन तब अनि त्यहाँसम्म त्यो अध्यादेश शून्य हुन्छ ।]

१* * * *

२४०. कुनै संघ राज्य क्षेत्रहरूका लागि विनियम बनाउने राष्ट्रपतिको शक्ति — (१) राष्ट्रपति —

(क) अदमान अनि निकोबार द्वीप;

१[(ख) लक्षद्वीप;]

१[(ग) दादरा अनि नागर हवेली;]

१[(घ) दमण अनि दीव;]

१[(ङ) पाँडिचेरी;]

८* * *

९* * *

संघ राज्य क्षेत्रको शान्ति, प्रगति अनि सुशासनका लागि विनियम बनाउन सकिन्छ :

१[यद्यपि जब १[१[पाँडिचेरी संघ राज्यक्षेत्र]] का लागि विधान-मण्डलका रूपमा कार्य गर्नका लागि अनुच्छेद २३९ क का अधीन कुनै निकायका सृजन गरिन्छ तब राष्ट्रपतिले विधान-मण्डलका प्रथम अधिवेशनका लागि नियत तारिखदेखि त्यस संघ राज्यक्षेत्रका शान्ति, प्रगति अनि सुशासनका लागि विनियम बनाउने छैन :]

१[यद्यपि यो तथा कि जब कहिले कहीं १[पाँडिचेरी] संघ राज्यक्षेत्रका विधान-मण्डलका रूपमा कार्य गर्ने निकायका विघटन गरिन्छ तथा त्यस निकायलाई यस्तो विधान-मण्डलका रूपमा कार्यकरण, अनुच्छेद २३९ क का खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधिको अधीन गरिएको कार्यवाहीका कारण निलम्बित रहन्छ तब राष्ट्रपतिले यस्तो विघटन तथा निलम्बनका अवधिका समय त्यस संघ राज्यक्षेत्रका शान्ति, प्रगति अनि सुशासनका लागि विनियम बनाउन सकिनेछ ।]

१. संविधान (सत्ताइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा (३०-१२-१९७१ देखि) अन्तः स्थापित ।
२. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) का धारा ६३ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) "अनुच्छेद २३९ क को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट संघ राज्य क्षेत्रहरू" शब्दहरूमा स्थानमा प्रतिस्थापित ।
३. संविधान (अड़तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ४ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावले) खण्ड (४) अन्तःस्थापित गरियो अनि त्यसका संविधान (चव्वालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३२ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) लोप गरियो ।
४. लक्कादीव, मिनीकोय अनि अमीनदीवी द्वीप (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को ३४) को धारा ४ द्वारा (१.११.१९७३ देखि) प्रविष्टि (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
५. संविधान (दशौं संशोधन) अधिनियम, १९६१ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित ।
६. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६३ द्वारा प्रविष्टि (घ) को स्थानमा प्रतिस्थापित । संविधान (बाह्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा ३ द्वारा प्रविष्टि (घ) अन्तःस्थापित गरिएको थियो ।
७. संविधान (चौदहौं संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा ५ अनि धारा ७ द्वारा (१६.८.१९६२ देखि) अन्तः स्थापित ।
८. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ (२०.२.१९८७ देखि) मिजोराम सम्बन्धी प्रविष्टि (च) लाई लोप गरियो ।
९. अरुणाचल प्रदेश अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ६९) को धारा द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अरुणाचल प्रदेश सम्बन्धी प्रविष्टि (छ) लाई लोप गरियो ।
१०. संविधान (चौदहौं संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा ५ द्वारा अन्तःस्थापित ।
११. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६३ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) "गोवा, दमण अनि दीव तथा पाँडिचेरी" शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।
१२. संविधान (सत्ताइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ४ द्वारा (१५.२.१९७२ देखि) "गोवा, दमण अनि दीव तथा पाँडिचेरी संघ राज्यक्षेत्र" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
१३. संविधान (सत्ताइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ४ द्वारा (१५.२.१९७२ देखि) अन्तःस्थापित ।

(२) यस प्रकार बनाइएको कुनै विनियम बनाएको कुनै अधिनियम तथा ^१[कुनै अन्य विधि] का, जुन त्यस संघ राज्यक्षेत्रमा त्यस समय लागू भएको छ, निरसन तथा संशोधन गर्नु सकिन्छ अनि राष्ट्रपतिद्वारा प्रख्यापित गरिएमा त्यसको त्यही बल अनि प्रभाव हुन्छ जसलाई संसद्को कुनै यस्तो अधिनियम हो जुन त्यस राज्यक्षेत्रमा लागू हुन्छ।]

२४१. संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि उच्च न्यायालय — (१) संसद्, विधिद्वारा कुनै ^२[संघ राज्यक्षेत्र]का लागि उच्च न्यायालय गठित गर्नु सकिन्छ तथा ^३[यस्तो राज्यक्षेत्र]मा कुनै न्यायालयलाई यस संविधानका सम्पूर्ण तथा कुनै पनि प्रयोजनहरूका लागि उच्च न्यायालय घोषित गर्नु सकिन्छ।

(२) भाग ६ को अध्याय ५ का उपबन्ध, यस्तो उपान्तरणहरू तथा अपवादहरूका अधीनमा भए तापनि, जसलाई संसद् विधिद्वारा उपबन्धित गरिन्छ, खण्ड (१) मा निर्दिष्ट प्रत्येक उच्च न्यायालयका सम्बन्धमा त्यसरी नै लागू हुनेछ जस्तै ती अनुच्छेद २१४ मा निर्दिष्ट कुनै उच्च न्यायालयका सम्बन्धमा लागू हुन्छ।

^४[(३) यस संविधानका उपबन्धहरूका अनि यस संविधानद्वारा तथा यसका अधीन समुचित विधान-मण्डललाई प्रदान गरिएका शक्तिहरूका आधारमा बनाएको त्यस विधान-मण्डलका कतिपय विधिका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, प्रत्येक उच्च न्यायालय, जसलाई संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला कुनै संघ राज्यक्षेत्रको सम्बन्धमा अधिकारितको प्रयोग गर्थ्यो, यस्तो प्रारम्भ पश्चात् त्यस राज्य क्षेत्रको सम्बन्धमा त्यस अधिकारिताको प्रयोग गरिरहने छ।

(४) यस अनुच्छेदमा कुनै विषयबाट कुनै राज्यको उच्च न्यायालयको अधिकारिताका कुनै संघ राज्यक्षेत्र तथा त्यसको भागमा विस्तार गर्ने तथा त्यससित अपवर्जन गर्ने संसद्को शक्ति अल्पीकरण हुँदैन।]

२४२. [कोङ्गू।] संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा निरसित।

१. संविधान (सताइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ४ द्वारा (१५.२.१९७२ देखि) “कुनै विद्यमान विधि” का स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “पहिलो अनुसूचीको भाग ग मा विनिर्दिष्ट राज्य” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “यस्तो राज्य” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा खण्ड (३) अनि खण्ड (४) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

पंचायत

२४३. परिभाषाहरू — यस भागमा, जबसम्म कि सन्दर्भबाट अन्यथा अपेक्षित नभएमा —

- (क) “जिल्ला” बाट कुनै राज्यका जिल्ला अभिप्रेत हुन्छ;
- (ख) “ग्राम सभा बाट ग्राम स्तरमा पंचायतको क्षेत्रका भित्र समाविष्ट कुनै ग्रामसित सम्बन्धित निर्वाचक नामावलीमा पंजीकृत व्यक्तिहरूबाट मिलेर बनेको निकाय अभिप्रेत हुन्छ;
- (ग) “मध्यवर्ती स्तर” बाट ग्राम अनि जिल्ला स्तरहरूको बीचको यस्तो स्तर अभिप्रेत हुन्छ जसबाट कुनै राज्यका राज्यपाल, यस भागका प्रयोजनहरूका लागि, लोक अधिसूचनाद्वारा, मध्यवर्ती स्तरका रूपमा विनिर्दिष्ट गरून्;
- (घ) “पंचायत” बाट ग्रामीण क्षेत्रहरूका लागि अनुच्छेद २४३ ख का अधीन गठित स्वायत्त शासनको कुनै संस्था (चाहे त्यो कुनै पनि नामले ज्ञात होस्) अभिप्रेत हुन्छ;
- (ङ) “पंचायत क्षेत्र” बाट पंचायतका प्रादेशिक क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ;
- (च) “जनसंख्या” बाट यस्तो अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणनामा अभिनिश्चित गरिएको जनसंख्या अभिप्रेत हुन्छ जसको सुसंगत अंकहरू प्रकाशित गरिएको छ;
- (छ) “ग्राम” बाट राज्यपालद्वारा यस भागका प्रयोजनहरूका लागि, लोक अधिसूचनाद्वारा, ग्रामको रूपमा विनिर्दिष्ट ग्राम अभिप्रेत हुन्छ अनि यस अन्तर्गत यस प्रकार विनिर्दिष्ट ग्रामहरूका समूह पनि हुन्छ।

२४३क. ग्राम सभा — ग्राम सभा, ग्राम स्तरमा यस्ता शक्तिहरूका प्रयोग अनि यस्ता कार्यहरू पालन गर्नु सकिन्छ, जसलाई कुनै राज्यको विधान-मण्डलद्वारा, विधिद्वारा, उपबन्धित गरियोस्।

२४३ख. पंचायतहरूका गठन — (१) प्रत्येक राज्यमा ग्राम, मध्यवर्ती अनि जिल्ला स्तरमा यस भागका उपबन्धहरूका अनुसार पंचायतहरूका गठन गरिने छ।

(२) खण्ड (१) मा कुनै विषय भए तापनि, मध्यवर्ती स्तरमा त्यस राज्यमा पंचायत गठन गर्नु सकिंदैन जसको जन संख्या बीस लाखभन्दा अनधिक छ।

२४३ग. पंचायतहरूका संरचना — (१) यस भागका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, कुनै राज्यका विधान-मण्डल, विधिद्वारा, पंचायतहरूका संरचनाको सम्बन्धमा उपबन्ध गर्नु सकिन्छ :

यद्यपि कुनै पनि स्तरमा पंचायतका प्रादेशिक क्षेत्रका जन संख्याको यस्तो पंचायतमा निर्वाचनद्वारा भर्ना हुने स्थानहरूका संख्या भन्दा अनुपात समस्त राज्यमा यथासाध्य एउटै हुन्छ।

(२) कुनै पंचायतका सम्पूर्ण स्थान, पंचायत क्षेत्रमा प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा चुनिएका व्यक्तिहरूले भरिने छ अनि यस प्रयोजनका लागि प्रत्येक पंचायत क्षेत्रलाई प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूमा यस्तो रीतिले विभाजित गरिने छ कि प्रत्येक निर्वाचन-क्षेत्रको जन संख्या त्यसको आबंटित स्थानहरूका संख्या भन्दा अनुपात समस्त पंचायत क्षेत्रमा यथासाध्य एउटै हुन्छ।

(३) कुनै राज्यका विधान-मण्डल; विधिद्वारा, —

(क) ग्राम स्तरमा पंचायतहरूका अध्यक्षहरूका मध्यवर्ती स्तरमा पंचायतहरूमा तथा यस्तो राज्यको स्थितिमा जहाँ मध्यवर्ती स्तरमा पंचायतहरू हुंदैन, जिल्ला स्तरमा पंचायतहरूमा;

(ख) मध्यवर्ती स्तरमा पंचायतहरूका अध्यक्षहरूका जिल्ला स्तरमा पंचायतहरूमा;

(ग) लोक सभाको यस्ता सदस्यहरूका अनि राज्यका विधान सभाको यस्ता सदस्यहरूको, जसले ती निर्वाचन-क्षेत्रहरूका प्रतिनिधित्व गर्छ जसमा ग्राम स्तर भन्दा भित्र स्तरमा कुनै पंचायत क्षेत्र पूर्णतः तथा भागतः समाविष्ट भएको छ, यस्तो पंचायतमा;

(घ) राज्य सभाका सदस्यहरूका अनि राज्यको विधान परिषद्का सदस्यहरूका, जहाँ त्यो, —

(i) मध्यवर्ती स्तरमा कुनै पंचायत क्षेत्रका भित्र निर्वाचकहरूका रूपमा पंजीकृत भएको छ, मध्यवर्ती स्तरमा पंचायतमा;

(ii) जिल्ला स्तरमा कुनै पंचायत क्षेत्रको भित्र निर्वाचकहरूका रूपमा पंजीकृत भएको छ, जिल्ला स्तरमा पंचायतमा, प्रतिनिधित्व गर्नका लागि उपबन्ध गर्नु सकिन्छ।

१. संविधान (तिहत्तौँ संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा (२४.१.१९९३ देखि) अन्तःस्थापित। संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ द्वारा मूल भाग ९ लाई लोप गरिएको थियो।

(४) कुनै पंचायतका अध्यक्ष अनि कुनै पंचायतका यस्ता अन्य सदस्यहरूलाई, चाहे त्यो पंचायत क्षेत्रमा प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा चुनिएको होस् तथ्या नहोस्, पंचायतहरूका अधिवेशनहरूमा मत दिने अधिकार हुन्छ।

(५) (क) ग्राम स्तरमा कुनै पंचायतका अध्यक्षका निर्वाचन यस्तो प्रकारले, जसलाई राज्यको विधान मण्डलद्वारा, विधिद्वारा उपबन्धित गरियोस्, गरिने छ, अनि

(ख) मध्यवर्ती स्तर तथा जिल्ला स्तरमा कुनै पंचायतका अध्यक्षका निर्वाचन, त्यसका निर्वाचित सदस्यहरू द्वारा आफै गरिने छ।

२४३घ. स्थानहरूका आरक्षण — (१) प्रत्येक पंचायतमा —

(क) अनुसूचित जातिहरू; अनि

(ख) अनुसूचित जनजातिहरू,

का लागि स्थान आरक्षित रहने छ अनि यस प्रकार आरक्षित स्थानहरूका संख्याका अनुपात, त्यस पंचायतमा प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा भर्ती हुने स्थानहरूका कुल संख्या भन्दा यथाशक्य त्यही हुन्छ जसलाई त्यस पंचायत क्षेत्रमा अनुसूचित जातिहरूका अथवा त्यस पंचायत क्षेत्रमा अनुसूचित जनजातिहरूका जनसंख्याको अनुपात त्यस क्षेत्रको कुल जन संख्याले हुन्छ अनि यस्तो स्थान कुनै पंचायतमा भिन्न-भिन्न निर्वाचन क्षेत्रहरूका परिक्रमणले आबंटित गर्न सकिन्छ।

(२) खण्ड (१) का अधीन आरक्षित स्थानहरूका कुल संख्याको कम्तीमा पनि एक-तिहाई स्थान, यथास्थिति, अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूका स्त्रीहरू लागि आरक्षित रहने छ।

(३) प्रत्येक पंचायतमा प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा भर्ती हुने स्थानहरूका कुल संख्या कम्तीमा पनि एक-तिहाई स्थान (जस अन्तर्गत अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका स्त्रीहरूका लागि आरक्षित स्थानहरूका संख्या पनि हुन्छ) स्त्रीहरूका लागि आरक्षित रहनेछ अनि यस्तो स्थान कुनै पंचायतमा भिन्न-भिन्न निर्वाचन-क्षेत्रहरूका परिक्रमणले आबंटित गर्न सकिन्छ।

(४) ग्राम तथा कुनै अन्य स्तरमा पंचायतमा अध्यक्षहरूका पद अनुसूचित जातिहरू, अनुसूचित जनजातिहरू अनि स्त्रीहरूका लागि यस्तो प्रकारले आरक्षित रहने छ, जसलाई राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, उपबन्धित गरून् :

यद्यपि कुनै राज्यमा प्रत्येक स्तरमा पंचायतहरूमा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका लागि आरक्षित अध्यक्षहरूका पदहरूका संख्याका अनुपात, प्रत्येक स्तरमा ती पंचायतहरूमा यस्ता पदहरूका कुल संख्याभन्दा यथाशक्य त्यही हुन्छ, जसलाई त्यस राज्यमा अनुसूचित जातिहरूका अथवा राज्यमा अनुसूचित जनजातिहरूका जन संख्याका अनुपात त्यस राज्यको कुल जन संख्याले हुन्छ :

यद्यपि यो अनि कि प्रत्येक स्तरमा पंचायतहरूमा अध्यक्षहरूका पदहरूका कुल संख्या कम्तीमा एक-तिहाई पद स्त्रीहरूका लागि आरक्षित रहने छ :

परन्तु यो पनि कि यस खण्डको अधीन आरक्षित पदहरूको संख्या प्रत्येक स्तरमा भिन्न-भिन्न पंचायतहरूको परिक्रमण अनुसार आबंटित गरिने छ :

(५) खण्ड (१) अनि खण्ड (२) को अधीन स्थानहरूका आरक्षण अनि खण्ड (४) का अधीन अध्यक्षहरूका पदहरूका आरक्षण (जुन स्त्रीहरूका लागि आरक्षण भन्दा भिन्न छ) अनुच्छेद ३३४ मा विनिर्दिष्ट अवधिको समाप्तिमा प्रभावी हुँदैन।

(६) यस भागको कुनै विषय कुनै राज्यको विधान-मण्डलको पछाडिएका नागरिकहरूका कुनै वर्गको पक्षमा कुनै स्तरमा कुनै पंचायतमा स्थानहरूका तथा पंचायतहरूमा अध्यक्षहरूका पदहरूका आरक्षणका लागि कुनै उपबन्ध गर्नबाट रोक् लगाउने छैन।

२४३ङ. पंचायतहरूका अवधि, आदि — (१) प्रत्येक पंचायत, यदि त्यस समय प्रवृत्त कुनै विधिको अधीन अघि नै विघटित गरिएको छैन भने, त्यो प्रथम अधिवेशनका लागि निश्चित तारीख देखि पाँच वर्षसम्म भइरहने छ, यस भन्दा अधिक हुँदैन।

(२) त्यस समय प्रवृत्त कुनै विधिको कुनै संशोधनले कुनै स्तरमा यस्तो पंचायतका, जुन यस्तो संशोधनको ठीक पूर्व कार्य गरिरहेको छ, तब सम्म विघटन हुँदैन जबसम्म खण्ड (१) मा विनिर्दिष्ट त्यसको अवधि समाप्त हुँदैन।

(३) कुनै पंचायतका गठन गर्नका लागि निर्वाचन, —

(क) खण्ड (१) मा विनिर्दिष्ट त्यसको अवधिको समाप्तिका पूर्व, पूर्ण गरिन्छ :

(ख) त्यसको विघटनको तारीखदेखि छ महिनाको अवधिको समाप्तिका पूर्व, पूर्ण गरिन्छ :

यद्यपि जहाँ त्यो शेष अवधि, जसको लागि कुनै विघटित पंचायत भइरहेमा, छ महिना भन्दा कम भएमा त्यो यस्तो अवधिका लागि त्यस पंचायतका गठन गर्नुका लागि यस खण्डको अधीन कुनै निर्वाचन गराउनु आवश्यक हुँदैन ।

(४) कुनै पंचायतका अवधिका समाप्तिका पूर्व त्यस पंचायतका विघटनमा गठित गरिएको कुनै पंचायत, त्यस अवधिका केवल शेष भागका लागि भइरहेछ जसको लागि विघटित पंचायत खण्ड (१) का अधीन भइरहेमा, यदि त्यो यस प्रकार विघटित गरिने छैन ।

२४३च. सदस्यताका लागि अयोग्यताहरू — (१) कुनै व्यक्ति कुनै पंचायतका सदस्य चुनिनका लागि अनि सदस्य हुनका लागि तब अयोग्य ठहरिने छ, —

(क) यदि उ सम्बन्धित राज्यका विधान-मण्डलका निर्वाचनहरूका प्रयोजनहरूका लागि त्यस समय प्रवृत्त कुनै विधिद्वारा तथा त्यस अधीन यस प्रकार अयोग्य ठहरिने छ :

यद्यपि कुनै व्यक्ति यस आधारमा अयोग्य ठहरिँदैन कि उसको आयु पच्चीस वर्ष भन्दा कम्ती छ, यदि उसले एकाइस वर्षको पुगेको भए अयोग्य ठहरिँदैन;

(ख) यदि उ राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाएको कुनै विधिद्वारा तथा त्यस अधीन यस प्रकार अयोग्य ठहरिएको छ ।

(२) यदि यो प्रश्न उठेमा कि कुनै पंचायतका कुनै सदस्य खण्ड (१) मा वर्णित कुनै अयोग्यताले ग्रस्त भएको छ तथा भएको छैन तब त्यो प्रश्न यस्तो प्राधिकारीलाई, अनि यस्तो प्रकारले, विनिश्चयका लागि निर्देशित गरिने छ, जुन राज्यका विधान-मण्डल विधिद्वारा उपबन्धित गरून् ।

२४३छ. पंचायतहरूका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व — संविधानका उपबन्धहरूको अधीनमा भए तापनि, कतिपय राज्यका विधान-मण्डलले, विधिद्वारा, पंचायतहरूलाई यस्ता शक्तिहरू अनि प्राधिकार प्रदान गर्न सक्नेछ, जसलाई उनीहरूले स्वायत्त शासनका संस्थाहरूका रूपमा कार्य गर्नमा समर्थ बनाउनका लागि आवश्यक होस्, अनि यस्तो विधिमा पंचायतहरूमा उपयुक्त स्तरमा, यस्ता शर्तहरूका अधीनमा भए तापनि, जुन त्यसमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, निम्नलिखित सम्बन्धमा शक्तिहरू अनि उत्तरदायित्व न्यागत गर्नका लागि उपबन्ध गर्न सकिन्छ, अर्थात् :-

(क) आर्थिक विकास अनि सामाजिक न्यायका लागि योजनाहरू तयार पार्नु;

(ख) आर्थिकविकास अनि सामाजिक न्यायको यस्ता योजनाहरू, जुन तिनीहरू सुम्पने, जस अन्तर्गत ती योजनाहरू पनि छन्, जुन एघारौँ अनुसूचीमा सूचीबद्ध विषयहरूको सम्बन्धमा छ, कार्यान्वित गर्नु हो ।

२४३ज. पंचायतहरू द्वारा कर अधिरोपित गर्ने शक्तिहरू अनि त्यसका निधिहरू — कुनै राज्यका विधान-मण्डल, विधिद्वारा, —

(क) यस्तो कर, शुल्क, पथ कर अनि शुल्कहरू उद्गृहीत संगृहीत अनि विनियोजित गर्नका लागि कुनै पंचायतका, यस्तो प्रक्रिया अनुसार अनि यस्ता निर्बन्धनहरूका अधीनमा भए तापनि, प्राधिकृत गर्नु सक्नेछ;

(ख) राज्य सरकारद्वारा उद्गृहीत अनि संगृहीत यस्तो कर, शुल्क, पथकर अनि शुल्कहरू कुनै पंचायतका, यस्ता प्रयोजनहरूका लागि, तथा यस्तो शर्तहरू अनि निर्बन्धनहरूका अधीनमा भए तापनि, समनुदिष्ट गर्न सक्नेछ;

(ग) राज्यको संचित निधिबाट पंचायतहरूका लागि सहायता - अनुदान दिनको लागि उपबन्ध गर्नु सक्छ;

(घ) पंचायतहरू द्वारा तथा तिनीहरूको तर्फबाट क्रमशः प्राप्त गरिएका सम्पूर्ण धनहरूलाई जम्मा गर्नका लागि यस्ता निधिहरूका गठन गर्नु अनि निधिहरूमध्ये यस्ता धनहरू निकाल्नुको लागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस् ।

२४३झ. वित्तीय स्थितिका पुनर्विलोकनका लागि वित्त आयोगका गठन — (१) राज्यका राज्यपालले, संविधान (तिहत्तरौँ संशोधन) अधिनियम, १९९२ को प्रारम्भदेखि एक वर्षको भित्रमा यथाशीघ्र, अनि त्यस पश्चात्, प्रत्येक पाँचौँ वर्षको समाप्तिमा, वित्त आयोगका गठन गर्नेछ, जसले पंचायतहरूका वित्तीय स्थितिका पुनर्विलोकन गर्नेछ, अनि जुन —

(क) (i) राज्यद्वारा उद्गृहीत करहरू, शुल्कहरू, पथकरहरू अनि शुल्कहरूको यस्तो शुद्ध कार्यवाहीहरू राज्य अनि

पंचायतहरूका बीच, जुन यस भागका अधीन त्यसमा विभाजित गरियोस्, वितरणको अनि सम्पूर्ण स्तरहरूमा पंचायतहरूका बीचमा यस्ता कार्यवाहीहरू त्यस सम्बन्धी भागका आबंटनलाई;

(ii) यस्ता करहरू, शुल्कहरू, पथकरहरू अनि शुल्कहरूलाई अवधारण गर्न पंचायतहरूलाई समानुदिक गर्न सकिनेछ अथवा यसद्वारा विनियोजित गर्न सकिनेछ;

(iii) राज्यका संचित निधिमध्येबाट पंचायतको लागि सहायता अनुदानलाई शासित गर्ने सिद्धान्तहरूको बारेमा;

(ख) पंचायतहरूका वित्तीय स्थिति सुधारको लागि आवश्यक उपायहरूको बारेमा;

(ग) पंचायतहरूका सुदृढ़ आर्थिक हितमा राज्यपालद्वारा वित्त आयोगलाई निर्दिष्ट गरिएका कुनै अन्य विषयको बारेमा राज्यपाललाई सिफारिश गर्नेछन्।

(२) राज्य विधान-मण्डल विधिद्वारा आयोगका संरचनालाई ती योग्यताहरू जुन आयोगका सदस्यहरूका रूपमा नियुक्तिको लागि अपेक्षित हुन्छन् अनि त्यस रीति अनुसार जसको चयन गरिन्छ, उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

(३) आयोगले आफ्नो प्रक्रिया अवधारित गर्नेछ अनि यसलाई आफ्ना कर्तव्यहरूको पालनमा यस्तो शक्ति हुनेछ जुन विधान-मण्डल विधिद्वारा उसलाई प्रदान गरिएको छ।

(४) राज्यपालले यस अनुच्छेदको अधीन आयोगद्वारा गरिएका प्रत्येक सिफारिशलाई त्यसमाथि गरिएका कारवाईको स्पष्टीकारक ज्ञापनसहित राज्यका विधान मण्डलको समक्ष राख्न लगाउने छ।

२४३ज. पंचायतका हर हिसाबको संपरीक्षा — कुनै राज्यका विधान-मण्डल, विधिद्वारा पंचायतहरूद्वारा लेखेर राखेका अनि यस्ता हर-हिसाबहरूलाई संपरीक्षा गर्ने विषयमा उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

२४३ट. पंचायतहरूका लागि निर्वाचन — (१) पंचायतहरूका लागि गरिने सम्पूर्ण निर्वाचनहरूका लागि निर्वाचक नामावली तयार गर्ने अनि ती सम्पूर्ण निर्वाचनहरू संचालनको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण एउटा राज्य निर्वाचन आयोगमा निहित हुनेछ, जसमा एक राज्य निर्वाचन आयुक्त हुनेछ, जुन राज्यपालले नियुक्त गर्नेछन्।

(२) कुनै राज्यका विधान-मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि राज्य निर्वाचन आयुक्तका सेवाका शर्तहरू तथा पदावधि राज्यपालले नियमद्वारा अवधारित गरे अनुसार हुनेछ;

यद्यपि, राज्य निर्वाचन आयुक्तलाई उसको पदबाट त्यसै रीतिले अनि तिनै आधारहरूमा हटाइनेछ, जुन रीतिले अनि जुन आधारहरूमा उच्च न्यायालयका न्यायाधीशलाई हटाइनेछ, अन्यथा नभएमा राज्य निर्वाचन आयुक्तका सेवाका शर्तहरूमा उसको नियुक्ति पश्चात् उसको लागि अलाभकारी परिवर्तन गरिने छैन।

(३) जब राज्य निर्वाचन आयोगले यस्तो अनुरोध गर्छ तब कुनै पनि राज्यका राज्यपालले राज्य निर्वाचन आयोगलाई त्यति नै कर्मचारीहरू उपलब्ध गराउनेछ जति खण्ड (१) द्वारा राज्य निर्वाचन आयोगलाई सुम्पेका कर्तव्यहरू निर्वहन गर्नको लागि आवश्यक हुन्छ।

(४) यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि कुनै राज्यका विधान-मण्डल, विधिद्वारा पंचायतहरूका निर्वाचनसित सम्बन्धित अथवा संसक्त सम्पूर्ण विषयहरूका सम्बन्धमा उपबन्ध गर्न सक्ने छ।

२४३ठ. संघ राज्यक्षेत्रहरूमा लागू हुनु — यस भागका उपबन्ध संघ राज्य क्षेत्रहरूमा लागू हुनेछ अनि कुनै संघ राज्य क्षेत्रमा लागू हुनमा यस प्रकार प्रभावी हुनेछ मानौं कुनै राज्यका राज्यपालप्रति निर्देश, अनुच्छेद २३९ का अधीन नियुक्त संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासक प्रति निर्देश हो, अनि कुनै राज्यको विधान-मण्डल या विधान सभा प्रति निर्देश कुनै यस्तो संघ राज्यक्षेत्रको सम्बन्धमा जसमा विधान सभा हुन्छ त्यस विधान सभाप्रति निर्देश होओस् :

यद्यपि राष्ट्रपतिले लोक अधिसूचनाद्वारा यो निर्देश दिन सक्नेछ कि यस भागको उपबन्ध कुनै संघ, राज्यक्षेत्र या त्यसका कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरणहरूका अधीन रहे तापनि त्यस अधिसूचनामा लागू हुनु भनेर विनिर्दिष्ट गरिएको होस्।

२४३ड. यस भागका कतिपय क्षेत्रहरूमा लागू नहुनु — (१) यस भागका कतिपय कुरा अनुच्छेद २४४ को खण्ड (१)

मा निर्दिष्ट अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि यसको खण्ड (२) मा निर्दिष्ट जनजाति क्षेत्रहरूमा लागू हुने छैन।

(२) यस भागका कति कुरा निम्नलिखितमा लागू हुने छैन, अर्थात् :-

(क) नागाल्याण्ड, मेघालय अनि मिजोराम राज्य;

(ख) मणिपुर राज्यमा यस्ता पार्वतीय क्षेत्र जसको लागि तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिको अधीन जिल्ला परिषद् विद्यमान छ।

(३) यस भागका -

(क) कति कुरा जिल्ला स्तरमा पंचायतहरूको सम्बन्धमा पश्चिम बंगाल राज्यका दार्जीलिङ जिल्लाका यस्ता पार्वतीय क्षेत्रहरूमा लागू हुने छैन जसको लागि तत्समय प्रवृत्त कुनै विधि अनुसार दार्जीलिङ गोर्खा पार्वत्य परिषद् विद्यमान छ;

(ख) कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यो यस्तो विधिको अधीन गठित दार्जीलिङ गोर्खा पार्वत्य परिषद्का कार्यहरू तथा अधिकारहरूमा प्रभाव पार्छ।

(४) यस संविधानमा कतिपय कुरा भए तापनि, —

(क) खण्ड (२) को उपखण्ड (क) मा निर्दिष्ट कुनै राज्यका विधान मण्डल, विधिद्वारा यस भागलाई विस्तार खण्ड (१) मा निर्दिष्ट क्षेत्रहरू बाहेक, यदि कुनै भए त्यस राज्यमा त्यस अवस्थामा गर्न सक्नेछ जब त्यस राज्यको विधान सभामा यस आशयको एउटा संकल्प त्यस सदनका मोठ सदस्य संख्याको बहुमतद्वारा तथा त्यस सदनका उपस्थित अनि मत दिने सदस्यहरूको कम्तीमा दुई तिहाई बहुमतद्वारा पारित गरिदिन्छ;

(ख) संसद् विधिद्वारा यस भागका उपबन्धहरूको विस्तार, खण्ड (१) वा विनिर्दिष्ट अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि जनजाति क्षेत्रहरूमा यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरणहरूका अधीन रहे तापनि, गर्न सक्नेछ, जुन यस्ता विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, अनि यस्ता कुनै विधिका अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि यस संविधानको संशोधन ठानिने छैन।

२४३ड. विद्यमान विधिहरू अनि पंचायतहरू बनाइरहनु — यस भागमा कतिपय कुरो भए तापनि संविधान (तिरहतरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ का प्रारम्भको ठीक पहिला कुनै राज्यमा प्रवृत्त पंचायतहरूसित सम्बन्धित कुनै विधिका केही उपबन्ध, जुन यस भागका उपबन्धहरू सित असंगत छ, तबसम्म सक्षम विधान मण्डलद्वारा अथवा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा यसलाई संशोधित अथवा निरसित गरिने छैन अथवा जबसम्म यस्तो प्रारम्भभन्दा एक वर्ष समाप्त हुँदैन यी मध्ये जुन पहिलो हुन्छ तबसम्म प्रवृत्त रहने छ।

यद्यपि, यस्ता आरम्भको ठीक पहिला विद्यमान सम्पूर्ण पंचायतहरू, यदि यस राज्यका विधान सभाद्वारा अथवा यस्ता राज्यको अवस्थामा, जसमा विधान परिषद् हुन्छ त्यस राज्यका विधान मण्डलका प्रत्येक सदनद्वारा पारित यस आशयका संकल्पद्वारा पहिले नै विघटित गरिएन भने आफ्नो अवधिको समाप्तिसम्म बनीरहनेछ।

२४३ण. निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरूका हस्तक्षेप वर्जन — यस संविधानमा कतिपय कुरा भए तापनि, -

(क) अनुच्छेद २४३ट का अधीन बनाइएका अथवा बनाइनेका लागि तात्पर्यित कुनै यस्ता विधिको विधिमान्यता, जुन निर्वाचन क्षेत्रहरूका परिसीमन अथवा यस्ता निर्वाचन क्षेत्रहरूमा स्थानहरूको आवंटनसित सम्बन्धित हुन्छ, कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन;

(ख) कुनै पंचायतका लागि कुनै निर्वाचन, यस्ता निर्वाचन अर्जीमाथि नै प्रश्नगत गरिन्छ जुन यस्ता प्राधिकारीलाई अनि यस्ता रीतिले प्रस्तुत गरिएको छ, जसलाई कुनै राज्यका विधान मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा अथवा यसको अधीन उपबन्ध गरियोस् अन्यथा नगरियोस्।]

नगरपालिकाहरू

२४३त. परिभाषाहरू — यस भागमा, जबसम्म अन्यथा अपेक्षित नभए, -

- (क) “समिति” भन्नाले अनुच्छेद २४३ थ अन्तर्गत गठित समिति अभिप्रेत हुन्छ;
- (ख) “जिल्ला” भन्नाले कुनै राज्यको जिल्ला अभिप्रेत हुन्छ;
- (ग) “महानगर क्षेत्र” भन्नाले दस लाख अथवा त्यसभन्दा अधिक जनसंख्या भएको यस्तो क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ जसमा एउटा अथवा अधिक जिल्ला समाविष्ट हुन्छ अनि जुन दुई अथवा अधिक नगरपालिकाहरू अथवा पञ्चायतहरू अथवा अन्य संलग्न क्षेत्रहरूद्वारा मिलेर बनिन्छ तथा जसलाई राज्यपाल, यस भागको प्रयोजनको निम्ति, लोक अधिसूचनाद्वारा, महानगर क्षेत्रको रूपमा विनिर्दिष्ट गर्दछन्;
- (घ) “नगरपालिका क्षेत्र” भन्नाले राज्यपालद्वारा अधिसूचित कुनै नगरपालिकाको प्रादेशिक क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ;
- (ङ) “नगरपालिका” भन्नाले अनुच्छेद २४३ थ अन्तर्गत गठित स्वायत्त शासनको कुनै संस्था अभिप्रेत हुन्छ;
- (च) “पञ्चायत” भन्नाले अनुच्छेद २४३ ख अन्तर्गत गठित कुनै पञ्चायत अभिप्रेत हुन्छ;
- (छ) “जनसंख्या” भन्नाले यस्तो अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणनामा अभिनिश्चित गरिएको जनसंख्या अभिप्रेत हुन्छ जसको सुसंगत अङ्क प्रकाशित भएको छ।

२४३थ. नगरपालिकाहरूको गठन — (१) प्रत्येक राज्यमा, यस भागका उपबन्धहरू अनुसार, —

- (क) कुनै संक्रमणशील क्षेत्रको निम्ति अर्थात्, ग्रामीण क्षेत्रदेखि नगरीय क्षेत्रमा संक्रमणशील क्षेत्रको निम्ति कुनै नगर पञ्चायतको (त्यो कुनै पनि नामले ज्ञात होस्);
- (ख) कुनै लघुतर नगरीय क्षेत्रको निम्ति, नगरपालिका परिषद्को; अनि
- (ग) कुनै वृहत्तर नगरीय क्षेत्रको निम्ति नगर निगमको, गठन गरिनेछ;

परन्तु यस खण्ड अन्तर्गत कुनै नगरपालिका यस्तो नगरीय क्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागमा गठित गर्न सक्दैन जसलाई राज्यपाल, क्षेत्रको आकार अनि त्यस क्षेत्रमा कुनै औद्योगिक स्थापनद्वारा दिइरहेको थियो अथवा दिइनका निम्ति प्रस्तावित नगरपालिका सेवाहरू अनि यस्तो अन्य विषयहरूलाई, जुन उसले उचित सम्झन्छ, ध्यानमा राखेर, लोक अधिसूचनाद्वारा, औद्योगिक नगरीको रूपमा विनिर्दिष्ट गर्दछन्।

(२) यस अनुच्छेदमा “संक्रमणशील क्षेत्र”, “वृहत्तर नगरीय क्षेत्र” भन्नाले यस्तो क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ जसलाई राज्यपालले यस भागको प्रयोजनको निम्ति, त्यस क्षेत्रका जनसंख्या, त्यसमा जनसंख्याको सघनता, स्थानीय प्रशासनको निम्ति उत्पन्न राजस्व, कृषिभन्दा भित्रै क्रियाकलापहरूमा नियोजनको प्रतिशतता, आर्थिक महत्व अथवा यस्तो अन्य विषयहरूलाई, जुन उसले उचित सम्झन्छ, ध्यानमा राखेर, लोक अधिसूचनाद्वारा विनिर्दिष्ट गर्दछन्।

२४३द. नगरपालिकाहरूको संरचना — (१) खण्ड (२) मा जस्तो उपबन्धित छ त्यस बाहेक, कुनै नगरपालिका सम्पूर्ण स्थान नगरपालिका क्षेत्रमा प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा चुनिएका व्यक्तिहरूद्वारा भर्ती गर्नेछ अनि यस प्रयोजनको निम्ति, प्रत्येक नगरपालिका क्षेत्रलाई प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजित गरिनेछ जुन वार्डको नामले ज्ञात हुनेछ।

(२) कुनै राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, —

(क) नगरपालिकामा —

- (i) नगरपालिका प्रशासनको विशेष ज्ञान अथवा अनुभव राख्ने व्यक्तिहरू;
- (ii) लोक सभाको यस्ता सदस्यहरू अनि राज्य विधान सभाका यस्ता सदस्यहरू, जो ती निर्वाचन-क्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ; जसमा कुनै नगरपालिका क्षेत्र पूर्णतः अथवा आंशिक समाविष्ट छ;
- (iii) राज्य सभाको यस्ता सदस्यहरू अनि राज्यको विधान परिषद्को यस्ता सदस्यहरू, जो नगरपालिका क्षेत्रसित निर्वाचकहरूको रूपमा पञ्जीकृत छ;

(iv) अनुच्छेद २४३छ को खण्ड (५) अन्तर्गत गठित समितिहरूको अध्यक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्नको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ;

परन्तु परिच्छेद (i) मा निर्दिष्ट व्यक्तिहरूलाई नगरपालिका कर अधिवेशनहरूमा मत दिने अधिकार हुनेछैन;

(ख) कुनै नगरपालिकाको अध्यक्षको निर्वाचनको नियमका उपबन्ध गर्न सक्नेछ ।

२४३ध वार्ड समितिहरू, आदिको गठन अनि संरचना — (१) यस्तो नगरपालिकाको जसको जनसंख्या तीन-लाख अथवा यो भन्दा अधिक भए प्रादेशिक क्षेत्रभित्र वार्ड समितिहरूको गठन गरिनेछ जुन एउटा अथवा अधिक वार्ड मिलेर बनिनेछ ।

(२) राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, —

(क) वार्ड समितिको संरचना अनि त्यसको प्रादेशिक क्षेत्र वापत;

(ख) त्यस अनुसार कुनै वार्ड समितिमा स्थान भरिनेछ; उपबन्ध गर्न सक्नेछ ।

(३) वार्ड समितिको प्रादेशिक क्षेत्रभित्र कुनै वार्डका प्रतिनिधित्व गर्ने कुनै नगरपालिकाको सदस्य त्यस समितिको सदस्य हुनेछ ।

(४) जहाँ कुनै वार्ड समिति, —

(क) एउटा वार्डसँग मिलेर बनिन्छ त्यस नगरपालिकामा त्यस वार्डको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्य; अथवा

(ख) दुई अथवा अधिक वार्डहरू मिलेर बनिन्छ त्यस नगरपालिकामा यस्ता वार्डहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यहरूमध्ये एउटा सदस्य, जो त्यस वार्ड समितिका सदस्यहरूद्वारा निर्वाचित गरिनेछ,

(५) यस अनुच्छेदको कुनै विषयबाट यो त्यस कुनै राज्यको विधान-मण्डललाई वार्ड समितिहरूको अतिरिक्त समितिहरूको गठन गर्नको निम्ति कुनै उपबन्ध गर्नबाट निषेध गर्दछ भनेर सम्झनु हुँदैन ।

२४३न. स्थानहरूको आरक्षण — (१) प्रत्येक नगरपालिकामा अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जन जातिको निम्ति स्थान आरक्षित रहनेछ अनि यसप्रकार आरक्षित स्थानहरूका संख्याको अनुपात त्यस नगरपालिकामा प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा पूर्ण गरिने स्थानको मोठ संख्याले जतिसक्दो त्यसरी हुनेछ जुन त्यस, नगरपालिका क्षेत्रमा अनुसूचित जनजातिहरूको जनसंख्याको अनुपात त्यस क्षेत्रको मोठ जन संख्यासँग हुन्छ अनि यस्तो स्थान कुनै नगरपालिकाको भिन्दै भिन्दै निर्वाचन क्षेत्रहरूलाई पाले पालो गरी वितरण गर्न सकिन्छ ।

(२) खण्ड १ अन्तर्गत आरक्षित स्थानको मोठ संख्या न्यूनतम एक तिहाई स्थान हुनसक्छ, अनुसूचित जाति अथवा अनुसूचित जनजातिको निम्ति नारीहरूको निम्ति आरक्षित रहनेछ ।

(३) प्रत्येक नगरपालिकामा प्रत्यक्ष निर्वाचन द्वारा पूर्ति गरिने स्थानहरूको मोठ संख्याको न्यूनतम एक तिहाई स्थान (जस अन्तर्गत अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूका स्त्रीहरूको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको संख्या पनि छ) स्त्रीहरूको कुनै नगरपालिकाको भिन्दै भिन्दै निर्वाचन-क्षेत्रहरूलाई चक्रानुक्रमसँग आबंटित गर्न सकिन्छ ।

(४) नगरपालिकाहरूमा अध्यक्षहरूको पद अनुसूचित जातिहरू अनुसूचित जनजातिहरू अनि स्त्रीहरूको निम्ति यस्तो प्रकारले आरक्षित रहनेछ जो राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा उपबन्धित गर्दछ ।

(५) खण्ड (१) अनि खण्ड (२) अन्तर्गत स्थानहरूको आरक्षण अनि खण्ड (४) अन्तर्गत अध्यक्षहरूका पदहरूका आरक्षण (जुन स्त्रीहरूको निम्ति आरक्षणभन्दा भिन्दै छ) अनुच्छेद ३३४ मा विनिर्दिष्ट अवधिको समाप्तिले प्रभावित रहनेछैन ।

(६) यस भागको कुनै विषय कुनै राज्यको विधान-मण्डललाई पछौटे नागरिकको कुनै वर्गको पक्षमा कुनै नगरपालिकामा स्थानको अथवा नगरपालिकाहरूमा अध्यक्षको पदको आरक्षणको निम्ति कुनै उपबन्ध गर्नबाट निवारित गरिनेछैन ।

२४३प. नगरपालिकाहरूको अवधि, आदि — (१) प्रत्येक नगरपालिका, यदि तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिको अधीन पहिला विघटित नगरे, आफ्नो प्रथम अधिवेशनको निम्ति नियत तारीखदेखि पाँच वर्षसम्म कार्यरत हुनेछ, यो भन्दा अधिक हुनेछैन :

यद्यपि कुनै नगरपालिकाको विघटन गर्नभन्दा पूर्व त्यसलाई सुनवाईको उचित अवसर दिइनेछ ।

(२) तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिको कुनै संशोधनले कुनै स्तरमा यस्तो नगरपालिकाको, जुन यस्तो संशोधनको ठीक पूर्व कार्य गरिरहेको छ, तबसम्म विघटन हुनेछैन जबसम्म खण्ड (१) मा विनिर्दिष्ट त्यसको अवधि समाप्त हुँदैन।

(३) कुनै नगरपालिका गठन गर्नको निम्ति निर्वाचन, —

(क) खण्ड (१) मा विनिर्दिष्ट त्यसको अवधिको समाप्तिको पूर्व;

(ख) त्यसको विघटनको तारीखदेखि ६ महिनाको अवधिको समाप्तिको पूर्व, पूर्ण गरिनेछ :

परन्तु जहाँ त्यो शेष अवधि जसको निम्ति विघटित नगरपालिका कायम रहन्छ ६ महिनाभन्दा कम छ त्यहाँ यस्तो अवधिको निम्ति त्यस नगरपालिकाको गठन गर्नको निम्ति यस खण्ड अन्तर्गत कुनै निर्वाचन गराउन आवश्यक हुनेछैन।

(४) कुनै नगरपालिकाको अवधिको समाप्तिको पूर्व त्यस नगरपालिकाको विघटनमा गठित गरिएको कुनै नगरपालिका त्यस अवधिको केवल शेष भागको निम्ति कायम रहनेछ जसको निम्ति विघटित नगरपालिका खण्ड (१) अन्तर्गत कायम रहे, यदि त्यो यस प्रकार विघटित गरिने छैन।

२४३फ. सदस्यताका निम्ति अयोग्यताहरू — (१) कुनै व्यक्ति कुनै नगरपालिकाको सदस्य निर्वाचित हुनको निम्ति अनि सदस्य हुनको निम्ति अयोग्य हुनेछ —

(क) यदि उ सम्बन्धित राज्यको विधान-मण्डलका निर्वाचनहरूको प्रयोजनको निम्ति तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिद्वारा अथवा त्यस अन्तर्गत यस प्रकार अयोग्य घोषित गरियो भने;

यद्यपि कुनै व्यक्ति यस आधारमा अयोग्य हुने छैन, उसको आयु पच्चीस वर्षभन्दा कम छ, यदि उसले एक्काइस वर्षको आयु प्राप्त गरेको भए;

(ख) यदि उ राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधिद्वारा अथवा त्यस अन्तर्गत यस प्रकार अयोग्य ठहराइनेछ।

(२) यदि यो प्रश्न उठे कुनै नगरपालिकाको कुनै सदस्य खण्ड (१) मा वर्णित कुनै अयोग्यताले ग्रस्त भयो भने अथवा नत्र भने यस्तो प्राधिकारीलाई अनि यस्तो रीतिले, जुन राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, उपबन्धित गरे विनिश्चयको निम्ति निर्देशित गरिनेछ।

२४३ब. नगरपालिकाहरू, आदिका शक्तिहरू, प्राधिकार अनि उत्तरदायित्व — यस संविधानका उपबन्धहरू अन्तर्गत रहेर पनि, कुनै राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा —

(क) नगरपालिकाहरूको यस्ता शक्तिहरू अनि प्राधिकार प्रदान गर्न सक्नेछ जसले उनलाई स्वायत्त शासनका संस्थाहरूको रूपमा कार्य गर्नमा समर्थ बनाउनको निम्ति आवश्यक छ अनि यस्तो विधिमा नगरपालिकाहरूको, यस्ता शर्तहरू अन्तर्गत रहेर जसलाई त्यसमा विनिर्दिष्ट गरियोस् निम्नलिखित सम्बन्धमा शक्तिहरू अनि उत्तरदायित्व न्यागत गर्नको निम्ति उपबन्ध गर्न सकिनेछ, अर्थात् :-

(i) आर्थिक विकास अनि सामाजिक न्यायको निम्ति योजनाहरू तयारी गर्न;

(ii) यस्ता कार्यहरू पालन गर्नु अनि यस्ता योजनाहरूलाई, जुन उसलाई सुम्पिनेछ, जस अन्तर्गत ती योजनाहरू पनि हुनेछ जो बाह्रौं अनुसूचीमा सूचीबद्ध विषयहरूको सम्बन्धमा छ, कार्यन्वित गर्नु;

(ख) समितिहरूलाई यस्ता शक्तिहरू अनि प्राधिकार प्रदान गर्न सक्नेछ जो उसलाई आफ्ना प्रदत्त उत्तरदायित्वहरूलाई, जस अन्तर्गत त्यो उत्तरदायित्व पनि हो जुन बाह्रौं अनुसूचीमा सूचीबद्ध विषयहरूको सम्बन्धमा छ, कार्यन्वित गर्नमा समर्थ बनाउनको निम्ति आवश्यक छ।

२४३भ. नगरपालिकाहरूद्वारा कर अधिरोपित गर्ने शक्ति अनि त्यसका विधिहरू — कुनै राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा -

(क) यस्ता कर, शुल्क पथकर अनि फीसहरू उद्गृहीत, संगृहीत अनि विनियोजित गर्नको निम्ति कुनै नगरपालिकालाई, यस्तो प्रक्रिया अनुसार अनि यस्ता निर्बन्धनहरू अन्तर्गत रहेर, प्राधिकृत गर्न सक्नेछ;

(ख) राज्य सरकारद्वारा उद्गृहीत अनि संगृहीत यस्ता कर, शुल्क, पथकर अनि फीसहरू कुनै नगरपालिकालाई यस्ता प्रयोजनको लागि तथा यस्ता शर्त अनि निर्बन्धनहरूको अधीन रहे तापनि समनुदिष्ट गर्न सक्नेछ :

(ग) राज्यको संञ्चित निधिमध्ये नगरपालिकाहरूको निम्ति यस्ता सहायता अनुदान दिनको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ; अनि

(घ) नगरपालिकाहरूद्वारा अथवा त्यस पक्षबाट क्रमशः प्राप्त गरिएका सम्पूर्ण धनहरूलाई जम्मा गर्नको निम्ति यस्ता निधिहरूको गठन गर्न अनि ती निधिहरूमध्ये यस्ता धनहरूलाई निकाल्नको निम्ति पनि उपबन्ध गर्नसक्नेछ जुन विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस्।

२४३म. वित्त आयोग — (१) अनुच्छेद २४३भ अन्तर्गत गठित वित्त आयोगले नगरपालिकाहरूको वित्तीय स्थितिको पनि निरूपण गर्नेछ अनि जुन —

(क) (i) राज्यद्वारा उद्ग्रहणीय यस्ता करहरू, शुल्कहरू, पथकरहरू अनि फिसहरूको शुद्ध आगमन राज्य अनि नगरपालिकाको माफ जुन यस भाग अन्तर्गत विभाजित गरिन्छ, वितरणलाई अनि सबै स्तरमा नगरपालिकाहरूमाफ यस्तो आगम तत्सम्बन्धी भागको आवंटनलाई;

(ii) यस्ता करहरू, शुल्कहरू, पथकरहरू अनि फिसहरूको अवधारणलाई, जुन नगरपालिकाहरूलाई समनुदिष्ट गर्न सकिन्छ अथवा त्यसद्वारा विनियोजित गर्न सकिनेछ;

(iii) राज्यको सञ्चित निधिबाट नगरपालिकाहरूको निम्ति सहायता अनुदानलाई शासित गर्ने सिद्धान्तहरूको विषयमा;

(ख) नगरपालिकाहरूको वित्तीय स्थितिलाई सुधारको निम्ति आवश्यक अध्यापयहरूको विषयमा;

(ग) नगरपालिकाहरूको सुदृढ वित्तको हितमा राज्यपालद्वारा वित्त आयोगलाई निर्दिष्ट गरिएको कुनै अन्य विषयको बारेमा, राज्यपाललाई सिफारिश गर्नेछ।

(२) राज्यपाल यस अनुच्छेद अन्तर्गत आयोगद्वारा गरिएको प्रत्येक सिफारिशलाई, त्यसमाथि गरिएको कार्यवाईको स्पष्टीकारक ज्ञापनसहित, राज्यको विधान-मण्डल समक्ष राखिनेछ।

२४३य. नगरपालिकाहरूको हर-हिसाब संपरीक्षा — कुनै राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, नगरपालिकाहरूद्वारा हर-हिसाब राखिने अनि यस्तो हर-हिसाबको अकेक्षण गर्ने विषयमा उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

२४३यक. नगरपालिकाहरूको निम्ति निर्वाचन — (१) नगरपालिकाहरूको निम्ति गराइने सम्पूर्ण निर्वाचनहरूका निम्ति निर्वाचक नामावली तयार गर्ने अनि ती सम्पूर्ण निर्वाचनहरूको सञ्चालनको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण, अनुच्छेद २४३ट.मा निर्दिष्ट राज्य निर्वाचन आयोगमा निहित हुनेछ।

(२) यस संविधानका उपबन्धहरू अन्तर्गत कुनै राज्यको विधान-मण्डल, रहँदै विधिद्वारा नगरपालिकाहरूका निर्वाचनहरूसँग सम्बन्धित अथवा संसक्त सम्पूर्ण विषयहरूको सम्बन्धमा उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

२४३यख. संघ राज्य क्षेत्रहरूमा लागू हुनु — यस भागको उपबन्ध संघ राज्यक्षेत्रहरूमा लागू हुनेछ अनि कुनै संघ राज्यक्षेत्रमा यो लागू हुनमा यस प्रकार प्रभावी हुनेछ मानौं कुनै राज्यको राज्यपालप्रति निर्देश, अनुच्छेद २३६ अन्तर्गत नियुक्त संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासकप्रति निर्देश होस् अनि कुनै राज्यको विधान-मण्डल अथवा विधान सभाप्रति निर्देश, कुनै यस्तो संघ राज्यक्षेत्र सम्बन्धमा, जसमा विधान सभा छ, त्यस विधान सभाप्रति निर्देश होस्;

यद्यपि राष्ट्रपति, लोक अधिसूचना द्वारा, यो निर्देश दिन सक्नेछ यस भागका उपबन्ध कुनै संघ राज्यक्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागमा यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरहरू अन्तर्गत रहँदै, लागू हुनेछ जुन अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गर्दछ।

२४३यग. यस भागका कतिपय क्षेत्रहरूमा लागू नहुनु — (१) यस भागको कुनै पनि विषय अनुच्छेद २४४ को खण्ड (१) मा निर्दिष्ट अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि यसको खण्ड (२) मा निर्दिष्ट जनजाति क्षेत्रहरूमा लागू हुनेछैन।

(२) यस भागको कुनै विषयको यो अर्थ लगाइने छैन त्यो पश्चिम बङ्गाल राज्यको दार्जीलिङ जिल्लाका पार्वतीय क्षेत्रहरूको निम्ति तत्समय प्रवृत्त कुनै विधि अन्तर्गत गठित दार्जीलिङ गोर्खा पार्वतीय परिषद्का कार्यहरू अनि शाक्तिहरूमा प्रभावित पार्दछ।

(३) यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, संसद्, विधिद्वारा, यस भागका उपबन्धहरूको विस्तार खण्ड (१) मा निर्दिष्ट अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि जनजाति क्षेत्रहरूमा, यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरणहरू अन्तर्गत रहेर गर्न सक्नेछ, जुन यस्तो विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस् अनि यस्तो कुनै विधिमा अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका निम्ति यस संविधानको संशोधन सकिनेछैन।

२४३घ. जिल्ला योजनाको निम्ति समिति — (१) प्रत्येक राज्यमा जिल्ला स्तरमा, जिल्लाका पंचायतहरू अनि नगरपालिकाहरूद्वारा तयार गरिएका योजनाहरूको समेकन गर्नु अनि सम्पूर्ण जिल्लाको निम्ति एउटा विकास योजना प्रारूप तयार गर्नको निम्ति, एउटा जिल्ला योजना समितिको गठन गरिने छ।

(२) राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा निम्नलिखित, वापत उपबन्ध गर्न सक्नेछ, अर्थात् :-

(क) जिल्ला योजना समितिहरूको संरचना;

(ख) ती नियम जसमा यस्ता समितिहरूमा स्थान भरिनेछ;

यद्यपि यस्तो समितिका कूल सदस्य संख्याको न्यूनतम चार बटा पाँच सदस्य जिल्ला स्तरमा पंचायतको निम्ति अनि जिल्लामा नगरपालिकाहरूको निर्वाचित सदस्यहरू माफबाट, जिल्लामा ग्रामीण क्षेत्रहरूको अनि नगरीय क्षेत्रहरूको जनसंख्याको अनुपात अनुसार निर्वाचित गरिनेछ;

(ग) जिल्ला योजनासँग सम्बन्धित यस्ता कार्यहरू जो यस्ता समितिहरूमा निर्धारित गरियोसु;

(घ) ती नियम जसमा यस्ता समितिहरूको अध्यक्ष चुनिनेछ ।

(३) प्रत्येक जिल्ला योजना समिति, विकास योजनाको प्रारूप तयार गर्नमा, -

(क) निम्नलिखित ध्यान राख्नेछ, अर्थात् :-

(i) पंचायतहरू अनि नगरपालिकाहरूको सामान्य हितको विषय, जस अन्तर्गत स्थानिक योजना, जल तथा अन्य भौतिक अनि प्राकृतिक संसाधनहरूमा हिस्सा बाँड्नु अवसरचनाको एकीकृत विकास अनि पर्यावरण संरक्षण हो;

(ii) उपलब्ध वित्तीय अथवा अन्य संसाधनहरूको मात्रा अनि प्रकार;

(ख) यस्ता संस्थाहरू अनि संगठनहरूसँग परामर्श गर्नेछ जसलाई राज्यपाल, आदेशद्वारा, विनिर्दिष्ट गर्छन् ।

(४) प्रत्येक जिल्ला योजना समितिको अध्यक्ष, ती विकास योजना, जसको यस्तो समितिद्वारा सिफारिश गरिन्छ, राज्य सरकारलाई पठाइनेछ ।

२४३यड. महानगर योजनाको निम्ति समिति — (१) प्रत्येक महानगर क्षेत्रमा, सम्पूर्ण महानगर क्षेत्रको निम्ति विकास योजनाको प्रारूप तयार गर्नको निम्ति, एउटा महानगर योजना समितिको गठन गरिनेछ ।

(२) राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा निम्नलिखित वापत उपबन्ध गर्न सक्नेछ, अर्थात् :-

(क) महानगर योजना समितिहरूको संरचना;

(ख) ती नियम जसले यस्ता समितिहरूमा स्थान पूर्ण गरिन्छ;

यद्यपि यस्तो समितिको न्यूनतम दुई-तिहाई सदस्य, महानगर क्षेत्रमा नगरपालिकाहरूको निर्वाचित सदस्यहरू अनि पंचायतहरूको अध्यक्षद्वारा, आफ्नो माफबाट, ती क्षेत्रमा नगरपालिकाहरूको अनि पंचायतहरूको जनसंख्याको अनुपात अनुसार निर्वाचित गरिनेछ;

(ग) यस्ता समितिहरूमा भारत सरकार अनि राज्य सरकारको तथा यस्ता संगठनहरू अनि संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व जुन यस्ता समितिहरूलाई समनुदिष्ट कार्यहरूलाई कार्यान्वित गर्नको निम्ति आवश्यक सँभिनेछ;

(घ) महानगर क्षेत्रको निम्ति योजना अनि समन्वयसँग सम्बन्धित यस्ता कार्यहरू जुन यस्ता समितिहरूलाई समनुदिष्ट गरिनेछ;

(ङ) ती नियम जसले यस्ता समितिहरूको अध्यक्ष चुन्नेछ ।

(३) प्रत्येक महानगर योजना समिति, विकास योजना प्रारूप तयार गर्नमा, —

(क) निम्नलिखित कुराहरूको ध्यान राखिनेछ, अर्थात् :-

(i) महानगर क्षेत्रमा नगरपालिकाहरू अनि पंचायतहरूद्वारा तयार गरिएका योजनाहरू;

(ii) नगरपालिकाहरू अनि पंचायतहरूको सामान्य हितको विषय, जुन अन्तर्गत त्यस क्षेत्रको समन्वित स्थानिक योजना, जल तथा अन्य भौतिक अनि प्राकृतिक संसाधनहरूमा हिस्सा बाँड्नु अवसरचनाको एकीकृत विकास अनि पर्यावरण संरक्षण हुनु;

(iii) भारत सरकार अनि राज्य सरकारद्वारा निश्चित समस्त अनि प्राथमिकताहरू;

(iv) ती आयतनको मात्रा अनि प्रकृति जुन भारत सरकार अनि राज्य सरकारका अभिकरणहरूद्वारा महानगर क्षेत्रमा गरिने संभाव्य छ तथा अन्य उपलब्ध वित्तीय अथवा अन्य संसाधन;

(ख) यस्ता संस्थाहरू अनि संगठनहरूसँग परामर्श गर्ने छ जसलाई राज्यपाल, आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गर्दछन् ।

(४) प्रत्येक महानगर योजना समितिको अध्यक्षले ती विकास योजना, जसले यस्ता समितिद्वारा सिफारिश गर्दछ, राज्य सरकारलाई पठाउनेछ ।

२४३यच. विद्यमान विधिहरू अनि नगरपालिकाहरू कायम रहनु — यस भागमा कुनै विषय भएता पनि, संविधान (चौरात्तरऔं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को प्रारम्भको ठीक पूर्व कुनै राज्यमा प्रवृत्त नगरपालिकाहरूसँग सम्बन्धित कुनै विधिको कुनै उपबन्ध; जो यस भागका उपबन्धहरूसँग अमेल छ, जबसम्म सक्षम विधान-मण्डलद्वारा अथवा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा त्यसलाई संशोधित अथवा निरसित गरिंदैन अथवा जबसम्म यस्तो प्रारम्भदेखि एक वर्ष समाप्त हुँदैन, यसमा जो पनि पहिलो हुन्छ, तबसम्म प्रवृत्त रहनेछ :

यद्यपि यस्तो प्रारम्भको ठीक पूर्व विद्यमान सबै नगरपालिकाहरू, यदि त्यस राज्यको विधान-सभाद्वारा अथवा यस्तो राज्यको अवस्थामा, जसमा विधान परिषद् छ, त्यस राज्यको विधान-मण्डलको प्रत्येक सदनद्वारा पारित यस अभिप्रायको संकल्पद्वारा अधिनै विघटित गरिने छैन आफ्नो अवधिसम्म कायम रहनेछ ।

२४३यछ. निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरूको हस्तक्षेपको वर्जन — यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) अनुच्छेद २४३ यकअन्तर्गत बनाइएको अथवा बनाउनको निम्ति तात्पर्यित कुनै यस्तो विधिको विधिमान्यता, जुन निर्वाचन-क्षेत्रहरूका परिसीमन अथवा यस्ता निर्वाचन-क्षेत्रहरूलाई स्थानहरूको आबंटनसँग सम्बन्धित छ, कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन;

(ख) कुनै नगरपालिकाको निम्ति कुनै निर्वाचन, यस्तो निर्वाचन अर्जीमाथि नै प्रश्नगत गरिनेछ जो यस्तो प्राधिकारीलाई अनि यस्तो नियमसँग प्रस्तुत गरिएको छ जसको कुनै राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधिद्वारा अथवा त्यस अन्तर्गत उपबन्ध गरिनेछ, अन्यथा गरिने छैन ।]

अनुसूचित अनि जनजाति क्षेत्र

२४४. अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासन — (१) पाँचौं अनुसूचीको उपबन्ध ^१[आसम, ^२मेघालय, त्रिपुरा अनि मिजोराम]] राज्यहरू] सँग भिन्दै ^{४***} कुनै राज्यका अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको प्रशासन अनि नियन्त्रणको निम्ति लागू हुनेछ।

(२) छैटौं अनुसूचीको उपबन्ध ^१[आसम ^२[^५ मेघालय, त्रिपुरा] अनि मिजोराम राज्यहरू] का] जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासनको निम्ति लागू हुनेछ।

^६[२४४क. आसमका केही जनजाति क्षेत्रहरूलाई समाविष्ट गर्ने एउटा स्वशासित राज्य बनाउनु अनि त्यसको निम्ति स्थानीय विधान-मण्डल अथवा मन्त्री-परिषद्को अथवा दुवैको सृजना — यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, संसद् विधिद्वारा आसम राज्य भित्र एउटा स्वशासित राज्य बनाउन सक्नेछ, जसमा छैटौं अनुसूचीको परिच्छेद २० सँग संलग्न सारणीको ^७[भाग १] मा विनिर्दिष्ट सबै अथवा केही जनजाति क्षेत्र (पूर्णतः अथवा आंशिक) समाविष्ट हुनेछ अनि त्यसको निम्ति —

(क) त्यस स्वशासित राज्यको विधान-मण्डलको रूपमा कार्य गर्नको निम्ति निर्वाचित अथवा आंशिक अनि आंशिक निर्वाचितको मनोनित अंश, अथवा

(ख) मन्त्री-परिषद्को, अथवा दुवैको सृजना गर्न सक्नेछ, जसबाट प्रत्येकको गठन, शक्तिहरू अनि कर्तव्यहरू ती हुने छन् जुन त्यस विधिमा विनिर्दिष्ट गरिनेछ।

(२) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विधि, विशिष्ट, —

(क) राज्य सूची अथवा समवर्ती सूचीमा प्रगणित ती विषय विनिर्दिष्ट गर्न सक्नेछ जसको सम्बन्धमा स्वशासित राज्यको विधान-मण्डललाई सम्पूर्ण स्वशासित राज्यको निम्ति अथवा त्यसको कुनै भागको निम्ति विधि बनाउने शक्ति, आसम राज्यको विधान-मण्डलको अपवर्जन गरेर अथवा अन्यथा हुनेछ;

(ख) ती विषय परिनिश्चित गर्न सक्नेछ जसमाथि त्यस स्वशासित राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार हुनेछ;

(ग) आसम राज्यद्वारा उद्गृहीत कुनै कर स्वशासित राज्यलाई त्यहाँसम्म सुम्पिने छ जहाँसम्म त्यसको आगम स्वशासित राज्यसँग प्राप्त भएको मानिन सकिन्छ यस्तो उपबन्ध गर्न सक्नेछ;

(घ) यस संविधानको कुनै अनुच्छेदमा राज्यप्रति कुनै निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ त्यस अन्तर्गत स्वशासित राज्य प्रति निर्देश छ; यो उपबन्ध गर्न सक्नेछ; अनि

(ङ) यस्तो अनुपूरक, आनुषांगिक अथवा पारिणामिक उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन आवश्यकसंनिष्ठ।

(३) पूर्वोक्त प्रकारको कुनै विधिको कुनै संशोधन, जहाँसम्म त्यो संशोधन खण्ड (२) को उपखण्ड (क) अथवा उपखण्ड (ख) मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनैसँग सम्बन्धित छ, तबसम्म प्रभावी हुने छैन जबसम्म त्यो संशोधन संसद्को प्रत्येक सदनमा उपस्थित अनि मत दिनेहरू न्यूनतम दुई-तिहाई सदस्यहरूद्वारा पारित गरिदैन।

(४) यस अनुच्छेदमा निर्दिष्ट विधिमा अनुच्छेद ३६८का प्रयोजनहरूको निम्ति यस संविधानको संशोधन यो विषय भएता पनि त्यसमा कुनै यस्तो उपबन्ध अन्तर्विष्ट छ जसले यो संविधानलाई संशोधन गर्दछ अथवा संशोधन गर्ने प्रभाव राख्छ भनेर संभिने छैन।

१. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७७ देखि) "आसम राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) "मेघालय अनि त्रिपुरा" शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (उन्चासौं संशोधन अधिनियम, १९८४ को धारा २ द्वारा अनि मेघालयको स्थानमा (१.४.१९८५ देखि) प्रतिस्थापित।

४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो।

५. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) "मेघालय अनि त्रिपुरा राज्यहरू अनि मिजोराम संघ राज्यक्षेत्र" शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान (बाइसऔं संशोधन) अधिनियम, १९६९ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित।

७. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "भाग क" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

संघ अनि राज्यहरूको माफ सम्बन्ध

अध्याय - १ विधायी सम्बन्ध

विधायी शक्तिहरूको वितरण

२४५. संसद्द्वारा अनि राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाएका विधिहरूको विस्तार - (१) यस संविधानका उपबन्धहरू अधीन रहेर, संसद् भारतको सम्पूर्ण राज्यक्षेत्र अथवा उसको कुनै भागको निम्ति विधि बनाउन सक्नेछ अनि कुनै राज्यको विधान-मण्डल सम्पूर्ण राज्य अथवा उसको कुनै भागको निम्ति विधि बनाउन सक्नेछ।

(२) संसद्द्वारा बनाएको कुनै विधि यस आधारमा कि उसको राज्यक्षेत्रातीत प्रवर्तन हुनेछ भनेर अविधिमाम्य ठानिने छैन।

२४६. संसद्द्वारा अनि राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूद्वारा बनाएको विधिहरूको विषय-वस्तु - खण्ड (१) खण्ड (२) अनि खण्ड (३) मा कतिपय कुरा भए तापनि सातौं अनुसूचीको सूची ३ मा (जसलाई यस संविधानमा “संघ सूची” भनिएको छ) प्रगणित कुनै पनि विषय सम्बन्धमा विधि बनाउने अनन्य शक्ति छ।

(२) खण्ड (३) मा कुनै पनि विषय भए तापनि संसद्लाई अनि खण्ड (१) को अधीनमा रहेर ^{१***} कुनै राज्यको विधानमण्डललाई पनि, सातौं अनुसूचीको सूची (३) मा (जसलाई यस संविधानमा “समवर्ती सूची” भनिएको छ) प्रगणित कुनै पनि विषयमा सम्बन्धको विधि बनाउने शक्ति छ।

(३) खण्ड (१) अनि खण्ड (२) को अधीनमा रहेर ^{१***} कुनै राज्यको विधान मण्डललाई सातौं अनुसूचीको सूची (२) मा (जसलाई यस संविधानमा “राज्यसूची” भनिएको छ) प्रगणित कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा त्यो राज्य अथवा त्यसको कुनै भागका निम्ति विधि बनाउने अनन्य शक्ति छ।

(४) संसद्लाई भारतको राज्यक्षेत्रका यस्ता भागका निम्ति ^२[जुन कुनै राज्य] अन्तर्गत पर्दैन, कुनै पनि विषय सम्बन्धमा विधि बनाउने शक्ति छ, चाहे त्यस विषय राज्यसूचीमा प्रगणित विषय नै किन नहोस्,

२४७. केही अतिरिक्त न्यायालयहरूको स्थापनाको उपबन्ध गर्नलाई, संसद्को शक्ति - यस अध्यायमा कुनै विषय भएता पनि, संसद् आफूद्वारा बनाइएका विधिहरूका अथवा कुनै विद्यमान विधिका जुन संघ सूचीमा प्रगणित विषयहरू सम्बन्धमा छ, अधिक असल प्रशासनको निम्ति अतिरिक्त न्यायालयहरूको स्थापना विधिद्वारा उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

२४८. (१) अवशिष्ट विधायी शक्तिहरू - (१) संसद्लाई कुनै यस्तो विषय सम्बन्धमा, जुन समवर्ती सूची अथवा राज्यसूचीमा प्रगणित छैनन्, विधि बनाउने अनन्य शक्ति छ।

(२) यस्ता शक्ति अन्तर्गत यस्तो गरेर अधिरोपणको निम्ति जुन ती सूचीहरूमध्ये कुनैमा वर्णित छैन, विधि बनाउने शक्ति छ।

२४९. (१) राज्य सूचीमा परेको विषय सम्बन्धमा राष्ट्रिय हितमा विधि बनाउने संसद्को शक्ति - (१) यस अध्यायको पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै विषय भएता पनि, यदि राज्य सभाले उपस्थित अनि मत दिने सदस्यहरूमध्ये न्यूनतम दुई-तिहाई सदस्यहरूद्वारा समर्थित संकल्पद्वारा घोषित गरेको छ कि राष्ट्रिय हितमा यो आवश्यक छ, कि संसद् राज्य सूचीमा प्रगणित यस्तो विषयको सम्बन्धमा जुन त्यस संकल्पद्वारा विनिर्दिष्ट छ विधि बनायो भने जबसम्म त्यो संकल्प प्रवृत्त छ संसद्को निम्ति त्यस विषय सम्बन्धमा भारतको सम्पूर्ण राज्यक्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागको निम्ति विधि बनाउन विधिपूर्ण हुनेछ।

(२) खण्ड (१) को अधीनद्वारा पारित संकल्प एक वर्षभन्दा अनधिक यस्तो अवधिका निम्ति प्रवृत्त रहने छ जसलाई त्यसमा विनिर्दिष्ट गरिएको होस्;

यद्यपि, यदि अनि जतिपल्ट कुनै यस्तो संकल्पलाई प्रवृत्त बनाई राख्नलाई अनुमोदन गर्ने संकल्प खण्ड (१) मा उपबन्धित नियमले पारित भयो भने अनि त्यति नै पल्ट यस्तो संकल्प त्यस मितिदेखि, जसलाई त्यो यस खण्ड अन्तर्गत अन्यथा प्रवृत्त रहेन भने अफ एक वर्षको अवधिसम्म प्रवृत्त रहनेछ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट” शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई हटाइयो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(३) संसद्द्वारा बनाएको कुनै विधि, जसलाई संसद् खण्ड (१) अधीन संकल्प पारित हुने अभावमा त्यस विधि बनाउनलाई सक्षम नहुँदा संकल्प प्रवृत्तमा नरहेको छ महिनाको अवधि समाप्तिमा अक्षमताको मात्रासम्म ती विषय सिवाय प्रभावी हुनेछैन जसलाई उक्त अवधिको समाप्तिभन्दा पहिला नै गरिएको छ अथवा गर्नबाट लोप गरिएको छ।

२५०. यदि आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ भने राज्यसूचीमा भएका विषयको सम्बन्धमा विधि बनाउने संसद्को शक्ति - (१) यस अध्यायमा कुनै विषय भए तापनि, संसद्लाई जबसम्म आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ, राज्यसूचीमा प्रगणित कुनै पनि विषय सम्बन्धमा भारतको सम्पूर्ण राज्यक्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागको निम्ति विधि बनाउने शक्ति हुनेछ।

(२) संसद्द्वारा बनाएको कुनै विधि, जसलाई संसद् आपत् कालको उद्घोषणाको अभावमा बनाउनको निम्ति सक्षम हुनेछैन, उद्घोषणाको प्रवर्तनमा नरहे पश्चात् छः महिनाको अवधिको समाप्तिमा अक्षमताको मात्रासम्म ती कुराहरू बाहेक प्रभावी रहने छैन जसलाई उक्त अवधिको समाप्तिभन्दा पहिला गरिएको छ वा गर्नबाट लोप गरिएको छ।

२५१. संसद्द्वारा अनुच्छेद २४९ अनि २५० अन्तर्गत बनाइएका विधिहरू अनि राज्यहरूको विधान - मण्डलहरूद्वारा बनाइएका विधिहरूमा असङ्गति - अनुच्छेद २४९ अनि २५० को कुनै विषय कुनै राज्यको विधान मण्डलको यस्तो विधि बनाउने शक्तिलाई, जसलाई यस संविधान अन्तर्गत बनाउने शक्ति उसलाई छ, निर्बन्धित गरिने छैन तर यदि कुनै राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको विधिको कुनै उपबन्ध संसद्द्वारा बनाइएको विधिको, जुन उक्त अनुच्छेदहरूमध्ये कुनै अनुच्छेद अन्तर्गत बनाउने शक्ति संसद्लाई छ, कुनै उपबन्धको विरुद्धमा छ भने संसद्द्वारा बनाइएको विधि अभिभावी हुनेछ चाहे त्यो राज्यको विधानमण्डलद्वारा बनाइएको विधि पहिले अथवा त्यसपछि पारित गरिएको छ, राज्यको विधानमण्डलद्वारा बनाइएको विधि त्यो विरोधको मात्रासम्म अप्रवर्तनीय हुनेछ तर तबसम्म यस्तो हुनेछ जबसम्म संसद्द्वारा बनाइएको विधि प्रभावी रहनेछ।

२५२. दुई वा अधिक राज्यहरूका निम्ति तिनीहरूको सहमतिद्वारा विधि बनाउने संसद्को शक्ति तथा यस्तो विधिलाई कुनै अन्य राज्यद्वारा अंगीकार गरिनु - (१) यदि कुनै दुई अथवा अधिक राज्यहरूको विधान-मण्डलहरूलाई यो बाञ्छनीय प्रतीत भए कि ती विषयहरूमध्ये, जसको सम्बन्धमा संसद्लाई अनुच्छेद २४९ अनि २५० मा यथा उपबन्धित बाहेक राज्यहरूको निम्ति विधि बनाउने शक्ति छैन, कुनै विषयको विनियमन यस्ता राज्यहरूमा संसद् विधिद्वारा गरोस् अनि यदि ती राज्यहरूको विधान मण्डलको निम्ति सम्पूर्ण सदन त्यस आशयको संकल्प पारित गर्दछन् भने त्यस विषयको तदनुसार विनियमन गर्नका निम्ति कुनै अधिनियम पारित गर्नु संसद्को निम्ति विधिपूर्ण हुनेछ अनि यस प्रकार पारित अधिनियम यस्ता राज्यहरूमा लागू हुनेछ अनि यस्ता अन्य राज्यहरूमा लागू हुनेछ, जुन तत्पश्चात् आफ्नो विधान मण्डलको सदनद्वारा अथवा जहाँ दुई सदन छ जहाँ दुवै सदनमध्ये प्रत्येक सदन यसको निम्ति पारित संकल्पद्वारा त्यसलाई अंगीकार गर्दछन्।

(२) संसद्द्वारा यस प्रकार पारित कुनै अधिनियमको संशोधन अथवा निरसन यस्तै प्रकारले पारित अथवा अंगीकृत संसद्को अधिनियमद्वारा गर्न सकिनेछ, तर यसलाई त्यस राज्य सम्बन्धमा संशोधन अथवा निरसन जसलाई यो लागू हुन्छ, त्यस राज्यको विधान-मण्डलको अधिनियमद्वारा गरिने छैन।

२५३. अन्तर्राष्ट्रिय सम्मौताहरूलाई प्रभावी गर्नको निम्ति विधान - यस अध्यायको पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै विषय भए तापनि, संसद्लाई कुनै अन्य देश अथवा देशहरूसँग गरिएको कुनै सन्धि सम्मौता अथवा अभिसमय अथवा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन संगम अथवा अन्य निकायमा गरिएको कुनै विनिश्चयको कार्यान्वयनका निम्ति भारतको सम्पूर्ण राज्यक्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागको निम्ति कुनै विधि बनाउने शक्ति छ।

२५४. संसद्द्वारा बनाइएका विधिहरू अनि राज्यहरूको विधान - मण्डलहरूद्वारा बनाइएका विधिहरूमा असंगति - (१) यदि कुनै राज्यको विधान मण्डलद्वारा बनाइएको विधिको कुनै उपबन्ध संसद्द्वारा बनाइएको विधिको, जसलाई अधिनियमित गर्नको निम्ति संसद् सक्षम छ, कुनै उपबन्धको अथवा समवर्ती सूचीमा प्रगणित कुनै विषय सम्बन्धमा विद्यमान विधिको कुनै उपबन्धको विरुद्ध भए खण्ड (२) को उपबन्ध अन्तर्गत रहेर, यथास्थिति, संसद्द्वारा बनाइएको विधि, चाहे त्यो यस्ता राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको विधिभन्दा पहिला अथवा त्यसपछि पारित गरेको होस्, अथवा विद्यमान विधि, अभिभावी हुनेछ अनि त्यस राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको विधि त्यस विरोधको मात्रासम्म शून्य हुनेछ।

(२) जहाँ ^१*** राज्यको विधान-मण्डलद्वारा समवर्ती सूचीमा प्रगणित कुनै विषय सम्बन्धमा बनाइएको विधिमा कुनै यस्तो उपबन्ध अन्तर्विष्ट छ जुन संसद्द्वारा पहिला बनाइएको विधिको अथवा त्यस विषय सम्बन्धमा कुनै विद्यमान विधिको, उपबन्धहरूको विरुद्ध भए यदि यस्तो राज्यको

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो।

विधान मण्डलद्वारा यस प्रकार बनाइएको विधिलाई राष्ट्रपतिको विचारको निम्ति आरक्षित राखिएको छ अनि त्यसमाथि उनको अनुमति प्राप्त भएको छ भने त्यो विधि त्यस राज्यमा अभिभावी हुनेछ :

यद्यपि यस खण्डको कुनै विषय संसदलाई त्यस विषयको सम्बन्धमा कुनै विधि, जस अन्तर्गत यस्तो विधि छ, जुन राज्यको विधानमण्डलद्वारा यस प्रकार बनाइएको विधिको परिवर्धन, संशोधन, परिवर्तन अथवा निरसन गर्दछ, कुनै पनि समय अधिनियमित गर्नबाट निवारित गर्ने छैन।

२५५. सिफारिशहरू अनि पूर्व स्वीकृतीको विषयमा अपेक्षाहरूलाई केवल प्रक्रियाको विषयमा मात्र - यदि संसदको अथवा ^१*** कुनै राज्यको विधान-मण्डलको कुनै अधिनियमलाई -

(क) जहाँ राज्यपालको सिफारिश अपेक्षित थियो वहाँ राज्यपाल अथवा राष्ट्रपतिले,

(ख) जहाँ राजप्रमुखको सिफारिश अपेक्षित थियो वहाँ राजप्रमुख अथवा राष्ट्रपतिले,

(ग) जहाँ राष्ट्रपतिको सिफारिश अथवा पूर्व स्वीकृति अपेक्षित थियो वहाँ राष्ट्रपतिले,

अनुमति दिएका छन् भने यस्तो अधिनियम अनि यस्तो अधिनियमको कुनै उपबन्ध केवल यस कारणले मात्र अविधिमान्य हुने छैन जो यो संविधानद्वारा अपेक्षित कुनै सिफारिश गरिएको थिएन अथवा पूर्व स्वीकृती दिइएको थिएन।

अध्याय - २ प्रशासनिक सम्बन्ध

साधारण

२५६. राज्यहरू अनि संघको वाध्यता - प्रत्येक राज्यको कार्यपालिका शक्तिको यस प्रकार प्रयोग गरिनेछ जसलाई संसदद्वारा बनाइएको विधिहरूको अनि यस्तो विद्यमान विधिहरूको, जुन त्यस राज्यमा लागू छ, अनुपालन सुनिश्चित रहोस् अनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै राज्यमा यस्तो निर्देश दिउजेलसम्म हुनेछ जुन भारत सरकारलाई त्यस प्रयोजनको निम्ति आवश्यक प्रतीत हुँदछ।

२५७. कतिपय अवस्थामा राज्यहरूमाथि संघको नियन्त्रण - (१) प्रत्येक राज्यको कार्यपालिका शक्तिको यस प्रकार प्रयोग गरिनेछ जसलाई संघका कार्यपालिका शक्तिका प्रयोगमा कुनै बाधा नपरोस् अथवा त्यसमाथि कुनै प्रतिकूल प्रभाव नपरोस् अनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै राज्यलाई यस्तो निर्देश दिनजेलसम्म हुनेछ जुन भारत सरकारलाई यस प्रयोजनको निम्ति आवश्यक प्रतीत हुँदछ।

(२) संघको कार्यपालिका शक्तिको बिस्तार राज्यलाई यस्ता सञ्चार साधनहरूको निर्माण अनि कायम राख्ने विषयमा निर्देश दिउजेलसम्म पनि हुनेछ जसको राष्ट्रिय अथवा सैनिक महत्त्वका हुन भनेर घोषित गरिएको छ:

यद्यपि यम खण्डको कुनै विषय कुनै राज मार्ग अथवा जल मार्गलाई राष्ट्रिय राजमार्ग अथवा राष्ट्रिय जल मार्ग घोषित गर्ने संसदको शक्तिलाई अथवा यस प्रकार घोषित राज मार्ग अथवा जल मार्गको बारेमा संघको शक्तिलाई अथवा सेना, नौसेना अनि वायु सेना संकर्म विषयक आफ्नो कर्तव्यको भाग रूप सञ्चार साधनहरूको निर्माण अनि कायम राख्ने संघको शक्तिलाई निर्बन्धित गर्ने भनेर मानिने छैन।

(३) संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै राज्यमा रेल मार्गहरूको संरक्षणको निम्ति गरिने उपायहरूको विषयमा त्यस राज्यलाई निर्देश दिउजेलसम्म पनि हुनेछ।

(४) जहाँ खण्ड (२) अन्तर्गत सञ्चार साधनहरूको निर्माण अथवा कायम राख्ने विषयमा अथवा खण्ड (३) अन्तर्गत कुनै रेल मार्गको संरक्षणको निम्ति गरिने उपायहरूको विषयमा कुनै राज्यलाई दिइएको कुनै निर्देशको पालनमा त्यो खर्चभन्दा अधिक खर्च भएको छ भने जुन यस्तो निर्देश नदिइएको खण्डमा, राज्यको प्रसामान्य कर्तव्यहरूको निर्वहनमा खर्च हुँदछ वहाँ त्यस राज्यद्वारा यस प्रकार गरिएका अतिरिक्त खर्चहरूका सम्बन्धमा भारत सरकारद्वारा त्यस राज्यका यस्ता राशी उक्त राज्यलाई यस्तो करार गरिएको रकम अथवा करार नभएको खण्डमा यस्तो रकम जसलाई भारतको मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्त मध्यस्थले अवधारित गर्दछन्, भुक्तान गरिनेछ।

२५७ क. [संघको सशस्त्र बलहरू अथवा अन्य सेनाहरूको अभिनियोजनद्वारा राज्यहरूको सहायता।] संविधान (चवाँलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३३ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) निरसित।

२५८. कतिपय अवस्थामा राज्यहरूलाई शक्ति प्रदान गर्ने आदि विषयमा संघको शक्ति - (१) यस संविधानमा कुनै विषय भए तापनि राष्ट्रपति, कुनै राज्यको सरकारको सहमति लिएर त्यस सरकारलाई अथवा उसका अधिकारीहरूलाई यस्तो कुनै विषयसँग सम्बन्धित कर्तव्यहरू, जसमाथि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार छ सशर्त अथवा बिना शर्त सुम्पिनु सक्नेछ।

(२) संसदद्वारा बनाइएको विधि, जुन कुनै राज्यलाई लागू हुँदछ यस्तो विषयसँग सम्बन्धित भए तापनि, जसको

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई लोप गरियो।

२. संविधान (बियाँलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४३ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

सम्बन्धमा राज्यको विधान मण्डललाई विधि बनाउने अधिकार छैन, त्यस राज्य अथवा त्यसका अधिकारीहरूलाई शक्ति प्रदान गर्न सक्नेछ अनि उमाथि कर्तव्य अधिरोपित गर्न सक्नेछ अथवा शक्तिहरू प्रदान गर्न अथवा कर्तव्यहरू अधिरोपित गर्न प्राधिकृत गर्न सक्नेछ।

(३) जहाँ यस अनुच्छेदको आधारमा कुनै राज्य अथवा उसका अधिकारीहरू अथवा प्राधिकारहरूलाई शक्तिहरू प्रदान गरिएको छ अथवा उनीमाथि कर्तव्य अधिरोपित गरिएको छ त्यहाँ ती शक्तिहरू अनि कर्तव्यहरूको प्रयोग सम्बन्धमा राज्यद्वारा प्रशासनमा गरिएको अतिरिक्त खर्च सम्बन्धमा भारत सरकारद्वारा उक्त राज्यलाई यस्तो करार गरिएको रकम अथवा करार नभए खण्डमा, यस्तो रकम जसलाई भारतका मुख्य न्यायमूर्तिद्वारा नियुक्त मध्यस्थले अवधारित गर्दछन्, भुक्तान गरिनेछ।

^१[२५८ क. संघलाई कर्तव्य सुम्पिने राज्यको शक्ति - यस संविधान कुनै विषय भए तापनि, कुनै राज्यको राज्यपाल, भारत सरकारको सहमतिद्वारा त्यस सरकारलाई अथवा उसको अधिकारीहरूलाई यस्तो कुनै विषयसँग सम्बन्धित कर्तव्य, जसमाथि त्यस राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार छ, शर्त अथवा बिना शर्त सुम्पिन सक्नेछ।

२५९. [पहिलो अनुसूचीको भाग ख का राज्यहरूमा सशस्त्रबल।] संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा निरसित।

२६०. भारत बाहिरका राज्यक्षेत्रहरू सम्बन्धमा संघको अधिकारिता - भारत सरकार कुनै यस्तो राज्यक्षेत्रको सरकारसँग जुन भारतको राज्यक्षेत्रको भाग होइन, करार गरेर यस्तो राज्यक्षेत्रको सरकारमा निहित कुनै कार्यपालक, विधायी अथवा न्यायिक कर्तव्यहरूको भार आफ्नोमाथि लिन सक्नेछ, तर प्रत्येक यस्तो करार विदेशी अधिकारिताको प्रयोगसँग सम्बन्धित तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिको अधीन हुनेछ अनि त्यसद्वारा शासित हुनेछ।

२६१. सार्वजनिक कार्य, अभिलेख अनि न्यायिक कार्यवाहीहरू - (१) भारतको राज्यक्षेत्रमा सर्वत्र, संघको अनि प्रत्येक राज्यको सार्वजनिक कार्यहरू, अभिलेखहरू अनि न्यायिक कार्यवाहीहरू लाई पूर्ण विश्वास अनि पूर्ण मान्यता दिइनेछ।

(२) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट कार्यहरू अभिलेखहरू अनि कार्यवाहीहरूलाई प्रमाण गर्ने रीति अनि शर्तहरू तथा त्यसको प्रभावका अवधारण संसद्द्वारा बनाएको विधिद्वारा उपबन्धित रीति अनुसार गरिनेछ।

(३) भारतको राज्यक्षेत्रको कुनै भागमा सिविल न्यायालयहरूद्वारा दिइएको अन्तिम निर्णयहरू अथवा आदेशहरूको त्यस राज्यक्षेत्रभित्र कहीं पनि विधि अनुसार निषपादन गर्न सकिनेछ।

जल सम्बन्धी विवाद

२६२. अन्तर्राज्य नदीहरू अथवा नदी उपत्यकाहरूका जल सम्बन्धित विवादहरूको न्यायनिर्णयन - (१) संसद् विधिद्वारा कुनै अन्तर्राज्यिक नदी अथवा नदी उपत्यकाको अथवा त्यसमा जलको प्रयोग, वितरण अथवा नियन्त्रण सम्बन्धमा कुनै वाद-विवाद अथवा परिवादको न्यायनिर्णयको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

(२) यस संविधानमा कुनै विषय भए तापनि, संसद् विधिद्वारा उपबन्ध गर्न सक्नेछ कि उच्चतम न्यायालय अथवा कुनै अन्य न्यायालय खण्ड (१) मा निर्दिष्ट कुनै विवाद अथवा परिवाद सम्बन्धमा अधिकारिताको प्रयोग गर्ने छैन।

राज्यहरूको माफमा समन्वय

२६३. अन्तर्राज्य परिषद् सम्बन्धमा उपबन्ध - यदि कुनै समय राष्ट्रपतिलाई यो प्रतीत हुँदछ कि यस्तो परिषद्को स्थापनाले लोक हितका सिद्ध हुनेछ, जसलाई -

(क) राज्यहरूको माफ जुन विवाद उत्पन्न भएको छ त्यसको जाँच गर्न अनि त्यसमा सर-सल्लाहा दिने;

(ख) केही अथवा सम्पूर्ण राज्यहरूको अथवा संघ अनि एक अथवा अधिक राज्यहरूको सामान्य हितसँग सम्बन्धित विषयहरूको अन्वेषण अनि त्यसमाथि विचार-विमर्श गर्ने, अथवा

(ग) यस्तो कुनै विषयमाथि सिफारिश गर्ने अनि विशिष्टतया त्यस विषय सम्बन्धमा नीति अनि कार्यवाहीका अधिक असल समन्वयको निम्ति सिफारिश गर्ने;

कर्तव्यको भार सुम्पियो भने राष्ट्रपतिका निम्ति यो विधिपूर्ण हुनेछ कि तिनी आदेशद्वारा यस्ता परिषद्को स्थापना गरून् अनि त्यस परिषद्द्वारा गरिनुपर्ने कर्तव्यहरूको प्रकृतिलाई तथा त्यसको संगठन अनि प्रक्रियालाई परिनिश्चित गरून्।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १८ द्वारा अन्तः स्थापित।

वित्त, सम्पत्ति, संविदा अनि वाद

अध्याय १ - वित्त

साधारण

^१[२६४. निर्वचन - यस भागमा, "वित्त आयोग" सँग अनुच्छेद २८० को अधीनद्वारा गठित वित्त आयोग अभिप्रेत हुन्छ ।]

२६५. विधिको प्राधिकार बिना करहरू अधिरोपण नगरिनु - कुनै कर विधिको प्राधिकारले मात्र अधिरोपित अथवा संगृहीत गरिनेछ, अन्यथा गरिदैन ।

२६६. भारत अनि राज्यहरूका सञ्चित कोषहरू अनि लोक लेखाहरू - (१) अनुच्छेद २६७ को उपबन्धहरूको तथा केही करहरू अनि शुल्कहरूको शुद्ध आगम पूर्णतः अथवा भागतः राज्यहरूलाई सुम्पिनु पर्ने सम्बन्धमा यस अध्यायका उपबन्धहरूको अधीन रहेर, भारत सरकारलाई प्राप्त सम्पूर्ण राजस्व, त्यस सरकारद्वारा राज हुण्डीहरू निर्गमित गरेर, उधारोद्वारा अथवा अर्थोपाय अग्रिमहरूद्वारा लिएको सम्पूर्ण उधारो अनि उधारोहरूको प्रति भुक्तानमा त्यस सरकारलाई प्राप्त सम्पूर्ण धनराशीहरूको एउटा सञ्चित कोष बनिनेछ जुन "भारतको सञ्चित कोष" को नामरो ज्ञात हुनेछ तथा कुनै राज्य सरकारलाई प्राप्त

सम्पूर्ण राजस्व त्यस सरकारद्वारा राजहुण्डीहरू निर्गमित गरेर, उधारोद्वारा अथवा अर्थोपाय अग्रिमहरूद्वारा लिएको सम्पूर्ण उधारो अनि उधारोहरूको प्रतिभुक्तानमा त्यस सरकारलाई प्राप्त सम्पूर्ण धनराशीहरूको एउटा सञ्चित कोष बनिनेछ जुन "राज्यको सञ्चित निधि" को नामले जात हुनेछ ।

(२) भारत सरकार अथवा कुनै राज्य सरकारद्वारा अथवा उसको तर्फबाट प्राप्त सम्पूर्ण अन्य लोक धनराशीहरू यथास्थिति, भारत को लोक लेखामा अथवा राज्यको लोक लेखामा जम्मा गरिनेछ ।

(३) भारतको सञ्चित कोष अथवा राज्यको सञ्चित निधिमध्ये कुनै धनराशीहरू उपबन्धित प्रयोजनहरूको निम्ति अनि नियमसंग मात्र विनियोजित गरिनेछ, अन्यथा गरिदैन ।

२६७. आकस्मिकता कोष - (१) संसद् विधिद्वारा अग्रदायको स्वरूपको एउटा आकस्मिकता कोषको स्थापना गर्न सक्नेछ जुन "भारतको आकस्मिकता कोष" को नामले ज्ञात हुनेछ जसमा यस्तो विधिद्वारा अवधारित रकमहरू समय-समयमा जम्मा गरिनेछ अनि अनवेक्षित व्ययलाई अनुच्छेद ११५ अथवा अनुच्छेद ११६ अन्तर्गत संसद्द्वारा, विधिद्वारा, प्राधिकृत गरिनु थाँतीमा रहुज्जेलसम्म यस्ता कोषहरूबाट यस्ता व्ययको पूर्तिको निम्ति अग्रिम धन दिनको निम्ति राष्ट्रपतिलाई सामर्थ्य बनाउनको निम्ति उक्त कोष राष्ट्रपतिको व्ययनाधीन राखिनेछ ।

(२) राज्यको विधान मण्डल, विधिद्वारा, अग्रदायको स्वरूपको एउटा आकस्मिकता कोषको स्थापना गर्न सक्नेछ जुन "राज्यको आकस्मिकता कोष" को नामले ज्ञात हुनेछ जसमा यस्तो विधिद्वारा अवधारित रकमहरू समय समयमा जम्मा गरिनेछ अनि अनवेक्षित व्ययको अनुच्छेद २०५ अथवा अनुच्छेद २०६ अन्तर्गत राज्यको विधान मण्डलद्वारा, विधिद्वारा, प्राधिकृत गरिनु थाँतीमा रहुज्जेलसम्म यस्ता कोषबाट यस्तै व्ययको पूर्तिको निम्ति अग्रिम धन दिनको निम्ति राज्यपाललाई सामर्थ्य बनाउनका निम्ति उक्त कोष राज्यका राज्यपाल ^२★ ★ ★ को व्ययनाधीन राखिनेछ ।

संघ अनि राज्यहरूका माफ राजस्वहरूको वितरण

२६८. संघद्वारा उद्गृहीत गरिने तर राज्यहरूद्वारा संगृहीत अनि विनियोजित गरिने शुल्क - (१) यस्तो स्टाम्प शुल्क तथा औषधीय अनि प्रसाधन निर्मितिहरूमाथि यस्तो उत्पाद शुल्क, जुन संघ सूचीमा वर्णित छ, भारत सरकारद्वारा उद्गृहीत गरिनेछ, तर-

(क) त्यस देशमा जहाँ यस्ता शुल्क ^३[संघ राज्यक्षेत्र] भित्र उद्ग्रहणीय छ भारत सरकारद्वारा, अनि

(ख) अन्य स्थितिहरूमा जुन-जुन राज्यहरूभित्र यस्ता शुल्क, उद्ग्रहणीय छ, ती-ती राज्यहरूद्वारा, संगृहीत गरिनेछ ।

(२) कुनै राज्यभित्र उद्ग्रहणीय कुनै यस्तो शुल्कको कुनै वित्तीय वर्षमा आगम, भारतको सञ्चित कोषको भाग हुनेछैन, तर त्यस राज्यलाई सुम्पिनेछ ।

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा अनुच्छेद २६४ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्द हटाइयो ।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग ग मा विनिर्दिष्ट राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२६९. संघद्वारा उद्ग्रहीत अनि संग्रहीत तर राज्यहरूलाई सुम्पिनु पर्ने कर - (१) निम्नलिखित शुल्क अनि कर भारत सरकारद्वारा उद्ग्रहीत अनि संग्रहीत गरिनेछ, तर खण्ड (२) मा उपबन्धित नियमले राज्यहरूलाई सुम्पिने छ, अर्थात् -

- (क) कृषि भूमिभन्दा भिन्दै सम्पतिको उत्तराधिकारको सम्बन्धमा शुल्क;
- (ख) कृषि भूमिभन्दा भिन्दै सम्पति सम्बन्धमा सम्पदा शुल्क;
- (ग) रेलमार्ग, समुद्र अथवा वायुमार्गद्वारा लाने ल्याउने माल अथवा यात्रीहरूमाथि सीमा -कर;
- (घ) रेल भाडाहरू अनि माल भाडाहरूमाथि कर;
- (ङ) स्टक एकसेन्जहरू अनि भविष्य बजारहरूको क्रय विक्रयमाथि स्टाम्प शुल्क बाहेक अन्य कर;
- (च) समाचार पत्रहरूको क्रय अथवा विक्रयमाथि अनि त्यसमा प्रकाशित विज्ञापनहरूमाथि कर;

^१[(छ) समाचारपत्रहरू भन्दा भिन्दै मालको क्रय अथवा विक्रयमाथि त्यस स्थितिमा कर जहाँ यस्ता क्रय अथवा विक्रय अन्तर्राज्यिक व्यापार अथवा वाणिज्यको समयमा हुँदछ]]

^२[(ज) सामानको चलानीमाथि (चाहे त्यो चलानी गर्ने व्यक्तिलाई अथवा कुनै अन्य व्यक्तिलाई गरिएको होस्) त्यस स्थितिमा कर जसमा, यस्ता चलानी अन्तर्राज्यिक व्यापार अथवा वाणिज्यका समयमा हुँदछ]]

(२) कुनै वित्तीय वर्षमा कुनै यस्तो शुल्क अथवा करको शुद्ध आगम त्यहाँसम्म बाहेक, जहाँसम्म त्यो आगम ^३[संघ राज्यक्षेत्रहरू] बाट प्राप्त भएको आगम मात्र सकिनेछ, भारतको सञ्चित कोषको भाग हुनेछैन, तर ती राज्यहरूलाई सुम्पिदिइनेछ जसभित्र त्यो शुल्क अथवा कर त्यस वर्षमा उद्ग्रहणीय छ अनि वितरणको यस्ता सिद्धान्तहरू अनुसार, जुन संसद् विधिद्वारा बनाइयोस् ती राज्यहरूमाफ वितरण गरिनेछ ।

^१[(३) संसद् यो अवधारित गर्नको निम्ति ^२[समानका क्रय विक्रय अथवा चलानी] जब अन्तर्राज्यिक व्यापार अथवा वाणिज्यको समयमा हुँदछ, विधिद्वारा सिद्धान्त बनाउन सक्नेछ]]

२७०. संघद्वारा उद्ग्रहीत अनि संग्रहीत तथा संघ अनि राज्यहरूमाफ वितरित गरिने कर - (१) कृषि आयभन्दा भिन्दै आयमाथि कर भारत सरकारद्वारा उद्ग्रहीत अनि संग्रहीत गरिनेछ तथा खण्ड (२) मा उपबन्धित रीतिले संघ अनि राज्यहरूमाफ वितरित गरिनेछ]]

(२) कुनै वित्तीय वर्षमा यस्ता करको शुद्ध आगमहरूको यस्ता प्रतिशत, जुन 'विहित गरिन्छ, त्यहाँसम्म बाहेक जहाँसम्म त्यो आगम ^३[संघ राज्यक्षेत्रहरू] देखि अथवा संघका उपलब्धिहरू सम्बन्धमा भुक्तान गर्नुपर्ने करहरूबाट प्राप्त भएको आगम मानिन सकिनेछ, भारतको संचित कोषको भाग हुनेछैन तर ती राज्यहरूलाई सुम्पिदिइनेछ, जसमा त्यो कर त्यस वर्षमा उद्ग्रहणीय छ, अनि यस्ता प्रकारले अनि यस्ता समयदेखि जुन विहित गरिन्छ, ती राज्यहरूका माफमा वितरित गरिनेछ ।

(३) खण्ड (२) का प्रयोजनहरूको निम्ति प्रत्येक वित्तीय वर्षमा आयमाथि करहरूको त्यति नै शुद्ध आगमहरूको जति संघका उपलब्धिहरूका सम्बन्धमा भुक्तान गर्नुपर्ने करहरूको शुद्ध आगम छैन, त्यो प्रतिशत, जुन विहित गरिन्छ, यस्ता आगम सम्झिनेछ जुन ^३[संघ राज्यक्षेत्रहरू] बाट प्राप्त भएको मानिन सक्नेछ ।

(४) यस अनुच्छेदमा -

(क) "आयमाथि कर" अन्तर्गत निगम कर पर्दैन;

(ख) "विहित" सँग निम्नलिखित अभिप्रेत छ -

(i) जबसम्म वित्त आयोगको गठन गरिंदैन तबसम्म राष्ट्रपतिद्वारा आदेशद्वारा विहित; अनि

(ii) वित्त आयोगको गठन गरे पश्चात् वित्त आयोगका सिफारिशहरूमाथि विचार गरे पश्चात् राष्ट्रपतिद्वारा आदेशद्वारा विहित;

(ग) "संघको उपलब्धि" अन्तर्गत भारतको सञ्चित कोषबाट भुक्तान यस्तो सम्पूर्ण उपलब्धिहरू अनि पेन्शन हुन जसको सम्बन्धमा आयकर प्रभार्य छ ।

१. संविधान (छैटौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (छियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९८२ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित ।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग ग मा विनिर्दिष्ट राज्यहरू" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (छियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९८२ को धारा २ द्वारा "सामानको क्रय विक्रय" शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

५. संविधान (राजस्व वितरण) आदेश, १९७९ (सं. आ. ११२) हेर्नुहोस् ।

२७१. केही शुल्कहरू अनि करहरूमाथि संघको प्रयोजनको निम्ति अधिभार - अनुच्छेद २६९ अनि अनुच्छेद २७० मा कुनै विषयभएता पनि संसदले ती अनुच्छेदहरूमा निर्दिष्ट शुल्कहरू अथवा करहरूमध्ये कसैमा कुनै पनि समय संघका प्रयोजनको निम्ति अधिभारद्वारा वृद्धि गर्न सक्नेछ, अनि कुनै यस्ता अधिभारको सम्पूर्ण आगम भारतको सञ्चित कोषको भाग हुनेछ।

२७२. कर जुन संघद्वारा उद्वर्गहीत अनि संग्रहीत गरिन्छ तथा जो संघ अनि राज्यहरूमाफ वितरित गर्न सकिनेछ - संघ सूचीमा वर्णित औषधीय अनि प्रसाधान निर्मितहरू माथि उत्पादन-शुल्कभन्दा भिन्दै संघ उत्पादन-शुल्क भारत सरकारद्वारा उद्वर्गहीत अनि संग्रहीत गरिनेछ तर, यदि संसद् विधिद्वारा यस प्रकार उपबन्ध गरेको खण्डमा जुन राज्यहरूमाथि शुल्क अधिरोपित गर्ने विधिको विस्तार छ ती राज्यहरूलाई भारतको सञ्चित कोषबाट त्यस शुल्कको सम्पूर्ण शुद्ध आगमहरूको अथवा त्यसको कुनै भागको बराबर रकमहरू संसद् गरिनेछ अनि ती रकमहरू वितरणको यस्तो सिद्धान्तहरू अनुसार, जुन त्यस विधिद्वारा बनाइनेछ, ती राज्यहरूमाफ वितरित गरिनेछ।

२७३. पाटमाथि अनि पाट उत्पादनहरूमाथि निर्यात शुल्कको स्थानमा अनुदान - (१) पाटमाथि अनि पाट उत्पादनहरूमाथि निर्यात शुल्क को प्रत्येक वर्षको शुद्ध आगमको कुनै भाग आसम, बिहार, उड़ीसा अनि पश्चिम बङ्गाल राज्यहरूलाई सुम्पिदिनु पर्ने स्थानमा ती राज्यहरूको राजस्वमा सहायता अनुदानको रूपमा प्रत्येक वर्ष भारतको सञ्चित कोषमाथि यस्तो रकमहरू भारित गरिनेछ जुन विहित गरिन्छ।

(२) पाटमाथि अनि पाट उत्पादनहरूमाथि जबसम्म भारत सरकार कुनै निर्यात शुल्क उद्वर्गहीत गरिरहन्छ तबसम्म अथवा यस संविधानको प्रारम्भदेखि दश वर्षको समाप्तिसम्म, यी दुइमध्ये जुन पहीला हुन्छ, यस प्रकार विहित रकमहरू भारतको सञ्चित कोषमाथि भारित भइरहनेछ।

(३) यस अनुच्छेदमा "विहित" पदको त्यही अर्थ हुन्छ जुन अनुच्छेद २७० मा छ।

२७४. यस्तो कराधनमाथि जसमा राज्य हितबद्ध छ, प्रभाव पार्ने विधेयकहरूका निम्ति राष्ट्रपतिका पूर्व सिफारिशका अपेक्षा - (१) कुनै विधेयक अथवा संशोधन, जुन यस्तो कर अथवा शुल्क, जसमा राज्य हितबद्ध छ, अधिरोपित गर्दछ अथवा त्यसमा परिवर्तन गर्दछ अथवा जो भारतीय आयकरसँग सम्बन्धित अधिनियमितहरूको प्रयोजनहरूको निम्ति परिभाषित "कृषि-आय" पदको अर्थमा परिवर्तन गर्दछ अथवा जो ती सिद्धान्तहरूलाई प्रभावित गर्दछ जसबाट यस अध्यायको पूर्वगामी उपबन्धहरूमध्ये कुनै उपबन्धहरू अधीन राज्यहरूलाई धनराशीहरू वितरणीय छ अथवा हुन सक्नेछ अथवा जुन संघको प्रयोजनको निम्ति कुनै यस्तो अधिभार अधिरोपित गर्दछ जो यस अध्यायको पूर्वगामी उपबन्धहरूमा वर्णित छ, संसद्को कुनै सदनमा राष्ट्रपतिको सिफारिशमाथि नै पुरस्थापित अथवा प्रस्तावित गरिनेछ, अन्यथा गरिंदैन।

(२) यस अनुच्छेदमा, "यस्तो कर अथवा शुल्क जसमा राज्य हितबद्ध छ" पदसँग यस्ता कुनै कर अथवा शुल्क अभिप्रेत हुन्छ -

(क) जसको शुद्ध आगम पूर्णतः अथवा आंशिक कुनै राज्यलाई सुम्पिदिने छ; अथवा

(ख) जसको शुद्ध आगमप्रति निर्देशद्वारा भारतको सञ्चित कोषमध्ये कुनै राज्यका रकमहरू तत्समय भुक्तान गर्नपर्नेछ।

२७५. केही राज्यहरूलाई संघबाट अनुदान - (१) यस्तो रकमहरू, जसको संसद् विधिद्वारा उपबन्ध गरियोस्, ती राज्यहरूको राजस्वहरूमा सहायता अनुदानको रूपमा प्रत्येक वर्ष भारतको सञ्चित कोषमाथि हुनेछ जुन राज्यहरूको विषयमा संसद् यो अवधारित गरोस् कि उनलाई सहायताको आवश्यक छ अनि भिन्न-भिन्न राज्यको निम्ति भिन्न-भिन्न रकमहरू निश्चित गरिन सक्नेछ :

यद्यपि, कुनै राज्यका राजस्वहरूमा सहायता अनुदानको रूपमा भारतको सञ्चित कोषबाट यस्तो पूँजी अनि आवर्ती रकमहरू भुक्तान गरिनेछ जुन त्यस राज्यलाई ती विकास योजनाहरूको खर्चहरूलाई पूरा गर्नमा सामर्थ्य बनाउनको निम्ति आवश्यक छ जसलाई त्यस राज्यमा अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको अभिवृद्धि गर्ने अथवा त्यस राज्यमा अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन स्तरलाई त्यस राज्यको शेष क्षेत्रहरूको प्रशासन स्तरसम्म उन्नत गर्ने प्रयोजनको निम्ति त्यस राज्यद्वारा भारत सरकारको अनुमोदनद्वारा हातमा लिइयोस् :

यद्यपि यो पनि आसम राज्यको राजस्वमा सहायता अनुदानको रूपमा भारतको सञ्चित कोषबाट यस्ता पूँजी अनि आवर्ती रकमहरू भुक्तान गरिनेछ -

(क) जुन छैटौँ अनुसूचीको परिच्छेद २० सँग संलग्न सारणीको ^१[भाग १] मा विनिर्दिष्ट जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासन सम्बन्धमा यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पूर्ववर्ती दुई वर्षको समय औसत राज्यबाट जति धेरै छ, त्यसको बराबर हुन्छ, अनि

(ख) जुन ती विकास योजनाहरूको खर्चहरूको बराबर छ जसलाई उक्त क्षेत्रहरूको प्रशासन स्तरलाई त्यस राज्यको शेष क्षेत्रहरूको प्रशासन स्तरसम्म उन्नत गर्ने प्रयोजनको निम्ति त्यस राज्यद्वारा भारत सरकारको अनुमोदनद्वारा हातमा लिइयोस्।

^२[(क) अनुच्छेद २४४ क अन्तर्गत स्वशासित राज्य बनाइएको तारीखलाई र त्यस दिनदेखि -

१. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "भाग क" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (बाइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६९ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित।

(i) खण्ड (१) को दोस्रो परन्तुकको खण्ड (क) अधीन भुक्तान गर्नुपर्ने कुनै रकमहरू स्वाशसित राज्यलाई त्यस स्थितिमा भुक्तान गरिनेछ, जब त्यसमा निर्दिष्ट सम्पूर्ण जनजाति क्षेत्र त्यस स्वाशसित राज्यमा समाविष्ट होस् अनि यदि स्वाशसित राज्यमा ती जनजाति क्षेत्रहरूबाट केवल केही मात्र समाविष्ट भएमा ती रकमहरू राज्य र स्वाशसित राज्यहरू माफमा यसरी प्रभाजित गरिनेछ जुन राष्ट्रपति आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गरून्;

(ii) स्वाशसित राज्यमा राजस्वहरूमा सहायता अनुदानको रूपमा भारतको संञ्चित कोषबाट यस्ता पूँजी र आवर्त्ती रकमहरू भुक्तान गरिनेछ, जुन ती विकास-योजनाहरूका खर्चहरूको बराबर छ, जसलाई स्वाशसित राज्यको प्रशासन स्तरलाई शेष असम राज्यको प्रशासन स्तरसम्म उन्नति प्रयोजनका निम्ति स्वाशसित राज्यद्वारा भारत सरकारको अनुमोदनद्वारा हातमा लिइयोस् ।]

(२) जबसम्म संसद् खण्ड (१) अन्तर्गत उपबन्ध गर्दै तबसम्म त्यस खण्ड अन्तर्गत संसदलाई प्रदत्त शक्तिहरू राष्ट्रपतिद्वारा, आदेशद्वारा, प्रयोक्तव्य हुनेछ अनि राष्ट्रपतिद्वारा यस खण्ड अन्तर्गत गरिएको कुनै आदेश संसद्द्वारा यस प्रकार गरिएको कुनै उपबन्ध अन्तर्गत रहँदै प्रभावी हुनेछ;

यद्यपि वित्त आयोगको गठन गरे पश्चात् राष्ट्रपतिद्वारा यस खण्ड अधीन कुनै आदेश वित्त आयोगको सिफारिशहरूमाथि विचार गरे पश्चात् नै गरिनेछ अन्यथा गरिनेछैन ।

२७६. वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनहरूमाथि कर - (१) अनुच्छेद २४६ कुनै विषय भए तापनि, कुनै राज्यको विधानमण्डलका यस्ता करहरूसँग सम्बन्धित कुनै विधि, जुन त्यस राज्यको अथवा त्यसमा कुनै नगरपालिका, जिल्ला परिषद्, स्थानीय परिषद् अथवा अन्य स्थानीय प्राधिकारीहरूका हितको निम्ति वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अथवा योजनाहरूका सम्बन्धमा छ, यस आधारमा अविधिमान्य हुने छैन किनभने त्यो आयमाथि करसँग सम्बन्धित छ ।

(२) राज्यलाई अथवा त्यस राज्यमा कुनै एउटा नगरपालिका, जिल्ला परिषद्, स्थानीय परिषद् अथवा अन्य स्थानीय प्राधिकारीलाई कुनै एक व्यक्तिको विषयमा वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनहरूमाथि करहरूको रूपमा भुक्तानको मोट रकम ^१[दुई हजार पाँच सय रूपियाँ] प्रति वर्षभन्दा अधिक हुनेछैन ।

२*

*

*

*

*

(३) वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनहरूमाथि करहरू सम्बन्धमा पूर्वोक्त रूपमा विधिहरू बनाउने राज्य विधान मण्डलको शक्तिको यो अर्थ लगाइने छैन कि ती वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनहरूबाट अथवा प्रोद्भूत अथवा उद्भूत आयमाथि करहरू सम्बन्धमा विधिहरू बनाउने संसद्को शक्तिलाई कुनै प्रकारले सीमित गर्दछ ।

२७७. व्यावृत्ति - यसले कर, शुल्क, उपकार अथवा खजना जो यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला कुनै राज्य सरकारद्वारा अथवा कुनै नगरपालिका अथवा अन्य स्थानीय प्राधिकारी अथवा निकायद्वारा त्यस राज्य, नगरपालिका, जिल्ला अथवा अन्य स्थानीय क्षेत्रको प्रयोजनको निम्ति विधिपूर्वक उद्ग्रहीत गरिरहेको थियो, यस विषय भएता पनि ती कर, शुल्क, उपकर अथवा खजानाहरू संघ सूचीमा वर्णित छ, तबसम्म उद्ग्रहीत गरिरहनेछ अनि तिनै प्रयोजनहरूको निम्ति उपयोजित गरिरहनेछ जबसम्म संसद् विधिद्वारा यसको प्रतिकूल उपबन्ध गर्दैन ।

२७८. [केही वित्तीय विषयहरू सम्बन्धमा पहिलो अनुसूचीको भाग ख राज्यहरूसँग सम्मौता ।] संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनिसूचीद्वारा निरसित ।

२७९. “शुद्ध आगम” आदिको गणना - (१) यस अध्यायको पूर्वगामी उपबन्धहरूमा “शुद्ध आगम” ले कुनै कर अथवा शुल्क सम्बन्धमा त्यसको त्यो आगम अभिप्रेत हुन्छ जुन त्यसको संग्रहणको खर्चलाई घटाएर आउँछ अनि ती उपबन्धहरूको प्रयोजनको निम्ति कुनै क्षेत्रमा अथवा त्यसबाट प्राप्त भएको त्यो आगम मानिन सक्ने कुनै कर अथवा शुल्कको अथवा कुनै कर अथवा शुल्कको कुनै भागको शुद्ध आगम भारतको नियन्त्रक-महालेखा परीक्षकद्वारा अभिनिश्चित अनि प्रमाणित गरिनेछ अनि त्यसको प्रमाणपत्र अन्तिम हुनेछ ।

(२) जस्तो माथि भनिएको छ त्यसको अनि यस अध्यायको कुनै अन्य अभिव्यक्त उपबन्ध अन्तर्गत रहेर, कुनै यस्तो अवस्थामा जसमा यस भागको अधीन कुनै शुल्क अथवा करको आगम कुनै राज्यलाई सुम्पिने छ अथवा सुम्पियोस, संसद्द्वारा बनाएको विधि अथवा राष्ट्रपतिको कुनै आदेश त्यस रीतिको, जसलाई आगमको गणना गर्न पर्नेछ, त्यस समयको, जसले अथवा जसमा अनि त्यस रीतिको जसबाट कुनै भुक्तान गरिनुपर्छ, प्रथम वित्तीय वर्ष अनि दोस्रो वित्तीय वर्षमा समायोजन गर्ने अनि अन्य आनुषांगिक अथवा सहायक विषयहरूको उपबन्ध गर्न सक्नेछ ।

२८०. वित्त आयोग - (१) राष्ट्रपति, यस संविधानको प्रारम्भदेखि दुई वर्षभित्र अनि त्यसपश्चात् प्रत्येक पाँचौँ वर्षको समाप्तिमा अथवा यस्तो पूर्वतर समयमा, जसलाई राष्ट्रपति आवश्यक सम्मन्छन्, आदेशद्वारा वित्त आयोगको गठन गर्नेछ जुन राष्ट्रपतिद्वारा नियुक्त गरिनुपर्ने एउटा अध्यक्ष अनि अन्य चारजना सदस्यहरूद्वारा मिलेर बनिनेछ ।

१. संविधान (साठीऔँ संशोधन) अधिनियम, १९८८ को धारा २ द्वारा “दुई सय पचास रूपियाँ” शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (साठीऔँ संशोधन) अधिनियम, १९८८ को धारा २ द्वारा परन्तुलाई लोप गरियो ।

(२) संसद् विधिद्वारा, ती योग्यताहरूको जुन आयोगको सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नको निम्ति अपेक्षित हुनेछ अनि त्यस नियम जसले उनको चयन गरिनेछ, अवधारण गर्न सक्नेछ।

(३) आयोगको यो कर्तव्य हुनेछ त्यसले; -

(क) संघ अनि राज्यमाफ करहरूको शुद्ध आगमहरूको जुन यस अध्याय अन्तर्गत विभाजित गरिनुछ अथवा गरिन्छ, वितरणका विषयमा अनि राज्यहरूमाफ यस्ता आगमहरूको त्यस सम्बन्धी हिस्साको आवटन विषयमा,

(ख) भारतको सञ्चित कोषबाट राज्यहरूको गजस्वमा सहायता अनुदानलाई शासित गर्ने सिद्धान्तहरूको विषयमा,

^१[(खख) राज्यका वित्त आयोगद्वारा गरिएका सिफारिशहरूको आधारमा राज्यका पंचायतहरूका मंगाधनहरूका अनुपूर्तिका लागि कुनै राज्यका संचित निधिका सम्बर्धनको लागि आवश्यक अध्युपायहरूका बागमा;]

^२[(ग) राज्यका वित्त आयोगद्वारा गरिएका सिफारिशहरूका आधारमा राज्यमा नगरपालिकाहरूका मंगाधनहरूका अनुपूर्तिका लागि कुनै राज्यका संचित निधिका संवर्धनका लागि आवश्यक अध्युपायहरूका बागमा;]

^३[(घ) सुदृढ वित्तको हितमा राष्ट्रपतिद्वारा आयोगलाई निर्दिष्ट गरिएको कुनै अन्य विषयका बागमा, राष्ट्रपतिलाई सिफारिश गरोस्।

(४) आयोगले आफ्नो प्रक्रिया अवधारित गर्नेछ अनि आफ्ना कर्तव्यहरूको पालनमा उमलाई यम्ना शक्तिहरू हुनेछन्, जुन संसद् विधिद्वारा उसलाई प्रदान गर्दछ।

२८१. वित्त आयोगका सिफारिशहरू - राष्ट्रपति यस संविधानका उपबन्धहरू अधीन वित्त आयोगद्वारा गरिएको प्रत्येक सिफारिशलाई, त्यसमाथि गरिएको कार्यवाईको स्पष्टीकारक ज्ञापनसहित, संसद्को प्रत्येक सदनको समक्ष गज्जलाउनेछ।

प्रकीर्ण वित्तीय उपबन्ध

२८२. संघ अथवा राज्यद्वारा आफ्नो राजस्वबाट गरिने व्यय - संघ अथवा राज्यको कुनै लोक प्रयोजनको निम्ति कुनै अनुदान यो विषय भएता पनि, दिन सक्नेछ कि त्यो प्रयोजन यस्तो छैन, जसको सम्बन्धमा, यथास्थिति, संसद् अथवा त्यस राज्यको विधानमण्डलले विधि बनाउन सक्दछ।

२८३. सञ्चित कोषहरू, आकस्मिकता कोषहरू अनि लोक लेखाहरूमा जम्मा धनराशीहरूको अभिरक्षा आदि -

(१) भारतको सञ्चित कोष अनि भारतको आकस्मिकता कोषको अभिरक्षा, यस्तो कोषहरूमा धनराशीहरूको भुक्तान, त्यसबाट धनराशीहरू फिक्नु, यस्तो कोषहरूमा जम्मा भएका धन राशीहरूभन्दा भिन्दै भारत सरकारद्वारा अथवा त्यसको तर्फबाट प्राप्त लोक धनराशीहरूको अभिरक्षा भारतको लोक लेखामा त्यसको भुक्तान अनि यस्तो लेखामा त्यसको भुक्तान अनि त्यसै लेखाबाट धनराशीहरू फिक्नुपर्ने तथा पूर्वोक्त विषयहरूसँग सम्बन्धित अथवा त्यसको अनुषांगिक अन्य सम्पूर्ण विषयहरूले निनियमन संसद्द्वारा बनाइएको विधिद्वारा गरिनेछ अनि जबसम्म यस निम्ति यस प्रकारले उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म राष्ट्रपति बनाइएका नियमहरूद्वारा गरिनेछ।

(२) राज्यको सञ्चित कोष अनि राज्यको आकस्मिकता कोषको अभिरक्षा, यस्तो कोषहरूमा धनराशीहरूको भुक्तानी, त्यसबाट धन राशीहरू फिक्नु, यस्ता कोषहरूमा जम्मा भएको धन राशीहरूभन्दा भिन्दै राज्यका सरकारद्वारा अथवा त्यसको तर्फबाट प्राप्त लोक धनराशीहरूको अभिरक्षा, राज्यका लोक लेखामा त्यसको भुक्तानी अनि यस्ता लेखाहरूबाट धनराशीहरू फिक्नु तथा पूर्वोक्त विषयहरूसँग सम्बन्धित तथा त्यसका आनुषांगिक अन्य सम्पूर्ण विषयहरूको विनियमन राज्यका विधानमण्डलद्वारा बनाइएका विधिद्वारा गरिनेछ अनि जबसम्म यस निम्ति यस प्रकारले उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म राज्यका राज्यपालद्वारा ^४★★★ बनाइएका नियमहरूद्वारा गरिनेछ।

२८४. लोक सेवकहरूका अनि न्यायालयहरूद्वारा प्राप्त वादकर्ताहरूका जम्मा गरिएका राशीहरू तथा अन्य धनराशीहरूको अभिरक्षा यस्ता सम्पूर्ण धनराशीहरू जुन -

(क) यथास्थिति, भारत सरकार अथवा राज्यको सरकारद्वारा जुटाइएको अथवा प्राप्त राजस्व अथवा लोक धनराशीहरूभन्दा भिन्दै हुन्छ, अनि संघ अथवा कुनै राज्यको कार्यकलाप सम्बन्धमा नियोजित कुनै अधिकारीलाई उसको त्यस हैसियतमा, अथवा

(ख) कुनै विवाद, विषय, लेखा अथवा व्यक्तिहरूको नाममा जम्मा भारतको राज्यक्षेत्र भित्र कुनै न्यायालयलाई, प्राप्त भएको वा त्यसभित्र जम्मा भएको छ, यथास्थिति, भारतको लोक लेखामा अथवा राज्यको लोक लेखामा जम्मा गरिनेछ।

२८५. संघको सम्पत्तिलाई राज्यको करहरूबाट छुट - (१) त्यहाँसम्म, जहाँसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गरियोस्, कुनै राज्यद्वारा अथवा राज्यभित्र कुनै प्राधिकारीद्वारा अधिरोपित सम्पूर्ण करहरूबाट संघको सम्पत्तिलाई छुट हुनेछ।

१. संविधान (तिरुत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा ३ द्वारा (२४.४.१९७३ देखि) अन्तःस्थापित।
२. संविधान (चौत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा ३ द्वारा (१.६.१९९३ देखि) अन्तःस्थापित।
३. संविधान (चौत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा ३ द्वारा (१.६.१९९३ देखि) उपखण्ड (ग) को उपखण्ड (घ) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।
४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

(२) जबसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गर्दैन तबसम्म खण्ड (१) को कुनै विषय कुनै राज्यभित्र कुनै प्राधिकारीलाई संघको कुनै सम्पत्तिमाथि कुनै यस्तो कर, जसको दायित्व यस सांविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला, यस्तो सम्पत्तिमाथि थियो अथवा मानिन्थ्यो, उद्ग्रहीत गर्नबाट तबसम्म रोक लगाइनेछैन जबसम्म त्यो कर त्यस राज्यमा उद्ग्रहीत भइरहन्छ।

२८६. समानको क्रय अथवा विक्रयमाथि करको अधिरोपणको विषयमा निर्बन्धन - (१) राज्यको कुनै विधि, समानको क्रय अथवा विक्रयमाथि जहाँ यस्तो क्रय अथवा विक्रय -

(क) राज्यदेखि बाहिर, अथवा

(ख) भारतको राज्यक्षेत्रमा सामानको निकासी अथवा यसको बाहिर पैठारीको समयमा, हुँदछ त्यहाँ कुनै कर अधिरोपित गरिनेछैन अथवा अधिरोपित गर्न प्राधिकृत गरिनेछैन।

* * * * *

२[(२) संसद् यो अवधारित गर्नको निम्ति सामानको क्रय अथवा विक्रय खण्ड (१) मा वर्णित रितिहरूमध्ये कुनै रितिद्वारा कहिले हुन्छ, विधिद्वारा सिद्धान्त बनाउन सक्नेछ

३[(३) जहाँसम्म कुनै राज्यको कुनै विधि -

(क) यस्ता सामानको, जो संसद्द्वारा विधिद्वारा अन्तराज्यिक व्यापार अथवा वाणिज्यमा विशेष महत्वको सामान घोषित गरिएको छ, क्रय अथवा विक्रयमाथि कुनै कर अधिरोपित गर्दछ अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गर्दछ, अथवा

(ख) सामानको क्रय अथवा विक्रयमाथि यस्तो कर अधिरोपित गर्दछ अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गर्दछ, जो अनुच्छेद ३६६ को खण्ड (२९ क) को उपखण्ड (ख), उपखण्ड (ग) अथवा उपखण्ड (घ) मा निर्दिष्ट प्रकृतिको कर हो,

त्यहाँसम्म त्यो विधि, त्यस करको उद्ग्रहणको पद्धति, दरहरू अनि अन्य प्रसंगतिहरू सम्बन्धमा यस्ता निर्बन्धहरू अनि शर्तहरू अधीन हुँदछ जो संसद् विधिद्वारा विनिर्दिष्ट गरेको छ।]

२८७. विद्युतमाथि करहरूबाट छुट - त्यहाँसम्म बाहेक, जहाँसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध गरे, कुनै राज्यको कुनै विधि (कुनै सरकारद्वारा अथवा अन्य व्यक्तिहरूद्वारा उत्पादित) विद्युतको उपभोग अथवा विक्रयमाथि जसको -

(क) भारत सरकारद्वारा उपयोग गरिन्छ अथवा भारत सरकारद्वारा उपभोग गर्नको निम्ति त्यस सरकारद्वारा विक्रय गरिनेछ, अथवा

(ख) कुनै रेलमार्गको निर्माण बनाइराख्न अथवा चलाउनमा भारत सरकार अथवा कुनै रेल कम्पनीद्वारा, जसले त्यस रेललाई चलाउँदछ, उपभोग गरिन्छ अथवा कुनै रेलको निर्माण, बनाइराख्न अथवा चलाउनमा उपभोगको निम्ति त्यस सरकार अथवा कुनै रेल कम्पनीलाई विक्रय गरिनेछ;

कुनै कर अधिरोपित गरिने छैन अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गरिने छैन अनि विद्युतको विक्रयमाथि कुनै कर अधिरोपित गर्ने अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गरिने कुनै यस्तो विधिले यो सुनिश्चित गर्नेछ कि भारत सरकारद्वारा उपभोग गर्नको निम्ति त्यस सरकारलाई, अथवा कुनै रेलको निर्माण, बनाइराख्न अथवा चलाउनमा उपभोगको निम्ति यथापर्वोक्त कुनै रेल कम्पनीलाई विक्रय गरिएको विद्युतको मूल्य त्यस मूल्यबाट जुन विद्युतको पर्याप्त मात्रामा उपभोग गर्ने अन्य उपभोगहरूबाट लिइने छ, जति करको रकम छ त्यति नै कम्ती हुनेछ।

२८८. जल अथवा विद्युत सम्बन्धमा राज्यहरूद्वारा कराधनबाट कतिपय स्थितिहरूमा छुट - (१) त्यहाँसम्म बाहेक जहाँसम्म राष्ट्रपति आदेशद्वारा अन्यथा उपबन्ध गरेको छ, यस संविधानको प्रारम्भदेखि ठीक पहिला कुनै राज्यको कुनै प्रवृत्त विधि कुनै जल अथवा विद्युत सम्बन्धमा, जो कुनै अन्तराज्यिक नदी अथवा नदी दूनको विनियमन अथवा विकासको निम्ति कुनै विद्यमान विधिद्वारा स्थापित कुनै प्राधिकारीद्वारा सञ्चित, उत्पादित, उपयुक्त, वितरित अथवा विक्रीत गरिन्छ, कुनै कर अधिरोपित गरिने छैन अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गरिनेछैन।

स्पष्टीकरण - यस खण्डमा "कुनै राज्यको कुनै प्रवृत्त विधि" पद अन्तर्गत कुनै राज्यको यस्तो विधि हुनेछ जो यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिला पारित अथवा बनाइएका छ अनि जो पहिलानै निरसित गरिएको छैन, चाहे त्यो अथवा त्यसको कुनै भाग त्यस समय पूर्ण अथवा विशिष्ट क्षेत्रहरूमा प्रवर्तनमा नहोस्।

१. संविधान (छैटौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ४ द्वारा खण्ड (१) को स्पष्टीकरण लोप गरियो।

२. संविधान (छैटौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ४ द्वारा खण्ड (२) अनि खण्ड (३) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (छियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९८२ को धारा ३ द्वारा खण्ड (३) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(२) कुनै राज्यको विधान-मण्डल, विधिद्वारा, खण्ड (१) मा वर्णित कुनै कर अधिरोपित गर्नसक्नेछ अथवा यस्तो करको अधिरोपण प्राधिकृत गर्न सक्नेछ, तर यस्तो कुनै विधिको तबसम्म कुनै प्रभाव हुनेछैन जबसम्म उसलाई राष्ट्रपतिको विचारको निम्ति आरक्षित राखे पश्चात् उसको अनुमति प्राप्त भएको छैन अनि यदि यस्तो कुनै विधि यस्तो करहरूको दरहरू अनि अन्य प्रागतिहरूलाई कुनै प्राधिकारीद्वारा, त्यस विधिको अधीन बनाइने नियमहरू अथवा आदेशहरूद्वारा, नियत गरिनलाई उपबन्ध गर्दछ भने आदेश बनाउनको निम्ति राष्ट्रपतिको पूर्व सहमति अभिप्राप्त गर्न उपबन्ध गर्दछ।

२८९. राज्यहरूको सम्पत्ति अनि आयलाई संघको कराधानबाट छुट - (१) कुनै राज्यको सम्पत्ति अनि आयलाई संघका करहरूबाट छुट हुनेछ।

(२) खण्ड (१) को कुनै विषय संघलाई कुनै राज्यका सरकारद्वारा अथवा उसको तरफबाट गरिने कुनै प्रकारको व्यापार अथवा कारबार सम्बन्धमा अथवा त्यस सम्बन्धित कुनै क्रियाहरू सम्बन्धमा अथवा यस्तो व्यापार अथवा कारबारका प्रयोजनको निम्ति प्रयुक्त अथवा अधियुक्त कुनै सम्पत्ति सम्बन्धमा अथवा त्यस सम्बन्धमा प्रोद्भूत अथवा उद्भूत कुनै आयको विषयमा, कुनै करलाई यस्तो मात्रासम्म, यदि कुनै भए, जसको संसद् विधिद्वारा उपबन्ध गरोस्, अधिरोपित गर्ने अथवा करको अधिरोपण प्राधिकृत गर्नेदेखि रोक्नेछैन।

(३) खण्ड (२) मा कुनै विषय कुनै यस्तो व्यापार अथवा कारबार अथवा व्यापार अथवा कारबारको कुनै यस्तो वर्गलाई लागू हुने छैन जसको विषयमा संसद् विधिद्वारा त्यो सरकारका साधारण कर्तव्यहरूको आनुषांशिक छ भनेर घोषणा गरोस्।

२९०. कतिपय व्ययहरू अनि पेन्शनहरू सम्बन्धमा समायोजन - जहाँ यो संविधानको उपबन्ध अधीन कुनै न्यायालय अथवा आयोगको व्यय अथवा कुनै व्यक्तिलाई अथवा त्यस सम्बन्धमा, जसले यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिला भारतमा क्राउनको अधीन अथवा यस्तो प्रारम्भ पश्चात् संघ अथवा कुनै राज्यको कार्यकलाप सम्बन्धमा सेवा गरेको छ, भुक्तान गर्नपर्ने पेन्शन भारतको सञ्चित कोष अथवा कुनै राज्यको सञ्चित कोषमाथि छ त्यहाँ यदि -

(क) भारतको सञ्चित कोषमाथि भारित हुने अवस्थामा, त्यो न्यायालय अथवा आयोग कुनै राज्य पृथक् आवश्यकताहरूबाट कुनैको पूर्ति गर्दछ अथवा त्यस व्यक्तिले कुनै राज्यको कार्यकलापका सम्बन्धमा पूर्णतः अथवा भागतः सेवा गरेको छ; अथवा

(ख) कुनै राज्यको संचित निधिमाथि भारित हुनेद स्थितिमा, त्यो न्यायालय वा आयोग संघको वा अन्य राज्यमा पृथक् आवश्यकताहरूबाट कुनैको पूर्ति गर्दछ वा त्यस व्यक्तिले संघ वा अन्य राज्यको कार्यकलापका सम्बन्धमा पूर्णतः वा भागतः सेवा गरेको छ,

तब, यथास्थिति, त्यस राज्यको संचित निधिमाथि अथवा, भारतको संचित निधि अथवा अन्य राज्यको संचित निधिमाथि व्यय वा पेन्सनको सम्बन्धमा त्यति नै अंशदान, जति करारद्वारा पाइन्छ करार नभएमा, जति भारतका मुख्य न्यायमूर्तिद्वारा नियुक्त मध्यस्थले अवधारित गरोस् भारित गरिने छ अनि त्यसको त्यस कोषबाट भुक्तान गरिने छ।

१[२९०क. केही देवस्वम् निधिहरूका वार्षिक भुक्तान - प्रत्येक वर्ष छयालीस लाख पचास हजार रूपियाँको राशी केरल राज्यको संचित निधिमाथि भारित गरिने छ अनि त्यस निधिबाट तिरुवांकुर देवस्वम् निधिको भुक्तान गरिने छ र प्रत्येक वर्ष तेह्र लाख पचास हजार रूपियाँको राशी २[तामिलनाडु] राज्यको संचित निधिमाथि भारित गरिने छ र त्यस राज्यको तिरुवांकुर-कोचिन राज्यसित अन्तरित राज्यक्षेत्रहरूका हिन्दु मन्दिरहरू र पवित्र स्थानहरूको अनुरक्षणकालागि त्यस राज्यमा स्थापित देवस्वम् कोषलाई संदत्त गरिनेछ।

२९१. [शासकहरूका निजी धैलीको राशी।] संविधान [छब्बीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७१ को धारा २ द्वारा निरसित।

अध्याय २ - सापटी

२९२. भारत सरकारद्वारा सापटी लिनु - संघको कार्यपालिका क्षमताको विस्तार, भारतको संचित निधिको प्रतिभूतिमाथि यस्तो परिधिभित्र, यदि कुनै भएमा, जसलाई संसद्को समय-समयमा विधिद्वारा नियत गरोस्, सापटी लिइज्जेलसम्म र यस्ता परिधिहरूभित्र, यदि कुनै भएमा, जसलाई यस प्रकार नियत गरियोस् प्रत्याभूति दिइज्जेलसम्म रहनेछ।

२९३. राज्यहरूद्वारा सापटी लिनु - (१) यस अनुच्छेदका उपबन्धहरूको अधीनमा भए तापनि, राज्यका कार्यपालिका क्षमताको विस्तार, त्यस राज्यका संचित निधिको प्रतिभूतिमाथि निर्धारित परिधिहरूभित्र, यदि कुनै छ भने जसलाई यस्ता राज्यको विधान मण्डलले समय-समयमा विधिद्वारा निर्धारित गरोस्, भारतको राज्यक्षेत्रभित्र सापटी लिइज्जेलसम्म अनि यस्ता परिधिहरूभित्र, यदि कुनै भएमा जसलाई निर्धारित गरियोस्, प्रत्याभूति दिइज्जेलसम्म रहने छ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा १९ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. मद्रास राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ५३) को धारा ४ द्वारा [१४-१-१९६९ देखि] "मद्रास" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(२) भारत सरकार, यस्ता शर्तहरूको अधीनमा भए तापनि, जसलाई संसद्द्वारा बनाइएको कुनै विधिद्वारा वा त्यस अधीन अधिकृत गरियोस्, कुनै राज्यलाई उधारो दिन सक्ने वा जहाँसम्म अनुच्छेद २९२ अधीनद्वारा नियत कुनै सीमाहरूको उल्लंघन हुने छैन त्यहाँसम्म कुनै यस्ता राज्यद्वारा लिइएको उधारोका सम्बन्धमा प्रत्याभूति दिन सक्ने छ अनि यस्ता उधारो दिने प्रयोजनहरूकालागि अपेक्षित राशीहरू भारतको संचित निधिमाथि भारित गरिने छ।

(३) यदि कुनै यस्तो उधारोका, जुन भारत सरकारले वा त्यसका पूर्ववर्ती सरकारले त्यस राज्यलाई दिइएको थियो अथवा जसको सम्बन्धमा भारत सरकारले वा त्यसको पूर्ववर्ती सरकारले प्रत्याभूति दिइएको थियो, कुनै भाग अहिले पनि बकाया रहेमा उक्त राज्यले, भारत सरकारका सहमतिबिना कुनै उधारो लिन सक्ने छैन।

(४) खण्ड (३) - को अधीन सहमति भएका ती शर्तहरू अधीन, यदि कुनै भएमा, दिन सक्ने छ, जसलाई भारत सरकारले अधिरोपित गर्न उचित सम्भोस्।

अध्याय ३ - सम्पत्ति, संविदाहरू, अधिकार, दायित्व, वाध्यताहरू अनि वाद

२९४. कुनै स्थितिहरूमा सम्पत्ति, आस्तिहरू, अधिकारहरू, दायित्वहरू अनि वाध्यताहरूका उत्तराधिकार - यस संविधानको प्रारम्भदेखि नै -

(क) जुन सम्पत्ति अनि आस्तिहरू यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला भारत डोमिनियन सरकारका प्रयोजनहरूकालागि मौसुफ सरकारमा निहित थियो, र जुन सम्पत्ति अनि आस्तिहरू यस्तो प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला प्रत्येक राज्यपाल भएका प्रान्तहरूका सरकारका प्रयोजनहरूकालागि मौसुफ सरकारमा निहित थियो, ती सम्पूर्ण यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिला पाकिस्तान डोमिनियनको वा पश्चिम बंगाल, पूर्वी बंगाल, पश्चिम पंजाब वा पूर्वी पंजाब प्रान्तहरूका सृजनाको कारणले गरिएको थियो वा गरिने कुनै समायोजनको अधीनमा भए तापनि क्रमशः संघ अनि तत्स्थानी राज्यमा निहित हुनेछ; अनि

(ख) जुन अधिकार, दायित्व र वाध्यताहरू भारत डोमिनियनको सरकारको र प्रत्येक राज्यपाल भएको प्रान्तको सरकारको थियो, चाहे त्यो कुनै संविदाबाट वा अन्यथा उद्भूत भएको होस्, ती सम्पूर्ण यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा पहिला पाकिस्तान डोमिनियनको वा पश्चिम बंगाल, पूर्वी बंगाल, पश्चिम पंजाब अनि पूर्वी पंजाब प्रान्तहरूका सृजनाको कारण गरिएको थियो वा गरिने कुनै समायोजनको अधीनमा भए तापनि क्रमशः भारत सरकार औ प्रत्येक तत्स्थानी राज्यको सरकारको अधिकार, दायित्व वा वाध्यताहरू हुने छ।

२९५. अन्य स्थितिमा सम्पत्ति, आस्तिहरू, अधिकारहरू, दायित्वहरू र वाध्यताहरूको उत्तराधिकार - (१) यस संविधानको प्रारम्भदेखि नै -

(क) जुन सम्पत्ति र आस्तिहरू यस्ता प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला पहिलो अनुसूचीको भाग ख -मा विनिर्दिष्ट राज्यको तत्स्थानी कुनै देशी राज्यमा निहित थियो, ती सम्पूर्ण यस्ता करारको अधीनमा भए तापनि, जसलाई भारत सरकार यस निमित्त त्यस राज्यको सरकारद्वारा गरोस्, संघमा निहित हुनेछ, यदि त्यो प्रयोजन जसकालागि यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस्तो सम्पत्ति र आस्तिहरू धारित थियो, तत्पश्चात् संघ सूचीमा प्रगणित कुनै विषयसित सम्बन्धित संघको प्रयोजनमा रहोस्, अनि

(ख) जुन अधिकार, दायित्व र वाध्यताहरू पहिलो अनुसूचीको भाग (ख)-मा विनिर्दिष्ट राज्यको तत्स्थानी कुनै देशी राज्यको सरकारको थियो, चाहे त्यो कुनै संविदाबाट वा अन्यथा उद्भूत भएको होस्, ती सम्पूर्ण यस्ता करारको अधीनमा भए तापनि, जुन भारत सरकार यस निमित्त त्यस राज्यका सरकारद्वारा गरोस्, भारत सरकारको अधिकार, दायित्व र वाध्यताहरू हुनेछ यदि त्यो प्रयोजन, जसकालागि यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस्ता अधिकार अर्जित गरिएको थियो अथवा यस्ता दायित्व वा वाध्यताहरू उपगत गरिएको थियो, तत्पश्चात् संघ सूचीमा प्रगणित कुनै विषयसित सम्बन्धित भारत सरकारको प्रयोजनका निम्ति होस्।

(२) जस्तो माथि जनाइएको छ, त्यसको अधीनमा भए तापनि, प्रथम अनुसूचीको भाग (ख)-मा विनिर्दिष्ट प्रत्येक राज्यको सरकार, ती सम्पूर्ण सम्पत्ति र आस्तिहरू तथा ती सम्पूर्ण अधिकारहरू, दायित्वहरू र वाध्यताहरूका सम्बन्धमा, चाहे त्यो कुनै संविदाबाट वा अन्यथा उद्भूत भएको होस्, जो खण्ड (१) मा निर्दिष्ट भन्दा बेग्लै छ, यस संविधानको प्रारम्भदेखि नै तत्स्थानी देशी राज्यका सरकारको उत्तराधिकारी हुनेछ।

२९६. राज्यगामी वा व्यपगत वा स्वामीविहीन हुँदा प्रोद्भूत सम्पत्ति - यसमा यसको पश्चात् यथा उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै सम्पत्ति जुन यदि यो संविधान प्रवर्तनमा आएको छैन भने राजगामी वा व्यपगत हुनबाट वा अधिकार भएका स्वामीको अभावमा स्वामीविहीन हुनबाट, यथास्थिति, मौसुफ सरकारलाई वा कुनै देशी राज्यका शासकलाई प्रोद्भूत भएमा, यदि त्यो सम्पत्ति कुनै राज्यमा स्थित छ भने यस्तो राज्यमा र कुनै अन्य स्थितिमा संघमा निहित हुनेछ :

परन्तु कुनै सम्पत्ति, जुन त्यो तारीखमा जब यस प्रकारले मौसुफ सरकारलाई वा देशी राज्यका शासकलाई प्रोद्भूत भएको छ भने, भारत सरकारको वा कुनै राज्यका सरकारको कब्जा वा नियन्त्रणमा थियो तब, यदि त्यो प्रयोजन, जसकालागि त्यस समय प्रयुक्त वा धारित थियो, संघको थियो भने त्यो संघमा वा कुनै राज्यको थियो भने त्यो त्यस राज्यमा निहित हुनेछ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा “शासक” र “देशी राज्य” पदहरूको त्यही अर्थ लाग्छ जुन अनुच्छेद ३६३ मा छ।

^१[२९७. राज्यक्षेत्रीय, सागर खण्ड वा महाद्वीपीय मग्नतट भूमिमा स्थित बहुमूल्य चीजहरू अनि अनन्य आर्थिक क्षेत्रका सम्पत्ति स्रोतहरू संघमा निहित हुनु - (१) भारतको राज्यक्षेत्रीय सागर खण्ड वा महाद्वीपीय मग्नतट भूमि वा अनन्य आर्थिक क्षेत्रमा समुद्रको तहभित्रका सबै भूमि, खनिज र अरु बहुमूल्य चीजहरू संघमा निहित हुनेछ अनि संघका प्रयोजनहरूका लागि धारण गरिने छ।

(२) भारतको अनन्य आर्थिक क्षेत्रका अन्य सबै सम्पत्ति स्रोत पनि संघमा निहित हुनेछ अनि संघको प्रयोजनका लागि धारण गरिनेछ।

(३) भारतको राज्यक्षेत्र सागर खण्ड महाद्वीपीय मग्नतट भूमि, अनन्य आर्थिक क्षेत्र अनि अन्य सामुद्रिक क्षेत्रहरूको सिमाना त्यो हुनेछ जुन संसद्द्वारा बनाइएको विधिद्वारा वा त्यस अधीन समय समयमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ।]

^२[२९८. व्यापार गर्ने क्षमता आदि - संघको अनि प्रत्येक राज्यको कार्यपालिका क्षमताको विस्तार व्यापार वा कारोबार गर्न कुनै प्रयोजनका लागि सम्पत्तिको आर्जन, धारण र व्ययन तथा ठेक्का गर्दा पनि हुनेछ :

परन्तु -

(क) जहाँसम्म यस्ता व्यापार वा कारोबार वा, यस्तो प्रयोजन छैन जसका सम्बन्धमा संसद् विधि बनाउन सक्छ त्यहाँसम्म संघको उक्त कार्यपालिका क्षमता प्रत्येक राज्यमा त्यस राज्यको विधानको अधीन हुनेछ; अनि

(ख) जहाँसम्म यस्ता व्यापार वा कारोबार वा यस्तो प्रयोजन छैन जसको सम्बन्धमा राज्यको विधान मण्डल विधि बनाउन सक्दछ त्यहाँसम्म प्रत्येक राज्यको उक्त कार्यपालिका क्षमता संसद्को विधान अधीन हुनेछ।]

२९९. संविदाहरू - (१) संघको वा राज्यको कार्यपालिका क्षमताको प्रयोग गर्दै, गरिएका सम्पूर्ण संविदाहरू, यथास्थिति, राष्ट्रपतिद्वारा वा त्यस राज्यको राज्यपाल ^३*** द्वारा गरिएको भनिनेछ अनि ती सबै संविदाहरू र सम्पत्ति सम्बन्धी हस्तान्तरण पत्र, जुन त्यो क्षमताको प्रयोग गर्दै गरिन्छ, राष्ट्रपति वा राज्यपाल ^३*** को तर्फबाट यस्ता व्यक्तिहरूद्वारा र रीतिले निष्पादित गरिनेछ जसलाई तिनीद्वारा निर्दिष्ट वा प्राधिकृत गरियोस्।

(२) राष्ट्रपति वा कुनै राज्यका राज्यपाल ^३*** यस संविधानका प्रयोजनहरूका लागि वा भारत सरकारका सम्बन्धमा यसभन्दा पहिला प्रवृत्त कुनै अधिनियमितिका प्रयोजनहरूका लागि गरिएको वा निष्पादित गरिएको कुनै संविदा वा हस्तान्तरण पत्रका सम्बन्धमा वैयक्तिक रूपले उत्तरदायी हुने छैन वा तिनीहरू मध्ये कसैका तर्फबाट यस्तो संविदा वा हस्तान्तरण पत्र जारी गर्ने वा निष्पादित गर्ने कुनै व्यक्ति पनि त्यस सम्बन्धमा वैयक्तिक रूपले उत्तरदायी हुने छैनन्।

३००. वाद एवं कार्यवाहीहरू - (१) भारत सरकार भारत संघको नामद्वारा वाद लगाउन सक्नेछ वा त्यसमाथि वाद लगाउन सकिनेछ, अनि कुनै राज्यको सरकार त्यस राज्यको नामले वाद लगाउन सक्नेछ, वा त्यसमाथि वाद लगाउन सकिने र यस्तै उपबन्धहरूका अधीनमा रहँदै, जुन यस संविधानद्वारा प्रदत्त क्षमताहरूको आधारमाथि अधिनियमित संसद्को वा यस्तै राज्यका विधान मण्डलको अधिनियमद्वारा गरिन्छ, ती आफ्ना कार्यकलापका सम्बन्धमा त्यही प्रकारले वाद लगाउन सक्ने छन् वा त्यसमाथि त्यही प्रकारले वाद लगाउन सकिन्छ, जुन प्रकारले, यदि त्यो संविधान अधिनियमित गरिएको छैन भने, भारत डोमिनियन र तत्स्थानी प्रान्त वा तत्स्थानी देशी राज्यले वाद लगाउन वा त्यसलाई वाद लगाउन सक्दथ्यो।

(२) यदि यो संविधान शुरू हुँदा -

(क) कुनै यस्ता विधिक कार्यवाहीहरू थाँतीमा छन् जसमा भारत डोमिनियन एउटा पक्षकार छ भने ती कार्यवाहीहरूमा त्यो डोमिनियनको ठाउँमा भारत संघ प्रतिस्थापित गरिएको मानिलिइने छ; अनि

(ख) कुनै यस्ता विधिक कार्यवाहीहरू थाँतीमा छन् जसमा कुनै प्रान्त वा कुनै देशी राज्य एउटा पक्षकार छ भने ती कार्यवाहीहरूमा त्यो प्रान्त वा देशी राज्यको स्थानमा तत्स्थानी राज्य प्रतिस्थापित गरिएको मानिलिइने छ।

^४[अध्याय ४ - सम्पत्तिको अधिकार

३००. क. विधिको प्राधिकार बिना व्यक्तिहरूलाई सम्पत्तिबाट वंचित नगरिनु - कुनै व्यक्तिलाई निजको सम्पत्तिबाट विधिको प्राधिकारद्वारा मात्र वंचित गरिने छ, अन्यथा गरिदैन।]

१. संविधान (चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २ द्वारा (२७.५.१९७६ देखि) अनुच्छेद २९७ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २० द्वारा अनुच्छेद २९८ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ र अनुसूचीद्वारा “या राजप्रमुख” शब्दलाई लोप गरियो।

४. संविधान (चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३४ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित।

भारतको राज्यक्षेत्रभित्र व्यापार, वाणिज्य अनि समागम

३०१. व्यापार, वाणिज्य अनि समागमको स्वतन्त्रता - यस भागको अन्य उपबन्धहरूका अन्तर्गत रहदै, भारतको राज्यक्षेत्रमा सर्वत्र व्यापार, वाणिज्य अनि समागम स्वतन्त्रतारहने छ ।

३०२. व्यापार, वाणिज्य अनि समागममाथि निर्बन्धन अधिरोपित गर्नलाई संसद्को शक्ति - संसद् विधिद्वारा एउटा राज्य अनि दोस्रो राज्यको माझमा अथवा भारतको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको भित्र व्यापार, वाणिज्य अथवा समागमको स्वतन्त्रतामाथि यस्तो निर्बन्धन अधिरोपित गर्न सक्ने छ जुन लोक हितको अपेक्षित हुनेछ ।

३०३. व्यापार अनि वाणिज्यको सम्बन्धमा संघ अनि राज्यहरूको विधायी शक्तिहरूमाथि निर्बन्धन - (१) अनुच्छेद ३०२ मा कुनै विषय भए पनि, सातौं अनुसूचीको सूचीहरूमध्ये कुनैमा व्यापार, वाणिज्य सम्बन्धी कुनै प्रविष्टको आधारमा, संसदलाई अथवा राज्यको विधान- मण्डललाई, कुनै यस्तो विधि बनाउने शक्ति हुने छैन जुन एक राज्यलाई दोस्रो राज्यमाथि अधिमान दिदछ अथवा दिनलाई प्राधिकृत गर्दछ अथवा एउटा राज्य र अर्को राज्यका माझमा कुनै भेदभाव गर्दछ अथवा गर्नलाई प्राधिकृत गर्दछ ।

(२) खण्ड (१) मा कुनै विषय संसदलाई कुनै यस्तो विधि बनाउनदेखि रोक्न सक्नेछैन जसले कुनै यस्तो अधिमान दिदछ अथवा दिनलाई प्राधिकृत गर्दछ अथवा कुनै यस्ता विभेद गर्दछ वा गर्नलाई प्राधिकृत गर्दछ, यदि यस्ता विधिद्वारा यो घोषित गरिन्छ भारतको राज्यक्षेत्रका कुनै भागमा माल - समानको कमीबाट उत्पन्न कुनै स्थितिलाई व्यापार गर्ने प्रयोजनको निम्ति यस्तो गर्न सुझाउन आवश्यक छ ।

३०४. राज्यमाझ व्यापार, वाणिज्य अनि समागममाथि निर्बन्धन - धारा ३०१ अथवा धारा ३०३ मा कुनै विषय भए पनि, कुनै राज्यको विधान-मण्डल विधिद्वारा, -

(क) अन्य राज्यहरू ^१[अथवा राज्यक्षेत्रहरू] बाट आयात गरिएका सामानहरूमाथि कुनै यस्तो कर अधिरोपित गर्नसक्नेछ जुन त्यस राज्यमा विनिर्मित अथवा उत्पादित त्यस्तै मालमाथि लाग्नेछ, तर यस प्रकारले त्यसमा यस प्रकार आयात गरिएको माल अनि यस्तो विनिर्मित अथवा उत्पादित मालको माझ कुनै विभेद नहोस्, अनि

(ख) त्यस राज्य सँग अथवा त्यसभित्र व्यापार, वाणिज्य र समागमको स्वतन्त्रतामाथि यस्ता युक्तियुक्त निर्बन्धन अधिरोपित गर्नसक्नेछ जुन लोक हितमा अपेक्षित होस्:

परन्तु खण्ड (ख) का प्रयोजनहरूका लागि कतिपय विधेयक या संशोधन राष्ट्रपतिको पूर्व मञ्जुरी बिना कुनै राज्यको विधान मण्डलम पुरःस्थापित या प्रस्तावित गरिने छैन ।

^२[३०५. विद्यमान विधिहरू अनि राज्यका एकाधिकारका उपबन्ध गर्ने विधिहरूको व्यावृत्ति - जतिसक्दो अनि जहाँसम्म हुन्छ राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा अन्यथा निर्देश दिए अनुच्छेद ३०१ अनि अनुच्छेद ३०३ का कति कुरा विद्यमान विधिको उपबन्धमाथि कुनै प्रभाव पार्ने छैन अनि अनुच्छेद ३०१ का कतिकुरा संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९५५ का प्रारम्भदेख पहिला बनाइएका कुनै विधिको प्रवर्तन माथि त्यहाँसम्म प्रभाव पार्ने छैन जहाँसम्म त्यो विधि कुनै यस्तो विषयसित सम्बन्धित भए, जुन निर्दिष्ट छ, अथवा त्यो विधि यस्तो कुनै विषयको सम्बन्धमा, जुन अनुच्छेद १९ को खण्ड (६)-को उपखण्ड (ii) मा निर्दिष्ट भए, विधि बनाउनुबाट संसद् अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डललाई रोक्ने छैन ।]

३०६. [पहिलो अनुसूचीको भाग ख का कतिपय राज्यहरूका व्यापार तथा वाणिज्यमाथि निर्बन्धनहरू अधिरोपित गर्ने शक्ति] संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा निरसित ।

३०७. अनुच्छेद ३०१ देखि अनुच्छेद ३०४ का प्रयोजनहरूलाई कार्यान्वित गर्नको निम्ति प्राधिकारीको नियुक्ति - संसद् विधिद्वारा, यस्तो प्राधिकारीको नियुक्ति गर्नसक्नेछ जुन त्यो अनुच्छेद ३०१, अनुच्छेद ३०२, अनुच्छेद ३०३ अनि अनुच्छेद ३०४ का प्रयोजनहरूलाई कार्यान्वित गर्नको निम्ति समुचित सम्झौतोस् अनि यस प्रकार नियुक्त प्राधिकारीलाई यस्तो शक्ति प्रदान गर्नसक्नेछ अनि यस्तो कर्तव्य सुम्पिने छ जुन उसले आवश्यक सम्झिन्छ ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा अन्तःस्थापित ।

२. संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९५५ को धारा ४ द्वारा अनुच्छेद ३०५ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

संघ अनि राज्यहरूका अधीन सेवाहरू

अध्याय १ - सेवाहरू

३०८. निर्वचन - यसभागमा, जबसम्म सन्दर्भसँग अन्यथा अपेक्षित नहोस् “राज्य”^१ [अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्य पर्दैन।

३०९. संघ अथवा राज्यको सेवा गर्ने व्यक्तिहरूको भर्ती अनि सेवाका शर्तहरू - यस संविधानका उपबन्धहरू अन्तर्गत अधीन रहेर, समुचित विधान मण्डलको अधिनियम संघ अथवा कुनै राज्यको कार्यकलापसँग सम्बन्धित लोक सेवाहरू अनि पदहरूको निम्ति भर्ती अनि नियुक्त व्यक्तिहरूको सेवाको शर्तहरूको विनियमन गर्न सक्नेछ :

यद्यपि जबसम्म यो अनुच्छेद अन्तर्गत समुचित विधान मण्डलको अधिनियम द्वारा अथवा त्यस अन्तर्गत यस निम्ति उपबन्ध तबसम्म गरिंदैन, यथास्थिति संघको कार्यकलापसँग सम्बन्धित सेवाहरू र पदहरूको अवस्थामा राष्ट्रपति अथवा यस्ता व्यक्ति जसलाई उसले निर्दिष्ट गर्छ अनि राज्यका कार्यकलापसँग सम्बन्धित सेवाहरू र पदहरूको अवस्थामा राज्यका राज्यपाल^२***अथवा यस्ता व्यक्ति जसलाई उसले निर्दिष्ट गर्छ यस्ता सेवाहरू र पदहरूका निम्ति भर्तीको अनि नियुक्त व्यक्तिहरूको सेवाका शर्तहरूका विनियमन गर्ने नियम बनाउनको निम्ति सक्षम हुनेछ अनि यस प्रकार बनाएको नियम कुनै यस्तो अधिनियमका उपबन्धहरू अन्तर्गत रहेर पनि प्रभावित हुनेछ।

३१०. संघ अथवा राज्यको सेवा गर्ने व्यक्तिहरूको पदावधि - (१) यस संविधानद्वारा अभिव्यक्त रूपले तथा उपबन्धितको बाहेक, प्रत्येक व्यक्ति जो रक्षा सेवाको अथवा संघको नागरिक सेवाको अथवा अखिल भारतीय सेवाको सदस्य छ अथवा रक्षासँग सम्बन्धित कुनै पद अथवा संघको अधीन कुनै नागरिक पद धारण गर्दछ, राष्ट्रपतिको प्रसाद पर्यन्त पद धारण गर्नेछ अनि प्रत्येक व्यक्ति जुन कुनै राज्यको नागरिक सेवाको सदस्य छ अथवा राज्यको अधीन कुनै नागरिक पद धारण गर्दछ, त्यस राज्यको राज्यपाल^३को प्रसाद पर्यन्त पद धारण गर्दछ।

(२) यी विषयहरू हुँदाहुँदै पनि संघ अथवा कुनै राज्य अधीन नागरिक पद धारण गर्ने व्यक्ति, यथास्थिति, राष्ट्रपति अथवा राज्यको राज्यपाल^२*** को प्रसाद पर्यन्त पद धारण गर्नेछ कुनै संविदा जस अधीन कुनै व्यक्ति जो रक्षा सेवाको अथवा अखिल भारतीय सेवाको अथवा संघ अथवा राज्यको नागरिक सेवाको सदस्य होइन यस्तो कुनै पदको धारण गर्नको निम्ति यो संविधान अधीन नियुक्त गरिनेछ, त्यस अवस्थामा, जहाँ यथास्थिति, राष्ट्रपति अथवा राज्यपाल^२***विशेष योग्यताहरू भएका कुनै व्यक्तिको सेवा प्राप्त गर्नको निम्ति आवश्यक सम्झेमा यो उपबन्ध गर्न सक्नेछ यदि करार गरिएको अवधि समाप्त हुनुभन्दा अघि त्यो पदलाई समाप्त गरिदिनेछ अथवा यस्ता कारणहरू जसको दूराचारसँग सम्बन्धित छैन उनीबाट उक्त पद रिक्त गर्ने अपेक्षा गरिन्छ, भने तिनलाई क्षतिपूर्ति दिइनेछ।

३११. संघ अथवा राज्य अधीन नागरिक रूपमा नियोजित व्यक्तिहरूको पदच्युत गरिनु, पदबाट हटाउनु अथवा पंक्तिमा खारेज गरिनु - (१) कुनै व्यक्तिलाई जो संघको नागरिक सेवाको अथवा अखिल भारतीय सेवाको अथवा राज्यको नागरिक सेवाको सदस्य छ अथवा संघ अथवा राज्य अधीन कुनै नागरिक पद धारण गर्दछ उसलाई नियुक्ति गर्ने प्राधिकारी अधिनस्थ कुनै प्राधिकारीद्वारा पदच्युत गरिने छैन अथवा पदबाट हटाइने छैन।

^४[२] यथापूर्वोक्त कुनै व्यक्तिलाई, यस्तो जाँचको पश्चात् नै, जसमा उ आफ्नो विरुद्ध आरोपहरूको सूचना दिइएको छ अनि ती आरोपहरूको सम्बन्धमा ^५*** सुनवाईको युक्तियुक्त अवसर दिइसकेको छ भने, पदच्युत गरिनेछ अथवा पदबाट हटाइनेछ अथवा पंक्तिमा खारेज गरिनेछ, अन्यथा हुँदैन:

^६[परन्तु जहाँ यस्तो जाँच पश्चात् उ माथि यस्तो कुनै शास्ति अधिरोपित गर्नलाई प्रस्थापना छ त्यहाँ यस्तो शास्ति यस्तो जाँचको समयमा दिइएको साक्षीको आधारमा अधिरोपित गर्न सक्नेछ अनि यस्तो व्यक्तिलाई प्रस्थापित शास्तिको विषयमा अभ्यावेदन गर्ने अवसर दिनु आवश्यक हुनेछैन :

यद्यपि यो अनि यो खण्ड त्यहाँ लागू हुनेछैन -]

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६को धारा २९अनि अनुसूचीद्वारा “प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट राज्य अभिप्रेत छ” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “अथवा राजप्रमुख” शब्दहरूलाई लोप गरियो।
३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९अनि अनुसूचीद्वारा “ यथास्थिति, त्यस राज्यको राज्यपाल अथवा राजप्रमुखको स्थानमा उपरोक्त रूपमा राखियो।
४. संविधान (पन्ध्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा १० द्वारा खण्ड (२) अनि खण्ड (३) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
५. संविधान (ब्यालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६को धारा ४४ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) केही शब्दहरूलाई लोप गरियो।
६. संविधान (ब्यालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६को धारा ४४द्वारा (३.१.१९७७ देखि) केही शब्दको स्थानमा प्रतिस्थापित।

(क) जहाँ कुनै व्यक्तिलाई यस्तो आचरणको आधारमा पदच्युत अथवा पदबाट हटाए अथवा पंक्तिमा खारेज गरे जसको निम्ति आपराधिक आरोपमा उसलाई सिद्ध दोष ठहरयाइएको छ, वा

(ख) जहाँ कुनै व्यक्तिलाई पदच्युत गर्न अथवा पदबाट हटाउने अथवा पंक्तिमा खारेज गर्नको निम्ति सशक्त प्राधिकारीलाई यो समाधान हुन्छ कि कुनै कारणले, जो त्यस प्राधिकारीद्वारा लेखबन्द गरिनेछ, यो युक्तियुक्त रूपले यस्तो जाँच गर्नु साध्य हुनेछैन, वा (ग) जहाँ यथास्थिति, राष्ट्रपति अथवा राज्यपाललाई यो समाधान हुन्छ कि राज्यको सुरक्षाको हितमा यस्तो जाँच गर्नको निम्ति समीचीन हुनेछैन ।

(३) यदि यथापूर्वोक्त कुनै व्यक्तिको सम्बन्धमा खण्ड (२) अनुरूप जाँच गर्न युक्तियुक्त रूपले साध्य छ अथवा छैन भन्ने प्रश्न उठेको खण्डमा त्यस व्यक्तिलाई पदच्युत गर्ने अथवा पदबाट हटाउने अथवा पंक्तिमा खारेज गर्नका निम्ति सक्षम प्राधिकारीको त्यसमाथि दिइएको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।]

३१२. अखिल भारतीय सेवाहरू - (१) ^१[भाग ६ को अध्याय ६ अथवा भाग ११] मा कुनै विषय भए तापनि, यदि राज्यसभाका उपस्थित अनि मतदाता सदस्यहरूबाट न्यूनतम दुई-तिहाई सदस्यहरूद्वारा समर्थित संकल्प द्वारा यो घोषित गरिएको छ, राष्ट्रिय हितको निम्ति यसो गर्न आवश्यक या समीचीन भएमा संसद् विधिद्वारा, संघ र राज्यका लागि सम्मिलित एक अथवा अधिक अखिल भारतीय सेवाहरूका ^२[(जस अन्तर्गत अखिल भारतीय न्यायिक सेवा हो)] सृजनको लागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ अनि यस अध्यायका अन्य उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि कुनै यस्ता सेवाको लागि भर्ती अनि नियुक्त व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरू विनियमन गर्न सक्नेछ ।

(२) यस संविधानको प्रारम्भमा भारतीय प्रशासनिक सेवा अनि भारतीय पुलिस सेवाको नामबाट अज्ञात सेवा यस अनुच्छेदका अधीन संसद्द्वारा सृजित सेवाहरू ठानिनेछ ।

^२[(३) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट अखिल भारतीय न्यायिक सेवाका अन्तर्गत अनुच्छेद २३६ मा परिभाषित जिल्ला न्यायाधीशको पदबाट निम्न कुनै पद हुने छैन ।

(४) पूर्वोक्त अखिल भारतीय न्यायिक सेवाका सृजनको लागि उपबन्ध गर्ने विधिमा भाग ६ क अध्याय ६ को संशोधनको लागि यस्ता उपबन्ध अन्तर्विष्ट हुन सक्नेछ जुन त्यस विधिका उपबन्धलाई कार्यान्वित गर्नको लागि आवश्यक होस् अनि यस्ता कुनै विधि अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूका लागि संविधानको संशोधन ठानिने छैन ।]

^३[३१२ क. कतिपय सेवाहरूका अधिकारीहरूको सेवाका शर्तहरूमा परिवर्तन गर्नु अथवा त्यसलाई रद्द गर्ने संसद्को शक्ति - (१) संसद् विधिद्वारा -

(क) ती व्यक्तिहरू, जो सेक्रेटरी अफ स्टेटद्वारा अथवा सेक्रेटरी अफ स्टेट इन काउन्सिलद्वारा यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिले भारतमा क्राउनको कुनै नागरिक सेवामा नियुक्त गरिएको थियो अनि जो संविधान (अड्डाईसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को प्रारम्भमा अनि त्यस पश्चात्, भारत सरकार अथवा कुनै राज्यको सरकारको अधीन कुनै सेवा अथवा पदमा रहेका छन् पारिश्रमिक, विदा अथवा पेन्शन सम्बन्धी सेवाको शर्तहरू तथा अनुशासनिक विषयहरू सम्बन्धी अधिकार, दूरदर्शितापूर्वक अथवा भूतलक्षी रूपले परिवर्तित गर्न सक्छ अथवा रद्द गर्न सक्छ ।

(ख) ती व्यक्तिहरूको जो सेक्रेटरी अफ स्टेटद्वारा अथवा सेक्रेटरी अफ स्टेट इन काउन्सिलद्वारा यस संविधानको प्रारम्भभन्दा पहिले भारतमा क्राउनको कुनै नागरिक सेवामा नियुक्त गरिएको थियो अनि जो संविधान (अड्डाईसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को प्रारम्भभन्दा पहिले कुनै समय सेवाबाट निवृत्त भएको छ अथवा अन्यथा सेवामा रहेको छैन, पेन्शन सम्बन्धी सेवाको शर्तहरू दूरदर्शितापूर्वक अथवा भूतलक्षीरूपले परिवर्तित गर्नसक्छ अथवा रद्द गर्न सक्छ :

यद्यपि यस्ता व्यक्तिको अवस्थामा, जो उच्चतम न्यायालय अथवा कुनै उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायाधिवक्ता अथवा अन्य न्यायाधीश, भारतको नियन्त्रक- महालेखापरीक्षक, संघ अथवा कुनै राज्यको लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष अथवा अन्य सदस्य अथवा मुख्य निर्वाचन आयोगको पद धारण गरिरहेको हुनु, अथवा गरेका थिए उपखण्ड (क) अथवा उपखण्ड (ख) को कुनै विषयको यो अर्थ लगाउनु हुने छैन, संसदलाई कि त्यस व्यक्तिको उक्त पदमा नियुक्ति पश्चात् उसको सेवाको शर्तहरूमा त्यहाँसम्म जहाँसम्म यस्तो सेवाको शर्तहरू उसलाई सेक्रेटरी अफ स्टेटद्वारा अथवा सेक्रेटरी अफ स्टेट इन काउन्सिलद्वारा भारतमा क्राउनको कुनै नागरिक सेवामा नियुक्त गरिएको व्यक्ति भएको कारण लागू छ, त्यसको निम्ति अलाभकारी परिवर्तन गर्नको निम्ति अथवा त्यसलाई रद्द गर्नको निम्ति सशक्त गर्दछ ।

(२) त्यस बाहेक जहाँसम्म संसद् विधिद्वारा, यस अनुच्छेद अन्तर्गत उपबन्ध गरीयो यस अनुच्छेदको कुनै विषय खण्ड

१. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ४५ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) "भाग ११" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को ४५ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित ।

३. संविधान (अड्डाईसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा २ द्वारा (२९-८-१९७२ देखि) अन्तः स्थापित ।

(१) मा निर्दिष्ट व्यक्तिहरूका सेवाको शर्तहरूका विनियमन गर्नेलाई यस संविधानको कुनै अन्य उपबन्ध अन्तर्गत कुनै विधान-मण्डल अथवा अन्य प्राधिकारीको शक्तिमाथि असर पार्ने छैन।

(३) उच्चतम न्यायालय अथवा कुनै अन्य न्यायालयलाई निम्नलिखित विवादहरूमा कुनै अधिकार हुनेछैन, अर्थात:-

(क) कुनै वाद-विवाद, संझौता अथवा अन्य यस्तै नै लेखनको जसलाई खण्ड (१) मा निर्दिष्ट कुनै व्यक्तिले गरेको छ अथवा निष्पादित गरेका छन्, कुनै उपबन्धबाट अथवा त्यसमाथि गरेको कुनै पृष्ठाङ्कनबाट उत्पन्न कुनै विवाद अथवा यस्तो व्यक्तिलाई, भारतमा क्राउनको कुनै नागरिक सेवामा उसको नियुक्ति अथवा भारत डोमिनियमको अथवा त्यसका कुनै प्रान्तको सरकार अन्तर्गत सेवामा तिनको अवस्थित सम्बन्ध पठाइएका कुनै पत्रको आधारमा उत्पन्न कुनै विवाद,

(ख) मुख्य रूपमा तथा अधिनियमित अनुच्छेद ३१४ अन्तर्गत कुनै अधिकार, दायित्व अथवा बाध्यताको सम्बन्धमा कुनै विवाद।

(४) यस अनुच्छेदको उपबन्ध मुख्य रूपमा यथा अधिनियमित अनुच्छेद ३१४ मा अथवा यस संविधानको कुनै अन्य उपबन्धमा कुनै विषय भएता पनि प्रभाव हुनेछ।]

३१३. संक्रमणकालीन उपबन्ध - जबसम्म यस संविधान अन्तर्गत यसको निम्ति अन्य उपबन्ध गरिंदैन तबसम्म यस्तो सम्पूर्ण विधिहरू जो यस संविधानको प्रारम्भको ठीक अघि प्रवृत्त छ अनि कुनै यस्तो लोक सेवा अथवा कुनै यस्तो पदलाई, जो यो संविधानको प्रारम्भ पश्चात् अखिल भारतीय सेवाको अथवा संघ अथवा कुनै राज्यको अधीन सेवा अथवा पदको रूपमा कायम रहेका छन् यदि त्यो लागू छ भने जहासम्म त्यो यस संविधानको उपबन्धहरूसँग संगति रहन्छ त्यहाँसम्म प्रवृत्त रहने छ।

३१४. [कतिपय सेवाहरूका विद्यमान अधिकारीहरूका संरक्षणको निम्ति उपबन्ध।] संविधान (अटठाइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा ३द्वारा (२९.८.१९७२ देखि) निरसित।

अध्याय २-लोक सेवा आयोग

३१५. संघ अनि राज्यहरूको निम्ति लोक सेवा आयोग - (१) यस अनुच्छेदको उपबन्ध अधीन रहे तापनि, संघको निम्ति एउटा लोक सेवा आयोग अनि प्रत्येक राज्यको निम्ति एउटा लोक सेवा आयोग हुनेछ।

(२) दुई अथवा अधिक राज्यको संझौता गर्न सक्नेछ, राज्यहरूको त्यस समूहको निम्ति एउटै नै लोक सेवा आयोग हुनेछ अनि यदि यस आशयको संकल्प ती राज्यहरूमध्ये प्रत्येक राज्यको विधान-मण्डलको सदनद्वारा अथवा जहाँ दुई वटा सदन छ प्रत्येक सदनद्वारा पारित गरिदियो भने तब संसद्द्वारा ती राज्यहरूको आवश्यकताहरू पूर्ति गर्नको निम्ति विधिद्वारा संयुक्त राज्य लोक सेवा आयोगको (जसलाई यस अध्यायमा “संयुक्त आयोग” भनिएको छ) नियुक्तिको उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

(३) पूर्वोक्त प्रकारको कुनै विधिमा यस्तो आनुषांगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध हुन सक्नेछ जो त्यस विधिको प्रयोजनहरूलाई प्रभावित गर्नको निम्ति आवश्यक एवं वाञ्छनीय होस्।

(४) यदि कुनै राज्यको राज्यपाल ^१★ ★ ★ संघ लोक सेवा आयोगबाट यस्तो गर्ने अनुरोध गर्दछ तब राष्ट्रपतिको अनुमोदनबाट त्यस राज्यको सम्पूर्ण अथवा केही आवश्यकताहरू पूर्ति गर्नको निम्ति सहमत हुनसक्छ।

(५) यस संविधानमा, जबसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित नभएमा संघ लोक सेवा आयोग अथवा कुनै राज्य लोक सेवा आयोग प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस्तो आयोग प्रति निर्देश हो जुन प्रश्नगत कुनै विशिष्ट विषयको सम्बन्धमा, यथास्थिति, संघका या राज्यका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्दछ।

३१६. सदस्यहरूको नियुक्ति अनि पदावधि - (१) लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष अनि अन्य सदस्यहरूको नियुक्ति, यदि त्यो संघ आयोग अथवा संयुक्त आयोग भए, राष्ट्रपतिद्वारा अनि यदि त्यो राज्य आयोग भए, राज्यको राज्यपालद्वारा ^१★ ★ ★ गरिनेछ -

यद्यपि प्रत्येक लोक सेवा आयोगका सदस्यहरू मध्ये यथाशक्थ निकटतम आवा यस्तो व्यक्ति हुनेछ, जो आफ्नो-आफ्नो नियुक्तिको तारीखमा भारत सरकार अथवा कुनै राज्यको सरकार अन्तर्गत न्यूनतम दश वर्षसम्म पद धारण गरेको छ अनि उक्त दश वर्षको अवधिको संगणना गर्नमा यस संविधानको प्रारम्भभन्दा अधिको यस्तो अवधि पनि सम्मिलित गरिनेछ जुन समय कुनै व्यक्तिले भारतमा क्राउन अन्तर्गत अथवा कुनै देशी राज्य सरकार अन्तर्गत पद धारण गरेको छ।

^२[(१क) यदि आयोगको अध्यक्षको पद रिक्त भयो भने अथवा यदि कुनै अध्यक्ष अनुपस्थित रहेको कारण अथवा अन्य

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “अथवा राज्यप्रमुख” शब्दहरूलाई हटाइयो।

२. संविधान (पन्ध्रौं संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ११ द्वारा अन्तः स्थापित।

कारणले आफ्नो पदका कर्तव्यहरूको पालन गर्नमा असमर्थ भए तब यथास्थिति, जबसम्म रिक्त पदमा खण्ड (१) अन्तर्गत नियुक्त कुनै व्यक्ति त्यस पदको कर्तव्य भार ग्रहण गर्दैन अथवा जबसम्म अध्यक्ष आफ्ना कर्तव्यहरूलाई फेरि सम्हाल्दैनन तबसम्म आयोगका अन्य सदस्यहरूमध्ये यस्तो एकजना सदस्य जसलाई संघ आयोग अथवा संयुक्त आयोगको अवस्थामा राष्ट्रपति अनि राज्य आयोगको अवस्थामा त्यस राज्यको राज्यपाल यसको प्रयोजनको निम्ति नियुक्त गरून् अनि ती कर्तव्यहरू पालन गरून् ।]

(२) लोक सेवा आयोगका सदस्यले आफ्नो पद ग्रहण गरेको तारीखदेखि ६ वर्षको अवधिसम्म अथवा संघ आयोगको अवस्थामा ६५ वर्षको उमेरसम्म अनि राज्य आयोग अथवा संयुक्त आयोगको अवस्थामा ^१[ब्यासटी वर्ष] को उमेरसम्म यसमा जुन अधि पुग्छ, आफ्नो पद धारण गर्नेछन् -

यद्यपि, -

(क) लोकसेवा आयोगको कुनै सदस्य, संघ आयोग अथवा संयुक्त आयोगको स्थितिमा राष्ट्रपतिलाई अनि राज्य आयोगको अवस्थामा राज्यको राज्यपाल ^२*** लाई सम्बोधित आफ्नो हस्ताक्षरसहित लेखद्वारा आफ्नो पद त्याग गर्न सक्नेछन् ।

(ख) लोक सेवा आयोगको कुनै व्यक्ति सदस्यलाई अनुच्छेद ३१७ को खण्ड (१) अथवा खण्ड (३) मा उपबन्धित रीतिले उसको पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) कुनै व्यक्ति जो लोक सेवा आयोगको सदस्यको रूपमा पद धारण गर्दछ, आफ्नो पदावधिको समाप्तिपछि त्यस पदमा पुनर्निर्णयको पात्र हुनेछैनन् ।

३१७. लोक सेवा आयोगको कुनै सदस्यलाई हटाउन अथवा निलम्बित गर्नु - (१) खण्ड (३) को उपबन्ध अधीन रहे तापनि, लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष अथवा अन्य सदस्यलाई केवल दुराचारको आधारमा राष्ट्रपतिको यस्तो आदेशद्वारा मात्र पदबाट हटाइनेछ जुन उच्चतम न्यायालयलाई राष्ट्रपतिद्वारा निर्देश गरिएमा त्यस न्यायालयद्वारा अनुच्छेद १४५ अन्तर्गत यस निम्ति विहित प्रक्रिया अनुसार गरिएका जाँचमा, प्रतिवेदन गरेपश्चात जारी गरिएको छ, यथास्थिति, अध्यक्ष अथवा यस्ता कुनै सदस्यलाई यस्ता कुनै आधारमा निष्कासित गरियोस् ।

(२) आयोगको अध्यक्ष अथवा कुनै अन्य सदस्यलाई जसको सम्बन्धमा खण्ड (१) अन्तर्गत उच्चतम न्यायालयलाई निर्देश गरेको छ, संघ आयोग अथवा संयुक्त आयोगको अवस्थामा राष्ट्रपति अनि राज्य आयोगको अवस्थामा राज्यपाल ^२*** पदबाट तबसम्म निलम्बित गर्नसक्छ जबसम्म राष्ट्रपतिले यस्तो निर्देशमाथि उच्चतम न्यायालयको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आफ्नो आदेश पारित गर्नेछैन ।

(३) खण्ड (१) मा कुनै विषय भए तापनि यदि लोक सेवा आयोगको यथास्थिति, अध्यक्ष अथवा कुनै अन्य सदस्य -

(क) दिवालिया न्यायनिर्णीत गरिन्छ, अथवा

(ख) आफ्नो पदावधिको समयमा आफ्ना कर्तव्यहरूबाट बाहिर कुनै सवेतन नियोजनमा लाग्दछन्, अथवा

(ग) राष्ट्रपतिको विचारमा मानसिक अथवा शारीरिक शिथिलताको कारण आफ्नो पदमा रहन आयोग भए, राष्ट्रपति, अध्यक्ष अथवा यस्तो अन्य सदस्यलाई आदेशद्वारा पदबाट हटाउन सकिन्छ ।

(४) यदि लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष अथवा अन्य सदस्य, निगमित कम्पनीको सदस्यको रूपमा अनि कम्पनीको सदस्यहरूका सम्मिलितरूपमा अन्यथा, त्यस संविदा अथवा सम्मौता जुन भारत सरकार अथवा राज्य सरकारद्वारा अथवा निम्ति गरिएको छ अथवा गरिनेछ कुनै प्रकारले संपृक्त अथवा हितबद्ध छ अथवा हुने छ अथवा त्यसको लाभ अथवा त्यसबाट अद्भुत कुनै लाभ या उपलब्धिमा भाग लिन्छन भने खण्ड (१) को प्रयोजनको निम्ति दुराचारको दोषी मानिलिइनेछ ।

३१८. आयोगका सदस्यहरू अनि कर्मचारीवर्गका सेवा शर्तको विषयमा विनियम बनाउने शक्ति - संघ आयोग अथवा संयुक्त आयोगको अवस्थामा राष्ट्रपति अनि राज्य आयोगको अवस्थामा त्यस राज्यको राज्यपाल ^२*** विनियमनहरूद्वारा -

(क) आयोगका सदस्यहरूको संख्या अनि उनको सेवाका शर्तहरूका अवधारण गर्न सक्नेछ; अनि

(ख) आयोगको कर्मचारीवर्गका सदस्यहरूको संख्या अनि उनको सेवाका शर्तहरू सम्बन्धमा उपबन्ध गर्न सक्नेछ :

यद्यपि लोक सेवा आयोगको सदस्यको सेवाका शर्तहरूमा उनको नियुक्ति पश्चातको निम्ति अलाभकारी परिवर्तन गरिने छैन ।

३१९. आयोगका सदस्यहरूद्वारा यस्तो सदस्य नरहेको खण्डमा पद धारण गर्नको निम्ति प्रतिषेध - पदमा नरहेको खण्डमा -

१. संविधान (एकचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा २ द्वारा "साठीवर्षको" स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राज्यप्रमुख" शब्दहरूलाई हटाइयो ।

(क) संघ लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष भारत सरकार अथवा कुनै राज्यको सरकारको अधीनमा कुनै पनि अन्य नियोजनको निम्ति पात्र हुनेछैन;

(ख) कुनै राज्य लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष संघ लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष अथवा अन्य सदस्यको रूपमा अथवा कुनै अन्य राज्य लोकसेवा आयोगका अध्यक्षको रूपमा नियुक्त हुनलाई पात्र हुनेछन् तर भारत सरकार अथवा कुनै राज्यका सरकारको अन्तर्गत कुनै अन्य नियोजनको पात्र हुने छैनन् :

(ग) संघ लोक सेवा आयोगका अध्यक्षभन्दा अर्कै कुनै सदस्य संघ लोक सेवा आयोगका अध्यक्षको रूपमा या कुनै राज्य लोक सेवा आयोगका अध्यक्षको रूपमा नियुक्त हुनलाई पात्र हुनेछन् तर भारत सरकार अथवा कुनै राज्यका सरकार अन्तर्गत कुनै अन्य नियोजनको पात्र हुनेछैनन्।

(घ) कुनै राज्य लोक सेवा आयोगको अध्यक्षभन्दा भित्रै कुनै अन्य सदस्य संघ लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष अथवा कुनै अन्य सदस्यको रूपमा अथवा त्यही अथवा कुनै अन्य राज्य लोक सेवा आयोगको अध्यक्षको रूपमा नियुक्त हुने पात्रता हुनेछ, तर भारत सरकार अथवा कुनै राज्य सरकारको अधीन कुनै अन्य नियोजनको पात्र हुनेछैन।

३२०. लोक सेवा आयोगको कर्तव्य - (१) संघ अनि राज्य लोक सेवा आयोगहरूको यो कर्तव्य रहेछ उनले क्रमशः संघका सेवाहरू अनि राज्यका सेवाहरूमा नियुक्तिको निम्ति परीक्षाहरूको सञ्चालन गर्नु।

(२) यदि संघ लोक सेवा आयोगबाट कोही दुई अथवा अधिक राज्य यस्तो गर्ने अनुरोध गरे उसको पनि यही कर्तव्य हुनेछ, उसले यस्तो कुनै सेवाहरूको निम्ति जसको लागि विशेष योग्यता भएको अभ्यर्थी अपेक्षित गरिन्छ। संयुक्त भर्तीको योजना बनाउन अनि त्यसको प्रवर्तन गर्नमा ती राज्यहरूलाई सहयोग गर्नु।

(३) यथास्थिति, संघ लोक सेवा आयोग अथवा राज्य लोक सेवा आयोगबाट -

(क) नागरिक सेवाहरूमा नागरिक पदहरूको निम्ति भर्तीका पद्धतिहरू सम्बन्धित सम्पूर्ण विषयमा,

(ख) नागरिक सेवाहरूमा अनि पदहरूमा नियुक्ति गर्नुमा तथा एउटा सेवादेखि दोस्रो सेवामा पदोन्नति अनि स्थानान्तर गर्नमा अनुसरण गरिन विषयहरूमा जस अन्तर्गत यस्तो विषयमा सम्बन्धित अभ्यावेदनको उपयुक्ततामा,

(ग) यस्तो व्यक्तिमाथि जो भारत सरकार अथवा कुनै राज्य सरकारको नागरिक हैसियतमा सेवा गर्दै छ प्रभाव पार्ने सम्पूर्ण अनुशासनिक विषयहरूमा, जब अन्तर्गत यस्ता विषयहरूमा सम्बन्धित अभ्यावेदन अथवा याचिकाहरू भए,

(घ) यस्तो व्यक्तिद्वारा अथवा उसका सम्बन्धमा जो भारत सरकार अथवा कुनै राज्य सरकार अन्तर्गत भारतमा क्राउनको अधीन अथवा कुनै देशी राज्य सरकारको अधीन नागरिक हैसियतमा सेवा गरिरहेको छ अथवा गरिसकेको छ, यस दावीमा आफ्नो कर्तव्यको निष्पादनमा गरिएको वा गरिनका निम्ति तात्पर्यित कार्यहरूका सम्बन्धमा त्यसको विरुद्ध संस्थित विधिक कार्यहरूका प्रतिरक्षा त्यसद्वारा उपगत खर्चको यथास्थिति, भारतको सञ्चित कोषबाट अथवा राज्यको सञ्चित कोषबाट भुक्तान गर्नुपर्दछ।

(ङ) भारत सरकार अथवा कुनै राज्य सरकार अथवा भारतमा क्राउनको अधीन अथवा कुनै देशी राज्यका सरकारको अधीन नागरिक हैसियतमा सेवा गरेका समयमा कुनै व्यक्तिको भएका क्षतिहरूको विषयमा पेन्शन अधिनिर्णीत गरिनका निम्ति कुनै दावीमाथि अनि यस्ता अधिनिर्णयका रकम विषयक प्रश्नमाथि, परामर्श गरिनेछ अनि यसप्रकार उसलाई निर्देशित गरेको कुनै विषयमाथि तथा यस्ता कुनै अन्य विषयमाथि जसलाई यथास्थिति, राष्ट्रपति अथवा त्यस राज्यका राज्यपाल^{१***} निर्देश गर्नु, परामर्श दिने लोक सेवा आयोगको कर्तव्य हुनेछ :

यद्यपि अखिल भारतीय सेवाहरूका सम्बन्धमा तथा संघको कार्यकलापसँग सम्बन्धित अन्य सेवाहरू र पदहरूका सम्बन्धमा पनि राष्ट्रपति^{२***} अथवा राज्यका कार्यकलापसँग सम्बन्धित अन्य सेवाहरू र पदहरूका सम्बन्धमा राज्यपाल^२ ती विषयहरूलाई विनिर्दिष्ट गर्ने विनियमन बनाउन सक्नेछन् जसमा साधारणतया अथवा कुनै विशिष्ट वर्गका मामलामा अथवा कुनै विशिष्ट परिस्थितिहरूमा लोक सेवा आयोगसँग परामर्श गर्न आवश्यक पर्नेछैन।

(४) खण्ड (३) को कुनै विषयले यो अपेक्षा हुँदैन, लोक सेवा आयोगबाट त्यस नियमका सम्बन्धमा, जसमा अनुच्छेद १६ को खण्ड (४) मा निर्दिष्ट कुनै उपबन्ध गर्नु छ अथवा त्यस नियम सम्बन्धमा जसमा अनुच्छेद ३३५ का उपबन्धहरूलाई प्रभावी गर्नु छ, परामर्श गरियोस्।

(५) राष्ट्रपति अथवा कुनै राज्यका राज्यपाल^{१***} द्वारा खण्ड (३) को परन्तुक अधीन बनाइएका सम्पूर्ण विनियमन, बनाए पश्चात जतिसक्दो चाँडै; यथास्थिति संसद्का प्रत्येक सदन अथवा राज्यका विधानमण्डलका सदनमा अथवा प्रत्येक

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राज्यप्रमुख" शब्दहरूलाई हटाइयो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "यथास्थिति राज्यपाल अथवा राज्यप्रमुख" को स्थानमा उपरोक्त रूपले राखियो।

सदनको समक्षमा न्यूनतम चौध दिनका लागि राखिनेछ अनि निरसन अथवा संशोधनद्वारा गरिएका यस्ता उपान्तरणहरूका अधीन हुनेछ जो संसदका दुवै सदन अथवा त्यस राज्यको विधान मण्डलको सदन अथवा दुवै सदनमा त्यस सत्रमा गरियोस् अथवा संशोधन गरून् जसमा यस प्रकारले राखिएका हुन्छन्।

३२१. लोक सेवा आयोगका कर्तव्यहरू विस्तार गर्ने शक्ति - यथास्थिति, संसद्द्वारा अथवा कुनै राज्यका विधानमण्डलद्वारा बनाइएका कुनै अधिनियम संघ लोक सेवा आयोग अथवा राज्य लोक सेवा आयोगद्वारा संघको अथवा राज्यका सेवाहरू सम्बन्धमा अनि कुनै स्थानीय प्राधिकारी अथवा विधिद्वारा गठित अन्य निगमित निकाय अथवा कुनै लोक संस्थाका सेवाहरू सम्बन्धमा पनि अतिरिक्त कर्तव्यहरूको प्रयोगका निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

३२२. लोक सेवा आयोगहरूका व्यय - संघ अथवा राज्य लोक सेवा आयोगको व्यय, जस अन्तर्गत आयोगका सदस्यहरू अथवा कर्मचारीवृन्दलाई अथवा तिनीहरू सम्बन्धमा भुक्तान गर्नुपर्ने कुनै वेतन, भत्ताहरू र पेन्सन छन् यथास्थिति भारतको संज्ञित निधि अथवा राज्यको संज्ञित निधि माथि भारित हुनेछ।

३२३. लोक सेवा आयोगहरूको प्रतिवेदन - (१) संघ आयोगका यो कर्तव्य हुनेछ, त्यसले राष्ट्रपतिलाई आयोगद्वारा गरिएको कार्यका विषयमा प्रतिवर्ष प्रतिवेदन दिनु अनि राष्ट्रपतिलाई यस्ता प्रतिवेदन प्राप्त भए पश्चात् ती विषयहरू सम्बन्धमा यदि कुनै आयोगको सल्लाहालाई स्वीकार गरिएका थिएन, यस्ता अस्वीकृतिका कारणहरूलाई स्पष्ट गर्ने ज्ञापन सहित त्यस प्रतिवेदनको एक प्रति संसदको प्रत्येक सदनका समक्षमा राख्न लाउनेछन्।

(२) राज्य आयोगको यो कर्तव्य हुनेछ उसले राज्यपाललाई ^{१***} आयोगद्वारा गरेको कार्यका विषयमा प्रतिवर्ष प्रतिवेदन दिनु अनि संयुक्त आयोगको कर्तव्य हुनेछ यस्ता राज्यहरूमध्ये प्रत्येकको, जसको आवश्यकताहरूको पूर्ति संयुक्त आयोगद्वारा गरिनेछ, राज्यपाललाई ^{१***} त्यस राज्यको सम्बन्धमा आयोगद्वारा गरेको कार्यको विषयमा प्रतिवर्ष प्रतिवेदन दिनु अनि दुवैले प्रत्येक अवस्थामा यस्तो प्रतिवेदन प्राप्त भए पश्चात् राज्यपालले ^{२***} ती विषयहरू सम्बन्धमा, यदि केही भए, जसमा आयोगको सल्लाहा स्वीकार गरेको थिएन, यस्तो अस्वीकृतिका कारणहरू स्पष्ट गर्ने ज्ञापनसहित त्यस प्रतिवेदनको प्रति राज्यको विधान मण्डल समक्ष राख्न लाउनेछ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राज्यप्रमुख" शब्दहरूलाई हटाइयो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "यथास्थिति, राज्यपाल अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूको स्थानमा उपरोक्त रूपमा राखियो।

अधिकरण

३२३ क. प्रशासनिक अधिकरण - (१) संसद् विधिद्वारा संघ अथवा कुनै राज्यका अथवा भारतका राज्यक्षेत्र भित्र अथवा भारत सरकारको नियन्त्रण अधीन कुनै स्थानीय अथवा अन्य प्राधिकारीका स्वामीत्व अथवा सरकारको अथवा नियन्त्रण अधीन कुनै निगमको कार्यकलापले सम्बन्धित लोक सेवाहरू अनि पदहरूको भर्ती तथा नियुक्त व्यक्तिहरूको सेवाका शर्तहरू सम्बन्धमा विवादहरू अनि परिवादहरूको प्रशासनिक अधिकरणहरूद्वारा न्यायनिर्णय अथवा विचारणको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ ।

(२) खण्ड (१) अन्तर्गत बनाएको विधि-

(क) संघको निम्ति एउटा प्रशासनिक अधिकरण अनि प्रत्येक राज्यको निम्ति अथवा दुई अथवा अधिक राज्यहरूको निम्ति एउटा पृथक प्रशासनिक अधिकरणको स्थापनाको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ,

(ख) उक्त अधिकरणहरू मध्ये प्रत्येक अधिकरणद्वारा प्रयोग गरिने अधिकारिता, शक्तिहरू (जस अन्तर्गत अपमानको निम्ति दण्ड दिने शक्ति छ) अनि प्राधिकार विनिर्दिष्ट गर्न सक्नेछ,

(ग) उक्त अधिकरणहरूद्वारा अनुसरण गर्ने प्रक्रियाको निम्ति (जस अन्तर्गत परिसीमाको विषयमा अनि साक्ष्यको नियमहरूको विषयमा उपबन्ध छ) उपबन्ध गर्न सक्नेछ;

(घ) अनुच्छेद १३६ अन्तर्गत उच्चतम न्यायालयको अधिकारिता बाहेक सबै न्यायालयहरूको अधिकारिताको खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विवादहरू अथवा शिकायत सम्बन्धमा अपवर्जन गर्न सक्नेछ,

(ङ) प्रत्येक यस्तो प्रशासनिक अधिकरणलाई ती मामलाहरूको अन्तरणको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन यस्तो अधिकरणको स्थापनाको ठीक अघि कुनै न्यायालय अथवा अन्य प्राधिकारीको समक्ष थाँतीमा छ अनि यदि यस्तो वाद हेतुक जसमाथि यस्तो वाद अथवा कार्यवाहीहरू आधारित छन् अनिकरणको स्थापना पश्चात् उत्पन्न भए, यस्तो अधिकरणको अधिकारिता भित्र हुन्थ्यो,

(च) राष्ट्रपतिद्वारा अनुच्छेद ३७१ घ (खण्ड ३) अधीन गरिएका आदेशको निरसन अथवा संशोधन गर्न सक्नेछ,

(छ) यस्तो अनुपूरक, अणुषांगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध (जस अन्तर्गत शुल्कको विषयमा उपबन्ध छ) अन्तर्विष्ट गर्न सक्नेछ जो संसद् यस्तो अधिकरणहरूलाई प्रभावी कार्यकरणको निम्ति अनि उनीद्वारा मुद्दाहरू शीघ्र छिनाउनका निम्ति अनि उनका आदेशहरूको प्रवर्तनको निम्ति आवश्यक सझियोस् ।

(३) यस अनुच्छेदको उपबन्ध यस संविधानको कुनै अन्य उपबन्धमा वा तत्समय प्रवृत्त भएको कुनै अन्य विधिमा कुनै विषय भए तापनि प्रभावी हुनेछ ।

३२३ ख. अन्य विषयहरूको निम्ति अधिकरण - (१) समुचित विधानमण्डलले, विधिद्वारा यस्ता विवादहरू, शिकायतहरू अथवा अपराधहरूका अधिकरणहरूद्वारा न्याय निर्णयन अथवा विचारका निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन खण्ड (२) मा विनिर्दिष्ट ती सम्पूर्ण अथवा कुनै विषयहरूसँग सम्बन्धित छन् र जसका सम्बन्धमा यस्ता विधान मण्डललाई विधि बनाउने शक्ति छ ।

(२) खण्ड (१) मा निर्दिष्ट विषयमा निम्नलिखित हुन् अर्थात्:-

(क) कुनै विषयको, उदग्रहण, निर्धारण, संग्रहण अनि प्रवर्तन;

(ख) विदेशी मुद्रा भन्सार शुल्क सीमानाहरूको वरिपरि आयात अनि निर्यात;

(ग) औद्योगिक र श्रम विवाद;

(घ) अनुच्छेद ३१ क मा यथापरिभाषित कुनै सम्पदा अथवा त्यसमाथि कुनै अधिकारहरू भएका राज्यहरूद्वारा आर्जन अथवा यस्ता कुनै अधिकारहरूको निर्वापन अथवा उपान्तरणद्वारा अथवा कृषि भूमिको अधिकतम सीमाद्वारा अथवा कुनै अन्य प्रकारले भूमिसुधार;

(ङ) नगर सम्पतिको अधिकतम सीमा;

(च) संसद्को प्रत्येक सदन अथवा कुनै राज्य विधानमण्डलको सदन अथवा प्रत्येक सदनका निम्ति निर्वाचन, तर अनुच्छेद ३२९ र अनुच्छेद ३२९ क मा निर्दिष्ट विषयहरूलाई छोडेर;

(छ) खाद्य पदार्थहरूको (खाद्य तेल, र तेल लगाएर) र यस्ता अन्य वस्तुहरूका उत्पादन; उपापन, प्रदाय अनि वितरण, जसलाई राष्ट्रपतिले लोक अधिसूचनाद्वारा यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका निम्ति आवश्यक वस्तु घोषित गरून तथा यस्ता वस्तुहरूका मूल्यका नियन्त्रण,

१[(ज) किराया, त्यसको विनियमन अनि नियन्त्रण तथा किरायादारी सम्बन्धी विवादक, जस अन्तर्गत घर मालिक तथा किरायादारहरूका अधिकार, हक अनि हित छन्;]

२[(फ) उपखण्ड (क) देखि उपखण्ड ३[(ज)] मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनै विषयसित सम्बन्धित विधिहरूको विरुद्ध अपराध अनि ती विषयहरूमध्येमा कसैको बाहेक शुल्क;

३[(ज) उपखण्ड (क) देखि उपखण्ड ४[(फ)] मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनैको आनुषंगिक कुनै विषय।

(३) खण्ड (१) अन्तर्गत बनाएको विधि -

(क) अधिकरणहरूको उद्गमका स्थापनाको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ;

(ख) उक्त अधिकरणहरूबाट प्रत्येक अधिकरणद्वारा प्रयोग गरिने अधिकारिता, शक्तिहरू (जुन अन्तर्गत अवमानको लागि दण्ड दिने शक्ति छ) तथा प्राधिकार विनिर्दिष्ट गर्न सक्नेछ;

(ग) उक्त अधिकरणहरूद्वारा अनुसरण गरिने प्रक्रियाको निम्ति (जस अन्तर्गत परिसीमाको विषयमा र साक्षीको नियमहरूका विषयमा उपबन्ध छ) उपबन्ध गर्न सक्नेछ;

(घ) अनुच्छेद १३६ अन्तर्गत उच्चतम न्यायालयको अधिकारिता बाहेक सम्पूर्ण न्यायालयहरूको अधिकारिताको ती सम्पूर्ण अथवा कुनै विषयहरूका सम्बन्धमा अपवर्जन गर्न सक्नेछ जुन उक्त अधिकरणहरूको अधिकारिता अन्तर्गत पर्दछ;

(ङ) प्रत्येक यस्तो अधिकरणलाई ती मुद्दाहरूको अन्तरणको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ जुन यस्तो अधिकरणको स्थापनादेखि ठीक अघि कुनै न्यायालय अथवा अन्य अधिकारीको समक्ष थाँतीमा रहेको छ अनि जुन यदि यस्ता वाद हेतूकजसमाथि यस्ता वाद अथवा कार्यवाहीहरू आधारित छन्; अधिकरणका स्थापना पश्चात् उत्पन्न भएकोमा यस्ता अधिकरणका अधिकारिताभित्र पर्दछ;

(च) यस्तो अनुपूरक, आनुषंगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध (जस अन्तर्गत शुल्कको विषयमा उपबन्ध छ) अन्तर्विष्ट गर्न सक्नेछ जुन समुचित विधान मण्डल यस्ता अधिकरणहरूको प्रभावी कार्यकरणको निम्ति अनि उनीद्वारा मुद्दाहरूको शीघ्र फैसलाको निम्ति अनि उनका आदेशहरूका प्रवर्तनको निम्ति आवश्यक सँफियोस्।

(४) यस अनुच्छेदको उपबन्ध यस संविधानको कुनै अन्य उपबन्धमा अथवा तत्समय प्रवृत्त कुनै अन्य विधिमा कुनै विषय भएतापनि प्रभावी हुनेछ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा, कुनै विषय सम्बन्धमा, "समुचित विधान मण्डल" देखि, यथास्थिति संसद अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डल अभिप्रेत छ, जुन भाग ११ का उपबन्धहरू अनुसार यस्तो विषय सम्बन्धमा विधि बनाउनका निम्ति सक्षम छ।]

१. संविधान (पचत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९३ को धारा २ द्वारा (१५.५.१९९४ देखि) अन्तःस्थापित।

२. संविधान (पचत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९३ को धारा २ द्वारा (१५.५.१९९४ देखि) उपखण्ड (ज) अनि (फ) को उपखण्ड (फ) अनि (ज) का रूपमा पुनः अक्षरांकित गरिनेछ।

३. संविधान (पचहत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९३ को धारा २ द्वारा (१५.५.१९९४ देखि) "(६)" का स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान (पचहत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९३ को धारा २ द्वारा (१५.५.१९९४ देखि) "(ज)" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

निर्वाचन

३२४. निर्वाचनहरूको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण निर्वाचन आयोगमा निहित हुनु - (१) यस संविधान अन्तर्गत संसद अनि प्रत्येक राज्य विधान मण्डलको निम्ति गराउनुपर्ने सम्पूर्ण निर्वाचनहरूको निम्ति तथा राष्ट्रपति अनि उप राष्ट्रपतिका पदहरूका निम्ति निर्वाचनहरूको निम्ति निर्वाचक-नामावली तयार गर्नु अनि सबै निर्वाचनहरूको सञ्चालनको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण ^१*** एउटा आयोगमा निहित हुनेछ (जसलाई यो संविधानमा निर्वाचन आयोग भनिएका छ)।

(२) निर्वाचन आयोग मुख्य निर्वाचन आयुक्त अनि त्यतिनै अन्य निर्वाचन आयुक्तहरूबाट यदि कुनै भएमा जति राष्ट्रपति समय समयमा नियत गर्दछन्, मिलेर बनिने छ तथा मुख्य निर्वाचन आयुक्त अनि अन्य निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ति संसद्द्वारा यसको निम्ति बनाएका विधिका उपबन्धहरू अन्तर्गत रहेर, राष्ट्रपतिद्वारा गरिनेछ।

(३) जब कुनै अन्य निर्वाचन आयुक्त यस प्रकार नियुक्त गरिन्छ तब मुख्य निर्वाचन आयुक्त निर्वाचन आयोगको अध्यक्षको रूपमा कार्य गर्नेछन्।

(४) लोक सभाको अनि प्रत्येक राज्यको विधान सभाको प्रत्येक साधारण निर्वाचनभन्दा पहिला तथा विधान परिषद् भएको प्रत्येक राज्यको विधान परिषद्को निम्ति प्रथम साधारण निर्वाचनभन्दा पतिले अनि त्यस पश्चात प्रत्येक द्विवार्षिक निर्वाचनभन्दा पहिला, राष्ट्रपतिले निर्वाचन आयोगले परामर्श गरे पश्चात खण्ड (१) द्वारा निर्वाचन आयोगलाई सुम्पिएको कर्तव्यको पालनमा आयोगको सहायताको निम्ति त्यतिनै प्रादेशिक आयुक्तको पनि नियुक्त गर्न सक्नेछन्, जति उनीद्वारा आवश्यक सफिन्छ।

(५) संसद्द्वारा बनाएको कुनै विधिको उपबन्ध अन्तर्गत, निर्वाचन आयुक्तहरू अनि प्रादेशिक आयुक्तहरूको सेवाका शर्तहरू अनि पदावधि यस्तो हुनेछ जो राष्ट्रपति नियमद्वारा अवधारित गर्दछन्;

यद्यपि, मुख्य निर्वाचन आयुक्तलाई उनको पदबाट त्यही रीतिले अनि त्यही आधारमा नै हटाउन सकिनेछ जुन नियम र जुन आधारमा उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशलाई हटाइन्छन् अन्यथा हुँदैन अनि मुख्य निर्वाचन आयुक्तको सेवाका शर्तहरूमा तिनको नियुक्ति पश्चात् तिनका निम्ति अलाभकारी परिवर्तन गरिनेछैन;

यद्यपि यो अनि कुनै अन्य निर्वाचन आयुक्त अथवा प्रादेशिक आयुक्तलाई मुख्य निर्वाचन आयुक्तका सिफारिशमा नै पदबाट हटाउन सकिन्छ, अन्यथा सकिँदैन।

(६) जब निर्वाचन आयोगले यस्तो अनुरोध गर्छ तब, राष्ट्रपति अथवा कुनै राज्यको राज्यपाल^२*** निर्वाचन आयोग अथवा प्रादेशिक आयुक्तलाई त्यत्तिकै कर्मचारीवर्ग उपलब्ध गराउनेछ जति खण्ड (१) द्वारा निर्वाचन आयोगलाई सुम्पिएको कर्तव्य निर्वाहका निम्ति आवश्यक हुनेछ।

३२५. धर्म, मूलवंश, जाति अथवा लिङ्गको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई निर्वाचक नामावलीमा सम्मिलित गर्नको निम्ति अपात्र नहुनु अनि उद्धारा कुनै विशेष निर्वाचक नामावलीमा सम्मिलित गरिने दाबी नगरिनु - संसद्को प्रत्येक सदन अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डलको सदन वा प्रत्येक सदनको निम्ति निर्वाचनको निम्ति प्रत्येक प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रको निम्ति एउटा साधारण निर्वाचक नामावली हुनेछ अनि केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिङ्ग अथवा यी मध्ये कुनैको आधारमा कुनै व्यक्ति यस्तो कुनै नामावलीमा सम्मिलित गरिनुको निम्ति अपात्र हुनेछैन अथवा यस्तो कुनै निर्वाचन क्षेत्रको निम्ति कुनै विशेष निर्वाचक नामावलीमा सम्मिलित गर्ने दाबी गर्ने छैन।

३२६. लोक सभा अनि राज्यहरूको विधान सभाहरूको निम्ति निर्वाचनहरूमा वयस्क मताधिकारको आधारमा हुनु - लोक सभा अनि प्रत्येक राज्यको विधान सभाको निम्ति निर्वाचन वयस्क मताधिकारको आधारमा हुनेछ अर्थात् प्रत्येक व्यक्ति, जो भारतको नागरिक छ अनि यस्तो तारीखमा, जुन समुचित विधान मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधिद्वारा अथवा उसको अधीन यस निम्ति नियत गरियोस् न्यूनतम ^३[अठारह वर्ष] को आयुको छ अनि यस संविधान अथवा समुचित विधानमण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधि अन्तर्गत अनिवास, चितविकृति, अपराध अथवा भ्रष्ट अथवा अवैध आचरणको आधारमा अन्यथा अयोग्य नठहराइएका खण्डमा, यस्तो कुनै निर्वाचनमा मतदाताको रूपमा पञ्जीकृत हुनको निम्ति अधिकार हुनेछ।

३२७. विधान मण्डलहरूका निर्वाचनको सम्बन्धमा उपबन्ध गर्ने संसद्को शक्ति - यस संविधानका उपबन्धहरू अन्तर्गत रहे तापनि संसद् समय समयमा, विधिद्वारा संसद्को प्रत्येक सदन अथवा कुनै राज्यको विधानमण्डलको सदन अथवा

१. संविधान (उन्नाइसौं संशोधन) अधिनियम १९६६ को धारा २ द्वारा "यस अन्तर्गत संसद अनि राज्य विधानमण्डलको निर्वाचनहरूसित उद्भूत या संसक्त सन्देह तथा विवादको निर्णयको निम्ति निर्वाचन न्यायधिकरणको नियुक्त पनि हुनसक्छ" भन्ने शब्द हटाइयो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राज्यप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

३. संविधान (एकसठ्ठीऔं संशोधन) अधिनियम, १९८८ को धारा २ द्वारा "एकाइस वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

प्रत्येक सदनको निम्ति निर्वाचन सम्बन्धित अथवा सम्पूर्ण विषय सम्बन्धमा, जस अन्तर्गत मतदाता सूची तयार गर्नु, निर्वाचन क्षेत्रहरूको परिसीमन अनि यस्तो सदनको अथवा सदनहरूका सम्यक् गठन सुनिश्चित गर्नको निम्ति अन्य सबै आवश्यक विषयहरू जुन छ, उपबन्ध गर्नसक्नेछ।

३२८. कुनै राज्यका विधान मण्डलका निम्ति निर्वाचनहरू सम्बन्धमा उपबन्ध गर्ने त्यस विधान मण्डलको शक्ति - यस संविधानको उपबन्ध अधीन रहेर अनि जहाँसम्म संसद् यसको निम्ति उपबन्ध गर्दैन तबसम्म कुनै राज्यको विधान मण्डल समय समयमा, विधिद्वारा त्यस राज्यको विधान मण्डलको सदन अथवा प्रत्येक सदनको निम्ति निर्वाचनहरूसँग सम्बन्धित अथवा संसक्त सबै विषयहरू सम्बन्धमा, जस अन्तर्गत मतदाता सूची तयार गर्नु अनि यस्तो सदन अथवा सदनहरूको सम्यक् गठन सुनिश्चित गर्नको निम्ति अन्य सबै आवश्यक विषय भए, उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

३२९. निर्वाचन सम्बन्धी मुद्दाहरूमा न्यायालयको हस्तक्षेपबाट रोक - ^१[यस संविधानमा कुनै विषय भए तापनि २***-]

(क) अनुच्छेद ३२७ अथवा अनुच्छेद ३२८ अन्तर्गत बनाइएको अथवा बनाउनको निम्ति तात्पर्यित कुनै यस्तो विधिको विधिमान्यता, जुन निर्वाचन क्षेत्रहरूका परिसीमन अथवा यस्ता निर्वाचन क्षेत्रहरूको स्थानहरूको आवंटनहरूसँग सम्बन्धित भए, भने कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिनेछैन,

(ख) संसद्को प्रत्येक सदन अथवा कुनै राज्यको विधान मण्डलको सदन अथवा प्रत्येक सदनको निम्ति कुनै निर्वाचन यस्तो निर्वाचन अर्जीमाथि नै प्रश्न गर्न सकिन्छ, जुन यस्तो प्राधिकारीलाई अनि यस्तो नियमले प्रस्तुत गरेको छ जसको समुचित विधान मण्डलद्वारा बनाइएको विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन उपबन्ध गरियोस्, अन्यथा हुँदैन।

३२९क. [प्रधान मन्त्री अनि अध्यक्षको मुद्दामा संसद्को निम्ति निर्वाचनहरूको विषयमा विशेष उपबन्ध।]
संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ३६ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) निरसित।

१. संविधान (उनचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ३ द्वारा केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८को धारा ३५ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "परन्तु अनुच्छेद ३२९ क का उपबन्धहरूको अधीन रहेर" शब्दहरू अङ्कहरू तथा अक्षरहरूलाई हटाइयो।

३. संविधान (उनचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ४ द्वारा अन्तः स्थापित।

केही वर्गका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध

३३०. लोक सभामा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति स्थानहरूको आरक्षण - (१)
लोक सभामा -

(क) अनुसूचित जातिहरूको निम्ति,

^१[(ख) असमको स्वशासित जिल्लाहरूका अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति अनि]

(ग) असमको स्वशासित जिल्लाहरूका अनुसूचित जनजातिहरूलाई छोडेर अन्य अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति, स्थान आरक्षित रहनेछ।

(२) खण्ड (१) अन्तर्गत कुनै राज्य ^२[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] मा अनुसूचित जातिहरू अथवा अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको संख्याको अनुपात, लोक सभामा त्यस राज्य ^३[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] लाई आवंटित स्थानहरूको मोठ संख्याबाट यथाशक्य त्यही हुनेछ जुन यथास्थिति, त्यस राज्य ^४[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] को अनुसूचित जातिहरूको अथवा त्यस राज्य ^५[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] अथवा त्यस राज्य ^६[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] को भागको अनुसूचित जनजातिहरूको, जसको सम्बन्धमा स्थान यस प्रकार आरक्षित छ, जनसंख्याको अनुपात त्यस राज्य ^७[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] को मोठ जनसंख्यासंग छ।

^३[(३) खण्ड २ मा कुनै विषय भए तापनि लोक सभामा असमको स्वशासित जिल्लाहरूको अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको संख्याको अनुपात, त्यस राज्यको आवंटित स्थानहरूको मोठ संख्याको त्यस अनुपातभन्दा कम हुनेछैन जुन उक्त स्वशासित जिल्लाहरूको अनुसूचित जनजातिहरूको जनसंख्याको अनुपात त्यस राज्यको मोठ जनसंख्यासंग छ।]

^४[स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा अनि अनुच्छेद ३३२ मा “जनसंख्या” पदबाट यस्तो अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणनामा अभिनिश्चित गरेको जनसंख्या अभिप्रेत हुन्छ जसको सुसङ्गत अङ्क प्रकाशित भएको छ :

यद्यपि यो स्पष्टीकरण अन्तिम पूर्ववर्ती जनगणना (प्रति), जसको सुसङ्गत अङ्क प्रकाशित भएको छ, निर्देशको, जबसम्म सन् २००० पश्चात गरिएको प्रथम जनगणनाको सुसङ्गत अङ्क प्रकाशित नभएसम्म, यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो १९७१को जनगणनाप्रति निर्देश छ।]

३३१. लोक सभामा एंग्लो - भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व - अनुच्छेद ८१ मा कुनै विषय भए तापनि यदि राष्ट्रपतिको यो सुझाव भए लोक सभामा एंग्लो - भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व पर्याप्त छैन तब लोक सभामा त्यस समुदायको दुईभन्दा अधिक सदस्यको नाम निर्देशित गर्न सक्नेछन्।

३३२. राज्यको विधान सभाहरूमा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति स्थानहरूको आरक्षण - (१) ^१**** प्रत्येक राज्यको विधान सभामा अनुसूचित जातिहरूको निम्ति अनि ^२[असमको स्वशासित जिल्लाहरूको अनुसूचित जन जातिहरूलाई छोडेर] अन्य अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति स्थान आरक्षित रहनेछ।

(२) असम राज्यको विधानसभामा स्वशासित जिल्लाहरूको निम्ति स्थान आरक्षित रहनेछ।

(३) खण्ड (१) अधीन कुनै राज्यको विधानसभामा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको संख्याको अनुपात, त्यस विधानसभामा स्थानहरूको मोठ संख्याबाट जतिसक्दो त्यही रहनेछ जुन, यथास्थिति, त्यस राज्यका अनुसूचित जातिहरूको अथवा त्यस राज्यका अथवा त्यस राज्यका भागमा अनुसूचित जनजातिहरूको जसको सम्बन्धमा स्थान यस प्रकारले आरक्षित छ, जनसंख्याको अनुपात त्यस राज्यको कूल जनसंख्यासंग छ।

१. संविधान (एकाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८४को धारा २ द्वारा (१६.६.८६ देखि) उपखण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा अन्तः स्थापित।

३. संविधान (एकतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित।

४. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा “प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट” शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई लोप गरियो।

६. संविधान (एकाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ३ द्वारा (१६.६.१९८७ देखि) प्रतिस्थापित।

१[(३क) खण्ड (३) मा कुनै विषय भए तापनि सन् २००० पश्चात् गरेको प्रथम जनगणनाको आधारमा, अरूणाचल प्रदेश, मेघालय, मिजोराम अनि नागाल्याण्ड राज्यहरूको विधान सभाहरूको स्थानको संख्या, अनुच्छेद १७० अन्तर्गत, पुनः समायोजन प्रभावित भइञ्जेलसम्म जुन स्थान यस्तो कुनै राज्यको विधान सभामा अनुसूचित जनजातिहरूको निम्ति आरक्षित गरिनेछ त्यो -

(क) यदि संविधान (सन्ताउत्री संशोधन) अधिनियम, १९८७ मा प्रवृत्त भएको तारीखलाई यस्तो राज्यको विद्यमान विधान सभामा (जसलाई यस खण्डमा यसको पश्चात् विद्यमान विधान सभा भनिएको छ) सम्पूर्ण स्थान अनुसूचित जनजातिहरूद्वारा ओगटेको छ भने, एउटा स्थानलाई छोडेर सम्पूर्ण स्थान हुनेछ, अनि

(ख) कुनै अन्य स्थितिमा, त्यतिनै स्थान हुनेछ, जसको संख्याको अनुपात, स्थानहरूको मोठ संख्याको त्यस अनुपातभन्दा कम हुनेछैन जुन विद्यमान विधान सभामा अनुसूचित जनजातिहरूको सदस्यहरूको (उक्त तारीखलाई यथा विद्यमान) संख्याको अनुपात विद्यमान विधान सभामा स्थानहरूको मोठ संख्यासँग छ ।]

२[(३ख) खण्ड (३) मा कुनै विषय भए तापनि, सन् २००० पश्चात् गरेको प्रथम जनगणनाको आधारमा, त्रिपुरा राज्यको विधान सभामा स्थानहरूको संख्याका, अनुच्छेद १७० का अधीन, पुनः समायोजनका प्रभावी भए सम्म, जुन स्थान त्यस विधान सभामा अनुसूचित जनजातिहरूका लागि आरक्षित गरिने छ त्यो त्यति स्थान हुनेछ जसको संख्यामा अनुपात, स्थानहरूका कुल संख्या त्यस अनुपात भन्दा कम्ती हुँदैन जुन विद्यमान विधान सभामा अनुसूचित जनजातिहरूका सदस्यहरूका, संविधान (बहत्तरी संशोधन) अधिनियम, १९९२ का प्रवृत्त हुने तारीखका यथाविद्यमान संख्याका अनुपात उक्त तारीखका त्यस विधान सभामा स्थानहरूका कुल संख्यासित हुन्छ ।]

(४) असम राज्यको विधानसभामा कुनै स्वशासित जिल्लाको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको संख्याको अनुपात, त्यस विधानसभामा स्थानहरूको मोठ संख्याको त्यस अनुपात भन्दा कम हुनेछैन जुन त्यस जिल्लाको जनसंख्याको अनुपात त्यस राज्यको मोठ जनसंख्यासँग छ ।

(५) ३*** असमको कुनै स्वशासित जिल्लाको निम्ति आरक्षित स्थानहरूको निर्वाचन क्षेत्रहरूमा त्यस जिल्ला बहिरको कुनै क्षेत्र समाविष्ट हुनेछैन ।

(६) कुनै व्यक्ति जो असम राज्यको कुनै स्वशासित जिल्लाको अनुसूचित जनजातिको सदस्य होइन भने, त्यस राज्यको विधान सभाको निम्ति ३*** त्यस जिल्लाको कुनै निर्वाचन क्षेत्रबाट निर्वाचित हुनलाई पात्र हुनेछैन ।

३३३. राज्यहरूको विधान सभाहरूमा एंग्लो - भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व - अनुच्छेद १७० मा कुनै विषय भए तापनि यदि कुनै राज्यको राज्यपाल ४*** को यो सुझाव भए कि त्यस राज्यको विधानसभामा एंग्लो भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व आवश्यक छ अनि त्यहाँ उनीहरूको प्रतिनिधित्व पर्याप्त छैन भने तिनी त्यस विधान सभामा ५[त्यस समुदायको एउटा सदस्यको नामनिर्देशित गर्न सक्नेछन् ।]

३३४. स्थानहरूको आरक्षण अनि विशेष प्रतिनिधित्व ६[पचास वर्ष] भए पश्चात् नरहनु - यस भागका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) लोक सभामा अनि राज्यका विधान सभाहरूमा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका लागि स्थानहरूका आरक्षण सम्बन्धी, अनि

(ख) लोक सभामा अनि राज्यका विधान सभाहरूमा नाम निर्देशनद्वारा एंग्लो भारतीय समुदायको प्रतिनिधित्व सम्बन्धी यस संविधानका उपबन्ध यस संविधानको प्रारम्भ देखि ५[पचास वर्ष] का अवधिको समाप्तिमा प्रभावी हुने छैन;

परन्तु यस अनुच्छेदका कुनै कुराबाट लोक सभामा अथवा कुनै राज्यका विधान सभामा कुनै प्रतिनिधित्वमा तबसम्म कुनै प्रभाव पर्ने छैन जबसम्म, यथास्थिति, त्यस समय विद्यमान लोक सभा अथवा विधान सभाको विघटन हुने छैन ।

-
१. संविधान (सन्ताउत्री संशोधन) अधिनियम, १९८७ को धारा २ द्वारा (२१.९.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित ।
  २. संविधान (बहत्तरी संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा (५.१२.१९९२ देखि) अन्तःस्थापित ।
  ३. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) केही शब्दहरूलाई लोप गरियो ।
  ४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो ।
  ५. संविधान (तेइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६९ को धारा ४ द्वारा "त्यस विधान सभामा त्यस समुदायको जति सदस्यले त्यो उचित ठान्दछन् नामनिर्देशित गर्नसक्छ" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
  ६. संविधान (बासठौं संशोधन) अधिनियम, १९८९ को धारा-२ द्वारा (२०.१२.१९८९ देखि) "चालीस वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३३५. सेवाहरू अनि पदहरूको निम्ति अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको दावी - संघ अथवा कुनै राज्यको कार्यकलापसँग सम्बन्धित सेवाहरू अनि पदहरूको निम्ति नियुक्तिहरू गर्नमा, अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको सदस्यहरूको दावीलाई प्रशासनको दक्षता बनाइराख्ने संगति अनुसार ध्यानमा राखिनेछ।

३३६. केही सेवाहरूमा एंग्लो-भारतीय समुदायको निम्ति विशेष उपबन्ध - (१) यस संविधानको प्रारम्भ पश्चात् प्रथम दुई वर्षको अवधिमा संघको रेल, सीमाशुल्क, डाक अनि तार सम्बन्धित सेवाहरूको, पदको निम्ति एंग्लो-भारतीय समुदायको सदस्यहरूका नियुक्तिहरू त्यही आधारमा गरिनेछ जुन आधारमा १५ अगस्त, १९४७ देखि ठीक पहिला गरिन्थ्यो।

प्रत्येक उत्तरवर्ती दुई वर्षको अवधिको समयमा उक्त समुदायको सदस्यको निम्ति, उक्त सेवाहरूमा आरक्षित पदहरूको संख्या ठीक पूर्ववर्ती दुई वर्षको अवधिको समय यस प्रकार आरक्षित संख्यादेखि यथासम्भव निकटतम दस प्रतिशत कम हुनेछ :

यद्यपि यस संविधानको प्रारम्भभन्दा दस वर्षको अन्तमा यस्तो सम्पूर्ण आरक्षण समाप्त हुनेछ।

(२) यदि एंग्लो-भारतीय समुदायको सदस्य अन्य समुदायहरूका सदस्यहरूको भन्दा बेग्लै तुलनामा गुणागुणको आधारमा नियुक्तिको निम्ति योग्य पाएको खण्डमा खण्ड (१) अन्तर्गत त्यस समुदायको निम्ति आरक्षित पदहरू अथवा त्यसका अतिरिक्त पदहरूमा भित्रै अथवा त्यसका अतिरिक्त पदहरूमा एंग्लो-भारतीय समुदायका सदस्यहरूको नियुक्तिलाई त्यस खण्डको कुनै विषयले रोक्न सक्दैन।

३३७. एंग्लो-भारतीय समुदायको लाभको निम्ति शैक्षिक अनुदानको निम्ति विशेष उपबन्ध - यस संविधानको प्रारम्भ पश्चात् प्रथम तीन वित्तीय वर्षको अवधिमा एंग्लो-भारतीय समुदायको लाभको निम्ति शिक्षा सम्बन्धमा संघ अनि ^१**** प्रत्येक राज्यद्वारा त्यही अनुदान, यदि कुनै भएमा, दिइनेछ जुन ३१ मार्च १९४८ मा समाप्त हुने वित्तीय वर्षमा दिइएको थियो।

प्रत्येक उत्तरवर्ती तीन वर्षको अवधिको समय अनुदान ठीक पूर्ववर्ती तीन वर्षको अवधिको अपेक्षा दस प्रतिशत कम हुनसक्छ:

यद्यपि यस संविधानको प्रारम्भदेखि दस वर्षको अन्तमा यस्तो अनुदान, जुन मात्रासम्म ती एंग्लो-भारतीय समुदायको निम्ति विशेष छुट छ त्यस मात्रासम्म, समाप्त हुनेछ :

यद्यपि यो पनि कुनै शिक्षण संस्था यस अनुच्छेद अन्तर्गत अनुदान प्राप्त गर्नलाई तबसम्म अधिकार हुनेछैन जबसम्म उसको वार्षिक प्रवेशहरूमा न्यूनतम चालीस प्रतिशत प्रवेश एंग्लो-भारतीय समुदायभन्दा भित्रै समुदायको निम्ति उपलब्ध गरिने छैन।

३३८. ^२[राष्ट्रिय अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति आयोग] - ^३[(१) अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका लागि एउटा आयोग हुनेछ जसलाई राष्ट्रिय अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति आयोगको नामले ज्ञात हुनेछ।

(२) संसद्द्वारा यस निम्ति बनाइएको कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, आयोग एउटा अध्यक्ष, एउटा उपाध्यक्ष अनि पाँच अन्य सदस्यहरूले मिलेर बनिनेछ अनि यस प्रकार नियुक्त गरिएको अध्यक्ष, उपाध्यक्ष अनि अन्य सदस्यहरूका सेवाका शर्तहरू अनि पदावधि यस्तो हुनेछ जुन राष्ट्रपतिले नियमद्वारा अवधारित गरून।

(३) राष्ट्रपतिले आफ्नो हस्ताक्षर अनि मुद्रा सहित अधिपत्रद्वारा आयोगका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष अनि अन्य सदस्यहरूलाई नियुक्त गर्नेछ।

(४) आयोगको आफ्नो प्रक्रिया स्वयं विनियमित गर्ने शक्ति हुनेछ।

(५) आयोगको यो कर्तव्य हुनेछ कि त्यो -

(क) अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका लागि यस संविधान तथा त्यस समय प्रवृत्त कुनै अन्य विधि तथा सरकारका कुनै आदेशका अधीन उपबन्धित रक्षोपायहरू सित सम्बन्धित सम्पूर्ण विषयहरू अन्वेषण गरून अनि तिनीहरू माथि नजर राखुन् तथा यस्ता रक्षोपायहरूका कार्यकरणका मूल्याकन गरून;

(ख) अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका तिनीहरूका अधिकारहरू तथा रक्षोपायहरूबाट वञ्चित गरे तापनि विनिर्दिष्ट गुनासोहरूको जाँच गरून;

(ग) अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका सामाजिक-आर्थिक विकासका योजना प्रक्रियामा भाग लिनु तथा तिनीहरू माथि सल्लाहा दिनु तथा संघ तथा कुनै राज्यका अधीन तिनीहरूका विकासमा प्रगतिका मूल्याकन गरून;

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूची द्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई लोप गरियो।

२. संविधान (पैंसठ्ठी संशोधन) अधिनियम, १९९० प्रवर्तित हुँदा अनुच्छेद ३३८, अधिनियममा निर्देशित रूपमा संशोधित हुन्छ। उक्त संशोधन अधिनियमको पाठ परिशिष्ट ४ मा हेर्नुहोस्।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "कुनै यस्तो राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(घ) ती रक्षोपायहरूका कार्यकरणका बारेमा प्रतिवर्ष; तथा यस्ता अन्य समयहरू माथि, जसलाई आयोगले उचित सम्झे, राष्ट्रपतिलाई प्रतिवेदन दिनु;

(ङ) यस्ता प्रतिवेदनहरूमा ती उपायहरूका बारेमा जुन ती रक्षोपायहरूका प्रभावपूर्ण कार्यान्वयनका लागि संघ तथा कुनै राज्यद्वारा गर्नु आवश्यक छ, तथा अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका संरक्षण, कल्याण तथा सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि अन्य उपायहरूका बारेमा सिफारिश गर्नु;

(च) अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूका संरक्षण, कल्याण, विकास तथा उन्नयनका सम्बन्धमा यस्ता अन्य कार्यहरूका निर्वहन गर्नु जुन राष्ट्रपति, संसद्द्वारा बनाईएको कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, नियमद्वारा विनिर्दिष्ट गर्नु।

(६) राष्ट्रपतिले यस्ता सम्पूर्ण प्रतिवेदनहरू संसद्का प्रत्येक सदनका समक्ष राख्ने छ तथा त्यसको साथमा संघसित सम्बन्धित सिफारिशहरू माथि गरिएको तथा गर्नुका लागि प्रस्थापित कार्यवाही तथा यदि कुनै यस्ता सिफारिश अस्वीकृत गरिएको छ भने अस्वीकृतिका कारणहरूलाई स्पष्ट गर्ने ज्ञापन पनि हुनेछ।

(७) जहाँ कुनै यस्ता प्रतिवेदन, तथा त्यसका कुनै भाग कुनै यस्ता विषयसित सम्बन्धित छ जसको कुनै राज्य सरकारसित सम्बन्ध छ भने यस्ता प्रतिवेदनका एउटा प्रति त्यस राज्यका राज्यपाललाई पठाइने छ जसलाई त्यस राज्यका विधान-मण्डलका समक्ष राखिने छ अनि त्यसका साथ राज्यसित सम्बन्धित सिफारिशहरू माथि गरिएको तथा गर्नुका लागि प्रस्थापित कार्यवाही तथा यदि कुनै यस्ता सिफारिश अस्वीकृत गरिएको छ भने अस्वीकृतिका कारणहरूलाई स्पष्ट गर्ने ज्ञापन पनि हुनेछ।

(८) आयोगका खण्ड (५) का उप-खण्ड (क) मा निर्दिष्ट कुनै विषयका अन्वेषण गर्ने समय तथा उप-खण्ड (ख) मा निर्दिष्ट कुनै गुनासोको बारेमा जाँच गरेको समय, विशिष्टतया निम्नलिखित विषयहरूका सम्बन्धमा, ती सम्पूर्ण शक्तिहरू हुनेछ जसलाई वादका विचारण गरेको समय सिविल न्यायालयको हुन्छ, अर्थात् -

(क) भारतका कुनै पनि भागबाट कुनै व्यक्तिलाई बोलाउनु अनि हाजिर गर्नु तथा शपथमा उसको परीक्षा गर्नु;

(ख) कुनै दस्तावेजलाई आविष्कार तथा प्रस्तुत गर्ने अपेक्षा गर्नु;

(ग) शपथपत्रहरू माथि साक्षी ग्रहण गर्नु;

(घ) कुनै न्यायालय तथा कार्यालयबाट कुनै लोक अभिलेख तथा त्यसको प्रतिको अपेक्षा गर्नु;

(ङ) साक्षीहरू तथा दस्तावेजहरूका परीक्षाका लागि कमीशन निकाल्नु;

(च) कुनै अन्य विषय जुन राष्ट्रपतिले, नियमद्वारा अवधारित गर्नु।

(९) संघ तथा प्रत्येक राज्य सरकार अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूलाई प्रभावित गर्ने सम्पूर्ण महत्वपूर्ण नीतिगत विषयहरू माथि आयोगसित परामर्श गर्ने छ।]

३[(१०)] यस अनुच्छेदमा, अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूप्रति निर्देशका यो अर्थ लगाइनेछ यस अन्तर्गत यस्ता अन्य पछिटे वर्गहरूप्रति निर्देश, जसलाई राष्ट्रपतिले अनुच्छेद ३४० को खण्ड (१) अन्तर्गत नियुक्त आयोगको प्रतिवेदन प्राप्तमा आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गर्नु अनि एंग्लो-भारतीय समुदायप्रति निर्देश पनि हो।

३३९. अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन अनि अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको विषयमा संघको नियन्त्रण -

(१) राष्ट्रपति, ^३राज्यहरूको अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन अनि अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको विषयमा प्रतिवेदन दिनको निम्ति आयोगको नियुक्ति, आदेशद्वारा, कुनै पनि समय गर्न सक्नेछ अनि यस संविधानको प्रारम्भदेखि दस वर्षको समाप्तिमा गर्नेछ।

आदेशमा आयोगको रचना, शक्तिहरू अनि प्रक्रिया परिनिश्चित गर्न सक्नेछ अनि त्यसमा यस्तो आनुषंगिक अथवा सहायक उपबन्ध समाविष्ट हुन सक्नेछ जसलाई राष्ट्रपति आवश्यक अथवा वाञ्छनीय ठान्दछन्।

(२) संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार ^३[कुनै राज्य]लाई यस्तो निर्देश दिनसम्म दिए हुनेछ जुन त्यस राज्यका अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको निम्ति निर्देशमा आवश्यक जनाइएका योजनाहरू बनाउनु र निष्पादनको बारेमा छ।

३४०. पछिटे वर्गहरूको अवस्थाहरूको अन्वेषणको निम्ति आयोगको नियुक्ति - (१) राष्ट्रपति भारतको राज्यक्षेत्रभित्र सामाजिक अनि शैक्षिक दृष्टिले पछिटे वर्गहरूको अवस्थाहरूको अनि जुन कठिनाइहरू तिनीहरूले भोगिरहेका छन् त्यसको अन्वेषणको निम्ति अनि ती कठिनाइहरूलाई हटाउन अनि तिनीहरूको अवस्थालाई सुधारनको निम्ति संघ अथवा कुनै राज्यद्वारा जुन उपाय गर्न पर्नेछ त्यसको बारेमा अनि त्यसको प्रयोजनको निम्ति संघ अथवा कुनै राज्यद्वारा जुन अनुदान गर्न पर्छ अनि जुन शर्त अन्तर्गत त्यो अनुदान गर्न पर्नेछ त्यस बारेमा सिफारिश गर्नको निम्ति, आदेशद्वारा एउटा आयोग नियुक्त गर्न सक्नेछ जो यस्ता व्यक्तिहरू मिलेर बनिनेछ जुन उसले उचित सम्झिन्छ अनि यस्तो आयोगलाई नियुक्त गर्ने आदेशमा आयोगद्वारा अनुसरण गर्ने प्रक्रिया परिनिश्चित गरिनेछ।

(२) यस प्रकार नियुक्त आयोगले आफूलाई निर्देशित विषयहरूको अन्वेषण गर्नेछ र राष्ट्रपतिलाई प्रतिवेदन दिनेछ, जसमा उ द्वारा पाएको तथ्य उपवर्णित गरिनेछ अनि जसमा यस्ता सिफारिशहरू गरिनेछ जसलाई आयोगले उचित सम्झन्छ।

(३) राष्ट्रपतिले यस प्रकार दिइएको प्रतिवेदनको एक प्रति, त्यसमाथि गरिएको कार्यवाहीलाई स्पष्ट गर्ने ज्ञापनसहित, संसद्को प्रत्येक सदनको समक्ष राख्न लगाउनेछन्।

१. संविधान (पैंसठौँ संशोधन) अधिनियम, १९९० को धारा २ द्वारा (१२.३.१९९२ देखि) खण्ड (३) को खण्ड (१०) को रूपमा पुनःसंख्याकृत गरियो।

२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूची को भाग क अथवा भाग ख विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरू लोप गरियो।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "कुनै यस्तो राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३४१. अनुसूचित जातिहरू - (१) राष्ट्रपति ^१[कुनै राज्य ^२[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] सम्बन्धमा अनि जहाँ ती ^३*** राज्य छ वहाँ त्यहाँको राज्यपाल ^४*** सँग परामर्श गरेपश्चात्] लोक अधिसूचना ^५ द्वारा, ती जातिहरू, मूलवंशहरू अथवा जनजातिहरू अथवा जातिहरू, मूलवंशहरू अथवा जनजातिहरूका भागहरू अथवा तिनीहरूको भुण्डलाई विनिर्दिष्ट गर्न सक्नेछन् जसलाई यस संविधानको प्रयोजनको निम्ति, ^२[यथास्थिति] त्यस राज्य ^३[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] -को सम्बन्धमा अनुसूचित जातिहरू सम्झिनेछ।

(२) संसद् विधिद्वारा कुनै जाति, मूलवंश अथवा जनजातिलाई अथवा जाति, मूलवंश अथवा जनजातिको भाग अथवा उनीहरूको भुण्डलाई खण्ड (१) अन्तर्गत जारी गरिएका अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट अनुसूचित जातिहरूको सूचीमा सम्मिलित गर्न सक्नेछ अथवा तिनीहरूबाट अपवर्जित गर्न सक्नेछ, तर जसरी माथि भनेको छ त्यसबाहेक उक्त खण्ड अन्तर्गत जारी गरेको अधिसूचनामा कुनै पश्चात्वर्ती अधिसूचनाद्वारा परिवर्तन गरिनेछैन।

३४२. अनुसूचित जनजातिहरू - (१) राष्ट्रपति ^६[कुनै राज्य] ^२[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] सम्बन्धमा अनि जहाँ ती ^३*** राज्य छ त्यहाँको राज्यपालसँग ^४*** परामर्श गरे पश्चात्] लोक अधिसूचना ^९ द्वारा ती जनजातिहरू अथवा जनजाति समुदायहरू अथवा जनजातिहरू अथवा जनजाति समुदायहरूका भागहरू अथवा तिनीहरूको भुण्डहरूलाई विनिर्दिष्ट गर्न सक्नेछ, जसलाई यस संविधानको प्रयोजनको निम्ति ^२[यथास्थिति] त्यस राज्य ^३[अथवा संघ राज्यक्षेत्र] सम्बन्धमा अनुसूचित जनजातिहरू सम्झिनेछ।

(२) संसद्, विधिद्वारा कुनै जनजाति अथवा जनजाति समुदायलाई अथवा कुनै जनजाति अथवा जनजाति समुदायको भाग अथवा तिनीहरूको भुण्डलाई खण्ड (१) अन्तर्गत जारी गरेको अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट अनुसूचित जनजातिहरूको सूचीमा सम्मिलित गर्न सक्नेछ अथवा त्यसबाट अपवर्जन गर्न सक्नेछ, तर जस्तोमाथि भनेको छ त्यसबाहेक उक्त खण्ड अन्तर्गत जारी गरिएको अधिसूचनामा कुनै पश्चात्वर्ती अधिसूचनाद्वारा परिवर्तन गरिने छैन।

१. संविधान (प्रथम संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा १० द्वारा "राज्यको राज्यपाल अथवा राजप्रमुखसँग परामर्श गरे पश्चात्" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा अन्तः स्थापित।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि "पहिलो अनुसूचीद्वारा भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरू हटाइयो।

४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई हटाइयो।

५. संविधान (अनुसूचित जातिहरू) आदेश, १९५० (स. आ. १९) संविधान (अनुसूचित जातिहरू) (संघ राज्यक्षेत्र) आदेश, १९५१ (स. आ. ३२) संविधान (जम्मू-काश्मिर) अनुसूचित जातिहरू आदेश, १९५६ (स. आ. ५२), संविधान (दादरा अनि नागर हवेली) अनुसूचित जातिहरू आदेश, १९६२ (स. आ. ६४) संविधान (पण्डीचेरी) अनुसूचित जातिहरू आदेश, १९६४ (स. आ. ६८) संविधान (गोवा, दामन अनि दीव) अनुसूचित जातिहरू आदेश १९६८ (स. आ. ८१) अनि संविधान (सिक्किम) अनुसूचित जातिहरू आदेश, १९७८ (स. आ. ११०) हेर्नुहोस्।

६. संविधान (प्रथम संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा ११ द्वारा "राज्यको राज्यपाल अथवा राजप्रमुखसँग परामर्श गरे पश्चात्" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. संविधान (अनुसूचित जनजातिहरू) आदेश, १९५० (स. आ. २२) संविधान (अनुसूचित जनजातिहरू) (संघ राज्यक्षेत्र) आदेश, १९५१ (स. आ. ३३) संविधान (अण्डामन अनि निकोबार द्वीप) अनुसूचित जनजातिहरू आदेश, १९५९ (स. आ. ५८) संविधान (दादरा अनि नागर हवेली) अनुसूचित जनजातिहरू आदेश, १९६२ (स. आ. ६५) संविधान (अनुसूचित जनजातिहरू) (उत्तर प्रदेश) आदेश, १९६७ (स. आ. ७८) संविधान (गोवा, दमण अनि दीव) अनुसूचित जनजातिहरू आदेश, १९६८ (स. आ. ८२) संविधान (नागाल्याण्ड) अनुसूचित जनजातिहरू आदेश, १९७० (स. आ. ८८) अनि संविधान (सिक्किम) अनुसूचित जनजातिहरू आदेश, १९७८ (स. आ. १११) हेर्नुहोस्।

राजभाषा

अध्याय १ - संघको भाषा

३४३. (१) संघको राजभाषा - (१) संघको राजभाषा हिन्दी अनि लिपि देवनागरी हुनेछ।

संघको शासकीय प्रयोजनको निम्ति प्रयोग हुने अङ्कहरूको रूप भारतीय अङ्कहरूको अन्तर्राष्ट्रिय रूप हुनेछ।

(२) खण्ड (१) मा कुनै विषय भएता पनि यस संविधानको प्रारम्भदेखि पन्ध्र वर्षको अवधिसम्म संघको ती सम्पूर्ण शासकीय प्रयोजनहरूका लागि अंग्रेजी भाषाको प्रयोग भइरहनेछ जसको निम्ति त्यसको यस्तो प्रारम्भदेखि ठीक प्रथम प्रयोग भइरहेको थियो :

तर राष्ट्रपतिले उक्त अवधिको समय आदेशद्वारा संघको शासकीय प्रयोजनमा कसैको निम्ति अंग्रेजी भाषाको अतिरिक्त हिन्दी भाषाको अनि भारतीय अङ्कहरूको अन्तर्राष्ट्रिय रूपको अतिरिक्त देवनागरी रूपको प्रयोग प्राधिकृत गर्न सक्नेछ।

(३) यस अनुच्छेदमा कुनै विषय भए तापनि संसद् उक्त पन्ध्र वर्षको अवधि पश्चात् विधिद्वारा -

(क) अंग्रेजी भाषाको, अथवा

(ख) अङ्कहरूको देवनागरी रूपको,

यस्तो प्रयोजनको निम्ति प्रयोग उपबन्धित गर्न सक्नेछन् जुन यस्तो विधिमा विनिर्दिष्ट गरियोस्।

३४४. राजभाषाको सम्बन्धमा आयोग अनि संसद्को समिति - (१) राष्ट्रपति यस संविधानको प्रारम्भदेखि पाँच वर्षको समाप्तिमा अनि तत्पश्चात यस्तो प्रारम्भदेखि दस वर्षको समाप्तिमा आदेशद्वारा एउटा आयोग गठित गर्नेछ जुन एउटा अध्यक्ष अनि आठौं अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट विभिन्न भाषाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने यस्ता अन्य सदस्यहरू मिलेर गठन हुनेछ जसलाई राष्ट्रपतिले नियुक्त गर्दछन् अनि आदेशमा आयोगद्वारा अनुशरण गर्ने प्रक्रिया परिनिश्चित गरिनेछ।

(२) आयोगको यो कर्तव्य हुनेछ उसले राष्ट्रपतिलाई -

(क) संघको शासकीय प्रयोजनको निम्ति हिन्दी भाषाको अधिकाधिक प्रयोग,

(ख) संघको सम्पूर्ण अथवा कुनै शासकीय प्रयोजनको निम्ति अंग्रेजी भाषाको प्रयोगमा निर्बन्धनहरू,

(ग) अनुच्छेद ३४८ मा उल्लिखित सम्पूर्ण अथवा कुनै प्रयोजनको निम्ति प्रयोग गरिने भाषा,

(घ) संघको कुनै एउटा अथवा अधिक विनिर्दिष्ट प्रयोजनको निम्ति गरिने अङ्कहरूको रूप,

(ङ) संघको राजभाषा तथा संघ अनि कुनै राज्यको माफ अथवा एउटा राज्य अनि दोस्रो राज्यको माफ पत्रादिको भाषा अनि उनीहरूको प्रयोगको सम्बन्धमा राष्ट्रपतिद्वारा आयोगलाई निर्देशित गरिएको कुनै अन्य विषयको बारेमा सिफारिश गरियोस्।

(३) खण्ड (२) अन्तर्गत आफ्नो सिफारिश गर्नमा, आयोग भारतको औद्योगिक, सांस्कृतिक अनि वैज्ञानिक उन्नतिका अनि लोक सेवाहरूको सम्बन्धमा अहिन्दी भाषी क्षेत्रहरूको व्यक्तिहरूका न्यायसङ्गत दावीहरू अनि हितहरूलाई सम्यक ध्यानमा राख्नेछ।

(४) एउटा समिति गठन गरिनेछ जुन तीस सदस्यहरू द्वारा मिलेर बनिनेछ जसमा बीस लोक सभाका सदस्यहरू हुने छन् अनि दस जना राज्य सभाको सदस्य हुनेछन् जुन क्रमशः लोक सभाका सदस्यहरू अनि राज्य सभाका सदस्यहरूद्वारा आनुप्राप्तिक प्रतिनिधित्व पद्धति अनुसार एउटा संक्रमणीय मतद्वारा निर्वाचित हुनेछ।

(५) समितिको यो कर्तव्य हुनेछ उसले खण्ड (१) अन्तर्गत गठित आयोगको सिफारिशहरूको परीक्षा गर्नु अनि राष्ट्रपतिलाई त्यसमाथि आफ्नो रायको विषयमा प्रतिवेदन दिउन्।

(६) अनुच्छेद ३४३ मा कुनै विषय भए तापनि राष्ट्रपति खण्ड (५) मा निर्दिष्ट प्रतिवेदनमा विचार गरे पश्चात् ती सम्पूर्ण प्रतिवेदनको अथवा कुनै भागको अनुसार निर्देश दिन सक्छ।

अध्याय २ - प्रादेशिक भाषाहरू

३४५ राज्यको राजभाषा अथवा राजभाषाहरू - अनुच्छेद ३४६ अनि ३४७ का उपबन्धहरू अन्तर्गत रहेर कुनै राज्यको विधान मण्डल, विधिद्वारा त्यस राज्यमा प्रयोग हुने भाषाहरूमध्ये कुनै एक अथवा अधिक भाषाहरूलाई अथवा हिन्दीलाई त्यस राज्यको सम्पूर्ण अथवा कुनै शासकीय प्रयोजनको निम्ति प्रयोग गरिने भाषा अथवा भाषाहरूको रूपमा स्वीकार गर्न सक्नेछ :

यद्यपि जबसम्म राज्यको विधान मण्डल, विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध नगरेसम्म राज्यभित्र ती शासकीय प्रयोजनको निम्ति अंग्रेजी भाषाको प्रयोग गरिनेछ जसको निम्ति यो संविधानको प्रारम्भदेखि ठीक अघि प्रयोग भइरहेको थियो ।

३४६. एउटा राज्य अनि दोस्रो राज्यका मामा अथवा कुनै राज्य अनि संघका मामा पत्रादिको राज भाषा - संघमा शासकीय प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्नको निम्ति तत्समय प्राधिकृत भाषा, एउटा राज्य अनि दोस्रो राज्यकामामा तथा कुनै राज्य अनि संघकामामा पत्रादिको राजभाषा हुनेछ :

यद्यपि यदि दुई अथवा अधिक राज्यले यो सम्मति गरे ती राज्यहरूकामामा पत्रादिको राजभाषा हिन्दीभाषा भए यस्ता पत्रादिको निम्ति त्यस भाषाको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

३४७. कुनै राज्यको जनसंख्याको कुनै अनुभागद्वारा बोलिने भाषा सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यदि यसको निम्ति माग गरेको खण्डमा राष्ट्रपतिको यो समाधान हुनेछ कुनै राज्यको जनसंख्याको पर्याप्त भागले यो चाहन्छ कि तिनीहरूद्वारा बोलिने भाषालाई राज्यद्वारा मान्यता दिए निर्देश दिन सक्नेछ कि यस्तो भाषालाई पनि त्यस राज्यमा सर्वत्र अथवा त्यसको कुनै भागमा यस्तो प्रयोजनको निम्ति, जो उसले विनिर्दिष्ट गर्दछ, शासकीय मान्यता दिइयोस् ।

अध्याय ३ - उच्चतम न्यायालय, उच्च न्यायालयहरू आदिको भाषा

३४८. उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालयहरूमा अनि अधिनियमहरू, विधेयकहरू आदिको निम्ति प्रयोग गरिने भाषा - (१) यस भागको पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै विषय भए तापनि जबसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा उपबन्ध नगरेसम्म -

(क) उच्चतम न्यायालय अनि प्रत्येक उच्च न्यायालयमा सम्पूर्ण कार्यवाहीहरू अंग्रेजी भाषामा हुनेछ,

(ख) (i) संसद्को प्रत्येक सदन अथवा कुनै राज्यको विधान-मण्डलको सदन अथवा प्रत्येक सदनमा पुनः स्थापित गरिने सम्पूर्ण विधेयकहरूलाई अथवा प्रस्तावित यसका संशोधनहरूका,

(ii) संसद् अथवा कुनै राज्यको विधानमण्डलद्वारा पारित सम्पूर्ण अधिनियमहरू अनि राष्ट्रपति अथवा कुनै राज्यको राज्यपाल^१*** द्वारा प्रख्यापित सम्पूर्ण अध्यादेशहरू, अनि

(iii) यस संविधान अन्तर्गत अथवा संसद् कुनै राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाएको कुनै विधि अन्तर्गत निकालिएको अथवा बनाएको सम्पूर्ण आदेशहरू, नियमहरू, विनियमहरू अनि उपविधिहरूका, प्राधिकृत पाठ अंग्रेजी भाषामा हुनेछ ।

(२) खण्ड (१) को उपखण्ड (क) मा कुनै विषय भएता पनि कुनै राज्यको राज्यपाल^१*** राष्ट्रपतिको पूर्व सहमतिले त्यस उच्च न्यायालयको कार्यवाहीहरूमा जसको मुख्य स्थान त्यस राज्यमा छ, हिन्दी भाषा अथवा त्यस राज्यको शासकीय प्रयोजनको निम्ति प्रयोग हुने कुनै भाषाको प्रयोग प्राधिकृत गर्न सक्नेछ :

यद्यपि यस खण्डको कुनै विषय यस्ता उच्च न्यायालयद्वारा दिइएको कुनै निर्णय, डिक्री अथवा आदेशमा लागू हुने छैन ।

(३) खण्ड (१) को उपखण्ड (ख) मा कुनै विषय भएतापनि, जहाँ कुनै राज्यको विधान-मण्डलले, त्यस विधानमण्डलमा पुरः स्थापित विधेयकहरू अथवा त्यसद्वारा पारित अधिनियमहरूमा अथवा त्यस राज्यको राज्यपाल^१*** द्वारा प्रख्यापित अध्यादेशहरूमा अथवा त्यस उपखण्डको अनुच्छेद (iii) मा निर्दिष्ट कुनै आदेश, नियम, विनियम अथवा उपविधिमा प्रयोगको निम्ति अंग्रेजी भाषाभन्दा भित्र कुनै भाषा विहित गरेको छ भने त्यहाँ त्यस राज्यको राजपत्रमा त्यस राज्यको राज्यपाल^१*** को प्राधिकारद्वारा प्रकाशित अंग्रेजी भाषामा त्यसको अनुवाद यस अनुच्छेद अन्तर्गत त्यसलाई अंग्रेजी भाषामा प्राधिकृत पाठ सङ्गिनेछ ।

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "अथवा राजप्रमुख" शब्दहरू हटाइयो ।

३४९. भाषासँग सम्बन्धित केही विधिहरू अधिनियमित गर्नको निम्ति विशेष प्रक्रिया - यस संविधानको प्रारम्भदेखि पन्ध्र वर्षको अवधिको समय, अनुच्छेद ३४८ को खण्ड (१) मा उल्लिखित कुनै प्रयोजनको निम्ति व्यवहार गरिने भाषाको निम्ति उपबन्ध गर्ने कुनै विधेयक अथवा संशोधन संसद्का कुनै सदनको राष्ट्रपतिको पूर्व स्वीकृत बिना पुरःस्थापित अथवा प्रस्तावित गरिनेछैन अनि राष्ट्रपति कुनै यस्ता विधेयकलाई पुरःस्थापित अथवा कुनै यस्तो संशोधनलाई प्रस्तावित गर्नलाई स्वीकृत अनुच्छेद ३४४को खण्ड (१) अन्तर्गत गठित आयोगका सिफारिशहरूमाथि अनि त्यस अनुच्छेद को खण्ड (४) को अधीन गठित समितिको प्रतिवेदनमाथि बिचार गरे पश्चात् नै दिनेछ, अन्यथा दिने छैन।

अध्याय ४ - विशेष निर्देश

३५०. गुनासोको निवारणको लागि अभ्यावेदनमा प्रयोग गरिने भाषा - प्रत्येक व्यक्ति कुनै पनि गुनासोको निवारणका लागि संघ अथवा राज्यका कुनै अधिकारी या प्राधिकारी लाई, यथास्थिति, संघमा अथवा राज्यमा प्रयोग हुने कुनै भाषामा अभ्यावेदन दिने हकदार हुनेछ।

१[३५० क. प्राथमिक स्तरमा मातृभाषामा शिक्षाका सुविधाहरू - प्रत्येक राज्य अनि राज्यभित्र प्रत्येक स्थानीय प्राधिकारी भाषाई अल्पसंख्यक वर्गका बालकहरूलाई शिक्षाको प्राथमिक स्तरमा मातृभाषामा शिक्षाका पर्याप्त सुविधाहरूको व्यवस्था गर्ने प्रयास गर्नेछ अनि राष्ट्रपतिले कुनै राज्यलाई यस्तो निर्देश दिन सक्नेछ जुन उनले यस्ता सुविधाहरूको उपबन्ध सुनिश्चित गराउनको लागि आवश्यक अथवा उचित सम्झन्छन्।

३५० ख. भाषाई अल्पसंख्यक वर्गका लागि विशेष अधिकारी - (१) भाषाई अल्प संख्यक वर्गका लागि एक विशेष अधिकारी हुनेछन् जसलाई राष्ट्रपतिले नियुक्त गर्नेछन्।

(२) विशेष अधिकारीको यो कर्तव्य हुनेछ कि उनी यस संविधानका अधीन भाषाई अल्पसंख्यक वर्गका लागि उपबन्धित रक्षोपायहरूसित सम्बन्धित सम्पूर्ण विषयहरू अन्वेषण गरून् अनि ती विषयहरूका सम्बन्धमा यस्ता अन्तरालहरू माथि जुन राष्ट्रपतिले निर्दिष्ट गरून् राष्ट्रपतिलाई प्रतिवेदन दिऊन् अनि राष्ट्रपतिले यस्ता सम्पूर्ण प्रतिवेदनलाई संसद्का प्रत्येक सदन समक्ष राखिदिनेछन् अनि सम्बन्धित राज्यहरूका सरकारहरूलाई पठाइदिनेछन्]

३५१. हिन्दी भाषाका विकासको लागि निर्देश - संघको यो कर्तव्य हुनेछ कि यसले हिन्दी भाषाको प्रसार बढाओस्, यसको विकास गरोस् जसबाट यो भारतका सामयिक संस्कृतिका सम्पूर्ण तत्त्वका अभिव्यक्तिको माध्यम बन्न सकोस् अनि यसको प्रकृतिमा हस्तक्षेप नगरी कन हिन्दुस्थानीमा अनि आठौँ अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट भारतका अन्य भाषाहरूमा प्रयुक्त रूप, शैली अनि पदहरूलाई आत्मसात गर्दै अनि जहाँ आवश्यक अथवा वाञ्छनीय हुन्छ त्यहाँ शब्द भण्डारको लागि मुख्यतः संस्कृतबाट अनि गौणतः अन्य भाषाहरूबाट शब्द ग्रहण गर्दै यसको समृद्धि सुनिश्चित गरोस्।

आपत् उपबन्ध

३५२. आपत्को उद्घोषणा - (१) यदि राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि त्यहाँ गम्भीर आपत् विद्यमान छ र जसले गर्दा युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा ^१[सशस्त्र विद्रोह] -को कारणले गर्दा भारत वा त्यसका राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा संकटमा छ भने उसले उद्घोषणाद्वारा ^२[सम्पूर्ण भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको यस्ता भागको सम्बन्धमा जसलाई त्यो उद्घोषणामा विनिर्दिष्ट गरिन्छ] यस आशयको घोषणा गर्नसक्ने छन ।

^३[स्पष्टीकरण - यदि राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा सशस्त्र विद्रोहको संकट सन्निकट छ भने यो घोषित गर्ने आपत्को उद्घोषणा युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा सशस्त्र विद्रोहले गर्दा भारत वा त्यसका राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा संकटमा छ, युद्ध वा यस्ता कुनै आक्रमण वा विद्रोह वास्तवमा हुनु भन्दा पहिला पनि गर्न सकिने छ ।]

^४[(२) खण्ड (१) अधीन गरिएको उद्घोषणामा कुनै पश्चात्वर्ती उद्घोषणाद्वारा परिवर्तन गर्न सकिनेछ वा त्यसलाई फिर्ता लिन सकिने छ ।

(३) राष्ट्रपतिले खण्ड (१) को अधीन उद्घोषणा वा यस्तो उद्घोषणामा परिवर्तन गर्ने उद्घोषणा तबसम्म गर्ने छैनन्, जबसम्म संघको मन्त्री मण्डलद्वारा [अर्थात् त्यो परिषद्को जुन अनुच्छेद ७५ को अधीन प्रधान मंत्री तथा मन्त्री मण्डल स्तरका अरु मन्त्रीहरू मिलेर बनिन्छ]

यस्ता उद्घोषणा गरिएको यस्तो विनिश्चय लिखित रूपमा उसलाई संसूचित गरिने छैन ।

(४) यस अनुच्छेदको अधीन जारी गरिएको प्रत्येक उद्घोषणा संसद्को प्रत्येक सदनका समक्ष राखिने छ अनि जहाँ त्यो पूर्ववर्ती उद्घोषणालाई फिर्ता लिने उद्घोषणा हुँदैन त्यहाँ त्यो एक महिनाको समाप्तिमा, यदि त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला संसद्का दुवै सदनहरूका संकल्पहरूद्वारा त्यसको अनुमोदन नगरिएको भए प्रवर्तनमा रहने छैन :

यद्यपि, यदि यस्ता कुनै उद्घोषणा [जुन पूर्ववर्ती उद्घोषणालाई फिर्ता लिने उद्घोषणा होइन] त्यस समय गरिन्छ जब लोक सभाको विघटन भएको छ वा लोक सभाको विघटन यस खण्डमा निर्दिष्ट एक महिनाको अवधिको समयमा हुन्छ अनि यदि उद्घोषणा अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्य सभाद्वारा पारित गरि दिएको छ, तर यस्ता उद्घोषणाको सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिलो पारित गरि दिएको छैन भने उद्घोषणा त्यस तारीखदेखि जसको लोक सभा आफ्नो पुनर्गठन पश्चात् प्रथम पल्ट बस्दछ तीस दिनको समाप्तिमा, प्रवर्तनमा रहने छैन यदि उक्त तीस दिनको अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरिँदैन ।

(५) यस प्रकार अनुमोदित उद्घोषणा, यदि फिर्ता लिइएन भने खण्ड (४) को अधीन उद्घोषणालाई अनुमोदन गर्ने संकल्पहरू मध्ये दोस्रो संकल्पलाई पारित गरिने तारीख देखि छः महिनाको अवधिको समाप्तिमा प्रवर्तनमा रहने छैन :

यद्यपि यदि अझै जति पल्ट यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प संसद्का दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरि दिइन्छ भने अनि त्यति नै पल्ट यो उद्घोषणा, यदि फिर्ता लिइएन भने, त्यस तारीख देखि जसलाई त्यो यस खण्डको अधीन अन्यथा प्रवर्तनमा नरहेमा, अझै छः महिनाको थप अवधिसम्म प्रवृत्त बनी रहने छ :

यद्यपि यो पनि कि यदि लोक सभाको विघटन छः महिनाको यस्तो अवधिको समयमा हुन्छ अनि यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्य सभाद्वारा पारित गरि दिएको छ, तर यस्ता उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्ने सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा उक्त अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला पारित गरिएको छैन भने, उद्घोषणा त्यस तारीख देखि लोक सभा आफ्नो पुनर्गठन भए पश्चात् पहिलो पल्ट बस्दछ तीस दिन समाप्त भएपछि प्रवर्तनमा रहने छैन यदि तीस दिनको समाप्ति भन्दा पहिला उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरिँदैन ।

(६) खण्ड (४) अनि खण्ड (५) का प्रयोजनहरूका लागि संकल्प संसद्को कुनै सदनद्वारा त्यस सदनको कुल सदस्य संख्याको बहुमतद्वारा तथा त्यस सदनको उपस्थित अनि मत दिने सदस्यहरू मध्ये कम्तीमा पनि दुई-तिहाई बहुमतद्वारा नै पारित गर्न सकिने छ ।

(७) पूर्वागामी खण्डहरूमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, लोक सभाले खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको उद्घोषणा तथा यस्तो उद्घोषणामा परिवर्तन गर्ने उद्घोषणाको, यथास्थिति अनुमोदन वा त्यसलाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प पारित गरिदिएको खण्डमा राष्ट्रपतिले यस्ता उद्घोषणालाई फिर्ता लिने छन् ।

१. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "आभ्यन्तरिक अशान्ति" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४८ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित ।

३. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित ।

४. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड (२), खण्ड (२क) तथा खण्ड (३) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

(८) जहाँ खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको उद्घोषणा तथा यस्तो उद्घोषणामा परिवर्तन गर्ने उद्घोषणालाई यथास्थिति अनुमोदन वा त्यसलाई प्रवृत्त बनाइ राख्ने वा अनुमोदन गर्ने संकल्पलाई प्रस्तावित गर्ने आफ्नो आशयको सूचना लोक सभाको कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा दशौं भागद्वारा हस्ताक्षर गरेर लिखित रूपमा -

(क) यदि लोक सभा सत्रमा छ भने अध्यक्षलाई वा

(ख) यदि लोक सभा सत्रमा छैन भने राष्ट्रपतिलाई,

दिइएको छ, त्यहाँ यस्ता संकल्प माथि विचार गर्ने प्रयोजनका लागि लोक सभाको विशेष बैठक, यथास्थिति अध्यक्ष वा राष्ट्रपतिलाई यस्तो सूचना प्राप्त हुने तारीख देखि चौध दिन भित्रमा गरिने छ ।]

^१[२[(९)] यस अनुच्छेदद्वारा राष्ट्रपतिलाई प्रदत्त शक्ति अन्तर्गत, युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा ^३[सशस्त्र विद्रोह] को अथवा युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा ^३[सशस्त्र विद्रोह] को संकट सन्निकट हुने विभिन्न आधारहरू माथि विभिन्न उद्घोषणाहरू जारी गर्ने शक्ति हुने छ चाहे राष्ट्रपतिले खण्ड (१) अधीन पहिला नै कुनै उद्घोषणा जारी गरेका छन् वा छैनन् अनि यस्तो उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ वा छैन ।

*★

★

★

★

*]

३५३. आपत्त उद्घोषणाको प्रभाव - जब आपत्तको उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ तब -

(क) यस संविधानमा कुनै कुरा भए तापनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै राज्यलाई यस बारेमा निर्देश दिइजेल सम्म हुने छ कि त्यस राज्य आफ्नो कार्यपालिका शक्तिलाई कुन प्रकारले प्रयोग गरिनु पर्ने हो,

(ख) कुनै विषयको सम्बन्धमा विधिहरू बनाउने संसद्को शक्ति अन्तर्गत, यो कुरा भए तापनि कि त्यो संघ सूचीमा प्रगणित विषय होइन तथापि यस्ता विधिहरू बनाउने शक्ति हुनेछ जुन त्यस विषयका सम्बन्धमा संघलाई वा संघका अधिकारीहरू अनि प्राधिकारीलाई शक्तिहरू प्रदान गर्दछ अनि त्यसमा कर्तव्य अधिरोपित गर्दछ वा शक्तिहरू प्रदान गरिनु अनि कर्तव्यहरूलाई अधिरोपित गर्नु प्राधिकृत गर्दछ :

^५[यद्यपि जहाँ आपत्तको उद्घोषणा भारतको राज्यक्षेत्रको केवल कुनै भागमा मात्र प्रवर्तन छ भने र यदि जहाँसम्म भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा, भारतको राज्यक्षेत्रको त्यस भागमा वा त्यसका सम्बन्धमा, जसमा आपत्तको उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ वा हुने क्रियाकलापको कारणले संकटमा छ भने त्यहाँ सम्म, -

(i) खण्ड (क)-को अधीन निर्देश दिने संघको कार्यपालिका शक्तिको, अनि

(ii) खण्ड (ख)-को अधीन विधि बनाउने संसद्को शक्तिको,

विस्तार कुनै यस्ता राज्य माथि पनि हुनेछ जुन त्यस राज्य भन्दा भिन्न छ जसमा वा जसको कुनै भागमा आपत्तको उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ ।]

३५४. जब आपत्तको उद्घोषणा प्रवर्तनमा रहन्छ तब राजस्वहरूको वितरण सम्बन्धी उपबन्धहरू लागू हुनु - (१) जब आपत्तको उद्घोषणा प्रवर्तनमा हुन्छ तब राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा यो निर्देश दिनु सक्ने छ कि यस संविधानको अनुच्छेद २६८ देखि अनुच्छेद २७९ को सम्पूर्ण वा कुनै उपबन्ध यस्ता कुनै अवधिको लागि, जुन त्यस आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ अनि जो कुनै पनि स्थितिमा त्यस वित्तीय वर्षको समाप्ति देखि अघाडी बढ्ने छैन, जसमा यस्तो उद्घोषणा प्रवर्तनमा रहँदैन, यस्ता अपवादहरू वा उपान्तरणहरूका अधीनमा भए तापनि प्रभावी हुनेछ जो तिनले उचित सम्पूर्ण ।

(२) खण्ड (१)-को अधीन जारी गरिएका प्रत्येक आदेश, गरिए पश्चात् जति संवदो चाँडो, संसद्को प्रत्येक सदनको समक्षमा राखिने छ ।

३५५. बाह्य आक्रमण अनि आन्तरिक अशान्ति देखि राज्यलाई जोगाएर राख्ने संघको कर्तव्य - संघको यो कर्तव्य हुनेछ कि त्यो बाहिरी आक्रमण अनि आन्तरिक अशान्तिबाट प्रत्येक राज्यलाई जोगाउने अनि प्रत्येक राज्य सरकारलाई यस संविधानको उपबन्ध अनुसार चलाउन सुनिश्चित गरियोस् ।

३५६. राज्यहरूमा संवैधानिक तन्त्र विफल भएको स्थितिमा उपबन्ध - (१) यदि राष्ट्रपतिलाई, कुनै राज्यका राज्यपाल ^६*** बाट प्रतिवेदन प्राप्त गरेमा वा अन्यथा यो समाधान हुन्छ कि यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको छ जसमा त्यस राज्यको शासन यस संविधानका उपबन्ध अनुसार चलाउन सकिने छैन भने राष्ट्रपति उद्घोषणाद्वारा -

१. संविधान (अठतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ५ द्वारा (मूलतः प्रभावले) अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड (४) लाई खण्ड (९) को रूपमा पुनः संख्याकृत गरिएको छ ।

३. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "आभ्यान्तरिक अशान्ति" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३७ (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड (५) लाई हटाइयो ।

५. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ४९ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित ।

६. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा "वा राज्य प्रमुख" शब्दलाई हटाइएको छ ।

(क) त्यस राज्यको सरकारका सबै वा केही कृत्य अनि राज्यपाल^१*** मा वा राज्यको विधान-मण्डल भन्दा बेग्लै राज्यको कुनै निकाय वा प्रधिकारीमा निहित वा उद्घारा प्रभोक्तव्य सबै वा केही शक्तिहरू आफ्नो हातमा लिन सक्ने छन् :

(ख) यो धोषणा गर्न सक्ने छन् कि राज्यको विधान-मण्डलका शक्तिहरू संसद्द्वारा वा उसको प्राधिकार अधीन प्रभोक्तव्य हुनेछः

(ग) राज्यको कुनै निकाय वा प्राधिकारी सित सम्बन्धित यस संविधानका कुनै उपबन्धहरूको प्रवर्तनलाई पूर्णतः वा भागतः निलम्बित गर्नका लागि उपबन्धहरू सहित यस्तो आनुषंगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध गर्न सक्ने छन् जो उद्घोषणाका उद्देश्यहरूलाई प्रभावी गर्नका लागि राष्ट्रपतिलाई आवश्यक वा वाञ्छनीय प्रतीत होस् :

यद्यपि यस खण्डको कुनै कुरा राष्ट्रपतिलाई उच्च न्यायालयमा निहित वा उद्घारा प्रभोक्तव्य कुनै शक्तिलाई आफ्नो हातमा लिने वा उच्च न्यायालय सित सम्बन्धित यस संविधानको कुनै उपबन्धको प्रवर्तनलाई पूर्णतः वा भागतः निलम्बित गर्नका लागि प्राधिकृत गरिने छैन ।

(२) यस्ता कुनै उद्घोषणा कुनै पश्चात्तर्वी उद्घोषणाद्वारा फिर्ता लिन सकिने छ वा त्यसमा परिवर्तन गर्न सकिने छ ।

(३) यस अनुच्छेद अधीन गरिएको प्रत्येक उद्घोषणा संसद्का प्रत्येक सदनका समक्ष राखिने छ तथा जहाँ त्यो पूर्ववर्ती उद्घोषणालाई फिर्ता लिने उद्घोषणा छैन त्यहाँ त्यो दुई महिनाको समाप्तिपछि प्रवर्तनमा रहने छैन यदि त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला संसद्का दुवै सदनहरूका संकल्पद्वारा त्यसको अनुमोदन गरिदिदैन :

यद्यपि यदि यस्तो कुनै उद्घोषणा [जो पूर्ववर्ती उद्घोषणालाई फिर्ता लिने उद्घोषणा होइन] त्यस समयमा गरिन्छ जब लोक सभाको विघटन भएको छ वा लोक सभाको विघटन यस खण्डमा निर्दिष्ट भएको दुई महिनाको अवधि भित्रमा हुन्छ अनि यदि उद्घोषणालाई अनुमोदन गर्ने संसद्का राज्य सभाद्वारा पारित भएको छ, तर यस्तो उद्घोषणाका सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला पारित गरिएको छैन भने उद्घोषणा त्यस तारीखदेखि जसलाई लोक सभा आफ्नो पुनर्गठन पश्चात् प्रथम पल्ट बस्दछ, तीस दिनको समाप्तिमा प्रवर्तनमा रहने छैन यदि उक्त तीस दिनको अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला उद्घोषणालाई अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरि दिइदैन ।

(४) यस प्रकार अनुमोदित उद्घोषणालाई, यदि फिर्ता नलिएमा, ^२[यस्तो उद्घोषणा गरिने तारीख देखि छ महिना] को अवधिको समाप्तिमा प्रवर्तनमा रहने छैन :

यद्यपि यदि अनि जति पल्ट यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्ने अनुमोदन गर्ने संकल्प संसद्का दुवै सदनहरूद्वारा पारित गरिन्छ भने अनि त्यति नै पल्ट त्यो उद्घोषणा, यदि फिर्ता नलिएमा त्यस तारीखदेखि जसलाई त्यो यस खण्डको अधीन अन्यथा प्रवर्तनमा रहँदैन, ^३[छः महिना]-को अरु अवधिसम्म प्रवृत्त बनिरहने छ, तर यस्ता उद्घोषणा कुनै पनि स्थितिमा तीन वर्ष भन्दा अधिक प्रवृत्त रहने छैन :

यद्यपि यो पनि कि यदि लोक सभाको विघटन ^३[छः महिनाको] यस्तो अवधिको समयमा हुँदछ अनि यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्य सभाद्वारा पारित गरिदिएको छ, तर यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्ने सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा उक्त अवधिको समय भित्र पारित गरिएको छैन भने,

उद्घोषणा त्यस तारीखदेखि जसलाई लोक सभा आफ्नो पुनर्गठन पश्चात् प्रथम पल्ट बस्दछ, तीस दिनको समाप्तिमा प्रवर्तनमा रहँदैन यदि उक्त तीस दिनको अवधि समाप्त हुनु भन्दा पहिला उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरिदिइदैन ।

^४[यद्यपि यो पनि कि पंजाब राज्यको सम्बन्धमा ११ मई १९८७ को खण्ड (१) अधीन जारी गरिएको उद्घोषणाको स्थितिमा, यस खण्डको पहिलो, परन्तुकमा "तीन वर्ष" को प्रति निर्देशलाई यस प्रकार अर्थ लगाइने छ, मानौं त्यो ^५[पाँच वर्ष] को प्रति निर्देश हुन्]

^६[(५) खण्ड (४) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि खण्ड (३) अधीन अनुमोदित उद्घोषणा जारी गरिने तारीखदेखि एक वर्षको समाप्ति भन्दा अघि नै कुनै अवधिको लागि यस्तो उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्ने सम्बन्धमा कुनै संकल्प संसद्को कुनै सदनद्वारा तब पारित गरिने छ जब -

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा "यथास्थिति, राज्यपाल वा राज्य प्रमुख" शब्दहरू हटाइएको छ ।

२. संविधान (चौथौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ३८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "खण्ड (३)-को अधीन उद्घोषणालाई अनुमोदन गर्ने संकल्पबाट दोस्रो पारित हुने तारीखबाट "एक वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित । संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ५० द्वारा (३.१.१९७७ देखि) मूल शब्द "F" ना को स्थानमा "एक वर्ष" शब्द प्रतिस्थापित गरिएको थियो ।

३. संविधान (चौथौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ५ (२०.६.१९७९ देखि) "एक वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित । संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम १९७६ को धारा ५ (३.१.१९७७ देखि) "६ महिना" मूल शब्दको स्थानमा "एक वर्ष" शब्द प्रतिस्थापित गरिएको थियो ।

४. संविधान (चौसठौं संशोधन) अधिनियम १९९० को धारा २ अन्तः स्थापित ।

५. संविधान (सइसठौं संशोधन) अधिनियम १९९० को धारा २ द्वारा तथा तत्पश्चात् संविधान (अइसठौं संशोधन) अधिनियम १९९१ को धारा २ द्वारा संशोधित भएर वर्तमान रूपमा आएको छ ।

६. संविधान (चौथौं संशोधन) अधिनियम १९७८ को धारा ३८ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड ५ को स्थानमा प्रतिस्थापित । संविधान (अइतीसौं संशोधन) अधिनियम १९७५ को धारा ६ द्वारा [भूलक्षी प्रभाव बाट] खण्ड (५) अन्तः स्थापित गरिएको थियो ।

(क) यस्ता संकल्पलाई पारित गरिएको समयमा आपत्को उद्घोषणा यथास्थिति, सम्पूर्ण भारतमा अथवा सम्पूर्ण राज्य वा त्यसको कुनै भागमा प्रवर्तनमा छ, अनि

(ख) निर्वाचन आयोगले यो प्रमाणित गर्दछ कि यस्तो संकल्पमा विनिर्दिष्ट अवधिको समयमा खण्ड (३) को अधीन अनुमोदित उद्घोषणालाई प्रवृत्त बनाइ राख्न सम्बन्धित राज्यको विधान सभाको साधारण निर्वाचन गराउनमा कठिनाइहरूको कारणले, आवश्यक छः]

^१[यद्यपि यस खण्डको कुनै कुरा पंजाब राज्यको लागि ११ मई १९८७ को खण्ड (१) को अधीन गरिएको उद्घोषणा लागू हुने छैन।]

३५७. अनुच्छेद ३५६ को अधीन गरिएको उद्घोषणाको अधीन विधायी शक्तिहरूको प्रयोग - (१) जहाँ अनुच्छेद ३५६ को खण्ड (१) अधीन गरिएको उद्घोषणाद्वारा यो घोषणा गरिएको छ कि राज्यको विधान मण्डलका शक्तिहरू संसद्द्वारा वा त्यसको प्राधिकारको अधीन प्रयोक्तव्य हुनेछ, त्यहाँ -

(क) राज्यको विधान-मण्डलको विधि बनाउने शक्ति राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरिने अनि यस प्रकार प्रदत्त शक्तिको कुनै अन्य प्राधिकारीलाई, जसलाई राष्ट्रपति यस निम्ति विनिर्दिष्ट गरून्, यस्ता शर्तहरूको अधीन जसलाई राष्ट्रपति अधिरोपित गर्नु उचित सम्झ्नु, प्रत्यायोजन गर्नका लागि राष्ट्रपतिलाई प्राधिकृत गर्ने संसद्लाई,

(ख) संघ वा त्यसका अधिकारीहरू अनि प्राधिकारीहरूलाई शक्तिहरू प्रदान गर्ने वा तिनीहरू माथि कर्तव्य अधिरोपित गर्नका लागि अथवा शक्तिहरू प्रदान गरिनु वा कर्तव्यहरूलाई अधिरोपित गरिने प्राधिकृत गर्नका लागि, विधि बनाउने संसद्लाई अथवा राष्ट्रपतिलाई वा यस्ता अन्य प्राधिकारीलाई, जसमा यस्ता विधि बनाउने शक्ति उप-खण्ड (क)-को अधीन निहित छ,

(ग) जब लोक सभा सत्रमा छैन तब राज्यको संचित निधिबाट खर्च गर्नकालागि, संसद्को मंजूरी थाँतीमा रहुञ्जेल यस्ता खर्च गर्नलाई प्राधिकृत गर्ने राष्ट्रपतिलाई क्षमता हुनेछ।

^२[(२) राज्यको विधान मण्डलको शक्तिको प्रयोग गर्दै संसद्द्वारा अथवा राष्ट्रपति वा खण्ड (१) को उप खण्ड (क) मा निर्दिष्ट अन्य प्राधिकारीद्वारा, बनाइएको यस्तो विधि जसलाई संसद् अथवा राष्ट्रपति वा यस्ता अन्य प्राधिकारी अनुच्छेद ३५६ को अधीन गरिएको उद्घोषणाको अभावमा बनाउनकालागि सक्षम हुने छैनन् उद्घोषणाको प्रवर्तनमा नरहे पश्चात् तबसम्म प्रवृत्त बनीरहन्छ जबसम्म सक्षम विधान मण्डल वा अन्य प्राधिकारीद्वारा त्यसको परिवर्तन वा निरसन वा संशोधन गरि दिइदैन।]

३५८. आपत्को स्थितिमा अनुच्छेद १९ का उपबन्धहरूको निलम्बन - ^३[(१)^४जब युद्ध वा बाहिरी आक्रमणको कारणले भारत वा त्यसको राज्य क्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षालाई संकटमा भएको घोषणा गर्ने आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ] तब अनुच्छेद १९-को कुनै कुरा भाग ३-मा यथा परिभाषित राज्यको कुनै यस्ता विधि बनाउने वा कुनै यस्ता कार्यपालिका कारवाही गर्ने शक्तिलाई, जसलाई त्यो राज्य त्यस भागमा अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूका अभावमा बनाउन वा गर्नकालागि सक्षम भएमा, निर्बन्धित गर्ने छैन, तर यस प्रकार बनाइएका कुनै विधि उद्घोषणा प्रवर्तनमा नरहेमा अक्षमताको मात्रासम्म ती कुराहरू सिवाय अरु तुरून्तै प्रभावहीन हुनेछ, जसलाई यस प्रकारले विधि प्रभावहीन हुनु भन्दा पहिला गरिएको छ वा गर्न लोप गरिएको छ :

^५[यद्यपि ^६जहाँ आपत्को यस्तो उद्घोषणा] भारतको राज्य क्षेत्रको केवल कुनै भागमा प्रवर्तनमा छ भने त्यहाँ, यदि अनि जहाँसम्म भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा भारतको राज्यक्षेत्रको त्यस भागमा वा त्यसका सम्बन्धमा, जहाँ आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ, हुने क्रियाकलापको कारणले संकटमा भएमा अनि त्यहाँसम्म, यस्तो राज्य वा संघ राज्यक्षेत्रमा वा त्यसका सम्बन्धमा, जसमा वा जसको कुनै भागमा आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छैन, यस अनुच्छेद अधीन यस्तो कुनै विधि बनाइन सकिने छ वा यस्ता कुनै कार्यपालिका कारवाई गर्न सकिने छ।]

^७[(२) खण्ड (१) को कुनै कुरा -

१. संविधान (त्रिसट्टीवौं संशोधन) अधिनियम, १९८९ को धारा २ द्वारा (६.१.१९९० देखि) लोप गरियो जो संविधान (चौँसठौं संशोधन) अधिनियम १९९० को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित गरिएको थियो।
२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५१ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) खण्ड (२)-को स्थानमा प्रतिस्थापित।
३. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अनुच्छेद ३५८-लाई त्यसको खण्ड (१)-को रूपमा पुनः संख्याकित गरिएको छ।
४. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "जब आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ" शब्दको स्थानमा प्रतिस्थापित।
५. संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५२ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।
६. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "जब आपत्को उद्घोषणा" को स्थानमा प्रतिस्थापित।
७. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ३९ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित।

(क) कुनै यस्तो विधिमा लागू हुने छैन जसमा यस आशयको उल्लेख अन्तर्विष्ट छैन कि यस्तो विधि जसलाई बनाएको समयमा प्रवृत्त रहेको आपत्को उद्घोषणाको सम्बन्धमा छ, वा

(ख) कुनै यस्तो कार्यपालिका कार्यवाही कामकाजमा लागू हुने छैन जो यस्ता उल्लेख अन्तर्विष्ट गर्ने विधिको अधीन नगरेर अन्यथा गरिएको छ ।]

३५९. आपत्को समयमा भाग ३ द्वारा प्रदत्त अधिकारहरूको प्रवर्तनमा निलम्बन - (१) जहाँ आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा रहेको छ त्यहाँ राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा यो घोषणा गर्न सक्ने छन् कि ^१[अनुच्छेद २० र अनुच्छेद २१ लाई छोडेर] भाग ३ द्वारा प्रदत्त यस्ता अधिकारहरू]-लाई प्रवर्तित गराउनकालागि, जसलाई त्यस आदेशमा उल्लिखित गरियोस् कुनै न्यायालयमा समावेदन गर्ने अधिकार अनि त्यस प्रकार उल्लिखित अधिकारहरूलाई प्रवर्तित गराउनकालागि कुनै न्यायालयमा थाँतीमा रहेको सम्पूर्ण कार्यवाहीहरू त्यस समयको लागि जुन समय उद्घोषणा प्रवृत्त रहन्छ वा त्यो भन्दा छोटो यस्तो समयको लागि जो आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, निलम्बित रहने छ ।

^२[(१क) जब ^१[अनुच्छेद २० र अनुच्छेद २१ लाई छोडेर] भाग ३ द्वारा प्रदत्त कुनै पनि अधिकारहरूलाई] उल्लिखित गर्ने खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको ओदश प्रवर्तनमा छ भने तब त्यस भागमा ती अधिकारहरू प्रदान गर्ने कुनै कुराले त्यस भागमा यथा परिभाषित राज्यको कुनै यस्तो विधि बनाउने वा कुनै यस्तो कार्यपालिका कारवाही गर्ने शक्तिलाई, जसलाई त्यो राज्य त्यस भागमा अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूको अभावमा बनाउने वा गर्नकालागि सक्षम हुन्छ, निर्बन्धित गर्ने छैन, तर यस प्रकार बनाएको कुनै विधि पूर्वोक्त आदेशको प्रवर्तनमा नरहेमा अक्षमताको मात्रासम्म ती कुराहरू बाहेक फट्टै प्रभावहीन हुनेछ, जुन विधिलाई यस प्रकार प्रभावहीन हुन अधि नै गरिएको छ वा गर्नबाट लोप गरिएको छ :

^३[यद्यपि जहाँ आपत्को उद्घोषणा भारतको राज्यक्षेत्रको केवल कुनै भागमा प्रवर्तनमा रहेको छ त्यहाँ, यदि अनि जहाँसम्म भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा, भारतको राज्यक्षेत्रको त्यो भागमा वा त्यसको सम्बन्धमा जसमा आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ, हुने क्रियाकलापको कारण संकटमा छ भने अनि त्यहाँसम्म, यस्तो राज्य वा संघ राज्यक्षेत्रमा वा त्यसको सम्बन्धमा, जसमा वा जसको कुनै भागमा आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छैन, यस अनुच्छेदको अधीन यस्तो कुनै विधि बनाउन सकिने छ वा यस्तो कुनै कार्यपालिका कार्यवाही गर्न सकिने छ ।]

^४[(१ख) खण्ड (१क) को कुनै कुरा-

(क) कुनै यस्तो विधिलाई लागू हुने छैन जसमा यस आशयको उल्लेख अन्तर्विष्ट छैन कि यस्तो विधि त्यसलाई बनाउने समयमा प्रवृत्त आपत्को उद्घोषणाको सम्बन्धमा छ; वा

(ख) कुनै यस्तो कार्यपालिका कार्यवाहीमा लागू हुने छैन जुन यस्तो उल्लेख अन्तर्विष्ट गर्ने विधिको अधीन नगरेर अन्यथा गरिएको छ ।]

(२) पूर्वोक्त रूपमा गरिएको आदेशको विस्तार भारतको सम्पूर्ण राज्यक्षेत्र वा त्यसका कुनै भागमा हुन सक्ने छ:

^३[यद्यपि जहाँ आपत्को उद्घोषणा भारतको राज्यक्षेत्रको केवल कुनै भागमा प्रवर्तनमा छ भने त्यहाँ कुनै यस्ता आदेशको विस्तार भारतको राज्यक्षेत्रको कुनै अन्य भागमा तब हुने छ जब राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा, भारतको राज्यक्षेत्रको त्यो भागमा वा त्यसका सम्बन्धमा, जहाँ आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ, हुने क्रियाकलापको कारणले संकटमा छ, भने यस्तो विस्तार गर्न आवश्यक सम्झन्छन् ।]

(३) खण्ड (१) को अधीन गरिएको प्रत्येक आदेश, गरिए पश्चात् जति सक्दो चाँडो, संसद्को प्रत्येक सदनका समक्षमा राखिने छ ।

^५३५९.क [यस भाग पंजाब राज्यमा लागू हुनु - संविधान (त्रिसट्टीऔं संशोधन) अधिनियम, १९८९ को धारा ३द्वारा (६.१.१९९० देखि) निरसित]।

१. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४० द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) "भाग ३ द्वारा प्रदत्त अधिकारहरू" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (अड़तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ७ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावले) अन्तः स्थापित ।

३. संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५३ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित ।

४. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४०द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित ।

५. संविधान (उन्साठौं संशोधन) अधिनियम, १९८८ को धारा ३द्वारा अन्तः स्थापित । यो, यस अधिनियमका प्रारम्भदेखि, अर्थात् १९८८ को मार्चको तीसौं दिनदेखि दुई वर्षको अवधिको समाप्ति पछि प्रवृत्त रहने छैन ।

३६०. वित्तीय आपत्को बारे उपबन्ध - (१) यदि राष्ट्रपतिलाई यस बारेमा समाधान हुन्छ कि यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको छ जसले भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भाग वित्तीय स्थायीत्व वा प्रत्यय संकटमा छ भने, तिनी उद्घोषणाद्वारा यस आशयको धोषणा गर्न सक्ने छन्।

^१[(२) खण्ड (१) को अधीन गरिएको उद्घोषणा -

(क) कुनै पश्चात्कर्ती उद्घोषणाद्वारा फिर्ता गर्न सकिने छ वा परिवर्तित गर्न सकिने छ,

(ख) संसद्को प्रत्येक सदनको समक्ष राखिने छ:

(ग) दुई महिनाको समाप्तिमा, प्रवर्तनमा रहने छैन, यदि त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला संसद्को दुवै सदनहरूको संकल्पद्वारा त्यसको अनुमोदन गरिदिएको छैन भने:

यद्यपि यदि यस्ता कुनै उद्घोषणा त्यस समय जारी गरिन्छ जब लोक सभाको विघटन भएको छ वा लोक सभाको विघटन उपखण्ड (ग) मा निर्दिष्ट दुई महिनाको अवधि भित्र हुन्छ अनि यदि उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्य सभाद्वारा पारित गरिदिएको छ, तर यस्ता उद्घोषणाका सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला पारित गरिएको छैन भने त्यो उद्घोषणा त्यस तारीखदेखि, जब लोकसभा आफ्नो पुनर्गठन भए पछि पहिलो पल्ट बस्छ, तीस दिन पुगेपछि प्रवर्तनमा रहने छैन यदि उक्त तीस दिनको अवधि पुग्नु भन्दा पहिला उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरिदैन।]

(३) त्यस अवधि भित्र, जसमा खण्ड (१) मा उल्लिखित उद्घोषणा प्रवृत्त रहन्छ, संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार कुनै राज्यलाई वित्तीय औचित्य सम्बन्धी यस्ता सिद्धान्तहरू पालना गर्नका निम्ति निर्देश दिइज्जेलसम्म जसलाई ती जुन निर्देशहरूमा विनिर्दिष्ट गरियोस् अनि यस्तो अन्य निर्देश दिइज्जेलसम्म हुनेछ जसलाई राष्ट्रपति त्यस प्रयोजनकालागि दिन आवश्यक अनि पर्याप्त सम्पूर्ण।

(४) यो संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि -

(क) यस्तो कुनै निर्देश अन्तर्गत -

(i) कुनै राज्यको कार्यकलाप सम्बन्धमा सेवा गर्ने सबै वा कुनै वर्गका व्यक्तिहरूका वेतनहरू र भत्ताहरूमा कमीको अपेक्षा गर्ने उपबन्ध,

(ii) धन विधेयकहरू वा अन्य यस्ता विधेयकहरूलाई, जसलाई अनुच्छेद २०७ को उपबन्ध लागू हुँदछ, राज्यको विधान मण्डलद्वारा पारित गरिए पश्चात् राष्ट्रपतिको विचारकालागि आरक्षित राख्नकालागि उपबन्ध हुन सक्ने छ;

(ख) राष्ट्रपति त्यस अवधि भित्र, जहिलेसम्म यस अनुच्छेदको अधीनमा गरिएको उद्घोषणा प्रवृत्तमा रहँदछ, संघको कार्यकलाप सम्बन्धमा सेवा गर्ने सबै वा कुनै वर्गका व्यक्तिहरूको, जस अन्तर्गत उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालयका न्यायाधीश छन्, वेतनहरू अनि भत्ताहरूमा कमी गर्नकालागि निर्देश दिनलाई सक्षम हुने छन्।

२ *

*

*

*

*

१. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४१ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) खण्ड (२) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
२. संविधान (अड़तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ८ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावले) खण्ड (५) अन्तः स्थापित गरिएको थियो अनि त्यसलाई संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४१ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) लोप गरियो।

प्रकीर्ण

३६१. राष्ट्रपति अनि राज्यपालहरू वा राजप्रमुखहरूको संरक्षण - (१) राष्ट्रपति अथवा राज्यका राज्यपाल वा राजप्रमुख आफ्नो पदका क्षमताहरूको प्रयोग र कर्तव्यहरूको पालनकालागि वा ती क्षमताहरूको प्रयोग तथा कर्तव्यहरूको पालन गर्दै आफूद्वारा गरिएका वा गरिनकालागि तात्पर्यित कुनै कार्यकालागि कुनै न्यायालयप्रति उत्तरदायी हुने छैनन् :

यद्यपि अनुच्छेद ६१ अधीन आरोपको अन्वेषणकालागि संसदको कुनै सदनद्वारा नियुक्त गरिएको वा अभिहित कुनै न्यायालय, अधिकरण वा निकायद्वारा राष्ट्रपतिको आचरणको पुनर्विलोकन गरिन सकिने छ :

यद्यपि यो पनि कि यस खण्डको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यो भारत सरकार वा कुनै राज्यको सरकार विरुद्ध समुचित कार्यवाहीहरू चलाउन कुनै व्यक्तिको अधिकारलाई निर्बन्धित गर्दछ।

(२) राष्ट्रपति वा कुनै राज्यका राज्यपाल ^१*** को विरुद्ध उसको पदावधिका समयमा कुनै न्यायालयमा कुनै पनि प्रकारको दाण्डिक कार्यवाही दायर गरिने छैन वा चालू राखिने छैन।

(३) राष्ट्रपति वा कुनै राज्यका राज्यपाल ^१*** को पदावधिका समयमा तिनको गिरफ्तारी वा कारावासकालागि कुनै न्यायालयबाट कुनै आदेशिका जारी गरिने छैन।

(४) राष्ट्रपति वा कुनै राज्यका राज्यपाल ^१*** का रूपमा आफ्नो पद ग्रहण गर्नु भन्दा पहिला वा ग्रहण गरे पश्चात्, आफूद्वारा आफ्नो व्यक्तिगत हैसियतमा गरिएका वा गरिनका लागि तात्पर्यित कुनै कार्यका सम्बन्धमा कुनै देवानी कार्यवाहीहरू, जसमा राष्ट्रपति वा यस्ता राज्यका राज्यपाल ^१*** विरुद्धमा छुटकाराको दावी गरिन्छ भने, आफ्नो पदावधिको समयमा कुनै न्यायालयमा तबसम्म दायर गरिने छैन जबसम्म कार्यवाहीहरूको प्रकृति, तिनकालागि वाद हेतुक, यस्ता कार्यवाहीहरूलाई दायर गर्ने पक्षकारको नाम, वर्णन, निवास-स्थान तथा छुटकारा जसको तिनी दावी गर्दछन्, कथन गर्ने लिखित सूचना, यथास्थिति, राष्ट्रपति वा राज्यपाल ^१*** लाई परिदत्त गरिने वा तिनको कार्यालयमा छाड्ने दुई महिनाको समय समाप्त भएको छैन भने।

३[३६१ क. संसद् तथा राज्यहरूका विधान-मण्डलहरूका कार्यवाहीहरूको प्रकाशनको संरक्षण - (१) कुनै व्यक्ति संसदको कुनै सदन वा यथास्थिति, कुनै राज्यको विधान सभा वा कुनै राज्यको विधान-मण्डलको कुनै सदनको कुनै पनि कार्यवाहीहरूको वास्तविक सत्य विवरणको कुनै समाचार पत्र प्रकाशनको सम्बन्धमा कुनै न्यायालयमा कुनै पनि प्रकारको सिविल वा दाण्डिक कार्यवाहीको तबसम्म भागी हुने छैन जबसम्म यो प्रकाशन विद्वेषपूर्वक गरिएको छ भनेर प्रमाणित गरिदैन :

यद्यपि यस खण्डको कुनै कुरा संसदको कुनै सदन वा, यथास्थिति, कुनै राज्यको विधान सभा वा कुनै राज्यको विधान-मण्डलको कुनै सदनको गोप्य बैठकका कार्यवाहीहरूको विवरणको प्रकाशन प्रति लागू हुने छैन।

(२) खण्ड (१) कुनै प्रसारण केन्द्रको माध्यमद्वारा उपलब्ध कुनै कार्यक्रम वा सेवाको रूपमा बेतार तारयान्त्रिकीको माध्यमबाट प्रसारित रिपोर्टहरू वा समाग्रीहरूका सम्बन्धमा त्यही प्रकारले लागू हुनेछ जुन प्रकारले त्यो कुनै समाचार पत्रमा प्रकाशित रिपोर्टहरू वा समाग्रीका सम्बन्धमा लागू हुँदछ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा "समाचार पत्र" अन्तर्गत समाचार माध्यमको यस्तो रिपोर्ट पनि पर्दछ जसमा कुनै समाचार पत्रमा प्रकाशनकालागि सामग्री अन्तर्विष्ट हुन्छ।]

३६२. [देशी राज्यहरूका शासकहरूको अधिकार तथा विशेषाधिकार।] संविधान [छब्बीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७१को धारा २द्वारा निरसित।

३६३. केही सन्धिहरू, करारहरू आदिद्वारा उत्पन्न भएका विवादहरूमा न्यायालयहरूको हस्तक्षेपका वर्जन - (१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, तर अनुच्छेद १४३ को उपबन्धहरूका अधीनमा रहँदै, उच्चतम न्यायालय वा कुनै अन्य न्यायालयलाई कुनै यस्तो सन्धि, करार, प्रसविदा, वचनबद्ध, सनद वा त्यस्तै नै अन्य लिखतको कुनै उपबन्धबाट, जुन यो संविधानको प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिला कुनै देशी राज्यको शासकद्वारा गरिएको वा निष्पादित गरिएको थियो अनि जसमा भारत डोमिनियनको सरकार वा त्यसको पूर्ववर्ती कुनै सरकार एउटा पक्षकार थियो अनि जुन यस्तो प्रारम्भ पश्चात् प्रवर्तनमा छ वा प्रवर्तनमा रहिरहेको छ, भने त्यसबाट उत्पन्न कुनै विवादमा वा त्यस्तो सन्धि, करार, प्रसविदा, वचनबद्ध, सनद वा त्यस्तै नै अन्य लिखतसँग सम्बन्धित यो संविधानको कुनै उपबन्धको अधीन प्रोद्भूत कुनै अधिकार वा त्यसबाट उद्भूत कुनै दायित्व वा बाध्यताको सम्बन्धमा कुनै विवाद अधिकारिता हुने छैन।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम १९५६ को धारा २९ र अनुसूचीद्वारा "वा राजप्रमुख" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

२. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४२ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) अन्तः स्थापित।

(२) यस अनुच्छेदमा -

(क) “देशी राज्य सित” यस्तो राज्यक्षेत्र अभिप्रेत छ, जसलाई मौसुफ सरकारबाट वा भारत डोमिनियनको सरकारबाट यो संविधानको प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिला यस्तो राज्यको रूपमा मान्यता प्राप्त थियो: अनि

(ख) “शासक” अन्तर्गत यस्ता राजा, प्रमुख वा अन्य व्यक्ति पर्दछन्, जसलाई मौसुफ सरकारबाट वा भारत डोमिनियनको सरकारबाट यस्तो प्रारम्भ भन्दा पहिला कुनै देशी राज्यको शासकको रूपमा मान्यता प्राप्त थियो।

^१[३६३क. देशी राजाहरूका शासकहरूलाई दिइएको मान्यताको समाप्ति अनि निजी थैलीहरूको अन्त: - यस संविधान वा तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि -

(क) यस्ता राजा, प्रमुख वा अन्य व्यक्ति, जसलाई संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को प्रारम्भभन्दा पहिला कुनै समय राष्ट्रपतिद्वारा कुनै देशी राज्यको शासकका रूपमा मान्यता प्राप्त थियो, वा यस्ता व्यक्ति, जो यस्तो प्रारम्भभन्दा पहिला कुनै समयमा राष्ट्रपतिद्वारा यस्ता शासकका उत्तराधिकारीका रूपमा मान्यता प्राप्त थियो, यस्तो प्रारम्भमा वा यस्तो प्रारम्भ भएदेखि यस्ता शासक वा यस्ता शासकका उत्तराधिकारीको रूपमा मान्यता प्राप्त रहने छैन;

(ख) संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम १९७१ को प्रारम्भमा वा त्यस दिनदेखि आफ्नो थैलीको अन्त गरिन्छ अनि आफ्नो थैली वापत सम्पूर्ण अधिकार, दायित्व एवं बाध्यताहरू निर्वाचित गरिन्छ तथा तदनुसार खण्ड (क) मा निर्दिष्ट, यथास्थिति शासक वा यस्ता शासकका उत्तराधिकारीलाई वा अन्य व्यक्तिलाई कुनै राशिको आफ्नो थैलीको रूपमा भुक्तान गरिने छैन।]

३६४. महाबन्दरगाह एवं विमान क्षेत्रहरूका बारेमा विशेष उपबन्ध - (१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राष्ट्रपति, लोकअधिसूचनाद्वारा निर्देश दिन सक्ने छन् कि यस्तो तारीखदेखि जसलाई उक्त अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरियोस् -

(क) संसद् वा कुनै राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधि कुनै महाबन्दरगाह वा विमान क्षेत्रलाई लागू हुने छैन अथवा यस्ता अपवादहरू र उपान्तरणहरूको अधीनमा रहेर लागू हुन्छ जसलाई त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरियोस्; वा

(ख) कुनै विद्यमान विधि कुनै महाबन्दरगाह, वा विमान क्षेत्रमा ती कुराहरू बाहेक प्रभावी रहने छैन जुन उक्त तारीख भन्दा पहिला नै गरिएको छ वा गर्नबाट वञ्चित गरिएको छ अथवा यस्ता बन्दरगाह वा विमान क्षेत्रलाई लागू हुँदा यस्ता अपवादहरू वा उपान्तरणहरूको अधीनमा रहेर प्रभावी हुने छ जसलाई त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरियोस्।

(२) यस अनुच्छेदमा -

(क) “महाबन्दरगाह” बाट यस्तो बन्दरगाह अभिप्रेत हुन्छ जसलाई संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधि वा कुनै विद्यमान विधिद्वारा अथवा यसको अधीन महाबन्दरगाह घोषित गरिएको हुन्छ अनि यस अन्तर्गत यस्ता सम्पूर्ण क्षेत्र हुन्छन् जुन त्यस समय यस्ता बन्दरगाहका सीमानाहरू भित्र छन्;

(ख) “विमानक्षेत्र” देखि वायु मार्गहरू, वायुयानहरूका लागि विमान चालनसित सम्बन्धित अधिनियमितिहरूका प्रयोजनहरूका लागि यथा परिभाषित विमान क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ।

३६५. संघद्वारा दिइएका निर्देशहरू अनुपालन गर्नमा अथवा यसलाई प्रभावी गर्नमा असफलता का प्रभाव - जहाँ यस संविधानका कुनै उपबन्धका अधीन संघका कार्य पालिका शक्तिको प्रयोग गर्दै दिइएका कतिपय निर्देशहरूको अनुपालन गर्नमा अथवा यसलाई प्रभावी गर्नमा कुनै राज्य असफल रहन्छ त्यहाँ राष्ट्रपतिको लागि यो मात्र विधिपूर्ण हुनेछ कि यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको छ कि जसमा त्यस राज्यका शासन यस संविधानका उपबन्धहरूको अनुसार चलाउन सकिने छैन।

३६६. परिभाषाहरू - यस संविधानमा, जबसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित हुँदैन, निम्नलिखित पदहरूको निम्नलिखित अर्थ हुन्छ; अर्थात् -

(१) “कृषि आय” भन्नाले भारतीय आयकरसित सम्बन्धित अधिनियमितिहरूको प्रयोजनहरूको लागि यथा परिभाषित कृषि आय अभिप्रेत हुन्छ;

(२) “एंग्लो भारतीय” भन्नाले यस्ता व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जसका पिता वा पितृ-परम्परामा कुनै अन्य पुरुष जनक युरोपीय उद्भवका हुन्छ वा थिए, तर जो भारतको राज्यक्षेत्रमा अधिवासी छन् अनि जो यस्ता राज्यक्षेत्रमा यस्ता माता-पिताबाट जन्मिएका छन् वा जन्मिएका थिए जो त्यहाँ साधारणतया निवासी रहेका छन् र केवल अस्थायी प्रयोजनहरूका लागि बसेका छैनन्।

(३) “अनुच्छेद” बाट यस संविधानका अनुच्छेद अभिप्रेत हुन्छ;

(४) “सापटी लिन” भन्नाले वार्षिकीहरू दिएर धन लिनु अनि “सापटी” को तदनुसार अर्थ लगाइने छ;

१. संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम १९७१ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित।

१*

*

*

*

*

(५) “खण्ड” भन्नाले यस अनुच्छेद अन्तर्गत परेका खण्ड अभिप्रेत हुन्छ;

(६) “निगम कर” बाट कुनै आयमाथि कर अभिप्रेत हुन्छ जहाँसम्म त्यो कर कम्पनीहरूद्वारा भुक्तानी गर्नु पर्नेछ अनि यस्तो कर जसका सम्बन्धमा निम्नलिखित शर्तहरू पूरा हुन्छन्, अर्थात् -

(क) जुन कृषि आयको सम्बन्धमा प्रभार्य छैन;

(ख) कम्पनीहरूद्वारा संदत्त करका सम्बन्धमा कम्पनीहरूद्वारा व्यष्टिहरूलाई भुक्तान गर्नु पर्ने लाभांशहरू मध्ये कुनै कटौती गरिने करलाई लागू अधिनियमितहरूद्वारा प्राधिकृत छैन;

(ग) यस्तो लाभांश प्राप्त गर्ने व्यष्टिहरूको कुल आयको भारतीय आयकरका प्रयोजनहरूकालागि गणना गर्ने अथवा यस्ता व्यष्टिहरूद्वारा भुक्तानी गर्नु पर्ने वा त्यसको प्रतिदेय भारतीय आयकरको गणना गर्ने यस प्रकारले संदत्त करलाई हिसाबमा ल्याउनकालागि कुनै उपबन्ध विद्यमान छैन;

(७) शंका भएको स्थितिमा “तत्स्थानी प्रान्त”; “तत्स्थानी देशी राज्य” वा “तत्स्थानी राज्य”, बाट यस्ता प्रान्त देशी राज्य वा राज्य अभिप्रेत हुन्छ जसलाई राष्ट्रपतिद्वारा प्रश्नगत कुनै विशिष्ट प्रयोजनकालागि, यथास्थिति, तत्स्थानी प्रान्त, तत्स्थानी देशी राज्य वा तत्स्थानी राज्य अवधारित गरियोस्;

(८) “ऋण” अन्तर्गत वार्षिकीहरूको रूपमा मूल धन प्रतिसंदायको कुनै बाध्यताको सम्बन्धमा कुनै दायित्व अनि कुनै प्रत्याभूति अधीन कुनै दायित्व हुन्छ अनि “ऋण भार” को तदनुसार अर्थ लगाइनेछ;

(९) “संपदा शुल्क” बाट त्यो शुल्क अभिप्रेत हुन्छ जुन यस्ता नियमहरू अनुसार संसद् वा कुनै राज्यको विधान मण्डलद्वारा यस्ता शुल्कहरूको सम्बन्धमा बनाइएका विधिहरूद्वारा त्यस अधीन विहित गरियोस् र मृत्यु माथि संक्रान्त हुने वा उक्त विधिहरूका उपबन्धहरू अधीन यस प्रकार संक्रान्त भएको मानिलिएको सबै सम्पत्तिको मूल मूल्य माथि वा त्यसलाई निर्देशद्वारा, निर्धारित गरियोस्;

(१०) “विद्यमान विधि” बाट यस्तो विधि, अध्यादेश, आदेश, उपविधि, नियम वा विनियम अभिप्रेत हुन्छ जसलाई यो संविधान शुरू हुनु भन्दा पहिला यस्ता विधि, अध्यादेश, आदेश, उपविधि, नियम वा विनियम बनाउने शक्ति भएका कुनै विधान-मण्डल, प्राधिकारी वा व्यक्तिद्वारा पारित गरिएको छ वा बनाइएको छ;

(११) “फेडरल न्यायालय” बाट भारत शासन अधिनियम, १९३५ अधीनद्वारा गठित फेडरल न्यायालय अभिप्रेत हुन्छ;

(१२) “वस्तु” अन्तर्गत सम्पूर्ण सामग्री, वाणिज्य अनि मालसामान पर्दछन्;

(१३) “प्रत्याभूति” अन्तर्गत यस्तो बाध्यता छ जसको कुनै उपक्रमका लाभहरूको विनिर्दिष्ट रकमबाट कमी हुने स्थितिमा, भुक्तान गर्ने वचनबद्ध यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा पहिला गरिएको छ;

(१४) “उच्च न्यायालय” बाट यस्तो न्यायालय अभिप्रेत हुन्छ जसलाई यस संविधानका प्रयोजनकालागि कुनै राज्यकालागि उच्च न्यायालय मानि लिइनेछ अनि त्यस अन्तर्गत -

(क) भारतको राज्यक्षेत्रमा यस संविधानका अधीन उच्च न्यायालयको रूपमा गठित वा पुनर्गठित कुनै न्यायालय पर्दछ, अनि

(ख) भारतको राज्यक्षेत्रमा संसद् विधिद्वारा यस संविधानका सम्पूर्ण वा केही प्रयोजनहरूकालागि उच्च न्यायालयको रूपमा घोषित कुनै अरू न्यायालय पर्दछ;

(१५) “देशी राज्य” बाट यस्तो राज्यक्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ, जसलाई भारत डोमिनियनको सरकारबाट यस्ता राज्यको रूपमा मान्यता प्राप्त थियो;

(१६) “भाग” भन्नाले यस संविधानको भाग अभिप्रेत हुन्छ;

(१७) “पेन्सन” भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई वा त्यसका सम्बन्धमा भुक्तान गर्नु पर्ने कुनै प्रकारको पेन्सन अभिप्रेत हुन्छ चाहे त्यो अभिदायी हो वा होइन अनि त्यस अन्तर्गत यस प्रकारले भुक्तान गर्नु पर्ने सेवा निवृत्ति वेतन यस प्रकार भुक्तान गर्ने पर्ने उपादान एवं कुनै भविष्य निधिका अभिदानहरूको त्यसमाथि ब्याज वा त्यसमा अन्य परिवर्तन सहित वा त्यो बाहेक फिर्ताको रूपमा यस प्रकार भुक्तान गर्नु पर्ने कुनै राशी वा राशीहरू पर्दछन्;

(१८) “आपत्को उद्घोषणा” बाट अनुच्छेद ३५२ को खण्ड (१) अधीनमा गरिएको उद्घोषणा अभिप्रेत हुन्छ;

१. संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५४ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) खण्ड (४क) अन्तः स्थापित गरियो तथा त्यसलाई संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ११ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) लोप गरियो।

(१९) “लोक अधिसूचना” भन्नाले यथास्थिति, भारतको राजपत्रमा वा कुनै राज्यको राजपत्रमा भएको अधिसूचना अभिप्रेत हुन्छ;

(२०) “रेल” अन्तर्गत -

(क) कुनै नगरपालिका क्षेत्रमा पूर्णतया स्थित ट्राम पर्देन, वा

(ख) कुनै राज्यमा पूर्णतया स्थित संचारको यस्तो अरू लाइन पर्देन जसलाई संसदले विधिद्वारा त्यो रेल होइन, भनेर घोषित गरेको छ;

१*

*

*

*

*

२[(२२) “शासक” बाट यस्ता राजा, प्रमुख वा अन्य व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जसलाई संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को प्रारम्भ भन्दा पहिला कुनै समय राष्ट्रपतिबाट कुनै देशी राज्यका शासकको रूपमा मान्यता प्राप्त थियो वा यस्ता व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जसलाई यस्तो आरम्भ भन्दा पहिला कुनै समय राष्ट्रपतिद्वारा यस्ता शासकका उत्तराधिकारीको रूपमा मान्यता प्राप्त थियो;]

(२३) “अनुसूची” बाट यस संविधानको अनुसूची अभिप्रेत हुन्छ;

(२४) “अनुसूचित जातिहरू” भन्नाले यस्ता जातिहरू, मूलवंश वा जनजातिहरू अथवा यस्ता जातिहरू, मूलवंश वा जनजातिहरूको भाग वा तिनीहरू माफको कुनै भण्ड अभिप्रेत हुन्छ जसलाई यस संविधानका प्रयोजनहरूकालागि अनुच्छेद ३४१ अधीन अनुसूचित जातिहरू भनेर मानि लिइन्छ;

(२५) “अनुसूचित जनजातिहरू” बाट यस्ता जनजातिहरू वा जनजाति समुदाय अथवा यस्ता जनजातिहरू वा जनजाति समुदायहरूको भाग वा तिनीहरू माफको कुनै भण्ड अभिप्रेत हुन्छ जसलाई यस संविधानका प्रयोजनहरूका लागि अनुच्छेद ३४२ अधीनका अनुसूचित जनजातिहरू भनेर मानि लिइन्छ;

(२६) “प्रतिभूतिहरू” अन्तर्गत स्टक पनि पर्छ;

३*

*

*

*

*

(२७) “उप-खण्ड” बाट त्यस उप-खण्ड अभिप्रेत हुन्छ जहाँ त्यस्तो पद प्रयोग गरिएको भेटाइन्छ;

(२८) “कराधान” अन्तर्गत कुनै कर वा अन्तः शुल्क अधिरोपण पर्दछ चाहे त्यो साधारण वा स्थानीय वा विशेष कुनै होस् र “कर” को त्यही मुताबिक अर्थ लगाइनेछ;

(२९) “आय माथि कर” को अन्तर्गत अतिलाभकरको प्रकृतिको कर पनि पर्दछ;

४[(२९क) “माल सामानको क्रय वा विक्रय माथि कर” अन्तर्गत -

(क) त्यो कर जुन नगदी आस्थगित भुक्तान वा अन्य मूल्यवान् प्रतिफलकोलागि कुनै माल सामानमा सम्पत्तिको यस्तो अन्तरणमा, जो कुनै ठेक्काको अनुसरणमा नगरेर अन्यथा गरिएको छ;

(ख) त्यो कर जुन माल सामानको सम्पत्तिको [चाहे त्यो माल सामानको रूपमा होस् वा कुनै अन्य रूपमा] यस्तो अन्तरणमाथि जो कुनै संकर्म ठेक्काको निष्पादनमा अन्तर्वलित छ;

(ग) त्यो कर जुन अवक्रय वा किशतीहरूमा भुक्तानको पद्धतिद्वारा माल सामानको परिदान माथि हुन्छ,

(घ) त्यो कर जुन नगद, आस्थगित भुक्तानी वा अन्य मूल्यवान् प्रतिफलकालागि कुनै माल सामान कुनै प्रयोजनकालागि उपयोग गर्ने अधिकारको [चाहे त्यो विनिर्दिष्ट अवधिका लागि होस् वा नहोस्] अन्तरणमाथि हुन्छ,

(ङ) त्यो कर जुन नगद, आस्थगित भुक्तानी वा अन्य मूल्यवान् प्रतिफलकालागि कुनै मालको प्रदान माथि छ जो कुनै अनिगमित संगम वा व्यक्ति निकायद्वारा आफ्नो कुनै सदस्यलाई गरिएको छ;

(च) त्यो कर जुन यस्ता माल सामानको, जो खाद्य वा मानव उपभोगकोलागि कुनै अन्य पदार्थ वा कुनै पेय [चाहे यस्तो पेय मादक होस् वा नहोस्] यस्तो प्रदाय माथि छ, जो कुनै सेवाको रूपमा वा सेवाको भागको रूपमा वा कुनै पनि अन्य रीतिले गरिएको होस् वा यस्तो प्रदाय वा सेवा नगद, आस्थगित भुक्तान वा अन्य मूल्यवान् प्रतिफलकोलागि गरिएको छ;

अनि माल सामानको यस्तो अन्तरण, परिदान वा वितरण बारेमा यो बुझिन्छ कि त्यो त्यस व्यक्तिद्वारा, जो यस्ता

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ वा अनुसूचीद्वारा खण्ड (२१) लाई लोप गरियो।

२. संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ४ द्वारा खण्ड (२२) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५४ द्वारा (१.२.१९७७ देखि) खण्ड (२६ क) अन्तः स्थापित गरियो तथा त्यसलाई संविधान (त्रिचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७७ को धारा ११ द्वारा (१३.४.१९७८ देखि) लोप गरियो।

४. संविधान (छयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९८२ को धारा ४ द्वारा अन्तः स्थापित।

अन्तरण, परिदान वा वितरण गरिरहेको छ, त्यो माल सामानको विक्रय र त्यस व्यक्तिद्वारा जसलाई यस्तो अन्तरण, परिदान वा वितरण गरिने छ, त्यस माल सामानको क्रय हुन्छ ।]

^१[(३०] “संघ राज्यक्षेत्र” भन्नाले पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै संघ राज्यक्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ अनि त्यसै अन्तर्गत यस्ता अरू राज्यक्षेत्र पनि पर्दछन् जुन भारतको राज्यक्षेत्रमा समाविष्ट छ तर उक्त अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छैन ।]

३६७. निर्वचन - (१) जबसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित हुँदैन, यो संविधानको निर्वचनको लागि साधारण खण्ड अधिनियम, १८९७, यस्ता अनुकूलनहरू र उपान्तरणहरूका अधीनमा भए तापनि, जो अनुच्छेद ३७२ को अधीनद्वारा गरियोस्, यसरी नै लागू हुने छ जसरी त्यो भारत डोमिनियनको विधान-मण्डलको कुनै अधिनियमको निर्वचनको लागि लागू हुन्छ ।

(२) यस संविधानमा संसद्को वा त्यसद्वारा बनाइएका अधिनियमहरू वा विधिहरूप्रति कुनै निर्देशको अथवा ^२*** कुनै राज्यको विधान-मण्डलको वा त्यसद्वारा बनाइएका अधिनियमहरू वा विधिहरूप्रति कुनै निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत, यथास्थिति, राष्ट्रपतिद्वारा निर्मित अध्यादेश वा कुनै राज्यपाल ^३*** द्वारा निर्मित अध्यादेश प्रति निर्देश छ ।

(३) यस संविधानका प्रयोजनहरूको लागि, “विदेशी राज्य” बाट भारत भन्दा बेग्लै कुनै राज्य अभिप्रेत हुन्छ :

यद्यपि संसद्द्वारा बनाइएका कुनै विधिका उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, राष्ट्रपति आदेशद्वारा ^४यो घोषणा गर्न सक्ने छन् कि कुनै राज्य ती प्रयोजनहरूको लागि, जो त्यस आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिएको हुन्छ त्यो विदेशी राज्य हुँदैनन् ।

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा खण्ड (३०) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा “पहिलो अनुसूचीको भाग (क) तथा भाग (ख) - मा विनिर्दिष्ट” शब्दहरू तथा अक्षरहरूलाई लोप गरियो ।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा “वा राजप्रमुख” शब्दहरूलाई लोप गरियो ।

४. संविधान (विदेशी राज्यको बारेमा घोषणा) आदेश, १९५० (स. आ. २) मा हेर्नु होस् ।

संविधानको संशोधन

३६८. ^१[संविधानको संशोधन गर्ने संसद्को शक्ति अनि त्यसको लागि प्रक्रिया] - ^२[(१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, संसदले आफ्नो संविधायी शक्तिको प्रयोग गर्दै यस संविधानको कुनै उपबन्धको परिवर्धन, परिवर्तन वा निरसनका रूपमा संशोधन यस अनुच्छेदमा अधिकथित प्रक्रिया अनुसार गर्न सक्ने छ ।]

^३[(२)] यस संविधानको संशोधनको आरम्भ संसद्को कुनै सदनमा यस प्रयोजनको लागि विधेयक पुर स्थापित गरेर मात्रै गरिन सकिने छ अनि जब त्यो विधेयकलाई प्रत्येक सदनमा त्यसै सदनको कुल सदस्य संख्याको बहुमतद्वारा तथा त्यस सदनका उपस्थित अनि मत दिने सदस्यहरूको कम्तीमा दुई-तिहाई बहुमतद्वारा पारित गरिदिइन्छ तब ^४[त्यो राष्ट्रपतिका समक्षमा प्रस्तुत गरिने छ, जुन विधेयकलाई तिनी अनुमति दिइन्छन् र त्यसपछि] संविधान त्यो विधेयकको निर्बन्धनहरू अनुसार संशोधित हुने छ:

परन्तु यदि यस्तो संशोधन -

- (क) अनुच्छेद ५४, अनुच्छेद ५५, अनुच्छेद ७३, अनुच्छेद १६२ वा अनुच्छेद २४१ मा, वा
- (ख) भाग ५ को अध्याय ४, भाग ६ को अध्याय ५ वा भाग ११ को अध्याय १ मा, वा
- (ग) सातौं अनुसूचीको कुनै सूचीमा, वा
- (घ) संसद्मा राज्यहरूको प्रतिनिधित्वमा, वा
- (ङ) यस अनुच्छेदका उपबन्धहरूमा,

कुनै परिवर्तन गर्नुकोलागि यस्ता संशोधनको लागि उपबन्ध गर्ने विधेयक राष्ट्रपतिका समक्षमा अनुमतिका लागि प्रस्तुत गरिनु भन्दा अघि त्यस संशोधनकोलागि ^५*** कम्तीमा आधा राज्यहरूका ती विधान मण्डलहरूद्वारा पारित यस आशयका संकल्पहरूद्वारा ती विधान मण्डलहरूका अनुसमर्थन पनि अपेक्षित हुनेछ ।

^२[(३) अनुच्छेद १३ को कुनै कुरा यस अनुच्छेद अधीन गरिएका कुनै संशोधन प्रति लागू हुने छैन ।]

^६[(४) यस संविधानको [जस अन्तर्गत भाग ३ को उपबन्ध छ] यस अनुच्छेदको अधीन [संविधान बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५५ को प्रारम्भ भन्दा पहिला वा त्यस पश्चात्] गरिएका थिए वा गरिएका तात्पर्यित कुनै संशोधनलाई कुनै न्यायालयमा कुनै पनि आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन ।

(५) शंकाहरूलाई हटाउनकालागि यो घोषित गरिन्छ किं यस अनुच्छेदको अधीन, यो संविधानका उपबन्धहरूको, परिवर्धन, परिवर्तन वा निरसनका रूपमा संशोधन गर्नकालागि संसद्को संविधायी शक्तिमाथि कुनै प्रकारको निर्बन्धन हुने छैन ।]

---

१. संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा "संविधानमा संशोधन गर्ने प्रक्रिया" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
 २. संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित ।
 ३. संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा अनुच्छेद ३६८ को खण्ड (२) को रूपमा पुनः संख्याकित गरिएको थियो ।
 ४. संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ३ द्वारा "तब त्यो राष्ट्रपतिको समक्षमा उनको अनुमतिका लागि राखिन्छ तथा विधेयकलाई यस्तो अनुमति दिएपछि" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।
 ५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ तथा अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क तथा ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू तथा अक्षरहरूलाई लोप गरियो ।
 ६. अनुच्छेद ३६८ मा खण्ड (४) अनि खण्ड (५) संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५५ द्वारा अन्तः स्थापित गरिएको थियो । उच्चतम न्यायालयले मिनर्वा मिल्स लिमिटेड तथा अन्य बनाम भारत संघ तथा अन्य [१९८०] २ एस. सी. सी. ५९१ को मुद्दामा यस धाराको अविधिमानी घोषित गरियो ।

१[अस्थायी, संक्रमणकालीन र विशेष उपबन्ध]

३६९. राज्य सूचीमा भएका कतिपय विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउनलाई संसद्को अस्थायी शक्ति ताकि त्यो समवर्ती सूचीको विषय होस् - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, संसद्लाई यो संविधान शुरू भएको पाँच वर्षको अवधिभित्र निम्नलिखित विषयहरूका बारेमा विधि बनाउनलाई यस प्रकारको शक्ति हुनेछ ताकि त्यो विषय समवर्ती सूचीमा प्रणित होस्, अर्थात् -

(क) सूती अनि ऊनी वस्त्रहरू, काँचो कपास [जस अन्तर्गत कातेको रूवा अनि नकातेको रूवा वा कपास पर्दछ], कपासको बीउ, कागज [जस अन्तर्गत खबर कागज पर्दछ], खाद्य पदार्थ [जस अन्तर्गत खाद्य तेलको बिजन र खाने तेल लगायत], पशुहरूको आहार [जस अन्तर्गत पिना र सारकृत आहार पर्दछ], कोइला [जस अन्तर्गत कोक अनि कोइलाको प्रकार पर्दछ], फलाम, इस्पात अनि अभ्रकको कुनै राज्यभित्र व्यापार एवं वाणिज्य तथा त्यसको उत्पादन, प्रदाय अनि वितरण;

(ख) खण्ड (क) मा वर्णित विषयहरू मध्ये कुनै विषयसित सम्बन्धित विधिहरू विरुद्ध अपराध, ती विषयहरू मध्ये कुनैको सम्बन्धमा उच्चतम न्यायालय भन्दा बेग्लै सम्पूर्ण न्यायालयहरूको अधिकारिता अनि शक्तिहरू तथा ती विषयहरू मध्ये कुनैको सम्बन्धमा शुल्क तर यस अन्तर्गत कुनै न्यायालयमा लिइने शुल्क पर्दैन,

तर संसद्द्वारा बनाइएको कुनै विधि, जसलाई संसद् यस अनुच्छेदका उपबन्धहरूको अभावमा बनाउनकालागि सक्षम हुँदैन, उक्त अवधिको समाप्तिमा अक्षमताको मात्रासम्म ती कुराहरू बाहेक प्रभावी रहने छैन जसलाई त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला गरिएको छ वा गर्नबाट लोप गरिएको छ।

३[३७०. जम्मू-काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा अस्थायी उपबन्ध - (१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, -

(क) अनुच्छेद २३८ को उपबन्ध जम्मू-काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा लागू हुने छैन;

(ख) उक्त राज्यकोलागि विधि बनाउने संसद्को शक्ति, -

(i) संघ सूची र समवर्ती सूचीका ती विषयहरूसम्म सीमित हुनेछ जसलाई राष्ट्रपति, त्यस राज्यको सरकारसित परामर्श गरेर, ती विषयहरूलाई तत्स्थानी विषय घोषित गरिदिएर जुन भारत डोमिनियन र त्यस राज्यको अधिमिलनलाई शासित गर्ने अधिमिलन पत्रमा यस्ता विषयहरूको रूपमा विनिर्दिष्ट छ र जसका सम्बन्धमा डोमिनियन विधान मण्डल त्यस राज्यको लागि विधि बनाउन सक्छ : अनि

(ii) उक्त सूचीहरू ती अन्य विषयहरूसम्म सीमित रहने छन् जसलाई राष्ट्रपति, त्यस राज्यको सरकारको सहमतिले आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गरियोस्।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि, त्यस राज्यको सरकारसित, त्यो व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जसलाई राष्ट्रपतिद्वारा, जम्मू काश्मीरको महाराजाको ५ मार्च, १९४८को उद्घोषणा अधीनतत्समय पदस्थ मन्त्री परिषद्को सल्लाहमा कार्य गर्ने जम्मू काश्मीरको महाराजको रूपमा तत्समय मान्यता प्राप्त थियो;

(ग) अनुच्छेद १ अनि यस अनुच्छेदको उपबन्ध त्यस राज्यको सम्बन्धमा लागू हुनेछ:

(घ) यस संविधानको यस्तो अन्य उपबन्ध यस्तै अपवादहरू तथा उपान्तरणहरूका अधीनमा भए तापनि, जसलाई राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गरियोस् त्यस राज्यको सम्बन्धमा लागू हुनेछ :

परन्तु यस्तो कुनै आदेश जुन उपखण्ड [ख को पंक्ति (१) - मा निर्दिष्ट राज्यको अधिमिलन पत्रमा विनिर्दिष्ट विषयहरूसित सम्बन्धित छ, त्यस राज्यको सरकारसित परामर्श लिएर मात्र गरिने छ, अन्यथा गरिदैन :

परन्तु यो पनि कि यस्ता कुनै आदेश जुन अन्तिम पूर्ववर्ती परन्तुकमा निर्दिष्ट विषयहरू भन्दा बेग्लै विषयहरूसित सम्बन्धित छ, त्यस सरकारको सहमति लिएर मात्र गरिने छ, नत्र गरिदैन।

१. संविधान (तेह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा २ द्वारा (१.१२.१९६३ देखि) "अस्थायी तथा अन्तः कालीन उपबन्ध" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. यस अनुच्छेदद्वारा प्रदत्त शक्तिहरूको प्रयोग गर्दै राष्ट्रपतिले जम्मू-काश्मीर राज्यको संविधान सभालाई यो सिफारिश गर्दै यो घोषणा गर्नु भयो कि १७ नोभेम्बर १९५२ देखि उक्त अनुच्छेद ३७० यस उपान्तरण प्रवर्तनीय हुनेछ कि यसको खण्ड (१) - मा स्पष्टीकरणको स्थानमा निम्नलिखित स्पष्टीकरण दिइएको छ, अर्थात्:-

"स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूको लागि राज्य सरकारले त्यस व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जसलाई राज्यको विधान सभाको सिफारिशमा राष्ट्रपतिले राज्यको तत्समय पदस्थ मन्त्री परिषद्को सल्लाह अनुसार कार्य गर्ने जम्मू-काश्मीरको सदर रियासतको रूपमा मान्यता प्रदान गरिएको होस्।"

अब "राज्यपाल" [विधि मन्त्रालय आदेश सं. आ. ४४, दिनांक १५ नोभेम्बर, १९५२]

३. समय-समयमा यथा संशोधित, संविधान (जम्मू अनि काश्मीर राज्यमा लागू हुने) आदेश, १९५४ (सं. आ. ४८) परिशिष्ट १ मा हेनुहोस्।

(२) यदि खण्ड (१)-को उपखण्ड (ख) को पंक्ति (ii)-मा वा त्यस खण्डको उपखण्ड (घ) को दोस्रो परन्तुकमा निर्दिष्ट त्यस राज्यको सरकारको सहमति, त्यस राज्यको संविधान बनाउने प्रयोजनकालागि संविधान सभा बोलाउन भन्दा पहिला दिइन्छ भने त्यसलाई यस्तो संविधान सभा समक्ष यस्तै विनिश्चयकालागि राखिने छ जसले त्यसमाथि विनिश्चय गर्दछ।

(३) यस अनुच्छेदमा पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राष्ट्रपतिले लोक अधिसूचनाद्वारा यो घोषणा गर्न सक्ने छन् कि यो अनुच्छेद प्रवर्तनमा रहने छैन वा यस्ता अपवादहरू अनि उपान्तरणहरू सहित यस्ता तारीखदेखि, प्रवर्तनमा रहनेछ, जुन तिनले विनिर्दिष्ट गरून् :

परन्तु राष्ट्रपतिद्वारा यस्ता अधिसूचना जारी गर्नु अधि खण्ड (२)-मा निर्दिष्ट त्यस राज्यको संविधान सभाको सिफारिस आवश्यक हुनेछ।

^१[३७१. २*** महाराष्ट्र अनि गुजरात राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - ३* * *

(२) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राष्ट्रपतिद्वारा, ^४[महाराष्ट्र वा गुजरात राज्य] को सम्बन्धमा जारी गरिएका आदेशद्वारा -

(क) यथास्थिति, विदर्भ, मराठवाडा ^५[अनि शेष महाराष्ट्र वा,] सौराष्ट्र, कच्छ अनि शेष गुजरातकोलागि पृथक विकास बोर्डहरूको स्थापनाकोलागि, यस उपबन्ध सहितको यी बोर्डहरू मध्ये प्रत्येकको कार्यकरणमा एउटा प्रतिवेदन राज्य विधान सभाको समक्षमा प्रतिवर्ष राखिने छ,

(ख) समस्त राज्यका आवश्यकताहरूलाई ध्यानमा राख्दै, उक्त क्षेत्रहरूको विकास व्ययकोलागि कोषहरूको साम्यापूर्ण आबंटनको लागि, अनि

(ग) समस्त राज्यका आवश्यकताहरूलाई ध्यानमा राख्दै, उक्त सम्पूर्ण क्षेत्रहरूका सम्बन्धमा, तकनीकि, शिक्षा एवं व्यावसायिक प्रशिक्षणकालागि पर्याप्त सुविधाहरूको अनि राज्य सरकारको नियन्त्रणको अधीन सेवाहरूमा नियोजनकोलागि पर्याप्त मौकाहरूको व्यवस्था गर्ने साम्यापूर्ण व्यवस्था गर्नका लागि,

राज्यपालको कुनै विशेष उत्तरदायित्वकोलागि उपबन्ध गर्नु सक्ने छ।]

^६[३७१क. नागाल्याण्ड राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - (१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, -

(क) निम्नलिखित विषयहरू सम्बन्धमा संसदको कुनै अधिनियम नागाल्याण्ड राज्यलाई तबसम्म लागू हुने छैन जबसम्म नागाल्याण्डको विधान सभा संकल्पद्वारा यस्तो विनिश्चय गर्दैन, अर्थात् -

(i) नागाहरूका धार्मिक वा सामाजिक प्रथाहरू;

(ii) नागा रूढ़िजन्य विधि र प्रक्रिया;

(iii) सिविल र दाण्डिक न्याय प्रशासन, जहाँ विनिश्चय नागा रूढ़िजन्य विधिको अनुसार हुनु पर्छ;

(iv) भूमि अनि त्यसका सम्पत्ति स्रोतहरूको स्वामित्व र अन्तरण;

(ख) नागाल्याण्डका राज्यपालको नागाल्याण्ड राज्यमा विधि अनि व्यवस्थाको सम्बन्धमा तबसम्म विशेष उत्तरदायित्व रहने छ जबसम्म त्यस राज्यको निर्माण हुनु भन्दा ठीक अघि नै नागा पहाडी तुएनसांग क्षेत्रमा विद्यमान आन्तरिक अशान्ति, तिनको विचारमा, त्यो ठाउँमा वा त्यसको कुनै भागमा रहिरहन्छ अनि राज्यपाल, त्यस सम्बन्धमा आफ्ना कृत्यहरूको निर्वहन गर्दा गरिने कार्यवाहीहरूको बारेमा आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग, मन्त्री परिषद्सित परामर्श गरे पश्चात् गर्ने छन् :

परन्तु यदि यो प्रश्न उठ्दछ कि कुनै मामला यस्तो मामला हो वा होइन अनि जसका सम्बन्धमा राज्यपालद्वारा यस उपखण्डको अधीन अपेक्षा गरिएको छ कि उसले आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग गर्दै कार्य गरेमा राज्यपालको आफ्नो विवेकले गरिएको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ अनि राज्यपालद्वारा गरिएको कुनै कुराको विधिमान्यता यस आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन कि उसले आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग गर्दै कार्य गर्नु पर्ने थियो वा गर्नु पर्ने थिएन :

परन्तु यो पनि कि यदि राज्यपालबाट प्रतिवेदन पाएमा वा अन्यथा राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि अब यसो आवश्यक छैन भने नागाल्याण्ड राज्यमा विधि अनि व्यवस्थाको सम्बन्धमा राज्यपालको विशेष उत्तरदायित्व रहेमा, त्यो आदेशद्वारा निर्देश दिन सक्ने छन् कि राज्यपालको यस्तो उत्तरदायित्व त्यस तारीखदेखि रहने छैन जो आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्;

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २२ द्वारा अनुच्छेद ३७१ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (बत्तीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा २ द्वारा (१.७.१९७४ देखि) "आन्ध्र प्रदेश" शब्दलाई लोप गरियो।

३. संविधान (बत्तीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा २ द्वारा (१.७.१९७४ देखि) खण्ड (१) लाई लोप गरियो।

४. मुंबई पुनर्गठन अधिनियम १९६० (१९६० को ११) को धारा ८५ द्वारा (१.५.१९६० देखि) "मुंबई राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. मुंबई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ८५ द्वारा (१.५.१९६० देखि) "शेष महाराष्ट्र" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान (तेह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा २ द्वारा (१.१२.१९६३ देखि) अन्तः स्थापित।

(ग) अनुदानको कुनै मात्रको सम्बन्धमा आफ्नो सिफारिश गर्दा, नागाल्याण्डका राज्यपाल यो सुनिश्चित गर्ने छन् कि कुनै विनिर्दिष्ट सेवा वा प्रयोजनकालागि भारतको संचित कोषबाट भारत सरकारद्वारा दिइएको कुनै धन उक्त सेवा वा प्रयोजनसित सम्बन्धित अनुदानको मागमा न कि कुनै अन्य मागमा सम्मिलित गरियोस्;

(घ) त्यस तारीखदेखि जसलाई नागाल्याण्डका राज्यपाल यस निमित्त लोक अधिसूचनाद्वारा विनिर्दिष्ट गरून, तुएनसांग जिल्लाकालागि एउटा प्रादेशिक परिषद् स्थापित गरिने छ जो पैँतीस जना सदस्यहरू मिलेर बनिने छ र राज्यपाल निम्नलिखित विषयहरूलाई उपबन्ध गर्नकालागि आफ्ना विवेकले नियम बनाउने छन्, अर्थात्-

(i) प्रादेशिक परिषद्को संरचना अनि त्यो रीति जसले प्रादेशिक परिषद्को सदस्य चुने छ :

परन्तु तुएनसांग जिल्लाका उपायुक्त प्रादेशिक परिषद्का पदेन अध्यक्ष हुनेछ अनि प्रादेशिक परिषद्का उपाध्यक्ष उसको सदस्यहरूद्वारा तिनीहरूमध्ये एक जना निर्वाचित गरिने छ;

(ii) प्रादेशिक परिषद्को सदस्य चुनिनकालागि र सदस्य हुनकालागि योग्यता;

(iii) प्रादेशिक परिषद्को सदस्यहरूको पदावधि अनि यदि कुनै ती सदस्यहरूलाई भुक्तान गर्नु पर्ने वेतन र भत्ताहरू यदि कुनै भएमा;

(iv) प्रादेशिक परिषद्को प्रक्रिया र कार्य संचालन;

(v) प्रादेशिक परिषद्का अधिकारीहरू अनि कर्मचारीवर्गको नियुक्ति र तिनीहरूका सेवाका शर्तहरू; अनि

(vi) कुनै अन्य विषय जसका सम्बन्धमा प्रादेशिक परिषद्को गठन र त्यसको उचित कार्यकरणकालागि नियम बनाउन आवश्यक छ।

(२) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, नागाल्याण्ड राज्यका निर्माण भएको तारीखदेखि दश वर्षको अवधिसम्म वा यस्ता अतिरिक्त अवधिकालागि जसलाई राज्यपाल, प्रादेशिक परिषद्को सिफारिशमा, लोक अधिसूचनाद्वारा, यस निमित्त विनिर्दिष्ट गरून -

(क) तुएनसांग जिल्लाको प्रशासन राज्यपालद्वारा चलाइने छ;

(ख) जहाँ भारत सरकारद्वारा नागाल्याण्ड सरकारलाई सम्पूर्ण नागाल्याण्ड राज्यका आवश्यकताहरूका पूर्तिकालागि कुनै धन दिइन्छ त्यहाँ राज्यपाल आफ्नो विवेकले तुएनसांग जिल्लाका रहल भागहरूका माफमा सो धनको साम्यपूर्ण आबंटनकालागि प्रबन्ध गर्ने छन्;

(ग) नागाल्याण्ड विधान-मण्डलको कुनै अधिनियम तुएनसांग जिल्लालाई तबसम्म लागू हुँदैन जबसम्म राज्यपालबाट प्रादेशिक परिषद्को सिफारिशमाथि लोक अधिसूचनाद्वारा यस प्रकारले निर्देश दिइँदैन अनि यस्तो कुनै अधिनियमका सम्बन्धमा यस्तो निर्देश दिँदै राज्यपाल यो निर्दिष्ट गर्न सक्ने छन् कि त्यो अधिनियम तुएनसांग जिल्ला वा त्यसको कुनै भागमा लागू हुन यस्तै अपवादहरू वा उपान्तरणहरूका अधीनमा रहँदै, प्रभावी हुने छ जसलाई राज्यपाल प्रादेशिक परिषद्को सिफारिशमा विनिर्दिष्ट गरून :

परन्तु यस उपखण्ड अधीन दिइएको कुनै निर्देश यस प्रकारले दिन सकिने छ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस्;

(घ) राज्यपाल तुएनसांग जिल्लाको शान्ति, उन्नति र सुशासनकालागि विनियम बनाउन सक्ने छन् अनि यसप्रकार बनाइएको विनियम त्यस जिल्लालाई तत्समय लागू संसद्को कुनै अधिनियम वा कुनै अन्य विधिको यदि आवश्यक भएमा भूतलक्षी प्रभावले निरसन वा संशोधन गर्न सक्ने छन्;

(ङ) (i) नागाल्याण्ड विधान सभामा तुएनसांग जिल्लाको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यहरू मध्ये एक जना सदस्यलाई राज्यपाल, मुख्य मन्त्रीको सल्लाहमा तुएनसांग कार्य मन्त्री नियुक्त गर्ने छन् अनि मुख्य मन्त्रीले आफ्नो सल्लाहा दिनु पर्दा पूर्वोक्त सदस्यहरूको बहुसंख्याको सिफारिश लिएर कार्य गर्ने छन्;

(ii) तुएनसांग कार्य मन्त्री तुएनसांग जिल्लासित सम्बन्धित सम्पूर्ण विषयहरूका निम्ति कार्य गर्ने छन् अनि त्यस सम्बन्धमा राज्यपालसित तिनको सोफो सम्पर्क हुने छ तर तिनले उक्त सम्बन्धको जानकारी मुख्य मन्त्रीलाई दिइरहने छन्;

(च) यस खण्डका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, तुएनसांग जिल्लासित सम्बन्धित सम्पूर्ण विषयहरूमाथि अन्तिम विनिश्चय राज्यपाल आफ्नो विवेकले गर्ने छन्;

(छ) अनुच्छेद ५४ र अनुच्छेद ५५ मा तथा अनुच्छेद ८० को खण्ड (४) मा राज्यको विधान सभाका निर्वाचित

१. संविधान (कठिन, स्थितिको निराकरण) आदेश स. १० को परिच्छेद २ मा यो उपबन्ध छ कि भारतको संविधानको अनुच्छेद (३७१ क)-मा यस प्रकारले प्रभावी हुन्छ जसमा खण्ड (२)- को उप-खण्ड (ङ) को परिच्छेद (१)-मा निम्नलिखित परंतुको (१.१२. १९६३) देखि जोडिएको हो, अर्थात् -

"परन्तु राज्यपाल मुख्यमन्त्रीको सल्लाहमा कुनै व्यक्तिलाई तुएनसांग कार्य मन्त्रीको रूपमा यस्तो समयसम्मको लागि नियुक्त गर्न सक्नेछ, जबसम्म कि नागाल्याण्डको विधान सभामा तुएनसांग जिल्लाका लागि आवंटित स्थानहरूको लागि विधि अनुसार व्यक्तिहरूलाई चुनिँदैन।"

सदस्यहरूको वा यस्ता प्रत्येक सदस्यहरूप्रति निर्देशहरू अन्तर्गत यस अनुच्छेद अधीन स्थापित प्रादेशिक परिषद्द्वारा निर्वाचित नागाल्याण्ड विधान सभाका सदस्यहरू वा सदस्यप्रति निर्देश हुनेछ;

(ज) अनुच्छेद १७० मा -

(i) खण्ड (१) नागाल्याण्ड विधान सभाको सम्बन्धमा यसप्रकार प्रभावी हुनेछ मानौं “साठी” शब्दको स्थानमा “छयालीस” शब्द राखि दिएको होस्;

(ii) उक्त खण्डमा त्यस राज्यमा प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनप्रति निर्देश अन्तर्गत यस अनुच्छेदको अधीन स्थापित प्रादेशिक परिषद्का सदस्यहरूद्वारा निर्वाचन हुनेछ;

(iii) खण्ड (२) अनि खण्ड (३)-मा प्रादेशिक निर्वाचन - क्षेत्रहरूप्रति निर्देशद्वारा कोहिमा र मोकोकचुंग जिल्लाहरूमा प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूप्रति निर्देश अभिप्रेत हुन्छ।

(३) यदि यस अनुच्छेदका पूर्वगामी उपबन्धहरू मध्ये कुनै उपबन्धलाई प्रभावी बनाउन कुनै कठिनाई उत्पन्न भएमा राष्ट्रपतिले, आदेशद्वारा, कुनै यस्तो विषय [जस अन्तर्गत कुनै अन्य अनुच्छेदको कुनै अनुकूलन वा उपान्तरण हुन्छ] गर्न सक्ने छन जुन त्यस कठिनाईलाई हटाउने प्रयोजनकालागि तिनलाई आवश्यक प्रतीत हुन्छ;

परन्तु यस्तो कुनै आदेश नागाल्याण्ड राज्यको निर्माण भएको तारीखदेखि तीन वर्षको समाप्ति पश्चात् गरिने छैन।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा, कोहिमा, मोकोकचुंग र तुएनसांग जिल्लाहरूको, त्यही अर्थ हुन्छ जुन नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ मा छ।]

^१[३७१ ख. आसाम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राष्ट्रपति, असम राज्यको सम्बन्धमा जारी गरिएको आदेशद्वारा, त्यस राज्यको विधान सभाको एउटा समितिको गठन अनि कृत्यहरूकालागि, जुन समिति छैटौं अनुसूचीको पंक्ति २० देखि संलग्न सारिणीको ^२[भाग १] मा विनिर्दिष्ट जनजाति क्षेत्रहरूबाट निर्वाचित विधान सभाका सदस्यहरूले अनि त्यस विधान सभाका त्यतिनै अरू सदस्यहरूले मिलेर बनिने छ जति आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ तथा यस्तो समितिको गठन अनि त्यसको उचित कार्यकरणकालागि त्यस विधान सभाको प्रक्रियाका नियमहरूमा गरिने उपातरणहरूका लागि उपबन्ध गर्न सक्ने छन।]

^३[३७१ ग. मणिपुर राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - (१) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राष्ट्रपति, मणिपुर राज्यको सम्बन्धमा जारी गरिएको आदेशद्वारा, त्यस राज्यको विधान सभाको एउटा समितिको गठन अनि कृत्यहरूकालागि, जुन समिति त्यस राज्यका पहाडी क्षेत्रहरूबाट निर्वाचित त्यस विधान सभाका सदस्यहरू मिलेर बनिनेछ, राज्य सरकारले कामकाजका नियमहरूमा अनि राज्यको विधान सभाको प्रक्रियाका नियमहरूमा गरिने उपान्तरणहरूका लागि र यस्ता समितिको उचित कार्यकरण सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले राज्यपालको कुनै विशेष उत्तरदायित्वकालागि उपबन्ध गर्न सक्ने छन।

(२) राज्यपालले प्रतिवर्ष वा जहिले पनि राष्ट्रपतिद्वारा यस्तो अपेक्षा गरिन्छ, मणिपुर राज्यमा पहाडी क्षेत्रहरूको प्रशासनका सम्बन्धमा राष्ट्रपतिलाई प्रतिवेदन दिने छन अनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार उक्त क्षेत्रहरूको प्रशासनकाबारेमा राज्यलाई निर्देश दिइएसम्म हुनेछ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा, “पहाडी क्षेत्रहरू” बाट यस्तो क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ जसलाई राष्ट्रपतिद्वारा, आदेशद्वारा, पहाडी क्षेत्र घोषित गरिन्छ।]

^४[३७१ घ. आन्ध्र प्रदेश राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - (१) राष्ट्रपति, आन्ध्र प्रदेश राज्यको सम्बन्धमा गरिएको आदेशद्वारा सम्पूर्ण आन्ध्र प्रदेश राज्यका आवश्यकताहरूलाई ध्यानमा राख्दै, त्यस राज्यका विभिन्न भागहरूका मानिसहरूकालागि लोक नियोजनको विषयमा अनि शिक्षाको विषयमा साम्यापूर्ण अवसरहरू एवं सुविधाहरूका लागि उपबन्ध गर्न सक्ने छन अनि राज्यको विभिन्न भागहरूका लागि बेग्ला-बेग्लै उपबन्ध गरिन सकिने छ।

(२) खण्ड (१) अधीन जारी गरिएको आदेश विशेष गरेर -

(क) राज्य सरकारसित यो अपेक्षा गर्न सकिन्छ कि राज्यको सिविल सेवामा पदहरूको कुनै वर्ग वा वर्गहरूको अथवा राज्य अधीन सिविल पदहरूको कुनै वर्ग वा वर्गहरूको राज्यका विभिन्न भागहरूकालागि बेग्लै स्थानीय दर्ज्यानीहरूमा गठन गरियोस् र यस्ता सिद्धान्तहरू अनि प्रक्रिया अनुसार जुन आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ यस्ता पदहरू धारण गर्ने व्यक्तिहरूलाई यस प्रकारले गठित स्थानीय दर्ज्यानीहरूमा आबंटन गरियोस्;

(ख) राज्यको यस्ता भाग वा भागहरूलाई विनिर्दिष्ट गर्न सक्ने छन जुन -

१. संविधान (बाइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६९ को धारा ४ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) “भाग क” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सत्ताइसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा ५ द्वारा (१५.२.१९७२ देखि) अन्तः स्थापित।

४. संविधान (बत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा ३ द्वारा (१.७.१९७४ देखि) अन्तः स्थापित।

(i) राज्य सरकारको अधीन कुनै स्थानीय दर्ज्यानीमा [चाहे त्यसको गठन यस अनुच्छेद अधीन आदेशको अनुसरणमा वा अन्यथा गरिएको छ] पदहरूका निमित्त सोभै भर्तीकालागि,

(ii) राज्यभित्र कुनै स्थानीय प्राधिकारी अधीन कुनै दर्ज्यानीमा पदहरूकालागि सो भै भर्तीकालागि, अनि

(iii) राज्यभित्र कुनै विश्वविद्यालयमा वा राज्य सरकारको नियन्त्रणाधीन कुनै अन्य शिक्षा संस्थामा प्रवेशको प्रयोजनकालागि, स्थानीय क्षेत्र मानिलिइने छ;

(ग) त्यो विस्तार विनिर्दिष्ट गर्न सक्ने छ जहाँसम्म, त्यो रीति विनिर्दिष्ट गर्न सक्ने छ अनि जसबाट ती शर्तहरू विनिर्दिष्ट गर्न सक्ने छन जसका अधीन, यथास्थिति, यस्ता दर्ज्यानी, विश्वविद्यालय वा अन्य शिक्षा संस्थाको सम्बन्धमा यस्ता अभ्यर्थीहरूलाई, जसले आदेशमा विनिर्दिष्ट कुनै अवधिकालागि स्थानीय क्षेत्रमा निवास वा अध्ययन गरेका छन -

(i) उप-खण्ड (ख)-मा निर्दिष्ट यस्ता दर्ज्यानीमा जसलाई यस निमित्त आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, पदहरूकालागि सोभै भर्तीका विषयमा;

(ii) उप-खण्ड (ख)-मा निर्दिष्ट यस्ता विश्वविद्यालय वा अन्य शिक्षा संस्थामा जसलाई यस निमित्त आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, प्रवेशको विषयमा,

अधिमाम दिइनेछ वा त्यसकोलागि आरक्षण गरिने छ।

(३) राष्ट्रपति, आदेशद्वारा, आन्ध्र प्रदेश राज्यकालागि एउटा प्रशासनिक अधिकरणको गठनकालागि उपबन्ध गर्न सक्ने छन जुन अधिकरण निम्नलिखित विषयहरू बापत यस्तो अधिकारिता, शक्ति र प्राधिकारको [जस अन्तर्गत त्यो अधिकारिता, शक्ति वा प्राधिकार पर्दछ जो संविधान [बत्तीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७३ को प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला [उच्चतम न्यायालय भन्दा बेग्लै] कुनै न्यायालयद्वारा अथवा कुनै अधिकरण वा अन्य प्राधिकारीद्वारा प्रयोक्तव्य थियो] प्रयोग गर्ने छन जसलाई आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, अर्थात् -

(क) राज्यको सिविल सेवामा यस्ता वर्ग वा वर्गहरूको पदहरूमा अथवा राज्य अधीन यस्ता वर्ग वा वर्गहरूको सिविल सेवाका पदहरूमा अथवा राज्यभित्र कुनै स्थानीय प्राधिकारीको नियन्त्रण अधीन यस्तै वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा जुन कुरो आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, नियुक्ति, आबंटन वा पदोन्नति भएका व्यक्तिहरूको ज्येष्ठता;

(ख) राज्यको सिविल सेवामा यस्ता वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा अथवा राज्यको अधीन यस्ता वर्ग वा वर्गहरूको सिविल पदहरूमा अथवा राज्यभित्र कुनै स्थानीय प्राधिकारीको नियन्त्रण अधीन यस्ता वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा जुन आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ, नियुक्त, आबंटित वा पदोन्नति भएका व्यक्तिहरूको ज्येष्ठता;

(ग) राज्यको सिविल सेवामा यस्ता वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा अथवा राज्यको अधीन यस्ता वर्ग वा वर्गहरूका सिविल पदहरूमा अथवा राज्यभित्र कुनै स्थानीय प्राधिकारीको नियन्त्रणको अधीन यस्ता वर्ग वा वर्गहरूका पदहरूमा नियुक्त, आबंटित वा पदोन्नति भएका व्यक्तिहरूको सेवाका यस्ता अन्य शर्तहरू जुन आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ।

(४) खण्ड (३)-को अधीन गरिएको आदेश -

(क) प्रशासनिक अधिकरणलाई त्यसको अधिकारिताभित्र कुनै विषयसित सम्बन्धित गुनासोहरूको निवारणको लागि यस्ता अभ्यावेदन प्राप्त गर्नकालागि, जुन कुरो राष्ट्रपतिद्वारा आदेशमा विनिर्दिष्ट गरुन् अनि त्यसमाथि यस्ता आदेश गर्नकालागि जसलाई त्यहाँको प्रशासनिक अधिकरणले उचित ठन्दछ, प्राधिकृत गर्न सक्ने छन्;

(ख) प्रशासनिक अधिकरणका शक्तिहरू र प्राधिकारहरू अनि प्रक्रियाको सम्बन्धमा यस्तो उपबन्ध [जस अन्तर्गत प्रशासनिक अधिकरणलाई आफ्नो अवमानकालागि दण्ड दिने शक्तिको सम्बन्धमा उपबन्ध छ] अन्तर्विष्ट गर्न सक्ने छ जो राष्ट्रपतिद्वारा आवश्यक मानिलिइन्छ :

(ग) प्रशासनिक अधिकरणलाई त्यसको अधिकारिता भित्र पर्ने विषयहरूसित सम्बन्धित अनि त्यस आदेश प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिला [उच्चतम न्यायालय भन्दा बेग्लै] कुनै न्यायालय अथवा कुनै अधिकरण वा अन्य प्राधिकारी समक्ष थाँतीमा रहेका कार्यवाहीहरूका यस्ता वर्गको, सुरुवाकालागि उपबन्ध गर्न सक्ने छ, जसलाई आदेशमा विनिर्दिष्ट गरिन्छ:

(घ) यस्ता अनुपूरक, आनुषंगिक अनि परिणामिक उपबन्ध [जस अन्तर्गत शुल्कबारे र परिसीमा, साक्षीकाबारेमा वा तत्समय प्रवृत्त कुनै विधिलाई कुनै पनि अपवादहरू वा उपान्तरणहरूका अधीनमा रहँदै लागू गर्नका लागि उपबन्ध छ] अन्तर्विष्ट गर्न सक्ने छ जसलाई राष्ट्रपतिद्वारा आवश्यक मानिलिइन्छ।

* (५) प्रशासनिक अधिकरणको कुनै मामलालाई अन्तिम रूपले मिलाउने आदेश, राज्य सरकारद्वारा त्यसलाई पुष्टि गरिएमा वा आदेश दिने तारीखदेखि ३ महीना पुगे पछि, यो मध्ये जुन चाहिँ अधि पछि सो दिनदेखि उक्त आदेश प्रभावी रहनेछ :

परन्तु राज्य सरकार, विशेष आदेशद्वारा, जुन लिखित रूपमा गरिने छ अनि जसमा त्यसको कारण विनिर्दिष्ट गरिन्छ, प्रशासनिक अधिकरणको कुनै आदेशलाई त्यो प्रभावी हुनु भन्दा पहिला उपान्तरित वा खारिज गर्न सक्ने छ अनि यस्ता मामलामा प्रशासनिक अधिकरणको आदेश, यथास्थिति, यस्तो उपान्तरित रूपमा नै प्रभावी हुनेछ वा त्यो निष्प्रभाव रहने छ ।

(६) राज्य सरकारद्वारा खण्ड (५) -को परन्तुकको अधीनमा गरिएको प्रत्येक विशेष आदेश, जारी गरिए पश्चात् जति सक्दो, चाँडो राज्य विधान मण्डलको दुवै सदनहरूका समक्षमा राखिने छ ।

(७) राज्यको उच्च न्यायालयलाई प्रशासनिक अधिकरणमा अधिक्षणको शक्ति हुने छैन अनि (उच्चतम न्यायालय भन्दा बेग्लै) कुनै न्यायालय अथवा कुनै अधिकरण, प्रशासनिक अधिकरणको वा त्यसका सम्बन्धमा अधिकारिता, शक्ति वा प्राधिकारको अधीन कुनै विषय बापत कुनै अधिकारिता, शक्ति वा प्राधिकारको प्रयोग गर्ने छैन ।

(८) यदि राष्ट्रपतिलाई यो समाधान भएमा कि प्रशासनिक अधिकरणलाई निरन्तर रहिरहन आवश्यक छैन भने राष्ट्रपतिले आदेशद्वारा प्रशासनिक अधिकरणलाई उत्सादन गर्न सक्ने छन अनि यसरी उत्सादन गर्नु भन्दा ठीक अधि-अधिकरण समक्ष थाँतीमा रहेका मामलाहरू हस्तान्तरण गर्न र टुङ्ग्याउनकालागि यस्ता आदेशमा यस्तो उपबन्ध गर्न सक्ने छन जुन तिनलाई उचित लाग्दछ ।

(९) कुनै न्यायालय, अधिकरण वा अन्य प्राधिकारीको कुनै निर्णय, डिक्री वा आदेश हुँदा -हुँदै पनि,-

(क) कुनै व्यक्तिको कुनै नियुक्ति, पदस्थापना, पदोन्नति वा सरुवा बापत जुन-

(i) १ नोभेम्बर, १९५६ भन्दा पहिला यथाविद्यमान हैदराबाद राज्यको सरकारको वा त्यसभित्र कुनै स्थानीय प्राधिकारी अधीन त्यस तारीख भन्दा पहिला कुनै पदमा गरिएको थियो, वा

(ii) संविधान [बत्तीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७३को प्रारम्भ भन्दा पहिला आन्ध्र प्रदेश राज्य सरकार अधीन वा त्यस राज्यभित्र कुनै स्थानीय वा अन्य प्राधिकारीको अधीन कुनै पदमा गरिएको थियो, अनि

(ख) उप-खण्ड (क) -मा निर्दिष्ट कुनै व्यक्तिको वा उसको समक्षमा गरिएको कुनै कार्यवाही वा विषय बापत केवल यस आधारमा यस्ता व्यक्तिको नियुक्ति, पदस्थापना, पदोन्नति वा सरुवा यस्ता नियुक्ति पदस्थापना पदोन्नति वा सरुवा बापत, यथास्थिति, हैदराबाद राज्यभित्र वा आन्ध्र प्रदेश राज्यको कुनै भागभित्र निवासको बारेमा कुनै अपेक्षाको उपबन्ध गर्ने त्यसबेला प्रवृत्त विधि अनुसार गरिएको थिएन, यो मानिलिइने छैन कि त्यो अवैध वा शून्य छ वा कहिले पनि अवैध वा शून्य रहेको थियो ।

(१०) यस अनुच्छेदको अनि राष्ट्रपतिद्वारा यस अधीन गरिएको कुनै आदेशको उपबन्ध यो संविधानको कुनै अन्य उपबन्धमा वा तत्समय प्रवृत्त कुनै अन्य विधिमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि प्रभावी हुने छ ।

३७९ड. आन्ध्र प्रदेशमा केन्द्रीय विश्वविद्यालयको स्थापना - संसदले विधिद्वारा, आन्ध्र प्रदेश राज्यमा एउटा विश्वविद्यालयको स्थापनाकोलागि उपबन्ध गर्न सक्नेछ ।]

१[३७९च. सिक्किम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि,-

(क) सिक्किम राज्यको विधान सभा कम्तीमा तीस सदस्यहरू मिलेर बनिनेछः

(ख) संविधान [छत्तीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७५को प्रारम्भको तारीख देखि [जसलाई यस अनुच्छेदमा यस पश्चात् नियत भएको तारीख भनेर मानिएको छ ।] -

(i) सिक्किमको विधान सभा, जो अप्रैल, १९७४मा सिक्किम भएका निर्वाचनहरूको परिणाम स्वरूप उक्त निर्वाचनहरूमा निर्वाचित बत्तीस सदस्यहरूले [जसलाई यसपछि आसीन सदस्य मानिएको छ] मिलेर बनिएको छ, यस संविधानको अधीन सम्यक रूपले गठित सिक्किम राज्यको विधान सभा मानिलिइने छः

(ii) आसीन सदस्य यस संविधानको अधीन सम्यक रूपले निर्वाचित सिक्किम राज्यको विधान सभाको सदस्य मानि लिइने छः अनि

(iii) सिक्किम राज्यको उक्त विधान सभाले यस संविधानको अधीन राज्यको विधान सभाका क्षमताहरूको प्रयोग र कृत्यहरूको पालन गर्ने छः

(ग) खण्ड (ख) को अधीन सिक्किम राज्यको विधान सभालाई मानिलिएको विधान सभाको स्थितिमा, अनुच्छेद १७२

★ उच्चतम न्यायालयले पी. सांवमूर्ति अरु बनाम आन्ध्र प्रदेश राज्य अनि एक अन्य १९८७ (१) एस. सी. सी. पृ. ३६२ मा अुच्छेद ३७९ घ को खण्ड (५) अनि त्यसका परन्तुकलाई असंवैधानिक अनि शून्य घोषित गरियो ।

१. संविधान (छत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ३ द्वारा (२६.४.१९७५ देखि) अन्तःस्थापित ।

को खण्ड (१) - मा ^१(पाँच वर्ष) को अवधिप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो ^२(चार वर्ष) को अवधिप्रति निर्देश रहन्छ अनि ^३(चार वर्ष) को उक्त अवधिलाई नियत दिनदेखि प्रारम्भ भएको मानिलिने छ:

(घ) जबसम्म संसदले विधिद्वारा अन्य उपबन्ध गर्दैन तबसम्म सिक्किम राज्यलाई लोक सभाको एउटा स्थान आबंटित गरिने छ अनि सिक्किम राज्य एउटा संसदीय निर्वाचन-क्षेत्र हुनेछ र जसको नाम सिक्किम संसदीय निर्वाचन क्षेत्र हुनेछ;

(ङ) नियत दिनमा विद्यमान लोक सभामा सिक्किम राज्यका प्रतिनिधि सिक्किम राज्यको विधान सभाका सदस्यहरूद्वारा निर्वाचित गरिने छन्;

(च) संसदले, सिक्किमका जनताका विभिन्न अनुभागहरूको अधिकारहरू र हितहरूको संरक्षा गर्ने प्रयोजनकालागि सिक्किम राज्यको विधान सभामा ती स्थानहरूको सख्याकोलागि यस्ता अनुभागहरूको अभ्यर्थीहरूद्वारा भर्न सक्ने छ र यस्तो सभा निर्वाचन क्षेत्रहरूको परिसीमनकोलागि, जसमा केवल यस्ता अनुभागहरूको अभ्यर्थी नै सिक्किम राज्यको विधान सभाको निर्वाचनकालागि उठ्न सक्ने छन्, उपबन्ध गर्न सक्ने छ;

(छ) सिक्किमका राज्यपालको, शान्तिकोलागि र सिक्किमका जनताको विभिन्न अनुभागहरूको सामाजिक एवं आर्थिक उन्नति सुनिश्चित गर्नकालागि साम्यापूर्ण व्यवस्था गर्नकालागि विशेष उत्तरदायित्व हुनेछ अनि यस खण्डको अधीन आफ्नो विशेष उत्तरदायित्वको निर्वहन गर्नमा सिक्किमका राज्यपाल यस्ता निर्देशहरूको अधीनमा भए तापनि जसलाई राष्ट्रपति समय समयमा जारी गर्न उचित ठान्दछन्, आफ्नो विवेकले कार्य गर्ने छन्;

(ज) सबै सम्पत्ति र आस्तिहरू [चाहे त्यो सिक्किम राज्यमा समाविष्ट राज्यक्षेत्रभित्र होस् वा राज्य बाहिर] जुन नियत भएको दिन भन्दा ठीक पहिला सिक्किम सरकारमा वा सिक्किम सरकारका प्रयोजनहरूलागि कुनै अन्य प्राधिकारी वा व्यक्तिमा निहित थियो, भने नियत भएको दिनदेखि सिक्किम राज्यको सरकारमा निहित हुनेछ;

(झ) सिक्किम राज्यमा समाविष्ट राज्यक्षेत्रहरूमा नियत भएको दिन भन्दा ठीक पहिला उच्च न्यायालयको रूपमा कार्यरत उच्च न्यायालय नियत भएको दिनमा र त्यस दिनदेखि सिक्किम राज्यको उच्च न्यायालय मानिलिने छ;

(ञ) सिक्किम राज्यको राज्यक्षेत्रमा सर्वत्र, सिविल, दाण्डिक अनि राजस्व अधिकारिता भएका सम्पूर्ण न्यायालय तथा सबै न्यायिक, कार्यपालक अनि अनुसन्धानीय प्राधिकारी र अधिकारी नियत भएको दिनमा र त्यसै दिनदेखि आफ्ना-आफ्ना कृत्यहरूलाई यस संविधानका उपबन्धहरूको अधीनमा भए तापनि, गरिरहने छन्;

(ट) सिक्किम राज्यमा समाविष्ट राज्यक्षेत्रमा वा त्यसको कुनै भागमा सो नियत भएको दिन भन्दा ठीक पहिला प्रवृत्त सम्पूर्ण विधिहरू त्यहाँ तबसम्म प्रवृत्त बनिरहने छन् जबसम्म कुनै सक्षम विधान मण्डल वा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा त्यसलाई संशोधन वा निरसन गरि दिइदैन;

(ठ) सिक्किम राज्यको प्रशासनको सम्बन्धमा कुनै यस्तो विधि, जो खण्ड (ट) मा निर्दिष्ट छ, लागू गरिन सुरुमा बनाउने प्रयोजनकालागि अनि कुनै यस्तो विधिका उपबन्धहरूलाई यस संविधानको उपबन्धहरूको अनुरूप बनाउने प्रयोजनकालागि राष्ट्रपति, नियत भएको दिनदेखि दुई वर्षभित्रमा, आदेशद्वारा, यस्तो विधिलाई निरसनको रूपमा वा संशोधनको रूपमा यस्ता अनुकूलन र उपान्तरण गर्न सक्ने छन् जो आवश्यक वा समीचीन होस्, तब प्रत्येक यस्तो विधि यसप्रकारले गरिएको अनुकूलनहरू र उपान्तरणहरूको अधीनमा भए तापनि प्रभावी हुनेछ अनि कुनै यस्तो अनुकूलन वा उपान्तरणलाई कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन;

(ड) उच्चतम न्यायालय वा कुनै न्यायालयलाई सिक्किमको सम्बन्धमा कुनै यस्तो सन्धि, करार, वचनबद्ध वा यस्तै नै अन्य लिखतद्वारा, जो नियत भएको दिन भन्दा पहिला गरिएको थियो वा निष्पादित गरिएको थियो र जसमा भारत सरकार वा त्यसको पूर्ववर्ती कुनै सरकार पक्षकार थियो भने त्यसबाट उत्पन्न कुनै विवाद वा अन्य विषयका सम्बन्धमा अधिकारिता हुने छैन, तर यस खण्डको कुनै कुरालाई, यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यसले अनुच्छेद १४३ का उपबन्धहरूको अल्पीकरण गर्दछ;

(ढ) राष्ट्रपति, लोक अधिसूचनाद्वारा, कुनै यस्तो अधिनियमितिको विस्तार, जो त्यस अधिसूचना जारी गरिएको तारीखदेखि भारतको कुनै राज्यमा प्रवृत्त भएमा यस्ता निबन्धनहरू वा उपान्तरणहरू सहित, जुन आफूलाई उचित लाग्दछ सिक्किम राज्यमा विस्तार गर्न सक्ने छन्;

(ण) यदि यस अनुच्छेदका पूर्वगामी उपबन्धहरू मध्ये कुनै उपबन्धलाई प्रभावी बनाउनकोलागि कुनै कठिनाई उत्पन्न भएमा राष्ट्रपतिले, आदेशद्वारा, ^३कुनै पनि यस्ता कुरा [जस अन्तर्गत कुनै अन्य अनुच्छेदको कुनै अनुकूलन वा उपान्तरणहरू समेत गर्न सक्ने छन्] जहाँ त्यस्ता कठिनाईलाई हटाउने प्रयोजनकोलागि आवश्यक प्रतीत हुन्छ :

१. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४३द्वारा (६.९.१९७९ देखि) "६ वर्षको" स्थानमा प्रतिस्थापित। संविधान [बयालीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७६ को धारा ५६ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) "पाँच वर्ष" मूल शब्दको स्थानमा "छ वर्ष" शब्द प्रतिस्थापित गरिएको थियो।

२. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४३द्वारा (६.९.१९७९ देखि) "पाँच वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित संविधान (बयालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५६द्वारा (३.१.१९७७ देखि) "चार वर्ष" मूल शब्दको स्थानमा "पाँच वर्ष" शब्द प्रतिस्थापित गरिएको थियो।

३. संविधान (कठिनाईहरूको निराकरण) आदेश स. ११ (सं. आ. ९९) हेर्नुहोस्।

परन्तु यस्तो कुनै पनि आदेश नियत दिनदेखि दुई वर्ष पूरा भएपछि गरिने छैन;

(त) सिक्किम राज्य वा त्यससित समाविष्ट राज्यक्षेत्रहरूका सम्बन्धमा, नियत भएका दिनसम्ममा प्रारम्भ हुनु पर्ने र त्यो दिनदेखि जहिले संविधान [छत्तीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७५ ले राष्ट्रपतिको अनुमति प्राप्त गर्दछ, यी दिनहरूभन्दा तुरन्तै पहिला समाप्त हुने अवधिसम्ममा गरिएका त्यस्ता सबै कुराहरू अनि लिइएका सम्पूर्ण कार्यवाही, जहाँसम्म तिनीहरू यो संविधान [छत्तीसौं संशोधन] अधिनियम, १९७५ द्वारा यथा संशोधित र यसै संविधानमा उपबन्धहरू अनुरूप छन् भने, सम्पूर्ण प्रयोजनहरूकालागि यस प्रकार यथा संशोधित यस संविधानको अधीन विधिमान्यतः गरिएको मानिलिनेछ ।]

^१[३७१ छ. मिजोराम राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि -

(क) निम्नलिखित विषयका सम्बन्धमा संसद्को कुनै अधिनियम मिजोराम राज्यप्रति तबसम्म लागू हुने छैन जबसम्म मिजोराम राज्यको विधानसभा संकल्पद्वारा यस्तो विनिश्चय गर्दैन, अर्थात् -

- (i) मिजोहरूका धार्मिक वा सामाजिक प्रथाहरू;
- (ii) मिजो रूढ़िजन्य विधि र प्रक्रिया;
- (iii) सिविल अनि दण्डिक न्याय प्रशासन, जहाँ विनिश्चय मिजो रूढ़िजन्य विधि अनुसार संलग्न छ;
- (iv) भूमिको स्वामित्व र अन्तरण;

परन्तु यस खण्डको कुनै कुरा, संविधान [त्रिपन्नौं संशोधन] अधिनियम, १९८६ को प्रारम्भ भन्दा तुरुन्त पहिला मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रमा प्रवृत्त कुनै केन्द्रीय अधिनियमप्रति लागू हुने छैन;

(ख) मिजोराम राज्यको विधान सभा कम्तीमा चालीस सदस्यहरूले मिलेर बनिनेछ ।]

^२[३७१ ज. अरुणाचल प्रदेश राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि

(क) अरुणाचल प्रदेशका राज्यपालको अरुणाचल प्रदेश राज्यमा विधि अनि व्यवस्थाका सम्बन्धमा विशेष उत्तरदायित्व हुनेछ अनि राज्यपाल, त्यस सम्बन्धमा आफ्ना कृत्यहरूको निर्वहन गर्दा गरिनु पर्ने कार्यवहीकाबारेमा आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग मन्त्री परिषद्सित परामर्श गरेपछि मात्र गर्ने छन् :

परन्तु यदि यो प्रश्नगत हुँदछ कि कुनै मामला यस्तो मामला हो वा होइन जसका सम्बन्धमा राज्यपालसित यस खण्डको अधीन अपेक्षा गरिएको छ कि उसले आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग गरेर कार्य गरिएमा राज्यपालको आफ्नो विवेकले गरिएको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ अनि राज्यपालद्वारा गरिएको कुनै कुराको विधि मान्यता यस आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन कि तिनले आफ्नो व्यक्तिगत निर्णयको प्रयोग गरेर कार्य गर्नु पर्ने थियो वा थिएन :

परन्तु यो पनि कि यदि राज्यपालबाट प्रतिवेदन प्राप्त हुँदामा वा अन्यथा राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि अब उसो यो आवश्यक छैन कि अरुणाचल प्रदेश राज्यमा विधि अनि व्यवस्थाका सम्बन्धमा राज्यपालको विशेष उत्तरदायित्वको आवश्यकता छैन भने, तिनी, आदेशद्वारा, निर्देश दिन सक्ने छन् कि राज्यपालको यस्तो उत्तरदायित्व त्यस तारीखदेखि रहने छैन जसलाई आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्;

(ख) अरुणाचल प्रदेश राज्यको विधान सभा कम्तीमा तीस सदस्यहरूले मिलेर बनिनेछ ।]

^३[३७१ फ. गोवा राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध - यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, गोवा राज्यको विधान सभा कम्तीमा तीस सदस्यहरूले मिलेर बनिने छ ।]

३७२. विद्यमान विधिहरू र त्यसको अनुकूलन प्रवृत्त बनिरहनु - (१) अनुच्छेद ३९५ मा निर्दिष्ट अधिनियमितहरूको यस संविधानद्वारा निरसन भए तापनि, तर यो संविधानका अन्य उपबन्धहरूको अधीनमा रहँदै, यो संविधान शुरू हुनु भन्दा ठीक पहिला भारतको राज्यक्षेत्रमा सम्पूर्ण प्रवृत्त विधि त्यहाँ तबसम्म प्रवृत्त बनिरहने छ जबसम्म कुनै सक्षम विधान मण्डल या अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा त्यसलाई परिवर्तित वा निरसित वा संशोधित गरिंदैन ।

(२) भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै प्रवृत्त विधिका उपबन्धहरूलाई अनुरूप बनाउने प्रयोजनकोलागि राष्ट्रपति,

१. संविधान (त्रिपन्नौं संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा २ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (पचपन्नौं संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा २ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित ।

३. संविधान (छपन्नौं संशोधन) अधिनियम, १९८७ को धारा २ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित ।

आदेश^१ द्वारा, यस्तो विधिमा निरसनका रूपमा वा संशोधनको रूपमा यस्ता अनुकूलन र उपान्तरण गर्न सक्ने छन् जुन आवश्यक वा समीचीन होस् अनि यो उपबन्ध गर्न सक्ने छन् कि त्यो विधि यस्तो तारीखदेखि जुन आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, यसप्रकार गरिएका अनुकूलनहरू अनि उपान्तरणहरूका अधीनमा रहँदै प्रभावी हुनेछ र कुनै यस्ता अनुकूलन वा उपान्तरणलाई कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन।

(३) खण्ड (२) को कुनै कुरा -

(क) राष्ट्रपतिलाई यो संविधान शुरू भएको दिनदेखि ^२[तीन वर्ष] को समाप्ति भएपछि कुनै विधिको कुनै अनुकूलन वा उपान्तरण गर्नकालागि सशक्त गर्ने, वा

(ख) कुनै सक्षम विधान मण्डल वा अन्य सक्षम प्राधिकारीलाई, राष्ट्रपतिद्वारा उक्त खण्डको अधीन अनुकूलित वा उपान्तरित कुनै विधिलाई निरसन वा संशोधन गर्नबाट रोक लगाउने, मानिलिइने छैन।

स्पष्टीकरण - १ यस अनुच्छेदमा “प्रवृत्त विधि” पद अन्तर्गत यस्तो विधि समावेश छ जुन यस संविधान शुरू हुनुभन्दा पहिला भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै विधान मण्डलद्वारा वा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा पारित गरिएको वा बनाइएको हो र पहिला नै निरसित गरिएको छैन, यद्यपि त्यो वा त्यसको कुनै भाग या त पूर्णतः वा कुनै विशिष्ट क्षेत्रहरूमा प्रवर्तनमा नरहेको होस्।

स्पष्टीकरण २ - भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै विधान-मण्डलद्वारा वा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा पारित गरिएको वा बनाइएको यस्तो विधिको, जसको यस संविधान शुरू हुनु भन्दा ठीक अघि राज्यक्षेत्रातीत प्रभाव थियो अनि भारतको राज्यक्षेत्रमा पनि प्रभाव थियो, यथापूर्वोक्त कुनै अनुकूलनहरू र उपान्तरणहरूको अधीनमा रहँदै, यस्ता राज्यक्षेत्रातीत प्रभाव रही रहनेछ।

स्पष्टीकरण ३ - यस अनुच्छेदको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यो कुनै अस्थायी प्रवृत्त विधिलाई, त्यसलाई समाप्त गर्नकालागि नियत भएको तारीखदेखि वा त्यस तारीखदेखि जसलाई, यदि यो संविधान प्रवृत्त नभएको भएदेखि त्यो समाप्त हुन्थ्यो, अघाडि प्रवृत्त बनाइ राख्दछ।

स्पष्टीकरण ४ - कुनै प्रान्तका राज्यपालद्वारा भारत शासन अधिनियम, १९३५ को धारा ८८ को अधीन प्रख्यापित र यस संविधान शुरू हुनु भन्दा लगत्तै पहिला प्रवृत्त अध्यादेश, यदि तत्स्थानी राज्यका राज्यपालद्वारा पहिला नै फिर्ता लिइएको छैन भने, यस्तो शुरू भए पश्चात् अनुच्छेद ३८२ को खण्ड (१) अधीन कार्यरत त्यस राज्यको विधान सभाको प्रथम अधिवेशनदेखि छ हप्ता पुगेपछि प्रवर्तनमा रहने छैन अनि यस अनुच्छेदको कुनै कुराको यो अर्थ लगाइने छैन कि त्यसले यस्तो कुनै अध्यादेशलाई उक्त अवधि भन्दा अघाडी प्रवृत्त बनाइ राख्दछ।

^३[३७२क. विधिहरू अनुकूल गर्नलाई राष्ट्रपतिको क्षमता - (१) संविधान [सातौँ संशोधन] अधिनियम, १९५६ शुरू हुनु भन्दा लगत्तै पहिला भारतमा वा त्यसको कुनै भागमा प्रवृत्त कुनै विधिको उपबन्धहरूलाई त्यो अधिनियमद्वारा यथासंशोधित यस संविधानको उपबन्धहरू अनुरूप बनाउने प्रयोजनहरूकालागि, राष्ट्रपति, १ नोभेम्बर, १९५७ भन्दा पहिला गरिएको आदेश^४ द्वारा, यस्ता विधिमा निरसनको रूपमा वा संशोधनको रूपमा यस्तो अनुकूलन र उपान्तरण गर्न सक्ने छन् जुन आवश्यक वा समीचीन होस् अनि यो उपबन्ध गर्न सक्ने छन् कि त्यो विधि यस्ता तारीखदेखि जुन आदेशमा विनिर्दिष्ट गरियोस्, यस प्रकार गरिएको अनुकूलनहरू र उपान्तरणहरूको अधीनमा रहँदै प्रभावी हुनेछ अनि कुनै यस्ता अनुकूलन वा उपान्तरणलाई कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन।

(२) खण्ड (१) - को कुनै कुरा, कुनै सक्षम विधान-मण्डल वा अन्य सक्षम प्राधिकारीलाई, राष्ट्रपतिद्वारा उक्त खण्ड अधीन, अनुकूलित वा उपान्तरित कुनै विधिको निरसन वा संशोधन गर्नबाट रोक लगाउने भनेर मानिलिइने छैन।]

३७३. निवारक निरोधमा राखिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा केही स्थितिहरूमा आदेश जारी गर्न सक्ने राष्ट्रपतिको क्षमता - जबसम्म अनुच्छेद २२ को खण्ड (७) को अधीन संसद् उपबन्ध गर्दैन वा जबसम्म यस संविधानको प्रारम्भ भएदेखि उता एक वर्ष पुगेको हुँदैन, यिनीहरू मध्ये, जुन पनि होस्, तबसम्म उक्त अनुच्छेद यसरी प्रभावी हुनेछ मानौँ त्यसको खण्ड (४)

१. हेर्नुहोस्, अधिसूचना स. का. नि. आ. ११५, तारीख ५ जून, १९५०, भारतको राजपत्र, असाधारण भाग ii, अनुभाग ३, पृष्ठ ५१ : स. का. नि. आ. ८७०, तारीख ४ नोभेम्बर, १९५०, भारतका राजपत्र, असाधारण, भाग ii, अनुभाग ३, पृष्ठ ९०३; अधिसूचना स. का. नि. आ. ५०८, तारीख ४ अप्रैल, १९५१, भारतको राजपत्र, असाधारण, भाग ii, अनुभाग ३, पृष्ठ २८७; अधिसूचना स. का. नि. आ. ११४० - ख, तारीख २ जुलाई १९५२ भारतको राजपत्र, असाधारण, भाग ii, अनुभाग ३, पृष्ठ ६१६/१; अनि त्रावणकोर-कोचिन भूमि अर्जन विधि अनुकूलन आदेश, १९५२, तारीख २० नोभेम्बर, १९५२, भारतको राजपत्र असाधारण, भाग ii, अनुभाग ३, पृष्ठ ९२३ द्वारा यथा संशोधित विधि अनुकूलन आदेश, १९५० तारीख २६ जनवरी, १९५०, भारतको राजपत्र, असाधारण, पृष्ठ ४४९।

२. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा १२ द्वारा “दुई वर्ष” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २३ द्वारा अन्तःस्थापित।

४. हेर्नुहोस्, १९५६ तथा १९५७ को विधि, अनुकूलन आदेश।

र खण्ड (७) मा संसदप्रति कुनै निर्देशको स्थानमा राष्ट्रपतिप्रति निर्देश र ती खण्डहरूमा संसदद्वारा बनाइएको विधिप्रति निर्देशको स्थानमा राष्ट्रपतिद्वारा जारी गरिएको आदेशप्रति निर्देश राखिदिएको होस्।

३७४. फेडरल न्यायालयका न्यायाधीशहरू र फेडरल न्यायालयमा वा सपरिषद् मौसुफ सरकार समक्ष थाँतीमा रहेका कार्यवाहीहरूकाबारेमा उपबन्ध - (१) यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला फेडरल न्यायालयको पदलाई धारण गर्ने न्यायाधीशहरू, यदि तिनीहरू अन्यथा निर्वाचित नभएका भएमा, यस्तो प्रारम्भमा उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीश हुने छन् र त्यसपछि यस्ता वेतनहरू र भत्ताहरू तथा अनुपस्थिति छुट्टी पेन्सनका सम्बन्धमा यस्तो अधिकारहरूको हकदार हुने छन् जस्तो उच्चतम न्यायालयका सम्बन्धमा अनुच्छेद १२५ को अधीन उपबन्धित छ।

(२) यस संविधान शुरू हुँदा फेडरल न्यायालयमा थाँतीमा रहेका सम्पूर्ण सिविल वा दाण्डिक मुद्दा, अपील र कार्यवाहीहरू, उच्चतम न्यायालयलाई स्थानान्तरित गरिनेछ र उच्चतम न्यायालयलाई त्यसको सुनवाई गर्ने र त्यसलाई अवधारण गर्ने अधिकारिता हुनेछ अनि फेडरल न्यायालयद्वारा यो संविधान प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिला सुनाइएका वा दिइएका निर्णयहरू र आदेशहरूको त्यही बल र प्रभाव हुनेछ मानौं त्यो उच्चतम न्यायालयद्वारा सुनाइएको हो वा दिइएको हो।

(३) यस संविधान कुनै कुरा भारतको राज्यक्षेत्रभित्र कुनै न्यायालयको कुनै निर्णय, डिक्री वा आदेश वा त्यसको सम्बन्धमा अपीलहरू र याचिकाहरूलाई मिलाउनेकोलागि सपरिषद् मौसुफ सरकारद्वारा अधिकारिता प्रयोगलाई त्यहाँसम्म अविधिमान्य गर्ने छैन जहाँसम्म यस्तो अधिकारिताको प्रयोग विधिद्वारा प्राधिकृत रहन्छ अनि यस्तो अपील वा याचिकामाथि यो संविधान शुरू भएपछि गरिएको सपरिषद् मौसुफ सरकारको कुनै आदेश सम्पूर्ण प्रयोजनहरूकालागि यसरी नै प्रभावी हुनेछ मानौं त्यो उच्चतम न्यायालयद्वारा त्यही अधिकारिताको प्रयोगमा जुन यस्ता न्यायालयलाई यो संविधानद्वारा प्रदान गरिएको छ, जारी गरिएको कुनै आदेश वा डिक्री होस्।

(४) यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा पनि पहिला अनुसूचीको भाग (ख) मा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यमा प्रिवीकौंसिलको रूपमा कार्यरत प्राधिकारीको त्यस राज्यभित्र कुनै न्यायालयको कुनै निर्णय, डिक्री वा आदेशको वा त्यसको सम्बन्धमा गरिएका अपीलहरू र याचिकाहरूलाई ग्रहण गर्ने वा मिलाउने अधिकारिता समाप्त हुनेछ अनि उक्त प्राधिकारी समक्ष यस्तो प्रारम्भमा थाँतीमा सम्पूर्ण अपीलहरू र अन्य अन्य कार्यवाहीहरू उच्चतम न्यायालयलाई स्थानान्तरित गरिदिनेछ र त्यसद्वारा मिलाउनेछ।

(५) यस अनुच्छेदका उपबन्धहरूलाई प्रभावी पार्नका लागि संसदले विधिद्वारा अरु उपबन्ध गर्न सक्नेछ।

३७५. संविधान उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर न्यायालयहरू, प्राधिकारीहरू र अधिकारीहरूले कृत्य गरिरहनु - भारतको राज्यक्षेत्रमा सर्वत्र सिविल, दाण्डिक तथा राजस्व अधिकारिता भएका सम्पूर्ण न्यायालय अनि सम्पूर्ण न्यायिक, कार्यपालक र अनुसचिवीय प्राधिकारी र अधिकारी आफ्ना-आफ्ना कृत्यहरू, यस संविधानका उपबन्धहरूका अधीनमा रहदै गरिरहने छन्।

३७६. उच्च न्यायालयहरूका न्यायाधीशहरूका उपबन्ध - (१) अनुच्छेद २१७ को खण्ड (२) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला कुनै प्रान्तको उच्च न्यायालयको पद धारण गर्ने न्यायाधीश, यदि तिनी अन्यथा निर्वाचन भइसकेका छैनन् भने, यस्तो प्रारम्भमा तत्स्थानी राज्यको उच्च न्यायालयका न्यायाधीश हुने छन् र त्यसपछि यस्ता वेतनहरू तथा भत्ताहरू र अनुपस्थिति छुट्टी र पेन्सनको सम्बन्धमा यस्तो अधिकारहरूको हकदार हुनेछन् जुन यस्तो उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूका सम्बन्धमा अनुच्छेद २२१ को अधीन उपबन्धित ^१[यस्ता न्यायाधीश यो कुरा हुँदा हुँदै पनि कि तिनी भारतका नागरिक होइनन्, यस्तो उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायमूर्ति वा कुनै अन्य उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायमूर्ति वा अन्य न्यायाधीश नियुक्त हुनलाई पात्र हुने छन्]।

(२) यस संविधान प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला प्रथम अनुसूचीको भाग (ख)-मा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यको तत्स्थानी कुनै देशी राज्यका उच्च न्यायालयका पद धारण गर्ने न्यायाधीश, यदि ती अन्यथा निर्वाचन भइसकेका छैनन् भने, यस्तो प्रारम्भमा यसप्रकार विनिर्दिष्ट राज्यका उच्च न्यायालयका न्यायाधीश हुने छन् अनि अनुच्छेद २१७ को खण्ड (१) र खण्ड (२) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, तर यस अनुच्छेदका खण्ड (१) को परन्तुको अधीनमा रहदै, यस्तो अवधि पूरा भएसम्म पद धारण गरिरहने छन्, जसलाई राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा अवधारित गरियोस्।

(३) यस अनुच्छेदमा "न्यायाधीश" पद अन्तर्गत कार्यकारी न्यायाधीश वा अतिरिक्त न्यायाधीश पर्दैनन्।

३७७. भारतका नियन्त्रक-महालेखा परीक्षककाबारेमा उपबन्ध - यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला पद धारण गर्ने भारतको महालेखापरीक्षक, यदि तिनी अन्यथा निर्वाचित भइसकेका छैनन् भने यस्तो प्रारम्भमा भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षक हुने छन् र त्यसपछि यस्ता वेतनहरू तथा अनुपस्थिति छुट्टी र पेन्सनको सम्बन्धमा यस्ता अधिकारहरूकोलागि हकदार हुनेछन्, जुन भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकका सम्बन्धमा अनुच्छेद १४८ को खण्ड (३) को अधीन उपबन्धित छ अनि आफ्नो त्यस पदावधिको समाप्तिसम्म पद धारण गर्नलाई हकदार हुनेछन् जुन यस्तो प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला तिनलाई लागू हुने उपबन्धहरूको अधीन अवधारित गरियोस्।

३७८. लोक सेवा आयोगहरूकाबारेमा उपबन्ध - (१) यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला भारत डोमिनियनको १. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा १३ द्वारा जोडिएको हो।

लोक सेवा आयोगको पद धारण गर्ने सदस्य, यदि तिनी अन्यथा निर्वाचित नभइसकेका भए त्यस्तो प्रारम्भमा संघको लोक सेवा आयोगका सदस्य हुनेछन् अनि अनुच्छेद ३१६ को खण्ड (१) र खण्ड (२) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, तर त्यस अनुच्छेदको खण्ड (२) को परन्तुकको अधीनमा रहँदै, आफ्नो पदावधिको समाप्तिसम्म पद धारण गरिरहने छन्, जुन यस्तो प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला यस्ता सदस्यहरूलाई लागू नियमहरू अधीन अवधारित छ।

(२) यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला कुनै प्रान्तको लोक सेवा आयोगको वा प्रान्तहरूको समूहका आवश्यकताहरूलाई पूर्ति गर्ने कुनै लोक सेवा आयोगका पद धारण गर्ने सदस्य, यदि तिनी अन्यथा निर्वाचन नगरेको भए, यस्तो प्रारम्भमा, यथास्थित, तत्स्थानी राज्यको लोक सेवा आयोगका सदस्य वा तत्स्थानी राज्यहरूका आवश्यकताहरूलाई पूर्ति गर्ने संयुक्त राज्य लोक सेवा आयोगका सदस्य हुने छन् अनि अनुच्छेद ३१६ को खण्ड (१) अनि खण्ड (२) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, तर त्यस अनुच्छेदको खण्ड (२) को परन्तुकको अधीनमा रहँदै, आफ्नो पदावधिको समाप्तिसम्म पद धारण गरिरहने छन् जुन यस्तो प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला यस्ता सदस्यहरूलाई लागू नियमहरू अधीन अवधारित छ।

^१[३७८ क. आन्ध्र प्रदेश विधान सभाको अवधिकोबारेमा विशेष उपबन्ध - अनुच्छेद १७२ मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि, राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा २८ र धारा २९ को उपबन्धहरूको अधीन गठित आन्ध्र प्रदेश राज्यको विधान सभा, यदि पहिला नै विघटित गरिदिएको छैन भने, उक्त धारा २९ मा निर्दिष्ट तारीखदेखि पाँच वर्षको अवधिसम्म बनिरहने छ, त्यस भन्दा अधिक समयसम्म होइन र उक्त अवधिको समाप्तिको परिणाम स्वरूप त्यस विधान सभाको विघटन हुनेछ।]

३७९-३९१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ र अनुसूचीद्वारा निरसित।

३९२. कठिनाइहरूलाई हटाउने राष्ट्रपतिको क्षमता - (१) राष्ट्रपति कुनै यस्तो कठिनाइहरूलाई, जो विशिष्टतया भारत शासन अधिनियम, १९३५ को उपबन्धहरूसित यस संविधानका उपबन्धलाई संक्रमणको सम्बन्धमा भए, त्यसलाई हटाउने प्रयोजनकोलागि आदेशद्वारा निर्देश दिन सक्ने छन् कि यस संविधान त्यस आदेशमा विनिर्दिष्ट अवधिको समयमा उपान्तरण, परिवर्धन वा लोपको रूपमा यस्ता अनुकूलनहरूको अधीनमा रहँदै प्रभावी हुनेछ जसलाई तिनी आवश्यक वा समीचीन मानि लिन्छन् :

परन्तु यस्तो कुनै आदेश भाग ५ को अध्याय २ अधीन सम्यक् रूपले गठित संसद्को प्रथम अधिवेशन पश्चात् गरिने छैन।

(२) खण्ड (१) अधीनद्वारा गरिएको प्रत्येक आदेश संसद्का समक्षमा राखिने छ।

(३) यस अनुच्छेद, अनुच्छेद ३२४, अनुच्छेद ३६७ को खण्ड (३) र अनुच्छेद ३९१ द्वारा राष्ट्रपतिलाई प्रदत्त क्षमता, यस संविधानको प्रारम्भ भन्दा पहिला, भारत डोमिनियनका गभर्नर जेनेरलद्वारा प्रयोक्तव्य हुनेछ।

संक्षिप्त नाम, प्रारम्भ, ^१[हिन्दीमा प्राधिकृत पाठ] एवं निरसन

३९३. संक्षिप्त नाम - यस संविधानको संक्षिप्त नाम भारतको संविधान हो ।

३९४. प्रारम्भ - यो अनुच्छेद र अनुच्छेद ५, ६, ७, ८, ९, ६०, ३२४, ३६६, ३६७, ३७९, ३८०, ३८८, ३९९, ३९२ र ३९३ तुरुन्तै प्रवृत्त हुने छन् अनि यस संविधानको शेष उपबन्ध २६ जनवरी, १९५० मा प्रवृत्त हुनेछ जुन दिन यस संविधानमा यो संविधानको प्रारम्भको रूपमा निर्दिष्ट गरिएको छ ।

^१[३९४ क. हिन्दी भाषामा प्राधिकृत पाठ (१) राष्ट्रपति -

(क) यस संविधानको हिन्दी भाषामा अनुवाद, जसमा संविधान सभाका सदस्यहरूको हस्ताक्षर गरेका थिए, यस्ता उपान्तरणहरूसहित जुन त्यसलाई केन्द्रीय अधिनियमहरूको हिन्दी भाषामा, प्राधिकृत पाठहरूमा अपनाइएको भाषा, शैली र शब्दावलीको अनुरूप बनाउनकालागि आवश्यक छ, अनि यस्तो प्रकाशन हुनु भन्दा पहिला गरिएको यस संविधानका यस्ता सम्पूर्ण संशोधनहरूलाई त्यसमा सम्मिलित गर्दै; तथा

(ख) अंग्रेजी भाषामा गरिएको यस संविधानको प्रत्येक संशोधनको हिन्दी भाषामा गरिएको अनुवादलाई आफ्नो प्राधिकारद्वारा प्रकाशित गराउने छन् ।

(२) खण्ड (१) अधीन प्रकाशित यो संविधान र यसको प्रत्येक संशोधनको अनुवादको त्यही अर्थ लगाइने छ जुन चाहिँ यसको मूलको छ र यदि यस्ता अनुवादको कुनै भागको यस प्रकारले अर्थ लगाउनमा कुनै कठिनाई उत्पन्न भएमा राष्ट्रपति त्यसको उपयुक्त पुनरीक्षण गराउने छन् ।

(३) यस संविधानको र यसको प्रत्येक संशोधन यस अनुच्छेद अधीन प्रकाशित अनुवाद, सम्पूर्ण प्रयोजनहरूकालागि, त्यसलाई हिन्दी भाषामा प्राधिकृत पाठ मानिलिइनेछ ।]

३९५. निरसन - भारत स्वतन्त्रता अधिनियम, १९४७ र भारत शासन अधिनियम, १९३५ पश्चात् कथित अधिनियमको, संशोधक वा अनुपूरक सम्पूर्ण अधिनियमितिहरूसहित जस अन्तर्गत "प्रिबी काउन्सिल" अधिकारिता उत्सादन अधिनियम, १९४९ छैन, यसद्वारा निरसन गरिन्छ ।

---

१. संविधान (अन्डाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८७ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (अन्डाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८७ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित ।

१[पहिलो अनुसूची]

(अनुच्छेद १ अनि अनुच्छेद ४)

राज्य

नाम	राज्यक्षेत्र
१. आन्ध्र प्रदेश :	२[त्यो राज्यक्षेत्र जुन आन्ध्र राज्य अधिनियम, १९५३ को धारा ३ को उपधारा (१) मा राज्य पुनर्गठन अधिनियम १९५६ को धारा ३ को उपधारा (१) मा आन्ध्र प्रदेश तथा मद्रास (सीमा परिवर्तन) अधिनियम १९५९ को प्रथम अनुसूचीमा अनि आन्ध्र प्रदेश र मैसुर (राज्यक्षेत्र हस्तान्तरण) अधिनियम, १९६८ को अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ, तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन जुन आन्ध्र प्रदेश तथा मद्रास (सीमा परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ को द्वितीय अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ।]
२. आसाम :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यो संविधान प्रारम्भ हुनभन्दा ठीक पहिला आसाम प्रान्त खासी राज्यहरू अनि आसाम जनजाति क्षेत्रहरूमा समाविष्ट थियो, तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन जुन आसाम (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९५१ को अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ३[अनि ती राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ को धारा ३ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ] ४[अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत पर्दैन ५[जुन पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को धारा ५ धारा ६ अनि धारा ७ मा विनिर्दिष्ट छ]।
३. बिहार :	५[त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भ हुनभन्दा ठीक पहिला अथवा बिहार प्रान्तमा समाविष्ट थियो, अथवा यस प्रकार प्रशासित थियो, मानौं त्यो त्यस प्रान्तको भागमा रहेको होस् अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन बिहार अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ को धारा ३ को उपधारा (१) को खण्ड (क) मा विनिर्दिष्ट छ, तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन बिहार अनि पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९५६ को धारा ३ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन प्रथम वर्णित अधिनियमको धारा ३ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) मा विनिर्दिष्ट छ ।]
६[४. गुजरात :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० को धारा ३ को उपधारा (१) मा निर्दिष्ट छ ।]
५. केरल :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ५ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ ।
६. मध्य प्रदेश :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ९ को उपधारा (१) मा ७[तथा राजस्थान अनि मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९५९ को प्रथम अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ।]
६[७. तामिलनाडु]	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला अथवा या त मद्रास प्रान्तमा समाविष्ट थियो अथवा यस प्रकारले प्रशासित थियो मानौं त्यो त्यस प्रान्तको भाग रहेको होस् अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ४ मा ९[तथा आन्ध्र प्रदेश अनि मद्रास (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ को द्वितीय अनुसूचीमा] विनिर्दिष्ट छ, तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन आन्ध्र राज्य अधिनियम, १९५३ को धारा ३ को उपधारा (१) अनि धारा ४ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि १०[ती राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत छैन ।

१. संविधान (सार्तौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २ द्वारा पहिलो अनुसूचीको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. आन्ध्र प्रदेश अनि मैसुर (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ३६) को धारा ४ द्वारा (१.१०.१९६८ देखि) पूर्ववर्ती प्रविष्टिको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ को २७) को धारा ४ द्वारा (१.१२.१९६३ देखि) जोडियो ।

४. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१ को धारा ९ द्वारा (२१.१.१९९७ देखि) जोडियो ।

५. बिहार अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को २४) को धारा ४ द्वारा (१०.६.१९७० देखि) पूर्ववर्ती प्रविष्टिको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

६. मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ४ द्वारा (१.५.१९६० देखि) प्रविष्टि ४ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

७. राजस्थान अनि मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ को ४७) को धारा ४ द्वारा (१.१०.१९५९ देखि) अन्तःस्थापित ।

८. मद्रास राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ५३) को धारा ५ द्वारा (१४.१.१९६९ देखि) "७ मद्रास" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

९. आन्ध्र प्रदेश अनि मद्रास (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ (१९५९ को ५६) को धारा ६ द्वारा (१.४.१९६० देखि) अन्तःस्थापित ।

१०. आन्ध्र प्रदेश अनि मद्रास (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ (१९५९ को ५६) को धारा ६ द्वारा (१.४.१९६० देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

नाम	राज्यक्षेत्र
	जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ५ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) धारा ६ अनि धारा ७ को उपधारा (१) को खण्ड (घ) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत छैन जुन आन्ध्र प्रदेश अनि मद्रास (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ को पहिलो अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ ।]
^१ [८. महाराष्ट्र :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ८ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन जुन मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम १९६० को धारा ३ को उपधारा (१) मा निर्दिष्ट छ ।]
^२ [३[९] कर्नाटक :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम १९५६ को धारा ७ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ, ^१ [तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन जुन आन्ध्र प्रदेश अनि मैसूर (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९६८ को अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ]
^३ [१०. उडिसा :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक अघि अथवा उडिसा प्रान्तका समाविष्ट थियो अथवा यस प्रकार प्रशासित थियो मानौं त्यो त्यस प्रान्तको भाग रहेको होस् ।
^३ [११. पंजाब :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ११ मा विनिर्दिष्ट छ ^५ अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन अर्जित राज्यक्षेत्र (विलयन) अधिनियम, १९६० को प्रथम अनुसूचीको भाग २ मा तोकिएको छ] ^६ [तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन जुन संविधान (नवौं संशोधन) अधिनियम, १९६० को पहिलो अनुसूचीको भाग २ मा तोकिएको छ] ^७ [अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि यसभित्र छैन, जुन पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ को धारा ३ को उपधारा (१), धारा ४ अनि धारा ५ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ] ।
^३ [१२. राजस्थान :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा १० मा विनिर्दिष्ट छ ^५ तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत छैन जुन राजस्थान अनि मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९५९ को प्रथम अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट छ] ।
^३ [१३. उत्तर प्रदेश :	^१ [त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला अथवा या त संयुक्त प्रान्त नामले ज्ञात प्रान्तमा समाविष्ट थियो, अथवा यस प्रकार प्रशासित थियो, मानौं त्यो त्यस प्रान्तको भाग रहेको होस् त्यो राज्यक्षेत्र जुन बिहार अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ को धारा ३ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन हरियाणा अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९७९ को धारा ४ को उप-धारा (१) को खण्ड (ख) मा विनिर्दिष्ट छ, तर त्यस राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन बिहार अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ को धारा ३ को उपधारा (१) को खण्ड (क) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि यस अन्तर्गत पर्दैन जुन हरियाणा अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९७९ को धारा ४ को उपधारा (१) को खण्ड (क) मा विनिर्दिष्ट छ ।]
^३ [१४. पश्चिम बंगाल :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यो संविधानभन्दा ठीक पहिला या त पश्चिम बंगाल प्रान्तमा समाविष्ट थियो, अथवा यस प्रकार प्रशासित थियो मानौं त्यो त्यस प्रान्तको भाग रहेको होस् अनि चन्द्रनगर (विलयन) अधिनियम, १९५४ को धारा २ को खण्ड (ग) मा यथा परिभाषित चन्द्रनगरको राज्यक्षेत्र अनि त्यो राज्यक्षेत्र पनि जुन बिहार अनि पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम १९५६ को धारा ३ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ ।
^३ [१५. जम्मू-काश्मीर :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन या संविधान शुरू हुनुभन्दा ठीक पहिला जम्मू-काश्मीर देशी राज्यमा समाविष्ट थियो ।

१. मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ४ द्वारा (१.५.१९६० देखि) अन्तःस्थापित ।

२. मैसूर राज्य (नाम-परिवर्तन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को ३१) को धारा ५ द्वारा (१.११.१९७३ देखि) "९ मैसूर" को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ४द्वारा (१.५.१९६० देखि) प्रविष्टि ८ देखि १४ सम्मको प्रविष्टि ९ देखि १५ सम्मको रूपमा पुनः संख्याकित गरियो ।

४. आन्ध्र प्रदेश अनि मैसूर (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ३६) को धारा ४ द्वारा (१.१०.१९६८ देखि) अन्तःस्थापित ।

५. अर्जित राज्यक्षेत्र विलयन अधिनियम १९६० (१९६० को ६४) को धारा ४ द्वारा (१७.१.१९६१ देखि) अन्तःस्थापित ।

६. संविधान (नवौं संशोधन) अधिनियम १९६० को धारा ३ द्वारा (१७.१.१९६१ देखि) जोडियो ।

७. पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ (१९६६ को ३१) को धारा ७ द्वारा (१.११.१९६६ देखि) अन्तःस्थापित ।

८. राजस्थान अनि मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्र अन्तरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ को ४७) को धारा ४ द्वारा (१.१०.१९५९ देखि) अन्तःस्थापित ।

९. हरियाणा अनि उत्तर प्रदेश (सीमा परिवर्तन) अधिनियम, १९७९ (१९७९ को ३१) को धारा ५ द्वारा (१५-९-१९८३ देखि) १३, उत्तर प्रदेशको अधिको प्रविष्टिको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

नाम	राज्यक्षेत्र
^१ [१६. नागाल्याण्ड :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ को धारा ३ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ।]
^२ [१७. हरियाणा :	^३ [त्यो राज्यक्षेत्र जुन पंजाब पुनर्गठन अधिनियम १९६६ को धारा ३ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ, अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन हरियाणा अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९७९ को धारा ४ को उपधारा (१) को खण्ड (क) मा विनिर्दिष्ट छ, तर त्यो राज्यक्षेत्र यस अन्तर्गत पर्दैन, जुन त्यस अधिनियमको धारा ४ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) मा विनिर्दिष्ट छ।]
^४ [१८. हिमाचल प्रदेश :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस प्रकार प्रशासित थियो, मानौं त्यो हिमाचल प्रदेश अनि बिलासपुरको नामले ज्ञात मुख्य आयुक्त भएको प्रान्त रहेको होस्, अनि त्यो राज्यक्षेत्र जुन पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ को धारा ५ को उपधारा (१) मा विनिर्दिष्ट छ।]
^५ [१९. मणिपुर :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस प्रकार प्रशासित थियो, मानौं त्यो मणिपुरको नामले ज्ञात मुख्य आयुक्त भएको प्रान्त रहेको होस्।
[२०. त्रिपुरा :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस प्रकार प्रशासित थियो मानौं त्यो त्रिपुराको नामले ज्ञात मुख्य आयुक्त भएको प्रान्त रहेको होस्।
[२१. मेघालय :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को धारा ५ मा विनिर्दिष्ट छ।]
^६ [२२. सिक्किम :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन संविधान (छत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला सिक्किममा समाविष्ट थियो।]
^७ [२३. मिजोराम :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को धारा ६ मा विनिर्दिष्ट छ।]
^८ [२४. अरुणाचल प्रदेश :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को धारा ७ मा विनिर्दिष्ट छ।]
^९ [२५. गोवा :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ को धारा ३ मा विनिर्दिष्ट छ।]

१. नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ को २७) को धारा ४ द्वारा (१.१२.१९६३ देखि) अन्तःस्थापित।

२. पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ (१९६६ को ३१) को धारा ७ द्वारा (१.११.१९६६ देखि) अन्तःस्थापित।

३. हरियाणा अनि उत्तर प्रदेश (सीमा-परिवर्तन) अधिनियम, १९७९ (१९७९ को ३१) को धारा ५ द्वारा (१५.९.१९८३ देखि) "१७ हरियाणा" का अधिको प्रविष्टिको स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० को ५३) को धारा ४ द्वारा (२५.१.१९७१ देखि) अन्तःस्थापित।

५. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ९ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) अन्तःस्थापित।

६. संविधान छत्तीसौं संशोधन अधिनियम, १९७५ को धारा २ द्वारा (२६.४.१९७५ देखि) अन्तःस्थापित।

७. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ४ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तःस्थापित।

८. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ६९) को धारा ४ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तःस्थापित।

९. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ५ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) अन्तःस्थापित।

२. संघ राज्यक्षेत्र

नाम	विस्तार
१. दिल्ली	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला दिल्लीको मुख्य आयुक्त भएको प्रान्तमा समाविष्ट थियो ।
१★	★ ★ ★ ★ ★ ★ ★
२★	★ ★ ★ ★ ★ ★ ★
३[२.] अन्दमान अनि निकोबार द्वीप	त्यो राज्यक्षेत्र जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला अन्दमान अनि निकोबार द्वीपको मुख्य आयुक्त भएको प्रान्तमा समाविष्ट थियो ।
३[३.] ४[लक्षद्वीप] :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन राज्य पुनर्गठन अधिनियम, १९५६ को धारा ६ मा विनिर्दिष्ट छ ।
५[३[४.] दादर अनि नागर हवेली :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन ११ अगस्त, १९६१ भन्दा ठीक पहिला स्वतन्त्र दादरा अनि नागर हवेलीमा समाविष्ट थियो ।]
६[३[५.] दमण अनि दीव :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन गोवा दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ को धारा ४ मा विनिर्दिष्ट छ ।]
७[३[६.] पाण्डिचेरी :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन १६ अगस्त, १९६२ देखि ठीक पहिला भारतमा पाण्डिचेरी कारिकल माही अनि यनमको नामले ज्ञात फ्रान्सेली बस्तीहरूमा समाविष्ट थियो ।]
८[३[७.] चण्डीगढ :	त्यो राज्यक्षेत्र जुन पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ को धारा ४ मा विनिर्दिष्ट छ ।]
९[★	★ ★ ★ ★ ★ ★ ★]
१०[★	★ ★ ★ ★ ★ ★ ★]

- हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० को ५३) को धारा ४ द्वारा (२५.१.१९७१ देखि) "हिमाचल प्रदेश" संग सम्बन्धित प्रविष्टि २ लाई हटाइयो ।
- पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ९ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) मणिपुर अनि त्रिपुरा संग सम्बन्धित प्रविष्टिहरूलाई हटाइयो ।
- पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ९ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) प्रविष्टि ४ देखि ९ सम्मको प्रविष्टि २ देखि ७ सम्मको रूपमा पुनःसंख्याङ्कित गरियो ।
- लक्षद्वीप, मिनिकोय अनि अमीनदीवी द्वीप (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को ३४) धारा ५ द्वारा (१.११.१९७३ देखि) "लक्षद्वीप" मिनिकोय, अमीनदीवी द्वीपको स्थानमा प्रतिस्थापित ।
- संविधान (दर्शो संशोधन) अधिनियम, १९६१ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित ।
- गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ५ द्वारा प्रविष्टि ५ को स्थानमा (३०.५.१९८७ देखि) प्रतिस्थापित ।
- संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९६२ को धारा ३ अनि धारा ७ द्वारा (१६.८.१९६२ देखि) अन्तःस्थापित ।
- पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ (१९६६ को ३१) को धारा ७ द्वारा (१.११.१९६६ देखि) अन्तःस्थापित ।
- मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ४ द्वारा मिजोराम सम्बन्धी प्रविष्टि ८ लाई (२०.२.१९८७ देखि) हटाइयो, प्रविष्टि ९ लाई प्रविष्टि ८ को रूपमा पुनःसंख्याङ्कित गरियो ।
- अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ६९) को धारा ४ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) हटाइयो ।

दोस्रो अनुसूची

[अनुच्छेद ५९(३), ६५(३), ७५(६), ९७, १२५, १४८(३), १५८(३), १६४(५), १८६ अनि २२१]

भाग क

१. राष्ट्रपति अनि ^१★ ★ ★ राज्यहरूका राज्यपालहरूका विषयमा उपबन्ध

१. राष्ट्रपति अनि ^१★ ★ ★ राज्यका राज्यपालहरूलाई प्रति मास निम्नलिखित उपलब्धिहरूको संदाय गरिन्छ, अर्थात् -

राष्ट्रपति २१०,००० रूपियाँ।

राज्यका राज्यपाल ३५,५०० रूपियाँ।

२. राष्ट्रपति अनि ^४★ ★ ★ राज्यहरूका राज्यपालहरूका यस्ता भत्ताहरू पनि संदाय गरिनेछ, जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला क्रमशः भारत डोमिनियनको गवर्नर जेनरललाई तथा तत्स्थानी प्रान्तहरूको गवर्नरहरूलाई भुक्तान गरिन्थ्यो।

३. राष्ट्रपति अनि ^५[राज्यहरू]-का राज्यपाल आफ्नो आफ्नो सम्पूर्ण पदावधिमा यस्ता विशेषाधिकारहरूको हकदार हुनेछन्, जुन यो संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला क्रमशः गवर्नर जेनरल अनि तत्स्थानी प्रान्तहरूका गवर्नर थिए।

४. जब उपराष्ट्रपति अथवा कुनै अन्य व्यक्ति राष्ट्रपतिको कर्तव्यको निर्वहन गरिरहेका छन्, अथवा त्यस रूपमा कार्य गरिरहेका छन् अथवा कुनै व्यक्ति राज्यपालको कर्तव्यहरूका निर्वहन गरिरहेका छन्, तब यस्ता उनी उपलब्धिहरू, भत्ताहरू अनि विशेषाधिकारहरूको हकदार हुनेछन्, जसको यथास्थिति तिनी राष्ट्रपति, अथवा राज्यपाल हकदार हुनेछन् जसका कर्तव्यहरूको तिनी निर्वहन गर्दछन् अथवा यथास्थिति जसको रूपमा तिनी कार्यहरू गर्दछन्।

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

भाग ग

लोक सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षको तथा राज्य सभाको सभापति अनि उपसभापतिको तथा ^७★ ★ ★ ^८[राज्य] का विधान सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका तथा विधान परिषदको सभापति अनि उपसभापतिको विषयमा उपबन्ध

७. लोक सभाको अध्यक्ष अनि राज्य सभाको सभापतिलाई यस्ता वेतन अनि भत्ताहरू भुक्तान गरिनेछ, जुन यो संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला भारत डोमिनियनको संविधान सभाको अध्यक्षलाई भुक्तान गर्थ्यो, तथा लोक सभाका उपाध्यक्षको अनि राज्य सभाको उपसभापतिलाई यस्तो वेतन अनि भत्ताहरूको भुक्तान गरिनेछ, जुन संविधानको प्रारम्भ भन्दा ठीक पहिला भारत डोमिनियनका संविधान सभाको उपाध्यक्षलाई भुक्तान गरिन्थ्यो।

८. ^९★ ★ ★ राज्यको विधान सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षलाई तथा ^{१०}[राज्यको] विधान परिषदको सभापति अनि उपसभापतिलाई यस्ता वेतन अनि भत्ताहरू भुक्तान गरिनेछ, जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला क्रमशः तत्स्थानी प्रान्तको विधान सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षलाई तथा विधान परिषदको सभापति अनि उपसभापतिलाई भुक्तान गरिन्थ्यो, अनि जहाँ यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला तत्स्थानी प्रान्तको कुनै विधान परिषद् थिएन, वहाँ त्यस राज्यको विधान परिषद्को

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई हटाइयो।

२. १९९० को अधिनियम, सं. १६ को धारा २ अनुसार अब (२९. ६. १९९० देखि) यो "२०,००० रूपियाँ" गरिएको छ।

३. १९८७ को अधिनियम, सं. १७ को धारा २ अनुसार अब (१. ४. १९८६ देखि) यो "११,००० रूपियाँ" गरिएको छ।

४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा यस्ता "विनिर्दिष्ट" शब्दहरू हटाइयो।

५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "यस्ता राज्यहरू"को स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा भाग ख लाई हटाइयो।

७. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क मा कुनै राज्यका" शब्दहरू तथा अक्षरहरू हटाइयो।

८. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "कुनै यस्तो राज्य" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

९. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा पहिलो अनुसूचीको भाग क मा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यका शब्दहरू अनि अक्षरलाई हटाइयो।

१०. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "यस्ता राज्य"को स्थानमा प्रतिस्थापित।

सभापति अनि उपसभापतिलाई यस्ता वेतन अनि भत्ताहरूको भुक्तान गरिनेछ, जुन त्यस राज्यको राज्यपालद्वारा अवधारित गर्दछ।

भाग घ

उच्चतम न्यायालय अनि '★ ★ ★ उच्च न्यायालयहरूको न्यायाधीशहरूका विषयमा उपबन्ध

९. (१) उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूको वास्तविक सेवामा बिताएको समयको निम्ति प्रत्येक महिना निम्नलिखित दरले वेतनको भुक्तान गरिनेछ अर्थात् :

मुख्य न्यायमूर्ति

२[१०,००० रुपियाँ]

कुनै अन्य न्यायमूर्ति

३[९,००० रुपियाँ]

परन्तु यदि उच्चतम न्यायालयको कुनै न्यायाधीश आफ्नो नियुक्तिको समय भारत सरकारको अथवा त्यसको पूर्ववर्ती सरकारमध्ये कुनै अथवा राज्यको सरकारको वा त्यसको पूर्ववर्ती सरकारहरूमध्ये कसैको पूर्व सेवा सम्बन्धमा (निःशक्तता वा क्षति पेन्शनभन्दा भिन्नै) कुनै पेन्शन प्राप्त गरिरहेका छन् भने उच्चतम न्यायालयमा सेवाको निम्ति उसको वेतनबाट ४[निम्नलिखित रकमलाई घटाइनेछ अर्थात् :

(क) त्यस पेन्शनको रकम अनि

(ख) यदि उसले यस्तो नियुक्तिभन्दा पहिला यस्तो पूर्व सेवाको सम्बन्धमा आफूले पाउने पेन्शनको एक भागको सट्टा त्यसको बराबरको संराशित मूल्य प्राप्त गरेका छन् भने पेन्शनको त्यस भागका रकम, अनि

(ग) यदि उसले यस्ता नियुक्तिभन्दा पहिला यस्तो पूर्व सेवासम्बन्धमा निवृत्ति उपदान प्राप्त गरेका भए त्यस उपदानको समतुल्य पेन्शन ।]

(२) उच्चतम न्यायालयको प्रत्येक न्यायाधीश भाडा बिना शासकीय निवासको उपयोगको हकदार हुनेछ ।

(३) यस परिच्छेदको उप परिच्छेद (२) को कुनै विषय ती न्यायाधीशलाई जुन यो संविधान शुरु हुनभन्दा लगत्तै पहिला -

(क) फेडरल न्यायालयका मुख्य न्यायमूर्तिको रूपमा पद धारण गरिरहेका थिए अनि जुन यस्ता यस प्रारम्भमा अनुच्छेद ३७४ को खण्डको (१) को अधीन उच्चतम न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति भएका छन्, अथवा

(ख) फेडरल न्यायालयको कुनै अन्य न्यायाधीशको रूपमा पद धारण गरिरहेको थिए अनि जुन यस्तो प्रारम्भमा उक्त खण्डको अधीन उच्चतम न्यायालयको (मुख्य न्यायमूर्ति भन्दा भिन्नै) - न्यायाधीश भएका छन्,

त्यस अवधिमा जहाँ उ यस्तो मुख्य न्यायमूर्ति अथवा अन्य न्यायाधीशको रूपमा पद धारण गर्दछन् लागूहुनेछैन, अनि यस्तो प्रत्येक न्यायाधीश जो यस प्रकार उच्चतम न्यायन्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति अथवा अन्य न्यायाधीश बनिन्छन, यथास्थिति यस्ता मुख्य न्यायमूर्ति अथवा अन्य न्यायाधीशका रूपमा वास्तविक सेवामा बिताइएका अवधिको निम्ति यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा तोकिएको वेतनको अतिरिक्त विशेष वेतनको रूपमा यस्तो रकम प्राप्त गर्ने हकदार हुनेछन्, जुन यस प्रकार विनिर्दिष्ट वेतन अनि यस्तो वेतनको अन्तरको बराबरहुनेछ, जुन यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला प्राप्त गरिरहेका थिए ।

(४) उच्चतम न्यायालयको प्रत्येक न्यायाधीश भारतको राज्यक्षेत्रभित्र आफ्नो कर्तव्य पालनमा गरेको समयमा गरिएको यात्रामा भएको खर्चको प्रतिपूर्तिको निम्ति यस्ता युक्तियुक्त भत्ता प्राप्त गर्नेछ अनि यात्रा सम्बन्धी उसलाई यस्तो युक्तियुक्त सुविधाहरू दिइनेछ जुन राष्ट्रपति समय समयमा विहित गरिोस ।

(५) उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरूको अनुपस्थिति छुट्टीको (जस अन्तर्गत बिदा भत्ताहरू हुन) अनि पेन्शन सम्बन्धमा अधिकार ती उपबन्धहरूसँग शासित हुनेछ, जुन यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला फेडरल न्यायालयका न्यायाधीशहरूलाई लागू थियो ।

१०. ५[(१) उच्च न्यायालयको न्यायाधीशहरूको वास्तविक सेवामा बिताएको समयको निम्ति प्रत्येक महिना निम्नलिखित दरले वेतनको भुक्तान गरिनेछ, अर्थात् -

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २५ द्वारा पहिलो अनुसूचीको भाग (क) मा राज्यहरूमा" शब्दहरू अनि अक्षरलाई हटाइएको छ ।

२. संविधान (चौवौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) "५,००० रुपियाँ"को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. संविधान (चौवौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) "४,००० रुपियाँ"को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २५ द्वारा "त्यस पेन्शनको रकम घटाइनेछ"को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

५. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २५ द्वारा उपपरिच्छेद (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

मुख्य न्यायमूर्ति
कुनै अन्य न्यायाधीश

१[९,००० रुपियाँ
२[८,००० रुपियाँ

यद्यपि यदि कुनै उच्च न्यायालयको कुनै न्यायाधीश आफ्नो नियुक्तिको समय भारत सरकारको अथवा त्यसको पूर्ववर्ती सरकारहरूमध्ये कसैको अथवा राज्य सरकारको वा यसको पूर्ववर्ती सरकारहरूमध्ये कसैको पूर्व सेवाको सम्बन्धमा (अशक्तता अथवा क्षति पेन्शनभन्दा भिन्दै) कुनै पेन्शन प्राप्त गरिरहेको भए उच्च न्यायालयमा सेवाको निम्ति उसको वेतनबाट निम्नलिखित रकमलाई घटाइनेछ, अर्थात् -

(क) त्यस पेन्शनको रकम, अनि

(ख) यदि उसले यस्तो नियुक्तिभन्दा पहिला यस्तो पूर्व सेवा सम्बन्धमा आफूले पाउनु पर्ने पेन्शनको एक भागका सङ्ग्रामा त्यसको संराशित मूल्य प्राप्त गरेको छन् भने पेन्शनको त्यस भागको रकम अनि

(ग) यदि उसले यस्तो नियुक्तिभन्दा पहिला यस्तो पूर्व सेवा सम्बन्धमा निवृत्ति उपदान प्राप्त गरेका भए त्यस उपदानको समतुल्य पेन्शन।

(२) यस्ता प्रत्येक व्यक्ति, जो यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला -

(क) कुनै प्रान्तको उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्तिको रूपमा पद धारण गरिरहेका थिए अनि यस्तो प्रारम्भमा अनुच्छेद ३७६ को खण्ड (१) को अधीन तत्स्थानी राज्यको उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति भएका छन्, अथवा

(ख) कुनै प्रान्तको उच्च न्यायालयको कुनै अन्य न्यायाधीशको रूपमा पद धारण गरिरहेका थिए अनि जो यस्तो प्रारम्भमा उक्त खण्डको अधीन तत्स्थानी राज्यको उच्च न्यायालयको (मुख्य न्यायमूर्ति भन्दा भिन्दै) न्यायाधीश भएका छन्,

यदि यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा विनिर्दिष्ट दरले उच्चतर दरमा वेतन प्राप्त गरिरहेका भए, यथास्थिति यस्ता मुख्य न्यायमूर्ति अथवा अन्य न्यायाधीशको रूपमा वास्तविक सेवामा बिताएको समयको निम्ति यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा विनिर्दिष्ट वेतनको अतिरिक्त विशेष वेतनको रूपमा यस्ता रकम प्राप्त गर्ने हकदार हुनेछ, जुन यस प्रकार विनिर्दिष्ट वेतन अनि यस्तो वेतनको अन्तरको बराबर छ, जो तिनी यस्ता प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला प्राप्त गरिरहेका थिए।

३[(३) यस्ता कुनै व्यक्ति जो संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला, पहिलो अनुसूचीको भाग ख मा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यको उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्तिको रूपमा पद धारण गरिरहेका थिए, अनि जो यस्तो प्रारम्भमा उक्त अधिनियमद्वारा अथवा यथा संशोधित उक्त अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट कुनै राज्यको उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति भएका थिए, यदि तिनी यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला आफ्नो वेतनको अतिरिक्त भत्ताको रूपमा कुनै रकम प्राप्त गरिरहेको थिए, तब यस्ता मुख्य न्यायमूर्तिको रूपमा वास्तविक सेवामा बिताएका समयको निम्ति यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा विनिर्दिष्ट वेतनको अतिरिक्त भत्ताको रूपमा त्यही रकम प्राप्त गर्ने हकदार हुनेछ।]

११. यस भागमा जबसम्म सन्दर्भदेखि अन्यथा अपेक्षित हुँदैन,-

(क) “मुख्य न्यायमूर्ति” पद अन्तर्गत कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्ति हुनेछन्, अनि “न्यायाधीश” पद अन्तर्गत तदर्थ न्यायाधीश हुनेछन्,

(ख) वास्तविक सेवा अन्तर्गत -

(i) न्यायाधीशद्वारा न्यायाधीशको रूपमा कर्तव्य पालनमा अथवा यस्ता अन्य कर्तव्यको पालनमा, जसलाई राष्ट्रपतिको अनुरोधमा उसले निर्वहन गर्ने उत्तरदायित्व आफूले लिएका छन्, बिताएको समय हुनेछ;

(ii) त्यस समयलाई छोडेर जसमा न्यायाधीश बिदा लिएर अनुपस्थित छन् दीर्घावकाश भए, अनि

(iii) उच्च न्यायालयबाट उच्चतम न्यायालयलाई अथवा एउटा उच्च न्यायालयदेखि दोस्रो उच्च न्यायालयलाई स्थान्तरण हुँदा पदग्रहण अवधि भए।

भाग ड

भारतका नियन्त्रक - महालेखा परीक्षकका विषयमा उपबन्ध

१२. (१) भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकलाई *चार हजार रुपियाँ प्रतिमहिनाको दरले वेतनको भुक्तान गरिनेछ।

१. संविधान (चौवथौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) “४,००० रुपियाँ”को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (चौवथौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८६ देखि) “३,५०० रुपियाँ”को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २५ द्वारा उपपरिच्छेद (३) अनि (४) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

* १९७१ को अधिनियम सं० ५६ को धारा ३ द्वारा भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकलाई उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूका बराबर वेतनको भुक्तान गरिनेछ। संविधान (चौवथौँ संशोधन) अधिनियम, १९८६ द्वारा उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूको वेतन बढाएर ९,००० रुपियाँ प्रत्येक महिना गरिएको छ।

(२) यस्ता कुनै व्यक्ति जो यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला भारतको महालेखा परीक्षकको रूपमा पद धारण गरिरहेका थिए, अनि जो यस्तो प्रारम्भमा अनुच्छेद ३७७ अधीन भारतको नियन्त्रक महालेखा परीक्षक भएका छन्, यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा विनिर्दिष्ट वेतनको अतिरिक्त विशेष वेतनको रूपमा यस्ता रकम प्राप्त गर्ने हकदार हुनेछन्, जो यस प्रकार विनिर्दिष्ट वेतन अनि यस्ता वेतनको अन्तरको बराबर छ, जो यस्तो प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला भारतका महालेखा परीक्षकको रूपमा प्राप्त गरिरहेका थिए।

(३) भारतका नियन्त्रक महालेखा परीक्षकको अनुपस्थिति विदा र पेन्शन तथा अन्य सेवा शर्तहरूका सम्बन्धमा अधिकार ती उपबन्धहरूबाट यथास्थिति शासित हुनेछ, अथवा शासित भइरहनेछ जुन यो संविधान शुरु हुनुभन्दा ठीक पहिला भारतका महालेखा परीक्षकलाई लागू थियो, अनि ती उपबन्धहरूमा गवर्नर जेनरलप्रति सबै निर्देशकहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो राष्ट्रपति प्रति निर्देश हो।

तेस्रो अनुसूची

[अनुच्छेद ७५(४), ९९, १२४(६), १४८(२), १६४(३), १८८ अनि २१९]★

शपथ अथवा प्रतिज्ञानको प्रारूप

१

संघको मन्त्रीको निम्ति पदको शपथको प्रारूप :-

“म, अमुक ईश्वरको नाममा शपथ लिंदछु
सत्यनिष्ठा द्वारा प्रतिज्ञान गर्दछु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो श्रद्धा र निष्ठा राख्नेछु
[म भारतको प्रभुता र अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु] म संघको मन्त्रीको रूपमा आफ्ना कर्तव्यहरूको श्रद्धापूर्वक अनि शुद्ध
अन्तःकरणले निर्वहन गर्नेछु, तथा म भय, अथवा पक्षपात, अनुराग अथवा द्वेषबिना, सबै प्रकारका मानिसहरूप्रति संविधान
र विधि अनुसार न्याय गर्नेछु।”

२

संघमा मन्त्रीका निम्ति गोपनीयताको शपथको प्रारूप :-

“म, अमुक ईश्वरको नाममा शपथ लिंदछु
सत्यनिष्ठा द्वारा प्रतिज्ञान गर्दछु कि जुन विषय संघका मन्त्रीको रूपमा मेरो बिचारको निम्ति ल्याइनेछ, अथवा
मलाई जानकारी हुँदछ जसलाई कुनै व्यक्ति अथवा व्यक्तिहरूलाई त्यस बाहेक जबसम्म यस्ता मन्त्रीको रूपमा आफ्ना
कर्तव्यको सम्यक निर्वहनको लागि यस्तो गर्न अपेक्षित होस्, म प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपले संसूचित अथवा प्रकट गर्दिन।”

२[३

क

संसद्को निम्ति निर्वाचनको निम्ति अभ्यर्थीद्वारा लिइने शपथ अथवा गरिनु पर्ने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

“म, अमुकजो राज्य सभा (अथवा लोक सभा) मा स्थान भर्नाको निम्ति उम्मेदवारको रूपमा नाम निर्देशित भएको छु
ईश्वरको शपथ लिंदछु
सत्यनिष्ठसित प्रतिज्ञान गर्दछु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधान प्रति साँचो श्रद्धा अनि निष्ठा राख्नेछु अनि भारतको
प्रभुता अनि अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु।”

ख

संसद्को सदस्यद्वारा लिइने शपथ अथवा गरिने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

“म, अमुक, जो राज्य सभा (अथवा लोक सभा) को सदस्य निर्वाचित (अथवा नाम निर्देशित) भएको छु
ईश्वरको शपथ लिंदछु
सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्दछु कि म विधिद्वारा भारतको म विधि संविधानप्रति साँचो श्रद्धा अनि निष्ठा राख्नेछु, म भारतको

★ अनुच्छेद ८४(क) तथा १९३ (क) मा हेर्नुहोस्।

१. संविधान (सोहीँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ५ द्वारा अन्तःस्थापित।

२. संविधान (सोहीँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ५ द्वारा प्रारूप ३ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

प्रभुता अनि अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु तथा जुन पदलाई म ग्रहण गर्नेछु त्यसका कर्तव्यहरूको श्रद्धापूर्वक निर्वहन गर्नेछु।”]

४

उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरू अनि भारतको नियन्त्रक महालेखा परीक्षकद्वारा लिइने शपथ अथवा गरिने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

“म, अमुक जो भारतको उच्चतम न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति (अथवा न्यायाधीश) (अथवा भारतको नियन्त्रक -

महालेखापरीक्षक) नियुक्त भएका ईश्वरको शपथ लिन्छु
सत्य निष्ठासहित प्रतिज्ञान गर्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारत प्रति साँचो

श्रद्धा अनि निष्ठा राख्नेछु, ^१[म भारतको प्रभुता अनि अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु] तथा म सम्यक प्रकारले अनि श्रद्धापूर्वक तथा आफ्नो पूर्ण योग्यता, ज्ञान अनि विवेकले आफ्नो पदको कर्तव्यको भय तथा पक्षपात, अनुराग अथवा द्वेष बिना पालन गर्नेछु, तथा म संविधान अनि विधिहरूको मर्यादा बनाई राख्नेछु।”

५

कुनै राज्यको मन्त्रीको निमित्त पदको शपथको प्रारूप :-

म, अमुक, ईश्वरको शपथ लिन्छु
सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो श्रद्धा र निष्ठा राख्नेछु

^१[म भारतको प्रभुता र अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु, म ————— राज्यको मन्त्रीको रूपमा आफ्ना कर्तव्यहरूको श्रद्धापूर्वक र शुद्ध अन्तर्करणले निर्वहन गर्नेछु, तथा म भय अथवा पक्षपात, अनुराग अथवा द्वेष बिना, सबै प्रकारको मानिसहरूप्रति संविधान र विधि अनुसार न्याय गर्नेछु।

६

कुनै राज्यका मन्त्रीको निमित्त गोपनीयताको शपथको प्रारूप :-

म, अमुक, ईश्वरको शपथ लिन्छु
सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्छु कि जुन विषय ————— राज्यका मन्त्रीको रूपमा मेरो बिचारको

निमित्त लिइनेछ, अथवा मलाई ज्ञात हुँदछ त्यसलाई कुनै व्यक्ति अथवा व्यक्तिहरूलाई, त्यसभन्दा बाहेक जब कि यस्ता मन्त्रीको रूपमा आफ्ना कर्तव्यहरूको सम्यकनिर्वहनका निमित्त यसो गर्न अपेक्षित होस्, म प्रत्यक्ष अनि परोक्ष रूपले संसूचित अथवा प्रकट गर्ने छुइन।

२[७

क

कुनै राज्यको विधान मण्डलको निर्वाचनको निमित्त अभ्यर्थीद्वारा लिइने शपथ अथवा गरिने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

म, अमुक ————— जुन विधान सभा (अथवा विधान परिषद्) मा स्थान भर्नको निमित्त अभ्यर्थीको

रूपमा नाम निर्देशित भएको छु, ईश्वरको शपथ लिन्छु
सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो सत्य निष्ठाद्वारा प्रतिज्ञान गर्दछु श्रद्धा अनि निष्ठा राख्नेछु, अनि म भारतको प्रभुता अनि अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु।

१. संविधान (सोह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ५ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. संविधान (सोह्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा ५ द्वारा प्रारूप ७ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

ख

कुनै राज्यको विधान मण्डलका सदस्यद्वारा लिइने अथवा शपथ गरिने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

“म, अमुक, जो विधान सभा (अथवा विधान परिषद्) को सदस्य निर्वाचित (वा नाम निर्देशित) भएको छु,

ईश्वरको शपथ लिन्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो, श्रद्धा अनि सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो, श्रद्धा अनि सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्छु, म भारतको प्रभुता अनि अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु, तथा जुन पदलाई म ग्रहण गर्नेवाला छु त्यसका कर्तव्यहरूको श्रद्धापूर्वक निर्वहन गर्नेछु।”]

८

उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूद्वारा लिइने शपथ अथवा गरिने प्रतिज्ञानको प्रारूप :-

“म, अमुक, जो

उच्च न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्ति (अथवा न्यायाधीश) नियुक्त भएको छु ईश्वरको शपथ लिन्छु कि म विधिद्वारा स्थापित भारतको संविधानप्रति साँचो सत्य निष्ठाले प्रतिज्ञान गर्दछु श्रद्धा र निष्ठा राख्नेछु, म भारतको प्रभुता र अखण्डता अक्षुण्ण राख्नेछु तथा म सम्यक प्रकारले अनि श्रद्धापूर्वक तथा आफ्नो पूर्ण योग्यता, ज्ञान अनि विवेकले आफ्नो पदका कर्तव्यहरूको भय अथवा पक्षपात, अनुराग अथवा द्वेष बिना पालन गर्नेछु, तथा म संविधान अनि विधिहरूको मर्यादा बनाइराख्नेछु।”

चौथी अनुसूची

[अनुच्छेद ४(१) र अनुच्छेद ८०(२)]

राज्यसभामा स्थानहरूको आबंटन :-

निम्नलिखित सारणीको पहिलो स्तम्भमा विनिर्दिष्ट प्रत्येक राज्य अथवा संघ राज्यक्षेत्रलाई त्यति नै स्थान आवंटित गरिनेछ, जति त्यसको दोस्रो स्तम्भमा यथास्थिति, त्यस राज्य अथवा त्यस संघ राज्यक्षेत्रको अधि विनिर्दिष्ट छ।

सारणी

१. आन्ध्र प्रदेश	१८
२. आसम	७
३. बिहार	२२
४. गोवा	१]
५. गुजरात	११]
६. हरियाणा	५
७. केरल	९
८. मध्य प्रदेश	१६
९. तामिलनाडु	७[१८]
१०. महाराष्ट्र	१९
११. कर्नाटक	१२
१२. उड़ीसा	१०
१३. पंजाब	१०[७]
१४. राजस्थान	१०
१५. उत्तरप्रदेश	३४
१६. पश्चिम बंगाल	१६
१७. जम्मू काश्मीर	४
१८. नागाल्याण्ड	१
१९. हिमाचल प्रदेश	३
२०. मणिपुर	१
२१. त्रिपुरा	१
२२. मेघालय	१
२३. सिक्किम	१
२४. मिजोराम	१

- संविधान (सार्तौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा ३ द्वारा चौथो अनुसूचीको स्थानमा प्रतिस्थापित।
- प्रविष्टि गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित।
- मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ६ द्वारा (१.५.१९६० देखि) प्रविष्टि ४ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
- गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) प्रविष्टि ४ देखि २६ लाई क्रमशः प्रविष्टि ५ देखि २७ को रूपमा पुनः संख्याकित गरिएको छ।
- पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९७६ (१९७६ को ३१) को धारा ९ द्वारा (१.११.१९६६ देखि) अन्तः स्थापित।
- मद्रास राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को ५३) को धारा ५ द्वारा (१४. १. १९६९ देखि) ८ मद्रास को स्थानमा प्रतिस्थापित।
- आन्ध्र प्रदेश अनि मद्रास (सीमा परिवर्तन) अधिनियम, १९५९ (१९५९ को ५६) को धारा ८ द्वारा (१.४.१९६० देखि) १७ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
- मुम्बई पुनर्गठन अधिनियम, १९६० (१९६० को ११) को धारा ६ द्वारा (१.५.१९६० देखि) अन्तः स्थापित।
- मैसूर राज्य (नाम परिवर्तन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को ३१) को धारा ५ द्वारा (१.११.१९७३ देखि) १० मैसूरको स्थानमा प्रतिस्थापित।
- पंजाब पुनर्गठन अधिनियम, १९६६ (१९६६ को ३१) को धारा ९ द्वारा (१.११.१९६६ देखि) ११ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
- नागाल्याण्ड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ को २७) को धारा ६ द्वारा (१.१२.१९६३ देखि) अन्तः स्थापित।
- हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० को ५३) को धारा ५ द्वारा २५.१.१९७१ देखि) अन्तः स्थापित।
- पूर्वोत्तरक्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा १० द्वारा (२१. १. १९७२ देखि) प्रविष्टि १९ देखि २२ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
- संविधान (छत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ४ द्वारा (२६.४.१९७५ देखि) अन्तः स्थापित।
- मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ५ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) प्रविष्टि २३ अनि २४ लाई क्रमशः प्रविष्टि २४ अनि २५ को रूपमा पुनःसंस्थांकित अनि यस प्रकार पुनः संख्याकित प्रविष्टि २४ देखि पूर्व नयाँ प्रविष्टि २३ अन्तः स्थापित तथा प्रविष्टि २५ लाई लोप गरियो।

१[२५.] अरुणाचल प्रदेश	१
२[२६.] दिल्ली	३
२[२७.] पण्डिचेरी	१

जम्मा ३[२३३]

---

१. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ६९) को धारा ५ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तःस्थापित क्रमशः प्रविष्टि २५ अनि २६ को रूपमा पुनः संख्याकित अनि नयाँ प्रविष्टि २४ अन्तः स्थापित तथा प्रविष्टि २६ लाई लोप गरियो।
२. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) प्रविष्टि ४ देखि २६ लाई क्रमशः प्रविष्टि ५ देखि २७ को रूपमा पुनः संख्याकित गरियो।
३. गोवा, दमण अनि दीव पुनर्गठन अधिनियम, १९८७ (१९८७ को १८) को धारा ६ द्वारा (३०.५.१९८७ देखि) "२३२" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

पाँचौ अनुसूची

[अनुच्छेद २४४ (१)]

अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको प्रशासन अनि नियन्त्रणको विषयमा उपबन्ध

भाग क

साधारण

१. निर्वचन - यस अनुसूचीमा, जबसम्म सन्दर्भित अन्यथा अपेक्षित नभएमा, राज्य पद अन्तर्गत^१***^२[असम^३[४
[मेघालय, त्रिपुरा अनि मिजोराम]] राज्य] पर्दैन।

२. अनुसूचित क्षेत्रहरूमा कुनै राज्यको कार्यपालिका शक्ति — यस अनुसूचीको उपबन्धको अधीन रहे तापनि कुनै
राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार त्यसको अनुसूचित क्षेत्रहरूमा हुन्छ।

३. अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन सम्बन्धमा राष्ट्रपतिलाई राज्यपाल^४*** द्वारा प्रतिवेदन - यस्तो प्रत्येक राज्यको
राज्यपाल^५***, जसमा अनुसूचित क्षेत्र छ, प्रतिवर्ष अथवा जहिले पनि राष्ट्रपति यस प्रकार अपेक्षा गर्दछ, त्यस राज्यका
अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन सम्बन्धमा राष्ट्रपतिलाई प्रतिवेदन दिनेछ अनि संघको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार राज्यलाई
उक्त क्षेत्रहरूको प्रशासनको विषयमा निर्देश दिउन्जेलसम्म रहनेछ।

भाग ख

अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको प्रशासन अनि नियन्त्रण

४. जनजाति सल्लाहाकार परिषद् - (१) यस्तो प्रत्येक राज्यमा, जसमा अनुसूचित क्षेत्र छ अनि यदि राष्ट्रपतिले यस्तो
निर्देश दिए खण्डमा, कुनै यस्तो राज्यका पनि जसमा अनुसूचित जनजातिहरू छन् तर अनुसूचित क्षेत्र छैन, एउटा जनजाति
सल्लाहाकार परिषद् स्थापित गरिन्छ जुन बीसभन्दा अनधिक सदस्यहरू मिलेर बनिन्छ जसबाट यथाशक्य निम्नतम तीन
चौथाई त्यस राज्यको विधानसभामा अनुसूचित जनजातिहरूको प्रतिनिधि हुनेछन्,

यद्यपि यदि त्यस राज्यको विधान सभामा अनुसूचित जनजातिहरूका प्रतिनिधिहरूको संख्या जनजाति सल्लाहाकार
परिषद्का यस्ता प्रतिनिधिहरूले भरिने स्थानहरूको संख्याभन्दा कम भए शेष स्थान ती जनजातिहरूका अन्य सदस्यहरूले
भरिनेछ।

(२) जनजाति सल्लाहाकार परिषद्को यो कर्तव्य हुनेछ उ त्यस राज्यको अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याण अनि
उन्नतिसंग सम्बन्धित यस्तो विषयहरूमा सल्लाह दिइयोस जुन उसलाई राज्यपाल^६ द्वारा निर्दिष्ट गरिनेछ।

(३) राज्यपाल^५*** -

(क) परिषद्का सदस्यहरूको संख्यालाई, उनको नियुक्तिको अनि परिषद्को अध्यक्ष तथा उसको अधिकारीहरू
अनि सेवकहरूको नियुक्तिको नियम,

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा प्रथम अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा
विनिर्दिष्ट राज्य अभिप्रेत छ तर शब्द अनि अक्षरहरूलाई लोप गरियो।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) असम राज्यको स्थानमा
प्रतिस्थापित।

३. संविधान (उन्नाइसौं संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ३ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) अनि मेघालयको स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा मेघालय अनि त्रिपुराको स्थानमा (२०.२.१९८७ देखि)
प्रतिस्थापित।

५. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा अथवा राज्यप्रमुख शब्दहरूलाई लोप गरियो।

६. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा यथास्थिति, राज्यपाल अथवा राजप्रमुख शब्दहरूको
स्थानमा उपरोक्त रूपमा राखियो।

(ख) त्यसका अधिवेशनहरूको संचालन तथा साधारणतया उसको प्रक्रियालाई, अनि

(ग) अन्य सम्पूर्ण आनुषांगिक विषयहरूलाई यथास्थिति, विहित अथवा विनियमित गर्नको निम्ति नियम बनाउन सक्नेछ।

५. अनुसूचित क्षेत्रहरूमा लागू हुने विधि - (१) यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, राज्यपाल^१ लोक अधिसूचनाद्वारा निर्देश दिन सक्नेछ संसद्को अथवा त्यस राज्यको विधान मण्डलको कुनै विशिष्ट अधिनियम त्यस राज्यको अनुसूचित क्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागमा लागू हुनेछैन अथवा त्यस राज्यको अनुसूचित क्षेत्र अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्तो उपवादहरू अनि उपान्तरणहरूको अधीनमा रहँदै लागू हुनेछ, जसलाई त्यस अधि सूचनामा विनिर्दिष्ट गरियोस् अनि यो उपपरिच्छेदको अधीन दिइएको कुनै निर्देश यस प्रकारले दिन सक्नेछ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस्।

(२) राज्यपाल^१ कुनै राज्यमा कुनै यस्तो क्षेत्रको शक्ति अनि सुशासनको निम्ति विनियम बनाउन सक्नेछन् जो तत्समय अनुसूचित क्षेत्र हो। विशिष्टतया अनि पूर्वगामी शक्तिको व्यापकतामाथि प्रतिकूल प्रभाव नपारेर यस्तो विनियम -

(क) यस्तो क्षेत्रको अनुसूचित जनजातिहरूका सदस्यहरूद्वारा अथवा तिनीहरूमाथि भूमिको अन्तरणका प्रतिषेध अथवा निर्वन्धन गर्न सक्नेछ,

(ख) यस्ता क्षेत्रका जनजातिहरूका सदस्यहरूलाई भूमिको आवरणको विनियमन गर्न सक्नेछन्,

(ग) यस्ता व्यक्तिहरूद्वारा जुन यस्तो क्षेत्रको अनुसूचित जनजातिहरूको सदस्यहरूलाई धन उधारो दिंदछन्, साहूकारको रूपमा कारोबार गर्न विनियमन गर्न सक्नेछन्।

(३) यस्तो कुनै विनियम बनाउनमा जुन यस परिच्छेदको उप परिच्छेद (२) मा विनिर्दिष्ट छ, राज्यपाल^{२***} संसद्को अथवा त्यस राज्यको विधानमण्डलको अधिनियमको अथवा कुनै विद्यमान विधिको, जो प्रश्नगत क्षेत्रमा तत्समय लागू छ, निरसन अथवा संशोधन गर्न सक्नेछ।

(४) यस परिच्छेद अधीन बनाइएको सम्पूर्ण विनियम राष्ट्रपति समक्ष भर्दै प्रस्तुत गरिनेछ अनि जबसम्म वहाँले त्यसमाथि अनुमति दिंदैनन् तबसम्म त्यसको कुनै प्रभाव हुनेछैन।

(५) यस परिच्छेदको अधीन कुनै विनियम तबसम्म बनाइने छैन जबसम्म विनियम बनाउने राज्यपाल^{२***} ले जनजाति सल्लाहकार परिषद् भएको राज्यको अवस्थामा यस्तो परिषदसँग परामर्श लिएका छैनन्।

भाग ग

अनुसूचित क्षेत्र

६. अनुसूचित क्षेत्र - (१) यस संविधानमा, अनुसूचित क्षेत्र पदसँग यस्तो क्षेत्र अभिप्रेत छ जसलाई राष्ट्रपतिले आदेश^३ द्वारा अनुसूचित क्षेत्र घोषित गरून्।

(२) राष्ट्रपति कुनै पनि समय आदेश^४ द्वारा -

(क) निर्देश दिन सक्नेछन् कि कुनै सम्पूर्ण अनुसूचित क्षेत्र अथवा त्यसको कुनै विनिर्दिष्ट भाग अनुसूचित क्षेत्र अथवा यस्तो क्षेत्रको भाग रहनेछैन,

^५[(क) कुनै राज्यको कुनै अनुसूचित क्षेत्रका क्षेत्रलाई त्यस राज्यको राज्यपालसँग परामर्श गरेर पश्चात बढाउन सक्नेछन्।

(ख) कुनै अनुसूचित क्षेत्रमा, केवल सीमाहरूको परिशोधन गरेर मात्र, परिवर्तन गर्नसक्नेछन्।

(ग) कुनै राज्यका सीमाहरूको कुनै परिवर्तनमाथि अथवा संघमा कुनै नयाँ राज्यको प्रवेशमाथि अथवा नयाँ राज्यको स्थापनामाथि यस्तो कुनै क्षेत्रलाई, जुन पहिलेदेखि कुनै राज्यमा सम्मिलित छैन, अनुसूचित क्षेत्र अथवा त्यसको भाग घोषित गर्न सक्नेछ,

^५[(घ) कुनै राज्य सम्बन्धमा यस परिच्छेद अधीन गरिएको आदेश अथवा आदेशहरूलाई विखण्डित गर्न

१. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा यथास्थिति राज्यपाल अथवा राजप्रमुख शब्दहरूको स्थानमा उपरीक्त रूपमा राखियो।

२. संविधान (सातौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा अथवा राजप्रमुख शब्दहरूलाई लोप गरियो।

३. अनुसूचित क्षेत्र (भाग क राज्य) आदेश, १९५० (स. आ. ९), अनुसूचित क्षेत्र (भाग ख राज्य) आदेश, १९५० (स. आ. २६), अनुसूचित क्षेत्र (हिमाचल प्रदेश) आदेश, १९७५ (स. आ. १०२) अनि अनुसूचित क्षेत्र (बिहार, गुजरात, मध्यप्रदेश अनि उडिसा राज्य) आदेश, १९७७ (स. आ. १०९) हेर्नुहोस्।

४. मद्रास अनुसूचित क्षेत्र (समाप्ति) आदेश, १९५० (स. आ. ३०) अनि आन्ध्र अनुसूचित क्षेत्र (समाप्ति) आदेश, १९५५ (स. आ. ५०) हेर्नुहोस्।

५. संविधान पाँचौ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को १०१) को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

सक्नेछ अनि सम्बन्धित राज्यको राज्यपालसँग परामर्श गरेर ती क्षेत्रहरूलाई, जुन अनुसूचित क्षेत्र हुनेछ, पुनः परिनिश्चित गर्नको निम्ति नयाँ आदेश गर्न सक्नेछ अनि यस्तो कुनै आदेशमा यस्तो आनुषांगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध हुन सक्नेछ, त्यसबाहेक यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अधीन गरिएको आदेशमा कुनै पश्चातवर्ती आदेशद्वारा परिवर्तन गरिने छैन।

भाग घ

अनुसूचीको संशोधन

७. अनुसूचीको संशोधन - (१) संसद् समय समयमा विधिद्वारा, यस अनुसूचीको उपबन्धमध्ये कुनैको परिवर्धन, परिवर्तन अथवा निरसनको रूपमा, संशोधन गर्नसक्नेछ, अनि जब अनुसूचीको यसप्रकार संशोधन गरिन्छ तब यस संविधानमा यस अनुसूचीप्रति कुनै निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस प्रकार संशोधित यस्तो अनुसूचीप्रति निर्देशित छ।

(२) यस्तो कुनै विधि, जुन यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा उल्लिखित छ, यस संविधानको अनुच्छेद ३६८ को प्रयोजनको निम्ति यस संविधानको संशोधन सम्झिनेछैन।

छैटौ अनुसूची

[अनुच्छेद २४४ (२) अनि अनुच्छेद २७५ (१)]

१[असम, मेघालय, त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरू]का जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासनको विषयमा उपबन्ध

१. स्वशासित जिल्ला अनि स्वशासित प्रदेश - (१) यस परिच्छेदका उपबन्धहरूको अधीनमा रहेर, यस अनुसूचीको परिच्छेद २० संलग्न सारणीको २[भाग १, भाग २ अनि भाग २को] को प्रत्येक विषयको अनि भाग ३] को जनजाति क्षेत्रहरूको एउटा स्वशासित जिल्ला हुनेछ।

(२) यदि कुनै स्वशासित जिल्लामा भिन्दै भिन्दै अनुसूचीत जनजातिहरू भएमा राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा यस्ता क्षेत्र अथवा क्षेत्रहरूलाई जहाँ उनीहरू बसेका छन्, स्वशासित प्रदेशहरूमा विभाजन गर्न सक्नेछन्।

(३) राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा -

(क) उक्त सारणीको २[कुनै भाग] मा कुनै क्षेत्रलाई सम्मिलित गर्न सक्नेछन्,

(ख) उक्त सारणीको २[कुनै भाग] मा कुनै क्षेत्रलाई अपवर्जित गर्ने सक्नेछन्,

(ग) नयाँ स्वशासित जिल्ला बनाउन सक्नेछन्,

(घ) कुनै स्वशासित जिल्लाको क्षेत्र बढाउन सक्नेछन्,

(ङ) कुनै स्वशासित जिल्लाको क्षेत्र घटाउन सक्नेछन्,

(च) दुई अथवा अधिक स्वशासित जिल्लाहरू अथवा त्यसका भागहरूलाई मिलाउनु सक्नेछ जसबाट एउटा स्वशासित जिल्ला बनाउन सक्नेछन् ;

४[(चच) कुनै स्वशासित जिल्लाको नाममा परिवर्तन गर्न सक्नेछन्];

(छ) कुनै स्वशासित जिल्लाका सीमाहरू परिनिश्चित गर्न सक्नेछन्,

यद्यपि राज्यपाल यस उपपरिच्छेदको खण्ड (ग) खण्ड (घ) खण्ड (ङ) अनि खण्ड (च) अन्तर्गत कुनै आदेश यस अनुसूचीको परिच्छेद १४ को उपपरिच्छेद (१) अन्तर्गत नियुक्त आयोगको प्रतिवेदन माथि विचार पश्चात् नै गर्नेछन् अन्यथा गर्ने छैनन्।

५[यद्यपि यो पनि राज्यपालद्वारा यस उपपरिच्छेदद्वारा यस उप परिच्छेद अन्तर्गत गरिएको आदेशमा यस्तो आनुषांगिक अनि पारिणामिक उपबन्ध (जस अन्तर्गत परिच्छेद २० को अनि उक्त सारणीको कुनै भागको कुनै विषयको कुनै संशोधन हुन्छ) अन्तर्विष्ट हुन सक्नेछ जो राज्यपाललाई त्यस आदेशका उपबन्धहरूलाई प्रभावी गर्नको निम्ति आवश्यक प्रतीत होस्।]

६२. जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्को गठन - ७[(१) प्रत्येक स्वशासित जिल्लाको निम्ति एउटा परिषद् हुनेछ जुन तीसभन्दा अनधिक सदस्यहरू मिलेर बनिनेछ जसमा चार भन्दा अनधिक व्यक्ति राज्यपालद्वारा नाम निर्देशित गरिनेछ अनि शेष वयस्क मताधिकारको आधारमा निर्वाचित गरिनेछ।]

(२) यस अनुसूचीको परिच्छेद १ को उपपरिच्छेद (२) अन्तर्गत स्वशासित प्रदेशको रूपमा गठित प्रत्येक क्षेत्रको निम्ति एउटा पृथक प्रादेशिक परिषद् हुनेछ।

(३) प्रत्येक जिल्ला परिषद् अनि प्रत्येक प्रादेशिक परिषद् क्रमशः “(जिल्लाका नाम) को जिल्ला परिषद्” अनि “(प्रदेशको नाम) को प्रादेशिक परिषद्” नामकनिगमित निकाय हुनेछ, त्यसको शाश्वत उत्तराधिकार हुनेछ र सामान्य मोहोर हुनेछ र उक्त नामले वादी अथवा प्रतिवादी हुनेछ।

१. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा केही शब्दहरूको स्थानमा (२०.२.१९८७ देखि) प्रतिस्थापित।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ (१) अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) “भाग क” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान (उनचार्मो संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) “भाग १ अनि भाग २” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. असम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) अन्तःस्थापित।

५. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१(१) अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) अन्तःस्थापित।

६. संविधान छैटौँ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९९५ (१९९५ को ४२) को धारा २ द्वारा असममा लागू हुनलाई परिच्छेद २ मा उप परिच्छेद (३) को पछि निम्नलिखित परन्तु अन्तःस्थापित कर संशोधित गरियो, अर्थात् :-

“परन्तु उत्तरी कछार पहाडी जिल्लाको लागि गठित जिल्ला परिषद् उत्तरी कछार पहाडी स्वशासित परिषद् भनिनेछ अनि कार्बी आइलङ जिल्लाको लागि गठित जिल्ला परिषद्, कार्बी आइलङ स्वशासित परिषद् भनिनेछ।”

७. असम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) उपपरिच्छेद (१) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(४) यस अनुसूचीको उपबन्ध अधीन रहेर, स्वाशासित जिल्लाको प्रशासन यस्तो जिल्लाको जिल्ला परिषद्मा त्यहाँसम्म निहित हुनेछ जहाँसम्म त्यो यस अनुसूची अधीन यस्तो जिल्लाभित्र कुनै प्रादेशिक परिषद्मा निहित छैन अनि स्वशासित प्रदेशको प्रशासन यस्तो प्रदेशको प्रादेशिक परिषद्मा निहित हुनेछ।

(५) प्रादेशिक परिषद् भएको स्वशासित जिल्लामा प्रादेशिक परिषद्का प्राधिकार अधीन क्षेत्रहरू सम्बन्धमा जिल्ला परिषद्लाई यस अनुसूचीद्वारा यस्ता क्षेत्रहरूको सम्बन्धमा प्रदत्त शक्तिहरूको अतिरिक्त केवल यस्ता शक्तिहरू हुनेछन्, जुन त्यसलाई प्रादेशिक परिषद्द्वारा प्रत्यायोजित गरियोस।

(६) राज्यपाल, सम्बन्धित स्वशासित जिल्लाहरू अथवा प्रदेशहरूभित्र विद्यमान जनजाति परिषद्हरू अथवा अन्य प्रतिनिधि जनजाति संगठनहरूसँग परामर्श गरेर जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूको प्रथम गठनको निम्ति नियम बनाइनेछ अनि यस्ता नियमहरूमा निम्नलिखित विषयको निम्ति उपबन्ध गरिनेछ, अर्थात् -

(क) जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूको संरचना तथा त्यसमा स्थानहरूको आवंटन,

(ख) ती परिषद्हरूको निम्ति निर्वाचनहरूको प्रयोजनको निम्ति प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रहरूको परिसीमन,

(ग) यस्ता निर्वाचनहरूमा मतदानको निम्ति योग्यताहरू अनि त्यसको निम्ति निर्वाचक नामावालीहरूको तयारी,

(घ) यस्ता निर्वाचनहरूमा यस्ता परिषद्हरूको सदस्य निर्वाचित हुनको निम्ति योग्यताहरू

(ङ) ^१[प्रादेशिक परिषद्हरू] का सदस्यहरूको पदावधि;

(च) यस्ता परिषद्हरूको निम्ति निर्वाचन अथवा नाम निर्देशनसँग सम्बन्धित अथवा संसक्त कुनै अन्य विषय,

(छ) जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूको प्रक्रिया अनि तिनीहरूको कार्य संचालन ^२[(जस अन्तर्गत कुनै स्थान रिक्त भएर पनि कार्य गर्ने शक्ति हुनेछ।)];

(ज) जिल्ला अनि प्रादेशिक परिषद्हरूका अधिकारीहरू अनि कर्मचारीवर्गका नियुक्ति।

^३[(६क) जिल्ला परिषद्को निर्वाचित सदस्य, यदि जिल्ला परिषद् परिच्छेद १६ अधीन पहिलानै विघटन नगरेको भए, परिषद्को निम्ति साधारण निर्वाचन पश्चात् परिषद्को प्रथम अधिवेशनको निम्ति नियत तारीखदेखि पाँच वर्षको अवधिसम्म पद धारण गर्नेछन् अनि नाम निर्देशित सदस्य राज्यपालको इच्छापर्यन्त पद धारण गर्नेछन् :

यद्यपि पाँच वर्षको उक्त अवधिलाई, जब आपतको उद्घोषणा प्रवर्तनमा छ तब अथवा यदि यस्ता परिस्थितिहरू विद्यमान छन् जसको कारण निर्वाचन गराउन राज्यपालको रायमा असाध्य भए, राज्यपाल यस्तो अवधिको निम्ति बढाउन सक्नेछन्, जुन एक पल्टमा एक वर्षभन्दा अधिक हुने छैन अनि जब आपतको उद्घोषणा प्रवर्तनमा भए तब उद्घोषणाको प्रवृत्त नगरे पश्चात् कुनै पनि अवस्थामा त्यसको विस्तार छ महीनाको अवधि भन्दा अधिक हुनेछैन;

यद्यपि यो पनि आकस्मिक रिक्त स्थानलाई भर्नको निम्ति निर्वाचित सदस्य त्यस सदस्यको, जसको स्थान उसले लिन्छ, शेष पदावधिको निम्ति पद धारण गर्नेछन्।]

(७) जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद् आफ्नो प्रथम गठन पश्चात् ^२[राज्यपालको अनुमोदन लिएर यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (६) मा विनिर्दिष्ट विषयहरूको निम्ति नियम बनाउन सक्नेछन्, अनि ^२[त्यस्तै नै अनुमोदन लिएर] -

(क) अधीनस्थ स्थानीय परिषद्हरू अथवा बोर्डहरू बनाउन तथा त्यसको प्रक्रिया अनि कार्य संचालनको, अनि

(ख) यथास्थिति, जिल्ला अथवा प्रदेशको प्रशासन विषयक कार्यसँग सम्बन्धित साधारणतया सम्पूर्ण विषयहरूको विनियमन गर्ने नियम पनि, बनाउन सक्नेछ :

यद्यपि जबसम्म जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्द्वारा यस उपपरिच्छेद अधीन नियम बनाउँदैन तबसम्म राज्यपालद्वारा यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (६) अधीन बनाइएको नियम, प्रत्येक यस्तो परिषद्का निम्ति निर्वाचनहरू, त्यसका अधिकारीहरू अनि कर्मचारीहरू तथा त्यसको प्रक्रिया अनि त्यसको कार्य संचालन सम्बन्धमा प्रभावित हुनेछ।

३*

*

*

*

*

१. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) "यस्ता परिषद्" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) अन्तः स्थापित।

३. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूची द्वारा (२.४.१९७० देखि) "द्वितीय परन्तुक को लोप गरियो।

१३. विधि बनाउने जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूको शक्ति — (१) स्वशासी प्रदेशको प्रादेशिक परिषद्का यस्ता प्रदेश

१. संविधान छैटौँ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९९५ (१९९५ का ४२) को धारा २ द्वारा आसाममा लागू हुनका लागि परिच्छेद ३ प्रतिस्थापित भएर संशोधित गरियो, अर्थात् :-

“(३) पंक्ति ३क को उप-परिच्छेद (२) मा जस्तै अन्यथा उपबन्धित भएको छ त्यस बाहेक यस परिच्छेद तथा परिच्छेद ३ क को उप-परिच्छेद (१) का अधीन बनाएका सम्पूर्ण विधिहरू राज्यपालका समक्ष चाँडै प्रस्तुत गरिने छ अनि जबसम्म उसले तिनीहरू माथि अनुमति दिँदैन तबसम्म प्रभावी हुँदैन ।”

संविधान छैटौँ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९९५ (१९९५ का ४२) को धारा २ द्वारा आसाममा लागू हुनका लागि परिच्छेद ३ का पश्चात् निम्नलिखित अन्तःस्थापित गरियो, अर्थात् :-

“३क. उत्तरी कछार पहाडी स्वशासी परिषद् अनि कार्बी आङलाङ स्वशासी परिषद्का विधि बनाउने अतिरिक्त शक्तिहरू - (१) परिच्छेद ३ का उपबन्धहरू माथि प्रतिकूल प्रभाव नपारी, उत्तरी कछार पहाडी स्वशासी परिषद् अनि कार्बी आङलाङ स्वशासी परिषद्को, सम्बन्धित जिल्लाका भित्र निम्नलिखित बाहेकविधिहरू बनाउने शक्ति हुनेछ, अर्थात् :-

(क) सातौँ अनुसूचीको सूची १ को प्रविष्टि ७ अनि प्रविष्टि ५२ का उपबन्धहरूका अधीन भए तापनि, उद्योग;

(ख) संचार, अर्थात्, सड़कहरू, पुल, डुङ्गाहरू अनि अन्य संचार साधन, जुन सातौँ अनुसूचीको सूची १ मा विनिर्दिष्ट छैन, नगरालिक ट्राम, राजमार्ग, अन्तर्देशीय जलमार्गहरूका सम्बन्धमा सातौँ अनुसूचीको सूची १ अनि सूची ३ का उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, अन्तर्देशीय जलमार्ग अनि तिनीहरू माथि यातायात, यन्त्र नौदित यानहरू भन्दा भिन्न यान;

(ग) पशुधनका परिरक्षण, संरक्षण अनि सुधार तथा जीवजन्तुहरूका रोगहरूका निवारण, पशुचिकित्सा प्रशिक्षण अनि व्यवसाय; काजी हाउस;

(घ) प्राथमिक अनि माध्यमिक शिक्षा;

(ङ) कृषि जसको अन्तर्गत कृषि शिक्षा अनि अनुसन्धान, नाशक जीवहरूबाट संरक्षण अनि पादप रोगहरूका निवारण हुन्;

(च) मत्स्य उद्योग;

(छ) सातौँ अनुसूचीको सूची १ का प्रविष्टि ५६ का उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, जल, अर्थात् जल प्रदाय, सिंचाई अनि नहरहरू, जल निकासी अनि तटबन्ध, जल भंडारण अनि जल शक्ति;

(ज) सामाजिक सुरक्षा अनि सामाजिक बीमा; नियोजन अनि बेकारी;

(झ) ग्रामहरू, धानका खेतहरू, बजारहरू, शहरहरू आदिका संरक्षणका लागि बाडी नियन्त्रण योजनाहरू (जुन तकनीकी प्रकृतिका होइन);

(ञ) नाट्यशाला अनि नाट्य प्रदर्शन; सातौँ अनुसूचीको सूची १ को प्रविष्टि ६० का उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि, सिनेमा, खेलकूद, मनोरञ्जक अनि आमोद;

(ट) लोक स्वास्थ्य अनि स्वच्छता, अस्पताल अनि औषधालय;

(ठ) लघु सिंचाई;

(ड) खाद्य पदार्थ, पशुहरूका चारो, काँचो कपास अनि काँचो जूटका व्यापार अनि वाणिज्य तथा त्यसका उत्पादन, प्रदाय अनि वितरण;

(ढ) राज्यद्वारा नियन्त्रित तथा वित्तपोषित पुस्तकालय, संग्रहालय अनि त्यस्तै अन्य संस्थाहरू संसद्द्वारा बनाएका विधिद्वारा तथा त्यस अधीन राष्ट्रिय महत्व राष्ट्रिय महत्व घोषित गरिएको प्राचीन अनि ऐतिहासिक संस्मारकहरू अनि अभिलेखहरू भन्दा भिन्न प्राचीन अनि ऐतिहासिक संस्मारक अनि अभिलेख; अनि

(ण) भूमिका अन्य संक्रामण ।

(२) परिच्छेद (३) का अधीन तथा यस पंक्तिका अधीन उत्तरी कछार पहाडी स्वशासी परिषद् अनि कार्बी आङलाङ स्वशासी परिषद्द्वारा बनाएका सम्पूर्ण विधिहरू, जहाँसम्म त्यसका सम्बन्ध सातौँ अनुसूचीको सूची ३ मा विनिर्दिष्ट विषयहरूसित छ, राज्यपालका समक्ष चाँडै प्रस्तुत गरिने छ, जसले तिनीहरूलाई राष्ट्रपतिका बिचारको लागि आरक्षित राख्ने छ ।

(३) जब कुनै विधि राष्ट्रपतिका बिचारका लागि आरक्षित राखिन्छ तब राष्ट्रपतिले यो घोषित गर्नेछ कि उसले उक्त विधि माथि अनुमति दिन्छ तथा अनुमति दिन रोक लगाउछ :

यद्यपि राष्ट्रपतिले राज्यपाललाई यो निर्देश दिनु सक्छ कि त्यो विधिलाई, यथास्थिति, उत्तरी कछार पहाडी स्वशासी परिषद् तथा कार्बी आङलाङ स्वशासी परिषद्लाई यस्तो सन्देशका साथ यो अनुरोध गर्दै फर्काउछ कि उक्त परिषद् विधि तथा त्यसका कतिपय विनिर्दिष्ट उपबन्धहरू माथि पुनर्विचार गरून् अनि विशिष्टतया, कतिपय यस्ता संशोधनहरूका पुरःस्थापनका वाञ्छनीयता माथि बिचार गरून् जसको उसले आफ्नो सन्देशमा सिफारिश गरेको छ अनि जब विधि यसप्रकार फर्काइन्छ तब यस्ता सन्देश प्राप्त गर्ने तारीख छ महिनाको अवधिका भित्रमा परिषद्ले यस्तो विधि माथि तदनुसार बिचार गर्नेछ अनि यदि विधि उक्त परिषद्द्वारा संशोधन सहित तथा त्यसबिना पुनः पारित गरि दिनेछ तब त्यो राष्ट्रपतिका समक्ष उसको बिचारका लागि पुनः प्रस्तुत गरिनेछ ।”

परिषद्लाई यस्ता प्रदेशभित्रका सम्पूर्ण क्षेत्रका सम्बन्धमा अनि स्वशासित जिल्लाका जिल्ला परिषद्लाई यस्ता क्षेत्रहरूलाई छोडेर जुन त्यस जिल्ला भित्रको प्रादेशिक परिषद्हरूको, यदि कोही भए, प्राधिकारको अधीन छ, त्यस जिल्लाभित्रका अन्य सम्पूर्ण क्षेत्रहरू सम्बन्धमा निम्नलिखित विषयहरूका निम्ति विधि बनाउने शक्ति हुनेछ, अर्थात् -

(क) कुनै आरक्षित बनभूमिभन्दा भिन्दै अरू भूमिको, कृषि अथवा चरणको प्रयोजनको निम्ति अथवा निवासको अथवा कृषिभन्दा भिन्दै अन्ध प्रयोजनहरूको निम्ति अथवा कुनै यस्तो अन्य प्रयोजनको निम्ति जसबाट कुनै ग्राम अथवा नगरका बासिन्दाको हितको अभिवृद्धि सम्भाव्य छ, आवंटन, अधिभोग अथवा उपयोग अथवा अलग राखिनु :

यद्यपि यस्ता विधिहरूको कुनै विषय, ^१[सम्बन्धित राज्य सरकारलाई] अनिवार्य अर्जन प्राधिकृत गर्ने तत्समय प्रवृत्त विधि अनुसार कुनै भूमिको, चाहे त्यो अधिभोगमा होस् वा नहोस्, लोक प्रयोजनको निम्ति अनिवार्य अर्जन गर्नबाट निवारित गरिने छैन।

(ख) कुनै यस्तो बनको प्रबन्ध जो आरक्षित बन होइन,

(ग) कृषि प्रयोजनको निम्ति कुनै नहर अथवा जलसरणीको उपयोग,

(घ) भुमकी पद्धति अथवा परिवर्ती खेतीको अन्य पद्धतिहरूको विनियमन,

(ङ) ग्राम अथवा नगर समितिहरू अथवा परिषद्हरूको स्थापना अनि तिनका शक्तिहरू,

(च) ग्राम अथवा नगर प्रशासनसँग सम्बन्धित कुनै अन्य विषय जस अन्तर्गत ग्राम अथवा नगर पुलिस अनि लोक स्वास्थ्य अनि स्वच्छता पर्दछन्,

(छ) प्रमुखहरू अथवा मुखियाहरूको नियुक्ति अथवा उत्तराधिकार

(ज) सम्पत्तिको निरासत

^२[(फ) विवाह अनि विवाह विच्छेद;]

(ज) सामाजिक रीतिथिति

(२) यस परिच्छेदमा "आरक्षित बन" भन्दा यस्तो क्षेत्र अभिप्रेत हुन्छ जुन आसाम बन् विनियम, १८९१ अधीन अथवा प्रश्नगत क्षेत्रमा तत्समय प्रवृत्त कुनै अन्य विधि अधीन आरक्षित बन हो।

(३) यस परिच्छेद अधीन बनाइएका सम्पूर्ण विधिहरू राज्यपालको समक्ष तुरन्त प्रस्तुत गरिनेछ, अनि जबसम्म वहाँले त्यसमाथि अनुमति दिँदैन तबसम्म प्रभावी हुनेछैन।

४. स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूमा न्याय प्रशासन - (१) स्वशासित प्रदेशका प्रादेशिक परिषद् यस्तो प्रदेशभित्रका क्षेत्रहरूको सम्बन्धमा अनि स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषद् यस्ता क्षेत्रहरूभन्दा भिन्दै जो त्यस जिल्लाभित्रका प्रादेशिक परिषद्हरूका यदि कोही भए प्राधिकारको अधीन हुन्छ, त्यस जिल्लाका भित्रका अन्य क्षेत्रहरू सम्बन्धमा, यस्तो विवाद अनि मामलाहरूको विचारणको निम्ति जुन यस्ता पक्षकारहरूको माफ छ जसबाट सम्पूर्ण पक्षकार यस्ता क्षेत्रहरूभित्रको अनुसूचित जनजातिहरू छन् तथा जो ती विवाद अनि मामलाहरूभन्दा भिन्दै छन्,

जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ५ को उपपरिच्छेद (१) को उपबन्ध लागू हुनेछ, त्यस राज्यको कुनै न्यायालयको अपवर्जन गरेर ग्राम परिषद्हरू अथवा न्यायालयहरूको गठन गर्न सक्नेछ, अनि उपयुक्त व्यक्तिहरूलाई यस्ता ग्राम परिषद्हरूको सदस्य अथवा यस्ता न्यायालयहरूको पीठासीन अधिकारी नियुक्त गर्न सक्नेछ, अनि यस्तो अधिकारी पनि नियुक्त गर्न सक्ने छ जो यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ अधीन बनाइएका विधिहरूको प्रशासनको निम्ति आवश्यक होस्।

(२) यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि स्वशासित प्रदेशको प्रादेशिक परिषद् अथवा त्यस प्रादेशिक परिषद्द्वारा यस निम्ति गठित कुनै न्यायालय अथवा यदि कुनै स्वशासित जिल्लाभित्र कुनै क्षेत्रको निम्ति कुनै प्रादेशिक परिषद् छैन भने, यस्तो जिल्लाको जिल्ला परिषद् अथवा त्यस जिल्ला परिषद्द्वारा यस निम्ति गठित कुनै न्यायालय वा यस्ता सम्पूर्ण विवाद अनि मामलाहरू सम्बन्धमा जो, यथास्थिति, यस्तो प्रदेश अथवा क्षेत्रभित्र यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अधीन गठित कुनै ग्राम परिषद् अथवा न्यायालयद्वारा विचारणीय छ तथा जसले ती विवादहरू अनि मामलाहरूभन्दा भिन्दै छ जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ५ को उपपरिच्छेद (१) को उपबन्ध लागू हुँदछ, अपील न्यायालयका शक्तिहरूको प्रयोग गर्नेछ तथा उच्च न्यायालय अनि उच्चतम न्यायालयभन्दा भिन्दै कुनै अन्य न्यायालयलाई यस्ता विवादहरू अथवा मामलाहरूमा अधिकारिता हुनेछैन।

(३) ^३उच्च न्यायालयलाई, ती विवादहरू अनि मामलाहरूमा जसलाई यस परिच्छेदका उपपरिच्छेद (२) को उपबन्ध लागू हुँदछ, यस्तो अधिकारिता हुने छ अनि उसले त्यसको प्रयोग गर्नेछ, जुन राज्यपाल समय-समयमा आदेशद्वारा विनिर्दिष्ट गर्छन्।

१. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ (१) अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) खण्ड (फ) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ (१) अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "आसामका" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

(४) यथास्थिति, प्रादेशिक परिषद् अथवा जिल्ला परिषद् राज्यपालको पूर्व अनुमोदनसँग निम्नलिखित विनियमनको निम्ति नियम बनाउन सक्नेछ, अर्थात् -

(क) ग्राम परिषद्हरू अनि न्यायालयहरूको गठन अनि यस परिच्छेद अधीन उनीहरूद्वारा प्रयोक्तव्य शक्तिहरू,

(ख) यस परिच्छेदका उपपरिच्छेद (१) अधीनविवादहरू अनि मामलाहरूको विचारणमा ग्राम परिषद्हरू अथवा न्यायालयहरूद्वारा अनुसरण गरिने प्रक्रिया,

(ग) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (२) अधीन पुनरावेदनहरू अनि अन्य कार्यवाहीहरूमा प्रादेशिक परिषद् अथवा जिल्ला परिषद् अथवा यस्तो परिषद्द्वारा गठित कुनै न्यायालयद्वारा अनुसरण गरिने प्रक्रिया,

(घ) यस्ता परिषद्हरू अनि न्यायालयहरूका विनिश्चयहरू अनि आदेशहरूको प्रवर्तन,

(ङ) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अनि उप परिच्छेद (२) का उपबन्धहरूलाई कार्यान्वित गर्नको निम्ति अन्य सम्पूर्ण आनुषांगिक विषय ।

१[(५) यस मितिलाई अनि त्यही मितिदेखि जो राष्ट्रपति २[सम्बन्धित राज्यको सरकारसँग परामर्श गरे पश्चात्] अधिसूचनाद्वारा, यस निमित्त नियत गरिोस्, यो परिच्छेद यस्तो स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेश सम्बन्धमा जो त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरियोस्, यस प्रकार प्रभावी हुनेछ, मानौं

(i) उपपरिच्छेद (१) मा जो यस्ता पक्षकारहरूका मामला छन् जस मध्ये सबै पक्षकार यस्ता क्षेत्रहरूका भित्रको अनुसूचित जनजातिहरूका छन् तथा जो ती विवादहरू अनि मामलाहरू भन्दा भिन्नै छन्, जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ५ को उपपरिच्छेद (१) को उपबन्ध लागू हुँदछ, "शब्दहरूको स्थानमा" जुन यस अनुसूचीका परिच्छेद ५ को उपपरिच्छेद (१) मा निर्दिष्ट प्रकृतिको यस्तो विवाद अनि मामलाहरू छैन, जसलाई राज्यपालद्वारा यस निम्ति विनिर्दिष्ट गरिोस् भन्ने यी शब्दहरू राखिएको होस्,

(ii) उपपरिच्छेद (२) अनि उपपरिच्छेद (३) लाई लोप गरिदिएको छ,

(iii) उपपरिच्छेद (४) मा -

(क) "यथास्थिति, प्रादेशिक परिषद् अथवा जिल्ला परिषद् राज्यपालको पूर्व अनुमोदन लिएर, निम्नलिखित विनियमनको निम्ति नियम बनाउन सक्नेछ, अर्थात्" -

शब्दहरूको ठाउँमा राज्यपालले निम्नलिखित विनियमनका निम्ति नियम बनाउन सक्नेछन्, अथवा - शब्दहरू राखिएको होस्; अर्थात् :-

(ख) खण्ड (क) को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखिएको होस् अथवा :-

"(क) ग्राम परिषद्हरू अनि न्यायालयहरूको गठन, यस परिच्छेद अधीन उनीहरूद्वारा प्रयोक्तव्य शक्तिहरू अनि त्यो न्यायालय जसलाई ग्राम परिषद्हरू अनि न्यायालयहरूका विनिश्चयहरूसँग पुनरावेदन हुन सक्नेछ";

(ग) खण्ड (ग) को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखिएको होस् अर्थात् :-

"(ग) प्रादेशिक परिषद् अथवा जिल्ला परिषद् अथवा यस्ता परिषद्द्वारा गठित कुनै न्यायालयका समक्ष उपपरिच्छेद (५) अधीन राष्ट्रपतिद्वारा नियत मितिभन्दा ठीक पहिला थातीमा रहेका पुनरावेदन अनि अन्य कार्यवाहीहरूको अन्तरण;" अनि

(घ) खण्ड (ङ) मा "उपपरिच्छेद (१) अनि उपपरिच्छेद (२)" शब्दहरू, कोष्ठकहरू अनि अंकहरूको स्थानमा "उपपरिच्छेद (१)" शब्द, कोष्ठक अनि अंक राखिएको होस् ।]

५. केही विवादहरू मामलाहरू अनि अपराधहरू विचारणका निम्ति प्रादेशिक परिषद्हरू अनि जिल्ला परिषद्हरूलाई तथा कतिपय न्यायालयहरू अनि अधिकारीहरूलाई सिविल प्रक्रिया संहिता, १९०८ अनि दण्ड प्रक्रिया संहिता, १८९८ ३अधीन शक्तिहरूको प्रदान गरिनु - (१) राज्यपाल, कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशमा कुनै यस्तो प्रवृत्त विधिद्वारा, जुन यस्तो विधि हो जसलाई राज्यपाल यस निम्ति विनिर्दिष्ट गरून्, उद्भूत विवादहरू अथवा मामलाहरूको विचारणको निम्ति अथवा भारतीय दण्ड संहिता अधीन अथवा यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेशमा तत्समय लागू कुनै यस्तो विधि अधीन मृत्यु, आजीवन निर्वासन अथवा पाँच वर्षदेखि कम अवधिको लागि कारावासद्वारा दण्डनीय अपराधहरूको विचारणको निम्ति, यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेशमाथि प्राधिकार राख्ने जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषदलाई अथवा यस्तो जिल्ला परिषद्द्वारा गठित न्यायालयहरूलाई अथवा राज्यपाल द्वारा यस निम्ति नियुक्त कुनै अधिकारीलाई, यथास्थिति, सिविल

१. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९७९ (१९७९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) अन्तः स्थापित ।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१(i) अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. अब दण्ड प्रक्रिया संहिता १९९७३ (१९७४ को २) हेर्नुहोस् ।

प्रक्रिया संहिता, १९०८ अथवा दण्ड प्रक्रिया संहिता, १८९८^१ अधीन यस्ता शक्तिहरू प्रदान गर्न सक्नेछ, जुन उचित सम्बन्धन अनि तब उक्त परिषद् न्यायालय अथवा अधिकारी त्यस प्रकार प्रदत्त शक्तिहरूको प्रयोग गर्दा विवादहरू, मामलाहरू अथवा अपराधहरूको विचारण गर्नेछन्।

(२) राज्यपाल, यस परिच्छेदको उप परिच्छेद (१) अधीन कुनै जिल्ला परिषद्, प्रादेशिक परिषद् न्यायालय अथवा अधिकारीलाई प्रदत्त शक्तिहरूमध्ये कुनै शक्तिलाई फिर्ता लिनसक्नेछ अथवा उपान्तरित गर्न सक्नेछन्।

(३) यस परिच्छेदमा अभिव्यक्त रूपले यथा उपबन्धित बाहेक सिविल प्रक्रिया संहिता, १९०८ अनि दण्ड प्रक्रिया संहिता, १८९८^१ कुनै स्वशासित जिल्लामा अथवा कुनै स्वशासित प्रदेशमा जसलाई यस परिच्छेदको उपबन्ध लागू हुँदछ, कुनै विवादहरू मामलाहरू अथवा अपराधहरूको विचारण गर्नमा लागू हुने छैन।

३[(४) राष्ट्रपतिद्वारा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेश सम्बन्धमा परिच्छेद ४ को उपपरिच्छेद (५) अधीन नियत भित्तिलाई अनि त्यहाँदेखि, त्यस जिल्ला अथवा प्रदेशलाई लागू हुनमा यस परिच्छेदको कुनै विषय बारेमा संश्लिने छैन कि त्यो कुनै जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषदलाई अथवा जिल्ला परिषद्द्वारा गठित न्यायालयहरूलाई यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा निर्दिष्ट शक्तिहरूमध्ये कुनै शक्ति प्रदान गर्नको निम्ति राज्यपाललाई प्राधिकृत गर्दछ।]

३[६ प्राथमिक विद्यालय आदि स्थापित गर्नको निम्ति जिल्ला परिषद्को शक्ति - (१) स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषद्, जिल्लामा प्राथमिक विद्यालयहरू, औषधालयहरू, बजारहरू ३[कान्जी हाउसहरू डुंगा, मत्स्य पालन क्षेत्रहरू सडकहरू सडक परिवहन अनि जल मार्गको स्थापना, निर्माण अनि प्रबन्ध गर्न सक्नेछ तथा राज्यपालको पूर्व अनुमोदनद्वारा, त्यसको विनियमन अनि नियन्त्रणको निम्ति विनियमन बनाउन सक्नेछ अनि विशिष्टतया त्यो भाषा अनि त्यो नियम विहित गर्न सक्नेछ, जसले जिल्लाको प्राथमिक विद्यालयहरूमा प्राथमिक शिक्षा दिनेछ।

(२) राज्यपाल, जिल्ला परिषद्को सहमतिले, त्यस परिषदलाई अथवा उसका अधिकारीहरूलाई कृषि, पशुपालन, सामुदायिक परियोजनाहरू, सहकारी समिति, समाज कल्याण, ग्राम योजना अथवा कुनै अन्य यस्तो विषय सम्बन्धमा जसमा धि ५*** राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार गरेको छ, कर्तव्य शर्त सहित अथवा बिना शर्त सुम्पिनु सक्नेछ।]

७ जिल्ला अनि प्रादेशिक कोषहरू - (१) प्रत्येक स्वशासित जिल्लाको निम्ति एउटा जिल्ला कोष अनि प्रत्येक स्वशासित प्रदेशको निम्ति एउटा प्रादेशिक कोष गठित गरिनेछ जसमा क्रमशः त्यस जिल्लाको जिल्ला परिषद्द्वारा अनि त्यस प्रदेशको प्रादेशिक परिषद्द्वारा यस संविधानका उपबन्धहरूको अनुसार, यथास्थिति, त्यस जिल्ला अथवा प्रदेशको प्रशासनको अनुक्रममा प्राप्त सम्पूर्ण धनराशीहरू जम्मा गरिनेछ।

६[(२) राज्यपाल, यथास्थिति, जिल्ला कोष अथवा प्रादेशिक कोषको प्रबन्धको निम्ति अनि उक्त कोषमा धन जम्मा गर्नु, त्यसबाट धनराशीहरू फिर्ता, त्यस धनको अभिरक्षा अनि पूर्वोक्त विषयहरू सम्बन्धित अथवा आनुषंगिक कुनै अन्य विषय सम्बन्धमा अनुसरण गरिने प्रक्रियाको निम्ति नियम बनाउन सक्नेछन्।

(३) यथास्थिति, जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्का लेखाहरू यस्तो प्रारूपमा राखिनेछ जो भारतको नियन्त्रक महालेखापरीक्षक राष्ट्रपतिको अनुमोदनद्वारा, विहित गर्दछ।

(४) नियन्त्रक महालेखापरीक्षक जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूका लेखाहरूको संपरीक्षा यस्तो नियमले गरिनेछ जुन उसले उचित सम्बन्धन अनि नियन्त्रक महालेखापरीक्षकको यस्ता लेखाहरूसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन राज्यपालको समक्ष प्रस्तुत गरिने छ जो तिनलाई परिषद्का समक्षमा राख्न लगाइनेछ।]

८. भू-राजस्वको निर्धारण अनि संग्रहण गर्ने तथा करको अधिरोपण गर्ने शक्तिहरू - (१) स्वशासित प्रदेशभित्रका सम्पूर्ण भूमिहरू सम्बन्धमा यस्ता प्रदेशको प्रादेशिक परिषदलाई अनि यदि जिल्लामा कुनै प्रादेशिक परिषद् भए उसको प्राधिकार अधीन पर्ने क्षेत्रहरूमा स्थित भूमिहरूलाई छोडेर जिल्लाभित्रका सम्पूर्ण भूमिहरूको सम्बन्धमा स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषदलाई यस्ता भूमिहरूको वापत, ती सिद्धान्तहरू अनुसार राजस्वको निर्धारण अनि संग्रहण गर्ने शक्ति हुनेछ, जसको ७ [साधारणतया राज्यमा भू-राजस्वको प्रयोजनको निम्ति भूमिको निर्धारणमा राज्यको सरकारद्वारा तत्समय अनुसरण गरिनेछ।]

१. अब दण्ड प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ को २) हेर्नुहोस्।

२. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि अन्तः स्थापित।

३. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा, ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि परिच्छेद ६ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. निरसन अनि संशोधन अधिनियम, १९७४ (१९७४ को ५६) को धारा ४ द्वारा "कान्जी हाउस"को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ (१) अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि "यथास्थिति, आसाम अथवा मेघालय" शब्दहरूलाई लोप गरियो।

६. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि उपपरिच्छेद (२) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१(१) अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

(२) स्वशासित प्रदेशभित्रका क्षेत्रहरू सम्बन्धमा यस्ता प्रदेशको प्रादेशिक परिषद्लाई अनि यदि जिल्लाका कुनै प्रादेशिक परिषद् भए तब उसको प्राधिकारको अधीनमा आउने क्षेत्रहरूलाई छोडेर जिल्लाभित्रका सम्पूर्ण क्षेत्रहरू सम्बन्धमा स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषद्लाई, भूमि अनि भवनहरू माथि करहरू तथा यस्ता क्षेत्रहरूका निवासी व्यक्तिहरूमाथि पथकरको उद्ग्रहण अनि संग्रहण गर्ने शक्ति हुँदछ।

(३) स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषद्लाई यस्तो जिल्लाभित्र निम्नलिखित सम्पूर्ण अथवा कुनै करहरूका उद्ग्रहण अनि संग्रहण गर्ने शक्ति हुँदछ, अर्थात् -

(क) वृत्ति, व्यापार, आजीविका अनि नियोजन माथि कर,

(ख) जीवजन्तुहरू, यानहरू अनि नौकाहरूमाथि कर,

(ग) कुनै बजारमा विक्रयको निम्ति सामान प्रवेशमाथि कर अनि डुंगाद्वारा ल्याउने यात्रीहरू अनि सामानहरूमाथि पथकर; अनि

(घ) विद्यालयहरू, औषधालयहरू अनि सड़कहरूलाई सुचारु राख्नको निम्ति कर।

(४) यस परिच्छेदको उप परिच्छेद (२) अनि उपपरिच्छेद (३) मा विनिर्दिष्ट करहरू - मध्ये कुनै करको उद्ग्रहण अनि संग्रहणको उपबन्ध गर्नको निम्ति, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषद् अथवा जिल्ला परिषद् विनियम बनाउन सक्नेछ^१ अनि यस्ता प्रत्येक विनियम राज्यपालको समक्ष भई प्रस्तुत गरिनेछ अनि जबसम्म उहाँले त्यसमाथि अनुमति दिनु हुन्न तबसम्म त्यसको कुनै प्रभाव हुनेछैन।

२९. खनिजहरूको पूर्वक्षेपण अथवा निष्कर्षणको प्रयोजनको निम्ति अनुज्ञप्तिहरू अथवा पट्टाहरू (१) कुनै स्वशासित जिल्लाभित्रको कुनै क्षेत्र सम्बन्धमा^२ [राज्यको सरकार] द्वारा खनिजहरूको पूर्वक्षेपण अथवा निष्कर्षणको प्रयोजनको निम्ति दिइएका अनुज्ञप्तिहरू अथवा पट्टाहरूबाट प्रत्येक वर्ष प्रोद्भूत हुने स्वाभित्वको यस्ता अंश, जिल्ला परिषद्लाई दिइनेछ जो त्यस^३ [राज्यको सरकार] अनि यस्तो जिल्लाको जिल्ला परिषद्को माफ सम्मौताद्वारा प्राप्त होस्।

(२) यदि जिल्ला परिषद्लाई दिइने यस्तो स्वाभित्वको अंशको विषयमा कुनै विवाद उत्पन्न भएमा राज्यपाललाई अवधारणको निम्ति निर्देशित गरिनेछ अनि राज्यपालद्वारा आफ्नो विवेक अनुसार अवधारित रकम यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अन्तर्गत जिल्ला परिषद्लाई भुक्तान गर्नुपर्ने रकम सभित्र छ अनि राज्यपालको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ।

३०. जनजातिहरूभन्दा भिन्दै व्यक्तिहरूको साहूकार अनि व्यापारको नियन्त्रणको निम्ति विनियम बनाउने जिल्ला परिषद्को शक्ति - (१) स्वशासित जिल्लाको जिल्ला परिषद् त्यस जिल्लामा निवासी जनजातिहरूभन्दा भिन्दै व्यक्तिहरूको त्यस जिल्लाभित्र साहूकारी अथवा व्यापारको विनियमन अनि नियन्त्रणको निम्ति विनियम बनाउन सक्नेछ।

(२) विशिष्टतया अनि पूर्वगामी शक्तिको व्यापकता माथि प्रतिकूल प्रभाव नपारीकन, यस्तो विनियम -

(क) विहित गर्न सक्नेछ कि त्यस निम्ति दिइएको अनुज्ञप्तिका धारकको अतिरिक्त कुनै साहूकारको कारोबार गर्ने छैन :

(ख) साहूकारद्वारा प्रभारित अथवा असूल गरिने ब्याजको अधिकतम दर विहित गर्नसक्नेछ;

(ग) साहूकारहरूद्वारा लेखेर राखेका अनि जिल्ला परिषद्हरूद्वारा यस निमित्त नियुक्त अधिकारीहरूद्वारा यस्ता हर हिसाबहरूलाई निरीक्षण गर्ने उपबन्ध गर्न सक्नेछ :

१. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) अन्तः स्थापित।

२. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा परिच्छेद ९ त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूलाई लागू गर्नमा निम्नलिखित रूपमा संशोधित गरियो जसद्वारा उपपरिच्छेद (२) पश्चात् निम्न लिखित उपपरिच्छेद अन्तः स्थापित गरियो; अर्थात्- (३) राज्यपाल, आदेशद्वारा, यो निर्देश दिनसक्नेछ कि यस परिच्छेद अन्तर्गत जिल्ला परिषद्लाई दिइने स्वाभित्वको अंश त्यस परिषद्लाई यथास्थिति, उपपरिच्छेद (१) अन्तर्गत सभिता अथवा उपपरिच्छेद (२) अन्तर्गत कुनै अवधारणको तारीखदेखि एक वर्षको अवधिभित्र गरिने छ।

३. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ (१) अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "असम सरकार"को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १० त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूलाई लागू गर्नमा निम्नलिखित रूपले संशोधित गरियो।

(क) शीर्षकबाट जनजातिहरूभन्दा भिन्दै व्यक्तिहरूको शब्दहरूलाई लोप गरियो;;

(ख) उप-परिच्छेद (१) मध्ये "जनजातिहरूभन्दा बेग्लै" शब्दहरू हटाइनेछ;

(ग) उपपरिच्छेद (२) बाट, खण्ड (घ) को स्थानमाथि निम्नलिखित खण्ड राखिनेछ अर्थात् :-

"(घ) विहित गर्न सक्नेछ कि कुनै व्यक्ति जो जिल्लामा निवासी छ जिल्ला परिषद्द्वारा यस निम्ति दिइएको अनुज्ञप्ति अन्तर्गत कुनै थोक अथवा खुद्रा व्यापार गर्ने छ अन्यथा गर्नेछैन।"

(घ) विहित गर्न सक्नेछ कि कुनै व्यक्ति जो त्यस जिल्लामा बस्ने अनुसूचित जनजातिका सदस्य होइनन्, जिल्ला परिषद्द्वारा यस निम्ति दिइएको अनुज्ञप्ति अधीन नै कुनै वस्तुको थोक अथवा खुद्रा व्यापार गर्नेछ, अन्यथा गर्दैनन् :

यद्यपि यस परिच्छेद अन्तर्गत यस्तो विनियम तबसम्म बनाइने छैन जबसम्म त्यो जिल्ला परिषद्को कुल सदस्य संख्याको न्यूनतम तीन चौथाई बहुमतद्वारा पारित गरिंदैन :

यद्यपि यो पनि यस्ता कुनै पनि विनियमहरू अन्तर्गत कुनै यस्तो साहूकार अथवा व्यापारीलाई, जो यस्ता विनियमहरू बनाउन भन्दा पहिलादेखि नै त्यस जिल्ला भित्र कारोबार गरिरहेको छ, अनुज्ञप्ति दिनबाट अस्वीकार गर्न सक्षम हुनेछैन ।

(३) यस परिच्छेद अन्तर्गत बनाइएको सम्पूर्ण विनियम राज्यपाल समक्ष भई प्रस्तुत गरिनेछ अनि जबसम्म वहाँले त्यसमाथि अनुमति दिंदैनन् तबसम्म त्यसको कुनै प्रभाव हुनेछैन ।

११. अनुसूची अन्तर्गत बनाइएका विधिहरू, नियमहरू अनि विनियमहरूको प्रकाशन - जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्द्वारा यस अनुसूची अन्तर्गत बनाइएका सम्पूर्ण विधिहरू, नियम अनि विनियम राज्यको राजपत्रमा भई प्रकाशित गरिने अनि यस्तो प्रकाशनमाथि विधिको शक्ति हुनेछ ।

११२. २[आसाम राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूको संसद्का अनि आसाम राज्यको विधान मण्डलका अधिनियमहरू लागू हुनु - (१) यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) ३[आसाम राज्यको विधान मण्डलको कुनै अधिनियम, जो यस्ता विषयहरू मध्ये कुनै विषय सम्बन्धमा छ जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ मा यस्ता विषयहरूको रूपमा विनिर्दिष्ट गरिएको छ, जस्तो सम्बन्धमा जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद् विधिहरू बनाउन सक्नेछ अनि ३[आसाम राज्यको विधानमण्डल] को कुनै अधिनियम, जो कुनै अनासूत मध्यसार पदार्थ उपभोगलाई प्रतिषिद्ध अथवा निबन्धित गर्दछ, ४[त्यस राज्यमा] कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई तबसम्म लागू हुने छैन जबसम्म दुवै स्थितिहरूमध्ये प्रत्येकमा यस्ता जिल्लाको जिल्ला परिषद् अथवा यस्तो प्रदेशमाथि अधिकारिता राख्ने जिल्ला परिषद्, लोक अधिसूचनाद्वारा यस प्रकार निर्देश दिने छैन अनि जिल्ला परिषद् कुनै अधिनियम सम्बन्धमा यस्तो निर्देश दिएको समय यो निर्देश दिन सक्नेछ त्यो अधिनियम यस्ता जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई लागू हुनमा यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरूको अधीनमा रहेर प्रभावी हुनेछ, जसलाई त्यसले उचित सम्बन्ध;

(ख) राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा, निर्देश दिन सक्नेछ संसद्को अथवा ३[आसाम राज्यको विधानमण्डल]को कुनै अधिनियम, जसलाई यस उपपरिच्छेदको खण्ड (क) को उपबन्धलागू हुँदैन, ४[त्यस राज्यमा] कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई लागू हुनेछैन अथवा यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ जो उसले त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गर्दछन् ।

(२) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अधीन दिइएको कुनै निर्देश यस प्रकार दिन सक्नेछ त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस् ।

११२ क मेघालय राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूलाई संसद्को अनि मेघालय राज्यको विधानमण्डलका अधिनियमहरू लागू हुनु - यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) यदि यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ को उपपरिच्छेद (१) मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनै विषय सम्बन्धमा मेघालय राज्यमा कुनै जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्द्वारा बनाइएको कुनै विधिको कुनै उपबन्ध अथवा यदि यस अनुसूचीको परिच्छेद ८ अथवा परिच्छेद १० अधीन त्यस राज्यमा कुनै जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्द्वारा बनाइएको कुनै विनियमको कुनै उपबन्ध, मेघालय राज्यको विधानमण्डलद्वारा त्यस विषय सम्बन्धमा बनाइएको कुनै विधिको कुनै उपबन्धको विरुद्ध भए, यथास्थिति, त्यस जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्द्वारा बनाइएको विधि अथवा बनाइएको विनियम, चाहे त्यो मेघालय राज्यको विधानमण्डलद्वारा बनाइएको विधिभन्दा पहिला बनाइएको होस् अथवा त्यस पश्चात् त्यस विरोधको मात्रासम्म शून्य हुनेछ अनि मेघालय राज्यको विधान मण्डलद्वारा बनाइएको विधि अभिभावी हुनेछ;

(ख) राष्ट्रपति, संसद्को कुनै अधिनियम सम्बन्धमा, अधिसूचनाद्वारा निर्देश दिनसक्नेछ कि त्यो मेघालय राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई लागू हुनेछैन अथवा यस्ता जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ जो त्यो अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरेर अनि यस्ता कुनै निर्देश यस प्रकार दिनसक्नेछ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस् ।]

१. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९९५ (१९९५ को ४२) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १२ आसाम राज्यमा लागू हुनलाई निम्नलिखित रूपमा संशोधित गरियो, अर्थात् :-

परिच्छेद १२ को उप-परिच्छेद (१) मा "यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ मा यस्ता विषयहरू" शब्दहरू अनि अंकहरूको स्थानमा "यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ वा परिच्छेद ३क मा यस्ता विषयहरू" शब्द, अंक अनि अक्षर राखिनेछ ।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) शीर्षकको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) राज्यको विधानमण्डलको स्थानमाथि प्रतिस्थापित ।

४. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) अन्तःस्थापित ।

५. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) परिच्छेद १२क को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

११२कक. त्रिपुरा राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूलाई संसद्को अनि त्रिपुरा राज्यको विधानमण्डलका अधिनियमहरू लागू हुनु - यस संविधानमा कुनै विषय भए तापनि, -

(क) त्रिपुरा राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम, जो यस्ता विषयहरूमा कुनै विषय सम्बन्धमा भए जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ मा यस्ता विषयहरूको रूपमा विनिर्दिष्ट गरिएको छ, जसको सम्बन्धमा जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद् विधिहरू बनाउन सक्नेछ, अनि त्रिपुरा राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम जुन कुनै अनासवन मध्यसार पदार्थको उपभोगलाई प्रतिषिद्ध अथवा निर्वन्धित गर्दछ, त्यस राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई तबसम्म लागू हुनेछैन जब सम्म, दुवै स्थितिहरूमध्ये प्रत्येकमा त्यस जिल्लाको जिल्ला परिषद् अथवा यस्तो प्रदेशमाथि अधिकारिता राख्ने जिल्ला परिषद् लोक अधिसूचनाद्वारा, यस प्रकार निर्देश दिँदैन अनि जिल्ला परिषद् कुनै अधिनियम सम्बन्धमा यस्तो निर्देश दिने समयमा यो निर्देश दिन सक्नेछ कि त्यो अधिनियम त्यस जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई लागू हुनबाट यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर प्रभावी हुनेछ जसलाई उसले उचित सम्मन्ध;

(ख) राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा निर्देश दिन सक्नेछ कि त्रिपुरा राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम, जसलाई यस उपपरिच्छेदको खण्ड (क) को उपबन्ध लागू हुँदैन, त्यस राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई लागू हुनेछैन अथवा यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ जुन तिनी 'सो अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गर्दछन्,

(ग) राष्ट्रपति, संसद्को कुनै अधिनियम सम्बन्धमा, अधिसूचनाद्वारा निर्देश दिन सक्नेछ कि त्यो त्रिपुरा राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई लागू हुनेछैन अथवा यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ, जुन तिनी उक्त अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गर्दछन् अनि यस्तो कुनै निर्देश यस प्रकारले दिन सकिनेछ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस् ।

१२ख. मिजोराम राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूलाई संसद्को अनि मिजोराम राज्यको विधानमण्डलका अधिनियमहरूको लागू हुनु - यस संविधानमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) मिजोराम राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम जो यस्ता विषयहरूमध्ये कुनै विषय सम्बन्धमा छ, जसलाई यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ मा यस्ता विषयहरूको रूपमा विनिर्दिष्ट गरिएको छ जसको सम्बन्धमा जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद् विधिहरू बनाउन सक्नेछ, अनि मिजोराम राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम, जुन कुनै अनासवन मध्यसार मादक तरल पदार्थको उपभोगलाई प्रतिषिद्ध अथवा निर्वन्धित गर्दछ, त्यस राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई तबसम्म लागू हुने छैन जबसम्म, दुवै स्थितिहरूमध्ये प्रत्येकमा, त्यस जिल्लाको जिल्ला परिषद् अथवा यस्तो प्रदेशमाथि अधिकारिता राख्ने जिल्ला परिषद्, लोक अधिसूचनाद्वारा यस प्रकार निर्देश दिने छैन अनि जिल्ला परिषद्, कुनै अधिनियमको सम्बन्धमा यस्ता निर्देश दिएको समयमा यो निर्देश दिन सक्नेछ, कि त्यो अधिनियम त्यस जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा उसको कुनै भागलाई लागू हुनमा यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर प्रभावी हुनेछ जो तिनी ठीक सम्मन्ध;

(ख) राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा, निर्देश दिन सक्नेछ कि मिजोराम राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियम, जसलाई यस उपपरिच्छेदको खण्ड (क) को उपबन्ध लागू हुँदैन, त्यस राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशलाई लागू हुनेछैन अथवा यस्ता जिल्ला वा प्रदेश वा त्यसको कुनै भागमा यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ जो उसले त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गर्दछ;

(ग) राष्ट्रपति, संसद्को कुनै अधिनियमको सम्बन्धमा, अधिसूचनाद्वारा निर्देश दिनसक्छ कि त्यो मिजोराम राज्यमा कुनै स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशमा लागू हुनेछैन, अथवा यस्तो जिल्ला अथवा प्रदेश अथवा त्यसको कुनै भागलाई यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर लागू हुनेछ जो त्यस अधिसूचनामा विनिर्दिष्ट गरिोस् अनि यस्तो कुनै निर्देश यस प्रकार दिन सक्नेछ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस् ।]

१३. स्वशासित जिल्लाहरूसँग सम्बन्धित प्राक्कलित प्राप्तिहरू अनि व्ययको वार्षिक वित्तीय विवरणमा पृथक रूपले देखाउनु - कुनै स्वशासित जिल्लासँग सम्बन्धित प्राक्कलित प्राप्तिहरू अनि व्यय जो २*** राज्यको संचित कोषमा जम्मा हुनपर्छ अथवा त्यसबाट गर्न पर्नेछ, पहिला जिल्ला परिषद् समक्ष विचार विमर्शको निम्ति राखिनेछ, अनि फेरि यस्तो विचार विमर्श पश्चात् अनुच्छेद २०२ अधीन राज्यको विधानमण्डल समक्ष राखिने वार्षिक वित्तीय विवरणमा पृथक रूपले देखाइनेछ ।

१. संविधान छैटौँ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १२ कक अनि १२ ख को स्थानमा प्रतिस्थापित । परिच्छेद १२ कक संविधान (उनचासौँ संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) अन्तः स्थापित गरेको थियो ।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौँ अनुसूची द्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "आसाम" शब्दलाई लोप गरियो ।

^१ १४. स्वशासित जिल्लाहरू स्वशासित प्रदेशहरूको प्रशासनको जाँच अनि त्यसमाथि प्रतिवेदन दिनका निम्ति आयोगको नियुक्ति - (१) राज्यपाल, राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूको प्रशासन सम्बन्धमा तिनीहरूद्वारा विनिर्दिष्ट कुनै विषयको, जस अन्तर्गत यस अनुसूचीको परिच्छेद १ को उपपरिच्छेद (३) को खण्ड (ग), खण्ड (घ), खण्ड (ङ), अनि खण्ड (च) मा विनिर्दिष्ट विषय पर्दछ, जाँच गर्ने अनि त्यसमाथि प्रतिवेदन दिनको निम्ति कुनै पनि समय आयोग नियुक्त गर्न सक्नेछ, अथवा राज्यमा स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूको साधारणतया प्रशासनको अनि विशिष्टतया -

(क) यस्ता जिल्लाहरू अनि प्रदेशहरूमा शिक्षा अनि चिकित्साका सुविधाहरूको अनि संचारको व्यवस्थाको,
(ख) यस्ता जिल्लाहरू अनि प्रदेशहरूको सम्बन्धमा कुनै नयाँ अथवा विशेष विधानको आवश्यकताको, अनि
(ग) जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूद्वारा बनाइएका विधिहरू, नियमहरू अनि विनियमहरूको प्रशासनको, समय समयमा जाँच गर्ने अनि त्यसमाथि प्रतिवेदन दिनको निम्ति आयोग नियुक्त गर्न सक्नेछन् अनि यस्तै आयोगद्वारा अनुसरण गरिने प्रक्रिया परिनिश्चित गर्न सक्नेछन्।

(२) सम्बन्धित मन्त्री, प्रत्येक यस्तो आयोगको प्रतिवेदनलाई, राज्यपालको त्यससित सम्बन्धित सिफारिशहरूको साथ त्यसमाथि ^२[राज्यको सरकार] द्वारा गरिएको निम्ति प्रस्तावित कार्यवाही सम्बन्धमा स्पष्टीकारक ज्ञापनसहित, राज्यको विधानमण्डल समक्ष राख्नेछ।

(३) राज्यपाल राज्यको सरकारको कार्यको आफ्नो मन्त्रीहरूमा आवंटन गरेको समय आफ्ना मन्त्रीहरूमध्ये एउटा मन्त्रीलाई राज्यको स्वशासित जिल्लाहरू अनि स्वशासित प्रदेशहरूको कल्याणको विशेषतया भारसाधक बनाउन सक्नेछ।

^३ १५. जिल्ला परिषद्हरू अनि प्रादेशिक परिषद्हरूका कार्यहरू अनि संकल्पहरूलाई निष्प्रभाव अथवा निलम्बित गर्नु - (१) यदि राज्यपालको कुनै समय यो समाधन हुँदछ कि जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्को कुनै कार्य अथवा संकल्पसँग भारतको सुरक्षाको संकटापन्न हुन सम्भाव्य छ ^४[अथवा लोक व्यवस्थामाथि प्रतिकूल प्रभाव पार्नु सम्भाव्य छ] भने तिनी यस्ता कार्य अथवा संकल्पलाई निष्प्रभाव अथवा निलम्बित गर्न सक्नेछ, अनि यस्तो कार्यवाही (जस अन्तर्गत परिषद्को निलम्बन अनि परिषद्मा निहित अथवा उद्धार प्रयोक्तव्य सम्पूर्ण अथवा कुनै शक्तिहरूलाई आफ्नो हातमा लिनु छ) गर्न सक्नेछन् जुन तिनी यस्ता कार्य गरिनु पर्ने अथवा त्यसलाई चालू राख्नुपर्ने अथवा यस्ता संकल्पलाई प्रभावी पार्नलाई निवारण गर्नको निम्ति तिनी आवश्यक सम्पूर्ण।

(२) राज्यपालद्वारा यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अधीन गरिएको आदेश, त्यसको निम्ति जुन कारण छ त्यो संहित, राज्यको विधानमण्डलको समक्ष यथासम्भव शीघ्र राखिनेछ, अनि यदि त्यो आदेश, राज्यको विधानमण्डलद्वारा प्रतिसङ्गत नगरेको खण्डमा यस प्रकार गरिएको तारीखदेखि, जसलाई यस प्रकार गरिएको थियो, बाह्रमहीनाको अवधिसम्म प्रवृत्त बनिरहनेछ;

यद्यपि जतिपल्ट, यस्तो आदेशलाई प्रवृत्त बनाइराख्न अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्यको विधानमण्डलद्वारा पारित गरिदिइन्छ भने अनि त्यति नै पल्ट त्यो आदेश, यदि राज्यपालद्वारा रद्द गरिएन भने, त्यस तारीखदेखि, जसलाई उसले यस परिच्छेद अधीन अन्यथा प्रवर्तनमा रहने छैन, बाह्र महीनाको अनि अवधिसम्म प्रवृत्त बनिरहने छ।

^५ १६. जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्को विघटन - ^६[(१)] राज्यपाल, यस अनुसूचीको परिच्छेद १४ अधीन नियुक्त आयोगको सिफारिशमाथि, लोक अधिसूचनाद्वारा, कुनै जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्को विघटन गर्न

१. संविधान छैटौ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९९५ (१९९५ को ४२) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १४ असम राज्यमा लागू हुनेको लागि निम्नलिखित रूपले संशोधित गरियो अर्थात् :-

परिच्छेद १४ को उप-परिच्छेद २ मा "राज्यपालका त्यससित सम्बन्धित सिफारिशसित" शब्दहरू हटाइनेछ।

२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) "आसाम सरकार" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान छैटौ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १५ त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूलाई लागू गर्नमा निम्नलिखित रूपले संशोधित गरियो :-

(क) आरम्भिक भागमा, "राज्यको विधानमण्डलद्वारा" शब्दहरूको स्थानमा "राज्यपालद्वारा" शब्द राखिनेछ,

(ख) परन्तुक शब्दलाई हटाइनेछ।

४. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) अन्तः स्थापित।

५. संविधान छैटौ अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा परिच्छेद १६ त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूलाई लागू गर्नमा निम्नलिखित रूपले संशोधित गरियो :-

(क) उपपरिच्छेद (१) को खण्ड (ख) मा आउने "राज्यको विधान मण्डलको पूर्व अनुमोदनको" शब्द अनि दोस्रो परन्तुकलाई हटाइनेछ :

(ख) उपपरिच्छेद (३) को स्थानमाथि निम्नलिखित उपपरिच्छेद राखिने छ, अर्थात् :-

"(३) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) अथवा उपपरिच्छेद (२) अधीन गरिएको प्रत्येक आदेश, उसको निम्ति जुन कारण छ त्यससित, राज्य विधानमण्डलको समक्ष राखिनेछ।"

६. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२.४.१९७० देखि) परिच्छेद १६ लाई उपपरिच्छेद (१) को रूपमा पुनः संख्याकित गरिएको छ।

सक्नेछ, अनि -

(क) यो निर्देश दिन सक्नेछन् कि परिषद्को पुनर्गठनको निम्ति नयाँ साधारण निर्वाचन भट्टै गरायोस्; अथवा -

(ख) राज्यको विधानमण्डलको पूर्व-अनुमोदनद्वारा यस्ता परिषद्का प्राधिकार अधीन आउने क्षेत्रको प्रशासन बाह्र महीनाभन्दा अनधिक अवधिको निम्ति आफ्नो हातमा लिन सक्नेछ, अथवा यस्ता क्षेत्रको प्रशासन यस्तो आयोगलाई जसलाई उक्त परिच्छेद अधीन नियुक्त गरिएको छ, अथवा यस्तो कुनै निकायलाई जसलाई उसले उपयुक्त सम्झन्छ, उक्त अवधिको निम्ति दिन सक्नेछ :

यद्यपि, जब यस परिच्छेदको खण्ड (क) अधीन कुनै आदेश गरिएको भए तब राज्यपाल प्रश्नगत क्षेत्रको प्रशासन सम्बन्धमा, नयाँ साधारण निर्वाचन भए पश्चात् परिषद्को पुनर्गठन थातीमा रहुन्जेलसम्म, यस परिच्छेदको खण्ड (ख) मा निर्दिष्ट कार्यवाही गर्न सक्नेछन् :

यद्यपि, यो पनि कि यथास्थिति, जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषदलाई राज्यको विधानमण्डल समक्ष आफ्ना विचारहरू राख्ने अवसर नदिइकन यस परिच्छेदको खण्ड (ख) अधीन कुनै कार्यवाही गरिने छैन ।

१[(२) यदि राज्यपाललाई कुनै समयमा यो समाधान भए कि यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको छ जसमा स्वशासित जिल्ला अथवा स्वशासित प्रदेशको प्रशासन यस अनुसूचीका उपबन्धहरू अब अनुसार चलाउन सकेन भने उनले, यथास्थिति जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषदमा निहित अथवा उद्घारा प्रयोक्तव्य सम्पूर्ण अथवा कुनै कर्तव्य अथवा शक्तिहरू; लोक अधिसूचनाद्वारा, ६ महीनाभन्दा अनधिक अवधिको निम्ति आफ्नो हातमा लिन सक्नेछ, अनि यो घोषणा गर्न सक्नेछ कि यस्ता कर्तव्य अथवा शक्तिहरू उक्त अवधिका समय यस्तो व्यक्ति अथवा प्राधिकारीद्वारा प्रयोक्तव्य हुनेछ जसलाई उनले यस निम्ति विनिर्दिष्ट गर्छन :

यद्यपि राज्यपाल आरम्भिक आदेशका प्रवर्तन, अतिरिक्त आदेश अथवा आदेशहरूद्वारा, एक पल्टमा ६ महीनाभन्दा अनधिक अवधिको निम्ति बडाउन सक्नेछ ।

(३) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (२) अधीन गरिएको प्रत्येक आदेश, उसको निम्ति जुन कारण छ त्यो सहित, राज्यको विधान मण्डल समक्ष राखिनेछ, अनि त्यो आदेश त्यो तारीख देखि जसलाई राज्य विधानमण्डल त्यो आदेश गरिए पश्चात् प्रथम पल्ट बैठक बस्दछ, तीस दिन पुगेपछि प्रवर्तनमा रहँदैन, यदि जबसम्म त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा अघि राज्य विधानमण्डलद्वारा त्यसको अनुमोदन नगरिदिनमा]]

१७. स्वशासित जिल्लाहरूमा निर्वाचन क्षेत्रहरू बनाउनमा यस्ता जिल्लाहरूदेखि क्षेत्रहरूको अपर्वजन - राज्यपाल, १[आसाम अथवा मेघालय २[अथवा त्रिपुरा ३[अथवा मिजोरामको विधानसभा]को निर्वाचनको प्रयोजनको निम्ति, आदेशद्वारा, यो घोषणा गर्न सक्नेछ कि, ४[यथास्थिति आसाम अथवा मेघालय २[अथवा त्रिपुरा ३[अथवा मिजोराम]] [राज्यमा] कुनै स्वशासित जिल्लाभित्र कुनै क्षेत्र यस्तो कुनै जिल्लाका निम्ति विधानसभामा आरक्षित स्थान अथवा स्थानहरूलाई पूर्ति गर्नको निम्ति कुनै निर्वाचन क्षेत्रको भाग हुनेछैन, तर विधानसभामा यस प्रकार आरक्षित नगरेको यस्तो स्थान अथवा स्थानहरू पूर्ति गर्नको निम्ति आदेशमा विनिर्दिष्ट निर्वाचन क्षेत्रको भाग हुनेछ ।

६★

★

★

★

★

१९. संक्रमणकालीन उपबन्ध - (१) राज्यपाल, यस संविधानको प्रारम्भको पश्चात् यथा सम्भव शीघ्र, यस अनुसूची अधीन राज्यमा प्रत्येक स्वशासित जिल्लाको निम्ति जिल्ला परिषद् गठनको निम्ति कार्यवाही गर्नेछ अनि जबसम्म कुनै स्वशासित जिल्लाको निम्ति जिल्ला परिषद् यस प्रकार गठन गरिदैन तबसम्म यस्तो जिल्लाको प्रशासन राज्यपालमा निहित हुनेछ, अनि यस्तो जिल्लाभित्रका क्षेत्रहरूको प्रशासनलाई यस अनुसूचीको पूर्वगामी उपबन्धहरूको स्थानमाथि निम्नलिखित उपबन्ध लागू हुनेछ, अर्थात् :-

(क) संसद्को अथवा त्यस राज्यको विधान मण्डलको कुनै अधिनियम यस्ता क्षेत्रलाई तबसम्म लागू हुनेछैन जबसम्म राज्यपाल, लोक अधिसूचनाद्वारा, यस प्रकार निर्देश दिँदैन अनि राज्यपाल कुनै अधिनियम सम्बन्धमा यस्ता निर्देश दिने समयको निर्देश दिनसक्नेछ, कि त्यो अधिनियम यस्तो क्षेत्र अथवा उसको कुनै विनिर्दिष्ट भागलाई लागू हुनमा यस्ता अपवादहरू अथवा उपान्तरणहरू अधीन रहेर प्रभावी हुनेछ जुन उसले ठीक सम्झन्छ;

१. आसाम पुनर्गठन (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को ५५) को धारा ७४ अनि चौथो अनुसूचीद्वारा (२४.१९७० देखि) अन्तः स्थापित ।
२. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) आसामको विधानसभाको स्थानमा प्रतिस्थापित ।
३. संविधान (उनचासौँ संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) अन्तः स्थापित ।
४. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) अन्तः स्थापित ।
५. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) अन्तः स्थापित ।
६. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौँ अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) परिच्छेद १८ लाई लोप गरियो ।

(ख) राज्यपाल यस्तो कुनै क्षेत्रको शान्ति अनि सुशासनको निम्ति विनियम बनाउन सक्नेछ अनि यस प्रकार बनाइएको विनियम संसद्को अथवा त्यस राज्यको विधानमण्डलको कुनै अधिनियमको अथवा कुनै विद्यमान विधिको, जुन यस्तो क्षेत्रलाई तत्समय लागू छ, निरसन अथवा संशोधन गर्न सक्नेछ।

(२) राज्यपालद्वारा यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) को खण्ड (क) अधीन दिइएको कुनै निर्देश यस प्रकार दिन सक्नेछ कि त्यसको भूतलक्षी प्रभाव होस्।

(३) यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) को खण्ड (ख) अधीन बनाइएका सम्पूर्ण विनियम राष्ट्रपतिको समक्ष भई प्रस्तुत गरिनेछ अनि जबसम्म उहाँले त्यसमाथि अनुमति दिँदैनन् तबसम्म त्यसको कुनै प्रभाव हुनेछैन।

^१[२०. जनजाति क्षेत्र - (१) तल दिइएको सारिणीको भाग १, भाग २ ^२[भाग २ क] अनि भाग ३ मा विनिर्दिष्ट क्षेत्र क्रमशः आसम राज्य, मेघालय राज्य ^३[त्रिपुरा राज्य अनि मिजोराम ^३[राज्य] को जनजाति क्षेत्र हुनेछ।

(२) ^४[तल दिइएको सारिणीको भाग १ भाग २ अनि भाग ३ मा] कुनै जिल्लाप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ को धारा २ को खण्ड (ख) अधीन नियत गरिएको दिनदेखि ठीक पहिला विद्यमान त्यो नामको स्वशासित जिल्लामा समाविष्ट राज्यक्षेत्रहरूप्रति निर्देश छ;

यद्यपि यस अनुसूचीको परिच्छेद ३ को उपपरिच्छेद (१) को खण्ड (ङ) अनि खण्ड (च) परिच्छेद ४, परिच्छेद ५, परिच्छेद ६, परिच्छेद ८ को उपपरिच्छेद (२), उपपरिच्छेद (३) को खण्ड (क), खण्ड (ख) अनि खण्ड (घ) अनि उपपरिच्छेद (४) तथा परिच्छेद १० को उपपरिच्छेद (२) को खण्ड (६) का प्रयोजनहरूका निम्ति, शिलाङ नगरपालिकामा समाविष्ट क्षेत्रको कुनै भागका विषयहरूमा यो सम्झिने छैन कि त्यो ^५(खासी पहाडी जिल्ला) भित्र छ।

^२[(३) तल दिइएको सारिणीको भाग २ क मा त्रिपुरा जनजाति क्षेत्र जिल्ला प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो त्रिपुरा जनजाति क्षेत्र स्वशासित जिल्ला परिषद् अधिनियम, १९७९ को प्रथम अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट जनजाति क्षेत्रहरूमा समाविष्ट राज्यक्षेत्रप्रति निर्देश छ।]

सारणी

भाग १

१. उत्तरी कछाड पहाडी जिल्ला।
२. ^६[कार्बी आंगलाग जिल्ला]

भाग २

- ^५[१. खासी पहाडी जिल्ला।
२. जयन्तिया पहाडी जिल्ला।]
३. गारो पहाडी जिल्ला

^२[भाग २ क

त्रिपुरा जनजाति क्षेत्र जिल्ला।

भाग ३

- ७★ ★ ★ ★
- ^५[१. चकमा जिल्ला।
- ^१[२. मारा जिल्ला।
३. लई जिल्ला।]

१. पूर्वोत्तर क्षेत्र (पुनर्गठन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८१) को धारा ७१ अनि आठौं अनुसूचीद्वारा (२१.१.१९७२ देखि) परिच्छेद अनि २० क को स्थानमाथि प्रतिस्थापित।

२. संविधान (उन्चासौं संशोधन) अधिनियम १९८४ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) अन्तः स्थापित।

३. मिजोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ को ३४) को धारा ३९ द्वारा (२०.२.१९८७ देखि) "संघ राज्यक्षेत्र"-को स्थानमाथि प्रतिस्थापित।

४. संविधान (उन्चासौं संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा ४ द्वारा (१.४.१९८५ देखि) प्रतिस्थापित।

५. मेघालय सरकारको अधिसूचना सं. डी. सी. ए. ३१/७२/११ तारीख १४ जून १९७३ मेघालयको राजपत्र, भाग ५क, तारीख २३. ६.१९७३, पृष्ठ २०० द्वारा प्रतिस्थापित।

६. आसम सरकारद्वारा तारीख १४.१०.१९७६ को अधिसूचना सं. टी. ए. डी. /आंर./११५/७४/४७ द्वारा "मि. किर पहाडी जिल्ला"को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. संघ राज्यक्षेत्र शासन (संशोधन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८३) को धारा-१३ द्वारा (२९.४.१९७२ देखि) "मिजो जिल्ला" शब्दहरूलाई तोप गरियो।

८. मिजोरामको राजपत्र, १९७२ तारीख ५ मई, १९७२, जिल्द १, भाग II, पृष्ठ १७ मा प्रकाशित; मिजोराम जिल्ला परिषद् (प्रकीर्ण उपबन्ध) आदेश १९७२ द्वारा (२९.४.१९७२ देखि) अन्तः स्थापित।

९. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा-२ द्वारा क्रम संख्याक २ अनि ३ अनि त्यससँग सम्बन्धित प्रविष्टिहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।

१[२० क मिजो जिल्ला परिषद्का विघटन - (१) यस अनुसूचीमा कुनै विषय भएता पनि, विहित तारीखभन्दा ठीक पहिला विद्यमान मिजो जिल्लाको जिल्ला परिषद् (जसलाई यसमा यस पश्चात् मिजो जिल्ला परिषद् भनिएको छ) विघटित हुनेछ, अनि विद्यमान रहने छैन।

(२) मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासक एक अथवा अधिक आदेशहरूद्वारा, निम्नलिखित सम्पूर्ण अथवा कुनै विषयहरूको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछन्, अर्थात् -

(क) मिजो जिल्ला परिषद्का जेथाहरू, अधिकारहरू अनि दायित्वहरूका (जस अन्तर्गत उद्वारा गरिएका कुनै ठेक्काको अधीन अधिकार अनि दायित्व छ) पूर्णतः अथवा भागतः संघलाई अथवा कुनै अन्य प्राधिकारीलाई हस्तान्तरण :

(ख) कतिपय यस्ता विधिक कार्यवाहीहरूमा, जसमा मिजो जिल्ला परिषद् एउटा पक्षकार छ, मिजो जिल्ला परिषद्को स्थानमा संघको अथवा कुनै अन्य प्राधिकारीको पक्षकारको रूपमा राखिनु अथवा संघको कुनै अन्य प्राधिकारीको पक्षकारको रूपमा थपिनु;

(ग) मिजो जिल्ला परिषद्का कतिपय कर्मचारीहरूको संघलाई अथवा कुनै अन्य प्राधिकारीलाई अथवा उ द्वारा अन्तरण अथवा पुनर्नियोजन, यस्ता अन्तरण अथवा पुनर्नियोजन पश्चात्, ती कर्मचारीहरूलाई लागू हुने सेवाको निर्बन्धन वा शर्तहरू;

(घ) मिजो जिल्ला परिषद्द्वारा बनाइएको अनि त्यसको विघटन भन्दा ठीक पहिला प्रवृत्त कतिपय विधिहरूको, यस्ता अनुकूलहरू अनि उपान्तरणहरूको, चाहे त्यो निरसनको रूपमा होस् अथवा संशोधनको रूपमा अधीनमा रहँदै जुन प्रशासकद्वारा यस निम्ति गरियोस, तबसम्म प्रवृत्त बनिरहनु जबसम्म कुनै सक्षम विधानमण्डलद्वारा अथवा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा यस्ता विधिहरूमा परिवर्तन, निरसन अथवा संशोधन गरिदिएन;

(ङ) यस्ता आनुषंगिक, परिणामिक र अनुपूरक विषय जुन प्रशासक आवश्यक सम्झन्छन्।

स्पष्टीकरण - यस परिच्छेदमा अनि यस अनुसूचीको परिच्छेद २० ख मा, “विहित तारीख” पदभन्दा त्यो तारीख अभिप्रेत हुन्छ जसलाई मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको विधान सभाको, संघ राज्यक्षेत्र शासन अधिनियम, १९६३ का उपबन्धहरूको अधीन अनि त्यस अनुसार, सम्यक रूपले गठन हुँदछ।

२०ख. मिजोराम राज्यक्षेत्रमा स्वशासित प्रदेशहरूका स्वशासित जिल्ला हुनु अनि त्यसको पारिणामिक संक्रमणकालीन उपबन्ध - (१) यस अनुसूचीमा कुनै विषय भएता पनि, -

(क) मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रमा विहित तारीखभन्दा ठीक पहिला विद्यमान प्रत्येक स्वशासित प्रदेश त्यस तारीखलाई अनि त्यस संघ राज्यक्षेत्रको स्वशासित जिल्ला (जसलाई यसमा या पश्चात्, तत्स्थानी नयाँ जिल्ला भनिएको छ) हुनेछ अनि त्यसको प्रशासक, एक अथवा अधिक आदेशहरूद्वारा, निर्देश दिन सक्नेछन् - कि यस अनुसूचीको परिच्छेद २० मा (जस अन्तर्गत यस परिच्छेदसँग संलग्न सारिणी भाग ३ हो) यस्ता पारिणामिक संशोधन गरिनेछ, जुन यस खण्डका उपबन्धहरूलाई प्रभावी पार्नको निम्ति आवश्यक छ अनि तब उक्त परिच्छेद अनि उक्त भाग ३ को विषयमा यो भनेर मानि लिइने छ, कि त्यस तदनुसार संशोधन गरिदिइएको छ;

१. संघ राज्यक्षेत्र शासन (संशोधन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को ८३) को धारा १३ द्वारा (२९.४.१९७२ देखि) परिच्छेद २० को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम १९९५ (१९९५ को ४२) को धारा २ द्वारा असममा लागू गर्नमा, परिच्छेद २० ख को पश्चात् निम्नलिखित परिच्छेद अन्तः स्थापित गरिएको छ, अर्थात् :-

“२०खक. राज्यपालद्वारा आफ्ना कार्यहरूका निर्वहनमा विवेकी शक्तिहरूको प्रयोग — राज्यपाल यस अनुसूचीको परिच्छेद १ को उप-परिच्छेद (२) अनि उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद २ को उप-परिच्छेद (१) उप-परिच्छेद (६), उप-परिच्छेद (६क) को पहिलो परन्तुकलाई छोडेर अनि उप-परिच्छेद (७), परिच्छेद ३ को उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद ४ को उप-परिच्छेद (४) परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ का उप-परिच्छेद (१) परिच्छेद ७ को उप-परिच्छेद (२), परिच्छेद ८ को उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ९ का उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १० को उप-परिच्छेद, (३), परिच्छेद १४ को उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद १५ को उप-परिच्छेद (१) अनि परिच्छेद १६ को उप-परिच्छेद (१) अनि उप-परिच्छेद (२) को अधीन आफ्ना कर्तव्यहरूका निर्वहनमा, मन्त्री परिषद् अनि यथास्थिति, उत्तरी कछार पहाडी स्वशासित परिषद् अथवा कार्बी आङलङ स्वशासित परिषद्सित परामर्श गरेपछि यस्तो कार्यवाही गर्नेछ जुन उनले स्वविवेक अनुसार आवश्यक सम्झन्छन्।”

३. संविधान छैटौं अनुसूची (संशोधन) अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ६७) को धारा २ द्वारा त्रिपुरा अनि मिजोराम राज्यहरूमा लागू गर्नमा, परिच्छेद २० ख को पश्चात् निम्नलिखित परिच्छेद अन्तःस्थापित गरिएको छ, अर्थात् :-

“२०खख राज्यपालद्वारा आफ्नो कर्तव्यहरूको निर्वहनमा विवेकी शक्तिहरूको प्रयोग — राज्यपाल, यस अनुसूचीको परिच्छेद १ को उपपरिच्छेद (२) अनि उपपरिच्छेद (३) परिच्छेद २ को उपपरिच्छेद (१) अनि उपपरिच्छेद (७), परिच्छेद ३ को उपपरिच्छेद (३), परिच्छेद ४ को उपपरिच्छेद (४), परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ को उपपरिच्छेद (१), परिच्छेद ७ को उपपरिच्छेद (२), परिच्छेद ९ को उपपरिच्छेद (३), परिच्छेद १४ को उपपरिच्छेद (१) परिच्छेद १५ को उपपरिच्छेद (१) अनि परिच्छेद १६ को उपपरिच्छेद (१) अनि उपपरिच्छेद (२) अधीन आफ्नो कर्तव्यहरूको निर्वहनमा, मन्त्री परिषद्बाट अनि यदि उहाँले आवश्यक सम्झे भने सम्बन्धित जिल्ला परिषद् अथवा प्रादेशिक परिषद्सँग परामर्श गरे पश्चात्, यस्ता कार्यवाही गर्नेछ जुन उहाँले स्वविवेक अनुसार आवश्यक सम्झन्छन्।”

(ख) मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रमा विहित तारीख भन्दा ठीक पहिला विद्यमान स्वशासित प्रदेशका प्रत्येक प्रादेशिक परिषद् (जसमा यस पश्चात् विद्यमान प्रादेशिक परिषद् भनिएको छ) त्यस तारीखदेखि जबसम्म तत्स्थानी नयाँ जिल्लाका लागि परिषद्का सम्यकरूपले गठन हुँदैन तबसम्म त्यस जिल्लाको जिल्ला परिषद् (जसमा यस पश्चात् तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद् भनिएको छ) ठानिने छ।

(२) विद्यमान प्रादेशिक परिषद्को प्रत्येकनिर्वाचित अथवा मनोनित सदस्य तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद्को निम्ति, यथास्थिति, निर्वाचित अथवा मनोनित सम्झिने छ अनि तबसम्म पदधारण गर्नेछ जबसम्म यस अनुसूची अधीन तत्स्थानी नयाँ जिल्लाको निम्ति जिल्ला परिषद्को सम्यक रूपमा गठन हुँदैन।

(३) जबसम्म तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद्द्वारा यस अनुसूचीको परिच्छेद २ को उपपरिच्छेद (७) अनि परिच्छेद ४ को उपपरिच्छेद (४) अधीन नियम बनाइदैन तबसम्म विद्यमान प्रादेशिक परिषद्द्वारा उक्त उपबन्धहरू अधीन बनाइएको नियम, जुन विहित तारीख भन्दा ठीक पहिला प्रवृत्त छ, तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद् सम्बन्धमा यस्ता अनुकूलनहरू अनि उपान्तरणहरू अधीन रहेर प्रभावित हुँदछ जुन मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासकद्वारा त्यसमा गरियोस्।

(४) मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासक, एक अथवा अधिक आदेशहरूद्वारा, निम्नलिखित सम्पूर्ण अथवा कतिपय विषयहरूको निम्ति उपबन्ध गर्न सक्नेछ, अर्थात् -

(क) विद्यमान प्रादेशिक परिषद्को परिसम्पत्ति अधिकारहरू अनि दायित्वहरूको (जस अन्तर्गत त्यसद्वारा गरिएको कुनै संविदाको अधीन अधिकार अनि दायित्व छ) पूर्णतः अथवा भागतः तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद्लाई हस्तान्तरण;

(ख) कतिपय यस्ता विधिक कार्यवाहीहरूमा, जसमा विद्यमान प्रादेशिक परिषद् एउटा पक्षकार रहनेछ, विद्यमान प्रादेशिक परिषद्को स्थानमाथि तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद्को पक्षकारको रूपमा राखिनु;

(ग) विद्यमान प्रादेशिक परिषद्को कतिपय कर्मचारीहरूका तत्स्थानी नयाँ जिल्ला परिषद्लाई अथवा त्यसद्वारा हस्तान्तरण अथवा पुनर्नियोजन, यस्ता हस्तान्तरण पश्चात् ती कर्मचारीहरूलाई लागू हुने सेवाका निर्वन्धन अनि शर्तहरू;

(घ) विद्यमान प्रादेशिक परिषद्द्वारा बनाइएको अनि विहित तारीखभन्दा ठीक पहिला प्रवृत्त कतिपय विधिहरूको, यस्ता अनुकूलनहरू अनि उपान्तरणहरूको, चाहे त्यो निरसनको रूपमा होस् अथवा संशोधनको रूपमा, अधीनमा रहँदै जुन प्रशासकद्वारा यस निम्ति गरिन्छ, तबसम्म प्रवृत्त रहिरहन्छ जबसम्म सक्षम विधान मण्डलद्वारा अथवा अन्य सक्षम प्राधिकारीद्वारा यस्ता विधिहरूमा परिवर्तन, निरसन, अथवा संशोधन गरिनेछैन;

(ङ) यस्तो आनुषंगिक, पारिणामिक अनि अनुपूरक विषय जुन प्रशासक आवश्यक सम्झन्छ।

२०ग. निर्वचन — यस निम्ति बनाइएको कुनै उपबन्ध अधीन रहेर, यस अनुसूचीको उपबन्ध मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रलाई लागू हुनेमा यस प्रकार प्रभावित हुनेछ -

(१) मानौ राज्यको राज्यपाल अनि राज्यको सरकार प्रति निर्देश अनुच्छेद २३९ अधीन नियुक्त संघ राज्यक्षेत्रको “राज्य सरकार” प्रशासक प्रति निर्देश छ, (राज्यको सरकार पद बाहेक) राज्यप्रति निर्देश मिजोराम संघ राज्यक्षेत्र प्रति निर्देश होस् अनि राज्य विधानमण्डलप्रति निर्देश मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको विधानसभा प्रति निर्देश होस्;

(२) मानौ -

(क) परिच्छेद ४ को उपपरिच्छेद (५) मा सम्बन्धित राज्यको सरकारसँग परामर्श गर्ने उपबन्धलाई लोप गरिदिएको थियो;

(ख) परिच्छेद ६ को उपपरिच्छेद (२) मा, “जसमाथि राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार छ” शब्दहरूको स्थानमा “जसको सम्बन्धमा मिजोराम संघ राज्यक्षेत्रको विधानसभालाई विधिहरू बनाउने शक्ति छ” शब्द राखिदिइएको थियो;

(ग) परिच्छेद १३ मा अनुच्छेद २०२ “अधीन शब्दहरूलाई अनि अंकहरूलाई लोप गरिदिइएको थियो।”]

२१. अनुसूचीको संशोधन - (१) संसदले समय समयमा विधिद्वारा, यस अनुसूचीका उपबन्धहरू मध्ये कुनैको, परिवर्धन, परिवर्तन अथवा निरसनको रूपमा संशोधन गर्नसक्नेछ अनि जब अनुसूचीलाई यस प्रकार संशोधन गरिन्छ तब यस संविधानमा यस अनुसूचीप्रति कुनै निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस प्रकार संशोधित यस्तो अनुसूचीप्रति निर्देश छ।

(२) यस्तो कुनै विधि जुन यस परिच्छेदको उपपरिच्छेद (१) मा उल्लिखित छ, यस संविधानको अनुच्छेद ३६८ का प्रयोजनहरूको निम्ति यस संविधानको संशोधन मानिने छैन।

सातौं अनुसूची

(अनुच्छेद २४६)

सूची १ - संघ सूची

१. भारत अनि उसको प्रत्येक भागको रक्षा, जस अन्तर्गत रक्षाको निम्ति तयारी अनि यस्तो सम्पूर्ण कार्य हो, जुन युद्धको समय युद्धको संचालन अनि त्यसको समाप्ति पश्चात् प्रभावी सैन्यवियोजनमा सहायक होस्।

२. नौसेना, सेना अनि वायुसेना; संघको अन्य सशस्त्र बल।

१[२क संघको कुनै सशस्त्र बल अथवा संघको नियन्त्रण अधीन कुनै अन्य बलको अथवा त्यसको कुनै भाग अथवा युनिट कुनै राज्यमा सिविल शक्तिको सहायतामा अभिनियोजन; यस्तो अभिनियोजनको समय यस्तो बलका सदस्यहरूको शक्तिहरू, अधिकारिता, विशेषाधिकार अनि दायित्व।]

३. छाउनी क्षेत्रहरूको परिसीमन, यस्ता क्षेत्रहरूमा स्थानीय स्वशासन, यस्ता क्षेत्रहरूभित्र छाउनी प्राधिकारीहरूको गठन अनि उनीहरूका शक्तिहरू तथा यस्ता क्षेत्रहरूमा गृह वास-सुविधाको विनियमन (जस अन्तर्गत भाडा नियन्त्रण हुन्छ)।

४. नौसेना, सेना अनि वायुसेना संकर्म।

५. हतियार, अग्नयायुध, गोलाबारूद र विस्फोटक।

६. परमाणु ऊर्जा एवं त्यसको उत्पादनका निम्ति आवश्यक खनिज सम्पत्ति स्रोत।

७. संसद्द्वारा विधिद्वारा रक्षाको प्रयोजनको निम्ति अथवा युद्धको सञ्चालनका निम्ति आवश्यक घोषित गरिएको उद्योग।

८. केन्द्रीय गुप्तचर अनि अन्वेषण विभाग।

९. रक्षा, विदेश कार्य अथवा भारतको सुरक्षा सम्बन्धी कारणहरूद्वारा निवारक निरोध; यस प्रकारले निरोधमा राखिएको व्यक्ति।

१०. विदेश कार्य, सम्पूर्ण विषय जसद्वारा संघको कुनै विदेशसँग सम्बन्ध हुँदछ।

११. राजनयिक, वाणिज्यदूत र व्यापारिक प्रतिनिधित्व।

१२. संयुक्त राष्ट्रसंघ।

१३. अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरू, समितिहरू अनि अन्य निकायहरूमा भाग लिन अनि त्यसमा गरिएका विनिश्चयहरूको कार्यान्वयन।

१४. विदेशहरूसँग सन्धि र सम्झौता गर्नु अनि विदेशहरूसँग गरिएका सन्धिहरू सम्झौताहरू अनि अभिसमयहरूलाई कार्यान्वयन।

१५. युद्ध अनि शान्ति।

१६. वैदेशिक अधिकारिता।

१७. नागरिकता, देशीयकरण अनि अन्य देशीय।

१८. प्रत्यर्पण।

१९. भारतमा प्रवेश अनि त्यहाँबाट बसाई अनि निष्कासन, पारपत्र अनि वीजा।

२०. भारतदेखि बाहिरका स्थानहरूमा तीर्थ यात्राहरू।

२१. खुल्ला समुद्र अथवा आकाशमा गरिएको दस्युता अनि अपराध, स्थल अथवा खुल्ला समुद्र अथवा आकाशमा राष्ट्रहरूको विधि विरुद्ध गरिएको अपराध।

२२. रेल-मार्ग।

२३. यस्ता राजमार्ग जसलाई संसद्द्वारा बनाइएका विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन राष्ट्रिय राजमार्ग घोषित गरिएको छ।

२४. यन्त्र नोदित जलयानहरूका सम्बन्धमा यस्ता अन्तर्देशीय जलमार्गहरूमाथि जहाजरानी अनि नौपरिवहन जुन संसद्द्वारा विधिद्वारा राष्ट्रिय जलमार्ग घोषित गरिएको छ; यस्ता जलमार्गहरूमा मार्गको नियम।

२५. समुद्री जहाजरानी परिवहन अनि नौपरिवहन, जस अन्तर्गत ज्वारीय जलमा जहाजरानी परिवहन अनि नौपरिवहन छ; समुद्री व्यापारको निम्ति शिक्षा अनि प्रशिक्षणको व्यवस्था तथा राज्यहरू अनि अन्य अभिकरणहरूद्वारा दिइने यस्तो शिक्षा अनि प्रशिक्षणको विनियमन।

१. संविधान (ब्यालीसौ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

२६. प्रकाश स्तम्भ, जस अन्तर्गत प्रकाश जहाजरानी परिवहन मार्गदर्शक प्रकाश तथा जहाजरानी परिवहन अनि वायुयानहरूको सुरक्षाको निम्ति अन्य व्यवस्था छ।

२७. यस्तो बन्दरगाह जसलाई संसद्द्वारा बनाइएको विधि अथवा विद्यमान विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन महा-बन्दरगाह घोषित गरिन्छ, जस अन्तर्गत त्यसको परिसीमन अनि त्यसमा बन्दरगाह प्राधिकारीहरूको गठन अनि तिनीहरूका शक्तिहरू हुन्।

२८. बन्दरगाह बन्देज जस अन्तर्गत त्यससँग सम्बद्ध अस्पताल हुन्छन्; नाविक अनि समुद्रीय अस्पताल।

२९. वायुमार्ग, वायुयान अनि विमान चालन; विमानक्षेत्रहरूको व्यवस्था; विमान यातायात अनि विमानक्षेत्रहरूको विनियमन अनि संगठन; वैमानिक शिक्षा अनि प्रशिक्षणको निम्ति व्यवस्था तथा राज्यहरू अनि अन्य अभिकरणहरूद्वारा दिइने यस्तो शिक्षा अनि प्रशिक्षणको विनियमन।

३०. रेल, समुद्र अथवा वायु मार्गद्वारा अथवा यन्त्रनोदित जलयानहरूमा राष्ट्रिय जलमार्गहरूद्वारा यात्रीहरू अनि सामानहरूको वहन।

३१. डाक-तार; टेलोफोन, बेतार प्रसारण अनि त्यस्तै नै अन्य सचार साधन।

३२. संघको सम्पत्ति अनि त्यसबाट राजस्व, तर कुनै १*** राज्यमा स्थित सम्पत्ति सम्बन्धमा, त्यहाँसम्म बाहेक जहाँसम्म संसद् विधिद्वारा अन्यथा त्यस राज्यको विधान अधीन रहेर पनि अन्यथा उपबन्ध गर्दछ।

२*

*

*

*

३४. देशी राज्यहरूको शासकहरूको सम्पदाको निम्ति प्रतिपाल्य अधिकरण।

३५. संघको लोक - ऋण।

३६. करेन्सी, सिक्का निर्माण अनि वैध निविदा, विदेशी मुद्रा।

३७. विदेशी ऋण।

३८. भारतीय रिजर्व बैंक।

३९. डाकघर बचत बैंक।

४०. भारत सरकार अथवा कुनै राज्यको सरकारद्वारा सञ्चालित चिट्ठा।

४१. विदेशीहरूसँग व्यापार अनि वाणिज्य; सीमाशुल्क सीमानाहरूको वारिपरि अनि आयात अनि निर्यात; सीमाशुल्क सीमानाहरूको परिनिश्चय।

४२. अन्तरराज्यिक व्यापार अनि वाणिज्य।

४३. व्यापार निगमहरूको, जस अन्तर्गत बैंककारी, बीमा अनि वित्तीय निगम हो, तर सरकारी समिति होइन, निगमन, विनियमन अनि परिसमापन।

४४. विश्वविद्यालयहरूलाई छोडेर यस्ता निगमहरूको, चाहे त्यो व्यापार निगम होस् वा नहोस्, जसको उद्देश्य एउटा राज्यसम्म सीमित छैन, निगमन, विनियमन अनि परिसमापन।

४५. बैंककारी।

४६. विनियम-पत्र, धनादेश, वचनपत्र अनि त्यस्तै अन्य लिखितहरू।

४७. बीमा।

४८. स्टक एक्सचेंज अनि भविष्य बजार।

४९. पेटेन्ट, आविष्कार अनि डिजाइन; प्रतिलिप्यधिकार; व्यापार चिन्ह अनि पन्डुब्बी चिन्ह।

५०. परिमाण तथा नापको मानक नियत गर्नु।

५१. भारतदेखि बाहिर निर्यात गरिने अथवा एउटा राज्यदेखि दोस्रो राज्यलाई परिवहन गरिने सामानको गुणवत्ताको मानक नियत गर्नु।

५२. ती उद्योग जसको सम्बन्धमा संसदले विधिद्वारा घोषणा गरेको छ कि त्यसमाथि संघको नियन्त्रण लोकहित समीचीन छ।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा "पहिलो अनुसूचीको भाग क अथवा भाग ख मा विनिर्दिष्ट" शब्दहरू अनि अक्षरहरूलाई लोप गरियो।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २६ द्वारा प्रविष्टि ३३ लाई लोप गरियो।

५३. तेलक्षेत्रहरू अनि खनिज तेल सम्पत्ति स्रोतहरूको विनियमन अनि विकास; पेट्रोलियम अनि पेट्रोलियम उत्पादन; अन्य तरल पदार्थ जसको विषयमा संसदले विधिद्वारा घोषणा गरेको छ कि ती खतरनाक रूपले ज्वलनशील हुन्।
५४. त्यो सीमासम्म खानीहरूको विनियमन अनि खनिजहरूको विकास जहाँसम्म संघका नियन्त्रणको अधीन यस्तो विनियमन अनि विकासलाई संसद्, विधिद्वारा, लोक हितमा समीचीन गर्दछ।
५५. खानिहरू अनि तेलक्षेत्रहरूमा श्रम अनि सुरक्षाको विनियमन।
५६. त्यो सीमासम्म अन्तर्राज्य नदीहरू अनि नदी दुवैको विनियमन अनि विकास जहाँसम्म संघको नियन्त्रण अधीन यस्तो विनियमन अनि विकासलाई संसद्, विधिद्वारा, लोकहित समीचीन घोषित गर्दछ।
५७. राज्यक्षेत्रीय सागर-खण्डदेखि बाहिर माछा मार्नु अनि मीनक्षेत्र।
५८. संघका अधिकरणहरूद्वारा नूनको विनिर्माण, प्रदाय अनि वितरण; अन्य अधिकरणहरूद्वारा गरिएको नूनको विनिर्माण प्रदाय अनि वितरणको विनियमन अनि नियन्त्रण।
५९. अफीमको खेती, त्यसको विनिर्माण अनि निर्यातको निम्ति विक्रय।
६०. प्रदर्शनको निम्ति चलचित्र फिल्महरूको स्वीकृती।
६१. संघका कर्मचारीहरूसँग सम्बन्धित औद्योगिक विवाद।
६२. यस संविधानको प्रारम्भमा राष्ट्रिय पुस्तकालय, भारतीय संग्रहालय, इम्पेरियल युद्ध संग्रहालय, विक्टोरिया स्मारक अनि भारतीय युद्ध स्मारक नामहरूले परिचित संस्थाहरू अनि भारत सरकारद्वारा पूर्णतः अथवा भागतः वित्तपोषित अनि संसद्द्वारा, विधिद्वारा, राष्ट्रिय महत्वको घोषित त्यस्तै नै कुनै अन्य संस्था।
६३. यस संविधानको प्रारम्भ हुँदा काँशी हिन्दु विश्वविद्यालय, अलीगढ मुस्लिम विश्वविद्यालय अनि ^१[दिल्ली विश्वविद्यालय] नामहरूद्वारा परिचित संस्थाहरू; ^१[अनुच्छेद ३७१ ड को अनुसरणमा स्थापित विश्वविद्यालय;] संसद्द्वारा, विधिद्वारा, राष्ट्रिय महत्वको घोषित कुनै संस्था।
६४. भारत सरकारद्वारा पूर्णतः तथा भागतः वित्तपोषित अनि संसद्द्वारा, विधिद्वारा, राष्ट्रिय महत्वको घोषित वैज्ञानिक अथवा तकनीकी शिक्षा संस्थाहरू।
६५. संघको अधिकरण अनि संस्थाहरू जो -
- (क) वृत्तिक, व्यावसायिक अथवा तकनीकी प्रशिक्षणको निम्ति हो जस अन्तर्गत पुलिस अधिकारीहरूको प्रशिक्षण हो; अथवा
- (ख) विशेष अध्ययन अथवा अनुसन्धानको अभिवृद्धि हो; अथवा
- (ग) अपराधको अन्वेषण अथवा पत्तो लगाउनमा वैज्ञानिक अथवा तकनीकी सहायताको निम्ति हो।
६६. उच्चतर शिक्षा अथवा अनुसन्धानमा तथा वैज्ञानिक अनि तकनीकी संस्थाहरूमा परिमाण - समन्वय अनि अवधारण।
६७. ^२[संसद्द्वारा बनाइएको विधिद्वारा अथवा त्यसको अधीन] राष्ट्रिय महत्वका ^२[घोषित] प्राचीन अनि ऐतिहासिक स्मारक अनि अभिलेख तथा पुरातत्वीय स्थान र अवशेष।
६८. भारतीय सर्वेक्षण, भारतीय भूवैज्ञानिक, वनस्पति विज्ञान, प्राणी विज्ञान अनि मानव शास्त्र सर्वेक्षण; मौसम विज्ञान संगठन।
६९. जनगणना।
७०. संघ लोक सेवाहरू, अखिल भारतीय सेवाहरू, संघ लोक सेवा आयोग।
७१. संघका पेन्सनहरू अर्थात् भारत सरकारद्वारा अथवा भारतको सञ्चित कोषमध्ये भुक्तानी पेन्सनहरू।
७२. संसद्को निम्ति, राज्यहरूको विधान-मण्डलहरूको निम्ति तथा राष्ट्रपति अनि उपराष्ट्रपतिको पदहरूको निम्ति निर्वाचन, निर्वाचन आयोग।
७३. सांसदहरूको निम्ति, राज्य सभाको सभापति अनि उपसभापतिको तथा लोक सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षका वेतन अनि भत्ताहरू।
७४. संसद्को प्रत्येक सदनको अनि प्रत्येक सदनको सदस्यहरू अनि समितिहरूको शक्तिहरू, विशेषाधिकार अनि उन्मुक्तिहरू; संसद्का समितिहरू अथवा संसद्द्वारा नियुक्त आयोगहरूको साक्षी साक्ष्य दिने अथवा दस्तावेज प्रस्तुत गर्नको निम्ति व्यक्तिहरूलाई उपस्थित गराउनु।
७५. राष्ट्रपति अनि राज्यपालहरूका उपलब्धिहरू, भत्ताहरू, विशेषाधिकार अनि अनुपस्थिति छुट्टी सम्बन्धमा अधिकार; संघको मंत्रीहरूको वेतन अनि भत्ताहरू; नियन्त्रक-महालेखापरीक्षकका वेतन भत्ताहरू अनि अनुपस्थिति छुट्टी सम्बन्धमा अधिकार अनि सेवाका अन्य शर्तहरू।

१. संविधान (बत्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा ४ द्वारा (१.७.१९७४ देखि) दिल्ली विश्वविद्यालय अनि "को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २७ द्वारा "संसद्द्वारा विधिद्वारा घोषित" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७६. संघका अनि राज्यहरूको लेखाहरूको संपरीक्षा ।
७७. उच्चतम न्यायालयको गठन, संगठन, अधिकारिता आने शक्तिहरू (जस अन्तर्गत त्यस न्यायालयको अवमान हो) अनि त्यसमा लिइने शुल्क; उच्चतम न्यायालयको समक्ष विधिव्यवसाय गर्ने हक भएको व्यक्ति ।
७८. उच्च न्यायालयहरूका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूको विषयमा उपबन्धहरूलाई छोडेर उच्च न्यायालयहरूको गठन अनि संगठन ^१[(जस अन्तर्गत दीर्घावकाश हुन्छ) उच्च न्यायालयहरूको समक्ष विधि-व्यवसाय गर्ने हकदार व्यक्ति ।
७९. ^२[कुनै उच्च न्यायालयको अधिकारिताको कुनै संघ राज्यक्षेत्रमा विस्तारण अनि त्यसबाट अपवर्जन ।]
८०. कुनै राज्यको पुलिस बलका सदस्यहरूको शक्ति अनि अधिकारिताको त्यस राज्यदेखि बाहिर कुनै क्षेत्रमा विस्तारण, तर यस प्रकार होइन कि एउटा राज्यको पुलिस त्यस राज्यदेखि बाहिर कुनै क्षेत्रमा त्यस राज्यको सरकारको सहमति बिना जसमा यस्तो क्षेत्र स्थित छ, शक्तिहरू अनि अधिकारिताको प्रयोग गर्नमा समर्थ हुन सके; कुनै राज्यको पुलिसबलका सदस्यहरूका शक्तिहरू अनि अधिकारिताको त्यस राज्यदेखि बाहिर रेल क्षेत्रहरूमा विस्तारण ।
८१. अन्तरराज्यिक प्रव्रजन; अन्तरराज्यिक करतीन ।
८२. कृषि आयभन्दा भिन्न आयमाथि कर ।
८३. सीमा शुल्क जस अन्तर्गत निर्यात शुल्क पर्दछ ।
८४. भारतमा विनिर्मित अथवा उत्पादित तमाखु अनि अन्य सामानमाथि उत्पाद-शुल्क जस अन्तर्गत -
- (क) मानवीय उपभोगको निम्ति मदिरा ।
- (ख) अफीम, भारतीय भाड अनि अन्य मादक औषधिहरू तथा मादक पदार्थहरू पर्दैनन्, तर यस्तो औषधीय अनि प्रसाधन निर्मितिहरू पर्दछन् जसमा एल्कोहल अथवा यस प्रविष्टि उपपरिच्छेद (ख) को कुनै पदार्थ अन्तर्विष्ट छ ।
८५. निगम कर ।
८६. व्यक्तिहरू अनि कम्पनीहरूको परिसम्पति जस अन्तर्गत कृषि भूमि पर्दैन, पूँजी मूल्यमा कर; कम्पनीहरूको पूँजीमाथि कर ।
८७. कृषि भूमिभन्दा भिन्नै सम्पत्ति सम्बन्धमा सम्पदा शुल्क ।
८८. कृषि भूमिभन्दा भिन्नै सम्पत्तिको उत्तराधिकारको सम्बन्धमा शुल्क ।
८९. रेल, समुद्र अथवा वायुमार्गद्वारा लाने सामान अथवा यात्रीहरूमाथि सीमा कर; रेल भाडाहरू अनि माल भाडाहरूमाथि कर ।
९०. स्टक एक्सचेन्जहरू अनि भविष्य बजारहरूको लेनदेनहरूमा स्टाम्प शुल्कभन्दा भिन्नै कर ।
९१. विनिमय पत्रहरू, चेकहरू, वचन पत्रहरू, प्रत्यय पत्रहरू, बीमा-नीतिहरू, हिस्साहरूको हस्तान्तरण, तमसुकहरू, परोक्षीहरू र प्राप्तिहरूको सम्बन्धमा स्टाम्प शुल्कको दर ।
९२. समाचार पत्रहरूको क्रय अथवा विक्रय अनि त्यसमा प्रकाशित विज्ञापनहरूमाथि कर ।
- ^३[९२क समाचारपत्रहरूभन्दा भिन्नै सामानहरूको क्रय अथवा विक्रयमाथि त्यस अवस्थामा कर जसमा यस्तो क्रय अथवा विक्रय अन्तरराज्यिक व्यापार अथवा वाणिज्यको समय हुँदछ ।]
- ^४[९२ ख. सामानहरूको चलानीमाथि (चाहे चलानी गर्ने व्यक्तिलाई अथवा कुनै अन्य व्यक्तिलाई गरिएको होस्) त्यस स्थितिमा कर जसमा यस्तो चलानी अन्तरराज्य व्यापार अथवा वाणिज्यको समय हुँदछ ।]
९३. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयसँग सम्बन्धित विधिहरू विरुद्ध अपराध ।
९४. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयका प्रयोजनहरूको निम्ति जाँच, सर्वेक्षण अनि सांख्यिकी ।
९५. उच्चतम न्यायालयभन्दा भिन्नै सम्पूर्ण सभा न्यायालयहरूको यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयको सम्बन्धमा अधिकारिता अनि शक्तिहरू; नावधिकरण विषयक अधिकारिता ।

१. संविधान (पन्ध्रौँ संशोधन) अधिनियम, १९६३ को धारा १२ द्वारा (भूतलक्षी प्रभावले) अन्तः स्थापित ।

२. संविधान (सार्तौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २९ अनि अनुसूचीद्वारा प्रविष्टि ७९ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

३. संविधान (छैटौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित ।

४. संविधान (छयालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९८२ को धारा ५ द्वारा (२.२.१९८३ देखि) अन्तः स्थापित ।

९६. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयको सम्बन्धमा शुल्क, तर यस अन्तर्गत कुनै न्यायालयहरूमा लिइने शुल्क पर्दैन।
 ९७. कुनै अन्य विषय जो सूची २ अथवा सूची ३ मा प्रगणित छैन अनि जस अन्तर्गत कुनै यस्तो कर छ, जो ती सूचीहरूमध्ये कुनै सूचीमा उल्लिखित छैन।

सूची २ - राज्य सूची

१. लोक व्यवस्था (तर यस अन्तर्गत सिविल शक्तिको सहायताको निम्ति ^१[नौसेना, सेना अथवा वायु सेना अथवा संघको कुनै अन्य सशस्त्रबलको अथवा संघको नियन्त्रण अधीन कुनै अन्य बलको अथवा त्यसको कुनै भाग अथवा यूनिटको प्रयोग] होइन)।

२[२. सूची १ को प्रविष्टि २ क को उपबन्ध अधीन रहे तापनि पुलिस (जस अन्तर्गत रेल अनि ग्राम पुलिस हो)]

३. ^३*** उच्च न्यायालयको अधिकारी अनि सेवक; भाडा अनि राजस्व न्यायालयहरूको प्रक्रिया; उच्चतम न्यायालयभन्दा भिन्न सम्पूर्ण न्यायालयहरूमा लिइने शुल्क।

४. कारागार, सुधारालय, बोस्टल संस्थाहरू अनि त्यही प्रकारका अन्य संस्थाहरू अनि निरुद्ध व्यक्ति; कारागारहरू अनि अन्य संस्थाहरूको उपयोगको निम्ति अन्य राज्यहरूसँग व्यवस्था।

५. स्थानीय शासन, अर्थात् नगर निगमहरू, सुधार गुठीहरू, जिल्ला बोर्डहरू, खनन-वस्ती प्राधिकारहरू अनि स्थानीय स्वशासन अथवा ग्राम प्रशासनका प्रयोजनहरूको निम्ति अन्य स्थानीय प्राधिकारीहरूको गठन अनि शक्तिहरू।

६. लोक स्वास्थ्य अनि स्वच्छता; अस्पताल अनि औषधालय।

७. भारतदेखि बाहिरको स्थानहरूका तीर्थयात्राहरू भन्दा भिन्न तीर्थ यात्राहरू।

८. मादक तरल-पदार्थ, अर्थात् मादक तरल-पदार्थको उत्पादन, विनिर्माण, कब्जा, परिवहन, क्रय अनि विक्रय।

९. निःशक्त अनि नियोजनको निम्ति अयोग्य व्यक्तिहरूको सहायता।

१०. लाश गाड्नु अनि कब्रस्थान; शव-दाह अनि शमशान।

४★

★

★

★

१२. राज्यद्वारा नियन्त्रित अथवा वित्तपोषित प्रस्तकालय, संग्रहालय अथवा त्यस्तै नै अन्य संस्थाहरू; ^५[संसद्द्वारा बनाइएको विधिद्वारा अथवा त्यसको अधीन] राष्ट्रिय महत्वको ^५[घोषित गरिएको] प्राचीन अनि ऐतिहासिक स्मारकहरू अनि अभिलेखहरू भन्दा भिन्न प्राचीन अनि ऐतिहासिक स्मारक अनि अभिलेख।

१३. संचार, अर्थात् सड़कहरू, पुल, नाउ अनि अन्य संचार साधन जो सूची १ मा विनिर्दिष्ट छैन; नगरपालिका ट्राम, घर्लिङ्ग, अन्तरदेशीय जलमार्गहरू सम्बन्धमा सूची १ अनि सूची ३ का उपबन्धहरूको अधीन रहे तापनि, अन्तरदेशीय जलमार्ग अनि त्यसमा यातायात; यन्त्रनोदित यानहरूभन्दा भिन्न यान।

१४. कृषि जस अन्तर्गत कृषि शिक्षा अनि अनुसन्धान, नाशकारी कीटाणुनाशक संरक्षण अनि उदभिद् रोगहरूको निवारण।

१५. पशुधनको रक्षण, संरक्षण अनि सुधार तथा जीव-जन्तुहरूका रोगहरूको निवारण; पशुचिकित्सा प्रशिक्षण अनि व्यवसाय।

१६. काँजी हाउस अनि पशु अत्यचारको निवारण।

१७. सूची १ को प्रविष्टि ५६ का उपबन्धहरू अधीन रहेर पनि, जल, अर्थात् जल प्रदाय, सिचाई अनि नहरहरू, जल विकास अनि तटबन्धन, जल भण्डारकरण अनि जल शक्ति।

१८. भूमि अर्थात् भूमिमा अथवा त्यसमाथि अधिकार, भूधृति जस अन्तर्गत भूस्वामी अनि अभिधारी सम्बन्ध छ, अनि भाडाको संग्रहण; कृषि भूमिको हस्तांतरण अनि अन्यसक्रमण; भूमि विकास अनि कृषि उधार; उपनिवेशन।

४★

★

★

★

२१. मत्स्य-पालन।

१. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) केही शब्दहरूको स्थानमा प्रतिस्थापित।
 २. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) प्रविष्टि २ को स्थानमा प्रतिस्थापित।
 ३. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) केही शब्दहरूलाई लोप गरियो।
 ४. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) प्रविष्टि ११, १९ अनि २० लोप गरियो।
 ५. संविधान (सार्तौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २७ द्वारा "संसद्द्वारा विधिद्वारा घोषित" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२२. सूची १ को प्रविष्टि ३४ का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि प्रतिपाल्य अधिकरण, भारग्रस्त अनि कुडकी गरिएको सम्पत्ति।

२३. संघको नियन्त्रण अधीन विनियमन अनि विकास सम्बन्धमा सूची १ का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, खानीहरूको विनियमन अनि खनिज विकास।

२४. सूची १ को १[प्रविष्टि ७ अनि प्रविष्टि ५२] का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, उद्योग।

२५. ग्यास अनि ग्यास-संकर्म।

२६. सूची ३ को प्रविष्टि ३३ का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, राज्यभित्र व्यापार अनि वाणिज्य।

२७. सूची ३ को प्रविष्टि ३३ का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, सामानको उत्पादन, प्रदाय अनि वितरण।

२८. बजार अनि मेलाहरू।

२★

३०. साहूकारी अनि साहूकार; कृषि ऋणबाट मुक्ति।

३१. धर्मशाला अनि धर्मशाला पालक।

३२. यस्ता निगमहरूको, जो सूची १ मा विनिर्दिष्ट निगमहरूभन्दा भिन्न छ अनि विश्वविद्यालयहरूको निगमन, विनियमन अनि परिसमापन; अनिगमित व्यापारिक, साहित्यिक, वैज्ञानिक, धार्मिक अनि अन्य संस्थाहरू अथवा संगम; सहकारी संस्थाहरू।

३३. नाट्यशाला अनि नाट्यप्रदर्शन; सूची १ का प्रविष्टि ६० को उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, सिनेमा; खेलकूद, मनोरञ्जन अनि आमोद-प्रमोद।

३४. होइबाजी अनि जुवा।

३५. राज्यमा निहित अथवा त्यसको कब्जाको संकर्म, भूमि अनि भवन।

३★

३७. संसद्द्वारा बनाइएको कुनै विधिका उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, राज्यको विधान मण्डलको निम्ति निर्वाचन।

३८. राज्यको विधान मण्डलको सदस्यहरूको, विधान सभाको अध्यक्ष अनि उपाध्यक्षको अनि, यदि विधान परिषद् हो भने, त्यसको सभापति अनि उपसभापतिको वेतन अनि भत्ताहरू।

३९. विधान सभाको अनि त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूको तथा, यदि विधान परिषद् हो भने, त्यस विधान परिषद्को अनि त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूका शक्तिहरू विशेषाधिकार अनि उन्मुक्तिहरू; राज्यका विधान-मण्डलका समितिहरूको समक्ष साक्षी दिनु अथवा दस्तावेज प्रस्तुत गर्नेको निम्ति व्यक्तिहरूलाई उपस्थित गराउनु।

४०. राज्यका मन्त्रीहरूको वेतन अनि भत्ताहरू।

४१. राज्य लोक सेवाहरू; राज्य लोक सेवा आयोग।

४२. राज्यका पेन्सनहरू अर्थात् राज्यद्वारा अथवा राज्यको सञ्चित कोषबाट भुक्तान गरिने पेन्सन।

४३. राज्यको लोक ऋण।

४४. कल्याण कोष।

४५. भू-राजस्व जस अन्तर्गत राजस्वको निर्धारण अनि संग्रहण, भू-अभिलेख राख्नु, राजस्वका प्रयोजनहरूको निम्ति अनि अधिकारहरूको अभिलेखहरूको निम्ति सर्वेक्षण अनि राजस्वको अन्यसंक्रमण हो।

४६. कृषि आयमाथि कर।

४७. कृषि भूमिको उत्तराधिकार सम्बन्धमा शुल्क।

४८. कृषि भूमि सम्बन्धमा सम्पदा-शुल्क।

४९. भूमि अनि भवनहरूमाथि कर।

५०. संसद्द्वारा, विधिद्वारा, खनिज विकास सम्बन्धमा अधिरोपित निर्वन्धनहरू अधीन रहे तापनि खनिज सम्बन्धी अधिकारहरूमाथि कर।

१. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २८ द्वारा "प्रविष्टि ५२" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (ब्यालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) प्रविष्टि २९ लाई लोप गरियो।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २६ द्वारा प्रविष्टि ३६ लाई लोप गरियो।

५१. राज्यमा विनिर्मित अथवा उत्पादित निम्नलिखित सामानमाथि उत्पादन-शुल्क अनि भारतमा अन्यत्र विनिर्मित अथवा उत्पादित त्यस्तै नै सामानमाथि त्यही दर अथवा निम्नतर दरले प्रतिशुल्क -

(क) मानवीय उपभोगको निम्ति मादक तरल पदार्थ;

(ख) अफीम, भारतीय भाँग अनि अन्य मादक औषधिहरू तथा मादक पदार्थ, औषधिहरू तथा मादक पदार्थ;

तर जस अन्तर्गत यस्ता औषधिहरू अनि प्रसाधन निर्मितहरू छैनन् जसमा मादक पदार्थ अथवा यस प्रविष्टिको उपपरिच्छेद (ख) को कुनै पदार्थ अन्तर्विष्ट रहन्छ।

५२. कुनै स्थानीय क्षेत्रमा उपभोग, प्रयोग अथवा विक्रयको निम्ति सामानको प्रवेशमाथि कर।

५३. विद्युतको उपभोग अथवा विक्रयमाथि कर।

१[५४. सूची १ को प्रविष्टि ९२क का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, समाचारपत्रहरूभन्दा भिन्नै सामानको क्रय अथवा विक्रयमाथि कर।]

५५. समाचारपत्रहरूमा प्रकाशित २[अनि रेडियो अथवा दूरदर्शन द्वारा प्रसारित विज्ञापनहरू] भन्दा भिन्नै विज्ञापनहरूमाथि कर।

५६. सड़कहरू अथवा अन्तर्देशीय जलमार्गहरूद्वारा लाने सामान अनि यात्रीहरूमाथि कर।

५७. सूची ३ मा प्रविष्टि ३५ का उपबन्धहरू अधीन रहे तापनि, सड़कहरूमा उपयोगको योग्य यानहरूमाथि कर, चाहे त्यो यन्त्रनोदित होस् वा नहोस् जस अन्तर्गत ट्राम कर पर्दछ।

५८. जीवजन्तुहरू अनि नाउँहरूमाथि कर।

५९. पथकर।

६०. व्यवसायहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू अनि नियोजनमाथि कर।

६१. प्रति व्यक्ति कर।

६२. विलासका वस्तुहरूमाथि कर, जस अन्तर्गत मनोरञ्जन, आमोद, होड़बाजी अनि जुवामाथि कर पर्दछ।

६३. स्टाम्प शुल्कका दरहरू सम्बन्धमा सूची १ का उपबन्धहरूमा विनिर्दिष्ट दस्तावेजहरू भन्दा भिन्नै दस्तावेजहरू सम्बन्धमा स्टाम्प शुल्कको दर।

६४. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयमा सम्बन्धित विधिहरूको विरुद्ध अपराध।

६५. उच्चतम न्यायालयभन्दा भिन्नै सम्पूर्ण न्यायालयहरूलाई यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषय सम्बन्धमा अधिकारिता अनि शक्तिहरू।

६६. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषय सम्बन्धमा शुल्क, तर यस अन्तर्गत कुनै न्यायालयमा लिइने शुल्क होइन।

सूची ३ - समवर्ती सूची

१. दण्ड विधि जस अन्तर्गत यस्तो सम्पूर्ण विषय हो जो यस संविधानको प्रारम्भमा भारतीय दण्ड संहिता अन्तर्गत आउँदछ, तर यसभित्र सूची १ अथवा सूची २ मा विनिर्दिष्ट विषयहरू मध्ये कुनै विषयसित सम्बन्धित विधिहरूको विरुद्ध अपराध अनि सिविल शक्तिको सहायताको निम्ति नौसेना, सेना अथवा वायुसेना अथवा संघको कुनै अन्य सशस्त्र बलको प्रयोग पर्दैन।

२. दण्ड प्रक्रिया जस अन्तर्गत यस्तो सम्पूर्ण विषय हो जुन यस संविधानको प्रारम्भमा दण्ड प्रक्रिया संहिताको अन्तर्गत छ।

३. कुनै राज्यको सुरक्षा, लोक व्यवस्था कायम राख्नु अथवा समुदायको निम्ति आवश्यक वितरणहरू अनि सेवाहरूलाई कायम राख्न सम्बन्धी कारणहरूद्वारा निवारक निरोध; यस प्रकारले निरोधमा राखिएको व्यक्ति।

४. कैदीहरू, अभियुक्त व्यक्तिहरू अनि यस सूचीको प्रविष्टि ३ मा विनिर्दिष्ट कारणहरूद्वारा निवारक निरोधमा राखिएका व्यक्तिहरूका एउटा राज्यदेखि दोस्रो राज्यमा सार्नु।

५. विवाह अनि विवाह विच्छेद; शिशु अनि अवयस्क; दत्तक ग्रहण; इच्छा; निर्वसीयतता अनि उत्तराधिकार; अविभक्त कुटुम्ब अनि विभाजन; यी सम्पूर्ण विषय जसको सम्बन्धमा न्यायिक कार्यवाहीहरूमा पक्षकार यस संविधानको प्रारम्भभन्दा ठीक पहिला आफ्नो घरायसी विधिको अधीनमा थियो।

६. कृषि भूमिभन्दा भिन्नै सम्पत्तिको हस्तान्तरण; तमसुक पत्रहरू अनि दस्तावेजहरूको पञ्जीकरण।

१. संविधान (छैटौँ संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि ५४ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान (बियालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तः स्थापित।

७. संविदाहरू जस अन्तर्गत भागीदारी, अभिकरण, वहन गर्ने संविदाहरू अन्य विशेष प्रकारका संविदाहरू हुन्, तर कृषि भूमि सम्बन्धी संविदाहरू छैनन्।

८. अनुयोज्य दोष।

९. शोधन अक्षमता अनि दिवाला।

१०. न्यास अनि न्यासी।

११. महाप्रशाशक अनि शासकीय न्यासी।

१[११क. न्याय प्रशासन; उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालयहरूभन्दा भिन्दै सबै न्यायालयहरूको गठन अनि संगठन]

१२. साक्ष्य अनि शपथ; विधिहरू, लोक कार्य अनि अभिलेखहरू अनि न्यायिक कार्यवाहीहरूलाई मान्यता।

१३. सिविल प्रक्रिया जस अन्तर्गत यस्ता सम्पूर्ण विषय छन् जुन यस संविधानको प्रारम्भमा सिविल प्रक्रिया संहिता अन्तर्गत आउँछ, परिसीमा अनि माध्यस्थम्।

१४. न्यायालयको अवमान, तर यस अन्तर्गत उच्चतम न्यायालयको अवमान होइन्।

१५. आहिडन : यायाबरी, प्रवाजी जनजातिहरू।

१६. पागलपन अनि मनौवैकल्य, जस अन्तर्गत पागलहरू अनि मनौविकल व्यक्तिहरूलाई ग्रहण गर्ने अथवा तिनीहरूलाई उपचार गर्ने स्थान हो।

१७. पशुप्रति क्रूरताको निवारण।

१[१७क. वन।

१७ख. वन्य जीव जन्तुहरू अनि चराहरूको संरक्षण]

१८. खाद्य पदार्थहरू अनि अन्य सामानको अपमिश्रण।

१९. अप्फीमको सम्बन्धमा सूची १ को प्रविष्टि ५९ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि मादक द्रव्य अनि विष।

२०. आर्थिक अनि सामाजिक योजना।

१[२०क. जन संख्या नियन्त्रण अनि परिवार नियोजन]

२१. वाणिज्यिक अनि औद्योगिक एकाधिकार, गुट र न्यास।

२२. व्यापार संघ; औद्योगिक अनि श्रम विभाग।

२३. सामाजिक सुरक्षा अनि सामाजिक बीमा; नियोजन अनि बेकारी।

२४. श्रमिकहरूका कल्याण जस अन्तर्गत कार्यका अवस्थाहरू, भविष्य निधि, नियोजकको दायित्व, कार्यकार प्रतिकार, असशक्तता अनि वार्धक्य पेन्सन तथा प्रसूति सुविधाहरू हुन्।

१[२५. सूची १ को प्रविष्टि ६३, ६४, ६५ अनि ६६ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि, शिक्षा जस अन्तर्गत तकनीकी शिक्षा, आयुर्विज्ञान शिक्षा अनि विश्व विद्यालय हुन्; श्रमिकहरूका व्यावसायिक अनि तकनीकी प्रशिक्षण]

२६. विधि वृत्ति, चिकित्सा वृत्ति अनि अरु वृत्तिहरू।

२७. भारत अनि पाकिस्तान डोमिनियनहरूमा स्थापित हुनाको कारण आफ्ना मूल निवास स्थानबाट विस्थापित व्यक्तिहरूका सहायता अनि पुनर्वास।

२८. पूर्तकार्य अनि पूर्त संस्थाहरू, पूर्त अनि धार्मिक विन्यास अनि धार्मिक संस्थाहरू।

२९. मानिसहरू, जीव-जन्तुहरू अनि रूख-पातहरूमा प्रभाव पार्ने संक्रमक वा सांसर्गिक रोगहरू अथवा नाशक जीवहरू एक राज्यबाट दोस्रो राज्यमा फैलनु निवारण।

३०. जन्म-मरण सांख्यिकी, जस अन्तर्गत जन्म अनि मृत्यु पंजीकरण हुन्छ।

३१. संसद्द्वारा बनाइएका विधि या विद्यमान विधिद्वारा अथवा त्यस अधीन महाबन्दरगाह घोषित बन्दरगाहहरू भन्दा बेग्लै बन्दरगाह।

१. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) प्रविष्टि २५ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३२. राष्ट्रिय जलमार्गको विषयमा सूची १ का उपबन्धहरूका अधीन रहे तापनि, अन्तर्देशीय जलमार्गहरूमाथि यन्त्रनोदित जलयानहरूका सम्बन्धमा जहाज परिवहन अनि नौ परिवहन तथा यस्ता जलमार्गहरूमा मार्गका नियम अनि अन्तर्देशीय जलमार्गहरूद्वारा यात्रीहरू अनि सामानको वहन ।

^१[३३ (क) जहाँ संसद्द्वारा विधिद्वारा कुनै उद्योगको संघद्वारा नियन्त्रण लोक हितमा समीचीन घोषित गरिन्छ त्यहाँ त्यस उद्योगका उत्पादनका अनि त्यसै प्रकारका आयात गरिएका सामानलाई यस्ता उत्पादनहरूका रूपमा,

(ख) खाद्य पदार्थहरूका जस अन्तर्गत खाद्य तिलहन अनि तेल हुन्छ,

(ग) पशुहरूका चारोको जस अन्तर्गत खली अनि अन्य सारकृत चारो हुन्छन्,

(घ) काँचो कपास, चाहे त्यो रक्सीको होस् वा नहोस् अनि कपासको होस्, अनि

(ङ) काँचो जूटको,

व्यापार तथा वाणिज्य तथा ऊनीको उत्पादन, प्रदाय अनि वितरण ।]

^२[३३क. वजन अनि नाप, जस अन्तर्गत मानकहरूको निश्चित गर्नु होइन ।]

३४. मूल्य नियन्त्रण ।

३५. यन्त्रनोदित यान जस अन्तर्गत त्यो सिद्धान्त छ जुन अनुसार यस्ता यानमाथि कर उद्गृहीत गर्नु हो ।

३६. कारखानाहरू ।

३७. बोयलर ।

३८. विद्युत ।

३९. समाचार-पत्र, पुस्तकहरू तथा छापाखाना ।

४०. ^३[संसद्द्वारा बनाइएका विधिद्वारा अथवा यसको अधीन] राष्ट्रिय महत्त्वका ^३[घोषित] पुरातत्त्वीय स्थलहरू तथा अवशेषहरू भन्दा बेग्लै पुरातत्त्वीय स्थल अनि अवशेष ।

४१. यस्ता सम्पत्तिका (जस अन्तर्गत कृषि भूमि छ) अभि रक्षा, प्रबन्ध अनि व्ययन जुन विधिद्वारा निष्क्रान्त सम्पत्ति घोषित गरिन्छ ।

^४[४२. सम्पत्तिको अर्जन अनि अधिग्रहण ।]

४३. कुनै राज्यमा, त्यस राज्यदेखि बाहिर संकलित करबाट सम्बन्धित दावाहरू अनि लोक मार्गहरूका असूली जस अन्तर्गत भू-राजस्वको बकाया अनि यस्ता बकायाको रूपमा असूल गर्न सकिने राशीहरू छन् ।

४४. न्यायिक स्टाम्पहरूद्वारा संग्रहित शुल्कहरू अथवा खजानाहरूद्वारा बेग्लै स्टाम्प शुल्क, तर यस अन्तर्गत स्टाम्प शुल्कको दर होइन ।

४५. सूची २ अथवा सूची ३ मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनै विषयका प्रयोजनहरूका लागि जाँच अनि आँकडा ।

४६. उच्चतम न्यायालयबाट बेग्लै सबै न्यायालयहरूका यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयको सम्बन्धमा अधिकारिता अनि शक्तिहरू ।

४७. यस सूचीका विषयहरूमध्ये कुनै विषयको सम्बन्धमा शुल्क, तर यस अन्तर्गत कुनै न्यायालयमा लिइने शुल्क होइन ।

१. संविधान (तेस्रो संशोधन) अधिनियम, १९५४ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि ३३ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

२. संविधान (बियालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ५७ द्वारा (३.१.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित ।

३. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २७ द्वारा "संसद्द्वारा, विधिद्वारा घोषित" गरिएको स्थानमा प्रतिस्थापित ।

४. संविधान (सातौं संशोधन) अधिनियम, १९५६ को धारा २६ द्वारा प्रविष्टि ४२ को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

आठौं अनुसूची

[अनुच्छेद ३४४(१) अनि अनुच्छेद ३५१]

भाषाहरू

१. असमीया।
२. बंगला।
३. गुजराती।
४. हिन्दी।
५. कन्नड़।
६. काश्मीरी।
- १[७. कोंकणी।]
- २[८] मलयालम।
- १[९. मणिपुरी।]
- ३[१०] मराठी।
- १[११] नेपाली।]
- ४[१२] उडिया।
- ४[१३] पञ्जाबी।
- ४[१४] संस्कृत।
- ५[४[१५ [सिन्धी]।]
- ४[१६] तामिल।
- ४[१७] तेलुगु।
- ४[१८] उर्दू।

-
१. संविधान (एकतरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित।
  २. संविधान (एकतरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि ७ मा प्रविष्टि ८ को रूपमा पुनःसंख्यांकित गरियो।
  ३. संविधान (एकतरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि ८ मा प्रविष्टि १० को रूपमा पुनःसंख्यांकित गरियो।
  ४. संविधान (एकतरौं संशोधन) अधिनियम, १९९२ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि ९ देखि १५ सम्मलाई प्रविष्टि १२ देखि १८ सम्मका रूपमा पुनःसंख्यांकित गरियो।
  ५. संविधान (एक्काइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६७ को धारा २ द्वारा जोडियो।

१[नवीं अनुसूची]

[अनुच्छेद ३१ ख]

१. बिहार भूमि सुधार अधिनियम, १९५० (१९५० को बिहार अधिनियम सं. ३०)।
२. मुंबई अभिधृति र कृषि भूमि अधिनियम, १९४८ (१९४८ को मुंबई अधिनियम ६७)।
३. मुंबई मालिकी भूधृति उत्पादन अधिनियम, १९४९ (१९४९ को मुंबई अधिनियम ६१)।
४. मुंबई तालुकदारी भूधृति उत्पादन अधिनियम, १९४९ (१९४९ को मुंबई अधिनियम ६२)।
५. पंच महल मेहवासी भूधृति उत्पादन अधिनियम, १९४९ (१९४९ को मुंबई अधिनियम ६३)।
६. मुंबई खोती उत्पादन अधिनियम, १९५० (१९५० को मुंबई अधिनियम ६)।
७. मुंबई परगना अनि कुलकर्णी वतन उत्पादन अधिनियम, १९५० (१९५० को मुंबई अधिनियम, ६०)।
८. मध्य प्रदेश सांपत्तिक अधिकार (संपदा, महल, अन्य संक्रांत भूमि) उत्पादन अधिनियम, १९५० (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक १ सन् १९५१)।
९. मद्रास संपदा (उत्पादन अनि रैयतवाड़ीमा संपरिवर्तन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ को मद्रास अधिनियम २६)।
१०. मद्रास संपदा (उत्पादन अनि रैयतवाड़ीमा संपरिवर्तन) संशोधन अधिनियम, १९५० (१९५० को मद्रास अधिनियम १)।
११. १९५० ई. को उत्तर प्रदेश जमीनदारी विनाश अनि भूमि व्यवस्था अधिनियम, (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या १, १९५१)।
१२. हैदराबाद (जागीर उत्पादन) विनियम, १३५८ फ (१३५८ फसलीको संख्या ६९)।
१३. हैदराबाद जागीर (परिवर्तन) विनियम, १३५९ फ (१३५९ फसलीको संख्या २५)।
१४. बिहार विस्थापित व्यक्ति पुनर्वास (भूमि अर्जन) अधिनियम, १९५० (१९५० को बिहार अधिनियम सं. ३८)।
१५. संयुक्त प्रान्तका शरणार्थीहरूलाई बसोबासकोकालागि भूमि प्राप्त गर्ने एक्ट, १९४८ ई. (संयुक्त प्रान्तीय एक्ट संख्या २६, १९४८)।
१६. विस्थापित व्यक्ति पुनर्वास (भूमि अर्जन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ को अधिनियम ६०)।
१७. बीमा (संशोधन) अधिनियम, १९५० (१९५० को अधिनियम ४७) को धारा ४२ द्वारा यथा अन्तः स्थापित बीमा अधिनियम, १९३८ (१९३८ को अधिनियम ४) को धारा ५२ क देखि धारा ५२ छ।
१८. रेल कम्पनी (आपत् उपबन्ध) अधिनियम, १९५१ (१९५१ को अधिनियम ५१)।
१९. उद्योग (विकास र विनियमन) संशोधन अधिनियम, १९५३ (१९५३ को अधिनियम २६) को धारा १३ द्वारा यथा अन्तः स्थापित उद्योग (विकास र विनियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ को अधिनियम ६५) को अध्याय ३ क)।
२०. १९५१ को पश्चिमी बंगाल अधिनियम, २९ द्वारा यथा संशोधित पश्चिमी बंगाल भूमि विकास र योजना अधिनियम, १९४८ (१९४८ को पश्चिमी बंगाल अधिनियम २१)।
२१. आन्ध्र प्रदेश अधिकतम कृषि जोत सीमा अधिनियम, १९६१ (१९६१ को आन्ध्र प्रदेश अधिनियम १०)।
२२. आन्ध्र प्रदेश (तेलंगना क्षेत्र) अभिधृति र कृषि भूमि (विधिमान्यकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को आन्ध्र प्रदेश अधिनियम २१)।
२३. आन्ध्र प्रदेश (तेलंगना क्षेत्र) इजारा अनि कौली भूमि अनियमित पट्टा) रद्दकरण र रियायती निर्धारण उत्पादन अधिनियम, १९६१ (१९६१ को आन्ध्र प्रदेश अधिनियम ३६)।
२४. असम राज्य लोक प्रकृतिको धार्मिक वा पूर्त संस्था भूमि अर्जन अधिनियम, १९५९ (१९६१ को असम अधिनियम ९)।
२५. बिहार भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९५३ (१९५४ को बिहार अधिनियम सं. २०)।

-
१. संविधान (पहिलो संशोधन) अधिनियम, १९५१ को धारा १४ द्वारा जोडिएको हो।
  २. संविधान (चौथो संशोधन) अधिनियम, १९५५ को धारा ५ द्वारा जोडिएको हो।
  ३. संविधान (सत्रहौं संशोधन) अधिनियम, १९६४ को धारा ३ द्वारा जोडिएको हो।

२६. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण र अधिशेष भूमि अर्जन) अधिनियम, १९६१ (१९६२ को बिहार अधिनियम सं. १२) (जस अन्तर्गत यस अधिनियमको धारा २८ छैन)।
२७. मुंबई तालुकदारी भूधृति उत्पादन (संशोधन) अधिनियम, १९५४ (१९५५ को मुंबई अधिनियम १)।
२८. मुंबई तालुकदारी भूधृति उत्पादन (संशोधन) अधिनियम, १९५७ (१९५८ को मुंबई अधिनियम १८)।
२९. मुंबई इनाम (कच्छ क्षेत्र) उत्पादन अधिनियम, १९५८ (१९५८ को मुंबई अधिनियम ९८)।
३०. मुंबई अभिधृति अनि कृषि भूमि (गुजरात संशोधन) अधिनियम, १९६० (१९६० को गुजरात अधिनियम १६)।
३१. गुजरात कृषि भूमि अधिकतम सीमा अधिनियम, १९६० (१९६१ को गुजरात अधिनियम २६)।
३२. सगवारा र मेहवासी सम्पदा (साम्पत्तिक अधिकार उत्पादन, आदि) विनियम, १९६२ (१९६२ को गुजरात विनियम १)।
३३. गुजरात शेष अन्य संक्रामण उत्पादन अधिनियम, १९६३ (१९६३ को गुजरात अधिनियम ३३), त्यो बाहेक जहाँसम्म यो अधिनियम, यसको धारा २ को खण्ड (३) को उप-खण्ड (घ) मा निर्दिष्ट अन्य संक्रामणको सम्बन्धमा छ।
३४. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को महाराष्ट्र अधिनियम २७)।
३५. हैदराबाद अभिधृति अनि कृषि भूमि (पुनः अधिनियमन, विधिमान्यकरण अनि अतिरिक्त संशोधन) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को महाराष्ट्र अधिनियम ४५)।
३६. हैदराबाद अभिधृति अनि कृषि भूमि अधिनियम, १९५० (१९५० को हैदराबाद अधिनियम २१)।
३७. जन्मीकरण भुक्तान (उत्पादन) अधिनियम, १९६० (१९६१ को केरल अधिनियम ३)।
३८. केरल भूमि-कर अधिनियम, १९६१ (१९६१ को केरल अधिनियम १३)।
३९. केरल भूमि सुधार अधिनियम, १९६३ (१९६४ को केरल अधिनियम १)।
४०. मध्य प्रदेश भू-राजस्व संहिता, १९५९ (मध्य प्रदेश अधिनियम, क्रमांक २० सन् १९५९)।
४१. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा अधिनियम, १९६० (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक २० सन् १९६०)।
४२. मद्रास खेतिहार अभिधारी संरक्षण अधिनियम, १९५५ (१९५५ को मद्रास अधिनियम २५)।
४३. मद्रास खेतिहार अभिधारी (उचित लगान संदाय) अधिनियम, १९५६ (१९५६ को मद्रास अधिनियम २४)।
४४. मद्रास कुडीइरूपु अधिभोगी (बेदखलीबाट संरक्षण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को मद्रास अधिनियम ३८)।
४५. मद्रास लोक न्यास (कृषि भूमि प्रशासन विनियमन) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को मद्रास अधिनियम ५७)।
४६. मद्रास भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को मद्रास अधिनियम ५८)।
४७. मैसूर अभिधृति अधिनियम, १९५२ (१९५२ को मैसूर अधिनियम १३)।
४८. कोङ्गू अभिधारी अधिनियम, १९५७ (१९५७ को मैसूर अधिनियम १४)।
४९. मैसूर ग्राम पद उत्पादन अधिनियम, १९६१ (१९६१ को मैसूर अधिनियम १४)।
५०. हैदराबाद अभिधृति अनि कृषि भूमि (विधिमान्यकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ को मैसूर अधिनियम ३६)।
५१. मैसूर भूमि सुधार अधिनियम, १९६१ (१९६२ को मैसूर अधिनियम १०)।
५२. उड़ीसा भूमि सुधार अधिनियम, १९६० (१९६० को उड़ीसा अधिनियम १६)।
५३. उड़ीसा विलय राज्यक्षेत्र (ग्राम-पद उत्पादन) अधिनियम, १९६३ (१९६३ को उड़ीसा अधिनियम १०)।
५४. पंजाब भू-धृति सुरक्षा अधिनियम, १९५३ (१९५३ को पंजाब अधिनियम १०)।
५५. राजस्थान अभिधृति अधिनियम, १९५५ (१९५५ को राजस्थान अधिनियम सं. ३)।
५६. राजस्थान जमीन्दारी अनि विश्वेदारी उत्पादन अधिनियम, १९५९ (१९५९ को राजस्थान अधिनियम सं. ८)।
५७. कुमाउँ तथा उत्तरा-खण्ड जमीन्दारी विनाश तथा भूमि व्यवस्था अधिनियम, १९६० (उत्तर प्रदेश अधिनियम, सं. १७, १९६०)।
५८. उत्तर प्रदेश अधिकतम जोत-सीमा आरोपण अधिनियम, १९६० (उत्तर प्रदेश अधिनियम, सं. १, १९६१)।
५९. पश्चिम बंगाल सम्पदा आर्जन अधिनियम, १९५३ (१९५४ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १)।
६०. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार अधिनियम, १९५५ (१९५६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १०)।

६१. दिल्ली भूमि सुधार अधिनियम, १९५४ (१९५४ को दिल्ली अधिनियम ८)।
६२. दिल्ली भूमि जोत (अधिकतम सीमा) अधिनियम, १९६० (१९६० को केन्द्रीय अधिनियम २४)।
६३. मणिपुर भू-राजस्व अनि भूमि सुधार अधिनियम, १९६० (१९६० को केन्द्रीय अधिनियम ३३)।
६४. त्रिपुरा भू-राजस्व अनि भूमि सुधार अधिनियम, १९६० (१९६० को केन्द्रीय अधिनियम ४३)।
- १[६५. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को केरल अधिनियम ३५)।
६६. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को केरल अधिनियम २५)।]
- २[६७. आन्ध्र प्रदेश भूमि सुधार (अधिकतम कृषि जोत सीमा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को आन्ध्र प्रदेश अधिनियम १)।
६८. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७३ को बिहार अधिनियम सं. १)।
६९. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को बिहार अधिनियम सं. ९)।
७०. बिहार भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को बिहार अधिनियम सं. ५)।
७१. गुजरात अधिकतम कृषि भूमि सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७४ को गुजरात अधिनियम २)।
७२. हरियाणा भूमि-जोतको अधिकतम सीमा अधिनियम, १९७२ (१९७२ को हरियाणा अधिनियम २६)।
७३. हिमाचल प्रदेश अधिकतम भूमि जोत सीमा अधिनियम, १९७२ (१९७३ को हिमाचल प्रदेश अधिनियम १९)।
७४. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को केरल अधिनियम १७)।
७५. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक १२ सन् १९७४)।
७६. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (द्वितीय संशोधन) अधिनियम, १९७२ (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक १३ सन् १९७४)।
७७. मैसूर भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७३ (१९७४ को कर्नाटक अधिनियम १)।
७८. पंजाब भूमि सुधार अधिनियम, १९७२ (१९७३ को पंजाब अधिनियम १०)।
७९. राजस्थान कृषि जोतहरूमा अधिकतम सीमा अधिरोपण अधिनियम, १९७३ (१९७३ को राजस्थान अधिनियम सं. ११)।
८०. गुडलूर जन्म-संपदा (उत्पादन अनि रैख्यतवाड़ीमा संपरिवर्तन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को तमिलनाडु अधिनियम २४)।
८१. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १२)।
८२. पश्चिम बंगाल संपदा अर्जन (संशोधन) अधिनियम, १९६४ (१९६४ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २२)।
८३. पश्चिम बंगाल संपदा अर्जन (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३)।
८४. मुंबई अभिवृद्धि अनि कृषि भूमि (गुजरात संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७३ को गुजरात अधिनियम ५)।
८५. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम १९७४ (१९७४ को उड़ीसा अधिनियम ९)।
८६. त्रिपुरा भू-राजस्व अनि भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को त्रिपुरा अधिनियम ७)।
- ३[४* * * * *]
८८. उद्योग (विकास तथा विनियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ को केन्द्रीय अधिनियम ६५)।
८९. स्थावर सम्पत्ति अधिग्रहण तथा अर्जन अधिनियम १९५२ (१९५२ को केन्द्रीय अधिनियम ३०)।
९०. खान तथा खनिज (विनियमन तथा विकास) अधिनियम, १९५७ (१९५७ को केन्द्रीय अधिनियम ६७)।

१. संविधान (उनन्तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. संविधान (चौतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

३. संविधान (उनचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा ५ द्वारा अन्तः स्थापित।

४. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४४ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) प्रविष्टि ८७ लाई लोप गरियो।

९१. एकाधिकार तथा अवरोधक व्यापारिक व्यवहार अधिनियम, १९६९ (१९६९ को केन्द्रीय अधिनियम ५४)।
 १★ ★ ★ ★
९३. कोककारी कोयला खान (आपत् उपबन्ध) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को केन्द्रीय अधिनियम ६४)।
 ९४. कोककारी कोयला खान (राष्ट्रियकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को केन्द्रीय अधिनियम ३६)।
 ९५. साधारण बीमा कारबार (राष्ट्रियकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को केन्द्रीय अधिनियम ५७)।
 ९६. इंडियन कपर कारपोरेशन (उपक्रमको अर्जन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को केन्द्रीय अधिनियम ५८)।
 ९७. रूग्न कपड़ा उपक्रम (प्रबन्ध ग्रहण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को केन्द्रीय अधिनियम ७२)।
 ९८. कोयला खान (प्रबन्ध ग्रहण) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को केन्द्रीय अधिनियम १५)।
 ९९. कोयला खान (राष्ट्रियकरण) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को केन्द्रीय अधिनियम २६)।
 १००. विदेशी मुद्रा विनियमन अधिनियम, १९७३ (१९७३ को केन्द्रीय अधिनियम ४६)।
 १०१. एलकाक एशडाउन कम्पनी लिमिटेड (उपक्रमहरूको अर्जन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को केन्द्रीय अधिनियम ५६)।
 १०२. कोयला खान (संरक्षण तथा विकास) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केन्द्रीय अधिनियम २८)।
 १०३. अतिरिक्त उपलब्धिहरू (अनिवार्य निक्षेप) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केन्द्रीय अधिनियम ३७)।
 १०४. विदेशी मुद्रा संरक्षण अनि तस्करी निवारण अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केन्द्रीय अधिनियम ५२)।
 १०५. रूग्न कपड़ा उपक्रम (राष्ट्रियकरण) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केन्द्रीय अधिनियम ५७)।
 १०६. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९६४ (१९६५ को महाराष्ट्र अधिनियम १६)।
 १०७. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९६५ (१९६५ को महाराष्ट्र अधिनियम ३२)।
 १०८. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को महाराष्ट्र अधिनियम १६)।
 १०९. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९६८ (१९६८ को महाराष्ट्र अधिनियम ३३)।
 ११०. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को महाराष्ट्र अधिनियम ३७)।
 १११. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को महाराष्ट्र अधिनियम ३८)।
 ११२. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९७० (१९७० को महाराष्ट्र अधिनियम २७)।
 ११३. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ को महाराष्ट्र अधिनियम १३)।
 ११४. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ को महाराष्ट्र अधिनियम ५०)।
 ११५. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६५ (१९६५ को उड़ीसा अधिनियम १३)।
 ११६. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६६ (१९६७ को उड़ीसा अधिनियम ८)।
 ११७. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६७ (१९६७ को उड़ीसा अधिनियम १३)।
 ११८. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को उड़ीसा अधिनियम १३)।
 ११९. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७० (१९७० को उड़ीसा अधिनियम १८)।
 १२०. उत्तर प्रदेश अधिकतम जोत सीमा आरोपण (संशोधन) अधिनियम, १९७२ (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या १८, १९७३)।
 १२१. उत्तर प्रदेश अधिकतम जोत सीमा आरोपण (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या २, १९७५)।
 १२२. त्रिपुरा भू-राजस्व अनि भूमि सुधार (तेस्रो संशोधन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ को त्रिपुरा अधिनियम ३)।
 १२३. दादरा अनि नागर हवेली भूमि सुधार विनियम, १९७१ (१९७१ को ३)।
 १२४. दादरा अनि नागर हवेली भूमि सुधार (संशोधन) विनियम, १९७३ (१९७३ को ५)।]

- १[१२५. मोटरयान अधिनियम, १९३९ (१९३९ को केन्द्रीय अधिनियम ४) को धारा ६६ (क) अनि अध्याय ४ क^२।
१२६. आवश्यक वस्तु अधिनियम, १९५५ (१९५५ को केन्द्रीय अधिनियम १०)।
१२७. तस्कर अनि विदेशी मुद्रा छल साधक (सम्पत्ति समपहरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम १३)।
१२८. बंधित श्रम पद्धति (उत्सादन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम १९)।
१२९. विदेशी मुद्रा संरक्षण अनि तस्करी निवारण (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम २०)।
- ३★ ★ ★ ★
१३१. लेवी चीनी समान कीमत निधि अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम ३१)।
१३२. नगर भूमि (अधिकतम सीमा अनि विनियमन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम ३३)।
१३३. संघ लेखा विभागीकरण (कार्मिक अन्तरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम ५९)।
१३४. असम अधिकतम भूमि जोत सीमा नियतन अधिनियम, १९५६ (१९५७ को असम अधिनियम १)।
१३५. मुंबई अभिधृति अनि कृषि भूमि (विदर्भ क्षेत्र) अधिनियम, १९५८ (१९५८ को मुंबई अधिनियम ९९)।
१३६. गुजरात प्राइवेट वन (अर्जन) अधिनियम, १९७२ (१९७३ को गुजरात अधिनियम १४)।
१३७. हरियाणा भूमि जोतको अधिकतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को हरियाणा अधिनियम १७)।
१३८. हिमाचल प्रदेश अभिधृति अनि भूमि सुधार अधिनियम, १९७२ (१९७४को हिमाचल प्रदेश अधिनियम ८)।
१३९. हिमाचल प्रदेश ग्राम शामिलाली भूमि निधान अनि उपयोजन अधिनियम, १९७४ (१९७४ को हिमाचल प्रदेश अधिनियम १८)।
१४०. कर्नाटक भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन अनि प्रकीर्ण उपबन्ध) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को कर्नाटक अधिनियम ३१)।
१४१. कर्नाटक भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन) अधिनियम १९७६ (१९७६ को कर्नाटक अधिनियम २७)।
१४२. केरल बेदखली निवारण अधिनियम, १९६६ (१९६६ को केरल अधिनियम १२)।
१४३. तिरुपुवारम संदाय (उत्सादन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को केरल अधिनियम १९)।
१४४. श्री पादम् भूमि विमुक्ति अधिनियम, १९६९ (१९६९ को केरल अधिनियम २०)।
१४५. श्री पणडाखका भूमि (निधान अनि विमुक्ति) अधिनियम १९७१ (१९७१ को केरल अधिनियम २०)।
१४६. केरल प्राइवेट वन (निधान अनि समनुदेशन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ को केरल अधिनियम २६)।
१४७. केरल कृषि कर्मकार अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केरल अधिनियम १८)।
१४८. केरल काजू कारखाना (अर्जन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केरल अधिनियम २९)।
१४९. केरल चिट्ठी अधिनियम, १९७५ (१९७५ को केरल अधिनियम २३)।
१५०. केरल अनुसूचित जनजाति (भूमिको अन्तरणमाथि निर्वधन अनि अन्य संक्रांत भूमिको प्रत्यावर्तन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ को केरल अधिनियम ३१)।
१५१. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम १९७६ (१९७६ को केरल अधिनियम १५)।
१५२. काणम् अभिधृति उत्सादन अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केरल अधिनियम १६)।
१५३. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक २० सन् १९७४)।
१५४. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७५ (मध्य प्रदेश अधिनियम क्रमांक २ सन् १९७६)।
१५५. पश्चिमी खानदेश मेहवासी संपदा (सांपत्तिक अधिकार उत्सादन, आदि) विनियम, १९६१ (१९६२ को महाराष्ट्र विनियम १)।
१५६. महाराष्ट्र अनुसूचित जनजातिहरूको भूमिको प्रत्यावर्तन अधिनियम, १९७४ (१९७५ को महाराष्ट्र अधिनियम १४)।
१५७. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा घटाउनु) अनि (संशोधन) अधिनियम १९७२ (१९७५ को महाराष्ट्र अधिनियम २१)।

१. संविधान (चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ को धारा ३ द्वारा अन्तः स्थापित।

२. अब मोटर यान अधिनियम, १९८८ (१९८८ को ५९) का अनुकूल उपबन्ध हेर्नुहोस्।

३. संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा ४४ द्वारा (२०.६.१९७९ देखि) प्रविष्टि १३० लाई लोप गरियो।

१५८. महाराष्ट्र प्राइवेट वन (अर्जन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ को महाराष्ट्र अधिनियम २९)।
१५९. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा घटाउनु) अनि (संशोधन) संशोधन अधिनियम, १९७५ (१९७५ को महाराष्ट्र अधिनियम ४७)।
१६०. महाराष्ट्र कृषि भूमि (अधिकतम जोत सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९७५ (१९७६ को महाराष्ट्र अधिनियम २)।
१६१. उड़ीसा संपदा उत्सादन अधिनियम, १९५१ (१९५२ को उड़ीसा अधिनियम १)।
१६२. राजस्थान उपनिवेशन अधिनियम, १९५४ (१९५४ को राजस्थान अधिनियम सं. २७)।
१६३. राजस्थान भूमि सुधार तथा भू-स्वामीहरूको संपदाको अर्जन अधिनियम, १९६३ (१९६४ को राजस्थान अधिनियम सं. ११)।
१६४. राजस्थान कृषि जोतहरूमाथि अधिकतम सीमा अधिरोपण (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को राजस्थान अधिनियम सं. ८)।
१६५. राजस्थान अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को राजस्थान अधिनियम सं. १२)।
१६६. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा घटाउनु) अधिनियम, १९७० (१९७० को तमिलनाडु अधिनियम १७)।
१६७. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७१ (१९७१ को तमिलनाडु अधिनियम ४१)।
१६८. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७२ (१९७२ को तमिलनाडु अधिनियम १०)।
१६९. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्रो संशोधन अधिनियम, १९७२ (१९७२ को तमिलनाडु अधिनियम २०)।
१७०. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) तेस्रो संशोधन अधिनियम १९७२ (१९७२ को तमिलनाडु अधिनियम ३७)।
१७१. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) चौथो संशोधन अधिनियम, १९७२ (१९७२ को तमिलनाडु अधिनियम ३९)।
१७२. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) छैटौं संशोधन अधिनियम, १९७२ (१९७४ को तमिलनाडु अधिनियम ७)।
१७३. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) पाँचौं संशोधन अधिनियम, १९७२ (१९७४ को तमिलनाडु अधिनियम १०)।
१७४. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७४ (१९७४ को तमिलनाडु अधिनियम १५)।
१७५. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) तेस्रो संशोधन अधिनियम, १९७४ (१९७४ को तमिलनाडु अधिनियम ३०)।
१७६. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्रो संशोधन अधिनियम, १९७४ (१९७४ को तमिलनाडु अधिनियम ३२)।
१७७. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७५ (१९७५ को तमिलनाडु अधिनियम ११)।
१७८. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्रो संशोधन अधिनियम, १९७५ (१९७५ को तमिलनाडु अधिनियम २१)।
१७९. उत्तर प्रदेश भूमि विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७१ (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या २१, १९७१) तथा उत्तर प्रदेश भूमि विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या ३४, १९७४) द्वारा १९५० ई. को उत्तर प्रदेश जमीन्दारी विनाश अनि भूमि व्यवस्था अधिनियम (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या १, १९५१) मा गरिएको संशोधन)।
१८०. उत्तर प्रदेश अधिकतम जोत सीमा आरोपण (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (उत्तर प्रदेश अधिनियम संख्या २०, १९७६)।
१८१. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन) अधिनियम १९७२ (१९७२ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २८)।

१८२. पश्चिम बंगाल अन्य संक्रान्त भूमिको प्रत्यावर्तन अधिनियम, १९७३ (१९७३ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २३)।

१८३. पश्चिम बंगाल भूमि सुधा (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३)।

१८४. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २३)।

१८५. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १२)।

१८६. दिल्ली भूमि जोत (अधिकतम सीमा) संशोधन अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम १५)।

१८७. गोवा, दमण र दीव मुंडकार (बेदखलीबाट संरक्षण) अधिनियम, १९७५ (१९७६ को गोवा, दमण र दीव अधिनियम १)।

१८८. पाण्डिचेरी भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) अधिनियम, १९७३ (१९७४ को पाण्डिचेरी अधिनियम ९)।]

^१[१८९. असम (अस्थायी रूपले व्यवस्थापित क्षेत्र) अभिवृद्धि अधिनियम, १९७१ (१९७१ को असम अधिनियम २३)।

१९०. असम (अस्थायी रूपले व्यवस्थापित क्षेत्र) अभिवृद्धि (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को असम अधिनियम १८)।

१९१. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (१९७५ को बिहार अधिनियम १३)।

१९२. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को बिहार अधिनियम २२)।

१९३. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९७८ (१९७८ को बिहार अधिनियम ७)।

१९४. भूमि अर्जन (बिहार संशोधन) अधिनियम, १९७९ (१९८० को बिहार अधिनियम २)।

१९५. हरियाणा (भूमि जोतको अधिकतम सीमा) (संशोधन) अधिनियम, १९७७ (१९७७ को हरियाणा अधिनियम १४)।

१९६. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७८ (१९७८ को तमिलनाडु अधिनियम २५)।

१९७. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९७९ (१९७९ को तमिलनाडु अधिनियम ११)।

१९८. उत्तर प्रदेश जमीन्दारी विनाश विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७८ (१९७८ को उत्तर प्रदेश अधिनियम १५)।

१९९. पश्चिम बंगाल अन्य संक्रान्त भूमिको प्रत्यावर्तन (संशोधन) अधिनियम, १९७८ (१९७८ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २४)।

२००. पश्चिम बंगाल अन्य संक्रान्त भूमिको प्रत्यावर्तन (संशोधन) अधिनियम, १९८० (१९८० को पश्चिम बंगाल अधिनियम ५६)।

२०१. गोवा, दमण र दीव कृषि अभिवृद्धि अधिनियम, १९६४ (१९६४ को गोवा, दमण र दीव अधिनियम ७)।

२०२. गोवा, दमण र दीव कृषि अभिवृद्धि (पाँचौं संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को गोवा, दमण र दीव अधिनियम १७)।]

^२[२०३. आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र भूमि अन्तरण विनियम, १९५९ (१९५९ को आन्ध्र प्रदेश विनियम १)।

२०४. आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र विधि (विस्तारण र संशोधन) विनियम, १९६३ (१९६३ को आन्ध्र प्रदेश विनियम २)।

२०५. आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र भूमि अन्तरण (संशोधन) विनियम, १९७० (१९७० को आन्ध्र प्रदेश विनियम १)।

२०६. आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र भूमि अन्तरण (संशोधन) विनियम, १९७१ (१९७१ को आन्ध्र प्रदेश विनियम १)।

१. संविधान (सैतालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९८४ को धारा २ द्वारा (२६.८.१९८४ देखि) अन्तः स्थापित।

२. संविधान (छियासठौं संशोधन) अधिनियम, १९९० को धारा २ द्वारा अन्तः स्थापित।

२०७. आन्ध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र भूमि अन्तरण (संशोधन) विनियम, १९७८ (१९७८ को आन्ध्र प्रदेश विनियम १)।
२०८. बिहार काश्तकारी अधिनियम, १८८५ (१८८५ को बिहार अधिनियम ८)।
२०९. छोटा नागपुर काश्तकारी अधिनियम, १९०८ (१९०८ को बंगाल अधिनियम, ६) (अध्याय ८-धारा ४६, धारा ४७, धारा ४८, धारा ४८ (क) अनि धारा ४९; अध्याय १०-धारा ७१, धारा ७१ क अनि धारा ७१ (ख); अनि अध्याय १८-धारा २४०, धारा २४१ अनि धारा २४२)।
२१०. संधाल परगना काश्तकारी (पूरक प्रावधान) अधिनियम, १९४९ (१९४९ को बिहार अधिनियम १४) धारा ५३ लाई छोड़े।
२११. बिहार अनुसूचित क्षेत्र विनियम, १९६९ (१९६९ को बिहार विनियम १)।
२१२. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण तथा अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९८२ (१९८२ को बिहार अधिनियम ५५)।
२१३. गुजरात देवस्थान इनाम उत्सादन अधिनियम, १९६९ (१९६९ को गुजरात अधिनियम १६)।
२१४. गुजरात अभिधृति विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को गुजरात अधिनियम ३७)।
२१५. गुजरात अधिकतम कृषि भूमि सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को राष्ट्रपति अधिनियम ४३)।
२१६. गुजरात देवस्थान इनाम उत्सादन (संशोधन) अधिनियम, १९७७ (१९७७ को गुजरात अधिनियम २७)।
२१७. गुजरात अभिधृति विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७७ (१९७७ को गुजरात अधिनियम ३०)।
२१८. मुम्बई भू-राजस्व (गुजरात दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९८० (१९८० को गुजरात अधिनियम ३७)।
२१९. मुम्बई भू-राजस्व संहिता तथा भूधृति उत्सादन विधि (गुजरात संशोधन) अधिनियम, १९८२ (१९८२ को गुजरात अधिनियम ८)।
२२०. हिमाचल प्रदेश भूमि अन्तरण (विनियमन) अधिनियम, १९६८ (१९६९ को हिमाचल प्रदेश अधिनियम १५)।
२२१. हिमाचल प्रदेश भूमि अन्तरण (विनियमन) (संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को हिमाचल प्रदेश अधिनियम १६)।
२२२. कर्नाटक अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति (कतिपय भूमि अन्तरण प्रतिषेध) अधिनियम, १९७८ (१९७९ को कर्नाटक अधिनियम २)।
२२३. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७८ (१९७८ को केरल अधिनियम १३)।
२२४. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ को केरल अधिनियम १९)।
२२५. मध्य प्रदेश भू-राजस्व संहिता (तेस्रो संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को मध्य प्रदेश अधिनियम ६१)।
२२६. मध्य प्रदेश भू-राजस्व संहिता (संशोधन) अधिनियम, १९८० (१९८० को मध्य प्रदेश अधिनियम १५)।
२२७. मध्य प्रदेश अकृषिक जोत उच्चतम सीमा अधिनियम, १९८१ (१९८१ को मध्य प्रदेश अधिनियम ११)।
२२८. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९८४ को मध्य प्रदेश अधिनियम १)।
२२९. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९८४ (१९८४ को मध्य प्रदेश अधिनियम १४)।
२३०. मध्य प्रदेश कृषिक जोत उच्चतम सीमा (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को मध्य प्रदेश अधिनियम ८)।
२३१. महाराष्ट्र भू-राजस्व संहिता, १९६६ (१९६६ को महाराष्ट्र अधिनियम ४१) धारा ३६, धारा ३६ (क) अनि धारा ३६ (ख)।
२३२. महाराष्ट्र भू-राजस्व संहिता तथा महाराष्ट्र अनुसूचित जनजाति भूमि प्रत्यावर्तन (दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७७ को महाराष्ट्र अधिनियम ३०)।
२३३. महाराष्ट्र कतिपय भूमिमा खानहरू तथा खनिजहरूको विद्यमान सांपत्तिक अधिकारहरूको उत्सादन अधिनियम, १९८५ (१९८५ को महाराष्ट्र अधिनियम १६)।
२३४. उड़ीसा अनुसूचित क्षेत्र (अनुसूचित जनजातिहरूद्वारा) स्थावर सम्पत्ति अन्तरण विनियम, १९५६ (१९५६ को उड़ीसा विनियम २)।
२३५. उड़ीसा भूमि सुधार (दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९७५ (१९७६ को उड़ीसा अधिनियम २९)।

२३६. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को उड़ीसा अधिनियम ३०)।
२३७. उड़ीसा भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ को उड़ीसा अधिनियम ४४)।
२३८. राजस्थान उपनिवेशन (संशोधन) अधिनियम, १९८४ (१९८४ को राजस्थान अधिनियम १२)।
२३९. राजस्थान अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९८४ (१९८४ को राजस्थान अधिनियम १३)।
२४०. राजस्थान अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९८७ (१९८७को राजस्थान अधिनियम २१)।
२४१. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्रो संशोधन अधिनियम, १९७९ (१९८० को तमिलनाडु अधिनियम ८)।
२४२. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९८० (१९८० को तमिलनाडु अधिनियम २१)।
२४३. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९८१ (१९८१ को तमिलनाडु अधिनियम ५९)।
२४४. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्रो संशोधन अधिनियम, १९८३ (१९८४ को तमिलनाडु अधिनियम २)।
२४५. उत्तर प्रदेश भूमि विधि (संशोधन) अधिनियम, १९८२ (१९८२ को उत्तर प्रदेश अधिनियम २०)।
२४६. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६५ (१९६५ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १८)।
२४७. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९६६ (१९६६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ११)।
२४८. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (दोस्रो संशोधन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २३)।
२४९. पश्चिम बंगाल सम्पदा अर्जन (संशोधन) अधिनियम, १९७७ (१९७७ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ३६)।
२५०. पश्चिम बंगाल भूमि जोत राजस्व अधिनियम, १९७९ (१९७९ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ४४)।
२५१. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८० (१९८० को पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१)।
२५२. पश्चिम बंगाल भूमि जोत राजस्व (संशोधन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३)।
२५३. कलकत्ता ठेका अभिधृति (अर्जन अनि विनियमन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ३७)।
२५४. पश्चिम बंगाल भूमि जोत राजस्व (संशोधन) अधिनियम, १९८२ (१९८२ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २३)।
२५५. कलकत्ता ठेका अभिधृति (अर्जन अनि विनियमन) (संशोधन) अधिनियम, १९८४ (१९८४ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१)।
२५६. माहे भूमि सुधार अनिधनियम, १९६८ (१९६८ को पांडिचेरी अधिनियम १)।
२५७. माहे भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८० (१९८१ को पांडिचेरी अधिनियम १)।]
- ^१[२५७क. तमिलनाडु पछौटे वर्ग, अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति (राज्यका अधीन शिक्षण संस्थाहरूमा स्थानहरू अनि सेवाहरूमा नियुक्तिहरू अथवा पदहरूको आरक्षण) अधिनियम, १९९३ (१९९४ को तमिलनाडु अधिनियम ४५)।
- २[२५८. बिहार विशेषाधिकार प्राप्त व्यक्ति वासभूमि अभिधृति अधिनियम, १९४७ (१९४८ को बिहार अधिनियम ४)।
२५९. बिहार चकबन्दी अनि खण्डकरण निवारण अधिनियम, १९५६ (१९५६ को बिहार अधिनियम २२)।
२६०. बिहार चकबन्दी अनि खण्डकरण निवारण (संशोधन) अधिनियम, १९९७० (१९७० को बिहार अधिनियम ७)।
२६१. बिहार विशेषाधिकार प्राप्त व्यक्ति वासभूमि अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९७० (१९७० को बिहार अधिनियम ९)।
२६२. बिहार चकबन्दी अनि खण्डकरण निवारण (संशोधन) अधिनियम, १९९७३ (१९७५ को बिहार, अधिनियम, २७)।

१. संविधान (छियातरौं संशोधन) अधिनियम, १९९४ को धारा २ द्वारा अन्तःस्थापित।

२. संविधान (अठहत्तरौं संशोधन) अधिनियम, १९९५ को धारा २ द्वारा प्रविष्टि २५८ देखि २८४ सम्म अन्तःस्थापित।

२६३. बिहार चकबन्दी अनि खण्डकरण निवारण (संशोधन) अधिनियम, १९८१ (१९८२ को बिहार अधिनियम ३५)।

२६४. बिहार भूमि सुधार (अधिकतम सीमा निर्धारण अनि अधिशेष भूमि अर्जन) (संशोधन) अधिनियम, १९८७ (१९८७ को बिहार अधिनियम २१)।

२६५. बिहार विशेषाधिकार प्राप्त व्यक्ति वासभूमि अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को बिहार अधिनियम ११)।

२६६. बिहार भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९९० को बिहार अधिनियम ११)।

२६७. कर्नाटक अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जन जाति (कतिपय भूमि अन्तरण प्रतिषेध) (संशोधन) अधिनियम, १९८४ (१९८४ को कर्नाटक अधिनियम ३)।

२६८. केरल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को केरल अधिनियम १६)।

२६९. केरल भूमि सुधार (दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९९० को केरल अधिनियम २)।

२७०. उड़ीसा भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९९० को उड़ीसा अधिनियम ९)।

२७१. राजस्थान अभिधृति (संशोधन) अधिनियम, १९७९ (१९७९ को राजस्थान अधिनियम १६)।

२७२. राजस्थान उपनिवेशन (संशोधन) अधिनियम, १९८७ (१९८७ को राजस्थान अधिनियम २)।

२७३. राजस्थान उपनिवेशन (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को राजस्थान अधिनियम १२)।

२७४. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम, १९८३ (१९८४ को तमिलनाडु अधिनियम ३)।

२७५. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) संशोधन अधिनियम १९८६ (१९८६ को तमिलनाडु अधिनियम ५७)।

२७६. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) दोस्तो संशोधन अधिनियम, १९८७ (१९८८ को तमिलनाडु अधिनियम ४)।

२७७. तमिलनाडु भूमि सुधार (अधिकतम भूमि सीमा नियतन) (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को तमिलनाडु अधिनियम ३०)।

२७८. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ को पश्चिम बंगाल अधिनियम, ५०)।

२७९. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम ५)।

२८०. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (दोस्तो संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १९)।

२८१. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (तेस्तो संशोधन) अधिनियम, १९८६ (१९८६ को पश्चिम बंगाल अधिनियम, ३५)।

२८२. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९८९ (१९८९ को पश्चिम बंगाल अधिनियम २३)।

२८३. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार (संशोधन) अधिनियम, १९९० (१९९० को पश्चिम बंगाल अधिनियम २४)।

२८४. पश्चिम बंगाल भूमि सुधार अधिकरण, अधिनियम १९९१ (१९९१ को पश्चिम बंगाल अधिनियम १२)।

स्पष्टीकरण - राजस्थान अभिधृति अधिनियम, १९५५ (१९५५ को राजस्थान अधिनियम सं० ३) को अधीन, अनुच्छेद ३१ (क)-को खण्ड (१) को दोस्तो परन्तुकलाई उल्लंघनमा गरिएको अर्जन त्यस उल्लंघनको मात्रासम्म शून्य हुनेछ।

१[दर्शों अनुसूची

[अनुच्छेद १०२(२) अनि अनुच्छेद १९१(२)]

दल परिवर्तनको आधारमा अयोग्यताको बारेमा उपबन्ध

१. निर्वचन — यस अनुसूचीमा जबसम्म सन्दर्भसित अपेक्षित नभएमा, —

(क) “सदन” भन्नाले संसद्का कुनै सदन अथवा कुनै राज्यका, यथास्थिति, विधान सभा अथवा, विधानमण्डलका कुनै सदन अभिप्रेत हुन्छ;

(ख) सदनको कुनै यस्ता सदस्यका सम्बन्धमा जुन, यथास्थिति, अनुच्छेद २ अथवा अनुच्छेद ३ अथवा अनुच्छेद ४ का उपबन्धहरू अनुसार कुनै राजनैतिक दलका सदस्य छन् भने “विधानदल” भन्नाले त्यस सदनका यस्तो सबै सदस्यहरूको समूह बुझिन्छ जो उक्त उपबन्धहरू अनुसार तत्समय त्यस राजनैतिक दलका सदस्य रहेका छन् :

(ग) सदनको कुनै सदस्यका सम्बन्धमा “मूल राजनैतिक दल” भन्नाले यस्तो राजनैतिक दल अभिप्रेत हुन्छ जसको त्यो अनुच्छेद २ को उप-अनुच्छेद (१) का प्रयोजनहरूका लागि सदस्य छ;

(घ) “अनुच्छेद” भन्नाले यस अनुसूचीको अनुच्छेद अभिप्रेत हुन्छ ।

२. दल परिवर्तनको आधारमा अयोग्यता - (१) अनुच्छेद ३, अनुच्छेद ४ र अनुच्छेद ५ का उपबन्धहरूका अधीनमा रहे तापनि, सदनका कुनै सदस्य, जो कुनै राजनैतिक दलका सदस्य बनेका छन्, भने सदनका सदस्य हुनका लागि त्यस स्थितिमा अयोग्य ठहरिनेछन्, जसमा —

(क) यदि उसले यस्ता राजनैतिक दलको आफ्नो सदस्यता स्वेच्छाले त्यागेका छन् : अथवा

(ख) यदि उनी यस्ता राजनैतिक दलद्वारा जसका तिनी सदस्य छन् अथवा उनीद्वारा यसको लागि प्राधिकृत कुनै व्यक्ति वा प्राधिकारीद्वारा दिइएको कुनै निर्देश विरुद्ध, यस्ता राजनैतिक दल, व्यक्ति वा प्राधिकारीको पूर्व अनुज्ञाबिना यस्तो सदनमा मतदान गर्दछन् वा मतदान गर्नबाट वञ्चित रहनलाई यस्ता राजनैतिक दल, व्यक्ति वा प्राधिकारीले यस्तो मतदान गर्नबाट वञ्चित गरिएको मितिदेखि पन्ध्र दिनभित्र माफी दिएको छैन ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि, —

(क) सदनका कुनै निर्वाचित सदस्यका बारेमा यो मानिलिइनेछ कि उ यस्तो राजनीतिक दलका, यदि केही भए, सदस्य भए जसले उसलाई यस्तो सदस्यको रूपमा निर्वाचनको लागि अभ्यर्थीको रूपमा खडा गरेको थियो :

(ख) सदनका कुनै नाम निर्देशित सदस्यको बारेमा, —

(i) यस अवस्थामा, जसमा उनी यस्ता सदस्यको रूपमा आफ्नो नाम निर्देशनको तारीखदेखि कुनै राजनैतिक दलका सदस्य छन्, यो मानिलिइनेछ कि तिनी यस्ता राजनैतिक दलका सदस्य हुन्;

(ii) कुनै अन्य स्थितिमा, यो मानिलिइनेछ कि तिनी त्यस राजनैतिक दलका सदस्य हुन् जसको, यथास्थिति, अनुच्छेद ९९ वा अनुच्छेद १८८ का अपेक्षाहरूको अनुपालन गरे पश्चात् आफ्नो स्थान ग्रहण गर्ने तारीखदेखि ६ महीना समाप्त हुन अघि बाटै तिनी, यथास्थिति, सदस्य बनिन्छन वा प्रथमपल्ट बन्दछन् ।

(२) सदनका कुनै निर्वाचित सदस्य, जुन कुनै राजनैतिक दलद्वारा खडा गरिएका अभ्यर्थीभन्दा बेग्लै रूपमा सदस्य निर्वाचित भएका छन् भने सदनका सदस्य हुनका लागि अयोग्य हुनेछन् यदि तिनी यस्तो निर्वाचन पश्चात् कुनै राजनैतिक दलमा सम्मिलित हुन्छन् ।

(३) सदनका कुनै नाम निर्देशित सदस्य, सदनका सदस्य हुनका लागि अयोग्य हुनेछन् यदि तिनी, यथास्थिति, अनुच्छेद ९९ वा अनुच्छेद १८८ का अपेक्षाहरूको अनुपालन गरे पश्चात् आफ्नो स्थान ग्रहण गर्ने मितिदेखि ६ महीना पूरा भएपछि कुनै राजनैतिक दलमा सम्मिलित हुँदछन् ।

(४) यस परिच्छेदका पूर्वगामी उपबन्धहरूमा कति पय कुरा भए तापनि, कुनै यस्ता व्यक्तिको बारेमा जुन, संविधान (बाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८५ को प्रारम्भमा, सदनका सदस्यहुन् (चाहे तिनी निर्वाचित सदस्य हुन् अथवा नाम निर्देशित) —

(i) त्यस अवस्थामा, जहाँ तिनी यस्ता प्रारम्भभन्दा ठीक अघि कुनै राजनैतिक दलका सदस्य थिए त्यहाँ, यस परिच्छेदका उप-परिच्छेद (१) का प्रयोजनहरूका लागि, यो मानिलिइनेछ कि तिनी यस्ता राजनैतिक दलद्वारा खडा गरिएका अभ्यर्थीका रूपमा यस्तो सदनका सदस्य निर्वाचित भएका छन्;

(ii) अन्य कुनै स्थितिमा, यथास्थिति, यस परिच्छेदका उप-परिच्छेद (२) का प्रयोजनहरूका लागि, यो मानिलिइनेछ कि तिनी सदनका यस्ता निर्वाचित सदस्य हुन्, जुन कुनै राजनैतिक दलद्वारा खडा गरिएका अभ्यर्थीभन्दा बेग्लै रूपमा सदस्य निर्वाचित भएका छन् अथवा, यस परिच्छेदका उप-परिच्छेद (३) का प्रयोजनहरूका लागि, यो मानिलिइनेछ कि तिनी सदनका नाम निर्देशित सदस्य हुन् ।

१. संविधान (बाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा ६ द्वारा (१.३.१९८५ देखि) जोडियो ।

३. दल परिवर्तन हुँदा दल परिवर्तनको आधारमा अयोग्यता लागू नहुनु — जहाँ सदनका कुनै सदस्य यो दावी गर्दछन् कि तिनी अनि आफ्नै विधान दलका कुनै अन्य सदस्य पस्ता गूटको प्रतिनिधित्व गर्ने समूह गठित गर्दछन्, जुन तिनको मूल राजनैतिक दलको विभाजनको परिणाम स्वरूप उत्पन्न भएको छ र यस्ता समूहमा यस्तो विधान दलको कम्तीमा एक तिहाई सदस्य छन्, त्यहाँ —

(क) तिनी परिच्छेद २ को उप-परिच्छेद (१) अधीन यस आधारमा अयोग्य हुने छैनन् कि —

(i) उसले आफ्नो मूल राजनैतिक दलको सदस्यता स्वेच्छाले छाडिदिएका छन्, अथवा

(ii) आफैले यस्ता दलद्वारा अथवा आफैद्वारा यसका निम्ति प्राधिकृत कुनै व्यक्ति वा प्राधिकारीद्वारा दिइएको कुनै निर्देश विरुद्ध, यस्ता दल, व्यक्ति वा प्राधिकारीको पूर्व अनुज्ञाविना, यस्ता सदनमा मतदान गरेका छन् वा मतदान गर्नबाट वञ्चित रहेका छन् अनि यस्ता मतदान वा मतदान गर्नबाट वञ्चित रहनलाई यस्ता दल, व्यक्ति वा प्राधिकारीले यस्तो मतदान वा मतदान गर्नबाट वञ्चित रहेको मितिदेखि पन्ध्र दिन भित्रमा माफ गरेका छैनन्; अनि

(ख) यस्ता दल विभाजनको समयदेखि यस्तो गुटको बारेमा यो मानिलिइने छ कि तिनी, परिच्छेद २ को उप-परिच्छेद (१) का प्रयोजनहरूका लागि, यस्तो राजनैतिक दल हुन् जसका तिनी सदस्य छन् अनि तिनी यस परिच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि मूल राजनैतिक दलका हुन्।

४. विलय भएको स्थितिमा दल परिवर्तन हुँदा पनि अयोग्यता लागू नहुनु — (१) सदनका कुनै सदस्य परिच्छेद २ को उप-परिच्छेद (१) को अधीन अयोग्य हुने छैनन्, यदि उनी मूल राजनैतिक दलका कुनै अन्य राजनैतिक दलमा विलय हुन्छ भने तिनी यो दावी गर्छन् कि तिनी र तिनको मूल राजनैतिक दलका अन्य सदस्य —

(क) यथास्थिति यस्ता अन्य राजनैतिक दलका अथवा यस्तो विलयबाट बनिएका नयाँ राजनैतिक दलका सदस्य बनिएका भए; वा

(ख) तिनीहरूद्वारा विलय स्वीकार गरिएको छैन र एउटा पृथक समूहको रूपमा कार्य गर्ने विनिश्चय गरिएको छ, अनि यस्ता विलयको समयदेखि, यथास्थिति, यस्ता अन्य राजनैतिक दल अथवा समूहको बारेमा यो मानिलिइनेछ कि तिनी, परिच्छेद २ को उप-परिच्छेद (१) का प्रयोजनहरूका लागि, यस्ता राजनैतिक दल हुन् जसका तिनीहरू सदस्य हुन्, अनि यस उप-परिच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि तिनको त्यही नै प्रमुख दल हो।

(२) यस परिच्छेदको उप-परिच्छेद (१) का प्रयोजनहरूका लागि, सदनका कुनै सदस्यको मूल राजनैतिक दलको विलय भएका तब मानिलिइनेछ, जब सम्बन्धित विधान दलका कम्तीमा दुई तिहाई सदस्य यस्तो विलयका निम्ति सहमत भएका छन्।

५. छूट — यस अनुसूचीमा कतिपय कुरा भए तापनि, कुनै व्यक्ति, जो लोकसभाका अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्ष अथवा राज्यसभाको उपसभापति अथवा कुनै राज्यका विधान परिषद्का सभापति वा उपसभापति अथवा कुनै राज्यका कुनै विधान सभाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्षको पदमा निर्वाचित भएका छन् भने यस अनुसूचीको अधीन अयोग्य हुने छैनन्, —

(क) यदि उनी, यस्ता पदमा आफ्ना निर्वाचनको कारण यस्ता राजनैतिक दल जसको तिनी यस्तो निर्वाचन अघि सदस्य थिए, आफ्नो सदस्यता स्वेच्छाले त्यागि दिन्छन्, अनि त्यसपछि जबसम्म तिनले पद धारण गर्छन्, तबसम्म, त्यस राजनैतिक दलमा फेरि सामेल हुँदैनन् वा कुनै दोस्रो राजनैतिक दलका सदस्य बनिदैनन्; अथवा

(ख) यदि तिनी, यस्तो पदमा स्वयम्को निर्वाचनका कारण, यस्ता राजनैतिक दल जसका तिनी यस्तो निर्वाचन भन्दा ठीक पहिला सदस्य थिए, आफ्नो सदस्यता त्यागि दिन्छन् अनि यस्तो पदमा नरहेपछि मात्र यस्तो राजनैतिक दलमा पुनः सम्मिलित हुँदछन्।

६. दल परिवर्तनको आधारमा अयोग्यता बारे प्रश्नहरूको विनिश्चय — (१) यदि यो प्रश्न उठ्छ कि सदनका कुनै सदस्य यस अनुसूचीको अधीन अयोग्यताग्रस्त छन् वा छैनन् त्यो प्रश्न, यस्ता सदनका, यथास्थिति, सभापति अथवा अध्यक्षका विनिश्चयको निम्ति निर्देशित गरिनेछ, अनि उनको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ :

यद्यपि, जहाँ यो प्रश्न उठ्छ कि सदनका सभापति अथवा अध्यक्ष अयोग्यता ग्रस्त भएका छन् वा छैनन्, त्यहाँ यो प्रश्न सदनका यस्तो सदस्यको विनिश्चयका लागि निर्देशित गरिनेछ जसलाई त्यस सदनले यस निम्ति निर्वाचित गरेको त्यसको विनिश्चय अन्तिम हुनेछ।

(२) यस अनुसूचीको अधीन सदनको कुनै सदस्यको अयोग्यता बारे कुनै प्रश्नको सम्बन्धमा यस परिच्छेदका उप-परिच्छेद (१) को अधीन सबै कार्यवाहीहरूका बारेमा यो भनेर मानिलिइनेछ, कि यथास्थिति, अनुच्छेद १२२ को अर्थमा संसद्का कार्यवाहीहरू हुन वा अनुच्छेद २१२ को अर्थमा राज्यको विधानमण्डलका कार्यवाहीहरू हुन्।

*७. न्यायालयहरूका अधिकारिताको वर्जन — यस संविधानमा कतिपय कुरा भए तापनि, कुनै न्यायालयलाई यस अनुसूची अधीन सदनका कुनै सदस्यको अयोग्यतासँग सम्बन्धित कुनै विषयको बारेमा कुनै अधिकारिता हुने छैन।

★ परिच्छेद ७ को किहोतो होलाहन बनाम जेचिल्हू अनि अन्य (१९९२) १ एस. सी. सी. ३०९ मा बहुमतको मत अनुसार अनुच्छेद ३६८ को खण्ड (२) का परन्तुको अनुसार अधिसूचनाका अभावमा अविधिमाम्य घोषित गरियो।

८. नियम — (१) यस अनुच्छेदको उप अनुच्छेद (२) का उपबन्धहरूको अधीन रहे तापनि, सदनका सभापति वा अध्यक्ष, यस अनुसूचीका उपबन्धहरूलाई कार्याविन्त गर्नका लागि नियम बनाउन सक्नेछन् तथा विशिष्टतया र पूर्वगामी शक्तिको व्यापकता माथि प्रतिकूल प्रभाव नपारीकन, यस्ता नियमहरूमा निम्नलिखितका लागि उपबन्ध गर्न सकिनेछ, अर्थात् :-

(क) सदनका विभिन्न सदस्य जो राजनैतिक दलका सदस्य हुन्, उनीहरूको बारेमा रजिस्टर वा अन्य अभिलेख राख्नु;

(ख) यस्तो प्रतिवेदन जुन सदनका कुनै सदस्यका सम्बन्धमा विधान दलको नेता, त्यस सदस्यका वापत् परिच्छेद २ को उप परिच्छेद (१) का खण्ड (ख) मा निर्दिष्ट प्रकृतिको माफीको सम्बन्धमा दिनेछ, त्यस समयभित्र अनि त्यस अधिकारी जसलाई यस्तो प्रतिवेदन दिइनेछ।

(ग) यस्तो प्रतिवेदन जसलाई कुनै राजनैतिक दलले सदनका कुनै सदस्यलाई यस्तो राजनैतिक दलमा प्रविष्ट गर्ने सम्बन्धमा दिनेछन् अनि सदनका यस्ता अधिकारी जसलाई यस्तो प्रतिवेदन दिइनेछ; अनि

(घ) परिच्छेद ६ को उप परिच्छेद (१) मा निर्दिष्ट कुनै प्रश्नको विनिश्चय गर्ने प्रक्रिया जस अन्तर्गत यस्तो जाँचको प्रक्रिया, छ जुन यस्तो प्रश्नको विनिश्चय गर्ने प्रयोजनको लागि गरियोस्।

(२) सदनका सभापति अथवा अध्यक्षद्वारा यस परिच्छेदका उप परिच्छेद (१) को अधीन बनाइएका नियम, बनाइए पश्चात् यथाशीघ्र, सदनको समक्ष, मोठ तीस दिनको अवधिको निम्ति राखिनेछ। यस अवधिको एक सत्रमा अथवा दुई वा अधिक आनुक्रमिक सत्रहरूमा पूरा हुन सक्नेछ। त्यो नियम तीस दिनको उक्त अवधि समाप्ति भएपछि प्रभावी हुनेछ जबसम्म उक्त सदनद्वारा परिवर्तनहरू सहित वा परिवर्तन बिना पहिले नै अनुमोदन अथवा अननुमोदन गरिदिँदैन भने। यदि त्यस नियमलाई यस प्रकारले अनुमोदित गरिदिइन्छ भने, त्यो यथास्थिति, यस्तो रूपमा त्यो राखिएको थियो वा यस्तो परिवर्तित रूपमा नै प्रभावी हुनेछ। यदि नियम यस प्रकारले अनुमोदित गरिदिइन्छ भने त्यो निष्प्रभाव हुनेछ।

(३) सदनका सभापति अथवा अध्यक्ष, यथास्थिति, अनुच्छेद १०५ अथवा अनुच्छेद १९४-का उपबन्धहरूमा अनि कुनै यस्ता अन्य शक्तिमा जो तिनलाई यस संविधानको अधीनद्वारा प्राप्त छ, प्रतिकूल प्रभाव नपारीकन, यो निर्देश जारी गर्न सक्नेछन् कि यस परिच्छेदका अधीन बनाइएका नियमहरूलाई कुनै व्यक्तिद्वारा जानी बुझी गरिएको कुनै उल्लंघनका बारेमा त्यही रीतिद्वारा कार्यवाही गरियोस्, जुन रीतिले सदनको विशेषाधिकार भङ्ग गरेको बारेमा गरिन्छ।]

१[एघारौं अनुसूची

(अनुच्छेद २४३ छ)

१. कृषि जस अन्तर्गत कृषि विस्तार छ।
२. भूमि विकास, भूमि सुधारको कार्यान्वयन, चक्रबन्दी अनि भूमि संरक्षण।
३. लघु सिंचाई, जल प्रबन्ध अनि जल विभाजक क्षेत्रको विकास।
४. पशुपालन, डेरी उद्योग अनि कुखुरा पालन।
५. मत्स्य उद्योग।
६. सामाजिक वन्यकरण अनि फार्म वन्यकरण।
७. लघु वन उद्योग।
८. लघु उद्योग जस अन्तर्गत खाद्य प्रसंस्करण उद्योग पनि छ।
९. खादी ग्रामोद्योग अनि कुटीर उद्योग।
१०. ग्रामीण आवास।
११. पिउने पानी।
१२. इंधन अनि खाद्य।
१३. सड़कहरू, कल्भर्टहरू, पुल, नौका जलमार्ग अनि अन्य संचार साधन।
१४. ग्रामीण विद्युतीकरण, जस अन्तर्गत विजुली वितरण हो।
१५. अपारम्परिक उर्जा स्रोत।
१६. गरीबी उन्मुलन कार्यक्रम।
१७. शिक्षा जस अन्तर्गत प्राथमिक अनि माध्यमिक विद्यालय पनि छन्।
१८. तकनीकी प्रशिक्षण अनि व्यावसायिक शिक्षा।
१९. प्रौढ अनि अनौपचारिक शिक्षा।
२०. पुस्तकालय।
२१. सांस्कृतिक क्रिया कलाप।
२२. बजार अनि मेला।
२३. स्वास्थ्य अनि स्वच्छता जस अन्तर्गत अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र अनि औषधालय पनि छन्।
२४. परिवार कल्याण।
२५. महिला अनि बाल विकास।
२६. समाज कल्याण जस अन्तर्गत विकलाङ्गहरू अनि मानसिक रूपले कमजोर व्यक्तिहरूका कल्याण पनि छन्।
२७. दुर्बल वर्गहरूलाई अनि विशेषगरी अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याण।
२८. सार्वजनिक वितरण प्रणाली।
२९. सामुदायिक निधिहरूको अनुरक्षण।

१[बाह्रौं अनुसूची

(अनुच्छेद २४३ ब)

१. नगरीय योजना जस अन्तर्गत नगर योजना पनि छ।
२. भूमि उपयोगको विनियमन अनि भवनहरूको निर्माण।
३. आर्थिक अनि सामाजिक विकास योजना।
४. सडकहरू अनि पूलहरू।
५. घरेलु, औद्योगिक अनि वाणिज्यिक प्रयोजनहरूका लागि पानी दिनु।
६. लोक स्वास्थ्य, सफाई अनि मैला कुचैलाको प्रबन्ध।
७. दमकल सेवाहरू।
८. शहरी वन्यकरण पर्यावरणको संरक्षण अनि परिस्थितिका आयामहरूमा अभिवृद्धि।
९. समाजका दुर्बल वर्गहरू जस अन्तर्गत विकलाङ्ग अनि मानसिक रूपले कमजोर व्यक्ति भए हितको रक्षा।
१०. फोहोर वस्तीको सुधार अनि पदोन्नति।
११. शहरी निर्धनता उन्मूलन।
१२. नगरीय सुख सुविधाहरू अनि सुविधाहरू जस्तै पार्क, उद्यान, खेल मैदानको व्यवस्था।
१३. सांस्कृतिक, शैक्षणिक अनि सौन्दर्यपरक पक्षहरूमा अभिवृद्धि।
१४. लास गाड्नु अनि श्मसानघाट अनि श्मसान अनि विद्युत शवदाह गृह।
१५. पशुहरूले पानी खाने कुवा, पशुहरूप्रति क्रूरताको निवारण।
१६. जन्म-मरणको सांख्यिकी, जस अन्तर्गत जन्म अनि मरण पंजीकरण पनि हो।
१७. सार्वजनिक सुख सुविधाहरू जस अन्तर्गत सडकहरूमा बत्ती, पार्किङ स्थल, बस स्टप अनि जन सुविधाहरू पनि छन्।
१८. वधशालाहरू अनि चर्मशोधन शालाहरूको विनियमन।]

संविधान (जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश १९५४

सं. आ. ४८

राष्ट्रपति संविधानका अनुच्छेद ३७० को खण्ड (१) द्वारा प्रदत्त शक्तिहरूको प्रयोग गर्दै, जम्मू काश्मीर राज्यका सरकारको सहमतिद्वारा निम्नलिखित आदेश गर्छन् :-

१. (१) यस आदेशको संक्षिप्त नाम संविधान (जम्मू काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश १९५४ हो ।

(२) यो १४ मई १९५४ मा प्रवृत्त हुनेछ, अनि यसो हुँदा संविधान (जम्मू काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश १९५० लाई अधिक्रान्त गरिदिनेछ ।

२. संविधान अनुच्छेद १ तथा अनुच्छेद ३७० बाहेक २० जून १९६४ लाई यथा प्रवृत्त अनि संविधान (उन्नाइसौं संशोधन) अधिनियम १९६६ संविधान (एक्काइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६७, संविधान (तेइसौं संशोधन) अधिनियम, १९६९ को धारा ५ संविधान (चौबीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को संविधान (पच्चीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ को धारा २, संविधान (छब्बीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७१ संविधान (तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२, संविधान (एकतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७३ को धारा २, संविधान (तेतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७४ को धारा २, संविधान (अडतीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५ को धारा २, ५, ६ अनि ७ संविधान (उनचालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७५, संविधान (चालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७६, संविधान (बाउन्नीसौं संशोधन) अधिनियम, १९८५ को धारा २, ३ अनि ६ अनि संविधान (एकसठौं संशोधन) अधिनियम, १९८८ द्वारा यथा संशोधित जुन उपबन्ध जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा लागू हुनेछ, अनि ती अपवाद र उपान्तरणहरू जसको अधीन त्यो यस प्रकारले लागू हुनेछ, निम्नलिखित हुनेछ :-]

(१) प्रस्तावना

(२) भाग १

अनुच्छेद ३ मा निम्नलिखित अनि परन्तुक थपिनेछ, अर्थात् :-

“परन्तु यो अफ पनि जम्मू-काश्मीर राज्यका क्षेत्रलाई बढाउनु वा घटाउनु अथवा यस राज्यको नाम वा सीमानामा परिवर्तन गर्ने उपबन्ध गर्ने कुनै विधेयक त्यस राज्यका विधान मण्डलका सहमति बिना संसद्मा पुनःस्थापित गरिने छैन ।”

(३) भाग २

(क) यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा २६ जनवरी १९५० देखि लागू भएको ठानिने छ ।

(ख) अनुच्छेद ७ मा निम्नलिखित अनि परन्तुक जोडिनेछ, अर्थात् :-

“परन्तु यो पनि कि यस अनुच्छेदको कतिपय कुरा जम्मू-काश्मीर राज्यका यस्ता स्थायी निवासीप्रति लागू हुने छैन जस यस्ता राज्य क्षेत्र जुन यस समय पाकिस्तान अन्तर्गत छ, प्रब्रजन गरिए पश्चात् त्यस राज्यको क्षेत्र यस्तो अनुज्ञा अधीन फर्किएर आएका छन्, जो त्यस राज्यमा पुनर्वासका लागि स्थायी रूपले फर्किनका लागि सो राज्यको विधान मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधिको प्राधिकार द्वारा वा त्यस अधीन दिइएको छ, तथा यस्ता प्रत्येक व्यक्तिलाई भारतका नागरिक मानिलिने छ ।”

[४] भाग ३

(क) अनुच्छेद १३ मा, संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि यस आदेशको प्रारम्भप्रति निर्देश छ ।

३★

★

★

★

(ग) अनुच्छेद १६ को खण्ड (३)-मा, राज्यप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश छैन ।

(घ) अनुच्छेद १९ मा, यस आदेशको प्रारम्भदेखि ५[पच्चीस] वर्ष को अवधिको लागि :-

(i) खण्ड (३) अनि (४) मा “अधिकारको प्रयोगमाथि” शब्दहरू पश्चात् “राज्यका सुरक्षा अथवा” शब्दहरू अन्तःस्थापित गरिनेछ :

(ii) खण्ड (५) मा, वा कुनै अनुसूचित जनजातिका हितहरूका संरक्षणका लागि” शब्दहरूको स्थानमा अथवा राज्यका

१. विधि मन्त्रालयको अधिसूचना सं. का नि. आ. १६१० तारीख १४ मई १९५४ भारतको राजपत्र असाधारण भाग ३ पृष्ठ ८२१ मा प्रकाशित ।

२. प्रारम्भमा आउने शब्द संविधान आदेश ५६, संविधान आदेश ७४, संविधान आदेश ७६, संविधान आदेश ७९, संविधान आदेश ८९, संविधान आदेश ९१, संविधान आदेश ९४, संविधान आदेश ९८, संविधान आदेश १०३, संविधान आदेश १०४, संविधान आदेश १०५, संविधान आदेश १०८, संविधान आदेश १३६ अनि तत्पश्चात् संविधान आदेश १४१ द्वारा संशोधित भएर उपर्युक्त रूपमा आएको छ ।

३. संविधान आदेश, १२४ द्वारा (४.२.१९८५ देखि) खण्ड (ख) लोप गरियो ।

४. संविधान आदेश, ६९ द्वारा “दश वर्ष” को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

५. संविधान आदेश, ९७ द्वारा “बीस” को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

सुरक्षाको हितहरूको लागि शब्द राखिनेछ; अनि

(iii) निम्नलिखित नयाँ जोडिनेछ, अर्थात् (७) खण्ड (२), (३), (४) अनि (५) मा “आउने युक्ति युक्त निर्बन्धन” शब्दहरूको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो निर्बन्धन यस्तो होस् जसलाई समुचित विधान मण्डलले युक्ति युक्त मानिनेछ।”

(ड) अनुच्छेद २२को खण्ड (४) मा “संसद्” शब्दको स्थानमा “राज्य विधान-मण्डल” शब्द राखिने छ अनि खण्ड (७)-मा “संसद् विधिद्वारा विहित गर्न सक्नेछ” शब्दहरूका ठाउँमा राज्य विधानमण्डल विधि द्वारा विहित गर्न सक्नेछ शब्दहरू राखिनेछ।

(घ) अनुच्छेद (३१) मा खण्ड (३), (४) अनि (६) लाई लोप गरिनेछ : अनि खण्ड (५) को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखिनेछ, अर्थात् :-

“(५) खण्ड (२) का कति कुरा —

(क) कतिपय वर्तमान विधिका उपबन्धहरूमाथि, अथवा

(ख) कुनै यस्ता विधिका उपबन्धहरूमाथि जसलाई राज्य त्यस पश्चात् —

(i) कुनै कर अथवा शास्तिको अधिरोपण वा उदग्रहणका प्रयोजनको निम्ति; अथवा

(ii) सार्वजनिक स्वास्थ्यको अभिवृद्धि वा प्राण वा सम्पत्तिको संकट निवारणका निम्ति, अथवा

(iii) यस्तो सम्पत्ति वापद जुन विधिद्वारा निस्कान्त सम्पत्ति घोषित गरिएको छ, बनाइयोस् कुनै प्रभाव पर्ने छैन।”

(६) अनुच्छेद ३१क मा खण्ड (१) का परन्तुलाई लोप गरिनेछ : अनि खण्ड (२) को उपखण्ड (क) को स्थानमा निम्नलिखित उपखण्ड राखिनेछ, अर्थात् :-

(क) “सम्पदा” बाट यस्तो भूमि अभिप्रेत हुनेछ, जुन कृषि प्रयोजनहरूका लागि वा कृषिको सहायक प्रयोजनहरूका लागि वा चरनको लागि अधिभोगमा छ, अथवा पट्टामा दिइएको छ, जस अन्तर्गत निम्नलिखित पनि पर्दछन्, अथवा :-

(i) यस्ता भूमिमाथि भवनहरूका स्थल र अन्य संरचनाहरू;

(ii) यस्ता भूमिमा उम्रिएका रुखहरू;

(iii) वन भूमि र अन्य बाँफो भूमि;

(iv) पानीले ढाकिएको क्षेत्र अनि पानीमा अवस्थित खेत;

(v) जन्दर र घराट स्थल;

(vi) कुनै जागिर, इनाम, मुआफी वा मुकररी अथवा यस्तै प्रकारका अन्य अनुदान,

तर यस अन्तर्गत निम्नलिखित चाहिँ पर्दैनन् :-

(i) कुनै नगर वा नगर क्षेत्र वा ग्राम आवादीमा कुनै भवन-स्थल वा कुनै यस्तो भवन वा स्थलसित अनुलग्न कुनै भूमि;

(ii) कुनै भूमि जुन कुनै नगर वा ग्रामको स्थलको रूपमा अधिभोगमा छ; वा

(iii) कुनै नगरपालिका वा अधिसूचित क्षेत्र अथवा छाउनी अथवा नगरक्षेत्र अथवा कुनै क्षेत्रमा जसको लागि कुनै नगर योजना स्कीम मञ्जूर गरिएको छ, भवन निर्माणका प्रयोजनहरूका लागि आरक्षित कुनै भूमि।”

१[(ज) अनुच्छेद ३२मा खण्ड (३) लाई लोप गरिनेछ।]

(फ) अनुच्छेद ३५ मा, —

(i) संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो यस आदेश प्रति निर्देश छ;

(ii) खण्ड (क) (i) मा “अनुच्छेद १६ को खण्ड (३), अनुच्छेद ३२ को खण्ड (३)” शब्दहरू अङ्कहरू अनि कोष्ठकहरू लाई लोप गरिनेछ : अनि

(iii) खण्ड (ख) पश्चात् निम्नलिखित खण्ड जोडिनेछ, अथवा :-

“(ग) संविधान (जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने), आदेश १९५४ को प्रारम्भ पूर्व वा पश्चात् निवारक निरोध वापत जम्मू-काश्मीर राज्यका विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको कति विधि यस आधारमा शून्य हुने छैन कि त्यो यस भागका उपबन्धहरू मध्ये कुनै सँग असंगत छ, तर यस्तो कुनै विधि उक्त आदेशको प्रारम्भदेखि १^३[पच्चीसवर्ष] को अवसानपछि यस्तो असंगतिको मात्रा सम्म, ती कुराहरू बाहेक प्रभावहीन हुनेछ, जसलाई त्यसको अवसानभन्दा अघि नै गरिएको छ अथवा गर्नबाट वञ्चित गरिएको छ।”

(ज) अनुच्छेद ३५ पश्चात् निम्नलिखित नयाँ अनुच्छेद जोडिनेछ, अर्थात् :-

“३५ क. स्थायी निवासीहरू अनि तिनीहरूका अधिकारहरू वापत विधिहरूको व्यावृत्ति - यस संविधानमा अन्तर्विष्ट कति कुरा भए तापनि जम्मू-काश्मीर राज्यमा प्रवृत्त यस्ता कुनै विद्यमान विधि अनि यस पश्चात् राज्यको विधान मण्डलद्वारा अधिनियमित यस्ता कुनै विधि -

(क) जसले ती व्यक्तिहरूको वर्गलाई परिभाषित गर्दछ, जो जम्मू-काश्मीर राज्यका स्थायी बासिन्दा छन् वा हुने छन्, वा

१. संविधान आदेश ८९ द्वारा खण्ड (ज) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान आदेश ६९ द्वारा “दस वर्ष” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान आदेश ९७ द्वारा “बीस” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(ख) जो :

- (i) राज्य सरकारको अधीन नियोजन;
- (ii) राज्यमा अचल सम्पत्तिको अर्जन;
- (iii) राज्यमा बसोबासो गर्ने; अथवा

(iv) छात्रवृत्तिहरूको अथवा यस्ता अरू किसिमका सहायताको जुन राज्य सरकारले प्रदान गर्छ, अधिकार वापत यस्ता स्थायी निवासीहरूलाई कतिपय विशेष अधिकार अनि विशेषाधिकार प्रदत्त गर्दछ, अथवा अन्य व्यक्तिहरूमाथि कुनै निर्वन्धन अधिरोपित गर्दछ भने यस आधारमा शून्य हुने छैन कि त्यो यस भागका कतिपय उपबन्धद्वारा भारतका अन्य नागरिकहरूलाई प्रदत्त कुनै अधिकारहरूसँग असंगत छ वा त्यसलाई हनन गर्दछ वा कम गर्दछ।”

(५) भाग ५

^१[(क) अनुच्छेद ५५ का प्रयोजनहरूका लागि जम्मू-काश्मीर राज्यको जनसंख्या त्रिसठ लाख मानिलिइने छ :

(ख) अनुच्छेद ८१ मा खण्ड (२) अनि खण्ड (३) को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखिनेछ : अर्थात् -

“(२) खण्ड (१) का उपखण्ड (क) का प्रयोजनहरूका लागि —

(क) लोक सभामा राज्यलाई ६ स्थानमा आवंटित गरिनेछ;

(ख) परिसीमन अधिनियम, १९७२ को अधीन गठित परिसीमन आयोगद्वारा राज्यलाई यस्तो प्रक्रिया अनुसार जुन आयोगलाई उचित सम्पन्न एक सदस्यीय प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूमा विभाजित गरिनेछ;

(ग) निर्वाचन-क्षेत्र, यथासाध्य, भौगोलिक रूपले ठोस, मिलेको क्षेत्र हुनेछ, अनि त्यसको परिसीमन गरेको समय प्राकृतिक विशेषताहरू, प्रशासनिक एकाइहरूका विद्यमान सीमाहरू, संचारका सुविधाहरू अनि लोक सुविधाहरूलाई ध्यानमा राखिनेछ;

(घ) ती निर्वाचन-क्षेत्रहरूमा, जसमा राज्य विभाजित गरियोस्, पाकिस्तान अधिकृत क्षेत्र समाविष्ट हुने छैन।

(३) खण्ड (२) को कतिपय कुराले लोकसभामा राज्यको प्रतिनिधित्वहरूमाथि तबसम्म प्रभाव पार्ने छैन, जबसम्म परिसीमन अधिनियम, १९७२ को अधीन संसदीय निर्वाचन-क्षेत्रहरूको परिसीमनसँग सम्बन्धित परिसीमन आयोगको अन्तिम आदेश तथा आदेशहरू भारतको राजपत्रमा प्रकाशनको मितिलाई विद्यमान सदनको विघटन नभएको होस्।

(४) (क) परिसीमन आयोग राज्य वापत आफ्ना कर्तव्यहरूमा सहायता गर्ने प्रयोजनका लागि आफूसँग पाँच जना व्यक्तिहरूलाई संलग्न गर्नेछ जो राज्यको प्रतिनिधित्व गर्ने लोक सभामा सदस्य हुने छन्।

(ख) राज्यबाट यस प्रकार सहयोजित हुने व्यक्तिलाई सदनको संरचनाको सम्यक् मध्यनरमा राख्दै लोक सभाका अध्यक्षद्वारा नाम निर्दिष्ट गरिनेछ।

(ग) उप-खण्ड (ख)-को अधीन गरिने प्रथम नाम निर्देशन लोक सभाका अध्यक्षद्वारा संविधान (जम्मू-काश्मीर प्रति लागू हुने) दोस्रो संशोधन आदेश, १९७४ को प्रारम्भदेखि दुई महिना भित्रमा गरिनेछ।

(घ) कुनै पनि सहयोजित सदस्यलाई परिसीमन आयोगको कुनै विनिश्चयमाथि मत दिने वा हस्ताक्षर गर्ने अधिकार हुने छैन।

(ङ) यदि मृत्यु अथवा पद त्यागको कारणले कुनै सहयोजित सदस्यको पद खाली भएमा त्यसलाई लोक सभाका अध्यक्षद्वारा तथा उप-खण्ड (क) अनि (ख)-का उपबन्धहरू अनुसार जतिसक्दो चाँडो पूरा गरिने छ।”]

^२[(ग) अनुच्छेद १३३ मा खण्ड (१) पश्चात् निम्नलिखित खण्ड अन्तःस्थापित गरिनेछ, अर्थात् —

^१(१क) संविधान (तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा ३ का उपबन्ध जम्मू काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा यस उपान्तरण अधीन लागू हुनेछ कि “त्यसमा यस अधिनियम” “यस अधिनियम प्रारम्भ” “यस अधिनियमलाई पारित नगरिएको होस्” र “यस अधिनियमद्वारा यथा संशोधित त्यस खण्डका उपबन्धहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि ती क्रमशः “संविधान (जम्मू काश्मीरमा लागू हुने) दोस्रो संशोधन आदेश, १९७४” “उक्त आदेशको प्रारम्भ” “उक्त आदेश पारित नगरिएको होस्” र “उक्त खण्डका उपबन्धहरू जस्तो कि त्यो उक्त आदेशको प्रारम्भ पश्चात् होस्” “प्रति निर्देश छ”।

^३[(घ)] अनुच्छेद १३४ को खण्ड (२) मा “संसद्” शब्दको पश्चात् “राज्यका विधान मण्डलको अनुरोधमा” शब्द अन्तःस्थापित गरिनेछ।

^३[(ङ)] अनुच्छेद १३५ **** अनि १३९ लाई लोप गरिनेछ।

५★

★

★

★

^६[(५क) भाग ६

१. संविधान आदेश ९८ द्वारा खण्ड (क) अनि खण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

२. संविधान आदेशद्वारा अन्तःस्थापित।

३. संविधान आदेश ९८ द्वारा खण्ड (ग) अनि खण्ड (घ) लाई खण्ड (घ) अनि खण्ड (ङ) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

४. संविधान आदेश ६० द्वारा अंक “१३६” लोप गरियो।

५. संविधान आदेश ५६ द्वारा खण्ड (च) अनि खण्ड (६) लोप गरियो।

६. संविधान आदेश ६० द्वारा (२६.१.१९६० देखि) अन्तःस्थापित।

^१[(क) अनुच्छेद १५३ देखि २१७ सम्म अनुच्छेद २१९, अनुच्छेद २२१, अनुच्छेद २२३, २२४, २२४क र २२५ तथा अनुच्छेद २२७ देखि २३७ सम्म लोप गरिनेछ।]

(ख) अनुच्छेद २२० मा, संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ, कि त्यो संविधान (जम्मू काश्मीरप्रति लागू हुने) आदेश, १९६० प्रति निर्देश छ।

^२[(ग) अनुच्छेद २२२ मा खण्ड (१) पश्चात् निम्नलिखित नयाँ खण्ड अन्तः स्थापित गरिनेछ, अर्थात् —

^१(१क) प्रत्येक यस्ता अन्तरण जुन जम्मू काश्मीरको उच्च न्यायालयद्वारा अथवा त्यस उच्च न्यायालयका निम्ति होस्, राज्यपालको परामर्श पश्चात् गरिनेछ।]

(६) भाग ११

^३[(क) अनुच्छेद २४६ का खण्ड (१) मा आउने खण्ड (२) अनि खण्ड (३) शब्दहरू कोष्ठकहरू अनि अंकहरूको स्थानमा “खण्ड (२)” शब्दहरू कोष्ठक अनि अंक राखिनेछ अनि खण्ड (२) मा आउने “खण्ड (३) मा कतिपय कुरा भए तापनि” शब्दहरू कोष्ठकहरू अनि अंकको तथा सम्पूर्ण खण्ड (३) अनि खण्ड (४) लाई लोप गरियो।]

^४[(ख) अनुच्छेद २४८ को स्थानमा निम्नलिखित अनुच्छेद राखिनेछ, अर्थात् —

“२४८. अवशिष्ट विधायी शक्तिहरू - संसदलाई, -

^६[(क) विधिद्वारा स्थापित सरकारलाई आतंकित गर्ने वा जनता अथवा जनताका कुनै अनुभागमा आतङ्क उत्पन्न गर्ने अथवा जनताको कुनै अनुभागलाई पृथक् गर्ने अथवा जनताका विभिन्न अनुभागहरू बीचका समरसताप्रति प्रतिकूल प्रभाव पार्ने अतङ्कवादी कार्यहरूलाई अन्तर्विलित गर्ने क्रिया कलापलाई रोक लगाउने सम्बन्धमा]

^७[(कक) भारतको प्रभुता तथा प्रादेशिक अखण्डतालाई अनङ्गीकृत, प्रश्नगत अथवा विच्छिन्न गर्ने अथवा भारत राज्यक्षेत्रका कुनै भागलाई अध्यापण गर्ने अथवा भारत राज्यक्षेत्रका कुनै भागलाई संघबाट अलग गराउने अथवा भारतको राष्ट्रिय ऋण्डा भारतीय राष्ट्रिय गीत र यस संविधानको अपमान गर्ने ^८[अन्य क्रिया कलापलाई रोक्ने] सम्बन्धमा; अनि

(ख) (i) समुद्र वा वायुद्वारा विदेश यात्रा;

(ii) अन्तर्देशीय विमान यात्रामा;

(iii) मनि अर्डर, फोनतार अनि तारलाई सम्मिलित गर्दै डाक वस्तुहरूमाथि कर लगाउने सम्बन्धमा;

विधि बनाउने अनन्य शक्ति छ।]

^९[स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा “आतंकवादी कार्य” ले बमहरू डाइनामाइट वा अन्य विस्फोटक पदार्थहरू वा ज्वलनशील पदार्थहरू वा अग्न्यास्त्रहरू वा अन्य प्राणघातक शस्त्रहरू अथवा विषहरूको वा विषाक्त वायुहरू वा अन्य रसायनहरू वा परिसंकटमय प्रकृतिका अन्य कुनै पदार्थहरूको (चाहे त्यो जैव होस् वा अन्यथा) उपयोगद्वारा गरिएका कुनै कार्य अथवा कुरो अभिप्रेत छन्।]

^{१०}[(खख) अनुच्छेद २४९ को खण्ड (१) मा “राज्य सूचीमा प्रगणित कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा जुन त्यस संकल्पमा विनिर्दिष्ट छ” शब्दहरूका स्थानमा “त्यस संकल्पमा विनिर्दिष्ट यस्तो विषयको सम्बन्धमा, जुन संघ सूची अथवा समवर्ती सूचीमा प्रगणित विषय होइन” शब्द राखिनेछ।]

(ग) अनुच्छेद २५० मा “राज्य सूचीमा प्रगणित कुनै पनि विषयको सम्बन्धमा “शब्दहरूको स्थानमा” संघ सूचीमा प्रगणित नगरिएका विषयहरूका सम्बन्धमा पनि “शब्द राखिनेछ।

११★

★

★

★

★

★

(ङ) अनुच्छेद २५३ मा निम्नलिखित परन्तुक जोडिनेछ, अर्थात् -

१. संविधान आदेश ८९ द्वारा खण्ड (क) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
२. संविधान आदेश ७४ द्वारा (२४.११.१९६५ देखि) खण्ड (ग) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
३. संविधान आदेश ६६ द्वारा खण्ड (क) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
४. संविधान आदेश ८५ द्वारा खण्ड (ख) अनि खण्ड (खख) मूल खण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
५. संविधान आदेश ९३ द्वारा खण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
६. संविधान आदेश १२२ द्वारा अन्तःस्थापित।
७. संविधान आदेश १२२ द्वारा खण्ड (क) को (खण्ड) (कक) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।
८. संविधान आदेश १२२ “क्रियाकलापहरू रोक्ने” का स्थानमा प्रतिस्थापित।
९. संविधान आदेश १२२ द्वारा अन्तः स्थापित।
१०. संविधान आदेश १२९ द्वारा खण्ड (खख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
११. संविधान आदेश १२९ द्वारा खण्ड (घ) लाई हटाइएको छ।

“परन्तु संविधान (जम्मू काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश, १९५४ को प्रारम्भ पश्चात् जम्मू काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा व्यवस्थालाई प्रभावित गर्ने कुनै विनिश्चय भारत सरकार द्वारा त्यस राज्यका सरकारको सहमतिबाट नै गरिनेछ।”

१★ ★ ★ ★ ★

२[(च)] अनुच्छेद २५५ लोप गरिनेछ।

२[(छ)] अनुच्छेद २५६ लाई यसको खण्ड (१) को रूपमा पुनः संख्यांकित गरिनेछ अनि त्यसमा निम्नलिखित नयाँ खण्ड थपिनेछ, अर्थात्—

“(२) जम्मू काश्मीर राज्यले आफ्नो कार्यपालिका शक्तिलाई यस प्रकारले प्रयोग गर्नेछ, जसद्वारा त्यस राज्यको सम्बन्धमा संविधानको अधीन संघका कर्तव्यहरू अनि उत्तरदायित्वलाई संघद्वारा निर्वहन गर्न सुगम होस्, अनि विशिष्टतया त्यस राज्य यदि संघद्वारा त्यस्तै अपेक्षा गरिएमा संघको तर्फबाट अनि त्यसको खर्चमाथि सम्पत्तिको अर्जन वा अधिग्रहण गर्नेछ, अथवा यदि सम्पत्ति त्यस राज्यकै भएमा यस्ता निर्बन्धनहरूमाथि अथवा जुन करार पाइन्छ वा करारको अभावमा जो भारतका मुख्य न्यायमूर्तिद्वारा नियुक्त मध्यस्थ द्वारा अवधारित गरिन्छ, त्यसले संघलाई अन्तरित गर्नेछ।”

३★ ★ ★ ★ ★

४[(ज)] अनुच्छेद २६१ का खण्ड (२) मा “संसद्द्वारा बनाइएको” शब्द लोप गरिनेछ।

(७) भाग १२

५★ ★ ★ ★ ★

६[(क)] अनुच्छेद २६७ का खण्ड (२) अनुच्छेद २७३, अनुच्छेद २८३ को खण्ड (२) ७[अनि अनुच्छेद २९०] लोप गरियो।

६[(ख)] अनुच्छेद २६६, २८२, २८४, २९८, २९९ अनि ३०० मा राज्य अथवा राज्यहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो जम्मू काश्मीरको राज्यप्रति निर्देश छैन।

६[(ग)] अनुच्छेद २७७ अनि २९५ मा संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस आदेशको प्रारम्भ प्रति निर्देश छ।

(८) भाग १३

★ ★ ★ अनुच्छेद ३०३ को खण्ड (१) मा “सार्थी अनुसूचीका सूचीहरूमध्ये कुनैमा व्यापार अनि वाणिज्य सम्बन्धी कुनै प्रविष्टिको आधारमा” शब्दहरू लोप गरिनेछ।

८★ ★ ★ ★ ★

(९) भाग १४

९[अनुच्छेद ३१२ मा “राज्यहरूका” शब्दहरूको पश्चात् “(जस अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्य पनि हुन्छन्)” कोष्ठक अनि शब्द अन्तःस्थापित गरिनेछ।]

१०[(१०) भाग १५

(क) अनुच्छेद ३२४ को खण्ड (१) मा जम्मू काश्मीरका विधान मण्डलका दुवै सदनमध्ये कुनै सदनका निर्वाचनहरूका बारेमा संविधानको प्रति निर्देशको यह अर्थ लगाइनेछ कि त्यो जम्मू काश्मीरको संविधानप्रति निर्देश हो।

११[(ख) अनुच्छेद ३२५, ३२६, ३२७ अनि ३२९ मा राज्यको प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यको प्रति निर्देश छैन।

(ग) अनुच्छेद ३२८ लाई लोप गरियो।

(घ) अनुच्छेद ३२९ मा “अथवा अनुच्छेद ३२८” शब्दहरू अनि अंकहरू हटाइनेछ।]

१२[(ङ) अनुच्छेद ३२९ क मा खण्ड (४) अनि (५) हटाइने छ।]

(११) भाग १६

१३★ ★ ★ ★ ★

१. संविधान आदेश ६६ द्वारा खण्ड (च) लोप गरियो।

२. संविधान आदेश ६६ द्वारा खण्ड (६) अनि खण्ड (ज) को खण्ड (च) अनि खण्ड (६) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

३. संविधान आदेश ५६ द्वारा खण्ड (फ) लाई लोप गरियो।

४. संविधान आदेश ५६ द्वारा खण्ड (ज) को खण्ड (फ) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो अनि तत्पश्चात् संविधान आदेश ६६ द्वारा त्यस खण्ड (ज) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

५. संविधान आदेश ५५ द्वारा अन्तःस्थापित खण्ड (क) अनि खण्ड (ख) को संविधान आदेश ५६ द्वारा हटाइयो।

६. संविधान आदेश ५५ द्वारा खण्ड (क) खण्ड (ख) अनि खण्ड (ग) लाई क्रमशः खण्ड (ग) खण्ड (घ) अनि खण्ड (ङ) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो तथा तत्पश्चात् संविधान आदेश ५६ द्वारा उसलाई क्रमशः खण्ड (क) खण्ड (ख) अनि खण्ड (ग) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

७. संविधान आदेश ९४ द्वारा “अनुच्छेद २९० अनि अनुच्छेद २९१” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

८. संविधान आदेश ५६ द्वारा कोष्ठक अनि अक्षर “(क)” तथा खण्ड (ख) हटाइयो।

९. संविधान आदेश ५६ द्वारा पूर्ववर्ती उपान्तरणको स्थानमा प्रतिस्थापित।

१०. संविधान आदेश ६० द्वारा (२६. १. १९६० देखि) उपपरिच्छेदको स्थानमा प्रतिस्थापित।

११. संविधान आदेश ७५ द्वारा खण्ड (ख) अनि खण्ड (ग) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१२. संविधान आदेश १०५ द्वारा अन्तःस्थापित।

१३. संविधान आदेश १२४ द्वारा खण्ड (क) हटाइयो।

^१ [(क) अनुच्छेद ३३१, ३३२, ३३३ ^२(३३६ अनि ३३७) लाई लोप गरिनेछ।

^१ [(ख) अनुच्छेद ३३४ अनि ३३५ मा राज्य अथवा राज्यहरूका प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्यको प्रति निर्देश होइन।

^३ [(ग) अनुच्छेद ३३९ को खण्ड (१) मा "राज्यहरूमा अनुसूचित क्षेत्रहरूका प्रशासन अनि अनुसूचित जनजातिहरू" शब्दहरूका स्थानमा राज्यहरूका अनुसूचित जनजातिहरू शब्द राखिनेछ।]

(१२) भाग १७

यस भागका उपबन्ध केवल त्यहीसम्म लागू हुन्छ, जहाँसम्म -

- (i) संघको राजभाषा
  - (ii) एक अथवा दुई राज्यका बीच, अथवा कुनै राज्य तथा संघको बीच पत्रादिको राजभाषा, अनि
  - (iii) उच्चतम न्यायालयमा कार्यवाहीहरूको भाषा,
- सित सम्बन्धित छ।

(१३) भाग १८

(क) अनुच्छेद ३५२ मा निम्नलिखित नयाँ खण्ड जोडिनेछ, अर्थात् :-

^४ [(६) केवल आन्तरिक अशान्ति अथवा त्यसको संकट सन्निहित हुने आधारमा गरिएको आपतको उद्घोषणा (अनुच्छेद ३५४ बापत लागू हुनु बाहेक) जम्मू काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा तब मात्र लागू हुनेछ ^५(जब त्यो -

(क) त्यस राज्यको सरकारको अनुरोधमा वा त्यसको सहमतिद्वारा गरिएको छ, अथवा

(ख) जहाँ त्यो यस प्रकारले गरिएको छैन त्यहाँ त्यस राज्यको सरकारको अनुरोधमा वा त्यसको सहमतिले राष्ट्रपतिले पछिबाट लागू गरिएको छ।)]

^६ [(ख) अनुच्छेद ३५६ को खण्ड (१) मा यस संविधानका उप बन्धहरू वा उपबन्धप्रति निर्देशहरूको जम्मू काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू काश्मीरका संविधानका उपबन्धहरू अथवा उपबन्धप्रति निर्देश छ;

^७ [(खख) अनुच्छेद ३५६ को खण्ड (४) मा दोस्रो परन्तुकको पछि निम्नलिखित परन्तुक अन्तःस्थापित गरिनेछ, अर्थात् :-

"यद्यपि यो पनि कि जम्मू काश्मीर राज्यको बारेमा १८ जुलाई १९९० को खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको उद्घोषणाको विषयमा यस खण्डको पहिला परन्तुकमा "तीनवर्ष" प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो "[छ वर्ष]" प्रति निर्देश हो।"]

(ग) अनुच्छेद ३६० लाई लोप गरिनेछ।)

(१४) भाग १९

१* * * *

१० [(क) ^{११} [अनुच्छेद ३६५] लाई लोप गरिनेछ,

१२* * *

१० [(ख)] अनुच्छेद ३६७ मा निम्नलिखित खण्ड जोडिनेछन् अर्थात् :-

"(४) यस संविधानको जसरी कि त्यो जम्मू काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा लागू हुनेछ, प्रयोजनहरूका लागि -

(क) यो संविधान वा यसका उपबन्धहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो उक्त राज्यका सम्बन्धमा लागू संविधानको वा त्यसका उपबन्धहरूप्रति निर्देश पनि हो।

^{१३} [(क) को राज्यको विधान सभाको सिफारिस माथि राष्ट्रपतिद्वारा जम्मू काश्मीरमा सदरे-रियासतका रुपमा त्यसबेला मान्यताप्राप्त तथा त्यसबेला पदस्थ राज्य मन्त्री परिषद्को सल्लाहामा कार्य गर्ने व्यक्ति प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो जम्मू काश्मीरका राज्यपाल प्रति निर्देश हो।

(ख) त्यस राज्यका सरकारप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत आफ्ना मन्त्री परिषद्को सल्लाहामा कार्य गरिरहेका जम्मू काश्मीरका राज्यपालप्रति निर्देश हो:

परन्तु १० अप्रेल १९६५ भन्दा पहिलेको कुनै अवधि बापत, त्यस्ता निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत आफ्नो मन्त्री-परिषद्को सल्लाहाले कार्य गरिरहेका सदरे रियासतप्रति निर्देश हो:)

१. संविधान आदेश १२४ द्वारा खण्ड (ख) अनि खण्ड (ग) को खण्ड (क) अनि खण्ड (ख) को रुपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

२. संविधान आदेश १२४ द्वारा "३३६, ३३७, ३३९ अनि ३४२" का स्थानमा प्रतिस्थापित।

३. संविधान आदेश १२४ द्वारा अन्तःस्थापित।

४. संविधान आदेश १०४ द्वारा "(४) को" स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान आदेश १०० द्वारा केही शब्दहरूका स्थानमा प्रतिस्थापित।

६. संविधान आदेश ७१ द्वारा खण्ड (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

७. संविधान आदेश १५१ द्वारा जोडियो।

८. संविधान आदेश १५४ द्वारा "चार वर्ष" को स्थानमा अनि पुनःसंविधान आदेश १६० द्वारा "पाँच वर्ष" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

९. संविधान आदेश ७४ द्वारा खण्ड (क) लाई हटाइयो।

१०. संविधान आदेश ७४ द्वारा खण्ड (ख) अनि खण्ड (ग) लाई खण्ड (क) अनि खण्ड (ख) को रुपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

११. संविधान आदेश ९४ द्वारा "अनुच्छेद ३६२ अनि अनुच्छेद ३६५" को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१२. संविधान आदेश ५६ द्वारा मूल खण्ड (ग) हटाइयो।

१३. संविधान आदेश ७४ द्वारा (ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(ग) उच्च न्यायालयप्रति निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्यको उच्च न्यायालयप्रति निर्देश हो;

३[(घ)] उक्त राज्यका स्थायी निवासीहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि तिनीहरूसँग यस्ता व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छन्, जसलाई राज्यमा प्रवृत्त विधिहरू अधीन राज्यका प्रजाको रूपमा संविधान (जम्मू काश्मीरमा लागू हुने) आदेश, १९५४ को प्रारम्भन्दा पहिला, मान्यता प्राप्त थियो। अथवा जसलाई राज्यका विधान मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा राज्यका स्थायी निवासीहरूका रूपमा मान्यता प्राप्त छ : अनि

३[(ङ) राज्यपालप्रति निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू काश्मीरका राज्यपालप्रति निर्देश हो :

परन्तु १० अप्रैल १९६५ भन्दा पहिलेको कुनै अवधि वापत् यस्ता निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो राष्ट्रपतिद्वारा जम्मू-काश्मीरका सदरे रियासतको रूपमा मान्यताप्राप्त व्यक्तिप्रति निर्देश छ अनि त्यस अन्तर्गत राष्ट्रपतिद्वारा सदरे रियासतका शक्तिहरूको प्रयोग गर्नलाई सक्षम व्यक्तिको रूपमा मान्यता प्राप्त कुनै व्यक्ति प्रति पनि निर्देश हो।]

(१५) भाग (२०)

४[(क) ५[अनुच्छेद ३६८ को खण्ड (२) मा] निम्नलिखित परन्तुको जोडिनेछ, अर्थात् -

“परन्तु यो अर्थ पनि कुनै संशोधन जम्मू काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा तब मात्र प्रभावी हुनेछ, जब त्यो अनुच्छेद ३७० को खण्ड (१) को अधीन राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा लागू गरिएको होस्।”

५[(ख)] अनुच्छेद ३६८ का खण्ड (३) को पश्चात् निम्नलिखित खण्ड जोडिनेछ, अर्थात् -

“(४) जम्मू-काश्मीर संविधानका -

(क) राज्यपालका नियुक्ति, शक्तिहरू, कृत्यहरू, कर्तव्यहरू, उपलब्धिहरू, भत्ताहरू, विशेषाधिकारहरू अथवा उन्मुक्तिहरू, अथवा

(ख) भारतका निर्वाचन आयोगद्वारा निर्वाचनहरूको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण, भेदभाव नराखी नामावलीमा सम्मिलित गरिने पात्रता, वयस्क मताधिकार अनि विधान परिषद्को गठन, जुन जम्मू काश्मीर संविधानको धारा १३८, १३९, १४० तथा १५० मा विनिर्दिष्ट विषय हुन्, सित सम्बन्धित कुनै उपबन्धमा वा त्यसको प्रभावमा कुनै परिवर्तनका लागि जम्मू काश्मीर राज्यको विधानमण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधि वा कुनै प्रभाव तब हुनेछ जब यस्ता विधि राष्ट्रपतिको विचारका निम्ति आरक्षित राखिए पश्चात् तिनको अनुपति प्राप्त गर्दछ।”]

(१६) भाग २१

(क) अनुच्छेद ३६९, ३७१ ५[३७१क] ५[३७२क] ३७३, अनुच्छेद ३७४ को खण्ड (१), (२), (३) अनि (५) अनि ५[अनुच्छेद ३७६ देखि ३७८ क सम्मका अनि अनुच्छेद ३९२] लाई लोप गरिनेछ।

(ख) अनुच्छेद ३७२ मा, -

(i) खण्ड (२) अनि (३) लाई लोप गरिनेछ;

(ii) भारतको राज्यक्षेत्रमा प्रवृत्त विधि प्रति निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्यका राज्यक्षेत्रका विधिको बल राख्ने हिदायतहरू, ऐलानहरू, इशितहारहरू, परिपत्रहरू, याददास्तहरू, राज्य परिषद्का संकल्पहरू, संविधान सभाका संकल्पहरू अनि अन्य लिखतहरूप्रति निर्देश हुनेछ, अनि

(iii) संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशलाई यो अर्थ लगाइनेछ त्यो यस आदेशको प्रारम्भप्रति निर्देश हो।

(ग) अनुच्छेद ३७४ को खण्ड (४) मा राज्यमा प्रिमी काउन्सिल-का रूपमा कार्यरत प्राधिकारीप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो जम्मू काश्मीर संविधान अधिनियम, संवत् १९९६ को अधीन द्वारा गठित सल्लाहाकार बोर्डप्रति निर्देश छ, अनि संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस आदेशको प्रारम्भप्रति निर्देश हो।

(१७) भाग २२

अनुच्छेद ३९४ अनि ३९५ लाई लोप गरिनेछ।

(१८) पहिलो अनुसूची

(१९) दोस्रो अनुसूची

१. संविधान आदेश ५६ द्वारा खण्ड (घ) लाई लोप गरियो।
२. संविधान आदेश ५६ द्वारा खण्ड (ङ) लाई खण्ड (घ) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।
३. संविधान आदेश ७४ द्वारा खण्ड (ङ) को स्थानमा प्रतिस्थापित।
४. संविधान आदेश १०१ द्वारा खण्ड (क) को रूपमा संख्यांकित।
५. संविधान आदेश ९१ द्वारा “अनुच्छेद ३६८ मा” को स्थानमा प्रतिस्थापित।
६. संविधान आदेश १०१ द्वारा अन्तःस्थापित।
७. संविधान आदेश, ७४ द्वारा अन्तःस्थापित।
८. संविधान आदेश, ५६ द्वारा अन्तःस्थापित।
९. संविधान आदेश ५६ द्वारा “अनुच्छेद ३७६ देखि अनुच्छेद ३९२ सम्म” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१★

★

★

★

★

(२०) तेस्रो अनुसूची

प्रारूप ५, ६, ७ र ८ लाई लोप गरिनेछ।

(२१) चौथो अनुसूची

२[(२२) सातौं अनुसूची

(क) संघ सूचीमा, —

(i) प्रविष्टि ३ को स्थानमा “३ छाउनीहरूको प्रशासन” प्रविष्टि राखिनेछ :

३[(ii) प्रविष्टि ८, ९ [अनि ३४] ५★★ प्रविष्टि ७९ अनि प्रविष्टि ८१ मा अन्तर्राज्यीय प्रवाजन” शब्दहरू लोप गरिनेछ;]

६★

★

★

★

★

७[(iii) प्रविष्टि ७२ मा, —

(क) कुनै यस्तो निर्वाचन याचिकामा जसद्वारा त्यस राज्यको विधान मण्डलका दुवै सदनहरूमध्ये कुनै सदनका लागि निर्वाचन प्रश्नगत छ, जम्मू काश्मीर राज्यको उच्च न्यायालयद्वारा गरिएको कुनै विनिश्चय वा आदेशको विरुद्ध उच्चतम न्यायालयलाई अपीलहरूको सम्बन्धमा राज्यहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू काश्मीर राज्यप्रति निर्देश हो :

(ख) अरू मामिलाहरूका सम्बन्धमा राज्यहरू प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत त्यस राज्यप्रति निर्देश छैन :

८[अनि]

९[(iv) प्रविष्टि ९७ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिनेछ, अर्थात् :-

१०[९७. (क) विधिद्वारा स्थापित सरकारलाई आतंकित गर्ने वा जनताहरू वा जनताहरूको कुनै अनुभागमा आतंक उत्पन्न गर्ने वा जनताहरूको कुनै अनु भागलाई पृथक पार्ने वा जनताहरूका विभिन्न अनुभागका भागमा समरसता प्रति प्रतिकूल प्रभाव पार्ने आतंकवादी कार्यहरूलाई अन्तर्वलित गर्ने,

(ख) भारतको प्रभुता तथा प्रादेशिक अखण्डतालाई अनङ्गीकृत, प्रश्नगत वा विच्छिन्न गर्ने अथवा भारत राज्यक्षेत्रका कुनै भागको अध्यापण गराउने अथवा भारत राज्यको कुनै भाग सघ देखि अलग गराउने अथवा भारतको राष्ट्रिय फण्डा, भारतीय राष्ट्रियगीत अनि यस संविधानको अपमान गर्ने, क्रियाकलापलाई रोक्नु, समुद्र अथवा वायुद्वारा विदेश यात्रा, अन्तर्देशीय विमान यात्रा अनि डाक सामग्री माथि जसभित्र मनी अर्डर फोनतार अनि तार हुनु, कर।

स्पष्टीकरण - यस प्रविष्टिमा, “आतंकवादीकार्य” को अर्थ त्यही लाग्छ, जुन अनुच्छेद २४८ को स्पष्टीकरणमा छ।]

(ख) राज्य सूचीलाई लोप गरिनेछ।

११[(ग) समवर्ती सूचीमा, -

१२[(i) प्रविष्टि १ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिनेछ, अर्थात् -

“१ दण्ड विधि, (जस अन्तर्गत सूची १ मा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनै विषयसँग सम्बन्धित विधिहरू विरुद्ध अपराध अनि निजामती शक्तिको सहायताका नौ सेना, वायु सेना अथवा सघका कुनै अन्य सशस्त्र बलहरूको प्रयोग पर्दैन) जहाँसम्म यस्ता दण्ड विधि यस अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट विषयहरूमध्ये कुनै विषयसँग सम्बन्धित विधिको विरुद्ध अपराधसहित सम्बन्धित हुन्छ।”]

१३[१४[(i) क) प्रविष्टि २ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिनेछ, अर्थात् -

“२ दण्ड प्रक्रिया (जस अन्तर्गत अपराधहरूलाई रोक्न तथा दण्ड न्यायालयहरूलाई जस अन्तर्गत उच्चतम न्यायालय अनि उच्च न्यायालय होइन, गठन तथा संगठन पर्दछन्) जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध -

१. संविधान आदेश ५६ द्वारा अनुवाक ६ सित सम्बन्धित उपान्तरणलाई हटाइयो।

२. संविधान आदेश ६६ द्वारा उप अनुवाक (२२) को स्थानमा प्रति स्थापित।

३. संविधान आदेश ८५ द्वारा दफा (ii) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

४. संविधान आदेश ९२ द्वारा “३४ अनि ६०” को स्थानमा प्रतिस्थापित।

५. संविधान आदेश ९५ द्वारा प्रविष्टि ६७ मा “अनि अभिलेख” शब्दहरू अनि अंकहरू हटाइयो।

६. संविधान आदेश ७४ द्वारा मूल दफा (iii) लाई हटाइयो।

७. संविधान आदेश ८३ द्वारा दफा (iii) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

८. संविधान आदेश ८५ द्वारा अन्तःस्थापित।

९. संविधान आदेश ९३ द्वारा दफा (iv) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१०. संविधान आदेश १२२ द्वारा (४.६.१९८५ देखि) प्रविष्टि ९७ को स्थानमा प्रतिस्थापित।

११. संविधान आदेश ६९ द्वारा खण्ड (ग) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१२. संविधान आदेश ७० द्वारा दफा (i) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

१३. संविधान आदेश ९४ द्वारा अन्तःस्थापित।

१४. संविधान आदेश १२२ द्वारा उपखण्ड (i) क) अनि (i) ख) को स्थानमा प्रतिस्थापित।

(i) कुनै यस्ता विषयहरूसँग जुन यस्तो विषय छ, जसका सम्बन्धमा संसदलाई विधिहरू बनाउने शक्ति छ, सम्बन्धित विधिहरू विरुद्ध अपराधहरूसँग हुन्छन्, अनि

(ii) कुनै विदेशमा राजनयिक अनि काउन्सिलीय अधिकारीहरूद्वारा शपथ दिलाउने तथा शपथ पत्र लिने सित हुन्छ ।”

(i ख) प्रविष्टि १२ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिनेछ, अर्थात् -

“१२. साक्ष्य तथा शपथ, जहाँसम्म उनको सम्बन्ध —

(i) कुनै विदेशमा राजनयिक अनि काउन्सिलीय अधिकारीहरू द्वारा शपथ दिलाउने र शपथ पत्र लिने सँग हुन्छ, अनि

(ii) कुनै यस्ता अन्य विषयहरूसँग छ, जुन यस्तो विषय छ, जसको सम्बन्धमा संसदलाई विधिहरू बनाउने शक्ति हुन्छ ।”]

(i ग) प्रविष्टि १३ को स्थानमा “१३ सिविल प्रक्रिया, जहाँ सम्म यसको सम्बन्ध कुनै विदेशमा राजनयिक तथा काउन्सिलीय अधिकारीहरूद्वारा शपथ दिलाउने र शपथ पत्र लिनेसँग हुन्छ” प्रविष्टि राखिनेछ;]

१★ ★ ★ ★ ★

३[(ii)] प्रविष्टि ३० को स्थानमा “३० जन्म मरण सांख्यिकी जहाँसम्म यसको सम्बन्ध जन्म तथा मृत्यु सित हुन्छ, जस अन्तर्गत जन्म अनि मृत्यु पंजीकरण हुन्छ” प्रविष्टि राखिनेछ :]

४★ ★ ★ ★ ★

५[(iii)] प्रविष्टि ३ प्रविष्टि ५ देखि १० सम्म (जसमा यी दुवै सम्मिलित छन्) प्रविष्टि १४, १५, १७, २०, २१, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३७, ३८, ४१ तथा ४४ लाई लोप गरिनेछ;

(iii क) प्रविष्टि ४२ को स्थानमा ४२ सम्पत्तिको आर्जन र अधिग्रहण, जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध सूची १ को प्रविष्टि ६७ अथवा सूची ३ को प्रविष्टि ४० अन्तर्गत आउने सम्पत्तिको वा कुनै यस्तो मानवीय कलाकृतिको जसको कलात्मक वा सौन्दर्यात्मक मूल्य हुन्छ, आर्जन सँग हुन्छ”, प्रविष्टि राखिनेछ; अनि]

६[(iv)] प्रविष्टि ४५ मा “सूची २ अथवा सूची ३” को स्थानमा “यस सूची” शब्द राखिनेछ ।]

(२३) आठौँ अनुसूची -

७[(२४) नवौँ अनुसूची

८[(क)] प्रविष्टि ६४ पश्चात्, निम्नलिखित प्रविष्टिहरू जोडिनेछन्, अर्थात् -

९[६४क] जम्मू काश्मीर राज्य कुठ अधिनियम (संवत् १९७८ को सं. १);

९[६४ख] जम्मू काश्मीर अभिधृति अधिनियम (संवत् १९८० को सं. २);

९[६४ग] जम्मू काश्मीर भूमि अन्य संक्रमण अधिनियम (संवत् १९९५ का सं. ५);

१०★ ★ ★ ★ ★

११[६४घ] जम्मू काश्मीर बृहद भू-सम्पदा उत्सादन अधिनियम (संवत् २००७ को सं. १७);

११[६४ङ] जागिरहरू र भू-राज्यस्वका अन्य समनुदेशनहरू इत्यादिको पुनर्ग्रहणको बारेमा १९५१ को आदेश सं. ६ एच, मिति १० मार्च १९५१ :

१२[६४च. जम्मू काश्मीर बन्धक सम्पत्तिको फिर्ता अधिनियम, १९७६ (१९७६ को अधिनियम १४)।

६४छ. जम्मू काश्मीर ऋणी राहत अधिनियम, १९७६ (१९७६ को अधिनियम १५)।]

१३[(ख) संविधान (उनचालीसौँ संशोधन) अधिनियम, १९७५ द्वारा अन्तःस्थापित प्रविष्टि ८७ देखि १२४ सम्मका क्रमशः प्रविष्टि ६५ देखि १०२ को रूपमा पुनःसंख्याकित गरिनेछ ।]

१४[(ग) प्रविष्टि १२५ देखि १८८ सम्मका क्रमशः प्रविष्टि १०३ देखि १६६ को रूपमा पुनःसंख्याकित गरिनेछ ।]

१. संविधान आदेश ७४ द्वारा दफा (ii) अनि दफा (iii) लोप गरियो ।

२. संविधान आदेश ७० द्वारा अन्तःस्थापित ।

३. संविधान आदेश ७४ द्वारा दफा (iv) लाई दफा (ii) को रूपमा पुनःसंख्याकित गरियो ।

४. संविधान आदेश ७२ द्वारा दफा (v) अनि दफा (vi) लाई लोप गरियो ।

५. संविधान आदेश ९५ द्वारा दफा (iii) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

६. संविधान आदेश ७४ द्वारा दफा (vii) लाई दफा (iv) को रूपमा पुनःसंख्याकित गरियो ।

७. संविधान आदेश ७४ द्वारा उप परिच्छेद (२४) को स्थानमा प्रतिस्थापित ।

८. संविधान आदेश १०५ द्वारा संख्याकित ।

९. संविधान आदेश ९८ द्वारा पुनःसंख्याकित ।

१०. संविधान आदेश १०६ द्वारा लोप गरियो ।

११. संविधान आदेश १०६ द्वारा पुनःसंख्याकित ।

१२. संविधान आदेश १०६ द्वारा अन्तःस्थापित ।

१३. संविधान आदेश १०५ द्वारा अन्तःस्थापित ।

१४. संविधान आदेश १०८ द्वारा (३१.१२.१९७७ देखि) अन्तःस्थापित ।

१[(२५) दशौं अनुसूची

(क) "[अनुच्छेद १०२(२) अनि अनुच्छेद १९१(२)] शब्दहरू, कोष्ठकहरू अनि अंकहरूको स्थानमा "[अनुच्छेद १०२(२)]" कोष्ठक, शब्द अनि अंक राखिनेछ;

(ख) परिच्छेद १ को खण्ड (क)मा, "अथवा कुनै राज्यको यथास्थिति विधानसभा अथवा विधान मण्डलका कुनै सदन" शब्दहरूलाई लोप गरिनेछ;

(ग) परिच्छेद २ मा, -

(i) उप-अनुच्छेद १ मा स्पष्टीकरणको खण्ड (ख) को उपखण्ड (ii) मा "यथास्थिति अनुच्छेद ९९ अथवा अनुच्छेद १८८" शब्दहरू अनि अंकहरूको स्थानमा "अनुच्छेद ९९" शब्द अनि अंक राखिनेछ;

(ii) उप-परिच्छेद (३) मा, "यथास्थिति, अनुच्छेद ९९ अथवा अनुच्छेद १८८" शब्दहरू अनि अंकहरूको स्थानमा, "अनुच्छेद ९९" शब्द अनि अंक राखिने छ;

(iii) उप अनुच्छेद (४) मा संविधान (बाउत्री संशोधन) अधिनियम १९८५ को प्रारम्भप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो संविधान (जम्मू काश्मीरमा लागू हुने) संशोधन ओदश, १९८९ को प्रारम्भप्रति निर्देश हो;

(घ) परिच्छेद ५ मा "अथवा कुनै राज्यको विधान परिषद्का सभापति अथवा उप सभापति अथवा कुनै राज्यका विधान सभाका अध्यक्ष अथवा उपाध्यक्ष" शब्दहरू लोप गरिनेछ;

(ङ) परिच्छेद ६ को उप परिच्छेद (२) मा "यथास्थिति अनुच्छेद १२२ को अर्थमा संसद्का कार्यवाहीहरू हुन्छन्, अथवा अनुच्छेद २१२ को अर्थमा राज्यका विधानमण्डलका कार्यवाहीहरू हुन्छन्" शब्दहरू र अंकहरूको स्थानमा "अनुच्छेद १२२ को अर्थमा संसद्का कार्यवाही हुन्" शब्द अनि अंक राखिनेछ;

(च) परिच्छेद ८ को उप-परिच्छेद (३) मा "यथास्थिति, अनुच्छेद १०५ अथवा अनुच्छेद १९४" शब्दहरू अनि अंकहरूको स्थानमा "अनुच्छेद १०५" शब्द अनि अंक राखिनेछ ।]

परिशिष्ट २

संविधानका, ती अपवादहरू अनि उपान्तरणहरूको जसका अधीन संविधान जम्मू-काश्मीर

राज्यलाई लागू हुन्छ, वर्तमान पाठप्रति निर्देशद्वारा, पुनर्कथन

[टिप्पणी - त्यो अपवाद अनि उपान्तरण जसको अधीन संविधान जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुन्छ वा त त्यो हो, जसको उपबन्ध संविधान [जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने] आदेश, १९५४ मा गरिएको छ वा त्यो हो, जुन संविधानका केही संशोधनहरूको जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू नहुने परिणाम स्वरूप छ। यस्ता सम्पूर्ण अपवाद र उपान्तरण जसको व्यावहारिक महत्व छ, त्यस पुनर्कथनमा सम्मिलित छ, जुन चाँडो निर्देशलाई मात्र सुगमता बनाउनका लागि छ। सही स्थितिलाई सुनिश्चित गर्नका लागि संविधान [जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने] आदेश, १९५४ लाई अनि उक्त आदेशको खण्ड २-मा वर्णित संविधानको पश्चातवर्ती संशोधनद्वारा यथासंशोधित संविधानको २० जुन, १९६४ को पाठप्रति निर्देश गर्नु पर्नेछ।]

[१] उद्देशिका

(क) पहिलो अनुवाक “समाजवादी पंथ निरपेक्ष” लाई लोप गरियोस्।

(ख) पूर्वान्तिम अनुवाकमा “अनि अखण्डता” लाई लोप गरियोस्।

[२] भाग १

अनुच्छेद ३ —

(क) निम्नलिखित अरू परन्तुक जोड्नु, अर्थात् -

“परन्तु यो पनि अरू कि जम्मू-काश्मीर राज्यको क्षेत्रलाई बढाउन वा घटाउनु वा त्यस राज्यको नाम वा त्यसको सीमा परिवर्तन गर्नलाई उपबन्ध गर्ने कुनै विधेयक सो राज्यको विधान मण्डलको सहमति नलिई संसद्मा पुरःस्थापित गरिने छैन।”

(ख) स्पष्टीकरण १ र स्पष्टीकरण २ लाई लोप गरियोस्।

[३] भाग २

(क) यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा २६ जनवरी, १९५० देखि लागू भएको मानिलिइने छ;

(ख) अनुच्छेद ७ - निम्नलिखित अरू परन्तुक जोडियोस् अर्थात् :-

“यद्यपि अझ यो पनि कि यस अनुच्छेदको कतिपय कुरा जम्मू-काश्मीर राज्यका यस्ता स्थायी निवासीप्रति लागू हुने छैन जो यस्ता राज्यक्षेत्र यस समय पाकिस्तान अन्तर्गत छन्, प्रव्रजन गरिए पश्चात् त्यस राज्यको क्षेत्र यस्ता राज्य क्षेत्रलाई यस्तो अनुज्ञा अनुसार फर्की आएको छ भने जुन त्यस राज्यमा पुनर्वासका लागि स्थायी रूपले फर्कनका लागि सो राज्यका विधान मण्डलद्वारा अथवा यसको अधीन दिइएको छ, अथवा यस्ता प्रत्येक व्यक्तिलाई भारतको नागरिक मानिलिइने छ।”

(४) भाग ३

(क) अनुच्छेद १३ — संविधानको प्रारम्भ प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो संविधान (जम्मू-काश्मीरमा लागू हुने) आदेश, १९९४ (स. आ. ४८) को प्रारम्भ, अर्थात् १४ मई, १९५४ प्रति निर्देश हो;

(ग) अनुच्छेद १६ - खण्ड (३) मा, राज्यप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि जस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश होइन।

(घ) अनुच्छेद १९ —

(अ) खण्ड (१) मा —

(i) उपखण्ड (ड) मा अन्तमा “अनि” लोप गरियोस् :-

(ii) उपखण्ड (ड) पश्चात् निम्नलिखित खण्ड अन्तःस्थापित गरियोस्, अर्थात् :-

(च) सम्पत्तिको अर्जन, धारण अनि व्ययन गर्ने; अनि;

(आ) खण्ड ५ मा “उपखण्ड (घ) अनि उपखण्ड (ङ)” को स्थानमा “उपखण्ड (घ), उपखण्ड (ङ) अनि उपखण्ड (च)” राखियोस्।

(ड) अनुच्छेद २२ - खण्ड (४) मा “संसद्” शब्दको स्थानमा “राज्य विधान मण्डल” शब्द राखिनेछ अनि खण्ड (७) मा “संसद् विधिद्वारा विहित गर्न सक्ने छ” शब्दहरू राखिनेछ।

(च) अनुच्छेद ३० - खण्ड (१क) लोप गरियोस्।

(छ) अनुच्छेद ३० पश्चात् निम्नलिखित अन्तःस्थापित गरियोस्, अर्थात् :-

“सम्पत्तिको अधिकार”

३१. सम्पत्तिको अनिवार्य अर्जन — (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई विधिको प्राधिकार बिना आफ्नो सम्पत्तिबाट वंचित गरिने छैन।

(२) कुनै सम्पत्ति, सार्वजनिक प्रयोजनका लागि माग अनि केवल यस्ता विधिका प्राधिकारीबाट अनिवार्यतः अर्जित वा

अधिग्रहीत गरिने छ, अन्यथा हुँदैन, जुन सम्पत्तिको आर्जन वा अधिग्रहणको, यस्ता राशीको सट्टा जुन त्यस विधिद्वारा नियत गरियोस् वा जसलाई यस्ता सिद्धान्तहरू बमोजिम अवधारित गरियोस् अनि यस्ता रीतिद्वारा दिइयोस्, जुन त्यस विधिमा निर्दिष्ट होस्, उपबन्ध गर्दछ, र यस्ता कुनै विधि न्यायालयमा यस आधारमा प्रश्नगत गरिने छैन कि यस प्रकार नियत वा अवधारित राशी पर्याप्त छैन, अथवा यस्तो पूरा राशी वा त्यसको कुनै भाग नगद रूपमा अन्यथा दिइनु पर्छ;

परन्तु अनुच्छेद ३०-को खण्ड (१)-मा निर्दिष्ट कुनै अल्पसंख्यक वर्गद्वारा स्थापित र प्रशासित कुनै शिक्षा संस्थाको सम्पत्तिको अनिवार्य अर्जनको लागि उपबन्ध गर्ने सित सम्बन्ध विधि बनाएका समय, राज्यले यो सुनिश्चित गर्नेछ कि यस्ता सम्पत्तिको अर्जनको लागि यस्ता विधि अधीन जुन राशी नियत वा अवधारित गरिन्छ त्यसले त्यस्तै नै प्रकारले त्यस खण्डको अधीन प्रत्याभूत अधिकारलाई निर्बन्धित वा निराकृत नगरोस्।

(२क) जहाँ विधि कुनै सम्पत्तिको स्वामीत्वलाई कब्जा राख्ने अधिकारको अन्तरण राज्य वा कुनै यस्ता निगमलाई, जुन चाँहि राज्यको स्वामीत्व र नियन्त्रणको अधीनमा छ, गर्नलाई उपबन्ध गर्ने छैन त्यहाँ, यो कुरा हुँदा हुँदै पनि कि त्यसले कुनै व्यक्तिलाई आफ्नो सम्पत्तिबाट वंचित राख्दछ, त्यस समय यो मानिने छैन कि त्यस सम्पत्तिको अनिवार्य अर्जन वा अधिग्रहणका लागि उपबन्ध गर्दछ।

(२ख) अनुच्छेद १९ को खण्ड (१)-को उप-खण्ड (च)-को कुनै कुराले कुनै यस्ता विधिमाथि प्रभाव पार्ने छैन जुन खण्ड (२)-मा निर्दिष्ट छ।

* * * *

(५) खण्ड (२) -को कुनै कुरा -

(क) कुनै वर्तमान विधिका उपबन्धहरूमाथि, अथवा

(ख) कुनै यस्ता विधिका उपबन्धहरूमाथि, जसलाई राज्य यस पश्चात् -

(i) कुनै कर वा शास्तिको अधिरोपन वा उद्ग्रहणको प्रयोजनको लागि, अथवा

(ii) लोक स्वास्थ्यको अभिवृद्धि वा प्राण वा सम्पत्तिको संकट-निवारणका लागि अथवा,

(iii) यस्तो सम्पत्तिको सट्टामा, जो विधिद्वारा निष्क्रान्त सम्पत्ति घोषित गरिएको छ, बनाए, कुनै प्रभाव पार्ने छैन।”

* * * *

(ज) अनुच्छेद ३१ को पश्चात् निम्नलिखित उपशीर्षकलाई जोड गरियोस्, अर्थात् :-

“कतिपय विधिहरूको व्यावृत्ति”।

(फ) अनुच्छेद ३१ क-

(अ) खण्ड (१)-मा -

(i) “अनुच्छेद १४ वा अनुच्छेद १९” को ठाउँमा अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ अनि अनुच्छेद २१” राखियोस्।

(ii) खण्ड (१)-को पहिलो परन्तुकलाई जोड गरियोस्;

(iii) दोस्रो परन्तुकमा “यो पनि कि” को ठाउँमा “यो कि” राखियोस्।

(आ) खण्ड (२)-मा उप-खण्ड (क)-को ठाउँमा निम्नलिखित उप-खण्ड राखियोस्, अर्थात् :-

(क) “सम्पदा” सित यस्तो भूमि अभिप्रेत हुनेछ जुन कृषिका प्रयोजनहरूका लागि वा कृषिका सहायक प्रयोजनहरूका लागि वा वस्तुचरणका लागि अधिभोगमा छ, वा पट्टामा दिइएको छ, अनि यस अन्तर्गत निम्नलिखित पनि पर्दछन्, अर्थात् :-

(i) यस्ता भूमिमाथि भवनहरूका स्थान अन्य संरचनाहरू;

(ii) यस्ता भूमिमा ठडिएको वृक्ष;

(iii) वनभूमि अनि वन्य बाँफो भूमि;

(iv) पानीले ढाकिएको क्षेत्र अनि जलमग्न खेत;

(v) जंदा र घराट-स्थल;

(vi) कुनै जागीर, इनाम, मुआफी वा मुकररी वा कुनै प्रकारको अन्य अनुदान, तर यस अन्तर्गत निम्नलिखित पर्दैनन्:-

(i) कुनै नगर, वा नगर क्षेत्र वा ग्राम आवादीमा कुनै भवन-स्थल वा कुनै यस्तो भवन वा स्थलसित अनुलग्न कुनै भूमि;

(ii) कुनै भूमि जुन कुनै नगर वा ग्रामको स्थलको रूपमा छ, वा

(iii) कुनै नगरपालिका वा अधिसूचित क्षेत्र वा छावनी वा नगरक्षेत्र वा कुनै क्षेत्रमा, जसका लागि कुनै नगर योजना स्कीम मञ्जुर गरिएको छ, भवन निर्माणका प्रयोजनहरूका लागि आरक्षित कुनै भूमि।

(ज) अनुच्छेद ३१ग - यो अनुच्छेद जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुँदैन।

(ट) अनुच्छेद ३२ - खण्ड (३) लाई हटाउनु।

(ठ) अनुच्छेद ३५ -

(अ) संविधानका प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो संविधान (जम्मू-काश्मीरमा लागू हुने) आदेश, १९५४ (सं. आ. ४८) को प्रारम्भ अर्थात् १४ मई १९५४ प्रति निर्देश हो;

(आ) खण्ड (क) (i) मा "अनुच्छेद १६ को खण्ड (३), अनुच्छेद ३२ को खण्ड (३)" लाई हटाउनु; अनि

(इ) खण्ड (ख) को पछि निम्नलिखित खण्ड जोड्नु, अर्थात् :-

"(ग) संविधान (जम्मू-काश्मीरमा लागू हुने) आदेश, १९५४ को प्रारम्भको अघि वा पछि, निवारक निरोध बाहेक जम्मू-काश्मीर राज्यका विधान-मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधि यस आधारमा शून्य हुने छैन कि त्यो यस भागका उपबन्धहरू मध्ये कुनै सित पनि असंगत छ, तर यस्तो कुनै विधि उक्त आदेशका प्रारम्भको पच्चीस वर्षको समाप्ति पछि, यस्ता असंगतिका मात्रासम्म ती कुराहरू बाहेक प्रभावहीन हुनेछ, जसलाई यसको समाप्ति अघि नै गरिएको थियो अथवा हटाइएको छ।"

(ड) अनुच्छेद ३५ पश्चात् निम्नलिखित अनुच्छेद जोडियोस्, अर्थात् :-

"३५क. स्थायी निवासीहरू अनि उनका अधिकारीहरू विधिहरूको व्यावृत्ति - यस संविधानमा अन्तर्विष्ट कतिपय विषय भए तापनि जम्मू-काश्मीर राज्यमा प्रवृत्त यस्ता कतिपय विद्यमान विधि अनि यस पश्चात् राज्यका विधान मण्डलद्वारा अधिनियमित यस्ता कतिपय विधि -

(क) जो ती व्यक्तिहरूका वर्गहरूमा परिभाषित हुन्छ, जो जम्मू-काश्मीर राज्यका स्थायी निवासी हुन वा हुन्छन्, वा

(ख) जसले -

(i) राज्य सरकारको अधीन नियोजन;

(ii) राज्यमा स्थावर सम्पतिको आर्जन;

(iii) राज्यमा बस्ने; वा

(iv) छात्रवृत्तिहरूका अथवा यस्ता अन्य प्रकारका सहायताहरू जुन राज्य सरकारले प्रदान गर्ने, अधिकार, बाहेक यस्ता स्थायी निवासीहरूलाई कतिपय विशेष अधिकार प्रदान गर्छ अथवा अन्य व्यक्तिहरूमा कतिपय निर्बन्धन अधिरोपित गर्छ, यस आधारमा शून्य मानिने छैन कि त्यो यस भागका कुनै उपबन्धद्वारा भारतका अन्य नागरिकहरूलाई दिइने कतिपय अधिकारहरूदेखि असंगत हुन्छ अथवा त्यसलाई खोस्छ अथवा कम गर्छ।"

(५) भाग ४ - यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यमा लागू हुँदैन।

(६) भाग ४क - यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यमा लागू हुँदैन।

(७) भाग ५ -

(क) अनुच्छेद ५५ -

(अ) यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि जम्मू-काश्मीर राज्यका जन संख्या त्रिसठलाख मानिनेछ;

(आ) स्पष्टीकरणमा परन्तुकलाई हटाइयोस्।

(ख) अनुच्छेद ८१ - खण्ड (२) अनि (३) को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखियोस्, अर्थात् :-

"(२) खण्ड (१) का उपखण्ड (क) का प्रयोजनहरूको लागि, -

(क) लोक सभामा राज्यलाई ६ वटा स्थान बाँडिनेछ;

(ख) परिसीमन अधिनियम, १९७२ को अधीन गठित परिसीमन आयोगद्वारा राज्यलाई यस्तो प्रक्रिया अनुसार, जसलाई आयोगले उचित सम्झन्छ, एक सदस्यीय प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूमा विभाजित गर्नेछ;

(ग) निर्वाचन-क्षेत्र, यथासाध्य, भौगोलिक रूपले ठोस मिलेको क्षेत्र हुने छ, अनि त्यसको परिसीमन गरेका समयमा प्राकृतिक विशेषताहरू, प्रशासनिक एकाइहरूका विद्यमान सीमाहरू, संचारका सुविधाहरू, र लोक सुविधालाई ध्यानमा राखिनेछ; अनि

(घ) ती निर्वाचन-क्षेत्रहरूमा, जसमा राज्य विभाजित गरिन्छ त्यो पाकिस्तान अधिकृत क्षेत्र समाविष्ट हुने छैन।

(३) खण्ड (२) को कुनै कुराले लोक सभामा राज्यको प्रतिनिधित्वमाथि तबसम्म प्रभाव पार्दैन, जबसम्म परिसीमन अधिनियम, १९७२ को अधीन संसदीय निर्वाचन-क्षेत्रको परिसीमनसित सम्बन्धित परिसीमन आयोगको अन्तिम आदेश वा आदेशहरूलाई भारतको राज-पत्रमा प्रकाशनको तारीखलाई विद्यमान सदनको विघटन हुँदैन।

(४) (क) परिसीमन आयोग राज्यको सट्टा आफ्ना कर्तव्यहरूमा आफूलाई सहायता गर्ने प्रयोजनका लागि आफूसित पाँच जना व्यक्तिहरूलाई सहयोजत गर्नेछ जसले राज्यको प्रतिनिधित्व गर्ने लोक सभामा सदस्य हुने छन्।

(ख) राज्यसित यस प्रकार सहयोजित गरिने व्यक्ति सदनको संरचनालाई सम्यक ध्यानमा राख्दै लोक सभाका अध्यक्षद्वारा नाम निर्दिष्ट गरिने छ।

(ग) उपखण्ड (ख)-को अधीन गरिने प्रथम नाम निर्देशन लोक सभाका अध्यक्षद्वारा संविधान [जम्मू-काश्मीरप्रति लागू हुने] दोस्रो संशोधन आदेश, १९७४ को प्रारम्भदेखि दुई महिना भित्रमा गरिने छ।

(घ) कुनै पनि सहयोजित सदस्यलाई परिसीमन आयोगको कुनै विनिश्चयमाथि मत दिने वा हस्ताक्षर गर्ने अधिकार हुने छैन।

(ङ) यदि मृत्यु वा पद त्यागको कारण कुनै सहयोजित सदस्यको पद रिक्त भएमा त्यसलाई लोक सभाका अध्यक्षद्वारा र उपखण्ड (क) र (ख)-का उपबन्धहरू अनुसार जतिसक्दा चाँडो पूरा गरिने छ।

(ग) अनुच्छेद ८२ - दोस्रो र तेस्रो परन्तुकलाई लोप गरियोस्।

(घ) अनुच्छेद १०५ - खण्ड (३)-मा "त्यही हुनेछ जुन संविधान (चवालीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ को धारा १५ प्रवृत्त हुन भन्दा ठीक पहिला त्यस सदनको त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूको थियो" का स्थानमा "त्यही हुनेछ जुन यस संविधानको सम्बन्ध प्रारम्भमा युनाइटेड किङ्डमको पार्लियामेन्टको हाउस अफ कमन्सको र त्यसका सदस्यहरू अनि समितिहरूको थियो" राखियोस्।

(ङ) अनुच्छेद १३२ - को स्थानमा निम्नलिखित अनुच्छेदहरू राखियोस्, अर्थात् :-

१३२. केही मामलाहरूमा उच्च न्यायालयहरूबाट गरिएको अपीलमाथि उच्चतम न्यायालयको अपीली अधिकारिता - (१) भारतको राज्यक्षेत्रमा कुनै उच्च न्यायालयको सिविल, दाण्डिक वा अन्य कार्यवाहीहरू माथि दिइएको कुनै निर्णय, डिक्री वा अन्तिम आदेशको अपील उच्चतम न्यायालयमा हुनेछ, यदि न्यायालयले प्रमाणित गरिदिएमा ती मामलाहरू माथि यस संविधानको निर्वचन बारेमा विधिको कुनै सारवान प्रश्न अन्तर्वलित छ।

(२) जहाँ उच्च न्यायालयले यस्तो प्रमाण पत्र दिनबाट अस्वीकार गरिदिएको छ, त्यहाँ यदि उच्चतम न्यायालयलाई समाधान हुँदछ कि ती मामलाहरूमा यस संविधानको निर्वचन बारेमा विधिको कुनै सारवान प्रश्न अन्तर्वलित भएमा, त्यसले यस्ता निर्णय डिक्री वा अन्तिम आदेशको अपीलका लागि विशेष अनुमति दिन सक्नेछ।

(३) जहाँ यस्ता प्रमाणपत्र वा यस्ता अनुमति दिइएको छ, त्यहाँ त्यस मामलाहरूमाथि कुनै पक्षकार यस आधारमा कि पूर्वोक्त कुनै प्रश्नको विनिश्चय गल्ती गरिएको छ तथा उच्चतम न्यायालयको अनुमतिद्वारा अन्य कुनै आधारमा उच्चतम न्यायालयमा अपील गर्न सक्नेछ।

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदका प्रयोजनहरूका लागि "अन्तिम आदेश" पद अन्तर्गत यस्ता विवाधक विनिश्चय गर्ने आदेश छ जुन यदि अपीलार्थको पक्षमा विनिश्चित गरिएमा ती मामलाहरूको अन्तिम समाधानका लागि पर्याप्त हुनेछ।

(च) अनुच्छेद १३३ -

(अ) खण्ड (१)-मा "अनुच्छेद १३४कको अधीन" लाई लोप गरियोस्।

(आ) खण्ड (१)-को पश्चात् निम्नलिखित खण्ड अन्तः स्थापित गरियोस्, अर्थात् -

(१क) संविधान (तीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७२ को धारा ३ को उपबन्ध जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा यस उपान्तरणको अधीन लागू हुनेछ, कि त्यसमा "यस अधिनियम" "यस अधिनियमको प्रारम्भ" "यो अधिनियम पारित गरिएको छैन भने" अनि "यस अधिनियमद्वारा यथासंशोधित त्यस खण्डका उपबन्धहरूलाई" प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि ती क्रमशः "संविधान (जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने) दोस्रो संशोधन आदेश, १९७४" "उक्त आदेशको प्रारम्भ" "उक्त आदेश पारित गरिएको छैन भने" अनि "उक्त खण्डका उपबन्धहरू जस्तो कि उक्त आदेशको प्रारम्भ पश्चात् होस्" प्रति निर्देश छ।

(छ) अनुच्छेद १३४ -

(अ) खण्ड (१)-को उप-खण्ड (ग) मा "अनुच्छेद १३४कको अधीन" लाई लोप गरियोस्;

(आ) खण्ड (२)-मा "संसद्" को पश्चात् "राज्यको विधान-मण्डलको अनुरोधमा" अन्तः स्थापित गरियोस्।

(ज) अनुच्छेद १३४ क, १३५, १३९ अनि १३९ क - यी अनुच्छेदहरू जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति लागू छैनन्।

(फ) अनुच्छेद १४५ - खण्ड (१)-मा उप-खण्ड (ग ग)-लाई लोप गरियोस्।

(ज) अनुच्छेद १५० - "जुन राष्ट्रपति, भारतका नियन्त्रक-महालेखा परीक्षकको सल्लाहमा, विहित गरून्" को स्थानमा "जुन भारतका नियन्त्रक-महालेखा परीक्षक राष्ट्रपतिको अनुमोदनद्वारा विहित गरून्" राखियोस्।

(८) भाग ६

(क) अनुच्छेद १५३ देखि २१७ सम्म, अनुच्छेद २१९, अनुच्छेद २२१, अनुच्छेद २२३, २२४, २२४ क र २२५ तथा अनुच्छेद २२७ देखि २३३, अनुच्छेद २३३ क र अनुच्छेद २३४ देखि २३७ सम्मलाई लोप गरियोस्।

(ख) अनुच्छेद २२० - संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि यो संविधान (जम्मू-काश्मीरप्रति लागू हुने) आदेश, १९६० को प्रारम्भ, अर्थात् २६ जनवरी, १९६० प्रति निर्देश छ।

(ग) अनुच्छेद २२२-खण्ड (१) को पश्चात् निम्नलिखित खण्ड अन्तः स्थापित गरियोस्, अर्थात् -

“(१क) प्रत्येक यस्तो अन्तरण जुन जम्मू-काश्मीरको उच्च न्यायालयद्वारा त्यस न्यायालयका निम्ति होस्, राज्यपालको परामर्श पश्चात् गरिने छ।”

(घ) अनुच्छेद २२६ -

(अ) खण्ड (२)-को खण्ड (१क) लाई रूपमा पुनः संख्याकित गरियोस्।

(आ) खण्ड (३)-लाई लोप गरियोस्।

(इ) खण्ड (४)-को खण्ड (२)-को रूपमा पुनः संख्याकित गरियोस् र यस प्रकार पुनः संख्याकित खण्ड (२) मा “यस अनुच्छेद” को स्थानमा “खण्ड (१) वा खण्ड (१क) राखियोस्।

(१) भाग ८ - यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यमा लागू हुने छैन।

(१०) भाग १० - यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यमा लागू हुने छैन।

(११) भाग ११ -

(क) अनुच्छेद २४६ -

(अ) खण्ड (१)-मा “खण्ड (२) र खण्ड (३)” को स्थानमा “खण्ड (२)” राखियोस्।

(आ) खण्ड (२) मा, “खण्ड (३) मा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि” लाई लोप गरियोस्।

(इ) खण्ड (३) अनि खण्ड (४) लाई लोप गरियोस्।

(ख) अनुच्छेद २४८ को स्थानमा निम्नलिखित अनुच्छेद राखियोस्, अर्थात् :-

“२४८ अवशिष्ट विधायी शक्तिहरू संसद्लाई -

(क) विधिद्वारा स्थापित सरकारलाई आतंकित गर्ने वा मानिसहरू वा मानिसहरूको कुनै अनुभागमा आतंक उत्पन्न गर्ने वा मानिसहरूको कुनै अनु भागलाई पृथक गर्ने वा मानिसहरूका विभिन्न अनुभागहरू माफ सदभावनामाथि प्रतिकूल प्रभाव पार्ने आतंकवादी कार्यहरूलाई अन्तर्लित गर्ने क्रियाकलापलाई रोक लगाउने सम्बन्धमा;

(कक) भारतको प्रभुता तथा प्रादेशिक अखण्डतालाई अनअंगीकृत, प्रश्नगत वा विछिन्न गर्ने अथवा भारत राज्यक्षेत्रमा कुनै भागको अध्यर्पण गराउने अथवा भारत राज्यक्षेत्रको कुनै भागलाई संघदेखि छुट्याउने अथवा भारतको राष्ट्रिय भण्डा, भारतीय राष्ट्रिय गीत र यस संविधानको अपमान गर्ने अन्य क्रियाकलापलाई रोक लगाउने सम्बन्धमा, अनि

(ख) (१) समुद्र वा वायुद्वारा विदेश यात्रामाथि;

(२) अन्तर्देशीय विमान यात्रामाथि;

(३) मनी आर्डर, फोनतार अनि तारलाई सम्मिलित गर्दै डाक सामग्रीहरूमाथि, कर लगाउने सम्बन्धमा, विधि बनाउने अनन्य शक्ति छ।”

स्पष्टीकरण - यस अनुच्छेदमा, “आतंकवादी कार्य” मा बमहरू, डाइनामाइट र अन्य विस्फोट पदार्थहरू वा ज्वलनशील पदार्थहरू वा अग्नि शस्त्र वा अन्य प्राणघातक हातहतियार वा विषयहरूको वा मादक ग्यासहरू वा अन्य रसायनहरू वा परिसंकटमय प्रकृतिको कुनै अन्य पदार्थहरूको (चाहे त्यो जैव होस् वा अन्य) उपयोग गरेर गरिएको कुनै कार्य वा कुरा अभिप्रेत हुन्छ।”

(खख) अनुच्छेद २४९, खण्ड (१)-मा “राज्य-सूचीमा प्रगणित यस्ता विषयको सम्बन्धमा, जुन त्यस संकल्पमा विनिर्दिष्ट छ,” को स्थानमा “त्यस संकल्पमा विनिर्दिष्ट यस्ता विषयका सम्बन्धमा, जुन संघ-सूची वा समवर्ती सूचीमा प्रगणित विषय छैन,” शब्द राखियोस्।

(ग) अनुच्छेद २५० “राज्य-सूचीमा प्रगणित कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा” को स्थानमा “संघ सूचीमा प्रगणित नगरिएका विषयहरूका सम्बन्धमा पनि” राखियोस्।

(घ) खण्ड (घ)-लाई लोप गरियोस्।

(ङ) अनुच्छेद २५३ मा निम्नलिखित परन्तु जोडियोस्, अर्थात् :-

“परन्तु संविधान (जम्मू-काश्मीरप्रति लागू हुने) आदेश १९५४ को प्रारम्भ पश्चात्, जम्मू-काश्मीर राज्यको सम्बन्धमा व्यवस्थालाई प्रभावित पार्ने कुनै विनिश्चय भारत सरकारद्वारा त्यस राज्यको सरकारको सहमतिले मात्र गरिने छ।”

(च) अनुच्छेद २५५ लाई लोप गरियोस्।

(छ) अनुच्छेद २५६ लाई खण्ड (१) को रूपमा पुनः संख्याकित गरियोस् र त्यसमा निम्नलिखित नयाँ खण्ड जोडियोस्, अर्थात् :-

“(२) जम्मू-काश्मीर राज्यले आफ्नो कार्यपालिका शक्तिको यस प्रकारले प्रयोग गर्नेछ, जसबाट त्यस राज्यको सम्बन्धमा संविधान अधीन संघका कर्तव्यहरू र उत्तरदायित्वहरूको संघद्वारा निर्वहन सुगम होस्; अनि विशिष्टतया उक्त राज्य, यदि संघले त्यसरी नै अपेक्षा गरेको, संघका तर्फबाट त्यसको व्ययमाथि सम्पत्तिको आर्जन वा अधिग्रहण गर्नेछ अथवा यदि त्यो सम्पत्ति त्यही राज्यको भएमा यस्ता निर्बन्धनहरू माथि, जसलाई करार मिलोस् वा करार नहुँदा जो भारतका मुख्य न्यायमूर्तिद्वारा नियुक्त मध्यस्थद्वारा अवधारित गरियोस्, त्यसको संघलाई अन्तर्गत गर्नेछ।”

(ज) अनुच्छेद २६१ - खण्ड (२)-मा “संसद्द्वारा बनाइएको” लाई लोप गरियोस्।

(१२) भाग १२

(क) अनुच्छेद २६६, २८२, २८४, २९८ र ३०० - यी अनुच्छेदहरूमा राज्य वा राज्यहरू प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश छैन।

(ख) अनुच्छेद २६७ को खण्ड (२), अनुच्छेद २७३, अनुच्छेद २८३ को खण्ड (२) र अनुच्छेद २९० लाई लोप गरियोस्।

(ग) अनुच्छेद २७७ र २९५ - यी अनुच्छेदहरूमा संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो संविधान (जम्मू-काश्मीरलाई लागू हुने) आदेश, १९५४ को प्रारम्भ, अर्थात् १४ मई, १९५४ को प्रति निर्देश छ।

(घ) उपशीर्ष "अध्याय ४ - सम्पत्तिको अधिकार" अनि अनुच्छेद ३०० (क)-लाई लोप गरियोस्।

(१३) भाग १३

अनुच्छेद ३०३ को खण्ड (१)-मा "सातौं अनुसूचीका सूचीहरू मध्ये कुनैमा व्यापार र वाणिज्य सम्बन्धी कुनै प्रविष्टिको आधारमा" लाई लोप गरियोस्।

(१४) भाग १४ - अनुच्छेद ३१२ बाहेक यस भागमा "राज्य" प्रति निर्देश अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्य पर्दैन।

(१५) १४ क - यो भाग जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुँदैन।

(१६) भाग १५ - अनुच्छेद ३२४ -

(क) खण्ड (१) मा, जम्मू-काश्मीरको विधान-मण्डलका दुवै सदनहरू मध्ये कुनै सदनको लागि निर्वाचनहरूका बारेमा संविधान प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो जम्मू-काश्मीरको संविधानप्रति निर्देश हो।

(ख) अनुच्छेद ३२५, ३२६ र ३२७ - यस अनुच्छेदमा राज्यको प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यको प्रति निर्देश छैन।

(ग) अनुच्छेद ३२८ लाई लोप गरियोस्।

(घ) अनुच्छेद ३२९ -

(अ) राज्यप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश छैन;

(आ) "वा अनुच्छेद ३२८" लाई लोप गरियोस्।

(१७) भाग १६

मूल खण्ड (क) लाई लोप गरियो अनि खण्ड (ख) र खण्ड (ग) लाई, खण्ड (क) र खण्ड (ख) को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरियो।

(क) अनुच्छेद ३३१, ३३२, ३३३, ३३६ र ३३७ लाई लोप गरियोस्।

(ख) अनुच्छेद ३३४ र ३३५- राज्य वा राज्यहरू प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश छैन।

(ग) अनुच्छेद ३३९ को खण्ड (१)-मा "राज्यहरूका अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन र अनुसूचित जनजातिहरू" शब्दहरूका स्थानमा "राज्यहरूका अनुसूचित जनजातिहरू" शब्दहरू राखियोस्।

(१८) भाग १७

यस भागको उपबन्ध जम्मू-काश्मीर राज्यलाई केवल त्यहाँसम्म मात्र लागू हुनेछ जहाँसम्म त्यो -

(१) संघको राजभाषा,

(२) एउटा राज्य र अर्को राज्य माफ अथवा कुनै राज्य र संघमाफ पत्रादिको राजभाषा, र

(३) उच्चतम न्यायालयमा कार्यवाहीहरूको भाषा, सित सम्बन्धित छ।

(१९) भाग १८

(क) अनुच्छेद ३५२को स्थानमा निम्नलिखित अनुच्छेद राखियोस्, अर्थात् -

"३५२. आपत्को उद्घोषणा - (१) यदि राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि गम्भीर आपत् विद्यमान छ, जसमा युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा आन्तरिक अशान्तिको कारण भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा संकटमा छ भने तिनी उद्घोषणाद्वारा त्यस आशयको घोषणा गर्न सक्ने छन्।

(२) खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको उद्घोषणा -

(क) पश्चात्तर्वर्ती उद्घोषणाद्वारा फिर्ता लिन सकिन्छ;

(ख) संसद्का प्रत्येक सदनको समक्ष राखिने छ;

(ग) दुई महिना पूरा पुगेपछि प्रवर्तनमा रहने छैन यदि त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिले त्यो संसद्का दुवै सदनहरूको संकल्पहरूद्वारा त्यसको अनुमोदन गरिदिइँदैन;

परन्तु यदि यस्तो कुनै उद्घोषणा त्यस समय जारी गरिदिइँछ जब लोक सभाको विघटन भइसकेको छ वा लोक सभाको विघटन उप-खण्ड (ग)-मा निर्दिष्ट भए अनुसार दुई महिनाको अवधिभित्र हुँदछ, अनि यदि उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्प राज्य सभाद्वारा पारित गरि दिइएको छ तर यस्ता उद्घोषणाको सम्बन्धमा कुनै संकल्प लोक सभाद्वारा त्यस अवधिको समाप्ति भन्दा पहिले पारित गरिएको छैन भने उद्घोषणा, त्यस तारीखदेखि, जसलाई लोक सभा आफ्नो पुनर्गठन पश्चात् प्रथम पल्ट बस्दछ, तीस दिनको समाप्तिमा प्रवर्तनमा रहने छैन यदि उक्त तीस दिनको अवधि समाप्ति हुन भन्दा पहिला

उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्प लोक सभाद्वारा पनि पारित गरिदिएन।

(३) यदि राष्ट्रपतिलाई यो समाधान हुन्छ कि युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा आन्तरिक संकट, सन्निकट छ भने यो घोषित गर्ने आपत्को उद्घोषणा युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा आन्तरिक अशान्तिको कारणले भारत वा त्यसको राज्यक्षेत्रको कुनै भागको सुरक्षा संकटमा छ, युद्ध वा यस्ता कुनै आक्रमण वा अशान्ति वास्तवमा हुनु भन्दा पहिला पनि गर्न सक्ने छन्।

(४) यस अनुच्छेदद्वारा राष्ट्रपतिको प्रदत्त शक्ति अन्तर्गत युद्ध वा बाहिरी आक्रमण वा आन्तरिक अशान्ति अथवा युद्ध, बाहिरी आक्रमण वा आन्तरिक अशान्तिको सन्निकट संकटको बेग्ला बेग्लै आधारहरूमाथि भिन्दाभिन्दै घोषणाहरू गर्ने शक्ति हुनेछ, चाहे त्यो खण्ड (१)-को अधीन राष्ट्रपतिद्वारा पहिलेदेखि नै गरिएको उद्घोषणा होस् वा नहोस् अनि यस्तो उद्घोषणा प्रवर्तनमा होस् वा नहोस्।

(५) यस संविधानमा कतिपय कुरा हुँदा हुँदै पनि -

(क) खण्ड (१) अनि खण्ड (३)-मा वर्णित राष्ट्रपतिलाई समाधान भएको कुरो अन्तिम र निश्चित हुनेछ, अनि त्यसलाई कुनै पनि आधारमा कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन;

(ख) उप-खण्ड (२) का उपबन्धहरूका अधीनमा भए तापनि न त उच्चतम न्यायालयलाई न कुनै अन्य न्यायालयलाई -

(१) राष्ट्रपतिद्वारा गरिएको उद्घोषणाद्वारा खण्ड (१)-मा वर्णित आशयको घोषणा; वा

(२) यस्तो उद्घोषणा प्रवृत्त बनी रहनलाई, विधि मान्यता बारेमा कुनै पनि आधारमा कुनै प्रश्न ग्रहण गर्ने अधिकारिता हुनेछ।

(६) केवल आन्तरिक अशान्ति वा त्यसको संकट सन्निकट भएको आधारमा गरिएको आपत्को उद्घोषणा (अनुच्छेद ३५४ बापत बाहेक) जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा तब मात्र लागू हुनेछ जब त्यो -

(क) त्यस राज्यको सरकारको अनुरोधमा वा त्यसको सहमतिद्वारा गरिएको छ; अथवा

(ख) जहाँ त्यो यस प्रकारले गरिएको छैन त्यहाँ त्यो त्यस राज्यको सरकारको अनुरोधमा वा त्यसको सहमतिले राष्ट्रपतिद्वारा पछि लागू गरिएको छ।

(ख) अनुच्छेद ३५३ - परन्तुकलाई लोप गरियोस्।

(ग) अनुच्छेद ३५६ -

(अ) खण्ड (१)-मा, यस संविधानका उपबन्धहरू वा उपबन्धप्रति निर्देशहरूको जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा या अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीरका संविधानका उपबन्धहरू वा उपबन्धप्रति निर्देश छ;

(आ) खण्ड (४) - मा -

(i) प्रारम्भिक भागको स्थानमा निम्नलिखित राखियोस्, अर्थात् :-

“यसप्रकार अनुमोदित उद्घोषणा, यदि फिर्ता लिइएन भने, खण्ड (३)-को अधीन उद्घोषणाको अनुमोदन गर्ने संकल्पहरू मध्ये दोस्रो संकल्प पारित गरिनु पर्ने तारीखदेखि छ महिनाको अवधिको अवसानमा पूरा भएपछि प्रवृत्त रहने छैन।”

(ii) दोस्रो परन्तुक पश्चात् निम्नलिखित परन्तुक अन्तःस्थापित गरिनेछ; अर्थात्:-

यद्यपि यो पनि कि जम्मू-काश्मीर राज्य का बारेमा १८ जुलाई १९९० को खण्ड (१) को अधीन जारी गरिएको उद्घोषणाका विषयमा यस खण्डका पहिलो परन्तुकमा “तीन वर्ष” का प्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो “छ वर्ष” को प्रति निर्देश हो।”

(इ) खण्ड (५)-को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखियोस्, अर्थात् -

“(५) यस संविधानमा कुनै कुरा हुँदा हुँदै पनि खण्ड (१)-मा वर्णित राष्ट्रपतिलाई उचित ठहरिएको कुरो अन्तिम र निश्चायक हुनेछ अनि कुनै पनि आधारमा कुनै न्यायालयमा प्रश्नगत गरिने छैन।”

(घ) अनुच्छेद ३५७ - खण्ड (२)-को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखियोस्, अर्थात् -

“(२) राज्यको विधान-मण्डलको शक्तिको प्रयोग गरेर संसद्द्वारा अथवा राष्ट्रपति वा खण्ड (१)-को उप-खण्ड

(क)-मा निर्दिष्ट अन्य प्राधिकारीद्वारा बनाइएको यस्तो विधि जसलाई संसद् अथवा राष्ट्रपति वा यस्ता अन्य प्राधिकारी अनुच्छेद ३५६ को अधीन गरिएको उद्घोषणाको अभावमा बनाउनका लागि सक्षम हुने छैनन्, उद्घोषणा प्रवर्तनमा नरह पश्चात् एक वर्षको अवधिको अवसानमा, अक्षमताको मात्रासम्म, ती कुराहरू बाहेक जसलाई उक्त अवधिको अवसान भन्दा पहिला गरिएको छ, वा गर्नलाई लोप गरिएको लाई प्रभावहीन हुनेछ, यदि त्यो उपबन्ध जुन प्रभावहीन हुनेछ, सक्षम विधान-मण्डलको अधिनियमद्वारा पहिले नै निरसित वा उपान्तरणहरू समेत वा त्यो बाहेक पुनः अधिनियमित गरि दिइने छैन।”

(ङ) अनुच्छेद ३५८ को स्थानमा निम्नलिखित अनुच्छेद राखियोस्, अर्थात् -

“३५८ आपत्का समयमा अनुच्छेद १९का उपबन्धहरूको निलम्बन - जब आपत्को उद्घोषणा प्रवर्तनमा हुन्छ तब अनुच्छेद १९ को कुनै कुरा भाग ३ मा यथा परिभाषित राज्यका कुनै यस्तो विधि बनाउने वा कुनै यस्तो कार्यपालिका कार्यवाही गर्ने शक्तिको, जसलाई त्यो राज्य त्यस भागमा अन्तर्विष्ट उपबन्धहरूको अभावमा बनाउने वा गर्नका लागि सक्षम हुन्छ, निर्बन्धित गर्ने छैन तर यस प्रकार बनाइएको कुनै विधि उद्घोषणा प्रवर्तनमा नरहेमा अक्षमताको मात्रासम्म ती कुराहरू बाहेक भट्ट प्रभावहीन हुनेछ, जसलाई यस प्रकार विधि प्रभावहीन हुनु भन्दा पहिला गरिएको छ वा गर्नलाई लोप गरिएको छ।”

(घ) अनुच्छेद ३५९ -

(अ) खण्ड (१)-मा “[अनुच्छेद २० अनि अनुच्छेद २१ लाई छाडेर]” लोप गरियोसु;

(आ) खण्ड (१क) मा, -

(१) “[अनुच्छेद २० अनि अनुच्छेद २१ लाई छाडेर]” लाई लोप गरियोसु।

(२) परन्तुकलाई लोप गरियोसु;

(इ) खण्ड (१ख) लाई लोप गरियोसु;

(ई) खण्ड (२)-मा परन्तुकलाई लोप गरियोसु;

(छ) अनुच्छेद ३६० लाई लोप गरियोसु।

(२०) भाग १९

(क) अनुच्छेद ३६१ (क) - यो अनुच्छेद जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुँदैन।

(ख) अनुच्छेद ३६५ लाई लोप गरियोसु।

(ग) अनुच्छेद ३६७ - खण्ड (३) को पश्चात् निम्नलिखित खण्ड जोडियोसु, अर्थात् -

“(४) यस संविधानको जसरी कि त्यो जम्मू-काश्मीर राज्यका सम्बन्धमा लागू हुनेछ, प्रयोजनहरूका लागि

(क) यस संविधान वा यसका उपबन्धहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइने छ कि त्यो उक्त राज्यको सम्बन्धमा लागू संविधानको वा त्यसका उपबन्धहरूप्रति निर्देश पनि हो;

(कक) राज्यको विधान सभाको सिफारिस माथि राष्ट्रपतिद्वारा, जम्मू-काश्मीरका सदरे-रियासतको रूपमा त्यस बेला मान्यता प्राप्त तथा त्यस बेला पदस्थ राज्य मन्त्री-परिषद्को सल्लाहामा कार्य गर्ने व्यक्तिप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो जम्मू-काश्मीरका राज्यपालप्रति निर्देश हो;

(ख) उक्त राज्यको सरकारप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत आफ्नो मन्त्री-परिषद्को सल्लाहामा कार्य गरिरहेका जम्मू-काश्मीरको राज्यपालप्रति निर्देश हो;

यद्यपि १० अप्रेल १९६५ भन्दा पहिला कुनै अवधिको सङ्घा यस्ता निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत अपना मन्त्री परिषद्का सल्लाहामा कार्य गरिरहेका सदरे रियासतप्रति निर्देश हो;

(ग) उच्च न्यायालय प्रति निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यका उच्च न्यायालयप्रति निर्देश हो।

(घ) उक्त राज्यका स्थायी निवासीहरूप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइने छैन कि यसबाट यस्तो व्यक्ति अभिप्रेत हुन्छ जुन राज्यमा प्रवृत्त विधिहरूका अधीन राज्यका प्रजाका रूपमा, संविधान (जम्मू-काश्मीरमा लागू हुने) आदेश १९५४ का प्रारम्भभन्दा अघि, मान्यता प्राप्त थिए अथवा जसलाई राज्यका विधान-मण्डलद्वारा बनाइएका कुनै विधिद्वारा राज्यका स्थायी निवासीहरूको रूपमा मान्यता प्राप्त छन्; अनि

(ङ) राज्यपाल प्रतिका निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू-काश्मीरका राज्यपालप्रति निर्देश हो;

परन्तु १० अप्रेल, १९६५ भन्दा पहिलेको कुनै अवधि वापत्, यस्ता निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो राष्ट्रपतिद्वारा जम्मू-काश्मीरको सदरे-रियासतका रूपमा मान्यता प्राप्त व्यक्तिप्रति निर्देश छ, अनि त्यस अन्तर्गत राष्ट्रपतिद्वारा सदरे-रियासतका शक्तिहरूको प्रयोग गर्नका लागि सक्षम व्यक्तिको रूपमा मान्यता प्राप्त कुनै व्यक्तिप्रति निर्देश पनि हो।”

(२१) भाग २०

अनुच्छेद ३६८ -

(क) खण्ड (३)-मा निम्नलिखित अनि परन्तुक जोडियो, अर्थात् -

यद्यपि, अफ कुनै पनि संशोधन जम्मू-काश्मीरको सम्बन्धमा तबमात्र प्रभावी हुनेछ, जब त्यहाँ अनुच्छेद ३७० को खण्ड (१) को अधीन राष्ट्रपतिको आदेशद्वारा लागू गरिएको होओसु।”

(ख) खण्ड (४) अनि खण्ड (५) लाई हटाइयोसु अनि खण्ड (३) पश्चात् निम्नलिखित खण्डहरू जोडियोसु, अर्थात् :-

“(४) जम्मू-काश्मीरको संविधानको -

(क) राज्यपालका नियुक्ति, शक्तिहरू, कृत्यहरू, कर्तव्यहरू, उपलब्धिहरू, भत्ताहरू, विशेषाधिकारहरू वा उन्मुक्तिहरू, वा

(ख) भारतको निर्वाचन आयोगद्वारा निर्वाचनहरूको अधीक्षण, निर्देशन अनि नियन्त्रण, भेदभाव नराखी निर्वाचन नामावलीमा सम्मिलित गरिने पात्रता, वयस्क मताधिकार अनि विधान परिषद्को गठन, जुन जम्मू-काश्मीर संविधानको धारा १३८, १३९, १४० अनि १५० मा विनिर्दिष्ट विषय हो, सित सम्बन्धित कुनै उपबन्धमा वा त्यसको प्रभावमा कुनै परिवर्तन गर्नका लागि जम्मू-काश्मीर राज्यको विधान-मण्डलद्वारा बनाइएको कुनै विधि वा कुनै प्रभाव तब हुनेछ, जब यस्ता विधि राष्ट्रपतिको विचारका लागि आरक्षित राखिए पश्चात् तिनको अनुमति प्राप्त गर्दछ।”

(२२) भाग २१

(क) अनुच्छेद ३६९, ३७१, ३७१ (क), ३७२ (क), ३७३ देखि ३७८ (क) सम्मका अनि अनुच्छेद ३९२ लाई लोप गरियोस्।

(ख) अनुच्छेद ३७२ मा, -

(अ) खण्ड (२) अनि (३)-लाई लोप गरियोस्;

(आ) भारतको राज्यक्षेत्रमा प्रवृत्त विधिप्रति निर्देशहरू अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यको राज्यक्षेत्रमा विधिको बलचालू राख्ने हिदायतहरू, ऐलानहरू, इशितहारहरू, परिपत्रहरू, रोबकारहरू, इरशादहरू, याददास्तहरू, राज्य परिषद्का संकल्पहरू, संविधान सभामा संकल्पहरू अनि अन्य लिखतहरू प्रति निर्देश हुनेछ;

(इ) संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशलाई यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो यस संविधान (जम्मू-काश्मीरमा लागू हुने) आदेश, १९५४ (स. आ. ४८) को प्रारम्भ, अर्थात् १४ मई, १९५४ प्रति निर्देश छ।

(ग) अनुच्छेद ३७४

(अ) खण्ड (१), (२), (३) र (५) लाई लोप गरिन्छ;

(आ) खण्ड (४)-मा, राज्यमा प्रिमी काउन्सिलका रूपमा कार्य गर्ने प्राधिकारीप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो जम्मू-काश्मीर संविधान अधिनियम, संवत् १९९६ को अधीनद्वारा गठित सल्लाहाकार बोर्डप्रति निर्देश छ, अनि संविधानको प्रारम्भप्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यो संविधान (जम्मू-काश्मीरप्रति लागू हुने) आदेश, १९५४ को प्रारम्भ, अर्थात् १४ मई, १९५४ को प्रति निर्देश हो।

(२३) भाग २२ - अनुच्छेद ३९४ र तथा ३९५ लाई लोप गरियोस्।

(२४) तेस्रो अनुसूची - प्ररूप ५, ६, ७ अनि ८ लाई लोप गरियोस्।

(२५) पाँचौ अनुसूची - यो अनुसूची जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति लागू हुँदैन।

(२६) छैटौ अनुसूची - यो अनुसूची जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति लागू हुँदैन।

(२७) सातौ अनुसूची -

(क) सूची १ - संघ सूची -

(अ) प्रविष्टि २८ लाई लोप गरिन्छ;

(आ) प्रविष्टि ३ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस्, अर्थात् -

“३. छाउनीहरूको प्रशासन।”

(इ) प्रविष्टि ८, ९, ३४ र ७९ लाई लोप गरियोस् :

(ई) प्रविष्टि ७२ मा -

(१) कुनै यस्तो निर्वाचन-याचिकामा जसद्वारा राज्यको विधान मण्डलका दुवै सदनहरू मध्ये कुनै सदनका लागि निर्वाचन प्रश्नगत छ, जम्मू-काश्मीर राज्यको उच्च न्यायालयद्वारा गरिएको कुनै विनिश्चय वा आदेशको विरुद्ध उच्चतम न्यायालयलाई अपीलहरूका सम्बन्धमा राज्यहरू प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यस अन्तर्गत जम्मू-काश्मीर राज्यप्रति निर्देश छ;

(२) अन्य मामलाहरूको सम्बन्धमा राज्यहरू प्रति निर्देशहरूको यो अर्थ लगाइनेछ कि त्यस अन्तर्गत त्यो राज्यप्रति निर्देश छैन;

(उ) प्रविष्टि ८१ मा, “अन्तर्राज्यिक प्रव्रजन” लाई लोप गरियोस्;

(ऊ) प्रविष्टि ९७ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिने छ, अर्थात् -

९७ (क) विधिद्वारा स्थापित सरकारलाई आतंकित गर्ने वा जनताहरू वा जनताहरूको कुनै अनुभागमा आतंक उत्पन्न गर्ने वा जनताहरूको कुनै भागलाई पृथक पार्ने वा जनताहरूका विभिन्न अनुभागहरूको बीच समरसताप्रति प्रतिकूल प्रभाव पार्ने आतंकवादी कार्यहरूलाई अन्तर्वलित गर्ने;

(ख) भारतको प्रभुता तथा प्रादेशिक अखण्डतालाई अनङ्गीकृत, प्रश्नगत वा विच्छिन्न गर्ने अथवा भारत राज्यक्षेत्रको कुनै भागलाई अध्यापण गराउने अथवा भारत राज्यक्षेत्रको भागलाई संघदेखि विलग गराउने अथवा भारतको राष्ट्रिय ध्वजा, भारतीय राष्ट्रिय गान अनि यस संविधानको अपमान गर्ने,

क्रियाकलापलाई रोकन, समुद्र वा वायुद्वारा विदेश यात्रा, अन्तर्देशीय विमान यात्रा अनि डाक वस्तुहरू माथि, जसको अन्तर्गत मनीआर्डर, फोनतार र तार पर्दछ, कर।

स्पष्टीकरण - यस प्रविष्टिमा "आतंकवादी कार्यको" त्यही अर्थ रहन्छ, जुन अनुच्छेद २४८ को स्पष्टीकरणमा छ।

(ख) सूची २ - राज्य सूचीलाई लोप गरियोस्।

(ग) सूची ३ - समवर्ती सूची -

(अ) प्रविष्टि १ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिनेछ, अर्थात् -

"१. दण्ड विधि (जस अन्तर्गत सूची १ मा विनिर्दिष्ट विषयहरू मध्ये कुनै विषयसित सम्बन्धित विधिहरू विरुद्ध अपराध अनि सिविल शक्तिको सहायताको लागि नौ-सेना, वायु सेना वा संघका कुनै अन्य सशस्त्र बलहरूको प्रयोग पर्दैन) जहाँसम्म यस्तो दण्ड विधि यस अनुसूचीमा विनिर्दिष्ट विषयहरू मध्ये कुनै विषयसित सम्बन्धित विधिको विरुद्ध अपराधहरूसित सम्बन्धित छ।

(आ) प्रविष्टि २ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखिने छ, अर्थात् -

"२. दण्ड प्रक्रिया, (जस अन्तर्गत अपराधहरूलाई प्रतिबन्ध लगाउन तथा दण्ड न्यायालयहरूको, जस अन्तर्गत उच्चतम न्यायालय र उच्च न्यायालय पर्दैन, गठन र संगठन छ) जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध -

(१) कुनै यस्तो विषयहरूसित, जुन यस्तो विषय हो, जसका सम्बन्धमा संसद्लाई विधिहरू बनाउने शक्ति छ, सम्बन्धित विधिहरूको विरुद्ध अपराधहरूसित छ, र

(२) कुनै विदेशमा राजनयिक र काउन्सिलीय अधिकारीहरूद्वारा शपथ-पत्र दिलाउने तथा शपथ-पत्र लिइनेसित छ";

(इ) प्रविष्टि ३, प्रविष्टि ५ देखि १० सम्म, (जसमा यो दुवै सम्मिलित छ) प्रविष्टि १४, १५, १७, २०, २१, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३७, ३८, ४१ तथा ४४ लाई लोप गरियोस्;

(ई) प्रविष्टि ११क, १७क, १७ख, २०क र ३३क जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुँदैन;

(उ) प्रविष्टि १२ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस्, अर्थात् -

"१२. साक्षी तथा शपथ, जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध -

(१) कुनै विदेशमा राजनयिक र काउन्सिलीय अधिकारीहरूद्वारा शपथ दिलाउने र शपथ-पत्र लिइनेसित छ, अनि

(२) कुनै यस्ता अन्य विषयहरूसित छ, जसको सम्बन्धमा संसद्का विधिहरू बनाउने शक्ति छ।"

(ऊ) प्रविष्टि १३ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस्, अर्थात् -

"१३. सिविल प्रक्रिया, जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध कुनै विदेशमा राजनयिक तथा काउन्सिलीय अधिकारीहरूद्वारा शपथ दिलाउने तथा शपथ-पत्र लिनेसित छ";

(ए) प्रविष्टि २५ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस्, अर्थात् -

"२५. श्रमिकहरूलाई व्यावसायिक र तकनीकी प्रशिक्षण";

(ऐ) प्रविष्टि ३० को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस्, अर्थात् -

"३०. जन्म-मरण सांख्यिकी, जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध जन्म तथा मृत्युसित छ, जसको अन्तर्गत जन्म तथा मरण पंजीकरण छ";

(ओ) प्रविष्टि ४२ को स्थानमा निम्नलिखित प्रविष्टि राखियोस् -

"४२. सम्पत्तिको आर्जन र अधिग्रहण, जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध सूची १ को प्रविष्टि ६७ वा सूची ३ को प्रविष्टि ४० को अन्तर्गत पर्ने सम्पत्तिको वा कुनै यस्तो मानवीय कलाकृतिको, जसको कलात्मक वा सौन्दर्यात्मक मूल्य छ, आर्जनसित छ";

(औ) प्रविष्टि ४५ मा, "सूची २ वा सूची ३" को स्थानमा "यस सूची" शब्द राखिने छ।

[२८] नवौं अनुसूची

(क) प्रविष्टि ६४ को पश्चात्, निम्नलिखित प्रविष्टिहरू जोडियोस् अर्थात् -

"६४क. जम्मू-काश्मीर राज्य कुठ अधिनियम (संवत् १९७८ को सं. १)।

६४ख. जम्मू-काश्मीर अभिधृति अधिनियम (संवत् १९८० को सं. २)।

६४ग. जम्मू-काश्मीर भूमि अन्य संक्रमण अधिनियम, (संवत् १९९५ को सं. ५)।

६४घ. जम्मू-काश्मीर वृहत् भू-सम्पदा उत्पादन अधिनियम (संवत् २००७ को सं. १७)।

६४ङ. जागीरहरू र भू-राजस्वका अन्य समनुदेशनहरू आदिको पुनर्ग्रहणबारेमा १९५१ को आदेश संख्या

छ-एच, तारीख १० मार्च, १९५१।

६४च. जम्मू-काश्मीर बन्दक सम्पत्तिको फिर्ता अधिनियम, १९७६ (१९९७६ को अधिनियम १४)।

६४छ. जम्मू-काश्मीर ऋणी राहत अधिनियम, १९७६ (१९७६ को अधिनियम १५)।

(ख) प्रविष्टि ६५ देखि ८६ सम्म जम्मू-काश्मीर राज्यलाई लागू हुँदैन;

(ग) प्रविष्टि ८६ को पश्चात् निम्नलिखित प्रविष्टि अन्तः स्थापित गरियोस्, अर्थात् -

“८७. लोक प्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१ (१९५१ को केन्द्रीय अधिनियम ४३), लोक प्रतिनिधित्व (संशोधन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ को केन्द्रीय अधिनियम ५८), निर्वाचन विधि (संशोधन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ को केन्द्रीय अधिनियम ४०)।”;

(घ) प्रविष्टि ९१ को पश्चात् निम्नलिखित प्रविष्टि अन्तःस्थापित गरियोस्, अर्थात् -

“९२. आन्तरिक सुरक्षा अधिनियम, १९७१ (१९७१ को केन्द्रीय अधिनियम २६)।”;

(ङ) प्रविष्टि १२९ को पश्चात् निम्नलिखित प्रविष्टि अन्तः स्थापित गरियोस्, अर्थात् -

“१३०. आक्षेपणीय सामग्री प्रकाशन निवारण अधिनियम, १९७६ (१९७६ को केन्द्रीय अधिनियम २७)।”;

(च) माथि जनाइएको रूपमा, प्रविष्टि ८७, प्रविष्टि ९२ र प्रविष्टि १३० को अन्तःस्थापन पश्चात् प्रविष्टि ८७ देखि १८८ सम्मको क्रमशः प्रविष्टि ६५ देखि प्रविष्टि १६६ को रूपमा पुनः संख्यांकित गरियोस्।

(२९) दशौं अनुसूची

(क) “[अनुच्छेद १०२(२) र अनुच्छेद १९१(२)]” शब्दहरू, कोष्ठकहरू र अंकहरूको स्थानमा, “[अनुच्छेद १०२(२)]” कोष्ठक, शब्द र अंक राखिनेछ;

(ख) परिच्छेद १ को खण्ड (क) मा, “वा कुनै राज्यको, यथास्थिति, विधान सभा वा विधान-मण्डलको कुनै सदन” शब्दहरूलाई लोप गरिने छ;

(ग) परिच्छेद २ मा, -

(i) उप-पंक्ति १ मा, स्पष्टीकरणको खण्ड (ख) को उप-खण्ड (२)-मा, “यथास्थिति, अनुच्छेद ९९ र अनुच्छेद १८८” शब्दहरू र अंकहरूको स्थानमा, “अनुच्छेद ९९” शब्द र अंक राखिने छ;

(ii) उप-पंक्ति (३)-मा, “यथास्थिति, अनुच्छेद ९९ वा अनुच्छेद १८८” शब्दहरू र अंकहरूको स्थानमा, “अनुच्छेद ९९” शब्द र अंक राखिने छ;

(iii) उप-पंक्ति (४) मा, संविधान (बाउन्त्री संशोधन) अधिनियम, १९८५ को प्रारम्भप्रति निर्देशको यो अर्थ लगाइन्छ कि त्यो संविधान (जम्मू-काश्मीर प्रति लागू हुने) संशोधन आदेश, १९८९ को प्रारम्भप्रति निर्देश छ;

(घ) परिच्छेद ५ मा, “अथवा कुनै राज्यको विधान परिषद्को सभापति वा उप सभापति अथवा कुनै राज्यको विधान सभाको अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष” शब्दहरूलाई लोप गरिनेछ;

(ङ) परिच्छेद ६ को उप-परिच्छेद (२) मा, “यथास्थिति अनुच्छेद १२२ को अर्थमा संसद्का कार्यवाहीहरू हुन् वा अनुच्छेद २१२ को अर्थमा राज्यको विधान-मण्डलका कार्यवाहीहरू हुन्” शब्दहरू र अंकहरूको स्थानमा “अनुच्छेद १२२ को अर्थमा संसद्का कार्यवाहीहरू हुन्” शब्दहरू र अंकहरू राखिने छ;

(च) परिच्छेद ८ को उप-परिच्छेद (३) मा, “यथास्थिति, अनुच्छेद १०५ वा अनुच्छेद १९४” शब्दहरू र अंकहरूको स्थानमा, “अनुच्छेद १०५” शब्द र अंक राखिनेछ;

संविधान (चवाँलीसौं संशोधन) अधिनियम, १९७८ बाट निकालिएको सार

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

१. संक्षिप्त नाम अनि प्रारम्भ (१) ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

(२) यो त्यस तारीखदेखि प्रवृत्त हुनेछ जसलाई केन्द्रीय सरकारको, राजपत्रमा अधिसूचनाद्वारा, नियत गरिन्छ अनि यस अधिनियमका विभिन्न उपबन्धहरूका लागि विभिन्न तारीखहरू नियत गर्न सकिन्छ।

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

(३) अनुच्छेद २२ को संशोधन - संविधानको अनुच्छेद २२ मा, -

(क) खण्ड (४)-को स्थानमा निम्नलिखित खण्ड राखिने छ, अर्थात् :-

(४) निवारक निरोधलाई उपबन्ध गर्ने कुनै विधि कुनै व्यक्तिलाई दुई महिना भन्दा अधिक अवधिको लागि थुनुवामा राख्न प्राधिकृत हुने छैन जबसम्म कि समुचित उच्च न्यायालयका मुख्य न्यायमूर्तिको सिफारिश अनुसार गठित सल्लाहाकार बोर्डले उक्त दुई महिनाको अवधिको समाप्ति भन्दा पहिला यो प्रतिवेदन दिइएको छैन कि त्यसको विचारमा यस्तो निरोधको लागि पर्याप्त कारण छ :

परन्तु सल्लाहाकार बोर्ड एक जना अध्यक्ष अनि कम्तीमा दुई जना अन्य सदस्यहरू मिलेर बनिनेछ, अनि अध्यक्ष समुचित उच्च न्यायालयका सेवारत न्यायाधीश हुनेछ अनि अन्य सदस्य कुनै उच्च न्यायालयका सेवारत वा सेवानिवृत्त न्यायाधीश हुनेछ :

परन्तु यो पनि कि यस खण्डको कुनै कुराले कुनै व्यक्तिको त्यस अधिकतम अवधिका लागि थुनुवामा राख्न प्राधिकृत हुने छैन जसलाई खण्ड (७) को उप-खण्ड (क)-को अधीन संसद्द्वारा बनाइएका विधिद्वारा विहित गरियोस्।

स्पष्टीकरण - यस खण्डमा "समुचित उच्च न्यायालय" बाट अभिप्रेत हुन्छ -

(i) भारत सरकार वा त्यस सरकारको अधीनस्थ कुनै अधिकारी वा प्राधिकारीद्वारा गरिएको थुनुवा आदेशको अनुसरणमा थुनिएको व्यक्ति भएको स्थितिमा, दिल्ली संघ राज्य क्षेत्रका लागि उच्च न्यायालय;

(ii) (संघ राज्यक्षेत्र भन्दा बेग्लै) कुनै राज्य सरकारद्वारा गरिएको थुनुवा आदेशको अनुसरणमा थुनुवा परेको व्यक्ति भएको स्थितिमा, त्यस राज्यका लागि उच्च न्यायालय; अनि

(iii) कुनै संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासक वा यस्ता प्रशासकको अधीनमा रहेका कुनै अधिकारी वा प्राधिकारीद्वारा गरिएको थुनुवा आदेशको अनुसरणमा थुना परेको व्यक्ति भएको स्थितिमा त्यो उच्च न्यायालय जुन संसद्द्वारा यस निमित्त बनाइएको विधिद्वारा वा त्यस अधीन विनिर्दिष्ट गरियोस्।

(ख) खण्ड (७)-मा, -

(i) उप-खण्ड (क) लाई लोप गरिने छ;

(ii) उप-खण्ड (ख)-लाई उप-खण्ड (क)-को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरिने छ; अनि

(iii) उप-खण्ड (ग)-लाई उप-खण्ड (ख)-को रूपमा पुनः अक्षरांकित गरिने छ र यस प्रकार पुनः अक्षरांकित उप-खण्डमा "खण्ड (४)-को उप-खण्ड (क)" शब्दहरू, कोष्ठकहरू, अंकहरू र अक्षरको स्थानमा "खण्ड (४)" शब्द, कोष्ठक अनि अंक राखिने छ।

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

संक्षेपाक्षरहरूका सूची

पहिलो	पहिलो अनुसूची।
दोस्रो ....., ..., ..., दोस्रो अनुसूचीको भाग..... को पंक्ति	को उप-पंक्ति .....
तेस्रो	तेस्रो अनुसूची।
चौथो	चौथो अनुसूची।
पाँचौं ....., ..., ..., पाँचौं अनुसूचीको भाग को	पंक्ति .....
छैटौं	छैटौं अनुसूची।
सातौं ....., ..., ..., सातौं अनुसूचीको सूची	को प्रविष्टि संख्यांक .....
आठौं	आठौं अनुसूची।
नवौं	नवौं अनुसूची।
दशौं	दशौं अनुसूची।

अनुक्रमणिका

	अनुच्छेद अनुसूची
अंक, संघको शासकीय प्रयोजनहरूको लागि	३४३ (१)
अन्तिम आदेश	१३२ (३)
अन्दमान अनि निकोबार द्वीप राज्यक्षेत्र	पहिलो
अधिकरण	
प्रशासनिक	३२३ क
अन्य विषयहरूको लागि	३२३ ख
अधिकार पृच्छा रिट निकाल्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	३२, २२६
अधिकारिता, न्यायालयहरूको —	
देशी राज्यहरूका साथ सन्धिहरू, करारहरू आदि बाट उत्पन्न विवादहरूमा न्यायालयहरूको	
अधिकारिताको वर्जन	३६३
निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरूको अधिकारिताको वर्जन	३२९
मंसदको अधिकारी अनि सदस्य न्यायालयको अधिकारिताको अधीन हुने छैन	१२२ (२)
राज्य विधान-मण्डलको अधिकारी अनि सदस्य न्यायालयको अधिकारिताको अधीन हुने छैन	२१२ (२)

अधिनियम —

कुनै अधिनियमहरू अनि विनियमहरूका विधिमान्यकरण	३१ ख, नवौं
अधीनस्थ न्यायालयहरू माथि नियन्त्रण	२३५

अध्यक्ष - हेर्नुहोस् लोक सभा।

अध्यादेश —

संघ-राज्यक्षेत्रहरूका विधान-मण्डलको विश्रान्तिकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने प्रशासनको शक्ति	२३९ ख
राज्य विधान-मण्डलको विश्रान्तिकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने राज्यपालको शक्ति	२१३
संसद्को विश्रान्तिकालमा अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने राष्ट्रपतिको शक्ति	१२३

अनन्य आर्थिक क्षेत्र	२९७
----------------------------	-----

अनुच्छेद, परिभाषा	३६६ (३)
-------------------------	---------

अनुदानहरूको लागि मतदान —

लेखानुदान अनि प्रत्ययानुदान आदि माथि —

लोक सभाद्वारा	११६
राज्य विधान सभाद्वारा	२०६

अनुपूरक मांग —

को सम्बन्धमा प्रक्रिया —

संसद्मा	११५
राज्य विधान-मण्डलमा	२०५

अनुसूचित अनि जनजाति क्षेत्र	भाग १०
-----------------------------------	--------

अनुसूचित क्षेत्र अनि अनुसूचित जनजातिहरू —

अनुसूचित क्षेत्रहरू अनि जनजाति क्षेत्रहरूको प्रशासन	२४४ पाँचौं
राज्यपालद्वारा राष्ट्रपतिलाई वार्षिक रिपोर्ट	पाँचौं, ३
अनुसूचित क्षेत्रहरूको प्रशासन अनि अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको बारेमा आयोगको रिपोर्ट	३३९
अनुसूचित क्षेत्रको परिभाषा	पाँचौं, ६
अनुसूचित क्षेत्रको बारेमा राज्यको कार्यपालिका शक्तिको विस्तार	पाँचौं, २
अनुसूचित क्षेत्रहरूमा लागू हुने विधि	पाँचौं, ५
अनुसूचित क्षेत्रहरूको लागि जनजाति सल्लाहाकार परिषद्को स्थापना, आदि	पाँचौं, ४
असम, मेघालय अनि मिजोराम जनजातिक्षेत्र	छैटौं, २०
जनजाति क्षेत्रहरूका प्रशासन	२४४ (२), छैटौं

अनुच्छेद/अनुसूची

संसद् अनि आसाम राज्यर विधान-मण्डलका अधिनियमहरूका स्वशासी जिल्लाहरू अनि प्रदेशहरूमा लागू हुने	छैटौँ, १२
आसाम, मेघालय अनि मिजोराममा स्वशासी जिल्ला अनि स्वशासी प्रदेश	छैटौँ, १
स्वशासी जिल्लाहरू अनि प्रदेशहरूको प्रशासनको बारेमा आयोगको रिपोर्ट	छैटौँ, १४
प्राक्कलित प्राप्तिहरू अनि व्ययको वार्षिक वित्तीय विवरणमा पृथक् रूपमा देखाउनु ..	छैटौँ, १३

अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरू —

सेवाहरू अनि पदहरूको लागि अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको दावा	३३५
अनुसूचित जनजातिहरूको कल्याणको बारेमा आयोगद्वारा रिपोर्ट	३३९
परिभाषा	३६६ (२४) अनि (२५)
अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको उन्नतिको लागि विशेष उपबन्ध गर्नेबाट निवारित नहुनु	१५
अधिसूचना	३४१(१) तथा ३४२(१)
राष्ट्रपतिद्वारा विनिर्दिष्ट गरियोस्	३४१-३४२
अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको शिक्षा अनि अर्थ सम्बन्धी हितको अभिवर्द्धन	४६

अनुसूचित जातिहरू अनि अनुसूचित जनजातिहरूको लागि स्थानहरूको आरक्षण —

लोक सभामा	३३०
राज्य विधान-मण्डलमा	३३२
स्थानहरूको आरक्षण अनि विशेष प्रतिनिधित्व चालीस वर्ष पश्चात् नरहनु	३३४
अनुसूचित जातिहरू अनि जनजातिहरूको कल्याणको लागि कतिपय राज्यहरूमा विशेष मन्त्री	१६४ (१), परन्तुक
अनुसूचित जातिहरू अनि जनजातिहरूको लागि राष्ट्रपतिद्वारा विशेष अधिकार नियुक्त गर्नु	३३८

अनुसूची — परिभाषा	३६६ (२३)
-------------------------	----------

अन्तरण, विधिको समान प्रश्नहरू सित सम्बन्धित मामलाहरूका	१३९क
--	------

अन्तराष्ट्रिय करार —

मन्धिहरू आदिका कार्यान्वयन	सातौँ, १-१४
अन्तराष्ट्रिय करारहरूलाई प्रभावी पार्नका लागि विधान	२५३

अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन आदि —

अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा भाग लिनु अनि त्यसमा गरिएका विनिश्चयहरूलाई कार्यान्वयन	सातौँ, १-१३
--	-------------

अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सुरक्षा आदि —

लाई बढावा दिनु - हेर्नुहोस् निर्देशक तत्व ।

अन्तरराज्य —

परिषद्	२६३
नदी जल विवाद	२६२
व्यापार वा वाणिज्य	२८६

अन्य देशीय —

अखिल भारतीय सेवाहरू - हेर्नुहोस् सेवाहरू ।

अपमिश्रण —

खाद्य पदार्थहरू आदिका	सातौं, ३, १८
-----------------------------	--------------

अफीम —

को खेती, त्यसको विनिर्माण अनि निर्यातको लागि विक्रय	सातौं, १, ५९
---	--------------

अर्जन —

सम्पदा आदिको अर्जनको लागि उपबन्ध गर्ने विधिहरूको व्यावृत्ति	३१क
सम्पत्तिको अनिवार्यतः अर्जन	सातौं, ३, ४२
कतिपय अल्प संख्यक वर्गद्वारा स्थापित अनि प्रशासित कुनै शिक्षा संस्थाको कुनै सम्पत्तिको अर्जनको लागि रकम	३० (१क)

अरूणाचल प्रदेश —

को लागि राज्य सभाबाट स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१क
राज्य क्षेत्र	पहिलो

अल्प संख्यक वर्गको संरक्षण, आदि, - हेर्नुहोस् मूल अधिकार ।

अनुसूचित जाति अनि अनुसूचित जनजाति पनि - हेर्नुहोस् ।

अवयस्क —

शिशु अनि अवयस्क	सातौं, ३, ५
-----------------------	-------------

आसाम —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
मा एउटा स्वशासी राज्य बनाउनु	२४४क
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१ख
राज्य	पहिलो

आसाम, मेघालय अनि मिजोरामका राज्यपालको शक्ति —

संक्रमणकालीन अवधिको समय क्षेत्रहरूलाई प्रशासन गर्नु	छैटौँ, १९
यस्ता क्षेत्रहरू लाई, जसमा अनुमूचित जातिहरू बसेको छ, परिवर्तित, आदि गर्नु	छैटौँ, १(२) अनि
स्वशासी क्षेत्रहरूको प्रशासन माथि रिपोर्टको लागि आयोग नियुक्त गर्नु	छैटौँ, १४
प्रादेशिक अनि जिल्ला परिषद्हरू द्वारा बनाइएका नियमहरू लाई अनुमोदित गर्नु	छैटौँ, ४(४)
जिल्ला अनि प्रादेशिक निधिहरूको प्रबन्ध गर्नुको लागि नियम बनाउनु	छैटौँ, ७(२)
विवादको स्थितिमा स्वामित्वको अंश अवधारित गर्नु	छैटौँ, ९(२)
संसद् अनि आसाम राज्य विधान-मण्डलका अधिनियमहरू लाई त्यस राज्यको कुनै स्वशासी क्षेत्र माथि लागू नगर्नु	छैटौँ, १२(१) (ख)
सिविल प्रक्रिया सहिता अनि दण्ड प्रक्रिया संहिताको अधीन जिल्ला अनि प्रादेशिक परिषद्हरूलाई प्रदत्त शक्तिहरू लाई उपान्तरित गर्नु तथा फिर्ता लिनु	छैटौँ, ५(२)
कुनै जिल्ला तथा प्रादेशिक परिषद्लाई विघटित गर्ने आदेश दिनु	छैटौँ, १६
स्वशासी जिल्लाहरू बाट क्षेत्रहरू लाई अपवर्जित गर्ने आदेश दिनु	छैटौँ, १७
स्वशासी क्षेत्रहरूलाई प्रभावी पार्ने मामलाहरूमा उच्च न्यायालयको अधिकारिता विनिर्दिष्ट गर्नु	छैटौँ, ४(३)
जिल्ला तथा प्रादेशिक परिषद्हरूको कार्यहरू तथा संकल्पहरू लाई निलम्बित गर्नु	छैटौँ, १५

अस्पताल अनि औषधालय	सातौँ, २, ६
नाविक अनि समुद्रीय अस्पताल	सातौँ, १, २८

अस्थायी, संक्रमणकालीन अनि विशेष उपबन्ध (भाग २१) —

नियन्त्रक अनि महालेखापरीक्षकको बारेमा	३७७
उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूको बारेमा	३७६
फेडरल न्यायालयका न्यायाधीशहरूको बारेमा	३७४
विद्यमान विधिहरूको अनुकूलन	३७२(२), ३७२क
विद्यमान विधिहरूलाई बनाइ राख्नु	३७२(१)

संक्षिप्त विधिक कार्यवाहीहरू —

फेडरल न्यायालयमा	३७४ (२)
सपरिषद् मौसूफको समक्ष	३७४ (३)
भाग ख राज्यको प्रिवी काउन्सिलको समक्ष	३७४ (४)
राज्य सूचीको कतिपय विषयहरूको सम्बन्धमा विधि बनाउने संसद्को शक्ति	३६९

राष्ट्रपतिको शक्ति —

निवारक निरोधमा राखिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा आदेश जारी गर्ने	३७३
कठिनाइहरू लाई कम गर्ने	३९२
लोक सेवा आयोग	३७८
अरुणाचल प्रदेश राज्य	३७१ज
आसाम राज्य	३७१ख
आन्ध्र प्रदेश राज्य	३७१घ
गुजरात राज्य	३७१
गोवा राज्य	३७१फ
जम्मू-काश्मीर राज्य	३७०
नागाल्याण्ड राज्य	३७१क
महाराष्ट्र राज्य	३७१
मणिपुर राज्य	३७१ग
मिजोराम राज्य	३७१छ
सिक्किम राज्य	३७१च
अस्पृश्यताको अन्त	१७
एंग्लो-भारतीय समुदाय	पहिलो
परिभाषा	३६६(२)
को फायदाको लागि शैक्षिक अनुदान	३३७
कतिपय सेवाहरूमा नियुक्तिको बारेमा विशेष उपबन्ध	३३६
लोक सभामा नाम निर्देशनको बारेमा विशेष	३३१
को राज्य विधान सभामा प्रतिनिधित्वको बारेमा विशेष उपबन्ध	३३३
को विशेष प्रतिनिधित्वको चालीस वर्षपछि नभएको सम्बन्धीमा विशेष उपबन्ध	३३४

आन्ध्र प्रदेश —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आवंटन	चौथो
मा केन्द्रीय विश्वविद्यालयको स्थापना	३७१ङ
को विधान सभाको लागि विशेष उपबन्ध	३७८क
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१घ

आकस्मिकता निधि - हेर्नुहोस् वित्त ।

आनुपातिक प्रतिनिधित्व —

एकल संक्रमणीय मतद्वारा राज्य विधान परिषद्को सदस्यहरूको निर्वाचन	१७१(४)
राष्ट्रपतिको निर्वाचन	५५(३)
राज्य सभामा राज्यको प्रतिनिधिहरूको निर्वाचन	८०(४)
उप-राष्ट्रपतिको निर्वाचन	६६(१)

आपत् —

वित्तीय आपत्को स्थितिमा राज्यको निर्देश	३६०(३)
आपत्को स्थितिमा उद्घोषणा	३६०(१)
वित्तीय आपत्को प्रतिसंहरण आदि	३६०(२)
आपत्को समय बाक्-स्वातन्त्र, आदिको अधिकारको उपबन्धहरूको निलम्बन	३५८
आपत्को समय मूल अधिकारहरूको प्रवर्तनको निलम्बन	३५९
मूल अधिकारहरूको अन्तर्गत पनि हेर्नुहोस् ।	
आपत्को उद्घोषणा	३५२
आपत्को परिभाषा	३६६(१८)
आपत्को अवधि	३५२(४) अनि (५)
आपत्को प्रभाव	३५३
आपत्को उद्घोषणालाई संसद्को प्रत्येक सदनको समक्ष राख्नु	३५२(४)
आपत्को प्रतिसंहरण	३५२(२) अनि (७)

आपत् उपबन्ध —

आपत् कुनै राज्यमा संवैधानिक तंत्र विफल हुने स्थितिमा	३५६
आपत् उपबन्धको कालावधि	३५६(४)
आपत् उपबन्धहरू पंजाब राज्यमा लागू हुनु	३५९क
आपत् उपबन्धहरू संसद्को प्रत्येक सदनको समक्ष राख्नु	३५६(३)
आपत् उद्घोषणाको समय विधायी शक्तिहरूको प्रयोग	३५७
आपत् उद्घोषणाको प्रतिसंहरण, त्यसमा परिवर्तन आदि	३५६(२)
आपत्का समय राजस्वहरूको वितरण सम्बन्धी उपबन्धहरू लागू हुनु	३५४

आपत्को उद्घोषणा — परिभाषा .....

३६६(१८)

आय माथि कर — परिभाषा .....

३६६(२९)

आयुध, अग्न्यायुध, गोला बारूद अनि विस्फोटक .....

सातौं, १, ५

आवश्यक प्रदाय अनि सेवाहरू —

बनाएर राख्नका लागि निवारक निरोध	सातौं, ३, ३
---------------------------------------	-------------

भासूचना अनि अन्वेषण —

केन्द्रीय ब्यूरो	सार्ती, १, ८
उच्च न्यायालय, राज्यहरूमा	२१४
उच्च न्यायालयहरूको प्रशासनिक व्यय राज्यको सञ्चित निधि माथि भारित हुनु	२२९(३)
उच्च न्यायालयहरूको उच्चतम न्यायालयसित सम्बन्धित कुनै उपबन्ध लागू हुनु	२१८

मुख्य न्यायमूर्ति —

कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्ति	२२३
मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्ति - तल हेर्नुहोस् मुख्य न्यायमूर्ति अनि अन्य न्यायाधीश ।	
मुख्य न्यायमूर्तिको शक्ति —	
कार्यकारी न्यायाधीशहरूलाई नियुक्त गर्ने	२२४(२)
अपर न्यायाधीशहरूलाई नियुक्त गर्ने	२२४(१)
उच्च न्यायालयका अधिकारीहरू अनि सेवकहरूलाई नियुक्त गर्ने	२२९(१)
उच्च न्यायालयको बैठकमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको नियुक्त गर्ने	२२४क
अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति सम्बन्धमा मुख्य न्यायमूर्तिसित परामर्श गर्नु	२१७(१)
मुख्य न्यायमूर्ति अनि अन्य न्यायाधीशहरूको —	
सेवा निवृत्तिको आयु	२१७(१), २२४(३)
नियुक्ति अनि पदका शर्तहरू	२१७, २२४, २२४क
का आचरण चर्चाको विषय नहुनु —	
संसद्मा	१२१
राज्य विधान मण्डलमा	२११
को आयुका अवधारण	२१७(३)
द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	२१९
को पद छोडे पश्चात् विधि व्यवसाय माथि प्रतिषेध	२२०
को रूपमा नियुक्तिका लागि योग्यताहरू	२१७(२)
लाई पदबाट हटाउनु	२१७(१), परन्तुक (ख)
को सम्बन्धमा प्रक्रिया	२१८
द्वारा पद त्याग	२१७ (१), परन्तुक (क)
को वेतन आदि	२२१, दोस्रो, घ, १०
लाई उच्च न्यायालयबाट दोस्रो उच्च न्यायालयमा अन्तरण	२२२
को पदको रिक्तता	२१७(१), परन्तुक (ग)

अनुच्छेद/अनुसूची

उच्च न्यायालयको गठन अनि संगठन	२१६, सातौं, १, ७८
अभिलेख न्यायालय	२१५
उच्च न्यायालयको परिभाषा	३६६(१४)
दुई तथा अधिक राज्यहरूको लागि एउटै उच्च न्यायालयको स्थापना	२३१
संघ राज्य क्षेत्रहरूको लागि	२४१
उच्च न्यायालयको अधिकारिता	२२५
उच्च न्यायालयहरूको अधिकारिताको संघ राज्य-क्षेत्रहरू माथि विस्तार अनि त्यसको अपवर्जन	२३०, सातौं, १, ७९
उच्च न्यायालयका अधिकारीहरूको नियुक्ति आदि	२२९
उच्च न्यायालयको भाषा - हेर्नुहोस् भाषा।	
उच्च न्यायालयको शक्ति —	
कुनै रिट जारी गर्नु	२२६
अवमानको लागि दण्ड दिनु	२१५
सम्पूर्ण न्यायालयको अधीक्षणका	२२७
माथिल्लो तहको तथा कार्यकारी न्यायाधीशको सेवा निवृत्ति	२२४ (३)
उच्च न्यायालयमा अधीनस्थ न्यायालय माथि नियन्त्रण निहित हुनेछ	२३५
उच्च न्यायालयका कतिपय मामलाहरूका अन्तरण	२२८
अन्तः कालीन अवधिको बारेमा उपबन्ध	३७६

उच्चतम न्यायालय —

को तदर्थ न्यायाधीश, तिनको नियुक्ति, आदि	१२७
को प्रशासनिक व्ययहरूको सञ्चित निधि माथि भारित हुनु	१४६(३)
को संसद्द्वारा आनुषंगिक शक्तिहरू प्रदत्त गर्नु	१४०
को अधिकारीहरू अनि सेवकहरूको नियुक्ति	१४६
को सहायतामा अधिकारीहरू द्वारा कार्य गर्नु	१४४
मा अपीलको लागि प्रमाण-पत्र	१३४क
को कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तिको नियुक्ति	१२६
का न्यायाधीशहरूको नियुक्ति - हेर्नुहोस् न्यायाधीश।	
राज्य प्रशासनको अधिक खर्चको बारेमा उच्चतम न्यायालयको मुख्य न्यायमूर्तिद्वारा मध्यस्थको नियुक्ति	२५७(४), २५८(३)
उच्चतम न्यायालयको गठन, संगठन, अधिकारिता अनि शक्तिहरू	सातौं, १, ७७
अभिलेख न्यायालय	१२९

भारतको राष्ट्रपति तथा उप-राष्ट्रपतिको निर्वाचनबाट उत्पन्न शंकाहरू अनि विवादहरूको बारेमा उच्चतम न्यायालयका विनिश्चय	७१
उच्चतम न्यायालयका डिक्रीहरू अनि आदेशहरूका प्रवर्तन	१४२(१)
उच्चतम न्यायालयको अधिकारिताको वृद्धि	१३८
उच्चतम न्यायालयको स्थापना अनि गठन	१२४
उच्चतम न्यायालयका व्यय	१४६

फेडरल न्यायालय —

का न्यायाधीशहरू उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीश हुनु	३७४(१)
का शक्तिहरू अनि अधिकारिताका उच्चतम न्यायालयद्वारा प्रयोक्तव्य हुनु	१३५
मा थाँती रहेको मुद्दाहरू अपीलहरू अनि कार्यवाहीहरूको उच्चतम न्यायालयको अन्तरण अपीलको लागि उच्चतम न्यायालयको विशेष अनुमति	३७४(२)
उच्चतम न्यायालयको तदर्थ न्यायाधीश	१३६
उच्चतम न्यायालयको तदर्थ न्यायाधीश	१२७
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरूको सेवा निवृत्ति आयु	१२४(२)
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरूको नियुक्ति	१२४(२)
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरूको आचरणको विषयमा संसद् तथा राज्य विधान मण्डलमा चर्चा नगर्नु	१२१, २११
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरूको आयुका अवधारण	१२ (२क)
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरू द्वारा कुनै न्यायालय, आदिमा अभिवचन तना कार्य गरेमा त्यस बारेमा अयोग्य हुनु	१२४(७)
उच्चतम न्यायालयको न्यायाधीशहरू द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	१२४(६)
उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूका विशेषाधिकार भत्ताहरू आदि	१२५(२)
उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूको नियुक्तिका लागि योग्यताहरू	१२४(३)
उच्चतम न्यायालय न्यायाधीशहरू लाई पदबाट हटाउनु	१२४(२) परन्तुक (ख)
उच्चतम न्यायालयका न्यायाधीशहरूको वेतन अनि भत्ता	१२५(१), दोस्रो, घ, ९

उच्चतम न्यायालयको अधिकारिता —

सल्लाहा दिने अधिकारिता	१४३
संविधानका निर्वचन अन्तर्ग्रस्त हुने मामलामा अपीली अधिकारिता	१३२
सिविल विषयहरूमा अपील अधिकारिता	१३३
दाण्डिक विषयहरूमा अपीली अधिकारिता	१३४
प्रारम्भिक अधिकारिता	१३१
उच्चतम न्यायालयको भाषा - हेर्नुहोस् भाषा ।	
उच्चतम न्यायालयद्वारा घोषित विधिका सम्पूर्ण न्यायालयहरू माथि आबद्धकर हुनु	१४१

उच्चतम न्यायालयको शक्ति —

मूल अधिकारहरू लाई प्रवर्तित गर्नुको लागि रिट जारी गर्नु	३२
अवमानको लागि दण्ड दिनु	१२९
आफ्नो निर्णयलाई पुनर्विलोकन गर्नु	१३७
भाग ख राज्यको प्रिवी काउन्सिलमा थाँतीरहेका कार्यवाहीहरू लाई उच्चतम न्यायालयको अन्तरण	३७४(४)
उच्चतम न्यायालयका बैठकहरूमा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूको उपस्थिति	१२८
उच्चतम न्यायालयको नियम	१४५
उच्चतम न्यायालयको स्थान	१३०
उच्चतम न्यायालयद्वारा विशेष अनुमति	१३६

उड़ीसा —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आवंटन	चौथो
राज्य	पहिलो

उत्तर प्रदेश —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आवंटन	चौथो
को लागि विधान परिषद्	१६८
राज्य	पहिलो

उत्तराधिकार —

सम्पत्ति, अस्तिहरू, अधिकारहरू, दायित्वहरू अनि बाध्यताहरूको	२९४-२९५
--	---------

उत्पाद-शुल्क —

वित्तको अधीन हेर्नुहोस्।	
उत्प्रेषण रिट निकाल्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	२२६

उद्योग —

संसद्द्वारा रक्षाको प्रयोजनको लागि तथा युद्ध संचालनको लागि आवश्यक घोषित गरिएको	सातौं, १, ७
अन्य	सातौं, २, २४
संघको नियन्त्रणाधीन	सातौं, १, ५२
को प्रबन्धमा कर्मकारहरूले भाग लिनु	४३क

उद्यारो, परिभाषा	३६६(४)
------------------------	--------

वित्त पनि हेर्नुहोस्

उपाधिहरू —

उपाधिहरूको अन्त	१८
भारतको नागरिकले कुनै विदेशी राज्यबाट उपाधि स्वीकार गर्ने छैन	१८(२)
राज्य सेवक राष्ट्रपतिको सहमति बिना कुनै विदेशी राज्यबाट कुनै भेट आदि स्वीकार गर्ने छैन	१८(३) अनि (४)
राज्य, सेना तथा विद्या सम्बन्धी सम्मान बाहेक अरु कुनै उपाधि प्रदान गर्ने छैन	१८(१)
उप-खण्ड, परिभाषा	३६६(२७)
उपनिवेशन	सातौं, २, १८

ऋण —

परिभाषा	३६६(८)
राज्यको लोक ऋण	सातौं, २, ४३
संघको लोक ऋण	सातौं, १, ३५
औद्योगिक तथा श्रम विवाद	सातौं, ३, २२
औद्योगिक विवाद, संघको कर्मचारीहरू सित सम्बन्धित	सातौं, १, ६१
औद्योगिक एकाधिकार, गुट अनि न्यास	सातौं, ३, २१

कर - हेर्नुहोस् वित्त

कराधान परिभाषा	३५६(२८)
----------------------	---------

कर्तव्य —

मूल	५१क
वित्तको अधीन पनि हेर्नुहोस्।	

कर्नाटक —

को लागि राज्य सभामा स्थानको आबंटन	चौथो
को लागि विधान परिषद्	१६८
राज्य	पहिलो

कर्मकार —

उद्योगको प्रबन्धमा कर्मकारहरूको भाग लिनु	४३क
कर्मकारहरूको लागि निर्वाह मजदूरी - हेर्नुहोस् निर्देशक तत्व।	

करंतीन —

अन्तरराज्यिक	सातौं, १, ८१
पतन	सातौं, १, २८
करेन्सी, सिक्कनिर्माण तथा वैद्य निविदा	सातौं, १, ३६
कांजी हाउस तथा पशु अत्याचारको निवारण	सातौं, २, १६
कारखानाहरू	सातौं, ३, ३६
कार्यपालिकाको शक्ति - संघ राज्य	२९८
कार्यपालिका शक्तिको विस्तार	५३, १५४, २९८
कारोबार गर्ने शक्ति	
सम्पत्ति अर्जित गर्ने शक्ति	
व्यापार गर्ने शक्ति	२९८
कारगार	सातौं, ३, ४
मूल्य नियन्त्रण	सातौं, ३, ३४
कुटीर उद्योगलाई राज्यद्वारा बढाउनु	४३
कृपाण - हेर्नुहोस् मूल अधिकार।	
कृषि	सातौं, २, १४
कृषि आय परिभाषा	३६६(१)
कृषि ऋणिता, मुक्ति	सातौं, २, ३०
कृषि अनि पशुपालन, संगठन	४८

केरल —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
कौंसलीय प्रतिनिधित्व	सातौं, १, १
खण्ड, परिभाषा	३६६(५)

खान तथा खनिज —

का विनियम तथा विकास —	
संघको नियन्त्रणको अधीन	सातौं, १, ५४
अन्य मामलामा	सातौं, २, २३
श्रम पनि हेर्नुहोस्।	

खुल्ला समुद्र तथा आकाशमा गरिएको जल-दस्युताहरू अनि अपराध; राष्ट्रहरूको विधिको विरुद्ध अपराध	सातौँ, १, २१
खेलकूद	सातौँ, २, ३३
ग्राम सभा	२४३क
गुजरात —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
विकास बोर्डहरूको स्थापनाको लागि राज्यपालको विशेष उत्तरदायित्व	३७१(२)
राज्य	पहिलो
ग्यास अनि ग्यास संकर्म -	सातौँ, २, २५
साधारण खण्ड अधिनियमका उपबन्धहरूका संविधानका निर्वचनमा लागू हुनु	३६७
गोला-बारूद, - हेर्नुहोस् आयुध ।	
गो-बध, राज्यद्वारा प्रतिषेध गर्नु	४८
गोवा —	
का लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१फ
राज्यक्षेत्र	पहिलो
ग्राम पञ्चायतहरूको राज्यद्वारा गठन	४०
चण्डीगढ राज्यक्षेत्र	पहिलो
चलचित्र फिल्म —	
प्रदर्शनको लागि चलचित्र, फिल्महरूको मञ्जुरी	सातौँ, १, ६०
छावनी	सातौँ, १, ३
जनगणना	सातौँ, १, ६९
जनजातिहरू, यायावरी तथा प्रवासी	सातौँ, ३, १५
जनसंख्या, नियन्त्रण तथा परिवार नियोजन	सातौँ, ३, २०क
जन्म तथा मृत्यु	सातौँ, ३, ३०
जम्मू-काश्मीर —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
को सम्बन्धमा अस्थायी उपबन्ध	३७०

जल —

अन्तरराज्यिक नदीहरू तथा नदी घाटीहरूको जल सम्बन्धी विवाद	२६२
जल प्रदाय, सिंचाई आदि	सातौं, २, १७

जल मार्ग —

संसद्द्वारा घोषित राष्ट्रिय जलमार्ग	सातौं, १, २४
अन्तरदेशीय	सातौं, २, १३

जाँच, सर्वेक्षण आदि आँकडाहरू —

सूची १का विषयहरू सित सम्बद्ध	सातौं, १, ९४
सूची २ तथा ३ का विषयहरू सित सम्बद्ध	सातौं, ३, ४५

जिल्ला न्यायाधीश —

जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति	२३३
न्यायिक सेवामा जिल्ला न्यायाधीशहरू भन्दा भिन्न व्यक्तिहरूको भर्ती	२३४
कतिपय जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, आदिका विधिमान्यकरण	२३३क

जिल्ला परिषद् —

जिल्ला परिषद्को गठन	छैटौं, २
जिल्ला परिषद्को विघटन	छैटौं, १६
जिल्ला परिषद्द्वारा जिल्ला तथा प्रादेशिक निधिहरूको प्रबन्ध	छैटौं, ७

जिल्ला परिषद्को शक्ति —

ग्राम परिषद् तथा न्यायालय गठित गर्नु	छैटौं, ४
प्राथमिक विद्यालय, आदि स्थापित गर्नु	छैटौं, ६
कर अधिरोपित गर्नु तथा राजस्व, को संग्रहण गर्नु	छैटौं, ८
विधिहरू बनाउनु	छैटौं, ३
जनजातिहरू भन्दा भिन्न व्यक्तिहरूको साहूकारी अनि व्यापारको नियन्त्रणको लागि विनियम बनाउनु	छैटौं, १०
जिल्ला परिषद्हरूको सिविल प्रक्रिया संहिता तथा दण्ड प्रक्रिया संहिताको अधीन शक्ति प्रदान गरिनु	छैटौं, ५
जिल्ला परिषद्हरू द्वारा बनाइएका विधिहरू, आदिका प्रकाशन	छैटौं, ११
स्वामित्वका अंश	छैटौं, ९(१)

जिल्ला बोर्ड	सातौं, २, ५
--------------------	-------------

ज्वलनशील द्रव्य तथा पदार्थ	सातौं, १, ५३
----------------------------------	--------------

अनुच्छेद/अनुसूची

डाक-तार	सातौं, १, ३१
डाक-तार अनि टेलीफोन	सातौं, १, ३१
डाक घर, बचत बैंक	सातौं, १, ३९
तत्स्थानी —	
प्रान्त, देशी राज्य, राज्य, आदिका परिभाषा	३६६(७)
तमिलनाडु —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
तीर्थ यात्राहरू —	
भारतदेखि बाहिरका स्थानहरूको	सातौं, १, २०
अन्य स्थानहरूको	सातौं, २, ७
तेल —	
तेल क्षेत्रहरू अनि खनिज तेल सम्पदाका विनियमन तथा विकास	सातौं, १, ५३
खानहरू तथा तेल क्षेत्रहरूमा श्रम तथा सुरक्षाका विनियमन	सातौं, १, ५५
त्रिपुरा —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
दत्तक ग्रहण	सातौं, ३, ५
दमण अनि दीव संघ राज्य क्षेत्र	पहिलो
दण्ड प्रक्रिया	सातौं, ३, २
घृत-हेर्नुहोस् दाउ ।	
दण्ड विधि	सातौं, ३, १
दाउ अनि घृत	सातौं, २, ३४
दादरा अनि नागर हवेली राज्यक्षेत्र	पहिलो
दिल्ली —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्यक्षेत्र	पहिलो
दिवालापन — हेर्नुहोस् शोधन अक्षमता ।	

अनुच्छेद/अनुसूची

देवस्वम् निधि —

को वार्षिक संदाय	२९०क
केरला राज्यमा	२९०क
तमिलनाडु राज्यमा	२९०क

देशी राज्य, परिभाषा	३६६(१५)
---------------------------	---------

दोष, नालिश गर्ने योग्य	सातौं, ३, ८
------------------------------	-------------

दोहरो परिसंकट	२०(२)
---------------------	-------

धन विधेयक - हेर्नुहोस् विधेयक।

धार्मिक विन्यास	सातौं, ३, २८
-----------------------	--------------

नगर निगम - निगमको अधीन हेर्नुहोस्।

नगरपालिकाहरू —

नगरपालिकाहरूका हिसाबहरूको संपरीक्षा	२४३य
नगरपालिकाहरूको गठन	२४३थ
वार्ड समितिहरू आदिको गठन संरचना	२४३ध
नगरपालिकाहरूको संरचना	२४३द
परिभाषाहरू	२४३त
नगरपालिकाका सदस्यताकालागि योग्यताहरू	२४३फ
नगरपालिकाको अवधि	२४३प
नगरपालिकाको लागि निर्वाचन	२४३यक
नगरपालिकाहरूका शक्तिहरू प्राधिकार अनि उत्तर उत्तरदायित्व	२४३ब
नगरपालिकाहरूद्वारा कर लगाउने शक्ति अनि यसका सम्पत्तिहरू	२४३भ
स्थानहरूको आरक्षण	२४३न

नगरपालिका ट्राम	सातौं, २, १३
-----------------------	--------------

नदी तथा नदी घाटी —

अन्तरराज्यिक नदीहरू तथा नदी घाटीहरूका विनियमन अनि विकास	सातौं, १, ५६
---	--------------

नून	सातौं, १, ५८
-----------	--------------

नहर	सातौं, २, १७
-----------	--------------

नागरिकता —

संविधानका प्रारम्भमा नागरिकता	५
का संसद्द्वारा विधिद्वारा विनियमित गरिनु	११

नागरिकताको अधिकार —

नागरिकताका अधिकारहरूलाई बनाइ राख्नु	१०
---	----

अनुच्छेद/अनुसूची

पाकिस्तानबाट प्रवास गर्ने व्यक्तिहरूको नागरिकता अधिकार	६
पाकिस्तानमा प्रवास गर्ने व्यक्तिहरूको नागरिकता अधिकार	७
भारतबाट बाहिर बस्ने भारतीय मूलका व्यक्तिहरूको नागरिकताको अधिकार	८

नागाल्याण्ड —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूको आबंटन	चौथो
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१क
राज्य	पहिलो

नाट्यशाला तथा नाट्य प्रदर्शन	सातौं, २, ३३
------------------------------------	--------------

नावाधिकरण विषयक अधिकारिता	सातौं, १, ९५
---------------------------------	--------------

निष्ठात निधि	सातौं, २, ४४
--------------------	--------------

निगम —

व्यापार निगम, जसको अन्तर्गत बैंककारी, बीमा तथा वित्तीय निगम पनि पर्छन्	सातौं, १, ४३
निगमहरू, चाहे त्यो व्यापार निगम होस् तथा नहोस्, तथा जसको उद्देश्य एउटा राज्यसम्म मात्र सीमित हुँदैन	सातौं, १, ४४
उपरोक्त भन्दा भिन्न विश्वविद्यालयहरूका निगमन, विनियमन तथा परिसमापन	सातौं, २, ३२
नगर निगम	सातौं, २, ५

निगम-कर, परिभाषा	३६६(६)
------------------------	--------

वित्त पनि हेर्नुहोस्।

निजी थैलीको समाप्ति	३६३क
---------------------------	------

नियन्त्रक, महालेखा परीक्षक	सातौं, १, ७५
----------------------------------	--------------

का प्रशासनिक व्यय, भारतका सञ्चित निधि माथि भारत हुनेछ	१४८(६)
---	--------

को नियुक्ति	१४८(१)
-------------------	--------

द्वारा लेख परीक्षा निपोर्ट	१५१
----------------------------------	-----

को सेवाका शर्तहरू, आदि	१४८(५)
------------------------------	--------

को कर्तव्य तथा शक्तिहरू	१४९
-------------------------------	-----

को भावी नियुक्तिको लागि पात्र नहुनु	१४८(४)
---	--------

द्वारा पदका शपथ	१४८(२)
-----------------------	--------

का लेखाहरू लाई राख्ने रीति सम्बन्धी निदेशका शक्ति	१५०
---	-----

को पदबाट हटाउनु	१४८(१)
-----------------------	--------

का वेतन, आदि	१४८(३), दोस्रो, ड
--------------------	-------------------

को संक्रमणकालीन अवधिको विषयमा विशेष उपबन्ध	३७७
--	-----

नियोजन तथा बेकारी	सातौं, ३, २३
-------------------------	--------------

अनुच्छेद/अनुसूची

निर्वाचन —

भाग ५ अध्याय ४ तथा भाग ६, अध्याय ५ को लागि संविधानमा	१४७
सामान्यतः संविधानका	३६७
भाग ६, अध्याय ६ को लागि "जिल्ला न्यायाधीश" का	२३६(क)
भाग १२ को लागि "वित्त आयोग" का	२६४
भाग ६, अध्याय ६ को लागि न्यायिक सेवाका	२३६(ख)
भाग ६ को लागि "राज्य" का	१५२
भाग १४ को लागि "राज्य" का	३०८
पाँचौं अनुसूचीका लागि "राज्य" का	पाँचौं, क, १

निर्बन्धन —

युक्तियुक्त निर्बन्धनको अधिरोपण	१९
---------------------------------------	----

अयोग्यता —

सदस्यहरूका अयोग्यतासित सम्बन्धित प्रश्नहरू माथि	१०३ अनि १९२
---	-------------

निरसन

.....	३९५
-------	-----

निर्वाचन आयोग

.....	३२४, सातौं, १, ७२
-------	-------------------

आयुक्त —

मुख्य निर्वाचन आयुक्त तथा अन्य निर्वाचन आयुक्तहरूका नियुक्ति	३२४(२) अनि (३)
आयुक्तहरूका सेवा, आदिका शर्तहरू	३२४(५)
प्रादेशिक आयुक्त	३२४ (४)
आयुक्तलाई पदबाट हटाउनु	३२४(५), परन्तुक
राज्य विधान-मण्डलका कुनै सदस्यको अयोग्यतासित सम्बन्धित प्रश्नहरू माथि	
राज्यपालले निर्वाचन आयोग सित राय लिने	१९२(२)
संसद्को कुनै सदस्यका अयोग्यतासित सम्बन्धित प्रश्नहरू माथि राष्ट्रपतिले निर्वाचन	
आयोगसित राय लिने	१०३(२)
निर्वाचन आयोगको कर्मचारीवृन्द	३२४(६)
निर्वाचनहरूको अधीक्षण, निर्देशन तथा नियन्त्रणलाई निर्वाचन आयोगमा निहित हुनु	३२४(१)
संसद् तथा राज्य विधान-मण्डलहरूको लागि निर्वाचनको सम्बन्धमा विधि बनाउने	
संसद्को शक्ति	३२७, सातौं, १, ७२
राज्य विधान-मण्डलको लागि निर्वाचनको सम्बन्धमा विधि बनाउने राज्य	
विधान-मण्डलको शक्ति	३२८, सातौं, २, ३७
निर्वाचन सम्बन्धी मामलाहरूमा न्यायालयहरू द्वारा हस्तक्षेप माथि रोक	३२९
एउटा साधारण निर्वाचकनामावली हुनु	३२५
प्रत्येक जनगणना पश्चात् प्रादेशिक निर्वाचन-क्षेत्रहरूलाई पुनः समायोजन	८२
मताधिकार, वयस्क	३२६

निवारक निरोध —

सल्लाहाकार बोर्ड -

का गठन तथा त्यसको रिपोर्ट	२२ (४) (क)
द्वारा अपनाइने प्रक्रिया	२२(७) (ग)
कुनै राज्यको सुरक्षा सम्बन्धी कारणहरू बाट निवारक निरोध	सातौं, ३, ३
भारतका सुरक्षा सम्बन्धी कारणहरू बाट निवारक निरोध	सातौं, १, ९

निरोध अवधि —

को तीन महिना भन्दा अधिक नहुनु	२२(४)
को कुनै स्थितिमा तीन महिना भन्दा अधिक हुनु	२२(४) (क) तथा (ख)
निरोधको अधिकतम अवधिलाई संसद्द्वारा विहित गरिनु	२२(७) (क) तथा (ख)
निवारक निरोधको अधीन निरुद्ध व्यक्तिलाई यस्ता तथ्यहरू सित संसूचित नगर्नु जुन लोक हितको विरुद्ध छ	२२(६)
निरोधका आधारहरूको संसूचना	२२ (५)

निष्क्रान्त सम्पत्ति —

अभिरक्षा, प्रबन्ध तथा व्ययन	सातौं, ३, ४१
-----------------------------------	--------------

निःशुल्क विधि सहायता —

राज्यद्वारा समान न्याय तथा निःशुल्क विधिक सहायताको व्यवस्था	३९क
---	-----

न्याय —

प्रशासन	सातौं, ३, ११क
समान न्याय तथा निःशुल्क विधिक सहायता	३९क
सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक न्याय प्राप्त गर्नु	उद्देशिका, ३८

न्यास तथा न्यासी —

शासकीय न्यासी	सातौं, ३, १०
सातौं, ३, ११	

न्याय प्रशासन —

जिल्ला न्यायाधीश —

का नियुक्ति	२३३(१)
का परिभाषा	२३६ (क)
का रूपमा नियुक्त हुनका लागि पात्रता	२३३(२)
जो भारतका नागरिक होइनन् तिनलाई जिल्ला न्यायाधीशका रूपमा नियुक्त हुनका लागि पात्रता	२३३(२)
कतिपय जिल्ला न्यायाधीशहरूका नियुक्ति आदिलाई विधिमान्यकरण	२३३क

उच्च न्यायालय - हेर्नुहोस् उच्च न्यायालय।

उच्चतम न्यायालय - हेर्नुहोस् उच्चतम न्यायालय।

न्यायिक कार्यवाहीहरूका मान्यता ..... सातौं, ३, १२

न्यायिक सेवा —

कुनै राज्यका न्यायिक सेवांमा नियुक्ति २३४

परिभाषा ..... २३६(ख)

न्यायपालिकाको कार्यपालिका बाट पृथक्करण - हेर्नुहोस् निर्देशक तत्व

न्यायालय —

अतिरिक्त न्यायालयहरूका स्थापना २४७

न्यायालयहरू द्वारा कार्य गरिरहनु ३७५

न्यायालयहरूका अधिकारिता तथा शक्तिहरूको अनुसूची १ मा दिइएका विषयहरूका बारेमा ..... सातौं, १, ९५

उच्च न्यायालय तथा उच्चतम न्यायालय, भन्दा भिन्न न्यायालयहरूका गठन तथा संगठन ..... सातौं, २, ३

उच्चतम न्यायालय भन्दा भिन्न न्यायालयहरूका अधिकारिता तथा शक्तिहरू —

समवर्ती सूचीमा दिइएका विषयहरूका बारेमा ..... सातौं, ३, ४६

राज्य सूचीमा दिइएका विषयहरूको बारेमा ..... सातौं, २, ६५

न्यायालयको अवमान —

उच्च न्यायालय भन्दा भिन्न न्यायालयहरूका अवमान ..... सातौं, ३, १४

पंजाब —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन ..... चौथो

राज्य ..... पहिलो

पत्तन —

यस्ता पत्तन, जसलाई संसद्द्वारा महापत्तन घोषित गरिएको छ ..... सातौं, १, २७

अन्य पत्तन ..... सातौं, ३, ३१

पथकर ..... सातौं, २, ५९

परमाणु ऊर्जा ..... सातौं, १, ६

परमादेश रिट निकाल्ने उच्च न्यायालयको शक्ति ..... २६६(१)

परिभाषा —

कुनै पदहरूका ३६६

भारतका सञ्चित निधिका ..... २६६(१)

राज्यका सञ्चित निधिका ..... २६६(१)

अनुच्छेद/अनुसूची

“भारतका आकस्मिकता निधि” का	२६७(१)
“राज्यका आकस्मिकता निधि” का	२६७(२)
“देशी राज्य” को	३६३(२) (क)
“धन विधेयक” को —	
राज्य विधान-मण्डलमा	१९९
संसद्मा	११०
“शुद्ध आगम” को	२७९(१)
“शासक” को	३६३(२) (ख)
“अनुसूचित क्षेत्र” को	पाँचौं, ग, ६ (१)
भाग ३ का प्रयोजनहरूका लागि “राज्य” को	१२
भाग ४ का प्रयोजनहरूका लागि “राज्य” को	३६
परिवार नियोजन —	
जन संख्या नियन्त्रण तथा	सातौं, ३, २०क
परिसीमा —	सातौं, ३, १३
पश्चिम बंगाल —	
का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
पशु —	
पशुहरूको प्रति क्रूरताको निवारण	सातौं, ३, १७
वन्य जीवजन्तुहरू तथा पक्षीहरूका संरक्षण	सातौं, ३, १७ख
पशु चिकित्सा, प्रशिक्षण तथा व्यवसाय, पशु धनका परिरक्षण आदि	सातौं, २, १५
पान्थशालाहरू तथा पान्थशालपाल	सातौं, २, ३१
पागलपन तथा मानसिक हीनता —	
पागल तथा मानसिक रूपमा हीन व्यक्ति	सातौं, ३, १६
पांडिचेरी —	
को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
को लागि स्थानीय विधान-मण्डल तथा मन्त्री परिषद्का तथा दुवैका सृजन	२३९क
राज्यक्षेत्र	पहिलो
पासपोर्ट	सातौं, १, १९

पछाडिएको जाति —

का स्थितिहरूमा अन्वेषणका लागि आयोग	३४०
को उन्नतिका लागि विशेष उपबन्ध	१५(४)
को नियुक्ति, आदिमा आरक्षण	१६(४)

पुरातत्वीय स्थल तथा अवशेष —

राष्ट्रिय महत्वका	सातौं, ३, ४०
पुल तथा फेरी	सातौं, २, १३
पुलिस	सातौं, २, २

पुलिस बल —

का शक्तिहरू तथा अधिकारिताका राज्यदेखि बाहिरी क्षेत्रहरू तथा रेल क्षेत्रहरू माथि विस्तारण	सातौं, १, ८०
---	--------------

पुस्तकालय —

राज्यहरू द्वारा नियन्त्रित	सातौं, २, १२
संस्थाहरू पनि हेर्नुहोस्	
पुस्तकहरू	सातौं, ३, ३९
पूर्त कार्य	सातौं, ३, २८

पेन्सन —

परिभाषा	३६६ (१७)
राज्यहरू द्वारा संदेय	सातौं, २, ४२
संघद्वारा संदेय	सातौं, १, ७१
पेन्टेड आविष्कार तथा डिजाइन	सातौं, १, ४९
पेट्रोलियम तथा पेट्रोलियम उत्पाद	सातौं, १, ५३
पोतपरिवहन तथा नौपरिवहन	सातौं, १, २५
समुद्रीय	सातौं, १, २५
अन्तरदेशीय जलमार्गद्वारा	सातौं, ३, ३२
राष्ट्रिय जलमार्गहरू द्वारा	सातौं, १२४
प्रकाश स्तम्भ	सातौं, १, २६

प्रतिनिधित्व - हेर्नुहोस् आनुपातिक प्रतिनिधित्व।

अनुच्छेद/अनुसूची

प्रतिभूति, परिभाषा	३६६(२६)
प्रतिषेध —	
मादक पेय चिज तथा औषधिहरूलाई राज्यद्वारा प्रवर्तन - हेर्नुहोस् निदेशक तत्व ।	
प्रतिषेध रिट निकाल्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	२२६
प्रतिपाल्य-अधिकरण —	
शासकहरूका सम्पदाका लागि	सातौं, १, ३४
अन्य सम्पदाहरूका लागि	सातौं, २, ६५
प्रतिलिप्यधिकार	सातौं, १, ४९
प्रत्यर्पण	सातौं, १, १८
प्रत्याभूति, परिभाषा	३६६(१३)
प्रधान मन्त्री —	
को नियुक्ति	७५(१)
राष्ट्रपतिलाई जानकारी दिने सम्बन्धमा प्रधान मन्त्रीका कर्तव्य	७८
का मन्त्री परिषद्को प्रधान हुनु	७४(१)
का वेतन तथा भत्ता	७५(६), सातौं, १, ७५
प्रवासी —	
पाकिस्तानको तथा त्यसबाट — हेर्नुहोस् नागरिकता ।	
प्रशासक —	
संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि प्रशासकको नियुक्ति	२३९(१)
संघ राज्यक्षेत्रको प्रशासकको अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने शक्ति	२३९ख
प्रशासनिक सम्बन्ध —	
संघ तथा राज्यहरूको बीच	२५६, २६२
प्राचीन तथा ऐतिहासिक संस्मारक तथा अभिलेख	पाँचौं, १, ६७
प्राथमिक शिक्षा, मातृभाषा	३५०क
प्रादेशिक परिषद् —	
प्रादेशिक परिषद्हरूका गठन	छैटौं, २
प्रादेशिक परिषद्हरूका विघटन	छैटौं, १६
प्रादेशिक जिल्ला तथा प्रादेशिक निधिहरूका प्रबन्ध	छैटौं, ७
प्रादेशिक परिषद्हरूका शक्ति —	
ग्राम परिषद् तथा न्यायालय गठित गर्नु	छैटौं, ४

अनुच्छेद/अनुसूची

कर अधिरोपित गर्नु अनि राजस्वलाई संग्रहण गर्नु	छैटौँ, ८
विधिहरू बनाउनु	छैटौँ, ३
प्रादेशिक परिषद्हरूको सिविल प्रक्रिया संहिता तथा दण्ड प्रक्रिया संहिताको अधीन शक्ति प्रदान	छैटौँ, ५
प्रादेशिक परिषद्हरू द्वारा बनाईएका विधिहरू, आदिका प्रकाशन	छैटौँ, ११
संक्रमणकालीन उपबन्ध	छैटौँ, १९
प्रसारण	सातौँ, १, ३१
फीस —	
न्यायालयमा लिने फीसहरूलाई छोडेर, समवर्ती सूचीमा दिएका विषयहरूको बारेमा फीस .	सातौँ, ३, ४७
न्यायालयमा लिने फीसहरू लाई छोडेर, राज्य सूचीमा दिएका विषयहरूको बारेमा फीस ..	१, ६६
न्यायालयमा लिने फीसहरू लाई छोडेर, संघ सूचीमा दिएका विषयहरूको बारेमा फीस	सातौँ, १, ९६
उच्चतम न्यायालयलाई छोडेर अन्य न्यायालयहरूमा लिने फीस	सातौँ, २, ३
उच्चतम न्यायालयमा लिने फीस	सातौँ, १, ७७
फेडरल न्यायालय —	
परिभाषा	३६६(११)
का न्यायाधीशहरूका बारेमा उपबन्ध	३७४(१)
फेडरल न्यायालयहरूका समक्ष थाँती कुराहरू, इत्यादिको बारेमा उपबन्ध	३७४(२)
बन्दीहरू —	
का निवारक निरोधको अधीन एउटा राज्यदेखि अर्को राज्यलाई हटाउनु	सातौँ, ३, ४
बन्दी प्रत्यक्षीकरण, रिट निकाल्ने उच्च न्यायालयको शक्ति	२२६
बन्धुता बढाउनु	उद्देशिका
बजार तथा मेला	सातौँ, २, २८
बाट तथा माप —	
को मानक नियत गर्नु	सातौँ, १, ५०
का प्रयोजनहरूका लागि	सातौँ, २, २९
वाध्यताहरू —	
संघ तथा राज्यहरूका वाध्यताहरू, संविधानको अधीन त्यस सम्बन्धमा उपबन्ध	२९४, २९५
बायलर	
बालक —	
बालकहरूको नियोजन - हेर्नुहोस् मूल अधिकार।	
बालकहरूको लागि राज्यद्वारा निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा	४५

बिहार —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
को लागि विधान-परिषद्	१६८
राज्य	पहिलो
बीकन	सातौं, १, २६
बीमा	सातौं, १, ४७
बीमा निगम - निगमको अधीन हेर्नुहोस्	
बेकारीको अवस्थामा राज्यद्वारा सहायता	४१
बेतार	सातौं, १, ३१
बैंककारी	सातौं, १, ४५
बैंककारी निगम	सातौं, १, ४३
बोर्डल संस्थाहरू	सातौं, २, ४
भाग, परिभाषा	३६६(१६)

भारत —

मा प्रवेश अनि त्यसबाट उल्लास तथा निष्कासन	सातौं, १, १९
राज्यहरूका संघ	१(१)
मा नयाँ राज्यहरूका प्रवेश	२
का नाम, भारत, अर्थात् इण्डिया	१(१)
का भाषाहरू	आठौं
का सुरक्षा	सातौं, १, ९
का राज्यक्षेत्र	१(३)

भारत - हेर्नुहोस् इण्डिया

भारतका राज्यक्षेत्र	१(३)
---------------------------	------

भारतका नागरिक — स्वेच्छाले कुनै विदेशी राज्यको नागरिकता अर्जित गर्ने व्यक्तिहरू भारतको नागरिक नहुनु	९
---	---

भारतका संविधान —

भारतीय संविधान हिन्दी भाषामा प्राधिकृत पाठ	३९४क
भारतको संविधानको संशोधन, संशोधन गर्ने संसद्को शक्ति अनि त्यसको प्रक्रिया	३६८
भारतको संविधानका प्रारम्भ	३९४
भारतको संविधानमा निर्वचनका लागि साधारण खण्ड अधिनियमका उपबन्धहरू लागू हुने	३६७
संक्षिप्त नाम	३९३

अनुच्छेद/अनुसूची

भारत रक्षा —	सार्तौं, १, १
का प्रयोजनका लागि आवश्यक उद्योग	सार्तौं, १, ७
भारतको सुरक्षा सम्बन्धी कारणहरू बाट निवारक निरोध	सार्तौं, १, ९
भारतका उप-राष्ट्रपति —	६३
का पदका शर्तहरू	६६(२) अनि (४)
का निर्वाचन	६६, सार्तौं, १, ७२
का राज्य सभाका पदेन सभापति हुने	६४
का निर्वाचनसित सम्बन्धित विषय	७१
द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	६९
का रूपमा निर्वाचनका लागि योग्यताहरू	६६(३)
का पदबाट हटाउनु	६७, परन्तुक (ख)
द्वारा पद त्याग	६७, परन्तुक (क)
का वेतन आदि	दोस्रो, ग
का पदावधि	६७
का राष्ट्रपतिको पदमा रिक्तताका स्थितिमा राष्ट्रपतिका रूपमा कार्य आदि गर्नु	६५
का पदमा रिक्तता	६८
भारतका भाषाहरू	आठौं
भारत स्वतन्त्रता अधिनियम, १९४७ को निरसन	३९५
भारत शासन अधिनियम —	
का निरसन	३९५
का उपबन्धहरूका संक्रमणको सम्बन्धमा राष्ट्रपतिले उपबन्ध गर्ने शक्ति	३९२
भारतीय रिजर्व बैंक	सार्तौं, १, ३८
भारतीय सर्वेक्षण	सार्तौं, १, ६८
भाषा —	
सित सम्बन्धित विधिहरू अधिनियमित गर्नका लागि विशेष उपबन्ध	३४९
मातृभाषामा शिक्षाका सुविधाहरू	३५०क
हिन्दी भाषाको विकासका लागि संघका कर्तव्य	३५१
भाषाई अल्प संख्यकवर्गहरूका लागि विशेष अधिकारी	३५०ख
विधेयकहरू आदिका प्राधिकृत पाठको भाषा	३४८(१)(ख) अनि ३४८ (३)
हिन्दी भाषामा प्राधिकृत पाठ	३९४क

राजभाषा —

का सम्बन्धमा आयोग अनि संसद्को समिति	३४४
अंग्रेजीलाई राजभाषाको रूपमा पन्ध्र वर्षसम्म जारी राख्नु	३४३(२)
संघ अनि कुनै राज्यका बीच तथा एउटा राज्यदेखि अर्को एउटा बीच पत्रादिका	
राजभाषा	३४६
कुनै राज्यको राजभाषा	३४५
संघका राजभाषा हिन्दी हुनेछ	३४३
उच्चतम न्यायालय तथा उच्च न्यायालयको भाषा	३४८
कुनै राज्यका जन संख्याले कुनै भागद्वारा बोलिने भाषाका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३४७
संसद्मा प्रयोग गरिने भाषा	१२०
गुनासोहरूलाई प्रकट गर्नका लागि अभ्यावेदनमा प्रयोग गरिने भाषा	३५०
राज्य विधान-मण्डलहरूमा प्रयोग गरिने भाषा	२१०

भाषाई अल्प संख्यक —

वर्गहरूका लागि विशेष अधिकारी	३५०ख
भूतलसी प्रभाव	२०(१)
भूमि, भू-धृतिमाथि अधिकार	सातौँ, २, १८
भू-राजस्व, त्यसका निर्धारण तथा संग्रहण, भू-अभिलेख आदि राख्नु	सातौँ, २, ४५

मन्त्री परिषद् —

राज्यहरूका लागि —

का द्वारा राज्यपाललाई सल्लाहा । उसको जाँच कुनै न्यायालयद्वारा गरिने छैन	१६३(३)
मुख्य मन्त्री - हेर्नुहोस् मुख्य मन्त्री ।	
का सामूहिक उत्तरदायित्व	१६४(२)
का कार्यहरू	१६३(१)
मन्त्रीको नियुक्ति	१६४(१)
मन्त्रीहरू द्वारा पद तथा गोपनीयताको शपथ	१६४(३)
दुवै सदनहरू मध्ये कुनै पनि सदनका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने मन्त्रीहरूका अधिकार	१७७
मन्त्रीहरूका बेतन, आदि	१६४(५), सातौँ, २, ४०

संघका लागि —

मन्त्री परिषद्द्वारा राष्ट्रपतिलाई सल्लाहा —

उसको जाँच कुनै न्यायालयद्वारा गरिने छैन	७४(२)
---	-------

अनुच्छेद/अनुसूची

मन्त्री परिषद्का सामूहिक उत्तरदायित्व	७५(३)
मन्त्री परिषद्का कार्यहरू	७४
मन्त्रीका नियुक्ति	७५(१)
मन्त्रीहरू द्वारा पद तथा गोपनीयताको शपथ	७५(४)
पदका लागि योग्यताहरू	७५(५)
दुवै सदनहरूमध्ये कुनै पनि सदनका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने मन्त्रीहरूका अधिकार	८८
मन्त्रीहरूका वेतन, आदि	७५(६), सातौं, १, ७५

प्रधान मन्त्री - हेर्नुहोस् प्रधान मन्त्री ।

माछा पक्रनु तथा मीन क्षेत्र —

राज्य क्षेत्रीय सागर खण्डबाट टाढा	सातौं, १, ५७
---	--------------

मणिपुर —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्यका सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१ग
राज्य	पहिलो

मत —

आनुपातिक प्रतिनिधित्व सहित एउटा संक्रमणीय मत - हेर्नुहोस् आनुपातिक प्रतिनिधित्व ।

मध्य प्रदेश —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
को विधान परिषद्	१६८
राज्य	पहिलो

मनोरञ्जन तथा आमोद	सातौं, २, ३३
-------------------------	--------------

महाधिवक्ता —

को नियुक्ति	१६५(१)
को कर्तव्य	१६५(२)
को नियुक्तिका लागि योग्यताहरू	१६५(१)
को पारिश्रमिक, आदि	१६५(३)
को राज्य विधान-मण्डलका कार्यवाहीहरूमा भाग लिने अधिकार	१७७
को पदावधि	१६५(३)

महापत्तन —	सातौं १, २७
------------------	-------------

परिभाषा	३६४(२) (क)
को विधि लागू गर्ने बारेमा विशेष उपबन्ध	३६४(१)

महाप्रशासक ..... सातौं, ३, ११

महाभियोग, राष्ट्रपतिका विरुद्ध - हेर्नुहोस् राष्ट्रपति।

महान्यायवादी —

को नियुक्ति ..... ७६(१)
 को कर्तव्य ..... ७६(२)
 का सम्पूर्ण न्यायालयहरूमा मुनवाई गर्ने अधिकार ..... ७६(३)
 का संसद्का कार्यवाहीहरूमा भाग लिने अधिकार ८३
 का वेतन तथा भत्ता, आदि ..... ७६(४)

महाराष्ट्र —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन ..... चौथो
 को विधान परिषद् १६८
 विकास बोर्डहरूका स्थापनाका लागि राज्यपालका विशेष उत्तरदायित्व ..... ३७१(२)
 राज्य ..... पहिलो

महालेखापरीक्षक - हेर्नुहोस् नियन्त्रण महालेखा परीक्षक।

महाद्विपीय मग्नतट —

राज्य क्षेत्रीय सागर खण्ड तथा महाद्विपीय मग्नतट भूमिमा स्थित चीजहरूका संघमा
 निहित हुनु २९७

मादक द्रव्य ..... सातौं, ३, १९

मादक पेय, आदि - हेर्नुहोस् मद्यनिषेध।

माध्यस्थ्य ..... सातौं, ३, १३

मान्यता - लोक कार्यहरू, अभिलेखहरूको तथा न्यायिक कार्यवाहीहरू ..... सातौं, ३, १२

माल —

का वहन —

वायुमार्ग, रेल तथा समुद्रद्वारा, तथा राष्ट्रिय जल मार्गहरू द्वारा ..... सातौं, १, ३०
 अन्तर्देशीय जलमार्गहरू द्वारा ..... सातौं, ३, १२
 मालका वहनमाथि कर - वित्तको अधीन हेर्नुहोस्।
 मालको परिभाषा ..... ३६६(१२)
 मालका उत्पादन, प्रदाय तथा वितरण ..... सातौं, २, २७
 भारतदेखि बाहिर निर्यात गरिने तथा अन्तरराष्ट्रीय परिवहन गरिने मालको गुणस्तरको मानक .. सातौं, १, ५१
 मालको स्थानीय क्षेत्रमा प्रवेश माथि कर - वित्तको अधीन हेर्नुहोस्।

मिजोराम —

को लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्यको सम्बन्धमा विशेष उपबन्ध	३७१छ
राज्यक्षेत्र	पहिलो
मा जनजाति क्षेत्र	छैटौँ

मीन क्षेत्र .....

सातौँ, २, २९

मुख्य मन्त्री —

को नियुक्ति	१६४
मन्त्री परिषद्का प्रधान हुनु	१६३
का राज्यपाललाई जानकारी दिने आदिको कर्तव्य	१६७

मुद्रणालय .....

सातौँ, ३, ३९

मूल अधिकार .....

भाग ३

संस्कृति तथा शिक्षा सम्बन्धी अधिकार —

अल्प संख्यक-वर्गहरूका हितहरूको संरक्षण	२९
शिक्षा संस्थाहरूका स्थापना तथा प्रशासन गर्ने अल्प संख्यक वर्गका अधिकार	३०
सिखहरू द्वारा कृपाण धारण गर्नु तथा लिएर हिड्नु	२५
मूल अधिकारहरू सित असंगत तथा तिनीहरूका अल्पीकरण गर्ने विधिहरू लाई	
राज्यद्वारा नबनाउनु	१३(२)
शून्य हुनु	१३(१)
मूल अधिकारहरू लाई पार्ने विधान	३५
मूल अधिकारहरू सशस्त्र बलहरूमा लागू हुनमा, उपान्तरण गर्ने संसद्को शक्ति	३३
गिरफ्तारी तथा निरोधबाट संरक्षण	२२

निम्नलिखित सम्बन्धमा संरक्षण —

(१) अपराधहरूका लागि, दोषसिद्धि;	
(२) एउटा अपराधका लागि एक भन्दा अधिक विचारण; तथा	
(३) स्वयं आफ्नो विरुद्ध साक्षीका रूपमा उपसंजात हुनु	२०
प्राण तथा दैहिक स्वतन्त्रताका संरक्षण	२१
सेना विधि प्रवृत्त भएको समयमा मूल अधिकारहरूका निर्बन्धन	३४

शोषणका विरुद्ध अधिकार —

सार्वजनिक प्रयोजनहरूका लागि अनिवार्य सेवा अधिरोपित गर्ने राज्यको शक्ति	२३(२)
कारखाना आदिमा बालकहरूका नियोजनका प्रतिषेध	२४
मानिसलाई दुर्ब्यापार तथा जबरजस्ती लिइने श्रमको प्रतिषेध	२३(१)

नागरिकहरूका अधिकार —

शान्तिपूर्वक सम्मेलनका	१९(१) (ख) अनि (३)
संगम बनाउनेका	१९(१) (ग) अनि (४)
वाक् स्वतन्त्रताका	१९(१) (क) अनि (२)
भारतमा सर्वग संचरणका	१९(१) (घ) अनि (५)
कुनै वृत्ति गर्नेका	१९(१) (घ) अनि (५)
भारतमा कही पनि निवास गर्ने तथा बसो बासो गर्ने	१९(१) (ङ) अनि (५)
सांवैधानिक उपचारहरूका अधिकार	३२, ३५
अधिकारहरू लाई प्रवर्तित गर्नुका लागि उपचार समुचित कार्यवाहीहरू द्वारा उच्चतम न्यायालयमा ..	३२
आपत्का समयमा अधिकारहरूका निलम्बन	३५९
आपत्का अधीन पनि हेर्नुहोस्।	

समताका अधिकार —

उपाधिहरूका अन्त	१८
उपाधिहरूका अधीन पनि हेर्नुहोस्।	
अस्पृश्यताको अन्त	१७
विधिका समक्ष समता	१४
लोक नियोजनका विषयमा अवसरका समता	१६
पछाडिएका वर्गहरू, अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूका लागि विशेष उपबन्ध गर्ने राज्यका शक्ति	१५(४)
स्त्रीहरू तथा बालकहरूका लागि विशेष उपबन्ध गर्ने राज्यका शक्ति	१५(३)
धर्म, मूल वंश, जाति, लिंग तथा जन्म स्थानका आधारमा विभेद गर्ने प्रतिषेध	१५(१)
सार्वजनिक स्थानसम्म पुग्ने तथा तिनीहरूलाई उपयोग गर्ने नागरिकका अधिकार	१५(२)

धर्म-स्वतन्त्रताका अधिकार —

कुनै शिक्षा संस्थाहरूमा धार्मिक शिक्षाका धार्मिक उपासनामा उपस्थित हुने बारेमा स्वतन्त्रता ...	२८
कुनै विशिष्ट धर्मका अभिवृद्धिका लागि करहरू भुगतान गर्ने बारेमा स्वतन्त्रता	२७
अन्तः करणका तथा धर्मका आबाध रूपमा मात्र, आचरण तथा प्रचार गर्ने स्वतन्त्रता ...	२५
धार्मिक कार्यहरूका प्रबन्धका स्वतन्त्रता	२६
भाग ३ का प्रयोजनहरूका लागि राज्यका परिभाषा	१२
मूल कर्तव्य	भाग ४क

मेघालय —

का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्य	पहिलो
मा जनजाति क्षेत्र	छैटौं

अनुच्छेद/अनुसूची

मेला हेर्नुहोस् बजार तथा मेलाहरू ।

मौसम विज्ञान संगठन ..... सातौं, १, ६८

यान, यन्त्र नोदित ..... सातौं, ३, ३५

यात्रीहरू तथा मालका वहन —

वायुमार्ग, रेल तथा समुद्रद्वारा ..... सातौं, १, ३०

अन्तरदेशीय जल मार्गहरू द्वारा ..... सातौं, ३, ३२

युद्ध अनि शान्ति ..... सातौं, १, १, ७ अनि १५

योजना, आर्थिक तथा सामाजिक ..... सातौं, ३, २०

पंजीकरण, विलेखहरू तथा दस्तवेजहरूका ..... सातौं ३, ६

राजगामित्व सम्पत्ति हुनबाट प्रोद्भूत हुनु २९६

राजनयिक प्रतिनिधित्व ..... सातौं, १, २

राजप्रमुख ३६१

राजभाषा ३४३

का सम्बन्धमा आयोग तथा संसद्का समिति ३४४

दुई तथा अधिक राज्यहरूका लागि संयुक्त लोक सेवा आयोग ..... ३१५(२)

राज्य लोक सेवा आयोग ..... ३१५(१), सातौं, २, ४१

लोक सेवा आयोगहरूका संक्रमणकालीन अवधिका बारेमा उपबन्ध ३७८

संघ ..... ३१५(१) सातौं, १, ७०

राजमार्ग, जो संसद्द्वारा राष्ट्रिय राजमार्ग घोषित गरिएको छ ..... सातौं, १, २३

राजस्थान —

का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन ..... चौथो

राज्य ..... पहिलो

राजस्व, संघ सम्पत्तिबाट ..... सातौं, १, ३२

राज्यलाई कार्यहरू सुम्पनु —

संघका २५८

राज्यका नीतिको निर्देशक तत्त्व — ..... भाग ४

कृषि तथा पशुपालन, राज्यद्वारा संगठित गरियोस् ४८

राज्यका नीतिको निर्देशक तत्त्वहरूलाई लागू हुनु ३७

बेकारी, बुड्नेस काल आदिका स्थितिमा सहायताका उपबन्ध राज्यद्वारा गरियोस् ४१

सम्पूर्ण नागरिकहरूका लागि एकै प्रकारले सिविल संहिता राज्यद्वारा सुनिश्चित गरियोस् ४४

अनुच्छेद/अनुसूची

कुटीर उद्योग, राज्यद्वारा बडाउनु	४३
गो-बध, आदि राज्यद्वारा प्रतिषेध गरियोस्	४८
बालकहरूका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षाका उपबन्ध राज्यद्वारा गरियोस्	४५
समान न्याय तथा निःशुल्क विधिक सहायता	३९क
अन्तराष्ट्रिय शान्ति तथा सुरक्षा, आदिका अभिवृद्धि राज्यद्वारा गरियोस्	५१
न्यायपालिकालाई कार्यपालिकाबाट अलग गर्नका लागि राज्यद्वारा कदम उठाउनु	५०
कामलाई न्याय संगत तथा मानवोचित स्थितिहरूमा राज्यद्वारा सुनिश्चित गरियोस्	४२
पोषाकार स्तर तथा जीवन स्तरलाई माथि उठाउनु, राज्यद्वारा आफ्नो प्राथमिक कर्तव्य मान्नु ..	४७
कर्मकारहरूका लागि निर्वाह मजदूरी आदि राज्यद्वारा सुनिश्चित गरियोस्	४३
प्रसूति सहायता, सुनिश्चित गर्नका लागि राज्यद्वारा उपबन्ध गरियोस्	४२
संस्मारक, आदि का संरक्षण राज्यद्वारा गरियोस्	४९
उद्योगका प्रबन्धमा कर्मकारहरूको भाग लिनु	४३क
राज्यद्वारा अनुसरण गरिने नीति तत्त्व	३९
मादक पेय पदार्थहरू तथा औषधिहरूलाई प्रतिषेध, राज्यद्वारा गरियोस्	४७
बेकारी, आदिका स्थितिहरूमा काम, शिक्षा तथा लोक सहायता पाउने अधिकार, राज्यद्वारा सुनिश्चित गरियोस्	४१
कुनै तत्त्वहरूलाई प्रभावी गर्ने विधिहरूका व्यावृत्ति	३१ग
अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति, आदि राज्यद्वारा सामाजिक अन्याय तथा शोषणबाट संरक्षण प्रदान गरियोस्	४६
भाग ४ का प्रयोजनहरूका लागि राज्यको परिभाषा	३६
ग्राम पंचायत, राज्यद्वारा संगठित गरियोस्	४०

राज्य क्षेत्रीय सागर खण्ड तथा महाद्वीपीय मग्नतट भूमिमा स्थित चीजहरूलाई संघमा

निहित हुनेछ	२९७
-------------------	-----

राज्य सभा —

मा स्थानहरूका आबंटन	८०(२), चौथो
का सभापति —	
का पीठासीन नभएमा उसलाई हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएमा	९२
का वेतन, आदि	९७, दोस्रो, ग, सातौँ, ९, ७३
भारतका उप राष्ट्रपतिको पदेन सभापति हुने	६४, ८९(१)
राज्य सभाको संरचना	८०
राज्य सभाका विनिश्चय बहुमतद्वारा	१००(१)

अनुच्छेद/अनुसूची

राज्य सभाका उप सभापति —

का सभापतिका रूपमा कार्य गर्नु	९१
का चुनाव	८९(२)
का पीठासीन नभएमा जब उसलाई हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएमा	९२
का पदबाट हटाउनु	९०(ग)
द्वारा पद त्याग	९० (ख)
का वेतन, आदि	९७, दोस्रो, ग, सातौं, १, ७३
द्वारा पद रिक्त गरियोस्	९०(क)
मत, मतदान	१००

राज्य सभा —

का अवधि	८३(१)
का कुनै बैठकमा गणपूर्ति	१००(३) अनि (४)
प्रक्रियाका नियम	११८
का सचिवीय कर्मचारीवृन्द	९८(१)

संसद् पनि हेर्नुहोस् ।

राज्यपाल —

राज्यपालहरू द्वारा अभिभाषण	१७५-१७६
राज्यपालहरूका लागि भत्ता, आदि	१५८
राज्यपालहरू द्वारा विधान-मण्डलका समस्त वार्षिक वित्तीय विवरण राख्नु	२०२(१)
राज्यपालहरूका नियुक्ति	१५५
संघ राज्यक्षेत्रहरूका प्रशासकहरूका रूपमा राज्यपालहरूका नियुक्ति	२३९(२)

विधेयक —

विधेयकहरू माथि अनुमति	२००
राष्ट्रपतिका विचारार्थ विधेयकहरूका आरक्षण	२००
दुई तथा अधिक राज्यहरूका लागि सामान्य राज्यपाल	१५३
राज्यपालहरूको पदका लागि शर्तहरू	१५८
सहायता तथा सल्लाह दिनुका लागि मन्त्री परिषद्	१६३
विधान-मण्डलका सदस्यहरूको योग्यताहरू सित सम्बन्धित प्रश्नहरूमा राज्यपालहरूका विनिश्चय	१९२(१)
कुनै आकस्मिकताहरूमा राज्यपालहरूका कार्यहरूका निर्वहन	१६०
राज्यपालहरूका विवेकानुसार शक्ति	१६३(१) अनि (२)
	छैटौं, ९ अनि १८

राज्यपालहरूका उपलब्धिहरू, भत्ता, विशेषाधिकार तथा अनुपस्थिति छुट्टीका सम्बन्धमा अधिकार	१५८(३) दोस्रो, क, सातौं, १, ७५
कुनै राज्य सरकारका कार्यपालिका कार्यवाही राज्यपालका नामले गरिएको भनिन्छ	१६६(१)
राज्यका कार्यपालिका शक्ति राज्यपालहरूमा निहित हुनेछ	१५४
राज्यपालहरूका विधायी शक्तिहरू	२१३
अध्यादेशका अधीन पनि हेर्नुहोस्।	
राज्यपालहरू द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	१५९

राज्यपालहरूका शक्ति —

मेजिस्ट्रेटहरू माथि भाग ६, अध्याय ६ लागू गर्ने राज्यपालहरूका शक्ति	२३७
निम्नलिखित रूपमा नियुक्त गर्ने शक्ति —	
(१) महाधिवक्तालाई महाधिवक्ता हेर्नुहोस्।	
(२) अध्यक्षका पदमा अस्थायी रिक्तताहरू भर्ती गर्नका लागि राज्य विधान सभाका सदस्यको	१८०(१)
(३) सभापतिका पदका लागि रिक्तताहरू भर्ती गर्नका लागि राज्य विधान परिषद्का सदस्यको	१८४(१)
(४) लोक सेवा आयोगका सदस्यहरूका - हेर्नुहोस् लोक सेवा आयोग।	
(५) मन्त्रीहरूलाई — हेर्नुहोस् मन्त्री परिषद्।	
विधान-मण्डलका कुनै सदस्यका योग्यतासित सम्बन्धित मामलाहरूमा निर्वाचन आयोगका राय लिने शक्ति	१९२(२)
संघलाई राज्यका काम सुम्पने शक्ति	२५८क
राज्य लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूका सेवा शर्तहरू, आदिका बारेमा विनियम बनाउने शक्ति	३१८
निम्नलिखितका सम्बन्धमा नियम बनाउने शक्ति - आदेशहरू तथा अन्य लिखतहरूका अधिप्रमाणन	१६६(२)
सरकारका कार्य सुविधापूर्वक गरियोस्	१६६(३)
राज्य विधान-मण्डलका सदनहरूका बीच संचारसित सम्बन्धित प्रक्रिया	२०८(३)
कुनै उच्च न्यायालयका लागि अधिकारीहरूका भर्ती आदि	२२९(१), परन्तुक
विधान-मण्डलका सदस्यहरूका सचिवीय कर्मचारीवृन्दका भर्ती	१८७(३)
क्षमा आदि गर्ने तथा दण्डादेशका निलम्बन, परिहार तथा लघुकरण गर्ने शक्ति	१६१
विधान-सभामा आंग्ल-भारतीयहरूका नाम निर्देशित गर्ने शक्ति	३३३
विधान परिषद्मा सदस्यहरूका नाम निर्देशित गर्ने शक्ति	१७१(३) (ख) अनि १७१(५)

अनुच्छेद/अनुसूची

राज्यपालहरूका विधिक कार्यवाहीहरूका संरक्षण	३६१
राज्यपालका रूपमा नियुक्तिका लागि योग्यताहरू	१५७
राज्यपालका सिफारिशमा कुनै अनुदानका माग गर्नु	२०३(३)
धन विधेयक पुरः स्थापित गर्नुका लागि आवश्यक	२०७
अपेक्षाहरूका प्रक्रियाका विषयको रूपमा मान्नु	२५५
राज्यपालद्वारा पद त्याग गर्नु	१५६(२)
राज्यपालका विधान-मण्डलमा अभिभाषण गर्ने तथा उसलाई खबर पठाउने अधिकार	१७५
राज्यपालका विधान-मण्डललाई आह्वान गर्ने सत्रावसान गर्ने तथा विघटन गर्ने अधिकार..	१७४
राज्यपालद्वारा विशेष अभिभाषण	१७६
राज्यपालका विशेष उत्तरदायित्व	३७१(२)
अनुपूरक अनुदान, राज्यपाल विधान-मण्डलका समक्ष राखिनेछ	२०५(१)
राज्यपालका पदावधि	१५६

राज्य विधान-मण्डल

का अधिनियमहरूका सिफारिशहरू तथा पूर्व मञ्जुरी सम्बन्धी अपेक्षाहरूका अभावमा अविधिमान्य नहुनु	२५५
विनियोग विधेयक	२०४
विधेयकहरू लाई अनुमति - हेर्नुहोस् राज्यपाल तथा राष्ट्रपति।	
का समितिहरू, का शक्ति, विशेषाधिकार तथा उन्मुक्तिहरू, उसको समक्ष व्यक्तिहरूलाई हाजिरी गर्नु तथा दस्तावेज प्रस्तुत गर्नु	सातौं, २, ३९
मा उच्चतम न्यायालय तथा उच्च न्यायालयका न्यायाधीशहरूका आचरणका विषयमा चर्चा नगर्नु	२११
का गठन	१६८
का विघटन	१७४(२) (ख)
का अवधि	१७२
राज्यका सञ्चित निधिमाथि भारत व्ययका विधान-मण्डलका मतदानका अधीन नहुनु ...	२०३(१)
अन्य व्ययमा विधान-मण्डलका मतदानको अधीन हुनु	२०३(२)
मा भाषा - हेर्नुहोस् भाषा।	
द्वारा बनाईएका विधिहरू सित असंगत भएको स्थितिमा अप्रवर्तनशील हुनु	२५१-२५४

का विधायी प्रक्रिया -	१९५-२०१
वित्तीय विषयहरूका सम्बन्धमा	२०२-२०६
धन विधेयकहरूका सम्बन्धमा	१९८
लेखानुदान, प्रत्ययानुदान, आदिका सम्बन्धमा	२०६

का सदस्यहरू —

का लागि योग्यताहरू	१९१, दशौं
का योग्यताहरू सित सम्बन्धित प्रश्नहरूमा विनिश्चय	१९२
द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	१८८
का विशेषाधिकार, आदि	१९८, सातौं, २, ३९
का लागि योग्यताहरू	१७३
द्वारा पद-त्याग	१९०(३) (ख)
का वेतन तथा भत्ता	१९५, सातौं, २, ३८
द्वारा स्थानहरू, आदिलाई रिक्त गर्नु	१९०
द्वारा शपथ नलिई तथा प्रतिज्ञान, आदि नगरि मत, आदि दिनु	१९३
रिक्तता भए तापनि विधान-मण्डलका कार्य गर्ने शक्ति तथा त्यका गणपूर्ति	१८९
राज्य लोक सेवा आयोगका कार्यहरूलाई विस्तार गर्ने शक्ति	३२१
निम्नलिखित विषयहरूका बारेमा विधिहरू बनाउने शक्ति समवर्ती सूची	२४६ (२), सातौं, ३
विधान-मण्डलका निर्वाचन	३२८
आकस्मिकता निधिका स्थापना	२६७(२)
वित्तीय विषयहरूमा प्रक्रिया	२०९
राज्य सूची	२४६(३), सातौं, २

विधान-मण्डल —

का विशेषाधिकार, आदि	१९४(३), सातौं
का कार्यवाहीहरूका विधि मान्यताका —	
न्यायालयहरू द्वारा प्रश्नगत नगर्नु	२१२
का कार्यवाहीहरूका प्रकाशनमा संरक्षण	३६१क
का सत्रावसान	१७४(२) (क)
मा गणपूर्ति	१८९(३)
मा चर्चा माथि निर्बधन	२११
प्रक्रियाका नियम	२०८
का सचिवालय	१८७
महाराष्ट्र तथा गुजरात राज्यहरूका बारेमा विशेष उपबन्ध	३७१(२)
राज्य-विधान-मण्डलका अधिवेशनका —	
आह्वान, गर्नु	१७४
संघका राज्यहरूका साथ —	
प्रशासनिक सम्बन्ध	२५६-२६१

अनुच्छेद/अनुसूची

विधायी सम्वन्ध	२४५-२५५
विधान-मण्डलका सदनहरूका मतदान	१८९
राज्य-सूची	सातौं, २
राज्य	अनुच्छेद १, पहिलो
महाधिवक्ता - हेर्नुहोस् महाधिवक्ता ।	
क्षेत्रहरूका परिवर्तन, आदि	३
राज्यहरूका बीच समन्वय राष्ट्रपतिका अन्तराज्य परिषद् नियुक्त गर्ने शक्ति	२६३
संघद्वारा दिइएका निदेशहरूका अनुपालन गर्नमा तथा त्यसलाई प्रभावी पार्नमा असफलताको प्रभाव	३६५
राज्यहरूका कार्यपालिका कार्यवाही राज्यपालका नाममा गर्नु	१६६(१)
का कार्यपालिका शक्तिका विस्तार	१६२
का कार्यपालिका शक्तिका राज्यपालमा निहित हुनु	१५४(१)
राज्यहरूमा सावैधानिक तन्त्र विफल भएकोमा	३५६
नयाँ राज्यहरूका निर्माण	३
राज्यपाल - हेर्नुहोस् राज्यपाल ।	
उच्च न्यायालय हेर्नुहोस् उच्च न्यायालय	
विधान सभा —	
का संरचना	१७०
का विघटन	१७४(२) (ख)
का अवधि	१७२
का आंग्ला - भारतीय समुदायका प्रतिनिधित्व	३३३
मा अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूका प्रतिनिधित्व	३३२
अध्यक्ष तथा उपाध्यक्ष —	
का निर्णायक मत	१८९(१), परन्तक
लाई सुनाउनु	१७८
लाई हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएकोमा उसका पीठासीन नहुनु	१८१
का अनुपस्थिति, आदिका स्थितिमा उसका कर्तव्यहरूका पालन	१८०
लाई पदबाट हटाउनु	१७९(ग)
द्वारा पदबाट त्याग	१७८(ख)
का वेतन तथा भत्ता, आदि	१८६, दूसरी, ग, ८
	अनि सातौं, २, ३८
को पदका रिक्तता	१७९(क)

विधान-परिषद् —

का उत्सादन तथा सृजन	१६९
का सभापति तथा उप सभापति —	
का निर्णायक मत	१८९(१)
लाई चुनु	१८२
लाई हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएकोमा उसका पीठासीन नहुनु	१८५
का अनुपस्थिति, आदिका स्थितिमा उसका कर्तव्यहरूका पालन	१८४
लाई पदबाट हटाउने	१८३(ग)
द्वारा पद त्याग	१८३ (ख)
का वेतन तथा भत्ता, आदि	१८६, दोस्रो, ग और सार्तीय, २, ३८
का पदका रिक्तता	१८३(क)
का संरचना	१७१
का अवधि	१७२(२)
एकाधिकार - हेर्नुहोस् एकाधिकार।	
लोक कल्याण	३८

राष्ट्रपति	५२
द्वारा अभिभाषण	८६-८७
वार्षिक वित्तीय विवरण संसद्का राखिनेछ	११२(१)
निम्नलिखित नियुक्ति —	
महान्यायवादी - हेर्नुहोस् महान्यायवादी।	
संघ तथा लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्य - हेर्नुहोस् लोक सेवा आयोग।	
उच्च न्यायालयहरूका मुख्य न्यायमूर्ति तथा अन्य न्यायाधीश - हेर्नुहोस् उच्च न्यायालय।	
उच्चतम न्यायालय - हेर्नुहोस् उच्चतम न्यायालय।	
नियन्त्रक तथा महालेखा परीक्षक - हेर्नुहोस् नियन्त्रक तथा महालेखा परीक्षक।	
राज्यहरूका राज्यपाल - हेर्नुहोस् राज्यपाल।	
प्रधान मन्त्री तथा अन्य मन्त्री - हेर्नुहोस् मन्त्री परिषद्।	
भाषाई अल्प संख्यक वर्गहरूका लागि विशेष अधिकारी	३५०ख
अनुसूचित जातिहरूका लागि विशेष अधिकार - हेर्नुहोस् अनुसूचित जाति।	
उच्चतम न्यायालयका अधिकारीहरू तथा सेवकहरूका वेतन, भत्ताहरू, छुट्टी तथा पेसनहरूसित सम्बन्धित नियमहरूका लागि राष्ट्रपतिका अनुमोदन	१४६(२); परन्तुक

राष्ट्रपतिका अनुमति —

साधारण विधेयकहरूमा	१११
संविधानका संशोधन गर्ने संसद्का विधेयकहरूमा	३६८
राज्य विधान-मण्डलका विधेयकहरूमा	२०१
कुनै स्थितिहरूमा जल तथा विद्युतमा करहरूका —	
अधिरोपण सम्बन्धी विधेयकहरूमा	२८८(२)
राष्ट्रपति लेखापरीक्षा रिपोर्ट संसद्का समक्ष राख्ने छ	१५१(१)
राष्ट्रपतिका पदका लागि शर्तहरू	५९
राज्यका अधीन सेवा गर्ने व्यक्तिद्वारा कुनै विदेशी राज्यबाट उपाधिहरू, भेट, आदि स्वीकार गर्नका लागि राष्ट्रपतिका सहमति आवश्यक	१८(३) अनि (४)
संघका संविदाहरूलाई राष्ट्रपतिका नामबाट निष्पादित गर्नु	२९९(१)
सहायता तथा सल्लाहा दिनका लागि मन्त्री परिषद्	७४(१)
राष्ट्रपतिद्वारा संसद्का सदस्यहरूका योग्यताहरू सित सम्बन्धित प्रश्नहरूमा विनिश्चय	१०३(१)
संघका प्रतिरक्षा बलहरूका सर्वोच्च समादेश निहित हुने	५३(२)
निर्वाचन आयोग, मुख्य निर्वाचन आयुक्त तथा अन्य आयुक्तहरूका नियुक्ति, आदि - हेर्नुहोस् निर्वाचन।	
राष्ट्रपतिका निर्वाचन	५४, सातौं, १, ७२
पुनर्निर्वाचनका लागि पात्रता	५७
राष्ट्रपतिका उपलब्धिहरू, भत्ता तथा विशेषाधिकार आदि	५९(३), दोस्रो, क,
भारत सरकारका कार्यपालिका कार्यवाही राष्ट्रपतिका नाममा भएको भनिनेछ	७७(१)
राष्ट्रपतिद्वारा वित्त आयोगका गठन आदि - हेर्नुहोस् वित्त।	
राष्ट्रपति माथि महाभियोग चलाउने प्रक्रिया	६१
राष्ट्रपतिका विधायी शक्तिहरू	१२३(१)
राष्ट्रपतिका निर्वाचनका रीति	५५
राष्ट्रपतिका निर्वाचनसित सम्बन्धित विषय	७१
सदनहरूलाई राष्ट्रपतिका सन्देश आदि	८६
राष्ट्रपतिद्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान	६०
राष्ट्रपतिका अध्यादेश जारी गर्ने शक्ति - हेर्नुहोस् अध्यादेश।	

राष्ट्रपतिका शक्ति —

विधिहरूलाई अनुकूलन गर्ने	३७२ अनि ३७२ क
विमान क्षेत्रहरू तथा महापतनहरूका उपान्तरणहरू सहित विधिहरू लागू गर्ने	३६४
राज्य सभाका कार्यकारी सभापति नियुक्त गर्ने	९१(१)
लोक सभाका कार्यकारी अध्यक्ष नियुक्त गर्ने	९५(१)

अनुच्छेद/अनुसूची

अनुसूचित क्षेत्रहरूका प्रशासन तथा अनुसूचित जनजातिहरूका कल्याणको बारेमा रिपोर्ट दिनका लागि आयोग नियुक्त गर्ने	३३९
पछाडिएका वर्गहरूका स्थिति अन्वेषणका लागि आयोग नियुक्त गर्ने	३४०
संघका शासकीय प्रयोजनहरूका लागि १५ वर्षका अवधिका समय अंग्रेजीका अतिरिक्त हिन्दीका तथा देवनागरी अंकहरूका प्रयोग प्राधिकृत गर्ने	३४३(२), परन्तुक
संघका कार्यहरूका प्रशासनक सम्बन्धी तथा विधान विषयक प्रस्थापनाहरू सम्बन्धी प्रधान मन्त्रीबाट जानकारी लिनु	७८ख
संविधानका प्रारम्भदेखि १८ महिना भन्दा अनधिक पूर्व तथा ३ महिनाको भित्र अधिनियमित विधिहरूका प्रमाणित गर्ने	३१(६)
राजभाषाका सम्बन्धमा रिपोर्ट दिनुका लागि आयोग गठित गर्ने	१०३(२)
सार्वजनिक महत्वका विधि तथा तथ्यका प्रश्नहरूका बारेमा उच्चतम न्यायालयसित परामर्श गर्ने	१४३
कुनै राज्यका विनिर्दिष्ट प्रयोजनका लागि विदेशी राज्य घोषित नगर्ने	३६७(३), परन्तुक
कुनै स्थितिमा संघका कार्य राज्यहरूलाई सुम्पने	२५८(१)
अन्तरराज्य परिषद्का स्थापना गर्ने	२६३
क्षमा आदिका तथा कुनै मामलाहरूमा दण्डादेशका निलम्बन, परिहार तथा लघुकरण गर्ने ..	७२
विद्यमान विधिहरूलाई अनुकूल गर्नका लागि आदेश जारी गर्ने	३७२(२)
संक्रमणकालीन अवधिका समयमा कठिनाईहरूलाई हटाउनका लागि आदेश जारी गर्नु	३९२
कुनै राज्यहरूका संघसित अनुदानहरूका बारेमा आदेश जारी गर्नु	२७५(२)
आपत्का उद्घोषणा जारी गर्नु - हेर्नुहोस् आपत् ।	
अनपेक्षित व्यय पूरा गर्नका लागि आकस्मिकता निधिबाट अग्रिम धन दिनु	२६७(१)
निवारक निरोधमा राखिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा कुनै स्थितिमा आदेश दिनु	३७३
विद्यमान राज्य-विधिका अधीन नदी घाटी परियोजनाहरूमा जल तथा विद्युत्का सम्बन्धम कर जारी राख्नका लागि आदेशद्वारा उपबन्ध गर्नु	२८८(१)
आकस्मिकताहरूमा राज्यपालका कार्यहरू निर्वहनका लागि उपबन्ध गर्नु	१६०
संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि विनियम बनाउनु	२४०
संघ, राज्य तथा संयुक्त लोक सेवा आयोगहरूका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूका सेवाका शर्तहरू आदिका सम्बन्धमा विनियम बनाउनु	३१८
उच्चतम न्यायालयका पदधारीहरूका नियुक्ति बारेमा संघ लोक सेवा आयोगसित परामर्श गरेर नियम बनाउनु	१४६(१), परन्तुक
गष्ट्रपतिका नाममा गरिएका तथा निष्पादित आदेशहरू, आदिका अधिप्रमाणनका बारेमा नियम बनाउनु	७७(२)
लेखा परीक्षा तथा लेखा विभागका कार्मिकहरूका सेवा शर्तहरू बारेमा नियम बनाउनु	१४८(५)

अनुच्छेद/अनुसूची

संसद् तथा राज्य विधान-मण्डलका दोहरो सदस्यताका बारेमा नियम बनाउनु	१०१(२)
दुवै सदनहरूका संयुक्त बैठकहरूमा प्रक्रिया सम्बन्धी नियम बनाउनु	११८(३)
लोक सभा तथा राज्य सभा सचिवालयका कर्मचारीवृन्दका भर्ती तथा सेवा शर्तहरूका बारेमा नियम बनाउनु	९८(३)
सरकारी कार्य गर्नु तथा त्यसलाई मन्त्रीहरूका बीचमा आबंटित गर्ने बारेमा नियम बनाउनु ..	७७(३)
लोक सभामा आंग्ल-भारतीयहरूका नामनिर्देशनका	३३१
राज्य सभामा बाह्रौं सदस्यहरूका नामनिर्देशनका	८०(१) (क)
राज्यहरूका बीच आय माथि करहरूलाई वितरण गरेर प्रतिशत विहित गर्नु	२७०
उच्चतम न्यायालयका आदेशहरूका प्रवर्तन दिने रीति विहित गर्ने	१४२(१)
संक्रमणकालीन अवधिका समयमा कठिनाईहरूलाई हटाउनु	३९२(१)
राज्यहरू तथा संघ राज्यक्षेत्रहरूमा अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरूलाई विनिर्दिष्ट गर्नु	३४१, ३४२
संसद्का दुवै सदनहरूलाई संयुक्त बैठकमा आह्वान गर्नु	१०८(१)
संसद् सत्रलाई आह्वान गर्नु, सत्रावसान गर्नु तथा त्यसका विघटन गर्नु	८५(१) अनि (२)

का पूर्व मञ्जुरी —

राज्यहरूका बीच व्यापार, वाणिज्य तथा समागम माथि निर्बधन अधिरोचित गर्ने कुनै विधेयकलाई राज्य विधान-मण्डलमा पुरः स्थापित गर्नका लागि आवश्यक	३०४(ख), परन्तुक
लाई केवल प्रक्रियाका विषय मात्र	२५५
राष्ट्रपतिका विधिक कार्यवाहीहरू बाट संरक्षण	३६१
का पदका लागि योग्यताहरू	५८
कुनै अनुदानका मात्र गर्नका लागि राष्ट्रपतिका सिफारिश	११३(३)
निम्नलिखित विधेयकका पुरः स्थापनाका लागि राष्ट्रपतिका सिफारिशको अपेक्षा हुनेछ —	
(i) यस्ता कराधान माथि जसमा राज्य हितबद्ध भएकोमा प्रभाव पार्ने	२७४(१)
(ii) वित्तीय विषयहरूका बारेमा	११७(१)
(iii) नयाँ राज्यहरूका निर्माण तथा राज्यहरूका सीमाहरूका परिवर्तन, आदिका बारेमा ..	३, परन्तुक
राष्ट्रपतिका सिफारिशलाई केवल प्रक्रियाका विषय मानि लिनु	२५५
राष्ट्रपतिलाई पदबाट हटाउनु	५६(१), परन्तुक (ख)
राष्ट्रपतिद्वारा अनुपूरक अनुदानहरूलाई संसद्का समक्ष राखिने छ	११५(१)
राष्ट्रपतिका पदावधि	५६
राष्ट्रपतिको पद रिक्तता तथा त्यसमा भर्ती गर्ने प्रक्रिया	६२

रेल, परिभाषा .....

रोग तथा नाशकजीव —

रोगहरू तथा नाशकजीवहरूलाई एउटा राज्यबाट दोस्रो राज्यमा फैलिनु बाट निवारण	सार्तौं, ३, २९
लक्षद्वीप राज्यक्षेत्र	पहिलो
लटरीहरू सरकारद्वारा संचालित	सार्तौं, १, ४०

लेखा —

संघ तथा राज्यहरूका लेखाहरूका प्ररूप	१५०
लेखा परीक्षा, संघ तथा राज्यहरूका लेखाहरूका	सार्तौं, १, ७६

लोक ऋण —

राज्यहरूका - हेर्नुहोस् ऋण ।
संघका - हेर्नुहोस् ऋण

लोक सभा —

का संरचना	८१
का विनिश्चय, बहुमतद्वारा	१००(१)
का उपाध्यक्ष - हेर्नुहोस् अध्यक्ष ।	
का अवधि	८३
का सदस्य - हेर्नुहोस् संसद्का सदस्य ।	
का प्रक्रियालाई नियम बनाउने शक्ति	११८(१)
का अधिवेशनका लागि गणपूर्ति	१००(३)
मा आंग्ल-भारतीयहरूका प्रतिनिधित्व (नाम निर्देशन)	३३१
मा अनुसूचित जातिहरू तथा अनुसूचित जनजातिहरू आदिका प्रतिनिधित्व	३३०
मा संघ राज्यक्षेत्रहरूका प्रतिनिधित्व	८१(१) (ख)
का सचिवीय कर्मचारी वृन्दका नियुक्ति आदि	९८
का अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षका निर्णायक मत	९६
नाई चुन्नु	९३
का पीठासीन नहुनु, जब उसलाई पदबाट हटाउने कुनै संकल्प विचाराधीन भएकोमा ..	९६
का अनुपस्थितिको समयमा उसका पदका कर्तव्यहरूका पालन	९५
का पदबाट हटाउनु	९४(ग) अनि ९६
द्वारा पद त्याग	९४ (ख)
का वेतन तथा भत्ता आदि	दोस्रो, ग, ७
द्वारा पदका रिक्तता	९४(क)
सदनहरूमा मतदान	१००

अनुच्छेद/अनुसूची

लोक स्वास्थ्य तथा स्वच्छता	सार्तीय, २, ६
लोक अधिसूचना, परिभाषा	३६६(९)
लोक व्यवस्था	सार्तीय, २, १

लोक सेवा आयोग —

का वार्षिक रिपोर्ट	३२३
का अध्यक्ष तथा सदस्यहरूका नियुक्ति	३१६(१) अनि (१क)
सदस्यहरूका सेवा शर्तहरू	३१८
सदस्य नभएका खण्डमा पदधारण गर्नका लागि पात्रता	३१९ (ख), (ग) और (घ)
पुननियुक्तिका लागि पात्रता	३१९
पुननियुक्तिका लागि पात्र नहुनु	३१६ (३)
सदस्यहरूलाई पदबाट हटाउनु	३१६(२), परन्तुक (ख)
सदस्यहरूलाई पदबाट हटाउनु तथा निलम्बित गर्नु	३१७
सदस्यहरूद्वारा पद त्याग	३१६(२), परन्तुक (क)
सदस्यहरूका पदावधि	३१६(२)
लोक सेवा आयोगहरूका व्ययका सञ्चित निधि माथि भारित हुनु	३२२
कार्यहरू	३२०
लोक सेवा आयोगहरूका कार्यहरूलाई विस्तार गर्ने शक्ति	३२१
वन	४८क, सार्तीय, ३, १७क
वन्य जीव जन्तुहरू तथा पक्षीहरूका संरक्षण	सार्तीय, ३, ५
वन्य जीवहरूका रक्षा	४८क

वयस्क मतधिकार - हेर्नुहोस् निर्वाचन ।

वाद तथा कार्यवाहीहरू

संघ तथा राज्यहरू द्वारा तथा त्यस विरुद्ध	३००
--	-----

वाणिज्य - हेर्नुहोस्, व्यापार, वाणिज्य आदि ।

वाणिज्यिक एकाधिकार —

गुट तथा न्यास	सार्तीय, ३, २१
---------------------	----------------

वाणिज्यिक समुद्री बेइका लागि शिक्षा तथा प्रशिक्षण

वार्षिक वित्तीय विवरण —

संसद्का समक्ष	११२
राज्य विधान-मण्डलका समक्ष	२०२

विकास बोर्ड

महाराष्ट्र तथा गुजरातका भागहरूका लागि पृथक विकास बोर्डहरूका स्थापना ..... ३७१(२)

वित्त —

वित्त विधेयकहरूका बारेमा विशेष उपबन्ध —

संसद्मा ११७

राज्य विधान-मण्डलमा २०७

विधेयकहरूका पुरःस्थापना, पारित गरियोस् तथा व्यपगत होस् —

संयुक्त बैठकमा ..... १०० अनि १०८

संसद्मा १०७

राज्य विधान-मण्डलमा १९६

संसद्मा धन विधेयक —

परिभाषा ११०

का सम्बन्धमा प्रक्रिया १०९

राज्य विधान-मण्डलमा धन विधेयक —

परिभाषा १९९

का सम्बन्धमा प्रक्रिया १९८

राज्यपालद्वारा राष्ट्रपतिका लागि धन विधेयकहरूका आरक्षण २०१

वित्त -

कुनै व्ययहरू तथा पेन्सनहरूका विषयमा संघ तथा राज्यहरूका बीच समायोजन २९०

वार्षिक वित्तीय विवरण -

हेर्नुहोस् वार्षिक वित्तीय विवरण ।

देवस्वम् निधिहरूका वार्षिक संदाय २९०क

विधेयक वित्त —

संसद्मा ११७

राज्य विधान-मण्डलमा २०७

विधेयक, राज्यहरू सित प्रभावित भएका कारधानका बारेमा २७४

विधेयक पनि हेर्नुहोस् ।

आयोग —

का गठन ..... २८०(१)

	अनुच्छेद/अनुसूची
का कर्तव्य	२८० (३)
का शक्तिहरू, संसद्द्वारा अवधारित गरिनु	२८०(४)
का सदस्यताका लागि योग्यताहरू	२८०(२)
का सिफारिशहरूलाई संसद्का प्रत्येक सदनका समक्ष राखिनु	२८१
भारतका संचित निधि	२६६
का प्रतिभूतिमा उधारो लिनु	२९२
का अभिरक्षा	२८३(१)
परिभाषा	२६६(१)
मा भारत व्यय	११२(३)
का संसद्मा मतदानका लागि नराख्नु	११३(१)
राज्यहरूका संचित निधि	२६६
का प्रतिभूतिमा उधारो लिनु	२९३
का अभिरक्षा आदि	२८३(२)
परिभाषा	२६६(१)
मा भारत व्यय	२०२(३)
का विधान-मण्डलमा मतदानका लागि नराख्नु	२०३(१)
भारतका आकस्मिकता निधि	२६७(१)
का अभिरक्षा, आदि	२८३(१)
राज्यका आकस्मिकता निधि	२६७(२)
का अभिरक्षा, आदि	२८३(२)

शुल्क —

संघद्वारा संगृहीत तथा संघ तथा राज्यहरूका बीच वितरित गरिने	२७२
संघद्वारा संगृहीत तर राज्यहरूलाई सुम्पने	२६९
कृषि भूमिका उत्तराधिकारका सम्बन्धमा	सातौं, २, ४७
कृषि भूमिभन्दा भिन्न सम्पत्तिमा उत्तराधिकारका सम्बन्धमा	सातौं, १, ८८
संघद्वारा उद्गृहीत गरिने तथा राज्यहरू द्वारा संगृहीत तथा विनियोजित गरिने	२६८
सीमा शुल्क जस अन्तर्गत निर्यात शुल्क पनि पर्दछ	सातौं, १, ८३
उत्पाद शुल्क एल्कोहल लिकर, अफीम, इंडियन हेम्प, आदिमा	सातौं, २, ५१
उत्पाद-शुल्क, तम्बाकू आदिमा	सातौं, १, ८४
स्टाम्प शुल्क, न्यायिक स्टाम्पहरूका द्वारा संगृहीत शुल्कहरू तथा फीसहरू भन्दा भिन्न	सातौं, २, ४४

अनुच्छेद/अनुसूची

स्टाम्प शुल्कका दर विनियमपत्रहरू आदिका सम्बन्धमा	सातौं, १, ९१
संघका प्रयोजनहरूका लागि कुनै शुल्कहरूमा अधिभार	२७१
संघ तथा राज्यहरूद्वारा लोक प्रयोजनहरू का लागि अनुदान	२८२
कुनै राज्यहरूका संघद्वारा अनुदान	२७५
जूटमा तथा जूट उत्पादनहरूमा निर्यात शुल्कका बदलामा कुनै राज्यहरूका अनुदान	२७३
भाग १२ का प्रयोजनहरूका लागि "वित्त आयोग" का निर्वाचन	२६४
"शुद्ध आगम" आदिका गणना	२७९
भारत तथा राज्यहरूका लोक लेखा	२६६(२)
संचित निधिहरू, आकस्मिकता निधिहरू तथा लोक लेखाहरूमा जम्मा धन राशीहरूका अभिरक्षा, आदि	२८३
लोक सेवकहरू तथा न्यायालयहरू द्वारा प्राप्त वाद —	
कर्ताहरूका जम्मा राशीमा तथा अन्य धन राशीहरूका, यथास्थिति, भारतका लोक लेखाहरूमा तथा राज्यका लोक लेखामा संदत्त गरिनु	२८४
राजस्वका संघ तथा राज्यहरूका बीच वितरण —	
शुल्क तथा कर, आदि, संघद्वारा संगृहीत गरिने तथा राज्यहरू लाई सुम्पने	२६९
संघद्वारा उद्गृहीत तथा राज्यहरू बाँडिने	२७० अनि २७२
संघद्वारा उद्गृहीत तर राज्यहरू द्वारा संगृहीत तथा विनियोजित	२६८
जूटका निर्यातमा कुनै राज्यहरू लाई शुल्कका बदलामा अनुदान	२७३
संघका प्रयोजनहरूका लागि कुनै शुल्कहरू तथा करहरू माथि अधिकार, संसद्द्वारा अधिरोपित गरिनु	२७१
विक्रय करका अधिरोपणमा बारेमा निर्बन्धन	२८६
राज्यद्वारा कराधान —	
बाट छुट, जल तथा विद्युत विषयक मामलाहरू	२८७, २८८
बाट संघका सम्पतिलाई छुट	२८५
अनुपूरक अनुदान - हेर्नुहोस्, अनुपूरक अनुदान।	
कर —	
प्रति व्यक्ति	सातौं, २, ६१
निगम	सातौं, १, ८५
समाचार पत्रहरूमा विज्ञापनहरूमा	सातौं, १, ९२
अन्य विज्ञापनहरूमा	सातौं, २, ५५
कृषि आयमा	सातौं, २, ४६
जीव जन्तुहरू तथा नौकाहरूमा	सातौं, २, ५८

अनुच्छेद/अनुसूची

व्यक्तिहरू तथा कम्पनीहरूका आस्तिहरूका, जस अन्तर्गत कृषि भूमि पर्दैनन्, पुञ्जी, मूल्यमा तथा कम्पनीहरूका पुञ्जीमा	सातौँ, १, ८६
सामानको धुलानीमा	सातौँ, १, ९२ख
विद्युतका उपयोग तथा विक्रयमा	सातौँ, २, ५३
स्थानीय क्षेत्रहरूमा मालका प्रवेशमा	सातौँ, २, ५२
सड़क तथा अन्तरदेशीय जल मार्गहरू द्वारा ल्याउने माल तथा यात्रीहरूमा	सातौँ, २, ५६
आयमा कर, परिभाषा	३६६(२९)
आयमा कर, कृषि आय भन्दा भिन्न	सातौँ, १, ८२
भूमि तथा भवनहरूमा कर	सातौँ, २, ४९
विलास वस्तुहरूमा कर, जस अन्तर्गत मनोरंजक आमोद, दाउ तथा जुवा कर पनि हुन्छ ...	सातौँ, २, ६२
खनिज सम्बन्धी अधिकारहरूमा कर	सातौँ, २, ५०
वृत्तिहरू, व्यापारहरू, आजीविकाहरू तथा नियोजनमा कर	२७६; सातौँ, २, ६०
रेलभाड़ा तथा माल भाड़ाहरूमा कर	सातौँ, १, ८९
मालका क्रय तथा विक्रयमा कर	सातौँ, २, ५४, २८०
समाचार पत्रका क्रय तथा विक्रयमा कर	सातौँ, १, ९२
स्टाम्प शुल्क भन्दा भिन्न, स्टक एक्सचेञ्जहरू तथा बजारहरूका संव्यवहारमा कर	सातौँ, १, ९०
सड़कहरूमा उपयोगका योग्ययानहरू जस अन्तर्गत ट्रामकारहरू पनि पर्दछ, मा कर	सातौँ, २, ५७
कुनै राज्यमा, त्यस राज्यका बाहिर उद्भूत दावहरूका लागि करका फिर्ता	सातौँ, ३, ४३
माल तथा यात्रीहरूमा सीमा कर	सातौँ, १, ८९
कराधान, परिभाषा	३६६ (२८)
राज्य सरकारहरू तथा स्थानीय प्राधिकारीहरू द्वारा उद्गृहीत विद्यमान कर आदिका संघ सूचीमा वर्णित भए पनि जारी रहने छ	२७७
विधिका प्राधिकार बिना कर उद्गृहीत गरिने छैन	२६५
राज्यका सम्पति तथा त्यसबाट आयका संघका कराधान बाट छूट	२८९

वित्त आयोग - हेर्नुहोस् वित्त ।

वित्त निगम - हेर्नुहोस् निगम ।

विदेश कार्य	सातौँ, १, १०
विदेश कार्य सम्बन्धी कारणहरू बाट निवारक निरोध	सातौँ, १, ९
विदेशी ऋण	सातौँ, १, ३७

विद्युतमा कर - हेर्नुहोस् वित्तका अन्तर्गत ।

विद्यमान विधि परिभाषा	३६६(१०)
विदेशी मुद्रा	सातौँ, १, ३६

अनुच्छेद/अनुसूची

विदेशी राज्य, परिभाषा	३६७(३)
वैदेशिक अधिकारिता	सातौं, १, १६
विवाह	सातौं, ३, ५
विष	सातौं, ३, १९
विधान परिषद् - हेर्नुहोस् राज्य।	
विधान सभा - हेर्नुहोस् राज्य।	
विधायी सम्बन्ध, संघ तथा राज्यहरूका बीच	२४५-२५५
विधिक कार्यवाहीहरू - संघ तथा राज्यहरू द्वारा तथा त्यस विरुद्ध	३००
विधिहरू —	
विद्यमान —	
विधिहरूलाई बनाइ राख्नु	३७२(१)
विधिहरूका परिभाषा	३६६(१०)
भाग ३ का उपबन्धहरूसित असंगत भएकोमा विधिहरू शून्य हुनेछ	१३(१)
विद्यमान विधिहरू तथा राज्यका एकाधिकारका उपबन्ध गर्ने विधिहरूका व्यावृत्ति	३०५
वाक स्वातन्त्रता आदिका अधिकारमा निर्बधन अधिरोपित गर्नु	१९(२) देखि (६) सम्म
मूल अधिकार पनि हेर्नुहोस्	
विधिहरूका विरुद्ध अपराध —	
सूची १ मा का विषयहरूसित सम्बन्धित	सातौं, १, ९३
सूची २ मा का विषयहरूसित सम्बन्धित	सातौं, २, ६४
विधिहरूका मान्यता	सातौं ३, १२
विधि मान्यकरण, सम्पदाहरूका अर्जनका बारेमा कुनै अधिनियमहरू तथा विनियमहरूका..	३१ख अनि नवौं
विधेयक —	
राज्यहरूका हितसित सम्बद्ध कराधानमा प्रभाव पार्ने विधेयकहरूमा राष्ट्रपतिका पूर्व सिफारिश	२७४
विनियम —	
कुनै अधिनियमहरू तथा विनियमहरूलाई विधिमान्यकरण	३१ख अनि नवौं
मंघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि विनियम बनाउने राष्ट्रपतिका शक्ति	२४०
विन्यास पूर्त तथा धार्मिक	सातौं, ३, २८
विनियम-पत्र, चेक, वचनपत्र आदि	सातौं, १, ४६

अनुच्छेद/अनुसूची

विमान-क्षेत्र	सातौं, १, २९
परिभाषा	३६४(२)
हवाई यातायात तथा विमान क्षेत्रहरूका विनियमन तथा संगठन	सातौं, १, २९
विमान क्षेत्रहरूमा विधिहरूका विस्तारण सम्बन्धी विशेष उपबन्ध	३६४(१)
विल, निर्वसीयता तथा उत्तराधिकार	सातौं ३, ५
विवाद —	
औद्योगिक तथा श्रम	सातौं, ३, २२
विवाह-विच्छेद	सातौं, ३, ५
विशेषाधिकार	
संसद् तथा त्यसका सदस्यहरूका	१०५
विश्वविद्यालय —	
अलीगड	सातौं, १, ६३
बनारस	सातौं, १, ६३
दिल्ली	सातौं, १, ६३
आन्ध्र प्रदेशमा	सातौं, १, ६३
राष्ट्रिय महत्वका	सातौं, १, ६३
अन्य	सातौं, १, ६३
विस्फोटक	सातौं, १, ५
विस्थापित व्यक्ति	
सहायता तथा पुनर्वास	सातौं, ३, २७
बीजा	सातौं, १, १९
वृत्तिहरू —	
विधि, चिकित्सा, आदि	सातौं, ३, २६
वैमानिक शिक्षा आदि	सातौं, १, २९
व्यापार तथा वाणिज्य —	
अन्तर्राज्यिक	सातौं, १, ४२
संघद्वारा नियन्त्रित उद्योगहरूका उत्पादहरू सित सम्बन्धित	सातौं, ३, ३३
विधायी शक्तिहरूका निर्बन्धन	३०३
विदेशहरूका साथ	सातौं, १, ४१
राज्यभिन्न	सातौं, २, २६

व्यापार, वाणिज्य तथा समागम —

का स्वतन्त्रता	३०१-३०३
आदि गर्नेका शक्ति	२९८
मा निर्बधन अधिरोपित गर्ने राज्य विधान-मण्डलका शक्ति	३०४
संसद्का शक्ति	३०२

व्यापार चिन्ह तथा पण्य वस्तु चिन्ह	सातौं, १, ४९
--	--------------

व्यापार संघ	सातौं ३, २२
-------------------	-------------

व्यापारिक प्रतिनिधित्व	सातौं, १, ११
------------------------------	--------------

व्यापारिक निगम - हेर्नुहोस् निगम।**शत्रु अन्यदेशीय —**

गिरफ्तारी तथा निरोधसित संरक्षण हुँदैन	३२
---	----

शपथ	सातौं, ३, १२
-----------	--------------

शपथ तथा प्रतिज्ञानका प्ररूप	तेस्रो
-----------------------------------	--------

लाश गाडनु तथा कब्रस्थान	सातौं, २, १०
-------------------------------	--------------

शासक —

परिभाषा	३६६(२२)
---------------	---------

शासकहरूका निजी थैलीहरू, अधिकारहरू तथा विशेषाधिकाहरूका अन्त	३६३क
--	------

शासकहरूका भारत सरकारका साथमा भएका सन्धि, आदि सम्बन्धी विवादहरू कुनै न्यायालयद्वारा जाँच नगरिनु	३६३
--	-----

शासकीय न्यासी —	सातौं, ३, ११
-----------------------	--------------

शिक्षा —	सातौं, ३, २५
----------------	--------------

बालकहरूका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य - हेर्नुहोस् निदेशक तत्व।

विश्वविद्यालय पनि हेर्नुहोस्।

प्राथमिक स्तरमा मातृभाषामा	३५०क
----------------------------------	------

संस्थाहरू - उच्चतर शिक्षा, समनव्यन तथा स्तरहरूका अवधारणका लागि	सातौं १, ६६
--	-------------

वृत्तिक, व्यावसायिक आदि प्रशिक्षणका लागि	सातौं, १, ६५
--	--------------

वैज्ञानिक तथा तकनीकी शिक्षाका लागि	सातौं १, ६४
--	-------------

शुद्ध आगमका गणना - हेर्नुहोस् वित्त।

अनुच्छेद/अनुसूची

शोधन अक्षमता तथा दिवाला —	सातौं, ३, ९
श्मशान तथा श्मशान भूमि —	सातौं, २, १०
श्रम —	
विवाद	सातौं, ३, २२
खानहरू तथा तेल क्षेत्रहरूमा श्रमका विनियमन	सातौं, १, ५५
श्रमिकहरूका व्यावसायिक तथा तकनीकी प्रशिक्षण	सातौं, ३, २५
श्रमिकहरूका कल्याण	सातौं, ३, २४
संकर्म, भूमि तथा भवन, राज्यका	सातौं, २, ३५
संकर्म नौसेना, सेना तथा वायु सेना	सातौं, १, ४
संगम —	
साहित्यिक, वैज्ञानिक तथा धार्मिक	सातौं, २, ३२
संग्रहालय राज्यहरू द्वारा नियन्त्रित	सातौं, २, १२
संस्थाहरू पनि हेर्नुहोस्।	
संघ —	
मा नयाँ राज्यहरूका प्रवेश तथा स्थापन	२
का सशस्त्र बल तथा अन्य बलहरूका कुनै राज्यमा सिविल शक्तिका सहायतामा अभिनियोजन द्वारा दिएका निदेशहरूका अनुपालन गर्नुमा तथा त्यसलाई प्रभावी पार्नमा असफलताका प्रभाव	३६५
का राज्यहरूका बाह्य आक्रमण तथा आन्तरिक अशान्तिबाट संरक्षा गर्ने कर्तव्य	३५५
का सम्पत्तिका राज्यका करहरू बाट छुट	२८५
का कार्यपालिकाका शक्तिका विस्तार	७३
का कार्यपालिका शक्तिका राष्ट्रपतिमा निहित हुनु	५३(१)
का राजभाषा हिन्दी	३४३
का भारतका बाहिरका राज्यक्षेत्रहरूका सम्बन्धमा अधिकारिता	२६०
का नाम तथा राज्यक्षेत्र - हेर्नुहोस् भारत।	
का सम्पत्ति	सातौं, १, ३२
तथा राज्यहरू का बीच प्रशासनिक सम्बन्ध	२५६-२६१
समन्वय	२६३
विधायी सम्बन्ध	२४५-२५५
संघ तथा राज्यहरूका विधायी शक्तिहरूमा व्यापार तथा वाणिज्यका सम्बन्धमा निर्बन्धन ..	३०३
संघद्वारा तथा त्यस विरुद्ध वाद तथा कार्यवाहीहरू	३००

संघका कर्तव्य —

हिन्दी भाषाका अभिवृद्धि गर्नु	३५१
आक्रमण तथा अशान्तिबाट राज्यहरूका संरक्षा गर्नु	३५५

संघ सूची — ..... सातौं, १

संघ राज्यक्षेत्र —

का प्रशासन	२३९
का परिभाषा	३६६(३०)
का लागि उच्च न्यायालय	२४१
का लागि अध्यादेश प्रख्यापित गर्ने प्रशासकका शक्ति	२३९ख
का लागि विनियम बनाउने राष्ट्रपतिका शक्ति	२४०

संघ लोक सेवा आयोग ३१५

सञ्चार —

डाक-तार, आदि	सातौं, १, ३१
सड़कहरू, नगरपालिका ट्राम आदि	सातौं, २, १३

सञ्चित निधि —

भारतका हेर्नुहोस् वित्त ।	
राज्यहरूका हेर्नुहोस् वित्त ।	
संयुक्त बैठक - संसद्का सदनहरूका	१००, १०८
संयुक्त राष्ट्र संघ	सातौं, १, १२

संविदा —

संघ तथा राज्यहरू द्वारा राष्ट्रपति तथा राज्यपालका नाममा गरिने छ	२९९
---	-----

संसद् —

का अधिनियम सिफारिशहरू तथा पूर्व मञ्जूरीका बारेमा अपेक्षाहरूका अभावमा	
अविधिमान्य हुने छैन	२५५
संसद्का समितिहरू तथा संसद्द्वारा नियुक्त आयोगहरूका समक्ष व्यक्तिहरूलाई हाजिर	
पर्नु तथा दस्तावेज प्रस्तुत गर्नु	सातौं, १, ७४

संरचना —

राज्य सभाका	८०
लोक सभाका	८१

संसद्का गठन —

राज्य सभा - हेर्नुहोस् राज्य सभा ।

लोक सभाका विघटन ..... ८५(२) (ख)

संसद्का सदनहरूका अवधि ८३

भारतका संचित निधिमा भारत व्यय मतदानका लागि नराखिनु १

अन्य व्यय मतदानका लागि राखिनु ..... ११३(२)

लोक सभा - हेर्नुहोस् लोक सभा ।

संसद्का सदनहरू प्रत्येक वर्ष दुई पल्ट अधिवेशन हुनु ..... ८५(१)

संयुक्त बैठक ..... १०० अनि १०८

संसद्मा प्रयोग गरिने भाषा - भाषाका अधीन हेर्नुहोस् ।

विधिहरूका विस्तार ..... २४५(१)

कुनै मामलाहरूमा राज्यद्वारा बनाइएका विधिहरूमा अभिभावी हुनु ..... २५१ अनि २५४

विधायी प्रक्रिया —

वित्तीय विषयहरूका सम्बन्धमा ..... ११२ अनि ११७

धन विधेयकका सम्बन्धमा १०९

लेखानुदान, प्रत्ययानुदान तथा अपवादानुदानका सम्बन्धमा ११६

प्राक्कलनहरूका सम्बन्धमा ११३

संसद्का सदस्य —

संसद् सदस्यहरूका लागि योग्यताहरू ..... १०२, दशौं

संसद् सदस्यहरूका योग्यताहरू सित सम्बन्धित प्रश्नहरूमा विनिक्षेप १०३

संसद् सदस्यहरू द्वारा शपथ तथा प्रतिज्ञान ९९

संसद् सदस्यहरूका शक्तिहरू, विशेषाधिकार आदि ..... १०५, सातौं, १, ७४

संसद् सदस्यहरू लागि योग्यताहरू ८४

संसद् सदस्यहरूका वेतन तथा भत्ता आदि ..... १०६, सातौं, १, ७३

संसद्द्वारा स्थान रिक्त गर्नु १०१

संसद्का सदनहरूमा मतदान १००

शपथ लिनु तथा प्रतिज्ञान गर्ने आदि भन्दा पहिला मत दिनुका लागि शास्ति १०४

संसद्का अधिकारी - हेर्नुहोस् राज्य सभा तथा लोक सभा ।

संसद्को शक्ति —

राज्यहरूमा विधान परिषद्हरूका उत्पादन तथा सृजन गर्ने १६९

अनुच्छेद/अनुसूची

रिक्ताहरू भए तापनि सदनहरूको कार्य गर्ने शक्ति तथा गणपूर्ति	१००
संघमा नयाँ राज्यहरूलाई प्रवेश गर्ने	२
राज्यहरूका क्षेत्रहरू, सीमाहरू तथा नामहरूलाई परिवर्तन गर्ने	३
कुनै मामलाहरूमा पहिलो अनुसूची तथा चौथो अनुसूची संशोधन गर्ने	४
पाँचौ अनुसूचीलाई संशोधन गर्ने	पाँचौं, ७
संविधानका उपबन्धहरूलाई संशोधन गर्ने	३६८
अनुच्छेद ३०१ देखि अनुच्छेद ३०४ सम्मका प्रयोजनहरूलाई कार्यान्वित गर्नुका लागि प्राधिकारी नियुक्त गर्ने	३०७
उच्चतम न्यायालयलाई आनुषंगिक शक्तिहरू प्रदान गर्ने	१४०
अधिकारिता प्रदान गर्ने	१३९
कुनै स्थितिहरूमा राज्यहरूलाई संघको शक्ति प्रदान गर्ने	२५८(२)
संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि उच्चतम न्यायालय गठित गर्ने	२४१
कुनै संघ राज्यक्षेत्रहरूका लागि स्थानीय विधान-मण्डलहरू तथा मन्त्री परिषद्हरूका तथा दुवैलाई सृजन गर्ने	२३९क
मन्त्रीहरूका वेतन तथा भत्ता अवधारित गर्ने	७५(६)
नयाँ राज्य स्थापित गर्ने	२
लोक सेवा आयोगहरूका कार्यहरूलाई विस्तार गर्ने	३२१
आपात्मा आफ्नो अवधि बढाउनु	८३(२), परन्तुक
संघका भित्र व्यापार, वाणिज्य तथा समागमको स्वतन्त्रता माथि निर्बन्धन अधिरोपित गर्ने	३०२
संघका प्रयोजनहरूका लागि कुनै शुल्कहरू तथा करहरू माथि अधिभार अधिरोपित गर्ने	२७१
समवर्ती सूचीमा का विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउने	२४६(२)
राज्य सूचीमा का विषयहरूका सम्बन्धमा राष्ट्रिय हितमा विधि बनाउने	२४९(१)
आपात्का समय राज्य सूचीमा का विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउने	२५०
दुई तथा अधिक राज्यहरूका लागि उसको सहमतिले राज्यमा का विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउने	२५२
संघ सूचीमा का विषयहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउने	२४६(१)
उच्च न्यायालयहरूका अधिकारितका विस्तार तथा अपवर्जन गर्ने सम्बन्धमा विधि बनाउने	२३०
अनुसूचित जाति तथा अनुसूचित जनजाति आदेशहरूलाई संशोधित गर्नका लागि विधि बनाउने	३४१(२)अनि ३४२(२)
अन्तर्राष्ट्रिय करारहरू लाई प्रभावी पार्नुका लागि विधि बनाउने	२५३
मूल अधिकारहरूका सम्बन्धमा उपबन्धहरूलाई प्रभावी पार्नुका लागि विधि बनाउने	३५

अनुच्छेद/अनुसूची

विधान-मण्डलहरूका लागि निर्वचनहरूका सम्बन्धमा विधि बनाउने	३२७
कुनै राज्यका भित्र व्यापार तथा वाणिज्य तथा प्रथम ५ वर्षहरूका समयमा कुनै वस्तुहरूका उत्पादन, प्रदाय तथा वितरणका सम्बन्धमा विधि बनाउने	३६९
वित्त आयोगका सदस्यहरूका लागि योग्यताहरू तथा उसको शक्तिहरूका सम्बन्धमा उपबन्ध बनाउने	२८०(२) अनि (४)
निवारक निरोधका सम्बन्धमा कुनै विषय विहित गर्ने	२२(७)
कुनै राज्य तथा स्थानीय प्राधिकारीका अधीन नियोजनका लागि निवास विषयक अपेक्षाहरू विहित गर्ने	१६(३)
राज्य सभाका संघ राज्यक्षेत्रहरूका प्रतिनिधिहरूलाई छान्ने कुनै रीति विहित गर्ने	८०(५)
अन्तरराज्यिक नदीहरू तथा नदी घाँटीहरूका जल सम्बन्धी विवादहरूलाई न्यायनिर्णयनका लागि उपबन्ध	२६२
अखिल भारतीय सेवाहरूका सृजनका लागि उपबन्ध गर्ने	३१२
आकस्मिकताहरूमा राष्ट्रपतिका कार्यहरूलाई निर्वहनका लागि उपबन्ध गर्ने	७०
संसद्द्वारा बनाइएका विधिहरूलाई अधिक राम्रो प्रशास प्रशासनका लागि अतिरिक्त न्यायालयहरूका स्थापनालाई उपबन्ध गर्ने	२४७
दुई तथा अधिक राज्यहरूका लागि संयुक्त लोक सेवा आयोगका स्थापनाका लागि उपबन्ध गर्ने	३१५
उच्चतम न्यायालयका डिक्रीहरू तथा आदेशहरूलाई प्रवर्तनका रीतिलाई उपबन्ध गर्ने ..	१४२(१)
१५ वर्षका पश्चात् अंग्रेजी भाषा तथा अंकहरूलाई देवनागरी रूपका प्रयोगका उपबन्ध गर्ने	३४३(३)
वित्तीय विषयहरूमा आफ्नो प्रक्रियालाई विनियमन गर्ने	११९
राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिका निर्वाचनसित सम्बन्धित विषयहरूलाई विनियमन गर्ने	७१(३)
नागरिकताका अधिकारलाई विनियमन गर्ने	११
कुनै सेवाहरूका अधिकारीहरू सेवाका शर्तहरूमा परिवर्तन गर्नु तथा तिनीहरूलाई प्रतिसंहत गर्ने	३१२क
संसद्का शक्तिहरू, विशेषाधिकार आदि	१०५(३), सातौं, १, ७४
संसद्का कार्यवाहीहरू —	
संसद्का कार्यवाहीहरूका विधिमान्यतालाई न्यायालयहरूद्वारा जाँच नगर्नु	१२२(१)
संसद्का कार्यवाहीहरूका प्रकाशनका संरक्षण	२६१(क)
संसद्का सत्रावसान	८५(२) (क)
संसद्का अधिवेशनका लागि गणपूर्ति	१००(३)
अवशिष्ट विधायी शक्तिहरूलाई संसद्मा निहित हुनु	२४८, सातौं, १, ९७

अनुच्छेद/अनुसूची

संसद्मा चर्चा माथि निर्बधन	१२१
प्रत्येक सदनका प्रक्रियालाई नियम बनाउने शक्ति	११८
संसद्का सदनहरूका सचिवालय	९८
संसद्लाई आहूत गर्नु	८५(१)

संसद्-सदस्य - संसद्का अधीन हेर्नुहोस् ।

संस्थाहरू —

पूर्त तथा धार्मिक	सातौं, ३, २८
इम्पीरियल युद्ध संग्रालय, भारतीय संग्रहालय, भारतीय युद्ध स्मारक, राष्ट्रिय पुस्तकालय, विक्टोरिया स्मारक	सातौं, १, ६२
मातृभाषामा शिक्षा	३५०क

समता —

लोक नियोजनका विषयमा अवसरको	१६(३)
विधिका समक्ष प्रतिष्ठा तथा अवसर प्राप्त गर्ने अधिकार उद्देशिका	उद्देशिका १४
मूल अधिकार पनि हेर्नुहोस् ।	

समन्वय —

राज्यहरूका बीच	२६३
----------------------	-----

समवर्ती सूची

सहकारी सोसाइटीहरू	सातौं, २, ३२
-------------------------	--------------

सम्पत्ति —

का अर्जन तथा अधिग्रहण	सातौं, ३, ४२
कुनै अल्पसंख्यक वर्गद्वारा स्थापित तथा प्रशासित कुनै शिक्षा संस्थाका सम्पत्तिका अर्जन लागि रकम	३० (१क)
कुनै व्यक्तिलाई विधिका प्राधिकारबाट नै उसको सम्पत्तिबाट वञ्चित गर्नु	३००क
सम्पत्ति अन्तरण, कृषि भूमिमन्दा भिन्न	सातौं, ३, ६
सम्पत्ति आदिका उत्तराधिकार	२९४-२९५
कृषि भूमिका अन्तरण	सातौं, २, १८

सम्पदा शुल्क —

परिभाषा	३६६(९)
कृषि भूमिका सम्बन्धमा	सातौं, २, ४८
अन्य सम्पत्तिका सम्बन्धमा	सातौं, १, ८७
समाचारपत्र	सातौं, ३, ३९

सल्लाहाकार बोर्ड - हेर्नुहोस् निवारक निरोध।

सशस्त्र बल —

सशस्त्र बलहरूसित सम्बन्धित विधिका अधीन गठित न्यायालय तथा अधिकरण।	
उच्च न्यायालयका अधीक्षणका शक्ति नहुनु	२२७(४)
सशस्त्र बलहरू तथा सशस्त्र बलहरूका अन्य बलहरूका कुनै राज्यमा सिविल शक्तिका सहायतामा अभिनियोजन	सातौं, १, २क
सशस्त्र बलहरू लागू हुनेवाला मूल अधिकारहरूलाई संसद्द्वारा निर्बन्धित तथा निराकृत गर्नु	३३
सशस्त्र बलहरू सित सम्बन्धित विधि अधीन गठित न्यायालय तथा अधिकरणका निर्णय, अवधारण, दण्डादेश तथा आदेश उच्चतम न्यायालयलाई हस्तक्षेप गर्ने शक्ति नहुनु	१३६(२)
सहायता, निःशक्त तथा नियोजनका लागि अयोग्य व्यक्तिहरूका	सातौं, २, २९

सागर-खण्ड —

राज्यक्षेत्रीय सागर-खण्ड, महाद्वीपीय मग्न तट भूमि तथा अनन्य आर्थिक क्षेत्रमा समुद्रका तलका सम्पूर्ण भूमि, खनिज तथा अन्य मूल्यवान चीजहरू संघमा निहित हुनेछ	२९७
साक्षी	सातौं, ३, १२
सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक बीमा	सातौं, ३, १२
सामूहिक उत्तरदायित्व	७५
सार्वजनिक कार्यहरू तथा अभिलेखहरूका मान्यता	२६१, सातौं, ३, १२
साहूकारी तथा साहूकार	सातौं, २, ३०
एकाधिकार विद्यमान विधिहरू तथा राज्यका लागि उपबन्ध गर्ने विधिहरूका व्यावृत्ति	३०५
सिंचाई, संघ सूचीका प्रविष्टि ५६ का अधीन भए तापनि	सातौं, २, १७

सिबिकम —

का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन	चौथो
राज्यका बारेमा विशेष उपबन्ध	३७१च
राज्य	पहिलो
सिनेमा	सातौं, २, ३३
सिविल प्रक्रिया	सातौं, ३, १३
सिविल संहिता सम्पूर्ण नागरिकहरूका लागि एक समान	४४

सीमा शुल्क

शुल्क - हेर्नुहोस् वित्त।

अनुच्छेद/अनुसूची

सुधार - न्यास	सर्तौं, २, ५
सुधारालय	सर्तौं, २, ४
सेना विधिका अधीन क्षेत्रहरूमा गरिएका कार्यहरू का लागि क्षतिपूर्ति गर्ने संसद्का शक्ति	३४

सेवाहरू —

अखिल भारतीय	सर्तौं, १, ७०
संघ तथा कुनै राज्यका सेवा गर्ने व्यक्तिहरूका सेवाका शर्तहरू	३०९
कार्य गरिरहनु, न्यायालयहरू, अधिकारीहरू तथा अधिकारीहरूका	३७५
संघ तथा राज्यका लागि सम्मिलित सेवाहरूका सृजन	३१२
संक्रमणकालीन अवधिका समय विद्यमान विधिहरूका सेवाहरूलाई लागू भइरहनु	३१३
भारतीय प्रशासनिक सेवा तथा भारतीय पुलिस सेवाका संसद्द्वारा सृजित सेवाहरू हुनु	३१२(२)
कुनै सेवाहरूका अधिकारीहरूका सेवाहरूका शर्तहरूमा परिवर्तन गर्नु तथा तिनीहरूलाई प्रतिसंहत गर्ने संसद्का शक्ति	३१२क
संघ तथा कुनै राज्यका अधीन सिविल हैसियतमा नियोजित व्यक्तिहरूलाई पदच्युत गर्नु, आदिका विरुद्ध संरक्षण	३११

लोक सेवाहरू —

राज्यका	सर्तौं, २, ४१
संघका	सर्तौं, १, ७०
संघ तथा कुनै राज्यका सेवा गर्ने व्यक्तिहरूका पदावधि	३१०
संक्रमणकालीन उपबन्ध	३१३
स्टाक एक्सचेन्ज तथा वायदा बजार	सर्तौं, १, ४८

स्टाम-शुल्क —

वित्तका अधीन हेर्नुहोस् ।

स्थानीय शासन	सर्तौं, २, ५
--------------------	--------------

स्मारक —

प्राचीन तथा ऐतिहासिक -

राष्ट्रिय महत्त्वका	सर्तौं, १, ६७
अन्य	सर्तौं, २, १२
स्मारकहरूका संरक्षण आदि - हेर्नुहोस् निर्देशक तत्व ।	

स्वतन्त्रता प्राप्त गर्नु, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म तथा उपासनाका	उद्देशिका
--	-----------

अनुच्छेद/अनुसूची

स्वामीविहीन हुनुवाट प्रोद्भूत सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार २९६

हिन्दुहरूका धार्मिक संस्था ..... २५(२)(ख)

हरियाणा —

का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन ..... चौथो

राज्य ..... पहिलो

हिमाचल प्रदेश

का लागि राज्य सभामा स्थानहरूका आबंटन ..... चौथो

राज्य ..... पहिलो

भारत को संविधान [१ जून, १९९६ सम्म यथाविद्यमान] को शुद्धिपत्र

पृष्ठ	अनुच्छेद	पंक्ति	को जगह मा	पढ्नु ह्वस
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
३	६	१	बसाइ सरेका	प्रव्रजन गर्ने
३	७	१	बसोबास	प्रव्रजन
३	७	३	बसोबास	प्रवास
१७	६१	१	चलाउन लगाउने	चलाउने
१९	७२	२	अधिकार	शक्ति
२४	९१	२	अधिकार	शक्ति
२५	९५	२	अधिकार	शक्ति
४६	१८०	२	अधिकार	शक्ति
५५	२१६	१	उच्च उच्च	उच्च
६१	२३६	१	निर्वाचन	निर्वचन
११७	३६३ क	१	राजाहरूका	राष्ट्रहरूका